T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

İSLÂM'IN İLK ÜÇ ASRINDA KÂBE TARİHİ

Nilgün ÇEVİK

Danışman
Prof. Dr. Şenay ÖZGÜR YILDIZ

İZMİR - 2023

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum "İslâm'ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

9/6/2023

Nilgün ÇEVİK

ÖZET

Doktora Tezi

İslâm'ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi

Nilgün ÇEVİK

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

İslâm Tarihi ve Sanatları Programı

İslâm inancına göre yeryüzünün ilk mâbedi Kâbe, Müslümanların namaz ibadetinde kıbleleri, hac ve umre ibadetlerinde ümmet olarak bir araya geldikleri uluslararası buluşma merkezidir. Bu merkezî mâbed, tarihî sürecinde dinî bir merkez olduğu kadar siyasî, kültürel, ekonomik ve coğrafî bir merkez olarak da rol oynamıştır. Kâbe, kadîm mâbed oluşu hasebiyle birçok isme sahiptir. Bu isimlerin Kâbe'ye mimarî özellikleri, faziletleri ve değeri münasebetiyle verildiği anlaşılmakta, ilgili dönemin dinî, tarihî, kültürel ve sosyoekonomik hususiyetleri ile alâkalı ipuçları vermektedir. Tezimizde, mâbedin *"Kâbe"* ismi ile Kâbe anlamında kullanılan diğer isimlerinin etimolojisi ve anlam çerçevesi belirtilmiştir. Ayrıca, Mescid-i Harâm ve mâbedin müştemilâtından olan Haceru'l-Esved, Makâm-ı İbrâhim, Hicr-i İsmâil, Mültezem, Müstecâr, Rükûnlar, Zemzem Kuyusu, zemzem suyu, kapısı, kisvesi, Metâf ve Mîzâb (Altınoluk) ile Kâbe'nin hazine ve süslemeleri hakkında verilen malumât siyâsî, kültür ve sanat tarihine ışık tutmaktadır.

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda Kâbe'nin kâinatla yaşıt olduğu, günümüze kadar on üç kere inşa edildiği kaydedilmektedir. Mâbedin her bir inşası çok önemli olmakla birlikte, tezimiz kapsamında Kâbe'nin bilhassa dört inşasına temas edilmekte ve İslâm tarihinin ilk üç asrında Kâbe'nin mimarîsi ile siyâsî ve kültür tarihi yer almaktadır. Konu bütünlüğünü sağlamak için Hz. İbrâhim ve Kureyş'in Kâbe'yi inşaları, İbn Zübeyr ve Haccâc b. Yusuf inşalarıyla birlikte değerlendirilmiş ve söz konusu dönemin Kâbe'yle ilgili coğrafî, siyasî, askerî ve içtimâî olayları sebep, süreç ve sonuçları ile ele alınmıştır.

Hac ve umre ibadetleri münasebetiyle değindiğimiz Safâ, Merve, Arafat, Müzdelife ve Mina mekânları Kâbe'de başlayan ve Kâbe'de nihayete eren hac menâsikinin gerçekleştirildiği bölgelerdir.

Anahtar Kelimeler: Kâbe, Kâbe'nin İsimleri, Mescid-i Harâm, Mekke, Hz. İbrâhim, Hz. Muhammed, Hulefâ-i Raşidîn, Abdullah b. Zübeyr, Haccâc b. Yusuf.

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Doctor of Philosophy (PhD)

The History of Qa'ba in the First Three Centuries of Islam

Nilgün ÇEVİK

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Islamic History and Arts

Islamic History and Arts Program

According to the Islamic belief, the Kaaba, the first temple of the world, is the qibla, direction of Muslim prayer, and international meeting center where Muslims come together as an ummah during pilgrimages. This central temple had a role as a political, cultural, economic, and geographical center as well as a religious center in its historical progress. The Kaaba has many names by reason of being an ancient temple. It is understood that these names were given to the Kaaba on the occasion of its architectural features, virtues and value, and it gives clues about the religious, historical, cultural and socioeconomic characteristics of the relevant period. In our thesis, the etymology and semantic framework of the name of the holy temple "Kaaba" and other names used in the meaning of Kaaba are stated. In addition, the information given about Ḥajar al-Aswad, Maqām Ibrāhīm, Hijr Ismail, Multazam, Mustajār, Rukns, Zamzam Well, zamzam water, Gate, Kiswa, Maṭāf and Mīzāb (Golden Groove) which are among the outbuildings of the Masjid al-Haram and the temple, along with treasures and decorations of the Kaaba shed light on the history of politics, culture, and art.

In our literature, it is recorded that the Kaaba is as old as the universe and has been built thirteen times until today. Although each construction of the holy temple is very important, within the scope of the thesis, the architecture of the Kaaba, and its political and cultural history in the first three centuries of Islamic history are included. In order to ensure the integrity of the subject, the constructions of the Kaaba by Prophet Ibrahim and Quraysh were evaluated

together with the constructions of Ibn Zubayr and Ḥajjāj b. Yūsuf; and the geographical, political, military, and social events of the said period related to the Kaaba are discussed with their causes, progresses and results.

The places of Ṣafā, Marwah, ʿArafāt, Muzdalifah, and Minā, which we mentioned on the occasion of hajj and umrah worship, are the sacred areas where pilgrimage, which begins and ends in the Kaaba, is performed.

Keywords: Kaaba, Name's of Kaaba, Masjid al-Haram, Mecca, Prophet Ibrahim, Prophet Muhammad, al-Khulafāʾ al-Rāshidūn, ʿAbd Allāh b. al-Zubayr, al-Ḥajjāj b. Yūsuf.

İSLÂM'IN İLK ÜÇ ASRINDA KÂBE TARİHİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
TABLOLAR LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM
İSLÂMİYET ÖNCESİ MEKKE ŞEHRİ VE KÂBE TARİHİ

1.1.	MEKKE ŞEHRİ	37
1.2.	KÂBE'NİN TANIMI VE ETİMOLOJİK TAHLİLİ	50
1.3.	KAYNAKLARDA KÂBE'YE VERİLEN İSİMLER	63
	1.3.1. Bâsse (الْبَاسَّة), Nâsse (الْنَاسَّة)	68
	1.3.2. Bekke (بكّة)	70
	1.3.3. Beniyye (البَنِيّة)	73
	1.3.4. Beyt (بيت), Beytullah (بيت الله)	74
	1.3.5. Beytü'l-Atîk (البيت العتيق)	77
	1.3.6. Beytü'l-Harâm (بيت الحرام)	79
	1.3.7. Beytü'l-Muharrem (بيت المحرم)	81
	1.3.8. Beytü'l-Ma'mûr (البيت المعمور), Durâh (ضراح)	84
	1.3.9. Düvvâr (الدُّوَار), Devvâr (الدَّوَار)	87
	1.3.10. Hamsâ (الحمساء)	88
	1.3.11. İlâl, Elel, Âl (الإلال)	89
	1.3.12. Kâdis (قادس)	91
	1.3.13. Karyetü'l-Kadîme (القرية القديمة)	92

1.3.14. Katîn (قطين) 93
1.3.15. Kıble (القبلة) 94
1.3.16. Mescid-i Harâm (المسجد الحرام) 95
1.3.17. Müzheb (المُذهب) 97
1.3.18. Nâzir (ناذر), Nâdir (نادر), Bâdir (بادر) 97
1.3.19. Setrullah (ستر الله) 98
1.3.20. Sürratü'l-Arz (سرة الأرض) 99
1.3.21. Zâtü'l-Vedā (ذَات الوَدْع) 103
1.4. İSLÂM ÖNCESİ KÂBE TARİHİ 108
1.4.1. Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi İnşası 112
1.4.2. Kureyş'in Kâbe'yi İnşası (M. 605) 121

İKİNCİ BÖLÜM
KÂBE'NİN MİMARİSİ VE MÜTEMMİM CÜZLERİ

2.1. KÂBE'NİN MİMARİSİ 130
2.1.1. Plan ve Yapı Malzemesi 130
2.1.2. Kapıları, Anahtar ve Kilitleri 133
2.1.2.1. Doğu Kapısı ve Mültezem 136
2.1.2.2. Batı Kapısı ve Müstecâr 139
2.1.2.3. Anahtar ve Kilitleri 141
2.1.3. İç Mekân Düzenlemesi ve Süslemesi 142
2.1.4. Bakım ve Temizliği 146
2.2. KÂBE'NİN MÜTEMMİM CÜZLERİ 148
2.2.1. Haceru'l-Esved (**الحجرالأسود**) 149
2.2.2. Zemzem Kuyusu ve Zemzem Suyu (**بئر زمزم، ماء زمزم**) 154
2.2.3. Makâm-ı İbrâhim (**مقام إبراهيم**) 166
2.2.4. Hicr (**الحجر**) ve Hatîm (**الحطيم**) 173
2.2.5. Hediye Kuyusu 183
2.2.6. Metâf (**المطاف**) 186
2.2.7. Mi'cen (**المعجن**) 198
2.2.8. Kisve (**كسوة**) 191

2.2.9. Mîzâb (ميزاب) 204
2.2.10. Şâzervân (الشاذروان) 207
2.2.11. Ravzan (روزن) 209
2.3. MESCİD-İ HARÂM (المسجد الحرام) 211

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İSLÂM'IN İLK ÜÇ ASRINDA KÂBE TARİHİ

3.1. HZ. MUHAMMED'İN VEFATINA KADAR KÂBE (610-11/632) 230
3.1.1. İlk Vahiy Sürecinde Kâbe 231
3.1.2. Hz. Muhammed Döneminde Kâbe'nin Genel Durumu 232
3.1.3. Kıble'nin Kâbe'ye Döndürülmesi 237
3.1.4. Mekke'nin Fethinde Kâbe 239
3.1.5. Kâbe Hizmetleri 248
3.1.6. Hac Emirliği 251
3.2. HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ'NDE KÂBE (11/632-40/661) 254
3.2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi (11/632-13/634) 255
3.2.2. Hz. Ömer Dönemi (13/634-23/644) 255
3.2.3. Hz. Osman Dönemi (24/644-35/656) 258
3.2.4. Hz. Ali Dönemi (35/656-40/661) 259
3.3. EMEVÎLER DÖNEMİ'NDE KÂBE (41/661-132/750) 263
3.3.1. Muâviye b. Ebû Süfyan Dönemi (41/661-61/680) 263
3.3.2. Yezîd Dönemi (60/680-64/683) 265
3.3.3. Abdullah b. Zübeyr Dönemi ve Kâbe'nin İnşası (64/683) 270
3.3.4. Abdülmelik b. Mervân Dönemi ve Kâbe'nin Tadilâtı (65/685-86/705) 284
3.3.5. Velîd b. Abdülmelik Dönemi (86/705-96/715) 302
3.3.6. Süleyman b. Abdülmelik Dönemi (96/715-99/717) 303
3.3.7. Hişâm b. Abdülmelik Dönemi (105/724-125/743) 306
3.4. ABBASÎ DÖNEMİ'NDE KÂBE (H. 4. ASRA KADAR) 306
3.4.1. Ebu Cafer el-Mansûr Dönemi (136/754-158/775) 308

3.4.2. Muhammed el-Mehdî b. el-Mansur (158/775-169/785) ve Musa el-Hâdî b. el-Mehdî (169/785-170/786) Dönemleri 310
3.4.3. Hârûn er-Reşid Dönemi (170-193/786-809) 316
3.4.4. Muhammed el-Emîn b. Harûn (193/809-198/813), el-Me'mûn b. Harûn (198/813-218/833), Muhammed el-Mu'tasım Billah b. Harûn (227/833-232/842) Dönemleri 324
3.4.5. Ebû Ca'fer el-Vâsiḳ-Billâh (227-232/842-847), Ebü'l-Fazl el-Mütevekkil-Alellāh (232-247/847-861) Dönemleri 327
3.4.6. H. 250-300 Seneleri Arasında Kâbe ve Mescid-i Harâm 331

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HAC, UMRE İBADETİ VE KÂBE

4.1. HAREM 338
4.2. HAC VE UMRE İBADETLERİNDE KÂBE İLE İLİŞKİLİ MEKÂNLAR 363
4.2.1. Safâ ve Merve (الصفا والمروة) 363
4.2.2. Arafat (عرفات) 366
4.2.3. Müzdelife (المزدلفة) 368
4.2.4. Mina (منى) 369

BEŞİNCİ BÖLÜM
KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

SONUÇ 386
KAYNAKÇA 390

KISALTMALAR

b.	İbn
bkz.	Bakınız
bs.	Baskı
cm	Santimetre
çev.	Çeviren
Ed.	Editör
h.	Hicri
Hz.	Hazreti
km	Kilometre
m.	Milâdi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MÖ	Milâttan önce
MS	Milâttan sonra
muh.	Muhakkik
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü
s.	Sayfa no
sad.	Sadeleştiren
ss.	Sayfadan sayfaya
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
thk.	Tahkîk
TDV	Türk Diyanet Vakfı
ts.	Tarihsiz
v.dğr.	ve diğerleri
vr.	Varak
ysz.	Yayın yeri yok.
yy.	Yüzyıl

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Zemzem Suyuna Verilen İsimler ve Anlamları 157
Tablo 2: Kâbe İnşalarında Bina Ölçüleri 292

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: *"İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm"* Adlı Eserin Dış Kapak Görüntüsü 29
Şekil 2: *"İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm"* Adlı Eserin Birinci Varağı 30
Şekil 3: Zerdüşt Kâbe'si 60
Şekil 4: Üstü Açık Kâbe Görüntüsü 131
Şekil 5: Kâbe'nin Yönleri ve Hz. İbrâhim Zamanında Kâbe'nin Ölçüleri 132
Şekil 6: Hz. İbrâhim Zamanında Kâbe'nin Görünüşü 133
Şekil 7: Mültezem 139
Şekil 8: Müstecâr 141
Şekil 9: Tavanı Tutan Sütunlar ve İç Kapı Görüntüsü 146
Şekil 10: Gümüş Mahfaza İçerisinde Haceru'l-Esved'in Görünüşü 149
Şekil 11: Haceru'l-Esved'in Gümüş Mahfaza İçinde Yer Alan Parçalarının Görüntüsü 153
Şekil 12: Kâbe'de Zemzem Kuyusu'nun Yeri 161
Şekil 13: Zemzem Kuyusu ve Sikâyetü'l-Hac Binası 165
Şekil 14: Makâm-ı İbrâhim'de Ayak İzlerinin Görünüşü 169
Şekil 15: Makâm-ı İbrâhim'den Görüntü 171
Şekil 16: Hicr ve Hatîm 174
Şekil 17: Kureyş'in İnşasından Önce Kâbe'nin Şekli 178
Şekil 18: İbn Zübeyr'in İnşasındaki *"Hatîm"* 179
Şekil 19: Hz. İbrâhim, Kureyş, İbn Zübeyr ve Haccâc zamanında Kâbe'nin "*Hicr"* ve "*Hatîm"* Görünümleri 184
Şekil 20: Kâbe'nin Etrafını Çeviren Tavaf Alanı *"Metâf"* 186
Şekil 21: Mi'cen'in Yeri 189
Şekil 22: Kâbe Örtüsü *"Kisve"* 203
Şekil 23: Mîzâb-ı Kâbe ve Mizâbın Sakalı 205
Şekil 24: Şâzervân'dan Görünüm 208
Şekil 25: Tavanında *"Ravzan"* Bulunan Abdullah b. Zübeyr'in İnşa Ettiği Kâbe 210
Şekil 26: Mescid-i Harâm'ın Görünüşü 213

Şekil 27: Benî Şeybe Kapısı 219
Şekil 28: Mescid-i Harâm'ın Kapıları ve Minâreleri 227
Şekil 29: *"Dâru'n-Nedve", "Dârü'l-Erkâm"* ve *"Nâsi"* ye Ait Mekânlar 233
Şekil 30: İbn Zübeyr İnşasında Kâbe'nin Görünüşü 276
Şekil 31: Mescid-i Harâm'ın Genişletilmesi 314
Şekil 32: Mescid-i Harâm'ın Genişletilme Aşamaları 316
Şekil 33: Harem ve Hil Bölgesi 340
Şekil 34: Mikât Yerleri 345
Şekil 35: Hz. Peygamberin Mekke'de Takip ettiği Güzergah ve Hac Menâsikinin Gerçekleştirildiği Mekânlar 371

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu, Sınırları ve Amacı

Kur'ân-ı Kerîm'in beyanına göre Kâbe, "*yeryüzünde ibadet amacıyla imar edilen ilk mâbed"*[1] ve "*insanlar için bir kıyam/hareket merkezi"*[2]dir. Literatürde "*Beytullah"* ismiyle marûf "*Allah'ın evi"* ifadesi İslâm müntesiplerinin itikatlarında tevhîdin sembolü ve risâletin melcei, namaz ibadetlerinde her nerede olurlarsa olsunlar kıbleleri, hac ve umrede ortak ibadet mekânları, ahlâk anlayışlarında ise sırtın dönülmediği ve ayağın uzatılmadığı, ismi duyulduğunda kalplerin coştuğu mâbeddir.

Tezimizin konusu, İslâm'ın *İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi*dir. Çalışmamızda İslâm inancına göre *"ilk mâbed"*[3] ve içinde bulunduğu toprakları "*harem*"[4] olarak adlandıran Kâbe'nin İslâm'ın ilk üç asrındaki tarihini; dinî, mimarî ve siyasî yönleriyle incelemeye çalıştık. Bu incelemeyi yaparken, zaman ve mekân birlikteliğini sağlamaya gayret ettik. Tezimizin mekânsal içeriğini oluşturan Kâbe, Kâbe'nin müştemilâtı, Mescid-i Harâm ve Harem bölgesini anlatırken Kâbe ana binasından başlayarak kutsal toprak olarak vasıflanan mekânları *"yakından uzağa"* ilkesi ile ele aldık. Çünkü, Kâbe'nin unsurları bir bütünün parçaları gibidir ve birbirleriyle anlam bulan sembol değerlerden oluşmaktadır. Bu sembol değerlerden Rükünler, Mültezem, Müstecâr mâbedin ana binasındadır. Binanın üzerine yerleştirilen Haceru'l-Esved, mâbedin doğu köşesinde, Mizâb ise mâbedin damında, kuzeybatı tarafında yer almaktadır. Makâm-ı İbrâhim, Hicr-i İsmâil ile Hatîm, Metâf ve Zemzem Kuyusu'ndan her biri mâbedin dışındaki cüzlerden olup bu cüzlerinin her birinin anlamı, mimarî özellikleri ve süslemeleri sırasıyla ileride açıklanacaktır. Akabinde Kâbe'yi ihâta eden Mescid-i Harâm ve onun unsurları, son olarak da Mescid-i Harâm'ın etrafını çeviren *Harem* bölgesine dâhil olan, hac ve umre ibadetinin yerine getirildiği mekânlar izâh edilecektir.

---

[1] Kur'ân-ı Kerîm, Âli İmrân, 3/96. **Kur'ân-ı Kerîm, Kur'ân Yolu Türkçe Meâl Tefsir**, Çev. Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrâhim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.
[2] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide, 5/97.
[3] Kur'ân-ı Kerîm, Âli İmrân, 3/96.
[4] Ebû ʿAbdullâh Yâḳût b. ʿAbdullâh er-Rûmî, **Muʿcemu'l-Büldân**, I-VII, Dâru Ṣâdır, Beyrut, 1995, Cilt: 2, s. 244.

Araştırmamız, kronolojik olarak aktarmaya çalıştığımız İslâm'ın ilk üç yüz yıllık uzun bir zaman aralığını kapsamaktadır. Bu zaman zarfı, İslâm'ın doğuşundan Abbâsî Devleti'nin zayıflamaya başlayıp hanedanlığa geçtiği yıllara kadar sürmektedir. Tezimiz nezdinde ifade edersek genel olarak söz konusu üç asrın ilk asrı Kâbe'ye, ikinci ve üçüncü asırları Mescid-i Harâm'a yönelik çalışmaları ihtiva etmektedir. Üç asır gibi oldukça uzun zaman aralığına sahip bu dönemde bazı önemli olaylar, değişim, dönüşüm ve tartışmalar yaşanmıştır. Bu yaşanmışlıklar sadece üç yüz yıl ile değerlendirilememektedir. Bu nedenle ilgili yüzyılların öncesi ve sonrasını da inceledik. Hz. Muhammed; Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'den gelen mirası devraldığı için söz konusu iki peygamberin dönemi de araştırmamızın içeriğine dahil olmuştur. Hz. Peygamber ile başlayan süreç, kendinden önceki "*Câhiliye*" olarak adlandırılan dönemden ayrı düşünülemeyeceği için mezkûr zaman dilimini de konumuzla ilintili olarak değerlendirdik. Zira Kâbe, İslâm öncesinde ibadet mekânı olarak kullanıldığı gibi bazı toplantıların tertiplendiği, törenlerin yapıldığı bir merkez olarak da kullanılmaktaydı[5]. Kureyş'in karar meclisi "*Dâru'n-Nedve*"[6] Kâbe'nin kuzeyinde yer almakta ve onun kapısı Kâbe'ye açılmaktaydı[7]. *"Kasâme"* adı verilen toplu yemin törenleri de Kâbe'de yapılmaktaydı[8]. Hz. Peygamber'in risâlet görevini aldıktan sonra ibadetgâh ve ikametgâh olarak kullandığı, aynı zamanda İslâm'ı insanlara tebliğ ettiği Mescid-i Harâm içerisindeki "*Dâru'l-İslâm*", bir diğer adıyla "*Dâru'l-Erkâm*[9]" Kâbe'nin çok yakınındadır. "*Dâru'n-Nedve*" ve "*Dâru'l-Erkâm*"ın varlığı bu bölgenin hareketliliğini artıran unsurlardandır. İslâm öncesi Kâbe ve Kâbe'yi çevreleyen Harem bölgesi, içtimaî ve iktisadî faaliyetlerin yapıldığı mekânlar olarak ehemmiyetini İslâm sonrasında da devam ettirmiştir. Dolayısıyla tezimizde Hz. İbrâhim dönemi ve Hz. Muhammed'in risâleti öncesine tekabül eden Câhiliye Dönemi'ne de temas edilmiştir.

---

[5] Ebû Caʿfer Muḥammed b. Ḥabîb el-Bağdâdî **el-Munemmaḳ fî Aḫbâri Ḳureyş** (nşr. Ḫurşîd Aḥmed Fârûḳ), ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut 1405/1985, s. 32.

[6] Ebû Muḥammed ʿAbdulmelik b. Hişâm el-Ḥimyerî, **es-Sîretu'n-Nebeviyye** (nşr. Muṣṭafâ es-Saḳḳâ v.dğr.), I-II, Mektebetu Muṣṭafâ el-Bâbî'l-Ḥalebî, Mısır, 1375/1955, Cilt: 1, s. 125, 130; Ethem Ruhi Fığlalı, "Dâru'n-Nedve", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, Cilt: 8, ss. 555-556.

[7]Ahmed b. Muhammed el-Esedî el-Mekkî, **İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm,** İzmir Milli kütüphanesi, 357/8 demirbaş numaralı yazma eser, vr. 23b. [Tezimizde bundan sonra bu eserin İzmir Milli Kütüphanesinde bulunan el yazma nüshası için sadece varak numarası verilecektir.] Ahmed b. Muhammed el-Esedî'nin *İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm*'ın İzmir Millî Kütüphanesinde bulunan el yazma nüshası üzerinde yaptığımız çalışma hakkında bilgi, tezimizin *Giriş* bölümünde "*Çalışma İle İlgili Yayın ve Araştırmalar"* başlığı altında yer almaktadır.

[8] Esedî, vr. 14b.

[9] M. Asım Köksal, "Dâru'l-erkâm" **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 1993, ss. 520-521.

İslâm'ın ilk üç asrının Hz. Peygamber dönemi, dinin gerekliliklerinin yerine getirilmesi ve putperestliğin yerine tevhidin yerleştirilmesi açısından Kâbe tarihi için yeni bir başlangıç sayılabilir. Bu dönem mâbedin aslî hüviyetini geri kazandığı süreci ihtiva etmektedir. Bu dönemin devamı niteliğindeki Hulefâ-i Râşidîn döneminde, Hz. Ömer hilafetinde yaşanan tabiî bir afet haricinde Kâbe'ye dâir etkin bir hadise bulunmamaktadır. Emevîler Dönemi'ndeki siyasî hareketlilik ise Kâbe tarihini etkilemiş ve mimarisinin değişimine tesir etmiştir. Tezimiz kapsamında bulunan Abbâsî Devleti süreci ise Kâbe'den ziyade Mescid-i Harâm'a dönük hizmetleri kapsamaktadır. İslâm tarihinin ilk üç asrı İslâm'ı tanımak ve doğru anlamak için önem arz etmektedir. İnsan hayatını ilgilendiren her alanda zikredilen bu üç yüz yıl oldukça yol göstericidir. Dolayısıyla Kâbe'nin özellikle İslâm'la başlayan ilk üç asrında tarihini, mimarî yapısını ve süslemelerini incelemenin bize yeni bakış açıları kazandıracağına inanıyoruz.

Tez konumuzu seçerken yaptığımız araştırmalarda İslâm'ın ilk üç asrında Kâbe tarihinin etraflıca araştırılıp incelenmediğini, bu konuda lisansüstü düzeyde sınırlı sayıda araştırmanın yapıldığını, doktora düzeyinde ise Kâbe tarihi üzerinde müstakil herhangi bir çalışma bulunmadığını tespit ettik[10]. Tezlerin muhteviyâtında özellikle Kâbe'nin isimlerinin çok azına yer verildiği ve Kâbe'nin yeniden yapım ve onarımlarına yeterli değinilmediğini söyleyebiliriz. "*Kutsal Kâbe Tarihi"* başlıklı bölümüyle Kâbe tarihine yer veren Mustafa Sabri Küçükaşçı'nın "*Câhiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Harameyn*" isimli doktora tezinde, Mekke ve Medine'nin (Harameyn) şehir tarihi anlatılmıştır[11]. Ancak bu çalışmada Kâbe'nin mimari, siyasi

[10] Fatih Erkoçoğlu, **Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri,** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999. Mezkûr tezin çalışmamızla ilgili bölümlerini basılı eserden inceledik. (İrfan Aycan, Mahfuz Söylemez, Ramazan Altınay, Fatih Erkoçoğlu, Nizamettin Parlak, **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, Ankara, 2003, ss: 147-210.) Konumuzla ilgili diğer tezler: Osman Şimşek, **Kâbe Tarihi (Başlangıçtan Abbasî Devleti'nin Sonuna Kadar),** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2003; Ayşe Nihal Alodalı, **Mimarlıkta Sembolizm, Kutsal'ın Mimariyle Buluşması ve Kâbe Örneği,** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2015; Mukadder Ârif Yüksek, **Siyer, Hadis ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâmı ve Menâsiki**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2017; Muhammed Ekrem Şahin**, Kâbe Örtüsünün Tarihsel Gelişimi,** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2018; Süleyman Dinçer, **Kur'ân'ı Kerîm'de Kâbe**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2020.

[11] Mustafa S. Küçükaşçı, **Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Harameyn**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999; Mustafa S, Küçükaşçı**, Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna**

ve kültürel tarihine teferruatlı bir şekilde yer verilmediği dikkati çekmektedir. Tezin müellifinin Kâbe tarihinin müstakilen çalışılması hususunda bizi cesaretlendirmesi ile *İslâm'ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi* başlıklı konuyu müstakilen bir doktora tezi olarak araştırmaya karar verdik. Din, tarih ve kültürün bir arada değerlendirilmesi gereken böyle bir çalışmada İslam Tarihi, Sanat Tarihi ve Dinler Tarihi metodolojilerini kullanarak söz konusu dönemin sınırları içinde Kâbe'nin dini, mimari, siyasi ve kültürel tarihini multidisipliner ve interdisipliner bir yöntem ve bakış açısı ile teferruatlı bir biçimde değerlendirmeye gayret ettik.

Konumuzla ilgili olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayınladığı *Hicaz Albümü*[12]*, Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)*[13] ve *Hac Tarihi*[14] isimli eserlerde çoğunlukla ibadet hayatı esas alınmıştır. İslâm'ın ilk dönemlerinde Kâbe'nin tarihine dâir müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu husus da bizim için tez konumuzu çalışmada gayret sebebi olmuştur. Kâbe ve müştemilâtının tarihi üzerine tarafımızdan hazırlanan bu kapsamlı çalışmanın bilimsel bir çalışma olarak akademik alanda bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

İslâm tarihi kaynaklarına göre Kâbe'nin tarihi, kâinatın yaratılışına kadar gitmektedir[15]. Mâbedin ilk yaratılıştan günümüze süregelen bu uzun tarihi peygamberler tarihi ile de yakından ilişkilidir. Mevcut kaynaklar çerçevesinde Hz. Âdem'den başlayan ve Hz. Muhammed ile noktalanan peygamber silsilesinde, adı kutsal Kâbe ile anılmayan peygamber neredeyse yok gibidir. Bu uzun süreçte mâbedin bilinmeyenleri bilinenlerden daha fazladır. Kutsal mâbedin ilk mimarı ve mâhiyeti hakkında net bilgiye ulaşılamamaktadır. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, tarihi bilgilere inanç ve duyguların da derc edilerek insan üstü kabul edilen varlıkların da imara dahil edildiği, Hz. Âdem'den önce meleklerin kutsal Kâbe'yi inşa ettiklerine ayrıca farklı dönemlerde mâbedin inşası esnasında olağanüstü varlıkların sürece dâhil

---

Kadar Harameyn, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR] Yıldız Yayıncılık, Reklamcılık, İstanbul, 2003, ss. 38-97.

[12] Necati Öztürk, **Fotoğraflarla Kutsal Topraklar Hicaz Albümü,** (Ed. Ahmet Özel), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

[13] Rıfat Oral, **Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı),** Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2018.

[14] Türk Diyanet Vakfı, **Hac Tarihi,** Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2021.

[15] Muḥammed b. İsḥâḳ el-Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ ilâ'l-Mesâcidi'ŝ-Ŝelâse ve'l-Beyti'l-ʿAtîḳ** (nşr. Muṡṭafâ Muḥammed eẑ-Ẑehebî) Mektebetu Nizâr Muṡṭafâ el-Bâz, 1418H. s. 75; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 32; Ebû 'ṭ-Ṭîb Muḥammed b. Aḥmed b. ʿAlî el-Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm bi Aḫbâri'l-Beledi'l-Ḥarâm** (nşr.), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1421/2000, Cilt: 1, s. 125.

olduğunun örneklerine yer verilmektedir[16]. Binlerce yıllık bir mâbedin tarihine dâir bilgilerin rivayetlerle sağlandığı ve tamamının doğrulanmasının mümkün olamayacağı açıktır. Bu tür rivayetleri okurken doğrulama ya da yok sayma cihetine gitmediğimizi, rivayetlerin kutsala gizem kazandırma ve heyecan verici kılma yönünü gördüğümüzü belirtmeliyiz. Ancak biz, tezimizin muhtevası gereği Kâbe'nin kutsiyetini anlatan rivayetlerden ziyade tarihî bilgileri nakleden rivayetlere odaklandık.

"*İslâm'ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi*" başlıklı tezimiz giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. *"İslâmiyet Öncesi Mekke Şehri ve Kâbe Tarihi"* isimli Birinci Bölüm'de Kâbe'nin içinde bulunduğu şehir Mekke hakkında bilgi vererek, şehrin coğrafî konumu ve iklimini değerlendirdik[17]. Ayrıca Kâbe'nin tanımı ve etimolojik tahlîlini yaparak, kaynaklarda Kâbe'ye verilen isimleri inceledik ve İslâm öncesi Kâbe tarihinden bahsetmeyi uygun bulduk. Kâbe'ye verilen isimler mâbedin dinî, tarihî, fizikî ve coğrafî özellikleri ile kutsiyetine dâir bilgi ve fikir vermektedir. Bu isimler, Kur'ân-ı Kerîm'in yanı sıra diğer İslâm tarihi kaynaklarında yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bazı isimlerin İslâm'dan önce de kullanıldığı anlaşılmaktadır. İslâm tarihi kaynaklarında tespit edebildiğimiz isimlerin birbirinden daha önemli, daha özel veya daha değerli olarak algılandığına dâir veriye ulaşamadık. Bu nedenle isimlerin kronolojik veya niteliksel tasnifini yapmadık. Birbirleriyle ilişkisinden dolayı mâbedin İslâm'dan önceki ve İslâmî dönemin ilk üç asrında kullanılan isimlerini alfabetik sırayla izâh ettik. Bu isimlerin Kâbe'nin dinî, tarihî, mimârî ve kültürel yapısı ile yakından alakalı olması dikkatimizi celbetti ve ülkemizde bugüne kadar kapsamlı bir biçimde incelenmemiş olan bu konuya tezimizle de doğrudan alakalı olması nedeniyle ayrıntılı bir biçimde yer verdik.

Tezimizin İkinci Bölüm'ünde "*Kâbe'nin Mimarisi ve Mütemmim Cüzleri*"ni teferruatlı bir şekilde inceledik. Mâbedin fizikî yapısı, iç mekânı ve süslemeleri ile bakım ve temizliğini ayrı başlıklar altında değerlendirdik. Akabinde Kâbe'nin mütemmim cüzlerini, mâbedin tarihsel sürecini esas alarak sıraladık. Kaynaklarda mütemmim her bir cüzün fizikî yapısı, dinî, tarihî, mimarî özellikleri ve özellikle kutsiyetleri yer almaktadır. Biz, ana konumuzdan uzaklaşmamak için bu cüzlerin

[16] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ,** s. 218; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 64, 87, 157.
[17] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 266; Fâkihî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsḥâḳ el-Mekkî, **Aḫbâru Mekke fî Ḳadîmi'd-Dehri ve Ḥadîsihi** (nşr. ʿAbdulmelik ʿAbdullâh Dehîş), I-VI, Dâru Ḫaḍar, Beyrut 1414H, Cilt: 3, s. 80; Zekai Şen, **Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu,** Su Vakfı Yayınları, Cidde, 2006, ss. 33-46.

kutsiyetlerine çok ihtiyaç olmadıkça değinmedik. "*Mescid-i Harâm"ı* ve Mescid-i Harâm'da yer alan unsurları etraflıca inceledik. Konunun daha iyi anlaşılması için Kabe'nin mütemmim cüzlerinin ve Mescid-i Harâm'ın unsurlarının görsellerinden istifade ettik.

Tezimizin Üçüncü Bölümü'nün başlığı "*İslâm'ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi*" olup tezimizin başlığını taşımaktadır. Üç yüz yıllık zaman dilimini kapsayan bu bölümde, Hz. Peygamber Dönemi (610-11/632), Dört Halife Dönemi (11/632-40/661), Emevîler Dönemi (40/661-132/750) ile halife Kâhir Billâh'a (ö.339/950) kadar Abbâsîler Dönemi yer almaktadır. Ancak, tezimizin kapsadığı süreçte mevzûu başlayan ve IV. asırda devam eden Karmatîler ile ilgili olaylara değinmedik. Karmatîler genel kabule göre 255/869 yılında Abbâsîler'e karşı düzenlenen Zenc İsyanı sırasında ortaya çıkmışlardır[18]. İslâm tarihi içerisinde önemli yer tutan Karmatîlerin[19] Kâbe baskını ve Haceru'l-Esved'in yerinden çıkarılma hadisesi 317/930 senesinde gerçekleştiği için dönem olarak tezimizin konusunun kapsamı dışında olmasından dolayı çalışmamıza dahil edilmemiştir

Tezimizin Dördüncü Bölüm'ünü "*Hac, Umre İbadeti ve Kâbe"* başlığı altında oluşturduk. Kaynaklarda Kâbe'nin tarihi, hac ibadeti ile birlikte değerlendirilmektedir[20]. Bu nedenle biz de tezimizde bu konunun önemine işaret etmeye gayret ettik. Konumuzla yakın ilgisi nedeniyle hac ve umre ibadetine icmâlen yer verdik. İslâm'dan önce, tevhîdin merkezi Kâbe'de, tevhîd inancından nasıl uzaklaşıldığını bununla birlikte putperestliğin yaygın hale gelişini, taklit Kâbe ve taklit telbiye örneklerine temas ederek izâh etmeye çalıştık[21]. Bu konunun akabinde hac ve umre ibadetinin yerine getirildiği Kâbe'yle ilişkili Safâ ve Merve, Arafat, Müzdelife ve Mina isimli mekânları dinî, tarihî, iktisadî ve sosyokültürel yönleriyle değerlendirdik.

---

[18] Sabri Hizmetli, "Karmatîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 2001, Cilt: 24, s. 510.

[19] Hizmetli, s. 511. Söz konusu olayda Karmatî lideri Ebû Tâhir el-Cennâbî, 317/930 senesinde liderliği ele geçirerek Güney Irak'a bir dizi saldırı başlattı ve bu yılın hac mevsiminde gerçekleştirdiği Kâbe baskınında binlerce kişiyi öldürerek Haceru'l-Esved'i Bahreyn'deki Hecer'e götürdü, kutsal taş yirmi yıl kadar orada kaldı.

[20] Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsḥâḳ b. Yesâr el-Muṭṭalibî, **es-Sîre (Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî)**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1398/1978, s. 94.

[21] Ebû'l-Munẕir Hişâm b. Muḥammed el-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm Putlar Kitabı,** Çev. Beyza Bilgin, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, ss. 33-108; Ebû Caʿfer Muḥammed b. Ḥabîb el-Bağdâdî, **el-Muḥabber** (nşr. Ilse Lichtenstadter), Dâru'l- Âfâḳi'l-Cedîde, Beyrut. ss. 311-315.

Araştırmamızda elde ettiğimiz bulguları *Karşılaştırma ve Değerlendirme* başlığı altında tezimizin *Beşinci Bölüm*'ünde verdik.

2. Çalışmanın Yöntemi

İslâm inancına göre insanlığın en kadîm mâbedinin geçmişi, dinî ve tarihî kaynakların yanı sıra edebî, kültürel, coğrafî ve siyasî içerikli eserlerin içerisinde aktarılmaktadır. Kâbe'ye ve Mekke şehrine Müslümanlar tarafından gösterilen tâzîm, saygı ve ilgi gereği İslâm tarihi boyunca pek çok eser kaleme alınmıştır.

Biz, tezimizi hazırlarken Kâbe'nin kadîm tarihinden başlayarak, İslâm'ın ilk üç asrı itibariyle birinci el genel tarih, siyer, meğâzî ve İslâm tarihi kaynaklarından ulaşabildiğimiz bilgileri, modern tarih yazıcılığı perspektifiyle ele almaya çalıştık. Kâbe'nin mimarî, siyasî ve kültürel tarihi ile ilgili eserleri, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı ve İzmir Milli Kütüphanesi'nden temin ettik. Dijital kütüphane programlarından Kuramer Programının Pro 50 sürümünü ve Şâmile Programını kullandık. Yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun hazırladığı yazım kılavuzunu[22] ve TDV İslâm Ansiklopedisi[23] maddelerini esas aldık. Tezimizde Kâbe'nin isimleri, Kâbe'nin mütemmim cüzleri ve Kâbe ile alâkalı mekânların isimlerinin anlatımları, kısmen ansiklopedik bilgi içeriklidir. Maddeler halinde yer verdiğimiz bu isimlerin ve önemli gördüğümüz bazı kelime veya terkiplerin Arapça yazımlarını okuyucu ve araştırıcılara kolaylık olması için parantez içerisinde verdik. Ayrıca, Arapça kaynaklardan yararlanarak metin içerisinde değindiğimiz bilgilerin alıntılarından bazılarını, dipnotta anlam kaybı olmadan orijinal haliyle gösterebilmek için Arapça olarak vermeyi uygun gördük.

Kâbe'nin inşa süreçlerini izâh ederken, mâbed binasının temelden yapıldığı durumlarda *"inşa"*, binanın onarımı söz konusu olduğunda *"tamir"*, binanın kısmî yıkım ve yapımında ise *"tadilât"* kelimesini tercih ettik. Bununla birlikte *"Zemzem"*

[22] https://www.tdk.gov.tr/kategori/icerik/yazim-kurallari/(20.12.2022)

[23] Türk Diyanet Vakfı Yayınları tarafından basılan **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** 44 cilt ve ek iki ciltten müteşekkil kaynaktır. Her maddenin yazarı, basım yeri ve yılı farklı olduğu için bu dipnotta sadece eser ismi ve yayın evi vermekle yetiniyoruz. Eserin bundan sonraki kullanımlarında yazar ve madde isimleri verilmiştir. Eserin tamamı internet ortamında ulaşılmaktadır. https://islamansiklopedisi.org.tr. (21.01.2023)

kelimesi üzerinde tereddüt yaşadığımızı vurgulamalıyız. Türk Dil Kurumu Sözlüğü *"zemzem"* kelimesini küçük harfle göstermektedir[24]. TDV İslâm Ansiklopedisi ise 'zemzem' suyunu küçük harfle, 'Zemzem Kuyusu'nun yazımını bazı dosyalarda küçük harfle[25], bazılarında büyük harfle kullanmıştır[26]. Araştırmamızın İkinci Bölüm'ünde 'Zemzem Kuyusu' bahsinde ifade ettiğimiz gibi 'Zemzem' ismi hem kuyunun ismi olarak kullanılmış hem de bu kuyunun suyuna mahsus isim olmuştur. Biz de tezimizde kuyunun ismini özel isim addedip, TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 'Zemzem Kuyusu' ve 'zemzem suyu' şeklindeki kullanımlarını tercih ettik.

Araştırmamız içerisinde Kâbe'nin mimarî özellikleri yer almaktadır. Mâbedin mütemmim cüzlerini açıklarken zihinde daha net anlaşılmasını sağlamak için resimli anlatım tekniği kullandık. Kâbe binasının geçirdiği değişikliklerin daha iyi görülebilmesi için binanın görsellerine, ilgili bölümlerde yer verdik. Farklı dönemlerde inşa ve tamir edilen Kâbe'nin bina ölçülerini tablo halinde sunmayı uygun gördük. Benzer bir tabloyu, muhtelif bilgiler içeren zemzem suyunun özelliklerini kategorize etmek için de hazırladık. Söz konusu resim ve tabloların, konuların anlaşılmasında okuyucuya kolaylık sağlayacağını düşündük.

İnceleyebildiğimiz kaynaklarda *"zirâ", "arşın", "kulaç", "mil", "karış"* ve *"ısba"* (parmak) isimli uzunluk ölçü birimleri yer almaktadır. *"Zirâ"* ve *"ısba"*, Arapça kaynaklarda en çok karşılaştığımız ölçü birimidir[27]. Biz çalışmamızda ölçüleri verirken, mezkûr ölçülerin kolay anlaşılabilirliğini sağlamak için parantez içinde metre ve santimetre karşılığını vermeyi uygun gördük.

Tezimizde kullandığımız bazı İngilizce ve Farsça kaynaklar ile modern çalışmalara internet ortamından eriştik. Bu kaynakları, tezimizin Kaynakça Bölüm'ünde 'internet kaynakları' başlığı altında gösterdik.

---

[24] https://sozluk.gov.tr/zemzem (25.12.2022)

[25] H. Ahmet Sezikli, "Abdulmuttalib", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt:1, s. 272, 273.

[26] Mustafa S. Küçükaşçı, "Zemzem", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, Cilt: 44, ss. 242-246.

[27] Detaylı bilgi için bkz: Walter Hinz, (çev: Acar Sevim), "İslâm'da Ölçü Sistemleri", **Türklük Araştırmaları Dergisi,** Marmara Üniversitesi Yayınları, (Sayı. 5), İstanbul, 1989; M. Necmeddin el-Kürdî, **Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri**, Çev. İbrâhim Tüfekçi: Buruç Yayınları, İstanbul, 1996, s. 230-241; Mehmet Erkal, "Arşın", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, Cilt: 3, s. 411-413; Cengiz Kallek, "Kulaç", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt:26 , s. 353; Cengiz Kallek, "Ölçü", **TDV İslâm Ansiklopedi**, İstanbul, 2007, Cilt: 34, s. 28; Cengiz Kallek, "Mil", **TDV İslâm Ansiklopedi**, Ankara, 2020, Cilt: 30, s. 53. Kaynaklarda verilen bilgilere göre zirânın Türkçe karşılığı *"arşın"* olup, dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmın uzunluğunu ifade etmektedir. Yaklaşık olarak 1 zirâ = 50 cm, 1 parmak ise 2 cm'dir.

Araştırmamız esnasında tapınak olarak bilinen bazı kutsal kabul edilen yapıların tez çalışmamızla dolaylı ilgisi olduğunu fark ettik. Ülkemizde 'Göbeklitepe'[28] adıyla bilinen ve günümüzden 12.000 yıl öncesine tarihlenen bir tapınak, henüz avcı ve toplayıcı tarzda yaşam süren insanların yarattığı bir inanç merkezi olması hasebiyle dikkatleri üzerine çekmektedir[29]. Bu beldenin Hz. Adem'in yaşadığı 'Eden' bölgesi olabileceği belirtilmiştir[30]. Din hizmetleri sunduğumuz sahada muhatap kitlemizden *"Göbeklitepe"* hakkında 'ilk mâbed' olarak bahsedildiğini duyduk. 'Göbeklitepe' ilk ibadet merkezi olarak anıldığı için "*acaba Göbeklitepe Hz. Âdem'in mekânı mıydı?"* veya ortaya atılan birtakım iddialar[31] nedeniyle *"Kâbe'nin yaşı kaç?" ve "Kâbe'nin gerçek yeri Mekke değil mi?*[32] sorularına muhatap olduğumuzu, bu soruları ihtiva ve izâh eden kaynakların sınırlı sayıda olduğunu ve ilmî araştırmaların yetersizliğini belirtmeliyiz. Aynı zamanda bu husus bizim tez konumuzun problemlerindendir[33]. Kaynaklarda yer alan rivayetlerde Kâbe'nin kaç bin yıllık olduğuna dâir kesin bilgi yoktur. Dolayısıyla bu dönemlere ait rivayetler zaten arkeolojiyle desteklenmediği müddetçe zan ifade eder. Halbuki, insanların aklında oluşturulan bir soru veya sorun ile Kâbe'yi gölgede bırakma çabalarına karşın verilecek en etkin cevap *ilk mâbed*[34] Kâbe'nin tarihini kaynaklara dayanarak bilimsel verilerle aydınlatmak ve gündemde tutmaktır. Bunun için sadece tarihi bilgilerin kifayet etmediği, aynı zamanda arkeoloji, jeoloji ve gök bilimlerinin İslâm tarihi ve dinler tarihi ile multidisipliner ve interdisipliner araştırmaların yapılması ve bu

[28] Göbeklitepe, Şanlıurfa ilinin 15 km. kuzeydoğusunda, merkeze bağlı Örencik Köyü yakınlarındaki dağlık alan üzerinde yer almaktadır. T.C. Şanlıurfa Valiliği, http://www.sanliurfa.gov.tr/gobeklitepe. (14.05.2022)

[29] T.C. Haliliye Kaymakamlığı, http://www.haliliye.gov.tr/gobeklitepe-tarihin-sifir-noktasi.(14.05. 2022)

[30] Ahmet Bedir, **Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası,** Kaynak Yayınları**,** İstanbul, 2010, s. 22.

[31] The Petra Ka'ba, Chad Doell & Dan Gibson 17 May 2022.
https://nabataea.net/explore/founding_of_islam/the-kaba/ (29.10.2022).
https://nabataea.net/explore/founding_of_islam/mecca-not-on-ancient-maps/(29.10.2022).

[32] Kâbe'nin Mekke'de değil Ürdün şehrinde olduğu iddiaları: (https://www.youtube.com/watch?v=5-4wIAmNxIs), (9.10.2022).

[33] Göbeklitepe'den sonra keşfedilen Şanlıurfa'daki Karahantepe'nin Göbeklitepe'den daha eski ve neolitik döneme ait olduğu ayrıca söz konusu dönemin yaklaşık M.Ö. 10.000- 6000 tarihleri arasındaki bir zaman dilimini kapsadığı ve bu dönemde yerleşim olduğu kaydedilmektedir. Benzer çalışmaların Kâbe'de yapılmaması nedeniyle aynı yıllar içinde Kâbe'nin varlığı ve vaziyeti hakkında veriye ulaşılamamaktadır. İslâm inancının 'ilk mâbed' anlayışı arkeolojik araştırmalarda delilsiz kalmaktadır. Konu ile ilgili detaylı araştırma bilgileri için bkz. https://www.kulturportali.gov.tr/portal/neolitik-cag (08.10.2022); http://www.sanliurfa.gov.tr/sanliurfadaki-karahantepe-neolitik-alani-dunyaya-tanitildi (08.10.2022); https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-295324/karahantepe-ve-neolitik-insan-sergisi.html. (08. 10. 2022).

[34] Kur'ân-ı Kerîm, Âli İmrân, 3/96.

araştırmaların ilgili platformlarda yayınlanması zorunludur. Arkeolojik kazı ve jeolojik araştırmalar ile Kâbe'nin temellerinin ve Zemzem Kuyusu'nun yaşının, gökbilim ve jeolojik incelemeler ile Haceru'l-Esved'in mahiyetinin açıklanması mümkündür. Yukarıda temas ettiğimiz Göbeklitepe ve Karahantepe örneklerinde görüldüğü gibi Kâbe'de yapılacak benzer jeolojik ve arkeolojik çalışmalar kadîm mâbedin bilinmezlerini azaltacaktır. Ayrıca, bu araştırmalar, Kâbe'nin Mekke'de değil Ürdün'de olduğu tezine antitez niteliğinde olabilir.

3. Çalışmanın Kaynakları ve Literatür

Kâbe'nin değeri, önemi ve tarihine dâir bilgiler Kur'ân-ı Kerîm'de muhtelif surelerde ve birçok âyette yer almaktadır. Ayetlerde konumuzla alâkalı olarak Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşası, Kâbe ve çevresinde Câhiliye dönemi uygulamaları, kıble, hac, umre ibadetleri ve Kâbe'yle ilişkili ticârî ve beşerî birçok hususa temas edilmektedir[35]. Biz, ayet meâllerini verirken Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları'nın[36] meâlini tercih ettik. Ayetleri anlayabilmek için özellikle Taberî (ö.310/923)[37], Mâturîdî (ö.333/945)[38], Vâḥidî (ö. 468/1076)[39], Zemaḫşerî (ö. 538/1144)[40], Râzî (ö. 606/1210)[41], Kurtubî (ö. 671/1273)[42] ve İbn Keŝîr'in (ö. 774/1373)[43] tefsirlerine sık sık başvurduk.

Hz. Peygamber'in Kâbe'yle ilgili sözlerini, Câhiliye döneminde yaşadığı hâdiseleri ve bu hâdiseler karşısında gösterdiği tavır veya uygulamalarını Mâlik b.

---

[35] Ömer Özsoy ve İlhami Güler, **Konularına Göre Kur'ân (Sistematik Kur'an Fihristi),** Fecr Yayınları, Ankara, 2006, ss. 360-366.
[36] Kur'ân-ı Kerîm, **Kur'ân Yolu Türkçe Meâl Tefsir**.
[37] Ṭaberî, Ebû Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî, **Câmiʿu'l-Beyân ʿan Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳurʾân** (nşr. ʿAbdullâh b. ʿAbdilmuḥsin et-Turkî), I-XXIV, Dâru Hicr, 1422/ 2001.
[38] Mâturîdî, Ebû Manṡûr Muḥammed b. Muḥammed, **Teʾvîlâtu Ehli's-Sunne** (nşr. Mecdî Bâsellûm), I-X, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1426/2005.
[39] Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî, **el-Vasîṭ fî Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Mecîd** (nşr. Hey'et), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1415/1994.
[40] Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr, **el-Keşşâf ʿan Ḥaḳâîḳı Ğavâmiḍi't-Tenzîl**, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût, 1407H.
[41] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer et-Teymî, **Mefâtîḥu'l-Ğayb**, I-XXXII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1421/2000.
[42] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḫazrecî, **el-Câmiʿ li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân** (nşr. Hişâm Semîr el-Buḫârî), Dâru ʿÂlemi'l-Kutub, Riyad, 1423/2003.
[43] İbn Keŝîr, Ebû'l-Fidâʾ İsmâîl b. ʿOmer b. Keŝîr ed-Dimeşḳî**, Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm** (nşr. Sâmî b. Muḥammed Selâme), I-VIII, Dâru Ṭayyibe, 1420/1999.

Enes'in (ö.179/796) *el-Muvaṭṭa'*sı[44], ʿAbdurrezzâḳ'ın (ö. 211/827) *el-Muṣannef*'i[45], Aḥmed b. Ḥanbel'in (ö.241/856) *el-Musned*'i[46], Buḫârî'nin (ö. 256/870) *eṣ-Ṣaḥîḥ'i*[47] ve Müslim'in (ö. 261/875) *eṣ-Ṣaḥîḥ'*inde[48] inceledik. Söz konusu hadîs kaynakları içerisinde Kâbe, Kâbe'nin mütemmim cüzleri ile Mescid-i Harâm ve Mekke'nin değeri, kutsiyeti ve tarihine dâir çok miktarda rivayet vardır. Bu rivayetleri anlamamızı ve tarihi atmosferinde değerlendirmemize katkı sağlayan Zebîdî'nin (ö.893/1488) *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*[49] de en çok başvurduğumuz eserlerdendir. Mezkûr eserlerde Arafat, Müzdelife, Mina, Safa, Merve gibi kutsal mekânlarla ilgili gerek inanç ve ibadet gerekse faziletleri boyutunda farklı kategoriler içerisinde birçok bilgi yer almaktadır.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz diğer bir eser grubu lügatlerdir. *"Kâbe"* kelimesinin ve *"Kâbe"* yerine kullanılan diğer isimlerin anlamları için sıklıkla müracat ettiğimiz lügatler, Kâbe kültürü ve tarihine dâir ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu lügatlerden ilki erken dönem dil âlimi Ḫalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî'nin (ö. 170/787*) Kitâbu'l-ʿAyn'*ıdır[50]. Halîl b. Ahmed kelime anlamları yanı sıra bir kökü meydana getiren harflerin yer değiştirmesiyle ortaya çıkan kelimeleri bir araya toplamıştır. Kalb/anagram usulü ile fiillerde altı şekilde ortaya çıkan ('akabe, 'abeka, be'aka, beka'a, kabe'a, ka'abe) fiillerin anlamlarını vermiştir[51]. Bu lügat, bize *Ka'b* (كعب) ve *Ka'b* kelimesinden türeyen *Kâbe* (كعبة) kelimesinin derinliği ve zenginliği hakkında fikir kaynağı olmuştur[52]. *"Ka'b"* (كعب) maddesinden istifade ettiğimiz ikinci lugat

---

[44] Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî, **el-Muvaṭṭa**ʾ (nşr. Muḥammed Muṣṭafâ el-ʾAʿẓamî), I-VIII, Muessesetu Zâyid b. Sulṭân, Ebû Ḍabî 1425/2004.

[45] Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ṣanʿânî, **el-Muṣannef** (nşr. Heyet), Dâru't-Teʿṣîl, I-X, Kahire, 1435/2015.

[46] Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî, **el-Müsned** (nşr. Heyet), I-XII, Cemʿiyyetu'l-Meknez, 1431/2010.

[47] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsmâʿîl, **el-Câmiʿu'l-Musnedu'ṣ-Ṣaḥîḥu'l-Muḫtaṣar** (nşr. Muḥammed Zuheyr en-Nâṣır), I-IX, Dâru Ṭavḳi'n-Necât, Beyrut, 1422H.

[48] Ebû'l-Ḥuseyn Müslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbûrî, **el-Müsnedu's-Ṣaḥîhu'l-Muḫtaṣar bi Naḳli'l-ʿAdl ʿani'l-ʿAdl ilâ Resûlillâh** (nşr. Heyet), I-VII, Dâru't-Teʾṣîl, Kahire, 1435/2014.

[49] Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatifi'z-Zebîdî, **Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercümesi ve Şerhi**, (tercüme ve şerh edenler Ahmed Naim, Kâmil Miras) Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980.

[50] Ḫalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî**, Kitâbu'l-ʿAyn** (nşr. Mehdî el-Maḫzûmî, İbrâhim es-Sâmerrâʾî), I-VIII, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1988.

[51] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**; Cilt. 1, s. 46; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, Cilt: 15, s. 309-312.

[52] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn,** Cilt. 1, s. 146.

Muhammed b. Ahmed Ezherî'nin (ö.370/980) *Tehẕîbü'l-luġa*'sıdır[53]. Ezherî, kelimelerin kök harflerini esas alarak, bu kökten türeyen ilgili kelimeleri izâh etmektedir. "Ka'b" (كعب) kelime kökünden oluşan diğer kelimelerin izâhı çalışmamıza derinlik katmıştır. Çalışmamızda sıklıkla faydalandığımız bir diğer lugat Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr'un (ö.711/1311) *Lisânü'l-ʿArab*'ı[54] "Ka'b" (كعب) kelimesini âyet, hadîs ve şiirlerle açıklamıştır. Söz konusu lugatların yanında ʿAbdurrezzâḳ ez-Zebîdî'nin (ö.1205/1790) *Tâcu'l-ʿArûs min Cevâhiri'l-Ḳâmûs*'u[55] kelime kökünün son harfi ile düzenlenmiş ve ansiklopedik eser mahiyetindedir. "Ka'b" (كعب) kelimelerin varyantları ile kelimenin hem somut hem de soyut anlamlarına kullanım örnekleriyle yer vermiştir. Mezkûr lügatler hem Kâbe kelimesini hem de Kâbe'nin diğer isimlerini kavrayabilmemiz için aydınlatıcı olmuştur.

Tezimizin kaynakları açısından önemli gördüğümüz bir diğer eser h. 2. asırdan günümüze ulaşmış, Hasan el-Basrî'nin[56] (ö. 110/728) yazdığı, âyet ve hadîslerden süzülerek hazırlanmış risale mahiyetindeki *Feḍâʾilu Mekke ve's-Sekenu fîhâ'*dır. Bu eser Mekke şehri ve mukaddes Kâbe'nin faziletine dâir günümüze intikal eden en erken tarihli metindir. Ayet ve hadîslerle Kâbe'nin kutsiyetine yer verilen eserde, duâların makbûl olacağı mevkiler dile getirilirken, bu mevkîlerin isimleri bizim için erken tarihli bilgi kaynağıdır[57]. Bu eserde Kâbe'nin mimarîsini oluşturan unsurların faziletleri de yer almaktadır. Bu veriler de bizim için dolaylı bilgi kaynağı olup Kâbe'nin mütemmim cüzlerinin sonraki tarihlerde de mevkilerini koruyup değişmediğine işaret etmektedirler. Mezkûr eserde peygamberler tarihine atıfta bulunulmakta, peygamberlerine iman etmeyip yalanlayan kavimlerin peygamberlerinin Mekke'ye kaçtığı ve Kâbe'ye ulaşan peygamber sayısının üç yüz olduğu belirtilmektedir. Ayrıca müellif, Ruknü'l-Yemânî ile Haceru'l-Esved arasında yetmiş nebînin medfûn olduğunu kaydetmektedir[58]. Eserde, hac ve umrenin önemi ve

[53] Muhammed b. Ahmed Ezherî, **Tehẕîbü'l-luġa**, Dâr'u İhyâ-i Türâsi'l- Arabî, Beyrut, 2001, Cilt: 1, s. 211.
[54] Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr er-Ruveyfiʿî, "Ka'b" (كعب) maddesi, **Lisânü'l-ʿArab**, Dâr-u Sâdır, Beyrut, Cilt: 1, s. 718.
[55] Muhammed b. ʿAbdurrezzâḳ ez-Zebîdî, "Ka'b" (كعب) maddesi, **Tâcu'l-ʿArûs min Cevâhiri'l-Ḳâmûs**, I-XL, Dâru'l-Fikr, Cilt: 4, s. 151.
[56] Ebû Saʿîd el-Ḥasen b. Yesâr el-Baṡrî**, Feḍâʾilu Mekke ve's-Sekenu fîhâ** (nşr. Sâmî Mekkî el-ʿÂnî), Mektebetu'l-Felâḥ, Kuveyt, 1400/1980.
[57] Ḥasen el-Baṡrî, **Feḍâʾilu Mekke**, ss. 24, 25.
[58] Ḥasen el-Baṡrî, **Feḍâʾilu Mekke**, s. 20.

hacı ve mu'temir olmanın değerine yer verilirken, kutsal topraklarda vefat etmenin de uhrevi boyutuna işaret edilmektedir[59]. Konumuzla ilgili en erken tarihli kaynak olma özelliği taşıyan *Feḍâ'ilu Mekke ve's-Sekenu fîhâ* adlı bu eser, Kâbe topraklarının kıymet ve önemine ışık tutmaktadır.

Kâbe'nin tarihini inceleyen bir başka eser Ebu'l-Velîd el-Ezrâki'nin (ö.250/864) *Ahbâru Mekke ve mâ câ' e fihi mine'l-asâr'*ıdır. Mekkeli bir ailenin üçüncü kuşak neslinden olan Ebu'l-Velîd el-Ezrâki dedesinden duyarak naklettiği tarihî bilgilere kendi gördüklerini ilave ederek eserini oldukça şümullü yazdığı kaydedilmektedir[60]. Ezrakî'nin dedesi Ahmed b. Muhammed el-Ezraḳî'den (ö.222/837) naklettiği Mekke tarihine dâir rivayetleri sadece tarihî bilgiler olmayıp aynı zamanda dinî, coğrafî ve kültürel mâlûmâtı da kapsamaktadır[61]. Müellif Ezrâki'nin ölüm tarihi 250/864 senesi kabul edilmektedir[62]. Bizim çalışmamız da İslâm'ın ilk üç asrını kapsamaktadır. Üç yüzyıllık süreci incelerken Mekke şehir tarihine dâir ulaşabildiğimiz en eski kaynak olan *Ahbâru Mekke ve mâ Câ'e fihi mine'l-Asâr* isimli bu eser adından da anlaşıldığı üzere Mekke haberlerinden müteşekkil olup Kâbe tarihi ile Mekke tarihi birlikte yer almaktadır. Mekke şehrinin varlığı Kâbe ile temâyüz ettiği için eserde her ikisi birbirinden ayrı düşünülmeyip rivayetler iç içe verilmiştir. Eser, peygamberlerden Hz. Âdem ve Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşası yanısıra Cürhümlüler, Huzâalılar, Kusay b. Kilâb ve Abdülmuttalib'in mâbede yaptıkları hizmetleri anlatmaktadır. *Ahbâru Mekke,* Kâbe binası ile müştemilâtını, Harem'i ve hac ibadeti münasebetiyle birbiriyle ilişkili mekânları detaylıca inceleyebildiğimiz en eski tarihli eserdir. Rivayetlerde mâbedin mimarî özellikleri, kullanılan malzemeler, binanın iç ve dış kenar ölçüleri, binanın yapımı veya tamirine dâir ayrıntılar mevcuttur. Ayrıca tezimizin kapsadığı üç asırlık döneminin siyasi tarihinde aktif olmuş halifelerden Abdullah b. Zübeyr, Velîd b. Abdülmelik, Ebû Ca'fer Mansûr ve Mehdî dönemlerinde Kâbe'ye yapılan ilaveler ile Mescid-i Haram'a sundukları hizmetler teferruatlı bir şekilde yer almaktadır. Tezimiz için oldukça

[59] Ḥasen el-Baṡrî, **Feḍâ'ilu Mekke**, s. 27, 39.
[60] Abdülkerim Özaydın, "Ezraḳî**,** Ebü'l Velîd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt:12, s. 67.
[61] Abdülkerim Özaydın, "Ahbâru Mekke", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988; Cilt:1, s. 491. Özaydın'ın ifadeleriyle, *Aḫbâru Mekke* siyasî ve içtimâî bir tarih olmaktan çok, şehrin yerleşim planı ve topografik yapısı, özellikle Kâbe hakkında geniş bilgi veren bir eserdir. Ezraḳî Mekke'deki binaların kitâbelerini en doğru şekilde nakletmek suretiyle eserine büyük bir değer kazandırmıştır.
[62] Özaydın, Cilt:12, s. 67.

ehemmiyetli bulduğumuz bu eserin, kendisinden sonra yazılmış birçok eserin de kaynağı olduğunu, uzun zaman sonra benzerlerinin telif edildiğini belirtmemiz gerekir[63]. Kâbe tarihi ile ilgili bazı muahhar kaynakların bilgilerini dijital kütüphane olarak kullandığımız Kuramer ve Şâmile programlarında arattığımızda, müelliflerin esas aldıkları rivayetlerin Ebu'l-Velîd el-Ezrâki'nin *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihi mine'l-asâr'*ına dayandığını vurgulamamız gerekmektedir[64].

Tezimizde istifade ettiğimiz bir başka kaynak ise Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsḥâḳ el-Fâkihî el-Mekkî'nin[65] *Aḫbâru Mekke fî Ḳadîmi'd-Dehri ve Ḥadîŝihi* adlı eseridir. III. yüzyıl âlimlerinden olan Fâkihî (ö. 272/886), Ebü'l Velîd el-Ezrâki'nin çağdaşı olmakla birlikte eserini hadis usulüyle kaleme almıştır. Konu başlıklarına bâblar halinde yer veren Fâkihî'nin bu eseri altı ciltten müteşekkildir. Eserin oldukça hacimli olduğunu vurgulamamız gerekir. Bu eserde yer alan Kâbe ile ilgili detaylı bilgiler tezimiz için yol gösterici olmuştur. Konumuzla ilgili olarak Câhiliye dönemi Kâbe'si, aynı dönemde vuku bulan seller[66] ve Kâbe'nin müştemilâtı hakkında bazı bilgiler için eserin birinci cildinden yararlandık[67]. Hulefâ-i Râşidîn döneminde Kâbe ve Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi[68], Abdullah b. Zübeyr süreci ile Emevîler Dönemi Kâbe'si[69] için eserin ikinci cildi bize yön vermiştir. Üçüncü cildinden Kâbe'nin Mekke'deki konumu ve meydana gelen sellere dâir rivayetlerden istifade ettik[70]. Konumuzla irtibatlı olan Mekke kuyuları ve Zemzem Kuyusu hakkında rivayetler ile Mekke sellerine dâir bilgiler dördüncü ciltte yer almaktadır[71]. Kâbe'nin kapısı, örtüsü, süsleri gibi tamamlayıcı unsurların[72] mevcut olduğu beşinci ciltte,

---

[63] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 6.
[64] Kâbe tarihine dair çalışmalar için Ebü'l-Velîd el-Ezrâki' nin *Ahbâru Mekke ve mâ câ' e fihi mine'l-asâr* 'ına dayanmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla Kâbe tarihi ile ilgili eserleriyle maruf İbn Zahîra (ö. 960/1553 [?]), Nehrevâlî (ö. 990/1582), Esedî'nin (1066/1656/1657 [?]) çalışmalarında Ebü'l Velîd el-Ezrâki'nin *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihi mine'l-asâr* 'dan nakledilen rivayetlerin yoğunluğu, Ezrâki'nin *Ahbâru Mekke'*sinin birinci el kaynak olduğunu işaret etmektedir. Mezkûr bahis için bkz: İbn Zahîre, **el-Câmiʿu'l-laṭîf;** Kutbüddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mekki **İ'lâmü'l-ulemai'l-a'lâm bi-binai'l-mescidi'l-haram,** thk. Ahmed Muhammed Cemâl, 2. bs. Dârü'r-Rifai, Riyad, 990/1582; Muḥammed el-Esedî, **İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm**; İzmir Milli kütüphanesi, 357/8 demirbaş numaralı yazma eser.
[65] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsḥâḳ el-Mekkî, **Aḫbâru Mekke fî Ḳadîmi'd-Dehri ve Ḥadîŝihi** (nşr. ʿAbdulmelik ʿAbdullâh Dehîş), I-VI, Dâru Ḫaḍar, Beyrut, 1414H.
[66] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 453.
[67] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 480.
[68] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 150.
[69] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 336.
[70] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 80.
[71] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 4, s. 64.
[72] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 5, ss. 107, 223.

Abdullah b. Zübeyr ile Haccâc b. Yusuf'un Kâbe'yi inşa süreci de yer almaktadır[73]. Fâkihî'nin bu eserde naklettiği haber veya hadisler hem Kâbe'nin mimarî detaylarını hem de dönemin siyasî, askerî ve içtimaî olaylarını izâh eder niteliktedir. Yukarıda içeriklerinden bahsettiğimiz Ezraḳî ve Fâkihî'nin "*Aḫbâru Mekke"* isimli eserleri tezimizin içeriği için gerekli bilgileri büyük ölçüde ihtiva eden birinci el, iki kaynaktır. Bu iki kaynaktan Ezraḳî'nin kaynakları daha ziyade Mekkelilerin ve Mekkeli dedesinin nakillerine dayanmaktadır. Fâkihî'ninki de gençliğini geçirdiği Mekke'de kaydettiği şifahî rivayetler ile Buhârî, Müslim, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a el-Cürcânî, Ahmed b. Humeyd es-Saydalânî, İbrâhim b. Ya'kūb el-Cûzcânî, İshak b. Mansûr el-Kevsec, Hasan b. Arefe el-Abdî, Abbas b. Muhammed ed-Dûrî, Zübeyr b. Bekkâr gibi meşhur âlimler vardır[74]. Mekke şehir tarihi kaynaklarından bir tanesi de Ebû 'ṭ-Ṭîb Muḥammed b. Aḥmed b. ʿAlî el-Fâsî'nin[75] (ö. 832/1429), *Şifâu'l-Ğarâm bi Aḫbâri'l-Beledi'l-Ḥarâm* adlı eseridir. Tarih olarak Ezraḳî ve Fâkihî'nin *'Aḫbâru Mekke* isimli eserlerinden çok sonraları telif edilmesine rağmen mezkûr iki eserden mülhem ve menkûl olduğu anlaşılmaktadır. Müellif Fâsî'nin *Şifâu'l-Ğarâm bi Aḫbâri'l-Beledi'l-Ḥarâm'*dan da nakillerde bulunduğu diğer bir eseri *'el-İkdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn'*dir[76]. Her iki eserinde Kâbe'nin isimleri, vasıfları, mâbed binasının iç ve dış ölçüleri, süsleri, kokulanması, Kâbe hizmetleri ile Kâbe'nin müştemilâtına dâir bilgilere yer verilmiştir. Eser, ayrıca Kâbe'nin faziletleri ve hac, umre ibadetleri içerisinde konumuzla irtibatlı mevzûlar içermektedir.

Fâsî'den sonra daha sonraki dönemlerde yaşayan âlimlerin Kâbe ve Mekke'ye olan tâzîm ve ilgisi artarak devam etmiştir. Bu minvâlde kaleme alınan eserlerden birisi, Mekkeli Fehd ailesine mensup Ebü'l-Kāsım (Ebû Hafs) Necmüddîn Ömer (Muhammed) b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî'nin[77] (ö. 885/1480) *İtḥâfü'l-Verâ bi-Aḫbâri Ümmi'l-ḳurâ* adlı eseridir. Hacimli bir kaynak olan bu çalışma beş ciltten müteşekkil olup Mekke tarihi kronolojik olarak yer almaktadır. Necmeddin b. Fehd'in oğlu Ebû Fâris (Ebü'l-Hayr) İzzüddîn Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed

[73] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 5, s. 213.
[74] Abdülkerim Özaydın, "Fâkihî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1985. Cilt: 12, s.129.
[75] Ebû 'ṭ-Ṭîb Muḥammed b. Aḥmed b. ʿAlî el-Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm bi Aḫbâri'l-Beledi'l-Ḥarâm** (nşr.), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1421/2000.
[76] Ebû'ṭ-Ṭîb Muḥammed b. Aḥmed b. ʿAlî el-Fâsî, **'el-İkdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn,** Dâru'l-Kütübi'l-ılmiyye, el-Mektebetü'ş-Şâmile,1419.
[77] Necmeddin İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ bi-Aḫbâri Ümmi'l-ḳurâ** (n ş r. Fehim M. Şeltut), Kahire, 1983.

(el-İzz b. en-Necm) b. Fehd el-Hâşimî el-Mekkî eş-Şâfiî'nin[78] (ö. 922/1516) *Ġāyetü'l-Merâm bi-Aḫbâri Salṭanati'l-Beledi'l-Ḥarâm* adlı eseri Mekke tarihini ele almıştır. Mekkeli Fehd ailesinin mensupları olan müelliflerinin bu kitaplarının muhtevasını daha evvel zikrettiğimiz eserlerdeki bilgiler oluşturmaktadır.

Tezimizi hazırlarken tertip ve tanziminden faydalandığımız bir diğer eser Muhammed Cârullah b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Ali b. Zahîre'nin (ö. 960/1553 [?]). *el-Câmiʿu'l-laṭîf fî fażli Mekke ve ehlihâ ve binâʾi'l-Beytiʾş-şerîf*'idir[79]. Muhteva olarak benzer bir çalışma da Kudbiddin Nehrevâlî'nin (ö. 990/1582) *el-İʿlâm bi-aʿlâmi Beytillâhi (beledillâhi)'l-ḥarâm* isimli eseridir[80]. Muḥammed el-Esedî (ö.1066/1656-57) *İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm*[81] adlı Mekke ve Kâbe tarihine dâir yazdığı eseri, tezimizin şeklini oluşturmamızda müessir olmuştur.

Tezimizde istifade etmiş olduğumuz bir başka eser, Mekke ve Kâbe tarihi ile Mekke vâlilerinin hizmetlerini ihtiva eden Ali b. Taceddin b. Takıyyüddin Sincâri'nin[82] *Menaihü'l-Kerem fî Ahbari Mekke ve'l-Beyt ve Vülâti'l-Harem* adlı altı ciltlik eseridir. Eserde, Kâbe ve Mescid-i Harâm tarihi kronolojik olarak yer almakta, her halifenin kendi döneminde görev yapan vâliler ve o tarihlerde vukû bulan hadiseler kaydedilmiştir. Eser, özellikle Emevîler ve Abbasîler döneminde Harem'de vuku bulan tarihî ve coğrafî hadiseler ile Kâbe ve Mescid-i Harâm'a yapılan hizmetler etraflıca ele alınmıştır.

Yukarıda belirttiğimiz eserler, Kâbe'nin mimarî yapısını ve Mekke'nin dinî ve toplumsal hayatını anlatan şehir tarihi eserleridir. Bunlarla birlikte içerisinde Kâbe ile ilgili mevzûların bulunduğu eserler de araştırmamız için kaynak olmuştur. Bu

---

[78] İzzüddin Abdülaziz b. Ömer b. Muhammed b. Fehd el-Haşimi el-Mekki eş-Şafii, **Ġāyetü'l-Merâm bi-Aḫbâri Salṭanati'l-Beledi'l-Ḥarâm**, thk. Fehlm Muhammed Şeltüt, Camiatü ümmi'l-kura, İhyai't-türasi'l-İslâmi, 1409/1988.

[79] Muhammed Cârullah b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Ali b. Zahîre, **el-Câmiʿu'l-laṭîf fî fażli Mekke ve Ehlihâ ve Binâʾi'l-Beytiʾş-şerîf**, Mektebetü's-şekafeti'd-Dîniyye, thk. dr. Ali Umer Kâhire, 1423/2003.

[80] Kutbüddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Nehrevali el-Mekki, **İ'lâmü'l-Ulemai'l-A'lâm bi-Binai'l-Mescidi'l-Haram,** thk. Ahmed Muhammed Cemâl, 2. baskı. Dârü'r-Rifai, Riyad, 990/1582.

[81] Muḥammed el-Esedî, **İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm,** İzmir Milli kütüphanesi, 357/8 demirbaş numaralı yazma eser; Esedî, **İhbâru'l-Kirâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm**; thk. Gulâm Mustafa, Dârü's-Sahve, Kahire, 1985. Esedî'nin *İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm* adlı eserin muhteviyâtı hakkında yaptığımız araştırma, tezimizin kaynak ve araştırmaları başlığı altında anlatılmıştır.

[82] Ali b. Taceddin b. Takıyyüddin Sincari, **Menaihü'l-Kerem fî Ahbari Mekke ve'l-Beyt ve Vülati'l-Harem,** thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Mısri, Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1998/1419.

kaynaklardan en erken tarihlisi İbn İsḥâḳ'ın (ö. 151/768) *Sîre'*sidir[83]. Birinci elden kaynak olan *Sîre*'de Hz. Peygamberin dedelerinden itibaren Zemzem Kuyusu ve Kâbe inşasına dâir değerli bilgiler mevcuttur. Hz. Peygamberin hayatı süresince Kâbe'nin fonksiyonu Kâbe'nin Hz. Peygamber dönemindeki sürecini incelerken Vâḳıdî'nin (ö. 207/823) *el-Meğâzî*[84] ve İbn Hişâm'ın (ö. 213/829) *es-Sîretu'n-Nebeviyye*[85] adlı eserlerinden sıklıkla yararlandık.

Kâbe'nin dinî, ticarî ve kültürel ortamını tanımamız için başvurduğumuz İbnü'l-Kelbî'nin (ö.204/820) *Kitâbü'l-Eṣnâm'*ı[86] erken dönem kaynaklarından birisidir. Hacmi küçük olmasına rağmen tezimiz için çok önemli bir kaynak olduğunu ifade etmeliyiz. Putların çeşitliliği, yerleşim yerlerindeki fonksiyonları, kabileler, yeme, içme ve tedavi gibi sosyal hayatın renkli unsurları eserin bünyesindeki rivayetlerde yansımaktadır. *Kitâbü'l-Eṣnâm*'da farklı kabilelerin putları ve Kâbe'nin mukâbili olarak ortaya çıkan tapınaklarla Kâbe'ye alternatif mâbetlerin oluşturulmaya çalışıldığına dâir bilgiler yer almaktadır[87]. Bu kaynaktan İslâm öncesi putların mahiyeti anlaşıldığı kadar İslâm döneminde de putların varlığı ve kaldırılmasına dönük faaliyetler, özellikle Kâbe'de putlara karşı takınılan tavır hakkında bilgi verilmektedir[88]. Bu bilgiler, Kâbe'nin putperest Arapların elinde olduğunu Mekke'nin fethinden sonra putların imha edilerek, mâbedin put merkez olmaktan çıkarıldığını teyit etmektedir[89].

Tabakât kitaplarından İbn Saʿd'ın (ö. 230/845) *Ṭabaḳātü'l-Kübra'*nın[90] yanı sıra Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ'ın (ö. 240/855) *Târîḫ'i*[91] ve Belâẕürî'nin (ö. 279/893) *Ensâbu'l-*

[83] Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsḥâḳ b. Yesâr el-Muṭṭalibî **es-Sîre (Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî)** , Dâru'l-Fikr, Beyrut 1398/1978.
[84] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıd el-Eslemî **el-Meğâzî** (nşr. Marsden Jones), I-III, Dâru'l-Alemî, Beyrut 1409/1989.
[85] Ebû Muḥammed ʿAbdulmelik b. Hişâm el-Ḥimyerî, **es-Sîretu'n-Nebeviyye** (nşr. Muṣṭafâ es-Saḳḳâ v.dğr.), I-II, Mektebetu Muṣṭafâ el-Bâbî'l-Ḥalebî, Mısır, 1375/1955.
[86] İbnu'l-Kelbî, Ebû'l-Munẕir Hişâm b. Muḥammed el-Kelbî (ö.204/820), Kitâbu'l-Eṣnâm (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Dâru'l-Kutubi'l-Mıṣriyye, Kahire 2000.
[87] İbnü'l-Kelbî, **Kitâbü'l-Eṣnâm**, s. 71.
[88] İbnü'l-Kelbî, **Kitâbü'l-Eṣnâm**, ss. 47, 99.
[89] Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti**, Çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları, İstanbul, 1991.
[90] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Saʿd b. Menîʿ **eṭ-Ṭabaḳât** (nşr. ʿAlî Muḥammed ʿOmer), I-XI, Mektebetu'l-Ḫancî, Kahire, 1421/2001.
[91] Ebû ʿAmr Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ el-ʿUṣfurî, **Târîḫ** (nşr. Ekrem Ḍîyâ el-ʿUmerî), Dâru'l-Ḳalem, Mu'essesetu'r-Risâle, Dımeşḳ, Beyrut, 1397/1977.

*Eşrâf'*ı[92] başvuru kaynaklarımızdandır. Ayrıca, Belâẕürî'nin (ö. 279/893) *Fütûḥu'l-Büldân*[93] isimli diğer eserinden, Mekke şehrinin maruz kaldığı seller, Mekke'nin fethi ve Abdullah b. Zübeyr'in Harem'e sığınması ile mevzularda yararlandık.

Câhiliye ve İslâm'ın ilk döneminde Arap kültürünü, sosyal ve dinî hayatı inceleyebildiğimiz önemli bir eser İbn Habîb'in (ö. 245/860), Muḥabber'idir94. Bu kaynak peygamberlerin hayatlarından başlayarak, Hz. Muhammed, Hulefâ-i Râşidîn, Emevî ve Abbasî dönemlerinin sosyal ve içtimaî hayatlarını ele almaktadır. Çalışmada, toplum liderleri ve olaylar detaylıca anlatılmaktadır. Kâbe'ye dâir bilgiler Mekke'nin kültür hayatı içerisinde anlatılmaktadır. İslâm öncesi ve sonrasını birlikte görebildiğimiz bu eserde Kâbe tarihinde cereyan eden dinî, ticarî, kültürel ve siyasî olaylar etraflıca yer almaktadır.

Tezimizde, Şiî bakış açısıyla değerlendirmelerde bulunan Yaʿḳûbî'nin görüşlerine de yer vermeye gayret ettik. Yaʿḳûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Büldân* ve *Târîḫ* isimli eserlerini inceledik[95]. Özellikle Kubbetü's-Sahrâ'nın Kâbe'ye bir alternatif oluşturduğu iddiâları için bu konuyla alâkalı yerlerden istifade ettik. Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer kaynak, Ṭaberî'nin (ö.310/923) *Târîḫ'idir*[96]. *Târîḫ,* yaratılıştan itibaren insanlığın tarihini ele alması bakımından uzun soluklu bir tarih okuması sağlamakta, peygamberler tarihinden ve Hz. Muhammed'in devrinden çok sayıda rivayete yer vermektedir. Tarihî gelişmeleri kronolojik olarak Mesʿûdî'nin (ö. 346/958) *Murûcu'ẕ-Ẑeheb'i*[97] ve Süheylî'nin (ö.581/1185) *Ravḍ'ul-Unf*'unu[98] inceledik. Muahhar kaynaklardan İbnu'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Kâmil fi't-Târîḫ'i* [99] ve

[92] Belâẕürî, Aḥmed b. Yaḥyâ b. Câbir, **Ensâbü'l-Eşrâf** (nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâḍ ez-Ziriklî), I-XIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417/1996.
[93] Belâẕürî, Aḥmed b. Yaḥyâ b. Câbir, **Fütûḥu'l-Büldân**, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1988.
[94] Ebû Caʿfer Muḥammed b. Ḥabîb el-Bağdâdî, **el-Muḥabber** (nşr. Ilse Lichtenstadter), Dâru'l- Âfâḳi'l-Cedîde, Beyrut, ts.
[95] Yaʿḳûbî, Aḥmed b. İsḥâḳ, **el-Büldân**, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1422H.; Yaʿḳûbî, Ebû Yaʿḳûb Aḥmed b. İsḥâḳ, **et-Târîḫ,** el-Meketebetü'ş-Şâmile, ts.
[96] Ebû Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî, **Târîḫu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Ṣılatu Târîḫ eṭ-Ṭaberî,** I-XI, Dâru't-Turâs, Beyrut, 1387/1967.
[97] Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. el-Ḥuseyn b. ʿAlî, **Murûcu'ẕ-Ẑeheb ve Meʿâdinu'l-Cevher** (nşr. Esʿad Dâğır), I-IV, Dâru'l-Hicre, Ḳum, 1409H.
[98] Ebû'l-Ḳâsım ʿAbdurrahman b.ʿAbdullâh b. Aḥmed, **er-Ravḍ'ul-Unf fî Şerḥi's-Sîreti'n-Nebevîyye**. (nşr. ʿUmar ʿAbdusselâm es-Selâmî), I-VII, Dâru İḥyâʾi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrût 1421/2000.
[99] Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Ebî'l-Kerem Muḥammed el-Cezerî, **el-Kâmil fi't-Târîḫ** (nşr. ʿUmar ʿAbdusselâm Tedmurî), I-X, Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût, 1417/1997.

İbn Keŝîr'in (ö.774/1373) *Bidâye ve'n-Nihâye*'si[100] ayrıntılı mâlûmâta ulaştığımız eserler olmuştur.

Tezimizle ilgili araştırmalarımızda Kâbe'nin özellikle mimarî özelliklerinin ve Kâbe'nin müştemilâtı ile ilgili detaylı bilgilerin seyahatnâmelerde saklı olduğunu fark ettik. Bu nedenle seyahatnâmelerin tezimize katkısını özellikle vurgulamamız gerekir. İslâm tarihi yazıcılığında önemli kaynaklardan kabul edilen seyahatnâmeler, yazıldıkları dönemin tarihî, dinî, coğrafî ve kültürel hafızasıdır. Bu eserlerde yer alan özellikle kültür tarihine âit bilgiler dinî, ticarî ve siyasî tarihe dâir veriler taşımaktadır. İlim yolculuğu ve hac için sefere çıkan seyyâhların, seyahatnâmelerinde gezdikleri ve inceledikleri yerler hakkında notlar aldığı ve daha sonra bu derledikleri bilgileri yazdıkları bilinmektedir. Güzergâhları üzere coğrafî olarak Doğu'dan Batı'ya veya Batı'dan Doğu'ya hareketle gözlemlerini kaleme alarak mâziden âtiye bilgi aktarmışlardır. Bu seyahatnâmeler sadece coğrafî, tarihî, kültürel ve mimarî bilgileri değil aynı zamanda yazıldığı dönemin toplumunun dinî ve geleneksel algısını da sunmaktadır. Tezimizde özellikle, Nâsır-ı Hüsrev'in (ö. 465/1073'ten sonra) *"Sefernâme*"si[101], İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) *Rihletü İbn Cübeyr*'i[102], İbn Battûta'nın (ö. 770/1368-69) *Rihletü İbn Baṭṭûṭa*'sı[103], Evliya Çelebi'nin (ö. 1095-1684[?]) *Seyahatnâme*si[104] ve Sir Richard Francis Burton'un (1821-1890) *Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah*[105] adlı eserinden istifade ettik. Mezkûr seyahatnâmelerin geçmiş yüzyıllardan günümüze bilgi aktardığı ve bizim de tezimize yön verdiği bir gerçektir.

İslâmî dönemden günümüze ulaşan ilk seyahatnâme olduğu düşünülen, önemli seyahatnâmelerden birisi filozof, şâir, âlim ve seyyâh kişiliğiyle mâruf Nâsır-ı

---

[100] Ebû'l-Fidâʾ İsmâîl b. ʿOmer b. Keŝîr ed-Dimeşḳî, **el-Bidâye ve'n-Nihâye** (nşr. ʿAbdullâh b. ʿAbdi'l-Muḥsin et-Turkî), I-XXI, Dâru Hicr, 1418/1997.
[101] Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî, **Sefernâme,** Çev. Abdülvehhab Tarzî, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1994.
[102] Ebû'l-Ḥuseyn Muḥammed b. Aḥmed b. Cübeyr el-Kinânî el-Endelusî, **Rıḥletü İbn Cübeyr**, Dâr-u Beyrût, Beyrut.
[103] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh b. Muḥammed b. İbrahîm el-Livâtî et-Ṭancî İbn Baṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭṭûṭa** (nşr.), I-V, (Ribât, ʾAkademiyyetü'l-Memleketü'l-Mağribiyye), Ribât, ts.
[104] Evliya Çelebi, 1095/1684 [?], **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine,** haz: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 9. Kitap, Cilt:2, ss. 491-533.
[105] Sir F. Richard Burton, **Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah & Meccah**. Ed: Isabel Burton. Memorial Edition, Dover Publications, Newyork, 1964.

Hüsrev'in (ö. 465/1073'ten sonra) *Sefernâme*[106] adlı eseri Farsça'dır. Bu eserin biri Arapça[107] diğer ikisi Türkçe[108] tercümelerini inceledik. Tezimizde Abdülvehhab Tarzî'nin tercümesini tercih ettik. *Sefernâme*'nin müellifi seyyah Nâsır-ı Hüsrev, XI. yy.'da Merv'den başlayarak gerçekleştirdiği seyahatinde kutsal beldeleri de gezerek, onlara da eserinde yer vermiştir. Nâsır-ı Hüsrev'in Kudüs ve Mekke'ye dâir verdiği bilgiler tezimiz için çok kıymetlidir. Onun hac ibadeti hasebiyle dört kere gerçekleştirdiği Mekke seyahati kendisini adeta Kâbe ve Mekke şehri uzmanı haline getirmiştir[109]. Hacca gitmek için saraydaki görevinden affını isteyerek hac yolculuğuna çıktığı ikinci[110] ve üçüncü[111] haccında halife adına Kâbe'nin örtüsünü götürdüğü nakledilmiştir. Nâsır, eserinde dördüncü haccından sonra Kâbe ve Kâbe'nin içi[112], Mescid-i Harâm'ın fiziki ve mimarî özellikleri ve Zemzem Kuyusu ile zemzem suyuna dâir gözlemlerini detaylıca anlatmıştır[113]. Eserdeki Mescid-i Harâm sahasının içerisindeki yapıların ve Metâf alanına aydınlatma amacıyla konulmuş direk, kandil ve avizelerin anlatımları okuyucuya tasvîr edilmektedir. Kâbe kapısının açılması, kapının açılması hasebiyle yapılan törensel ibadetler[114], umre ve hac gözlemleri, Arafat, Müzdelife ve Lahsâ[115] şehri hatıraları, bu şehirlerin dinî, tarihî, coğrafî ve kültürel bilgilerinin tezimize önemli katkı sağladığını belirtmemiz gerekir. Ayrıca, tezimizin *"Emevîler Dönemi'nde Kâbe"* bölümünde 65/685-86/705 yılları arası hilafette olan Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem'in (ö. 86/705) haccı Kudüs'e taşıdığı ve bu amaçla Kâbe'ye alternatif bir mâbed olarak Kudüs'te Kubbetü's-Sahrâ'yı yaptırdığı ve burada hac yapıldığı iddialarıyla ilgili değerlendirme

---

[106] Naser Khosrow. **Safarnameh,** Az entesharate kitabforushi Mahmudi**.** Khiyabane Buzar Jamheri Muqabele Pamenar,Tehran, ts.

[107] Nâsır Ḫusrev, Ebû Muʿîni'd-Dîn el-Ḥakîm el-Ḳabâdyânî el-Mervezî, **Sefernâme** (nşr. Yaḥyâ el-Ḫaşşâb), Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrût, 1983.

[108] Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme,** (Çev. Abdülvehhab Tarzî); Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme,** Çev. A. Naci Tokmak, Demavend Yayınları, İstanbul, 2020.

[109] Nilgün Çevik ve Şenay Özgür Yıldız *"Nâsır-ı Hüsrev'in "Sefernâme"sinde Kâbe, Mescid-i Harâm ve Mekke*" **"Uluslararası Orta Doğu'da Din ve Medeniyet Sempozyumu"**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, 22-24 Ekim, 2021, Konya, s. 490.

[110] Nâsır-ı Hüsrev, s. 89.

[111] Nâsır-ı Hüsrev, s. 91.

[112] Nâsır-ı Hüsrev, s. 114.

[113] Nâsır-ı Hüsrev, s. 116.

[114] Nâsır-ı Hüsrev, s. 117.

[115]Nâsır-ı Hüsrev, s. 119-127. Nâsır-ı Hüsrev,*"Ahsâ/Lahsâ"* adıyla gelişmiş bir şehirden bahsetmektedir. Bu şehir, Tâhir el-Cennâbî 317/929'da Mekke'yi yağmaladıktan sonra yaptıktan sonra Mekke'den ayrılırken Hacerü'l-Esved'i de beraberinde götürdüğü şehirdir. Haceru'l-Esved yirmi yıl boyunca Ahsâ/Lahsâ'da kalmıştır.

bulunmaktadır. Nâsır-ı Hüsrev'in "*Kubbetü's-Sahre"* ile verdiği bilgiler bizim için doğrudan bilgi olmasa da bazı ipuçları içermektedir.

Seyyah İbn Cübeyr, Mekke'de 8 ay 10 gün ikamet ettiğini kaydetmiştir[116]. O, eserinde Kâbe'nin örtüsünden kapısına birçok detaylı bilgiyi aktarmaktadır[117]. Bu bilgileri verirken kendisinin Ezrakî'nin *Aḫbâru Mekke* kitabını okuduğunu dile getirmesi Ezraḳî' nin eserinin kıymetini ve daha önce dile getirdiğimiz gibi birinci el kaynak oluşunu teyit etmektedir[118]. Ayrıca vurgulamamız gereken bir husus, tezimiz içerisinde yer alan *Yeni Bir Uygulama "27 Recep Umresi"* başlığımız İbn Cübeyr'in bu eserinden mülhemdir. İbn Cübeyr[119] (ö. 614/1217), mezkûr umre hakkında tafsilâtlı mâlûmâtı *"Umretü'r-Recebiyye"* (Recep Umresi)" başlığı altında kaleme almıştır. İbn Cübeyr (ö. 614/1217), Abdullah b. Zübeyr'den sonra da bu umrenin bayram havasında yapılmaya devam ettiğini kaydeder[120]. Aynı mevzuya canlı ve akıcı anlatımıyla derinlik katan bir diğer seyyah da İbn Baṭṭûṭa[121] (ö. 770/1368-69)'dır. "*Tuḥfetü'n-nüẓẓâr fî ġarâ'ibi'l-emṣâr ve ʿacâ'ibi'l-esfâr*" diye adlandırılan ve "*Rihletü İbn Baṭṭûṭa*" ismiyle marûf eserinde *"Recep Umresi"* başlığı altında yer vermektedir. Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ile başlayan ve senelerce uygulandığı dile getirilen Tepe Umresi'nin ve akabindeki törenlerin[122] İslâm tarihi içerisinde dikkate değer bir uygulama olduğunu düşünüyoruz. Zengin mâlûmâta sahip bu seyyahlar mezkûr umre ve törenlerini dikkatli gözlemleri ve vakıâyı edebî tasvîr kabiliyetleri ile belgesel film tadında aktarmışlardır. İbn Cübeyr'in seyahatlerinde 2 kere[123], İbn Battuta'nın 5 kere[124] hac yaptığı kaydedilmiştir. Seyyahların bu kutsal hac bölgesinin coğrafî ve sosyokültürel bilgi birikimine sahip oldukları anlaşılmaktadır. İbn Baṭṭûṭa'nın İbn Cübeyr'den etkilendiği ve ondan aynen naklettiği de iddia edilmiştir[125]. İbn Baṭûṭa'nın İbn Cübeyr'e göre Kâbe ve Kâbe'nin mütemmim cüzleri üzerinde daha çok detaylı bilgi verdiğini ifade edebiliriz. Çokça istifade ettiğimiz bu eserde müellif İbn

[116] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 134.
[117] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, **s**. 62.
[118] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, **s**. 76.
[119] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 92.
[120] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, ss. 95-98.
[121] İbn Baṭṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭṭûṭa,** Cilt:1, s. 124.
[122] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn,** Cilt:1, s. 645.
[123] Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Cübeyr" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, Cilt: 19, s. 402.
[124] A. Said Aykut, İbn Baṭṭûṭa, **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, Cilt: 19, s. 362.
[125] Aykut, s. 365.

Batûta'nın Zi'betü'l-Mehel'e (Maldiv Adaları'na) ulaşıp oradaki tanıklığıyla ticarî ve iktisadî hayata dâir aktarımlarından *deniz kabuğu*nun para tarihindeki kıymetine işaret etmesi tezimize ışık tutmuştur[126]. Zira İslâm'dan önce mukaddes Kâbe'ye verilen bir ismi 'Zâtü'l-Ved'ā'dır. Tezimizin Birinci Bölüm'ünde Kâbe'nin isimleri başlığı altında yer verdiğimiz 'Zâtü'l-Vedā' isminin Kâbe'yle ilişkisinin anlaşılması için İbn Battuta'nın 'Ved'ā'nın mâhiyeti hakkında yaptığı tahlîl bizim bilgi ve fikir dünyamıza katkı sunmaktadır.

Kaynak olarak yararlandığımız bir eser de Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme si'*dir. Evliya Çelebi *Seyahatnâme'*sinde XVII. yy.'da Osmanlı İmparatorluğu zamanında yaptığı uzun seyahatlerin içerisinde hac yolculuğunu kaleme almıştır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nin kaynak olarak değerini Gemici şöyle ifade etmektedir: "*yeri, önemi ve diğer devirleri anlamakta yol gösterici rolü tartışmasız herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Aslında Evliya Çelebi bir vak'anüvis olmamakla birlikte özellikle XVII. yy.'a ait olan hadiselerin pek çoğuna bizzat tanıklık etmiştir.* [127]*"*. Evliya Çelebi'nin hac yolculuğu esnasında Kâbe hakkında kaydettiği mâlûmat bizim çalışmamız için de önemlidir. Özellikle Kâbe mimarîsine dâir verdiği bilgiler, Kâbe'nin yüzyıllar boyu değişmeyip aynı kaldığını delillendirmektedir.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz bir diğer seyahatnâme Sir F. Richard Burton' un (ö. 1890) *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah*[128] adlı eseridir. Richard Burton'un Kâbe'nin doğu köşesinde bulunan kutsallığı ile marûf Haceru'l-Esved hakkında verdiği malûmât dikkate değerdir[129]. İlk dönem İslâm kaynaklarında adına rastlamadığımız "*Haceru'l-Es'ad"* hakkında tavsîfi, tasvîri ve tashîhi malûmât vermektedir[130]. *"Haceru'l-Es'ad"* hakkında bilgi veren seyyah Burton alıntı yaptığı Pits'i[131] düzelterek, bu taşın Haceru'l-Esved olduğunu

---

[126] Jack Weatherford, **Para: Deniz Kabuğundan Sanal Paraya,** Çev. İnönü Korkmaz, Maya Kitap, İstanbul, 2019, s. 38; Catherine Eagleton, Jonathan Williams, **Paranın Tarihi**, Çev. Fadime Kahya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 280, 282.
İbrâhim Muhammed el-Fehhâm, *"el-Ved'u fî akâidi'l-Arab"*(الودع في عقائد العرب) **El-Faysal Mecelletü Sekafiyyetü Şehriyye,** Mayıs, 1978, s. 122.
[127] Nurettin Gemici, *"Evliya Çelebi'nin Hac Ziyareti ve Seyahatname'nin Hac Bölümünün Kaynakları*", **Diyanet İlmi Dergi**, 2009, Cilt: XLV, sayı: 3, s. 80.
[128] Sir F. Richard Burton, **Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah & Meccah**. Ed: Isabel Burton. Memorial Edition, New York, 1964.
[129] Burton, Cilt: 2, s. 209.
[130] Andrew Petersen, "Ka'ba", **Dictionary of İslâmic Architecture**, London, 1996, s. 142.
[131] Joseph Pitts, **A faithful Account of the Religion and the Manners of the Mahometans,** 4th edition, Printed for T. Longman and R. Hett, London, A.D. 1708.

vurgulamıştır[132]. Tezimizde, Haceru'l-Esved başlığı altında konuyla ilgili değerlendirmelerimizde görüleceği üzere bazı terim veya kavramların yanlış veya eksik anlaşılması söz konusu olabilmektedir. "*Seyyahlar gözlemlemelerine veya dinlemelerine göre farklı anlatı sonuçlarıyla dönebilirler."*[133] düşüncesinin izâh ettiği gibi söz konusu bilgilere itina ile yaklaştığımızı belirtmeliyiz. Biz, tezimizde seyahatnâmelerden yararlanırken Kâbe'ye dâir özellikle mimarî bilgilerinden istifade ettik. Bu bilgilerin seyyahların kendi yaşadıkları dönemden önce ve sonra nakledilen bilgilerle örtüşüp örtüşmediğine dikkat ederek belirsizlik durumunda izâha kavuşturmaya çalıştık. Seyyahların anlatımlarını ilk dönem İslâm tarihi kaynakları ile *MEB İslâm Ansiklopedisi*[134] ve *Diyanet İslâm Ansiklopedisi'*nin[135] ilgili maddelerindeki içerikle karşılaştırdık. Bunlardan *MEB İslâm Ansiklopedisi*'nin 'Kâbe' maddesinde *Kâbe'nin doğu köşesinde tavaf sırasında dokunulan ve öpülmeyen Hacer-i Es'ad (şans taşı) olarak bilinen bir başka taş vardır"* şeklinde beyan yer almaktadır[136]. Tercüme hatası olmadığını gördüğümüz metnin *"öpülmeyen Hacer-i Es'ad"*[137] ifadesini doğrulayacak kaynağa ulaşamadığımızı ancak, seyahatnâmelerden kaynaklanan ve aktarılan bu bilginin mahiyeti hakkında yaptığımız araştırmamızın yanlış bir bilginin yayılmaması için önemli olduğunu düşünüyoruz[138].

Tezimizi hazırlarken *Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al-Mukarramah and al-Madinah al-Munawwarah)*[139] isimli Arapça ansiklopedik eserden özellikle Kâbe'nin isimleri ve konumuzla ilgili diğer maddelerinden faydalandık.

---

[132] Burton, Cilt: 2. s. 209.

[133] Houari Touati, **Orta Çağ'da İslâm ve Seyahat**, Çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı İstanbul, 2004, s. 243.

[134] İslâm Ansiklopedisi, **İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati,** MEB Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.

[135] Türk Diyanet Vakfı, **İslâm Ansiklopedisi**, 1-44 Cilt: https://islamansiklopedisi.org.tr (31.07. 2022.) Bu dipnotta sadece eserin ismi ve eseri hazırlayan kurumun adı belirtilmiştir. Bundan sonra, bu eserden referans aldığımız maddeyi kaleme alan şahısların ismi de kaydedilmiştir.

[136] Wensinck, "Kâbe" **MEB İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 6, s. 6.

[137] Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, Cilt: 4, s. 318.
In the east corner too, about five feet above the graund, another stone (al-hadjar al-as'ad the "lucky") is built into Wall. It ıs only touched and not kissed during the perambulation

[138] Wensinck, "Kâbe", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 6, s. 15. Bu eserde *"Kâbe"* maddesinin kaynaklarını incelediğimizde çoğunlukla seyahatnamelerin referans gösterildiğini görüyoruz. Seyahatnamelerde yer alan ve doğruluğu tespit edilmeden aktarılan bilgilerin hatalı olabileceği hakkındaki kanaatimizi doğrulamaktadır.

[139] **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) (işraf Ahmed Zeki Yemani) (Tahrir Abbas Salih Taşkendi), Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London,

Zikrettiğimiz kaynakların haricinde Arapça muahhar çalışmalardan Hüseyin Abdullah Bâ Selâme'nin[140] (1359/1940) *Tarihü'l-Ka'beti'l-Muazzama:İmaretuha Ve Kisvetuha ve Sedanetuha* adlı çalışması yaratılıştan itibaren İslâm öncesi ve sonrasını Osmanlı ve Suudi dönemlerini de kapsayacak şekilde Kâbe tarihini ele almaktadır. Benzer bir çalışma Muhammed Tahir b. Abdülkadir b. Mahmûd el-Kürdî el-Mekki'nin [141] (ö. 1980) *Tarihü'l-kavim li-Mekke ve Beytullahi'l-Kerim* isimli kitabı ve *Maḳām-ı İbrâhîm ʿaleyhisselâm* [142]isimli eseridir. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed Tarîkî'nin[143] *Tarihü'l-Ka'beti'l-Müşerrefe* ile Mahmud b. Ahmed Devserî'nin[144] *el-Ka'betü'l-Müşerrefe: Ta'rifuha, Esmâuha, Binauha, Fezailuha, Hasaisuha, Ahkamuha,* günümüze yakın tarihli Kâbe tarihini kapsamlı olarak ele alan akademik çalışmalardır. İstifade ettiğimiz bir diğer eser Riyad b. Hasan Havvâm'ın[145] *Esmâü'l-Kâbete'l Müşerrefe* adlı kitabıdır. Bu eser, Kâbe isimleri üzerine yapılan bir çalışmadır. Mezkûr eserler, İslâm öncesinden itibaren Kâbe tarihine dâir dinî, ilmî, mimârî, kültürel, coğrafî, siyasî ve ekonomik hayatıyla ilgili bilgiler içermektedir. Hac ve umre ibadeti ile menâsikleri yanında Kâbe, Kâbe'nin isimleri, Harem-i Şerîf ve müştemilâtı (Haceru'l-Esved, Makâm-ı İbrâhim, Hicr-i İsmâil, Kapısı, Kisvesi, Mültezem, Metâf, Rükünler, Altınoluk ve Zemzem Kuyusu) gibi tamamlayıcıyı unsurların tarihi, mahiyeti ve faziletlerinden bahsetmektedirler.

Mimârî yapıların anlatımının görsel anlatımlarla daha anlaşılır olacağı düşüncesiyle *Târîhu Mekkete'l-Mükerreme'l-Musavvir*[146] *ve The Illustrated Atlas of Makkah and the Holy Environs: from the 11th century to the present day, the Center*

1428/2007. Ansiklopedi olan bu eserin maddeleri ayrı yazarlar tarafından hazırlanmıştır. Bu dipnotta sadece eserin ismi ve eseri hazırlayan kurumun adı belirtilmiştir. Bundan sonra, bu eserden referans aldığımız maddeyi kaleme alan şahısların ismi de kaydedilmiştir. Bu kaynak hakkında ifade etmemiz gereken bir husus da eserin Türkçe'ye kazandırılmasıdır. Oldukça istifadeli gördüğümüz bu ansiklopedinin Türkçe tercümesinin ilim dünyasına zenginlik katacağını düşünüyoruz.

[140] Hüseyin Abdullah Bâ Selâme, **Tarihü'l-Ka'beti'l-Muazzama: İmaretuha ve Kisvetuha ve Sedanetuha**, (2. baskı.) Cidde, 1982/1402.

[141] Muhammed Tahir b. Abdülkadir b. Mahmûd el-Kürdî el-Mekki, **Tarihü'l-Kavim li-Mekke ve Beytullahi'l-Kerim**, Mekke: Dârü'n-Nehdati'l-Hadise, Mekke, 2000.

[142] Muhammed Tahir b. Abdülkadir b. Mahmûd Kürdî, el-Mekki, **Maḳāmü İbrâhîm ʿaleyhisselâm**, Merkezü Tarîhu Mekket'l-Mükerreme, Mekke, h. 1433.

[143] Abdullah b. Muhammed b. Ahmed Tarîkî, **Tarihü'l-Ka'beti'l-Müşerrefe**, Riyad, 1428/ 2007.

[144] Mahmud b. Ahmed Devserî**, el-Ka'betü'l-Müşerrefe:Ta'rifuha, Esmauha, Binauha, Fezailuha, Hasaisuha, Ahkamuha**, Dar-u İbnü'l-Cevzi, Demmâm, 1434/2013.

[145] Riyad b. Hasan Havvâm, **Esmâü'l- Kâbete'l Müşerrefe**, Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Mekke, 2008.

[146] Ahmed Muhammed İlyas Abdülğanî, Muâviye Muhammed İlyas Abdülğanî, **Târîhu Mekkete'l-Mükerreme'l-Musavvir,** Medine, 12. Basım, Fihrisetü Mektebeti'l-Melik Fahd el- Vataniyye, 1438h

of Makkah History[147] isimli görsel anlatımlı kitapların resimlerinden iktibaslarda bulunduk. Görsellerin karşılaştırılmasında yararlandığımız *Makkah A Hundred Years Ago or C. Snouck Hurgronje's Remerkable Albüms* ve *Islamic Photo Album*[148] *ve Koleksi Gambar al Isl*[149] albümleri Mescid-i Harâm ve hac mekânlarını resmetmektedir.

Araştırmamızda Farsça çalışmalardan da faydalandık. Kaynaklarda, İran'daki "Zerdüşt Kâbe"si olarak bilinen tapınağın ismi *"The Ka'ba-ye Zartosht*" ya da *"Kaaba Zerdüşt"* Farsça (کعبه زرتشت) ve *"the Cube of Zoroaster*" şeklinde "Ka'ba veya "Cube" ibareleriyle yer almaktadır[150]. İsimdeki benzerlik gibi mimarî yapının da benzer olduğunu fark ettik. İslâm Kâbe'sinin Zerdüşt Kâbe'sinden mülhem olarak bina edildiği iddialarını Farsça kaynaklarından inceledik[151]. Ayrıca, Kâbe'nin unsurlarından olan zemzem suyu, şâzervân ve ravzanın mâhiyeti ile kelime anlam çalışmalarında Farsça lügatlerden istifade ettik[152]. Farsça kitapların incelenmesinde Türkiye'de doktora eğitimi yapan Afganistanlı ve İranlı[153] akademisyen arkadaşlarımızın katkısını ifade etmemiz gerekir.

Kâbe ve çevresi sadece Müslümanlar için değil gayr-ı Müslîm araştırmacı ve seyyahlar için de araştırma konusu olmuş, zaman içerisinde onlar da pek çok eserler ortaya koymuştur[154]. Bu araştırmacıların düşüncelerinin fikir dünyamıza katkı

---

[147] Meraj Nawab Mirza and Abdullah Saleh Shaawoosh, **The Illustrated Atlas of Makkah and the Holy Environs: from the 11th century to the present day, the Center of Makkah History**, Makkah al Mukaramah, 2011.

[148] **Makkah A Hundred Years Ago or C. Snouck Hurgronje's Remerkable Albüms** ed. Angelo Pesce, London, 1986.

[149] Salah Hamidan al-Saady, **Islamic Photo Albuüm- Koleksi Gambar al Isl**, ts.

[150] Zerdüşt Kâbe'si:
https://oi.uchicago.edu/gallery/persepolis-and-ancient-iran-kabah-izardusht#8D9_72dpi.png.(17.12.2022).

[151] Somayyeh Chaychi, **Mysterious Cubes (Semiotic Comparison of Kabah-i-Zardusht and Muslim Kabah),** Tehran Üniversitesi, Tehran, 2016. s. 23. (Sumayye Chaychi, **mukaab hai Israr Âamiz (mukayies nişane şinaĥti kâbe Zerdüşt ve Kâbe Müselmanân)**, Namı ustâd: Doktor Ali Somayyeh Chaychi, University of Tehran Graduate Student https://www.academia.edu/40608742/%D9%85%DA%A9%D8%B9%D8%A8_%D9%8 (15.10.2022).

[152]https://www.vajehyab.com/dehkhoda/%D8%B4%D8%A7%D8%AF%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%86(15.10.2022)

[153] Sureya Paknehad, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri, Tefsir Bölümü Doktora Öğrencisi, İzmir, 2022; Rahime Toyneghli, Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Su Ürünleri Bölümü, Doktora Öğrencisi, İzmir, 2022.

[154] Detaylı bilgi için bkz. K:A:C Creswell, **The Ka'ba in A:D. 608**, Oxford, 1951; Robin Leonard Bidwell, **Travellers in Arabia**, Garnet Publishing, Beyrut, 1994; James Canton, **From Cairo to Baghdad: British Travellers in Arabia,** I. B. Tauris, Palgrave Macmillan, London-New York, 2011; Uri Rubin, **"The Ka`ba: Aspects of its Ritual Functions"**, Jerusalem Studies in Arabic and Islam, Sayı. 8, Jarusalem, 1986; Oleg Grabar, **The Formation of Islamic Art,** Yale University Press, New

sağladığını belirtmeliyiz. Bunlardan Creswell'in, *The Ka'ba in A:D. 608* çalışmasında Kâbe mimarîsi hakkında İslâmi kaynaklardan yararlanarak aktardığı rivayetler yanı sıra Kâbe mimarîsini Habeşistan kiliselerindeki mimarî ile ilişkilendirmesi dikkat çekicidir[155]. Diğer bir çalışma Rubin'in[156] Kâbe ve tarihi hakkında yorumlarının yer aldığı *"The Ka`ba: Aspects of its Ritual Functions"* dur. Rubin, Kâbe hakkındaki bilgilerin tutarsızlığından söz etmekte ve Hicr ile ilgili yorumlar getirmektedir. Tezimizin İkinci Bölüm'ünde 'Hicr' bahsini değerlendirirken, Rubin'in bu konudaki görüşlerini dikkate alarak değerlendirme yaptık.

Erken İslâm sanatı ve Kâbe ile Kubbetü's-Sahre'nın ilişkisi konularında yararlandığımız önemli bir eser Oleg Grabar'ın *The Formation of Islamic Art*[157] isimli eseridir. *İslâm Sanatının Oluşumu* adlı tercümesiyle Türkçe'ye kazandırılan bu çalışmada Orta Arabistan'da var olan mimarî mâbetlerin[158] değerlendirildiğini ayrıca Kâbe'den *"Mekke Mâbedi"* [159] bahsedildiğini vurgulamamız gerekir.

Kâbe'yle özdeşleşmiş önemli bir konu da *zemzem*dir. Kâbe ile ilgili unsurlardan olan Zemzem Kuyusu ve suyuna dâir ilmî bir araştırma Zekai Şen'e ait *Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*[160] isimli çalışmadır. Şen, Arap Yarımadası'nın iklim ve coğrafî özellikleri ile Zemzem Kuyusu ve suyunun tarihi, faziletleri ve kimyasal özelliklerini kaleme almıştır. Yazarın Suudi Arabistan'da Zemzem Araştırma Merkezi'nde çalıştığı bilinmektedir. Bu esere bilimsellik kazandıran yönünün yazarın bizzat yakından yaptığı hidroloji, hidrojeoloji ve hidrokimya incelemeleri ile Zemzem Kuyusu'na su veren yer altı suyu tabakası özellikleri gibi konular olduğu belirtilmektedir[161]. Bu eserden Kâbe bölgesi hakkında sadece Zemzem Kuyusu ve suyu hakkında değil aynı zamanda Kâbe bölgesinin coğrafî ve iklim özellikleri hakkında verilen bilgilerinden âzami ölçüde istifade ettiğimizi belirtmeliyiz. Zemzem Kuyusu ve zemzem suyu hakkında mütehassıs Yahya Hamza

---

Haven and London, 1987; Alexander Grant, The Story of The Ka'ba, **The Moslem World**, 1938, Editörler: Samuel M. Zwemer, Edwin E. Calverley, Kraus Reprint Co. New York, 1968, Cilt: 23, ss. 43-43.

[155] Creswell, s. 99.

[156] Uri Rubin, "The Ka`ba: Aspects of its Ritual Functions", **Jerusalem Studies in Arabic and Islam,** Sayı: 8, Jarusalem,1986, s. 125.

[157] Grabar, **İslâm Sanatının Oluşumu,** Çev. Nuran Yavuz, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2018.

[158] Grabar, **İslâm Sanatı,** s. 105.

[159] Şenay Özgür Yıldız, **Oleg Grabar ve İslâm Sanatı Yorumu**, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2007, s. 62.

[160] Zekai Şen, **Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu,** Su Vakfı Yayınları, Cidde, 2006.

[161] Şen, s. 7.

Koshak'ın[162] ilmî değeri hâiz, *Zamzam the Holy Water* adlı eserinin tercümesi *Zemzem Kutsal Su* kitabından da yararlandık. Eserin Zemzem Kuyusu ve suyu hakkındaki verdiği bilgiler, İslâmî kaynakları teyit eder nitelikte olup zemzem suyu hakkında bilimsel değerlendirmelerle desteklenmektedir. Eser, özellikle Mekke'ye düşen yağış nedeniyle Kâbe'de vukû bulan selleri, bunlarla birlikte Zemzem suyunu besleyen kaynakları hem jeoloji ve hidrojeoloji biliminin verileriyle hem de coğrafî ve tarihî bakış açısıyla izâh etmektedir. Vadilerin içinde ve kayalık yüzeylere kurulan Mekke şehrinde mahfûz yeraltı suları ile zemzem suyunun farklılıklarını fiziksel ve kimyasal özellikleriyle açıklamaktadır. Bu kitaptaki zemzem suyunun kimyası ve mikrobiyolojik özelliklerinin ilmî anlatımları ile Hz. Peygamber'in hadîs-i şerîflerde dile getirdiği zemzem suyunun faziletlerine dair bilgilerin örtüştüğünü ifade etmeliyiz.

Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde Türkçe yayımlanmış ilmî çalışmalar arasında Kâbe Tarihi'ne dâir bilgilerin, *"Mekke"*[163] başlıklı çalışmaların içerisinde yer aldığını fark ettik. Eyüp Sabri Paşa[164] (ö. 1308/1890)'nın *Mir'âtü'l-Haremeyn* isimli eseri ilk Türkçe Harameyn tarihi oluşu bakımından önem arz eder[165]. Mekke, Medine ve Arap Yarımadasına ait birer ciltten oluşan bu eserin Mekke bölümü (Mir'ât-ı Mekke) Mekke ve Kâbe'yi iç içe anlatmaktadır[166]. Mekke ve Kâbe tarihine dâir mâlûmatın yanı sıra bölgenin fazileti, sosyo içtimâî boyutu da yer almaktadır. Kâbe'nin İslâm öncesi dönemi ile ilgili etraflıca bir araştırma Yaşar Çelikkol'un[167], "*İslâm Öncesi Mekke"* isimli eserinde mevcuttur. Bu çalışma İslâm öncesi Mekke ve Kâbe tarihine ışık tutmaktadır. Şerafeddin Gölcük'ün *Kur'an ve Mekke*[168] adlı

---

[162] Yahya Hamza Koshak, **Zamzam the Holy Water**, (Zemzem Kutsal Su), Çev. Ayşe Nihan Alca, Teknik Çev. Osman Özer Özkan, Özer Matbaa, Karabük, 2020.

[163] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn, Mir'ât-ı Mekke,** Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, (editör: Dr. Göker İnan) İstanbul, 2018, (Mir'âtü'l-Harameyn); Eyüp Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke, Kâbe ve Mekke Tarihi,** (Sadeleştiren: Osman Erdem), Osmanlı Yayınevi, İstanbul, 2008 (Mir'ât-ı Mekke)**;** Mustafa S. Küçükaşcı**, Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn**, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yıldız Yayıncılık-Reklamcılık, İstanbul, 2003; Yaşar Çelikkol, **İslâm Öncesi Mekke**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016; Şerafeddin Gölcük, **Kur'an ve Mekke,** İz Yayıncılık, İstanbul, 2007; Eva de Vitray-Meyerovitch, **Mekke İslâm'ın Kutsal Şehri**, Çev. Cemal Aydın, 2. Baskı, Şule Yayınları, İstanbul, 2004; Mehmet Ali Büyükkara, **Geçmişten Günümüze Kâbe'nin İşgali**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005; Musa Kaval, **Kıble ve Kâbe,** Gece Kitaplığı, Ankara, 2019.

[164] Tezimizde, Eyüp Sabri Paşa'nın **Mir'âtü'l-Harameyn Mir'ât-ı Mekke ve Mir'ât-ı Mekke, Kâbe ve Mekke Tarihi** isimli mevcut iki baskısından istifade ettik.

[165] Azmi Özcan, "Eyüp Sabri Paşa", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt:12, s. 8.

[166] Özcan, Cilt:12, s. 8.

[167] Çelikkol, **s**s. 44-55.

[168] Gölcük, s. 60.

kitabında Mekke tarihi içerisinde Kâbe'nin tarihine kısmen yer verilmektedir. Ahmet Gürkan'ın[169] "*Ka'be Tarihi"* adlı çalışması akademik amaçlı bir çalışma olmayıp el kitabı mahiyetindedir. Yine Mekke ve Kâbe'nin iç içe alınmış olduğu eserlerden birisi olan *Mekke İslâm'ın Kutsal Şehri* isimli kitabında müellif Eva de Vitray[170], Hz. Muhammed'in doğduğu Mekke şehrinin kutsiyetini ve değerini aktararak Kâbe'nin İslâm inancındaki önemine değinmiştir[171].

Konumuzla ilgili olarak incelediğimiz Mescidi'l-Harâm, Mescidi'n-Nebî ve Mescidü'l-Aksâ üzerine yazılmış bir çalışma, Yılmaz Can'ın kaleme almış olduğu *İslâm'ın Üç Kutsal Mâbedi*[172] isimli eseridir. Bu eserde, Müslümanlar nezdinde özel anlamı olan üç mescit yer almaktadır. Eserin, Kâbe ve Mescidü'l-Harâm bölümleri mâbedin mimarî özelliklerini detaylandırmaktadır. Kâbe tarihiyle ilgili Mehmet Ali Büyükkara'nın *Geçmişten Günümüze Kâbe'nin İşgali*[173] isimli eseri tarihte Kâbe'ye yapılan saldırılara ağırlık vermektedir. Mustafa Kaval tarafından hazırlanan *Kıble ve Kâbe*[174] isimli kitap ise Kâbe'nin sadece kıble sembolü oluşu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Konumuzla ilgili kısmî muhteviyâta sahip bazı kitaplar da mevcuttur[175]. Bu kitapların akademik alandaki ihtiyacı karşılayacak yeterlikte olmadığını ifade edebiliriz. Tezimizin de bu alandaki akademik boşluğu dolduracağını düşünüyoruz.

Tezimizin zengin muhtevası bizim için çeşitli araştırmalar yapmamızı gerekli kılmıştır. Kâbe, bulunduğu yeri dînî, ticârî ve kültürel olarak canlı kılmaktadır. Kâbe, Müslümanların kıblesi, hac ve umre ibadetinin merkezi olması sebebiyle dînî boyutuyla temâyüz ederken, ticaretteki mevkisi ile Mekke şehrini değerli kılmıştır. Bu mekânın tarihi, mimarisi, dinî, içtimâî ve sosyo kültürel hayattaki yeri araştırmalarımızın konusu olmuştur. Ayrıca, Kâbe'nin müştemilâtından kabul edilen Haceru'l-Esved, Makâm-ı İbrâhim, Hicr-i İsmâil, Mültezem, Metâf, Rükünler, Altınoluk ve Zemzem Kuyusu gibi her bir unsurun mâhiyeti, tarihi ve faziletleri

---

[169] Ahmet Gürkan, **Ka'be Tarihi,** Emel Matbaacılık, Ankara, ts.
[170] Eva de Vitray-Meyerovitch, s. 68.
[171] Eva de Vitray-Meyerovitch, s. 16.
[172] Yılmaz Can, **İslâm'ın Üç Kutsal Mâbedi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2008.
[173] Büyükkara, s. 25-64.
[174] Kaval, s. 83.
[175] Nermin Taylan, **Kâbe-i Muazzama Tarihi ve Osmanlı Padişahlarının Hizmetleri,** Ofis Yayın Matbaacılık, İstanbul, 2017; Muhammed Emin, **İlk Ev, Mâbed, Mescid,** MGV Yayınları, Ankara, 2018.

konumuzla doğrudan ilgilidir. Mezkûr konularda yaptığımız araştırmalar da bize, birden fazla makale ve tebliğ hazırlama imkânı vermiştir. Bu çalışmalarımızı sırasıyla şöyle belirtebiliriz: birinci makalemiz Ahmed b. Muhammed el-Esedî el-Mekkî (ö.1066/1657) tarafından yazılmış *"İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm"* [176] adlı eserle ilgilidir. Tahkîkini yaptığımız bu eser hakkında hazırladığımız makalenin birinci Bölüm'ünde eserin müellifi Osmanlı dönemi (11/17. yüzyıl) âlimlerinden Ahmed b. Muhammed el-Esedî el-Mekkî'nin hayatı ve *"İhbâru'l-Kirâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm*" isimli eserinin muhtevâsını değerlendirdik[177]. Bu çalışmanın devamı niteliğini taşıyan yayına hazırladığımız ikinci makalemizde *"İhbâru'l-Kirâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm'ın* tahkîkli metni yer almaktadır. Yukarıda dile getirdiğimiz gibi Kâbe, Mescid-i Harâm ve Mekke hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları el yazması eserler olup henüz ilim dünyasına kazandırılmamıştır.

Şekil 1: *"İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm*" İsimli Eserin Dış Kapak Görüntüsü

Kaynak: Esedî, **İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm**, 357/8 demirbaş numaralı yazma eser.

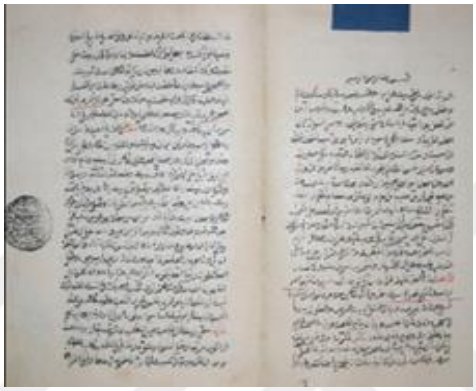
Şekil 1'de resmi yer alan *"İhbâru'l-Kirâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm* isimli, Arapça el yazmasının bir nüshasını İzmir Milli Kütüphanesi'nden temin ettik. Eser, zikredilen kütüphanenin yazma eserler kataloğunda 357/8 numara ile kayıtlı olup müellifi Esedî[178], Mekkeli bir âlimdir. Mekke ve Kâbe'ye dâir ilmî birikimini ve

[176]Ahmed b. Muhammed el-Esedî el-Mekkî, **İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm**, İzmir Millî Kütüphânesi Yazma Eserler Kataloğu, İzmir, (1992-1997) 357/8 demirbaş numaralı yazma eser.
[177] Nilgün Çevik ve Tahsin Koçyiğit, *"Ahmed b. Muhammed el-Esedî el-Mekkî ve "İhbâru'l-Kirâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm" Adlı Eseri Üzerine-I-"* **Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi (MİZAN),** İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi, İzmir, Aralık, 2022.
[178] İzmir Millî Kütüphânesi Yazma Eserler Kataloğu, Cilt: 1, s. 245.

müşâhedelerini birleştirerek yazdığı bu mezkûr eserde Kâbe'nin tarihi ile ilgili bölümü büyük oranda tezimizin içeriğine de sahiptir.

El yazma eserin bizdeki nüshası nesih hattı ile yazılmıştır. Kitabın neredeyse tamamı okunabilirliğini muhafaza etmiştir. Şekil 2'de görüldüğü üzere söz konusu yazma eseri kaleme alan müstensih yazısının çok düzgün ve çok okunaklı olduğunu söyleyebiliriz.

Şekil 2: *"İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm"* Adlı Eserin Birinci Varağı

Kaynak: Esedî, vr. 1b, 2a.

Siyah ve kırmızı mürekkep kullanılarak kaleme alınan bu eser, 30 varaktan ibarettir. Eksik veya yırtık varak bulunmamaktadır. Her sahifede 23 satır mevcuttur. Sahifeler 16x22 cm. boyutlarındadır. Kitabın yazı kullanım alanı 8x17 cm'dir. Müstensih, zaman zaman, yazımdan kaynaklanan hatalarını veya eksiklerini varak kenarında düzeltme veya açıklama ile beyan etmiş olmasına rağmen, kitapta kirli bir görüntü hâsıl olmamıştır. Elimizdeki nüsha, çoğaltılan nüshadır.

Müellif Ahmed b. Muhammed el-Esedî el-Mekkî'nin (ö.1066/1657) *"İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm"* adlı eseri muahhar bir kaynaktır. El-Esedî, *"İhbâru'l-Kirâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm* adlı eserini kaleme alırken yararlandığı bazı kaynaklarını bizzat zikretmiştir. Bunlar Hasan el-Basri (ö. 110/728)[179], Ezraḳî[180] (ö.250/864) Fâkihî[181] (ö. 278/891-892) gibi Mekke şehir

[179] Esedî, vr.7a.
[180] Esedî, vr.7b.
[181] Esedî, vr.14a.

tarihinin erken dönem kaynakları ile İbn Zahîra[182] (ö.960/1553 [?]), Kudbiddin Nehrevâlî [183] (ö.990/1582) ve Kâbe'nin IV. Murad (ö.1049/1640) zamanı inşasını kaleme alırken aynı çağın alimi İbn Allân'dan[184] (ö.1057/1648) iktibasta bulunduğunu kaydetmektedir.

Müellif, *"İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm"* adlı eserinde isminden de anlaşıldığı gibi Kâbe, Mescid-i Harâm ve Mekke rivayetlerini esas almıştır. 1. varaktan 11. varaka kadar mukaddes Kâbe ve faziletleri ile Mekke şehir tarihi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bölümde Kâbe'de medfûn ve Kâbe inşasında yer alan peygamberlerden zikredilerek, peygamberler tarihinden kesitler sunulmuştur. Akabinde, Resulullah'tan önce ve sonra Kâbe'nin durumu ve İslâm tarihinde geçirdiği süreç kronolojik olarak takip etmektedir Kâbe, Tavaf, Haceru'l-Esved, Rüknü'l-Yemânî, Mültezem, Makâm-ı İbrâhim, Hatîm, Mekke ve Mekke ehlinin faziletleriyle ilgili rivayetler yer almaktadır.

12. varaktan 18. varağa kadar Kâbe'nin inşası, kronolojik olarak anlatılmıştır. Kâbe'nin toplamda on bir kere inşasının yapıldığı, *"Meleklerin İnşası"*, *"Hz. Âdem'in İnşası"*, *"Hz. İbrâhim'in İnşası"*, *"Kureyş'in İnşası"*, *"İbn Zübeyr'in İnşası"*, *"Haccâc'ın İnşası"* ve *"Sultan Murad'ın İnşası"* Birinci Bölüm'ün konu başlıklarıdır. 20 ile 24. varak arasındaki İkinci Bölüm'de Mescid-i Harâm, Mescid-i Harâm'ın fazileti ve mescidin genişletilmesi, Kâbe örtüsü, Kâbe'nin kokulanması, Kâbe'nin altınları, Kâbe'nin süsleri yer almaktadır. Üçüncü Bölüm, 24. ile 29. varak arasındadır. Bu bölümde de tez konumuzla ilgili bilgiler mevcut olup Mekke ve Harem'de bulunan yerler, Mekke'nin isimleri, Mekke ve Medine'nin faziletleri ve bu şehirlerin fazilet kıyası, mescide yakınlık ile haremin anlamı, haram olma sebebi, hareme dikilen sütunlar, hareme hürmet ve haremin faziletleri yer almaktadır. 29. ve 30. varaklarda, Harem'e yakın kıymetli mekânlar, mescitler ve kabirler anlatılarak eser tamamlanmıştır. Son olarak, müstensihin ferağ kaydında, eserin Nâsih, Ali b. Ali el-Mağnisevî eliyle, 26. Şevval. 1155 tarihinde, Mekke-i Mükerreme'de Süleymaniye

[182] Esedî, vr.4b; İbn Zahîra, **el-Câmiʿu'l-Latîf fî Fazli Mekke ve Ehlihâ ve Binâʾi'l-Beyti'ş-Şerîf,** Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 2003.

[183] Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed en-Nehrevâlî , el-Mekkî, **el-İʿlâm bi-aʿlâmi Beytillâhi (Beledillâhi)'l-Harâm,** (thk. Hişâm Abdülaziz Ata), Mektebetü't-Ticâriyye, Mekke, 1996; Esedî, vr. 16b.

[184] İbn 'Allân, **Neşru Elviyeti't-Teşrîf bi'l-I'lâm ve't-Ta'rîf bi men lehû Velâyetu 'Imârati mâ Sekata mine'l-Beyti'ş-Şerîf**, (thk. Muhammed Ebû Bekir Abdullah Bazib), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2001.

Medresesi'nde yazıldığı ifade edilmiştir[185]. "*İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm"* adlı bu eserin başka nüshalarının olduğu, Dr. Hafız Gulâm Mustafa tarafından tahkikinin yapıldığını tespit ettik[186]. Mezkûr muhakkik farklı dört nüshayı tespit etmiş ve üç nüshayı tahkik ederek çalışmasını 1985 yılında Kahire'de yayımlamıştır. Ancak verdiği bilgilerden bizim üzerinde çalıştığımız nüshadan haberdar olmadığı anlaşılmaktadır[187].

Bu eserle ilgili olarak, İzmir Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğunda *"kataloglarda da rastlanmayan bu eserin müellifi ve adı hakkında tereddüdümüz vardır"* ifadesi not düşülmüştür[188]. İzmir Millî Kütüphanesi'nin yazma eserlerinin kataloğunu, Prof. Dr. Ali Yardım[189] (ö. 2006) hazırlamıştır. Ali Yardım'ın kataloğu hazırladığı yıllarda bu eserin başka nüshasına ulaşamamış olduğunu düşünüyoruz. Zira bu eserin müellifi hakkında bilgilere[190] tahkîkli çalışmasına[191] ve yine mezkûr eserin "*Risâle fî İntihâbi Ahbâri'l-Kirâm bi-Ahyâri'l-Mescidi'l-Harâm"*[192] adlı el yazması

---

185 Süleymaniye Medreseleri hakkında geniş bilgi için bkz. Nehrevâlî, **İʿlâm,** s. 353; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'at-ı Mekke'**sinde Sultan Süleyman Han hazretleri Zübeyde suyunu imâr ve ihyâ ettiği sırada, dört mezhebin ulemasına mahsus olmak üzere dört büyük medrese yaptırdığını beyan eder. Bkz. Eyüb Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke,** s. 480; Câhid Baltacı**, XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri**, İrfan Matbaası, İstanbul 1976 Cilt: 2, s. 424-425. "*Bânisi, Sultan Süleyman Han tarafından dört mezhep için yaptırılan bu medrese h. 972 (m. 1564-65) yılında tamamlanmıştır. 46 adet odası bulunan medreselerin her birinde 15 tane öğrenci, bir müderris ve bir de mu'îd bulunmaktaydı*".

186 Muhammed el-Esedî el-Mekkî, **İhbâru'l-Kirâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm**, thk. Gulâm Mustafa, Dârü's-Sahve, Kahire, 1985.

187 Ahmed b. Muhammed el-Esedî el-Mekkî, **İhbâru'l-Kirâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm**, İzmir Milli Kütüphanesi, 357/8 demirbaş numaralı yazma eser; İzmir Millî Kütüphânesi **Yazma Eserler Kataloğu**, İzmir, (1992-1997), Cilt: 1, s. 245.

188 **İzmir Millî Kütüphânesi Yazma Eserler Kataloğu**, (I-IV, İzmir 1992-1997, 541. sırada) Cilt: 1, s. 245.

189 Mustafa Sinan Yardım, "Ali Yardım", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, EK-2.cildi, ss. 674-675; Mustafa Fayda, "Vefeyât", Prof. Dr. Ali Yardım (1939-2.Ocak.2006), **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2004/2, sayı: 27, ss. 179-183.

190 Muhammed el-Emîn Muhıbbî, **Ḫulâṣatü'l-eṯer fî aʿyâni'l-ḳarni'l-ḥâdî ʿaşer,** Dâr-u Sâdır, Beyrut, Cilt:1, s. 325; Bağdatlı İsmâil Paşa, **Hediyyetü'l-ʿârifîn, esmâʾü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn**, Dâr-u İhyâü't-Türas el Arabi, Beyrut; Cilt:1,160; **Hayreddin** Ziriklî, **el-Aʿlâm Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-ʿArab ve'l-müstaʿrebîn ve'l-Müsteşriḳīn,** Dâru'l-ılm, Beyrut, 2002. Cilt: 1, s.238; Muhammed Habib Hîle, **et-Tarih ve'l-Muerrihun bi Mekke**, Müessesetü'l-Furkan li't-türasi'l-İslâmî, Mekke, 1994, s. 334; Ömer Rızâ Kehhâle, **Muʿcemü'l-müʾellifîn: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-ʿArabiyye**, I, s. 251; Muhammed b. Ebi Şili Ba'levi, **Akdu'l- Cevahir ve'd-Dürer**, Mektebetü'l-İrşad, San'a, 2003, Cilt:1, s. 271.

191Muhammed el-Mekki Esedî, **İhbâru'l-Kirâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm**; thk. Gulâm Mustafa, Dârü's-Sahve, Kahire, 1985.

192 *"Risâle fî İntihâbi Ahbâri'l-Kirâm bi-Ahyâri'l-Mescidi'l-Harâm"* el yazma eser için bkz. http://yazmalar.gov.tr/eser/risale-f%C3%AE-intihabi-ahbaril-kiram-bi-ahyaril-mescidil-haram/32269 *İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm*'ın muhtasarı olan bu çalışmanın adı **Risâle fî İntihâbi Ahbâri'l-Kirâm bi-Ahyâri'l-Mescidi'l-Harâm** olarak kaydedilmiştir. Bu eser, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı bünyesinde, Mecmuatü'r-Resâil'in 2. risalesi olup 13-14 varaklar arasında yer almaktadır. 2 varaktan ibarettir. Eserin, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi'nde, (Demirbaş No: 10 Hk

muhtasar ile, "*Müntehâbi İhbâri'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm*"[193] isimli diğer bir muhtasara[194] ve mevcut diğer kitapları hakkında bilgilere ulaştık[195]. Tahkîkini yaptığımız, 11/17 yüzyılda özelde Kâbe, genelde Mekke tarihiyle alâkalı yazılan "*İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm"* adlı bu eser, muhteviyâtı ile Mekke şehir tarihinin yanı sıra Câhiliye dönemi Arap tarihi, siyer, İslâm devletleri genel, kültürel ve siyasî tarihine de katkı sağlamaktadır. Eserde nebîler diyarı ve hâtemü'n-Nebî Hz. Muhammed'in velâdet makâmı olarak Mekke şehrinin itibarı dile getirilmiştir. Rivayetlerin senedi ve çoğu zaman istifade edildiği kaynaklar verilmeksizin metin yazımı gerçekleştirilen bu eserde Kâbe'nin özellikleri, faziletleri ve tarihi esas alınarak nakledilen bilgiler tezimiz için istifadeli olmuştur. Biz de yazma eserlerin din, tarihi ve kültür dünyamıza kazandırdığı önemine binaen, "*İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm"* el yazması nüshanın tamamının tahkîkini yaparak, yazma eserlere istinaden yapılan bilimsel bir çalışma ile ilim dünyasına katkıda bulunmaya çalıştık.

Bir diğer makale çalışmamız, Kâbe'nin tarihi, mimarisi ve süslemelerini değerlendirdiğimiz "*Contemplation About The Kaaba's History, Architecture, and Decorations in The First Three Centuries of Islam"*[196] başlıklı araştırmamızdır. İslâm

---

1209/2) mahfuzdur. Bu muhtasar, esas kitabın cümleleri korunarak yazılmış olup, kimin tarafından ihtisar edildiği kaydedilmemiştir. Mezkûr eser, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nca tarafımıza gönderilmiştir. Bu eseri bize gönderme zahmetinde bulunan kurum yetkili ve çalışanlarına teşekkürü borç biliriz. Ayrıca, bu el yazması muhtasarın isminin kayıtlara hatalı geçtiğini, kitabın isminin *"aḫbâr"* kelimesi yerine "*ahyâr*" yazıldığını tespit ettik. *"Ahyâr"* kelimesi "*aḫbâr*" kelimesi ile noktalama farkıyla aynıdır. Anlam olarak da kitap başlığına birlikte, muhtasarın bitiminde *"İntihâb min İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm*" olarak kaydedildiği ve söz konusu kelimenin "*aḫbâr*" olduğu aşikârdır. "Ahyâr" kelimesinin kitabın orijinal ismi ile uyumlu olmadığını belirtmemiz gerekir.

[193] **Müntehâbi Ahbâri'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm** adlı eser, Birleşik Arap Emirlikleri, Dubai'de faaliyet gösteren Cuma Al-Majid Kültürel Miras Merkezi (Juma Al-Majid Center For Culture And Heritage) arşivinde, 504485 materyal numarası ile kayıtlı bilgilerinde varak sayısı 2 olarak verilmiştir. http://www.almajidcenter.org/material_details. (31.01.2022).

[194] Eserlerin muhteviyatından derlenmiş özetleri *"İntihâb"* ve *"Müntehâb"* ismiyle telif edilebilirler. *"İntihâb"* ve *"Müntehâb"* hakkında geniş bilgi için bkz. İsmâil Durmuş, "Muhtasar" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt: 31, s. 57.

[195] *İthafu'l-kiram bi fadaili Kâbeti'l-ğarai ve'l Beledi'l Harâm* ve *Tabakâtu's-Sâfi'iyye*, isimli kitaplar, Birlesik Arap Emirlikleri, Dubai'de faaliyet gösteren Cuma Al-Majid Kültürel Miras Merkezi (Juma Al-Majid Center For Culture And Heritage) (www.almajidcenter.org) arşivinde mevcuttur. Cuma Al-Majid Kültürel Miras Merkezi (Juma Al-Majid Center For Culture And Heritage) (www.almajidcenter.org) arşivinde, *İthafu'l- kirâm bi fadâili Kâbeti'l-ğarai ve'l Beledi'l Harâm* 377483; *Tabakâtu's-Sâfi'iyye*: 451538; *Müntehâbi Ahbâri'l-Kirâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm*, 504485 materyal numarası ile kayıtlıdır.

[196] Nilgün Çevik ve Şenay Özgür Yıldız, *"Contemplatıon About The Kaaba's Hıstory, Archıtecture, and Decoratıons in The Fırst Three Centurıes of Islâm",* **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 2; Aralık, 2022.

tarihi kaynaklarında Kâbe'nin kâinatla yaşıt olduğu ifade edilmekte ve kâinatın yaradılışından günümüze kadar Kâbe'nin on üç kere inşa edildiği kaydedilmektedir. Mâbedin her bir inşası çok önemli ve özel içeriklere sahip olmakla birlikte, Hz. İbrâhim (as), Kureyş, İbn Zübeyr, Haccâc b. Yusuf ve Sultan 4. Murad'ın Kâbe'yi inşalarının hususiyetleri tezimiz muhtevası çerçevesinde daha dikkat çekicidir. Söz konusu çalışmamızda bu beş inşanın sebep, süreç ve sonuçları değerlendirilmiş, özellikle İslâm tarihinin ilk üç asrında Kâbe'nin tarihi, mimarisi ve süslemeleri makalemizin ana teması olarak işlenmiştir. Çalışmamızda Kâbe'nin günümüze kadar fonksiyonunu hiç kaybetmediği ve müteaddit kereler yeniden inşa edildiği veya tadilât geçirdiğinin örneklerini vererek, mâbedin tamir veya tadilâtını gerektiren hususların insan veya tabiat kaynaklı olduğunu, Kâbe'nin coğrafî konumundan kaynaklanan doğal afetler nedeniyle sık sık tahribâta uğradığını belirttik. Ayrıca kutsal bir mâbede gösterilen ihtimâm ve ihtirâmın tezâhürü olan Kâbe'nin tezyinât örneklerini de vurguladığımız makalemizi, uluslararası platformda yer alması amacıyla İngilizce olarak hazırladık.

Tezimizin muhtevâsından hareketle yaptığımız araştırmalardan hazırladığımız üç tebliğimizden ilki *"Emevî-Zübeyrî İktidar Mücadelesinin Gölgesinde Kâbe ve Hac* başlığıyla *"Değişen ve Gelişen Şartlar Bağlamında Hac"* konulu (1-3 Nisan 2021) Uluslararası Hac Sempozyumu'nda sunduğumuz tebliğimiz Emevîler ile Abdullah b. Zübeyr ve taraftarlarının (Zübeyriyye) Kâbe ve Harem-i Şerîf'te karşı karşıya gelmesi ayrıca mâbedin harap edilmesi sürecinde hac ibadetinin Mekke'den Kudüs'e alınıp alınmadığı konusunu ele almaktadır[197].

"*Nâsır-ı Hüsrev'in "Sefernâme"sinde Kâbe, Mescid-i Harâm ve Mekke"* başlıklı ikinci tebliğimizi 22-24 Ekim 2021 tarihleri arasında NEÜ Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Al Iraqia Üniversitesi ve TİMAV iş birliği ile düzenlenen *"Uluslararası Orta Doğu'da Din ve Medeniyet Sempozyumu"*nda sunduk. Tebliğimizde, Nâsır-ı Hüsrev'in (ö. 465/1073'ten sonra) müşâhedelerini kaydettiği *"Sefernâme*"sinde yer alan Kâbe, Mescid-i Harâm ve Mekke ile hac yolculukları anlatıları hakkında mülâhazalarımızı dile getirdik. Korona günlerinde internet üzerinden online platformda katılma imkânı bulduğumuz bu

[197] Nilgün Çevik ve Tahsin Koçyiğit, *"Emevî-Zübeyrî İktidar Mücadelesinin Gölgesinde Kâbe ve Hac",* "Değişen ve Gelişen Şartlar Bağlamında Hac"**,** (1-3 Nisan 2021) Uluslararası Hac Sempozyumu, **Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları**, Ankara, 2021, s. 57. (özet basım)

sempozyumda sunduğumuz tebliğimiz *Orta Doğu'da Din ve Medeniyet* isimli kitapta yayınlanmıştır[198].

Tezimizle ilgili "*Kadîm Mâbed Kâbe Tarihinden İbret Almak"* başlıklı üçüncü tebliğimizi 01-03 Ekim 2022 tarihinde *"Peygamberimiz, Cami ve İrşat"* konulu Uluslararası Mevlid-i Nebî Sempozyumu'nda sunduk[199]. Bu tebliğde Kureyş'in Kâbe'nin inşasını helal kazanç ile yaptığı, Hz. Muhammed'in risâlet öncesine tekâbül eden bu inşada bedenen çalıştığı ayrıca risâlet görevini aldıktan sonra Kâbe'nin mimarisinde değişiklik yapmak istemesine rağmen bunun dayatma ile yapılmasını istemediği için arzusundan vazgeçtiğine, Hulefâ-i Râşidîn'in de bu minvâl üzere devam ettiği hususlarına temas edilmiştir. Tebliğimizde Abdullah b. Zübeyr ile Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'nin Kâbe'yi tamir etme hadiselerinin Müslümanlar için birer ibret tablosu olduğu, ayrıca konuyla ilgili akl-ı selîm düşünce örnekleri vurgulanmıştır.

Netice itibariyle bu tezimizde İslâm'ın doğduğu, geliştiği ve genişlediği ilk üç asırda Kâbe'nin tarihini ulaşabildiğimiz kaynaklar üzerinden inceledik. İslâm'ın ilk üç yüz yılında Kâbe'nin tarihini, bu süreçte vukû bulan insan ve tabiat kaynaklı olayları ve etkilerini üç yüz yıldan çok daha geniş zaman diliminde ve bütünün içinde parçayı görerek değerlendirmeye çalıştık. Bir İslâm tarihçisi kimliğiyle M. Şemsettin Günaltay'ın ifade ettiği gibi:

> *Tarih, dinî heyecanın, milli azim ve iradenin nurlu kaynağıdır. Bu kaynaktan içmeyi ihmal etmeyen millet, âb-ı hayat kaynağına ulaşmamış, ebedi zindelik tılsımını bulmuş sayılır. Aksine tarihini ihmâl eden bir kavim de mâzisini ne kadar karanlık bırakmış ise, geleceğini de o kadar karanlık kalmaya mahkûm etmiş demektir. Karanlıklar içerisinde ilerleme ve tekâmül yolları bulunabileceğine ihtimal verilebilir mi? Bugünkü tarih metodolojisinin başlıca ayırt edici özelliği tahkîk ve tenkittir. Kesin vesikalara dayanmayan, ciddi ve kapsamlı tenkitten geçmeyen şeylerle dolu eserlere bugün ilmî bir değer verilememesi çok doğaldır. Tarihî bir eserin bilimsel bir değere sahip olabilmesi için tarihi hadiselerin karşılaştırılmaları, sebep ve hikmetlerinin araştırılması, sonuçlarının yazılması gerektiği gibi, sadece hükümdar ve devletin ileri gelenlerinin değil, aynı zamanda devletin de durumu, düşünce akımlarının gelişim evreleri, toplumsal yaşamın değişim ve dönüşümü, mezhepsel akımların etkileri, edebiyat, bilim ve sanatın durumu özetle, medeniyetin bütün yönlerinin derinden derine incelenmiş olması gerekir[200].*

---

[198] Nilgün Çevik ve Şenay Özgür Yıldız, *"Nâsır-ı Hüsrev'in "Sefernâme"sinde Kâbe, Mescid-İ Harâm ve Mekke",* **Orta Doğu'da Din ve Medeniyet,** (Editörler: Aytekin Şenzeybek, Ayşe Parlakkılıç Mucan, Sümeyye Sayğın), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya, 2022, ss. 483-508.

[199] Nilgün Çevik ve Şenay Özgür Yıldız, "*Kadîm Mâbed Kâbe Tarihinden İbret Almak" 01-03 Ekim 2022, "Peygamberimiz, Cami ve İrşat"* **Uluslararası Mevlid-i Nebî Sempozyumu,** Ankara, 2022. (baskıda)

[200] M. Şemsettin Günaltay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006, s. 9.

BİRİNCİ BÖLÜM
İSLÂMİYET ÖNCESİ MEKKE ŞEHRİ VE KÂBE TARİHİ

İslâm inancına göre "*İnsanlar için yapılmış olan ilk ev/mescid*"[201] Kâbe'nin içinde bulunduğu şehir Mekke'dir. Kâbe, kıbleye dönen Müslümanları aynı yönde ve hac ile umre ibadetlerini ifâ edenleri ise aynı yerde buluşturan merkez konumundadır. Kâbe, bir merkez mahiyetinde olduğu için Mekke'yi daima dinî hayatın başkenti kılmıştır[202]. Bu nedenle Mekke şehri, başkentler değişse bile İslâm öncesi ve sonrası süreçte değerini kaybetmemiştir[203]. Kâbe ve Mekke, zihinlerde de birbirinden ayrı düşünülemediği için şehir tarihi kaynaklarında genellikle birlikte ele alınmıştır. Müslümanlar nezdinde söz konusu bu şehir ve mâbed, adeta madde ve manâ gibidir. Dolayısıyla birbirinden hiçbir zaman ayrı düşünülmemiştir. İncelemiş olduğumuz kaynaklar bize Kâbe'nin Mekke'den, Mekke'nin Mina, Müzdelife ve Arafat'tan ayrı düşünülmediğini göstermektedir. Mekke'nin Kâbe'yi barındırdığı gibi hac menâsikinin yerine getirildiği Arafat, Müzdelife ve Mina'ya da ev sahipliği yaptığı aşikârdır. Zikredilen yerler ibadet vesilesiyle bir araya gelen insanların ulusal ve uluslararası görüşme mekânıdır. Sosyal ve ticarî münasebetlerin kurulduğu bu ibadet bölgeleri Mekke'yi dinamik ve birçok unsurdan oluşan kompleks bir şehir haline getirmiştir. Dolayısıyla Mekke sadece haritada gösterilecek coğrafî bir mekân olmayıp aynı zamanda dinî, tarihî, kültürel ve ticarî vasıfları olan bir beldedir. Mekke ve Kâbe'nin birbirinden ayrılmayan mekânsal kutsallığını Alıcı'nın şu ifadeleri özetlemektedir:

> *Ekin bitmeyen, ziraat yapılamayan Mekke'yi Mekke yapan, Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil tarafından inşa edilen Kâbe'dir. Diğer bir ismiyle Beytullah yani 'Rabbin Evi' bu şehri anlamlı kılmıştır. Kâbe, çölden fışkıran bir âb-ı hayat misalidir ve Onsuz her şey ve her yer* çoraktır. *İnsanlığın kara kutusu Kâbe, Alman dinler tarihçisi Rudolt Otto'nun ifadesiyle söylersek; saflık ve sadelik içindeki titretici azameti (agustum), titretici azametinin saldığı beşerdeki korku verici huşu vericiliği (temendum) ve beşeri bütün her şeyiyle hiçliğe sevkedici hayran bırakıcılığı (fascinans) tecrübe ettiği; tüm insanlığın etrafında kelebek olup pervane gibi döndüğü, dönerek kendini bulduğu bir mekânın kendisidir*[204].

---

[201] Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/96.
[202] Philip K. Hitti, **Capital Cities of Arab Islam (Mecca: The Religious Capital),** University of Minnesota Press, Minneapolis, 1973, s. 3-32.
[203] Sincârî, **Menâ'iḥu'l-Kerem,** Cilt: 1, s. 257.
[204] Mustafa Alıcı, **Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri,** İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 368, 369; **Mekke, Çorak Toprağın Dirilişi, Zamanın Ruhu**, https://www.mirathaber.com/mekkecorak-topragin-dirilisizamanin-ruhu-kalplerin-fethi-bir-irfan-i-nefs/ (31.12.2022).

Bu hususu Kâbe'nin isimlerinde de rahatlıkla görebiliriz. Aşağıda *Kâbe'nin İsimleri'*nde temas ettiğimiz üzere, Mekke şehri ve Kâbe birbiriyle bütünleşmiş, birçok isim her ikisi için de ortak kullanılmıştır. Biz de mezkûr şehir ve mâbedin birbiriyle olan alâkalarından dolayı Kâbe'yi barındıran Mekke şehrinin coğrafyası, iklimi, isimleri ile tarihi, dinî, sosyoekonomik ve kültürel hayatına kısaca değinmeyi uygun gördük. Akabinde, Kâbe'nin etimolojik tahliline yer verdik. Birinci Bölüm'ün son kısmında da Kâbe ve Mekke tarihi ve kültürüne ışık tutan Kâbe'nin isimlerini değerlendirdik.

1.1. MEKKE ŞEHRİ

Mekke, Müslümanlar nezdinde kutsal bir beldedir. İslâm tarihi kaynaklarında yer alan rivayetlere göre Hz. Adem, cennetten, Mekke'de Beytü'l-Harâm'ın bulunduğu yere indirilmiştir[205]. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda birçok peygamberin izini taşıyan Mekke şehrinin tarihinin Hz. Adem ile başladığı; imar ve iskânının Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil tarafından belirginleştiği; son peygamber Hz. Muhammed ile kemâle eren İslâm'ın Mekke şehrinde şekillendiği anlatılmaktadır. Ayrıca, Kâbe'de medfûn peygamberlere dâir rivayetler[206] Mekke'nin uzun bir geçmişe sahip kadîm bir şehir olduğuna işaret etmektedir. Kanaatimizce Mekke'nin Kur'ân-ı Kerim'de de tek bir isimle değil, anlatıldığı devrin o dönemdeki isimleriyle anılması, bu şehrin tarihin farklı dönemlerine şahitlik ettiğinin göstergesidir[207].

---

[205] Şâfiʿî Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İdrîs eş-Şâfiʿî, Umm (nşr. Rifʿat Fevzî ʿAbdulmuṭṭalib), I-XI, Dâru'l-Vefâ, el-Manṣûre 1422/2001,Cilt:3, s. 353; ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef,** Cilt:4, s. 342; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 39; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt:1, s. 80.

[206] Ḥasen el-Baṣrî, **Feḍâʾilu Mekke**, s. 20; Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 117; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 271; Esedî, vr. 28a. Kaynak olarak incelediğimiz bu eserlerde Kâbe'de birçok peygamberin medfûn olduğu kaydedilmektedir. Bunlardan Mekke şehri ve Kâbe'nin faziletine dâir günümüze ulaşmış günümüze intikal eden en erken tarihli kaynak Ḥasen el-Baṣrî'nin (ö.110/729), *Feḍâʾilu Mekke ve's-Sekenu fîhâ* adlı eserinde Kâbe'nin etrafında 300 peygamberin medfûn bulunduğu nakledilmektedir. İncelemiş olduğumuz eserlerde bu rivayeti doğrulayan bir başka rivayete ulaşamadığımız için, söz konusu bilgiye ihtiyatla yaklaşmaktayız.

[207] Esedî, vr. 24b. Esedî, Mekke'nin Kur'ân-ı Kerîm'de 8 ayrı isimle yer aldığını belirtir. Bunlar: *Bekke* ismi: Âl-i İmrân, 3/96; *Mekke* ismi: Fetih, 48/24; *Ümmi'l-ḳurâ* ismi: En'âm 6/92 ve Şûrâ 42/7; *Meâd* ismi: Kasas, 28/85; *Vâdî* ismi, İbrâhim, 14/37; *Karye* ismi: Nahl, 16/112; *Beled* ismi: Beled 90/1; *Beledi'l-emîn* ismi: Tîn 95/3.

Mekke'nin Coğrafî Konumu, İklimi ve İsimleri

Mekke, Asya kıtasının Arap yarımadasında, Hicaz bölgesinde, üç kıtanın birbiriyle buluştuğu bir merkezde 39° 54' Doğu - 21° 21' Kuzey koordinatlarında yer almaktadır[208]. Mekke, içinde bulunduğu ve İslâm'ın doğuş yeri olan Arabistan, İran'dan Basra Körfezi, Hindistan'dan Hint Okyanusu, Afrika'dan Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile ayrılmış olan büyük bir yarımadadadır. Hicaz, Arap Yarımadası'nın en önemli kısmıdır. Asya kıtası ile yalnız kuzey tarafından Suriye Çölü ile birleşir[209]. Kızıldeniz sahil bölgesindeki Mekke şehri denizden ortalama 300 metre yükseklikte olup oldukça kuraktır[210]. Söz konusu bölgenin coğrafî durumu hakkında etraflıca bilgi veren Günaltay ve Şen, eserlerinde bilhassa Arabistan Yarımadası'nın kapsadığı arazi itibariyle önemli bir özelliğe sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu eserlerde, yakıcı güneşle mütemadiyen kavrulan kum sahalarının olduğu ve bunların bölgenin birçok yerini bir çöl mahiyeti verdiği belirtilmektedir. Verilen bilgilere göre Güney Arabistan'da bazı yerler istisna tutulursa, bölgede ağaç hemen hemen yok gibidir. Otlar ve bodur bitkiler ancak ilkbahar aylarında görülebilir. Mayısın sonlarından itibaren kuraklık bütün şiddetiyle baş göstermektedir. Ayrıca, Yarımadanın orta bölgelerinin çöl mıntıkasına dahil olduğu, bitkilerin bu bölgede çok az olduğu, bazı bölgelerin çıplak halde olduğu, ot veya ağaca rastlanmadığı ancak kayalar üzerinde bazı bitkilerin bulunduğu ifade edilmektedir. Söz konusu arazi ve bitki örtüsü anlatımları ile, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan Hz. İbrâhim'in ailesini yerleştirdiğini ifade ettiği *"kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadi"*nin[211] tarıma elverişsiz arazi hususiyetlerinin örtüştüğünü söyleyebiliriz.

Arap Yarımadası değişik hava akımlarının tesiri altında olup bu akımların şiddetleri yere ve mevsimlere göre değişmektedir. Yarımadanın iklim durumunu değerlendiren Şen'in tespitleri şöyledir:

> *İlkbahar ve yaz mevsimlerinde, Hint Okyanusu'ndan gelen deniz kaynaklı tropikal hava akımları "muson" denilen sürelerde Arap Yarımadası'nın güney ve güneydoğusundan içerilere kadar ilerleyerek bazen Kızıldeniz vasıtasıyla Mekke'ye kadar ulaşabilmekte özellikle yüksek yerler bu hava akımlarından etkilenerek yerel yağışlara sebep olmaktadır*[212].

---

[208] Hamidullah, **İslâm Peygamberi,** Cilt:1, ss. 19, 24.
[209] Günaltay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, s. 15.
[210] Günaltay, ss. 17, 22; Şen, s. 18.
[211] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/37.
[212] Şen, s. 14.

Arap yarımadasında yağmur özellikle kışın yağmaktadır. Bazen de güneyden Kızıldeniz kıyılarına paralel esen rüzgârlar da yağmur getirmektedir. Yemen'in güneyine doğru esen bu rüzgâr Mekke'de kış yağışlarına, bu yağmurlar da bir ya da iki saat süren şiddetli sellere sebep olmaktadır[213]. İncelediğimiz Mekke şehir tarihi kaynaklarında söz konusu sellere oldukça geniş yer verildiğini görüyoruz. En eski tarihî kaynaklardan Ezraḳî ve Fâkihî'nin *"Aḫbâru Mekke"* isimli eserlerinde Mekke'nin coğrafî koşullarından Kâbe'nin de etkilendiği bilhassa etrafı çepeçevre dağlarla kaplı çukurda bulunması nedeniyle defaatle tahrip edici sellere maruz kaldığı etraflıca anlatılmaktadır[214]. Ayrıca bu sellerin Kâbe'ye bazen hasar verdiği bazen de yıktığı nakledilmektedir[215]. Şen'in tespitine göre de Mekke'nin özellikle Mescid-i Harâm'ın civarında sarp, dik ve geçirimsiz kayaların varlığı; ani yağışlar sonrasında oluşan taşkınlar, sularını kuzeydoğudan güneybatıya akıtmaktadır. Ayrıca Ecyâd tarafından (Doğu yönü) gelen sular da taşkınları artırmaktadır[216]. İncelediğimiz kaynaklar bize Kâbe'de vukû bulan sellerin üç türlü olduğunu göstermektedir. Bunlardan birincisi tahribâtı büyük sellerdir. Bu seller insanların ve hayvanların hayatlarını kaybetmelerine sebep olan büyük taşkınlardır. İkincisi ise can kaybı yaşanmayan orta şiddette taşkınlardır. Üçüncü türdeki seller de Kâbe ve Mescid-i Harâm'a zarar vermeyen küçük taşkınlardır[217]. Kâbe'nin İslâm öncesi ve İslâm sonrası tarihinde yukarıda tahribât derecelerini zikrettiğimiz seller, kimi zaman Kâbe'nin tamir ve tadilâtını kimi zaman yeniden inşasını gerektirmiştir. Bu konuya tezimizin Üçüncü Bölüm'ünde etraflıca yer verdiğimiz için burada teferruâta girmedik.

Arap Yarımadası'nın iklim ve yağış durumunu araştıran Şen, Mekke bölgesinin kış aylarında oldukça serin olmakla birlikte, yılın her mevsiminde insan sağlığına zarar vermeyecek bir konuma sahip olduğunu zikretmektedir[218]. Şen,

---

[213] Koshak, s.118.

[214] Kaynaklarda, Mekke'de vukû bulan sel sebebiyle Kâbe'nin defalarca sular altında kaldığı, mâbedin yıkılmasına sebebiyet verdiği veya yıkıldığı bildirilmektedir. Yağmur veya aşırı sıcaklar nedeniyle tavaf ibadetinin aksatılmamasının faziletleri ile zor hava şartlarında tavaf etmenin mükafatı anlatılmaktadır. Metâf alanındaki göllenme nedeniyle Abdullah b. Zübeyir'in yüzerek tavaf ettiği de nakillerde yer almaktadır. Bkz. Ḥasen el-Baṣrî, **Feḍâ'ilu Mekke**, s. 32; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, ss. 166; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 251; Esedî, vr. 4a, 4b; Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, Cilt:4, s. 319.

[215] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 167; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 3, s. 81; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 314.

[216] Şen, s. 46.

[217] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 66; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 80; Belâẑürî, **Fütûḥu'l-Büldân,** s. 61; Şen, s. 48.

[218] Şen, s. 15.

Mekke'nin ılıman ikliminin ve hava koşullarının hac ve umre ibadeti için Kâbe'ye gelen insanların sağlığını koruduğunu belirtmektedir. Şen'in vurguladığı gibi burada alınacak basit tedbirlerle ne donma ne de sıcaktan ölme vakalarına rastlanamaması ve bu durumun dünyanın başka bir yerinde olmaması dikkate değerdir.

Suudi Arabistan'ın batısında yer alan Mekke şehri, Kızıldeniz Limanı Cidde'den yaklaşık 70 km. içeridedir. Yüksek dağların arasındaki vadide kurulmuş şehrin en eski kısmında Kâbe bulunmaktadır ve burası *"Bathâ"* olarak bilinmektedir[219]. Bathâ'nın diğer ismi *"Batn-ı Mekke"* (Mekke çukurluğu) olup Mekke şehrinin merkezi sayılmaktadır[220]. Etrafı dağlarla çevrili bu şehir, bir vadinin içinde yer almaktadır. Kâbe'nin doğusunda Ebû Kubeys ve Ahmar, batısında Kuaykıan Dağları bulunmaktadır. Kâbe'nin alanına *"İbrâhim Vadisi"* denilmiştir. Mekke, konumunun sağladığı bu avantajla tarih boyunca çevresini tamamen kuşatan bir sura ihtiyaç duymamıştır[221].

Sözlüklerde, Mekke (مكة) kelimesinin m-k-k (مكك) fiilinden türemiş olduğu görülmektedir. Fiil anlamı ise "*kemiği ufalayıp toz haline getirmek, helâk etmek, emmek, kemiğin iliğini çıkarıp yemek"*tir. Istılahta (مكة) Mekke şehri, kelime kök anlamıyla irtibatlı olarak "*Mekke'ye gidenlerin günahını un ufak etmesi, günahlarını yok etmesi veya bu beldede zâlimi ortadan kalması*" manâlarında kullanılmıştır[222]. Yukarıdaki anlamlardan farklı olarak "*beldenin suyunun az olması*" nedeniyle şehre Mekke isminin verildiği de belirtilmiştir[223]. Kur'ân-ı Kerîm'de Mekke'nin ve Kâbe'nin kutsiyeti, değeri ve önemi değişik vasıflarla anlatılmaktadır. Söz konusu şehir ve mâbed, "*kutsiyeti bizâtihi olan, dokunulmaz, saygıya ve hürmete layık Kâbe*[224] ile *dokunulmaz, saygıya ve hürmete layık Mekke*[225]*"* şeklinde her ikisi de *dokunulmazlık* (حرّم) ifade eden fiil ve sıfatla tanımlanmıştır. Bu nedenle belde, mekânın kutsallığı sebebiyle sadece Mekke ile değil hemen odağındaki mâbed ile

---

[219] Andrew Petersen, "Mecca", **Dictionary of Islamic Architecture**, Londra, 1996, ss. 178-182.
[220] Henri Lammens, "Mekka", **İslâm Ansiklopedisi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, Cilt: 7, s. 630.
[221] Ebû ʿAbdullâh Yâḳût b. ʿAbdullâh er-Rûmî el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** I-VII, Dâru Ṣâdır, Beyrut 1995, Cilt:1, s. 122; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs,** s. 358; Yılmaz Can, **İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı,** Ankara, 1995, s. 36.
[222] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs,** Cilt. 13, s. 645; Bedir, 331.
[223] İbn Dureyd, **Cemheretu'l-Luğa,** Cilt. 1, s. 166.
[224] Kur'ân-ı Kerîm, Maide, 5/2; Maide, 5/96; İbrâhim, 14/37. Bu ayetlerde Kâbe için *Beytü'l-Harâm (*بيت الحرام*) ve Beytü'l-Muharram (*بيت المحرم*)* isimleri kullanılmıştır.
[225] Kur'ân-ı Kerîm, Neml, 27/91Kasas 28/57. Ayetlerde, Mekke şehrinin dokunulmazlığı *"harrame"* (حَرَّم) fiiliyle ifade edilmiştir.

özdeş olarak Mescid-i Harâm ismiyle anılmaktadır. Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'de önemi ve değerine binaen yemin edilen Mekke şehri[226] bütün canlıların can ve mal güvenliğinin sağlandığı emîn belde olarak nitelendirilmektedir[227]. Mekke'nin telâffuzu ve anlamına benzer diğer ismi "*Bekke*"dir. Şehrin fiziki özellikleri ve kutsiyetiyle ilgili sıfatlar, Kâbe ve Mekke için ortak kullanılmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Mekke, Kur'ân-ı Kerim'de tek bir isimle değil, anlatıldığı devrin o dönemdeki isimleriyle anlatılmaktadır. Mekke; *Bekke, Beytü'l-Atîk, Ümmü'l-ḳurâ, Karye, Beled, Beledi'l-emîn,* haricinde, Kur'ân-ı Kerim'de yer almayan ancak şehrin sahip olduğu nitelikleriyle tanımlanan birçok ismi de mevcuttur. Bunlar: *Ümm-ü Rahm, Bâsse, Hatime, Karyetü Kadîme*, Kevsâ, Zituvâ, *Salâh, Harâm, Ma'taşe, Re's, Kadîse, Kibâre, Arş, Tâc, Arîş, Nessâse, Makdese, Nâşşe, Ümm-i Kûsi*, *Subbuha, Beytü'l-Harâm, Mescidü'l-Esnâ* [228]. Bu isimlerin bir kısmı Kâbe'nin isimleri ile müşterektir. Yukarda zikrettiğimiz isimleri *Kâbe'nin İsimleri* başlığı altında değerlendirdiğimiz için konu tekrarına mahâl vermemek için burada teferruâta girmiyoruz.

Mekke hakkında ulaşabildiğimiz en erken tarihli bilgi, coğrafyacı Ptolemy'e (Ptoléémе-Batlamyus) aittir. Ptolemy'e izâfe edilen Asya'nın "altıncı haritası"nda "*Makoraba*" (mâbed) adıyla kaydedilen Mekke, eski çağlardan beri *"mescidin yeri"* olarak bilinmektedir[229]. Ptolemy'nin *"Makoraba"*[230] ismiyle MS 2. yy.'da kaydettiği mevki, 73° 20′ 22° koordinatlarındadır[231]. İslâm tarihçisi Günaltay'ın araştırmasında *"Makoraba"nın*; Arap yarımadasının Güney bölgelerinde *"mâbed"* anlamında

[226] Kur'an-ı Kerim, Beled 90/1; Tin 95/3.
[227] Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/126; Âl-i İmran 3/97; İbrâhim 14/35; İsra 17/1; Kasas 28/57; Ankebut 29/67.
[228]İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 105; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 281; Eyüb Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn,** Cilt:1, s. 220; Çelikkol, s. 27.
[229] Günaltay, s. 21; Eyüb Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn,** Cilt:1, s. 220. Günaltay'ın verdiği bilgilere göre, Macaraba; Sebe ve Habeş dilinde *"mukaddes ibadet mahalli, tapınak"* gibi anlamlara gelmektedir. Arapça "kurb" kökünden gelen makreb (kurban yeri, mihrap, mukaddes yer) kelimesine dayanmaktadır. Diğer bir görüşe göre ise, Arapça *"m-k-k"* (ev) ile *"r-b-b*" (ilah) mastarlarının bir araya gelmesiyle *"makreb"* şeklini almıştır. Eyüb Sabri Paşa İslam'dan önce şehrin kutsiyetiyle meşhur olduğunu ve *"Makrabe*" isminin bilhassa Romalılar zamanında bu ismin zikredildiğini kaydetmektedir. *"Her iki durumda da Mekke adı; Kâbe ve şehrin dinî merkez olmasıyla ilgilidir."* Detaylı bilgi için: Bozkurt ve Küçükaşcı, "Mekke" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, Cilt: 28, s. 556.
[230] Edouard Broussalian, **Ptolémée et Macoraba,** s. 13.
https://www.ancientportsantiques.com/wpcontent/uploads/Documents/ETUDESarchivees/AncientMapping/Ptolemy-Broussalian2019.pdf (29.10. 2022)
[231] Claudius Ptolemy (Klaudios Ptolemaios) **The Geography** (transl.) Edward Luther Stevenson, Dover Publications, New York, 1991, s. 139.

kullanıldığı, güney Arap veya Etiyopya dillerinde ise *"mikrab"* (tapınak) kelimesi ile aynı anlama geldiği belirtilmektedir[232]. Bazı kaynaklarda şehrin ortasında dört köşe olan Kâbe yapısının bulunmasından dolayı bu ismin kullanıldığı ifade edilmektedir[233]. Umer Arîk, *"Esmâ-i Mekke"* çalışmasında Mekke kelimesi etimolojisi içinde "Makoraba"yı (ماكورابا) değerlendirirken *"Makoraba"*nın isim olmayıp "*Rabbin Mekke'si*" (مكة الرب) anlamında Mekke'nin sıfatları *"Mükerreme"* (المكرمة) ve *"Mukaddese"* (المقدسة) gibi sıfat olabileceğini kaydetmektedir[234]. Günaltay, Makoraba'nın Arap Yarımadası'nda ticaret kervanlarının sürekli uğradığı bazı önemli şehirlerden Mekke-i Mükerreme olduğunu ve kadîm dönemlerde bile Hicaz'ın en ünlü şehirlerinden sayıldığını, ayrıca eskilerin buraya Ârâmî lehçesine göre "*Makoraba"* ismi verdiklerini belirtmektedir.

Mekke için kullanılan bir diğer önemli isim ise *"Farân"* dır. Bu isim, Mekke'nin veya Mekke dağlarının Tevrat'ta zikredilen ismidir. Farân Çölü veya Farân Dağı, Tevrat'ta Hz. İsmâil'in yerleştiği yerin adıdır[235]. Ünlü coğrafyacı, tarihçi ve seyyah Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229), Mekke veya Hicaz dağlarına "*Farân"* adının verildiğini kaydetmektedir[236].

Mekke ile irtibatlı gördüğümüz diğer kelime *"Beke"* dir. Bu ifade *"Beke Vadisi"* ismiyle Mezmûrlar'da geçmekte ve Hz. Hacer ile oğluna atıfta bulunmaktadır[237]. *"Ne mübarektir senin beytinin sakinleri ki daima sana hamdederler. Ne mübarektir o insan ki kuvveti sendendir. **Beytine** giden yollara gönül veren adam Beke vadisinden geçerken orayı pınara döndürür."*[238]. Bazı değerlendirmelerde

---

[232] Günaltay, s. 15, 21.Günaltay bu araştırmasında, Arap Yarımadası hakkında en esaslı bilgiler veren ünlü coğrafyacı Ptolemy'nin (Batlamyus) Arap yarımadasını çöl (Arabia deserta),Haceriye (Arabia Petra), Saide (Arabia Felix) adlarıyla üç kısma ayırdığını belirterek, Necd ile Tihâme arasındaki dağlık bölgenin Hicaz olduğunu, Kadim Yunanlıların *Arabia Petra* yani *Taşlık Arabistan* dedikleri bölgeye dahil olduğunu vurgulamaktadır.

[233] Carl Brockelmann, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,** Çev. Neş'et Çağatay, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964, s. 11.

[234] Umer Arîk, **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) (işraf Ahmed Zeki Yemani) (Tahrir Abbas Salih Taşkendi), Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 1428/2007, Cilt. 2, s. 503; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt. 2, s. 7.

[235] Kutsal kitap, Yaratılış/14, Yeni Yaşam Yayınları, Korea, 2016. s. 12; Günaltay, 165; Ömer Faruk Harman, "Fârân" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt: 12, s. 166.

[236] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 3, s. 371 ve Cilt: 4, s. 225.

[237] Kutsal Kitap, 84. Mezmûr, s. 624. *"Ne mutlu gücünü senden alan insana Sion yolları onun yüreğindedir. **Beke** vadisinden geçerken pınar başına çevirirler orayı, ilk yağmurlar orayı berekete boğar."*

[238] Mezmurlar, 84/6-7; Martin Lings, **Başlangıçtan Günümüze Mekke**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2013.

"Beke" isminin sonradan Bekke olduğu, dolayısıyla Beke Vadisi'nin Mekke vadisi olduğu vurgulanmıştır. Lings[239] kelime benzerliğini dile getirerek, Mekke'nin tarihini "*Beke'den Bekke'y*e" şeklinde özetlemektedir. *Bekke*, Kâbe'nin de bir isimdir. *"Bekke"* ismini aşağıda *Kâbe'nin İsimleri* başlığı altında değerlendirdiğimiz için burada temas etmiyoruz. Ayrıca Mezmûrlarda *Beke,* Tanrı'nın *"sevgili mâbedlerinden"* biri olarak övülür[240]. Benzer bir husus da Ezraḳî'nin[241] rivayetinde geçmektedir ki burada Zebur'da Mekke'den bahsedildiğine işaret etmektedir. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda kutsal kitaplardaki rivayetler ile Mekke ve Kâbe'nin kadîm tarihi ilişkilendirilmekte ve mezkûr kaynaklar Mekke'nin varlığını kâinatın yaratılışına kadar götürmektedir. Bu husus *"Ben Mekke'nin sahibi olan Allah'ım. Onu (Mekke'yi) şu iki dağın arasında onu güneş ile ayı yarattığım vakitte yarattım.*" rivayeti ile dipnotlarda benzerlerine yer verdiğimiz diğer rivayetlerde görülmektedir.

Mekke şehri, Yukarı Mekke (Ma'lât) ve Aşağı Mekke (Mesfele) isimleriyle bilinen iki mahalleden oluşmuştur[242]. Mekke'nin aşağı doğru eğimli bölgesine

---

[239] Lings, s. 14, 19.

[240] Lings, 67.

[241] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 79.

قَالَ: وَأَخْبَرَنِي جَدِّي، عَنْ سَعِيدِ بْنِ سَالِمٍ، عَنْ عُثْمَانَ بْنِ سَاجٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي خُصَيْفُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ: " وُجِدَ فِي بَعْضِ الزَّبُورِ: أَنَا اللَّهُ ذُو بَكَّةَ، جَعَلْتُهَا بَيْنَ هَذَيْنِ الْجَبَلَيْنِ، وَصُغْتُهَا يَوْمَ صُغْتُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ،

Ezraḳî, Mekke'nin yaratılışta var olduğunun Zebur'da zikredildiğini ve *"Ben Mekke'nin sahibi olan Allah'ım. Onu güneş ile ayı yarattığım gün yarattım"* beyanının kayıtlı olduğunu belirtmektedir. İbn İshâk da aynı bilgiye işaret etmektedir. Kureyşlilerin Haceru'l-Esved'in önünde veya makâm-ı İbrâhim'in bir yerinde bulunan Süryânice bir kitâbede bu cümlenin yer aldığını, bunun ne olduğunu anlayamadıklarını Yahudilerden bir kişinin kendilerine okuduğunu dile getirmektedir. Onun *"Ben Mekke'nin sahibi olan Allah'ım. Onu güneş ile ayı yarattığım gün yarattım"* metnini okuduğunu, bu metni onun vasıtasıyla anladıklarını kaydetmiştir. İbn İshâk, **Sîre**, s. 106; Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân**, Cilt: 2, s. 123; İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 3, s. 485.

يونس عن ابن اسحق قال: وحدثت أن قريشاً وجدت في الركن، أو في بعض المقام كتاباً بالسريانية لم يدروا ما هو حتى قرأه عليهم رجل من يهود: «أنا الله ذو بكة خلقتها يوم خلقت السموات والأرض وصنعت الشمس والقمر،

Fâkihî ise rivayetin yer aldığı kitabın adını vermeden, *"Ben Mekke'nin sahibi olan Allah'ım. Onu güneş ile ayı yarattığım gün yarattım"* beyanının yazılı metinde bulunduğunu kaydetmektedir. Fâkihî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 271.

وَيُقَالُ: مَكْتُوبٌ فِي أَسْفَلِ الْمَقَامِ: أَنَا اللهُ ذُو بَكَّةَ، حَرَّمْتُهَا يَوْمَ خَلَقْتُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ

Mezkûr rivayet Kuleynî'de de yer almakta ancak hangi kutsal kitap olduğuna değinilmemektedir. Ebû Caʿfer Muḥammed b. Yaʿḳûb**, el-Furûʿu'l-Kâfî** (nşr. Alî Ekber el-Ğıfârî), I-VIII, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Tahran, 1388H. Cilt: 4, s. 225.

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ النُّعْمَانِ عَنْ سَعِيدٍ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عليه السلام) قَالَ إِنَّ قُرَيْشاً لَمَّا هَدَمُوا الْكَعْبَةَ وَجَدُوا فِي قَوَاعِدِهِ حَجَراً فِيهِ كِتَابٌ لَمْ يُحْسِنُوا قِرَاءَتَهُ حَتَّى دَعَوْا رَجُلًا فَقَرَأَهُ فَإِذَا فِيهِ أَنَا اللَّهُ ذُو بَكَّةَ حَرَّمْتُهَا يَوْمَ خَلَقْتُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ وَضَعْتُهَا بَيْنَ هَذَيْنِ الْجَبَلَيْنِ وَ حَفَفْتُهَا بِسَبْعَةِ أَمْلَاكٍ حَفّاً .

[242] İbn Ḥavḳal, Ebû'l-Ḳâsım Muḥammed b. Ḥavḳal el-Bağdâdî el-Mevṣılî, **Ṣûretu'l-ʾArḍ**, I-II, Dâru Ṣâdır, Beyrut, Cilt: 1, s. 28; Ebû'ṭ-Ṭâhir Muḥammed b. Yaʿḳûb Fîrûzâbâdî, **el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ**, Müessesetü'r-Risale, Lübnan, 2005, s. 1015.

"Mesfele", yokuşa doğru ilerleyen bölümüne *"Ma'lât"* ismi verilmiştir[243]. *"Ma'lât"ın* diğer bir kullanımı Türkçe'de yüksek yer anlamına gelen *"Muallâ"*dır. Kâbe'nin ön tarafında bulunan Makâm-ı İbrâhim, Haceru'l-Esved ve Zemzem Kuyusu alanı *"Ma'lât"* bölümüne dahildir[244]. *"Mesfele"*de Kâbe'nin arka tarafında yer alan Rüknü'l-Yemânî ile Rüknü'ş-Şâmî yer almaktadır[245]. Şehir, *"Ma'lât"*tan *"Mesfele"*ye uzanmakta, ikisinin arasında Kâbe bulunmaktadır[246]. Mekke şehrinin fizikî yapısını değerlendiren bazı araştırmacılar, Mekke'nin *"Mesfele"* ve *"Ma'lât"* isimli iki birime ayrılmasını Yunan şehir devletlerinin şehir yapısı ile ilişkilendirmiştir. Bu değerlendirmelerde Yunan şehirlerinde yolların şehrin ortasından geçtiği, doğu-batı veya kuzey-güney istikametinde uzandığı bildirilerek Mekke'nin *"Mesfele"* ve *"Ma'lât"* şeklinde taksimi, Yunan şehir yapısının *"yukarı şehir"* ve *"aşağı şehri"*ne benzetilmektedir[247]. Bizim, Ma'lât ile Mesfele arasında imar edilen Kâbe'den hareket ederek Mekke ile Yunan şehirleri kıyaslamasıyla ilgili tespitleri ispatlamamız mümkün değildir. Ancak, Demirci'nin[248] İslâmî şehirlerin metafizik temellerini izâhında dile getirdiği "*Allah'a inanan toplumlar şehirlerini mabetler ve kutsal mekânlar etrafında kurarak "teo-centrik" bir model kullanılırlar."* sözlerini dikkate değer bulduğumuzu ifade etmeliyiz. Kanaatimizce, insanların ve toplumların zihinsel birlikteliği her zaman söz konusu olabilir. Yaşam alanları ve kültürleri birbirinden etkilenebilir. Dolayısıyla, Mekke ile Yunan şehirlerinin birbirine benzemesinin doğal olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, Kâbe'nin mimarî yapısı ve süslemeleri için de benzer yaklaşımların olduğunu[249], Kâbe'nin yapısının kilise yapısıyla ilişkilendirildiğini görüyoruz. Kâbe - kilise ile ilgili yaklaşımları aşağıda *Kureyş'in*

---

[243] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 266; Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Beşşârî el Maḳdisî, **Aḥsenu't-Teḳâsîm fî Maʿrifeti'l-Eḳâlîm**, Dâru Ṣâdır, Beyrut 1411/1991, s. 98.
[244] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 266; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 75.
[245] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 85; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 4, s. 90.
[246] Ebû İsḥâḳ İbrâhîm b. Muḥammed el-Fârisî el-ʾİṣṭaḫrî el-Maʿrûf bi'l-Kerḫî**, el-Mesâlik ve'l-Memâlik** (nşr.), Dâru's-Ṣâdır, Beyrut 2004, s. 15; Ebû'l-Ḳâsım Muḥammed b. Ḥavḳal el-Bağdâdî el-Mevṣılî, **Ṣûretu'l-ʾArḍ** , I-II, Dâru Ṣâdır, Beyrut, Cilt:1, s. 128; Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt: 5, s. 187.
[247] Hamidullah, **İslâm Peygamberi,** Cilt:2, s. 843; Çelikkol, s. 96; Can, **İslâm Şehirleri,** s.12.
[248] Mustafa Demirci, *"İslam'da Şehir Ve Şehrin Sosyal Dinamikleri*", **İstem**, Sayı, 2, Aralık-2003, ss.134. Demirci bu araştırmasında şehirlerin inşasında, kapitalist toplumların "eco-centrik", kominist toplumların "sosyo-centrik", Allah'a inananların "teo-centrik" bir model kullandığını, dolayısıyla: "*Müslümanlar için Kâbe, Hristiyanlar için Vatikan, Yahudiler için Kudüs ne ise; soğuk savaş dönemindeki sosyalist dünya için Kızıl Meydan veya Tianenmam Meydanı, kapitalist dünya için de Dünya Ticaret Merkezi aynı şeydir"* sözleriyle şehirciliğin unsurlarını açıklamaktadır.
[249] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 165; K:A:C Creswell, **The Ka'ba in A:D.** 608, s. 99;Çelikkol, s. 51.

Kâbe'yi İnşası bölümünde kaydettiğimiz için burada, bu mevzuya temas etmedik. Ancak, Mekke ile Yunan şehirleri yapısının benzerliği hususunda aynı çağda, aynı meselede, aynı çözümü uygulayabilen insanların, yaşadıkları şehirlerinin ve yapılarının birbirine benzemesinin tabi olduğunu ifade edebiliriz.

Mekke'de Dinî, Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat

Mekke şehri, bir önceki bölümde izâh ettiğimiz üzere insanlık tarihiyle yaşıttır ve bahse değer bir özelliği şehrin peygamberler diyarı olmasıdır. İslâm tarihi kaynaklarında yer alan rivayetlerde Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın cennetten dünyaya indiklerinde, Mekke'nin Arafat mıntıkasında buluştukları nakledilmektedir[250]. Dolayısıyla bu alan ilk yaşam alanı sayılabilir. Bu durumu teyit eden bir husus da ilk mâbed Kâbe'nin Bekke'de diğer adıyla Mekke'de olmasıdır[251]. Zira mâbed, bireysel ibadet mekânı olmaktan ziyade, aynı dinin müntesiplerini bir araya getiren ve birlikte ibadet alanı sağlayan yapıdır. Bu münasebetle dinî bir yapının içtimâî fonksiyonu ortaya çıkmaktadır. Kâbe'de Hamidullah'ın ifadesiyle bu fonksiyonla mukaddes bir mescittir[252]. Bu mescid, tevhidin merkezi iken yüzyıllar içerisinde bu özelliğinden uzaklaşmış görünmektedir. Nitekim İslâm öncesi döneme dâir işaret etmemiz gereken bir husus da müşriklerin Kâbe'deki halleridir. Câhiliye döneminde dinî hayatın aslî konumundan uzaklaştığının örnekleri Kur'ân-ı Kerîm'de yer almaktadır. Müşriklerin mâbedin yanında ibadet ruhu taşımayan, eğlence nitelikli bir davranışı dile getirilmiştir. "*Beytullah'ın yanında onların namazı ıslık çalmak ve el çırpmaktan ibarettir."*[253] ayetinde beyan edilen *ıslık çalmak ve el çırpmak* Câhiliye döneminin ibadet anlayışlarındandır. Ayrıca, Kâbe'de Mekke'nin dinî ve sosyoekonomik hayatını özetleyen bir durum da Kâbe'nin çıplak tavaf edilmesidir. Harem bölgesinde doğup, burada ikamet edenlere "*Ahmesî*" denilmektedir. Ahmesîler kutsal bölge Harem'de doğup burada yaşadıkları için kendilerini ayrıcalıklı sayarlardı. Kendileri elbise ve ayakkabı giyerek Kâbe'yi tavaf ederken, Ahmesî olmayanlara elbisesini kiralar veya kiralamaya gücü yetmeyenlerden çıplak tavaf etmelerini isterlerdi. Mâbedde Ahmesî olmayanların çıplak tavaf zorunda bırakılmaları Mekke ticarî hayatının, Kâbe'deki

[250] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 83; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 37; Ṭaberî,**Târîḫ,** Cilt:1, s. 85.
[251] Kur'ân-ı Kerîm, Â-li İmrân, 3/96; Ḥasen el-Baṣrî, **Feḍâʾilu Mekke**, s. 49; ʿAbdurrezzâḳ, **Tefsîr,** Cilt:1, s. 403.
[252] Hamidullah, **İslâm Müesseseleri**, s. 36.
[253] Kur'ân-ı Kerîm, Enfâl, 8/35.

dinî hayatı nasıl etkilediğinin örneği sayılabilir[254]. Aşağıda, *Kâbe'nin İsimleri* başlığı altında yer verdiğimiz *Hamsâ* (الحمساء) isminin Ahmesîler ile alâkalı olduğu belirtilmektedir. Ahmesîlerin tutumları hakkında ayrıntılı mâlûmâtı tezimizin Birinci Bölüm'ünde *Hamsâ* (الحمساء) başlığı altında yer verdiğimiz için burada tekrara mahâl vermemek için üzerinde durulmayacaktır.

Bazı kaynaklarda Hz. Âdem'le Hz. Muhammed arasında süreçte hac münasebetiyle Mekke'ye gelen peygamberlerden bazılarının Kâbe'de medfûn olduğu bilgisi yer almaktadır[255]. Bu bilgiye göre birçok peygamberin yolunun Mekke'den geçtiği anlaşılmaktadır. Ancak, incelediğimiz kaynaklarda yer alan peygamberlerin yaşantıları ile Mekke ve Kâbe'ye dâir katkılarından bahsedilememekte ve bu kadîm şehrin tam olarak ne zaman kurulduğu bildirilmemektedir. Bununla birlikte Mekke'nin şehir olarak bilinen varlığı Hz. İbrâhim zamanına dayandırılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz. İbrâhim'in ailesini Kâbe'nin yakınına iskân ettiği[256] ve Hz. İbrâhim'in Hz. İsmâil'le birlikte Kâbe'yi inşa ettiği[257], mâbedi temizleme görevini üstlendiği ve *"İnsanlara hac ibadetini duyur gerek yaya olarak gerekse yorgun argın develer üzerinde uzak yollardan gelerek sana ulaşsınlar."*[258] emrine binâen insanları hacca davet ettiği yer almaktadır. Mezkûr âyetler Hz. İbrâhim zamanında Mekke'nin uzak yollardan gelenleri ağırlayacak düzeye sahip olduğunu göstermektedir. Mekke civarında Amâlika isimli kabilenin varlığı, Cürhümlülerin Zemzem suyu civarını mesken edinmesi ve Hz. İsmâil'in Cürhümlü bir kadınla evlenmesi bilgileri bu bölgenin yerleşik hayata uygun olduğunu teyit eder niteliktedir[259]. Yine incelemiş olduğumuz kaynaklarda Kâbe'nin İslâm'dan önce dokuz defa inşa edildiğinden bahsedilmekte, bunlardan dördünün yani Hz. İbrâhim, Amâlika, Cürhüm ve Kureyş'in inşasına dâir bilgiler muteber sayılmaktadır[260]. Dolayısıyla Hz. İbrâhim ile İslâm dönemi arasındaki süreçte Kâbe'nin inşalarından bahsedilmesi, Kâbe'nin fonksiyonel

[254] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt.1, s. 174; ʿAbdurrezzâḳ, **Tefsîr**, Cilt.2, s. 77; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ,** Cilt. 1, s. 411.
[255] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 209; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt. 1, s. 68; Nuveyrî, **Nihâyetu'l-Ereb,** Cilt. 1, s. 309.
[256] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/37.
[257] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/127.
[258] Kur'ân-ı Kerîm, Hac, 22/26-27.
[259] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 1, s. 54; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt. 1, s. 154.
[260] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 124. Esedî, İhbâru'l-Kirâm, vr. 12b-vr.18b; Devserî, s. 30, 31. İncelediğimiz kaynaklarda Kâbe'nin İslâm'dan önce dokuz kere inşa edildiği, bunların 1. Melekler, 2. Hz. Âdem, 3. Hz. Şit, 4. Hz. İbrâhim, 5. Amâlika, 6. Cürhüm, 7. Kusay b. Kilâb, 8. Abdülmuttalib, 9. Kureyş tarafından yapıldığı kaydedilmiştir.

olduğu kanaati uyandırmakta ve burada bir yerleşim olduğu hakkında fikir vermektedir. Kaynaklarda bu yerleşim merkezinde Hz. İbrâhim ile başlayan tevhîd inancının Cürhümlüler zamanında bozulmaya başladığı kaydedilmektedir[261]. Daha sonraki süreçte Mekke'ye yerleşerek Mekke ve Kâbe idaresini ele geçiren Huzâa kabilesi reisi Amr b. Luhay döneminde de tevhidin yerini putperestliğin aldığı belirtilmektedir[262]. Kâbe'nin içinde, yakınında ve Mekke'nin pek çok yerinde bulunan irili ufaklı onlarca put ve kabilelerin puta taparlık göstergeleri olan telbiyeleri dönemin dinî inancı hakkında bilgi vermektedir. Bu konuyla ilgili olarak tezimizin Dördüncü Bölüm'ünde "*telbiye"* başlığı altında putlar ve putlara sahip olan kabileleri hakkında etraflıca yer verdik. Mezkûr bölümde de işaret ettiğimiz gibi her kabilenin *telbiye*sini kendilerine ait dinî ve millî duygularını ifade ettikleri marşları sayabiliriz.

Mekke yönetimi, Huzâa kabilesinden sonra Kureyş kabilesine geçmiştir. Kabilenin reisi Kusay b. Kilâb (ö. 480 dolayları), Kâbe merkezli iskân gerçekleştirmiş ve Mekke'yi şehir hizmetleri noktasında geliştirmiştir. Bu husus, Kâbe tarihiyle yakından ilgilidir. Biz bu konuya tezimizin Üçüncü Bölüm'ünde "*Kâbe Hizmetleri*" başlığı altında Kusay döneminde Kâbe için geliştirilen hizmetlere etraflıca yer vereceğiz. Ancak burada Kusay döneminde daha müreffeh bir şehir haline gelen Mekke'nin, daha sonraki dönemlerde Mekke etrafındaki devletlerin ilgisini çekecek seviyeye geldiğini vurgulamalıyız. Bu hususta Kur'ân-ı Kerîm, Mekke'nin dinî ve ticarî anlamda uluslararası nitelikte bir şehir olduğuna farklı ayetlerde dikkat çekmektedir. Bunlardan birisine Fîl Suresi'nde temas edilmiştir. Fîl hadisesi olarak bilinen ve Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib zamanına tekabül eden Mekke kuşatması ve akabinde gerçekleştirilen saldırının amacı, şehrin göz bebeği Kâbe'nin yok edilmesidir[263]. Habeşistan Hristiyan devleti, Himyer hükümdarlığına son verince Yemen, Habeşistan kontrolüne geçmiştir[264]. Bu süreçte Yemen kralı Ebrehe, Mekke şehrinin dinî ve ticarî kapasitesini kendi krallığına taşımayı arzu ettiği için Kâbe'nin yerini tutacak bir mâbedi Kulleys Yemen'in başkenti San'a da inşa ettirmiştir[265].

---

[261] İbn İsḥâḳ, **Sîre** (nşr. Süheyl Zekkâr), s. 24; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 61; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:2, s. 15.
[262] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s.86;
[263] Kur'ân-ı Kerîm, Fil, 105/1-5; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân,** Cilt. 24, s. 627.
[264] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr,** Cilt. 4, s. 848; İbn İsḥâḳ, **Sîre** (nşr. Süheyl Zekkâr), s. 60; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** s. 142.
[265] İbn İsḥâḳ, **Sîre** (nşr. Süheyl Zekkâr), s. 61; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt: 1, s. 43.

Araplar nezdinde Kulleys'in kabul görmemesi ve onun Kâbe'nin yerini dolduramaması neticesinde Ebrehe, MS 570 yılında, Fil ordusuyla Mekke'de Kâbe'yi hedef almıştır. Mekke'ye ulaşan Ebrehe'nin oradakilerin karşı çıkmamaları halinde onlara dokunmayacağı ayrıca Mekke liderleriyle görüşmeyi kabul ettiği anlatılmaktadır[266]. Abdülmuttalib'in *"Bizim Ebrehe ile savaşacak gücümüz yok, bu ev Allah'ın evidir, dilerse onu korur*." diyerek Ebrehe'yle görüşmeye gittiği, bu görüşmede Abdülmuttalib'in Ebrehe'nin adamları tarafından yağmalanan develerini geri istediği bildirilmektedir. Abdülmuttalib'in Kâbe için endişe etmediği, "*O'nun bir rabbi var ve O bu evi koruyacaktır.*" dediği bildirilmektedir[267]. Ertesi gün ise Ebrehe ve Fîl ordusunun ebabil kuşları tarafından yenilgiye uğratıldığı kaydedilmiştir[268]. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda yer alan rivayetleri özetleyerek anlattığımız bu olaydan da anlaşılacağı üzere Mekke şehri hem kutsal mekâna sahip olma hem de ticârî bölge olması hasebiyle cazibe merkezidir. Bu cazibe merkezini yöneten Kureyş kabilesinin sahip olduğu avantaj, Fil Suresi'nin devamı gibi düşünebileceğimiz Kureyş Suresi'nde konu edilmektedir[269]. Bu sûrede İslâm'dan önce Mekke'nin dinî bir merkez olduğu kadar ticaret merkezi olduğuna dikkat çekilmektedir. Yazın Mekke'nin kuzeyindeki Suriye istikametine, kışın ise şehrin güneyindeki Yemen ve Habeşistan'a yapılan ticarî seferler ile güney ve kuzey ticaret yollarının değerine işaret edilmektedir[270]. Bu ticaret yollarının varlığı da Mekke'yi iktisaden kalkındırmıştır. Yukarıda, Kusay'ın Mekke şehrini imâr ve iskânında büyük katkısı olduğuna değinmiştik. Onun torunlarından, Hz. Muhammed'in büyük dedesi Hâşim'in çevre devletlerle başlattığı ticaret amaçlı seyahatler ve buralarda yaptığı antlaşmalar Kureyşlilerin itibarını artırmıştır. Kureyş tüccarları, milletlerarası ticaret antlaşmalarını ifade eden îlâf müessesesi sayesinde ticaretlerini emniyet altında gerçekleştirmişlerdir[271]. Abdülmuttalib zamanında yaşanan Fil hadisesinin neticesinin de Kureyş kabilesine güven verdiği belirtilmektedir. Kureyş Suresi bu güvene işaret ederek, coğrafi konum itibariyle savunmaya elverişli bir yerde olan "*Kâbe'nin*

[266] İbn Ḥabîb, **Münemmaḳ,** s. 70; Bedir, s. 68, 69.
[267] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt.1, s. 72; İbn Ḥabîb, **Münemmaḳ,** s. 26.
[268] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt.1, s. 73.
[269] Kur'ân-ı Kerîm, Kureyş, 106/1-4; Râzî, **Mefâtîḥu'l-Ğayb,** Cilt: 32, s. 98.
[270] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr,** Cilt. 4, s. 860;Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân,** Cilt. 24, s. 652.
[271] Casim Avcı, "Kureyş" **TDV İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt: 26, s. 442-444.

Rabbine" ibadet edilmesini istemektedir[272]. Kâbe'nin varlığıyla kutsal şehir hüviyeti kazanan Mekke, şehirde tarım ve hayvancılık imkânı olmadığı için "*Tüccar olmayan kişi Mekke'de adamdan sayılmaz."*[273] anlayışının geçerli olduğu bir ticaret merkezi olmuştur. Bu güvenli ticaret merkezi aynı zamanda Araplarca meşhur edebiyat ve şiir müsabakalarının burada yapılması hasebiyle kültür mahalli haline gelmiştir. İslâm'dan önce Arapların meşhur panayırlarında şiir okudukları ve bu şiirlerin bazılarını Mısır ketenlerine yazarak Kâbe'ye astıkları bildirilmektedir. *"Muallakāt-ı seb'a* " (Yedi Askı) ismiyle yedi şiirin meşhur olduğu belirtilmektedir. Bu şiirler İslâm öncesi Arap kültürünü ve edebiyatını canlı şekilde aksettirmektedir[274]. Şiirlerin önemini *"eş-Şi'ru Dîvân'ul_Arab"* (Şiir, Arapların arşiv dairesidir.) sözüyle hatırlatan Hamidullah, şiirlerin çağın bilgi kaynaklarını teşkil ettiğini zikretmektedir[275]. Kanaatimizce, Hamidullah'ınşu sözleri şehrin kültürel ortamını ziyadesiyle izâh etmektedir:

> *Okuma - yazma sanatının Mekke'ye çok az girmesine rağmen bu şehrin sâkinleri nazım, nesir, belağat, gece toplantılarında herkesin arasında anlatılan hikâyet vs. gibi edebî sanatlara pek fazla alâka gösteriyorlardı. Şehrin mâbedi olan Kâbe'nin iç kısmında sadece Mekkelilerin değil, fakat bütün Arapların telif ettiği en güzel şiirler, hayallerdeki en büyük mükâfat olarak asılı bulundurulurdu*[276].

Yukarıda temas ettiğimiz özellikleriyle, bir dinî, ticarî ve kültür şehri olan Mekke; Kâbe devamlı ziyaretçi çektiği için daima ilgi odağı olmuştur[277]. Diğer taraftan, bu ilgi odağı mâbed ve içinde bulunduğu Mekke şehri, Hz. Peygamber'in doğduğu, büyüdüğü ve vahye muhatap olduğu şehirdir. Çocukluğunda Kâbe avlusunda oynayan ve dedesiyle vakit geçiren[278], gençliğinde Kâbe'nin inşasına yardım eden[279], bu topraklarda ticaret yaparak geçimini sağlayan ve evlenen[280] daha da ötesi vahye muhatap olarak risâlet görevini üstlenen Hz. Muhammed'in ömrünün yarısından fazlasını geçirdiği Mekke'den ayrılmak zorunda kalması manidârdır[281]. Hz.

---

[272] Ferrâʾ, **Meʿânî'l-Ḳurʾân**, s. 293; Vâḥidî, **Esbâbu'n-Nuzûl,** s. 823.
[273] Vitray-Meyerovitch, s. 68.
[274] Yaltkaya, s. 15.
[275] Hamidullah, **İslâm Peygamberi,** Cilt:1, s. 8.
[276] Hamidullah, **İslâm Peygamberi,** Cilt:1, s. 25.
[277] Bedir, s. 333; J. H. Kramers, **İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret**, Çev. Ömer Rıza, Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Türkiye Matbaası, 1934, s. 8.
[278] İbn İsḥâḳ, **Sîre** (nşr. Süheyl Zekkâr), s. 66.
[279] İbn İsḥâḳ, **Sîre** (nşr. Süheyl Zekkâr), s. 108; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 197; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf,** Cilt:1, s. 100.
[280] İbn İsḥâḳ, **Sîre** (nşr. Süheyl Zekkâr), ss. 81, 82.
[281] Muḳâtil b. Süleymân, **Tefsîr**, Cilt:4, s. 489; Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıd el-Eslemî, **Fütûḥu'ş-Şâm** (nşr.), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1417/1997, Cilt:1, s. 280; Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ,** s. 298.

Peygamber'in bu şehre olan sevgisini Mekke'nin fethinde Hazvera'da şu sözlerle dile getirdiği bildirilmektedir: *"Allah'ın arzı içinde en çok sevdiğim yer sensin. Eğer buradan çıkarılmasaydım, ben kendiliğimden çıkmazdım!"*[282]. Hz. Peygamberin sevgisini ve bağlılığını bildirdiği, vahyin merkezi ve Beytullah'ın ev sahibi bu şehre, artık sadece *"Mekke"* denilmeyerek, bilhassa gösterilen hürmet ifade edilecektir. Böylelikle, *Mekke-i Mükerreme, Mekke-i Müşerrefe, Mekke-i Mübâreke* şeklinde tâzîm ve hürmet içerikli lakaplarla tertiplenerek veya *Mehâbe, Vâlide, Nâdire* gibi sevgi, saygı ve eşsizlik ifadeleriyle isimlendirilmiştir[283].

1.2. KÂBE'NİN TANIMI VE ETİMOLOJİK TAHLİLİ

Kâbe (كعبة) kelimesi, Arapça k-a-b (كعب) kök harflerinden türemiştir[284]. Ka'b (كعب) kelimesinin çoğulu ek'ub (أَكْعُب), ku'ûb (كُعُوب) ve ki'âb'(كِعاب); kâbe (كعبة) kelimesinin çoğulu da ka'b (كُعْب) ve kaabât'tır (كَعَبات)[285]. Bu kökten türeyen kelimelerin lügatlerde oldukça geniş yer almasından hem somut hem de soyut anlamlarının olduğu anlaşılmaktadır. *"Yükseklik, kabarıklık, çıkıntı, dört köşeli olma, dörtgen, dâire ve küp şeklinde olma, müzeyyen ve renkli olma, kat kat katlanarak dürülme, şekli dörde katlanmış ve oda*" şeklinde somut/maddi/fiziki anlamların yanı sıra *şan, şeref, şöhret yücelik ve zafer* gibi ulviyet ifade eden soyut anlamlara da sahip olduğu görülmektedir[286].

Ezherî ve Zebîdî, *"Rabîa isimli bir şahsın "zü'l-kaâbât" adıyla bir kâb'ı (evi) vardı, etrafında tavaf edilirdi."* rivayetini naklederek buna göre "kâbe"ye (كعبة) "dörtgen ev" ile "yükseltilmiş dörtgen/kare ev" anlamı vermişlerdir. Mezkûr rivayet üzerine aynı minvâlde değerlendirmeler farklı kaynaklarda yer almaktadır[287]. İbn

---

[282] Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt. 2, s. 865; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt. 2, s.127; Aḥmed b. Ḥanbel, **Müsned,** Cilt. 6, s. 3183.
وَاللَّهِ إِنَّكِ، لَخَيْرُ أَرْضِ اللَّهِ، وَأَحَبُّ أَرْضِ اللَّهِ إِلَيَّ، وَاللَّهِ لَوْلَا أَنِّي أُخْرِجْتُ مِنْكِ، مَا خَرَجْتُ

[283] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt:1, s.230,231.

[284] Ezherî, "Ka'b" (كعب) maddesi, **Tehẕîbü'l-luġa**, Cilt: 1, s.211; Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr er-Ruveyfiʿî, "Ka'b" (كعب) maddesi, **Lisânü'l-ʿArab**, Dâr-u Sâdır, Beyrut, Cilt: 1, s. 718; -Zebîdî, "Ka'b" (كعب) maddesi **Tâcu'l-ʿArûs min Cevâhiri'l-Ḳâmûs**, Cilt: 4, s. 151.

[285] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 1, s. 718.

[286] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**,Cilt. 1, s. 207; Ezherî, **Tehẕîbü'l-luġa**, Cilt: 1, s. 211; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 1, s. 718; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 4, s. 151, 154; Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref; en-Nevevî, **Tehẕîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât** (nşr.), I-III, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, Cilt: 3, s. 301.

[287] Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, s. 211**;** Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 153.

Manzûr, burada yer alan "*ka'b*" (كعب) kelimesinin çıkıntılı, kabarık, yüksek, dörtgen ve kübik yapıyı ifade ettiğini, odalar için "*kâbe*" (الكعبة) kelimesinin tercih edildiğini, yine aynı kökten gelen "*kiâb"* (كعاب) kelimesinin tavlada oynanan *"zar"*ın ismi olduğunu ifade ederek kelimenin şekilsel özelliğini vurgulamaktadır[288]. Bu özelliğe benzer bir yaklaşım *ka'b* kelimesinin kemik[289] ile insanın çıkıntı ve kabarık uzuvları için fiziki anlamda kullanılmasıdır[290]. Hamidullah, topuk kemiğinin çıkıntısı ve yüksekliği ile küp şeklinde dört duvarı olan yüksek bir oda[291] anlamlarına dikkat çekerek yüksek ve kübik bir yapının *kâbe* (الكعبة) olduğunu ve mâbed anlamına geldiğini vurgulamaktadır[292]. Hamidullah'ın işaret ettiği bir başka nokta ise *ka'b* kelimesinin küp ve dâire (yuvarlak) anlamlarıdır. Mekke'deki Kâbe'nin fiziki şeklinin küp ve dâire (yuvarlak) anlamlarıyla uyumlu olduğuna Zebîdî'nin *Tâcu'l-ʿArûs*'unu kaynak gösteren Hamidullah, bu mâbedin bir parçasının küp şeklinde, bir parçasının da (Hatîm) dâire şeklinde olduğunu ifade etmektedir[293].

وَذُو الكَعَبات: بيتٌ كَانَ لِرَبِيعَة، وَقد ذكره الْأسود بن يعفر فِي شعره فَقَالَ:
وَالْبَيْت ذِي الشُّرُفات من سِندادِ

İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 81; Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen b. Dureyd el-Ezdî, **Cemheretu'l-Luğa** (nşr. Remzî Munîr Baʿlebekkî), I-III, Dâru'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1408/1987. Cilt: 1, s. 365; Râğıb el-Iṣfehânî, Ebû'l-Ḳâsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed, **el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Ḳurʾân** (nşr. Ṣafvân ʿAdnân ed-Dâvûdî), Dâru'l-Ḳalem, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Dimeşḳ, Beyrût 1412H, s. 713; Zemaḫşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr, **el-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Mîyâh** (nşr. Aḥmed ʿAbduttevvâb), Dâru'l-Faḍîle, Ḳahire 1319/1999. s. 142; Süheylî, Cilt:1, s.226; Cevâd ʿAlî, Cilt: 11, s. 400.

[288] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 1, s. 718, 719.

أنه كَانَ يَكْرَهُ الضَّرْب بالكِعابِ

[289] Arapça'da topuk kemiği için "ka'b" (كعب) kelimesi kullanılır. Bu kelime, Kur'ân-ı Kerîm, Maide Suresi, 5/6'da yer almaktadır.

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ اِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ اِلَى **الْكَعْبَيْنِ**

"Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da ***topuk kemiklerine*** *kadar yıkayın."* Ayette (الْكَعْبَيْنِ) topuk kemiği olarak ifade edilen Ka'b (كعب) bir çıkıntı, bir yükseklik ifadesidir. Ayrıntılı bilgiler için: Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa**, Cilt: 1, s. 211; Nevevî, **Tehźîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât**, Cilt: 3, s. 9; İbn Manẓûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt:1, s. 718; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 148.

[290] Aynı kökten kullanılan (كعاب) *"keâb"* kelimesi kadın göğsü anlamına gelir. Konuyla ilgili görüşlerden bazıları şöyle ifade edilmektedir: Bu kelime, kadınlara mahsus olup, erkek vasfı değildir. (İbn Manzûr, Lisânü'l-ʿArab, Cilt: 1, s. 718.) Râzi, *Kâbe* kelimesinin *"yükseklik"* ifade ettiğini, bu nedenle kadın göğsünün "Ka'b" ismiyle kullanıldığını ifade etmiştir. (Ebû ʿAbdullâh Muhammedî b. ʿOmer et-Teymî er-Râzî, **Mefâtîḥu'l-Ğayb**, I-XXXII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1421/2000. Cilt: 8, s.129.) Kurtubî, Kâbe'nin bu ismi alma sebebini, çıkıntı, tümseklik ile açıklamıştır. Ayak bileği üzerindeki çıkıntı ve kadının sadrında bariz olan göğüs yüksekliği için aynı kökten kullanılmış kelimelere dikkat çeker. Muhammed b. Ahmed Kurtubî, **Tefsir-i Kurtubî (Câmiu'l-Ahkâmu'l-Kur'an)**, Dâru'l-Kütübü Mısriyye, Kahire, 1964, Cilt: 6, s. 324.

[291] Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Cilt: 1, s. 69.

[292] Muhammed Hamidullah, İslâm'da Hac, Çev. M. Akif Aydın, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, 1984, (Hac) Sayı: 1-4, Cilt: 8, ss. 123-162.

[293] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 154; Hamidullah, **Hac**, s. 129.

Ezraḳî, bir rivayetinde Mekke'de yapılan evlerin Kâbe'ye tâzîm ve hürmet nedeniyle evlerin genellikle dâire şeklinde yapıldığını ve dörtgen ev yapımının tercih edilmediğini kaydetmektedir. Bu rivayetten, evlerin dörtgen yapılmaması kâidesinin uygulandığı, bu kaideyi dikkate almayanlar için cezaî müeyyidesi olduğu anlaşılmaktadır. Rivayette Humeyd b. Züheyr isimli bir şahsın söz konusu kuralı çiğnediği, yasağı bozup dörtgen bir ev yapan ilk kişi olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, yaptığının saygısızlık sayıldığı ve bu nedenle ölümle tehdit edildiği nakledilmektedir[294]. Bu olayla ilgili olarak kübik şeklin Kâbe'ye münhasır kılınarak özdeşleştiğini dolayısıyla ev nitelikli başka bir yapıya münasip görülmediğini söyleyebiliriz. Nitekim bu hususiyeti diğer tapınaklarda gözlemlememiz mümkündür. Câhiliye döneminde putperestliğin doğal sonucu olarak çok sayıda tapınak yapılmıştır. Tapınaklara genellikle *"beyt* (*ev)"* denilir, küp şeklinde olanlara da *kâbe* adı verilirdi[295]. Kâbe (Beytullah) benzeri yapılan put evleri de *"kâbe"*[296] adıyla isimlendirilmiştir. Mekke'deki Kâbe'ye "*Kâbetü'ş-Şâmiyye*[297], Mekke ile Yemen arasında Mekke'den dört gecelik uzaklıkta el-Ablâ[298] adı verilen yerde, diğer bir rivayette Mekke'den yedi gecelik mesafedeki Tebâle'de[299] olduğu beyan edilen Zü'l-halasa[300] putunun bulunduğu mâbede *"Kâbetü'l-Yemâniyye*" adı verilmiştir[301]. Gatafân, Becîle, Has'am, Ezd, Hevâzin, Tâif ve Necrânlıların kâbeleri önemli kâbeler olarak zikredilmektedir[302]. İncelediğimiz kaynaklarda yer alan Necrân Kâbe'si (كعبة

---

294 Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 221.
فأول من بنى بيتًا مربعًا حميد بن زهير فقالت قريش: ربع حميد بن زهير بيتًا، إما حياة وإما موتًا

295 İbrâhim Sarıçam, Hz. Muhammed'in Peygamber Olarak Gönderildiği Ortam, **Diyanet İlmi Dergi,** 2. baskı, Ankara, 2003, s. 28.

296 Yâḳût el-Ḥamevî, Ebû ʿAbdullâh Yâḳût b. ʿAbdullâh er-Rûmî, **Muʿcemu'l-Büldân**, I-VII, Dâru Ṣâdır, Beyrut 1995, Cilt. 4, s. 463; Cevâd ʿAlî, **el-Mufaṣṣal fî Târîḫi'l-ʿArab Ḳable'l-İslâm**, I-XX, el-Mektebetü'ş-şâmile, 1422/2001, Cilt: 11, s. 413.
وإذا كان في استطاعتنا تجديد شكل "بيت الله" بمكة، و"كعبة نجران" و"كعبة سنداد"، أو "كعبات سنداد"، كما يسميها البعض، فإن من الصعب علينا تحديد هيئة بيوت الأصنام في المعابد الأخرى، لعدم ورود نص يعين صفة تلك البيوت في أخبار أهل الأخبار. فلا ندري أكانت مكعبات، أم على أشكال أخر.

297 Buḫârî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsmâʿîl, **el-Câmiʿu'l-Musnedu'ṣ-Ṣaḥîḥu'l-Muḫtaṣar** (nşr. Muḥammed Zuheyr en-Nâṣır), I-IX, Dâru Ṭavḳi'n-Necât, Beyrut 1422H. Cilt:10, s. 424; Süheylî, Ebû'l-Ḳâsım ʿAbdurrahman b. ʿAbdullâh b. Aḥmed, er-**Ravḍ'ul-Unf fî Şerḥi's-Sîreti'n-Nebevîyye** (nşr. ʿUmar ʿAbdusselâm es-Selâmî), I-VII, Dâru İḥyâʾi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrût 1421/2000, Cilt: 1, s. 224.

298 İbn Ḥabîb, Ebû Caʿfer Muḥammed b. Ḥabîb el-Bağdâdî, **el-Muḥabber** (nşr. Ilse Lichtenstadter), Dâru'l- Âfâḳi'l-Cedîde, Beyrut, s. 317.

299 Ömer Faruk Harman, "Zülhalesa", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, Cilt: 44, s. 561.

300 Buḫârî, Cilt: 5, s. 39; Ḥamevî, Cilt: 2, s. 383; İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Cezerî, **Usdu'l-Ğâbe fî Maʿrifeti'ṣ-Ṣahâbe** (nşr. ʿÂdil Aḥmed er-Rufâʿî), I-VIII, Dâru İḥyâʾi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrut, 1996, Cilt: 7, s. 502.

301 Ezherî, **Tehẕîbü'l-luġa**, Cilt: 7, s. 65; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 17, s. 561.

302 Sadettin Ünal, "Kâbe" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, Cilt: 24, ss. 14-21.

نجران)[303] ve Kâbetü Şeddâd (كعبة شداد/سنداد)[304] örneklerinde olduğu gibi "*kâbe*" (كعبة) lafzının mâbed yapıları için kullanıldığını görüyoruz. Burada, benzetilmeye çalışılan sadece kâbelerin bina şekilleri olmadığına işaret etmemiz gerekir. Kâbelerde yapılan tavaf ve telbiye gibi dinî ritüellerde de Mekke Kâbe'sinde yapılan uygulamalar taklit edilmiştir[305]. Taklit kâbeler ve telbiyelere araştırmamızın Dördüncü Bölüm'ünde etraflıca yer verdiğimiz için burada detaya girmeden "*kâbe*" konusuna devam etmeyi uygun gördük. Daha önce Arap nezdinde, küp şeklindeki her evin adının "*kâbe*" olduğu, kâbe isminin özel bir isim olmayıp genel bir isim olarak kullanıldığı, dörtgen olan her eve "*kâbe*" [306] dendiğini ifade etmiştik. Ancak bu kelimenin Kâbe'ye mahsus bir ism-i alem olarak ne zaman kullanıldığı hususu kaynaklarda çok açık değildir[307]. "*Kâbe*" kelimesinin Süryanice, İbranice ve Asur-Bâbil dillerinde bulunmadığı, bu ibareye sadece güney Arapların lisanında ve daha ziyâde erkeklere has isimler içerisinde rastlandığı, dolayısıyla Mekke'deki mâbedin özel ismi olarak Yemenli Huzâalıların Mekke'ye hâkim oldukları bir devre ait olabileceği belirtilmiştir[308]. Mekke'deki mâbedin ismi olarak Kâbe (الكعبة) kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de Mâide Suresi 95.[309] ve 97. âyette[310] olmak üzere iki kere geçmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla incelediğimiz kaynaklar genellikle, Kâbe'nin dörtgen ve küp ile yükseklik

---

[303] Câḥız, Ebû ʿOsmân ʿAmr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Leysî, **el-Meḥâsin ve'l-ʾEḍdâd** (nşr.), Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1423/2002; el-Câḥız, Ebû ʿOsmân ʿAmr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Leysî, **er-Resâil** (nşr. ʿAlî Bû Melḥam), Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 2002. (Resâil) s. 450; el-Câḥız, Ebû ʿOsmân ʿAmr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Kinânî el-Leysî, **el-Ḥayevân** (nşr.), I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1424/2003; İbn Ḫurdâẕbih, Ebû'l-Ḳâsım ʿUbeydullâh b. ʿAbdullâh, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Dâru Ṣâdır, Beyrût,1307/1889, s. 133; Hamevî, Cilt: 5, s. 268.

[304] Cevâd ʿAlî, Cilt: 11, s. 412.

[305] *Kâbe* veya *Beyt* adıyla anılan puthâneler ile ilgili araştırmalar yapılmıştır. Detaylı bilgiler için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, "*Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri",* **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi,** Cilt: 11, Sayı 1, (Ocak – Haziran 2014), ss. 25, 26; Hakan Temir, "*Kutsalın Tezahürü ve Mekânın Etkisi Bakımından İslâm Öncesi Arap Yarımadasındaki Kâbe/Beytle*r", **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Şırnak, 2021, ss. 120-149.

[306] Ezherî, **Tehẕîbü'l-luġa**, **s.** 211; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, s. 718; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 151.

[307] Küçükaşçı, **Harameyn**, s. 32.

[308] Hamidullah**, Hac**, s. 129.

[309] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide, 5/95. *"Ey iman edenler! İhramda iken av hayvanlarını öldürmeyin. Sizden kim böyle bir hayvanı kasten öldürürse öldürdüğüne denk bir evcil hayvanı ceza olarak öder. Bunu - **Kâbe**'ye ulaştırılacak bir kurbanlık olmak üzere- aranızdan adalet sahibi iki kişi takdir eder. Yahut o kişi, yoksulları doyurarak veya ona denk olacak kadar oruç tutarak bir kefâret öder ki böylece yaptığı fiilin vebalini tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Fakat kim bunu yeniden işlerse Allah onun cezasını verir. Allah suçlunun hakkından gelen mutlak güç sahibidir."*

[310] Kur'ân-ı Kerîm, Maide, 5/97. *"Allah **Kâbe**'yi, Beytü'l-Harâm'ı, haram ayı, boyunları bağsız ve bağlı kurbanlıkları insanların maddî ve manevi hayatları için destek kıldı. Bu, Allah'ın göklerde ve yerdeki her şeyden haberdar olduğunu ve Allah'ın her şeyi bildiğini anlamanız içindir*."

ve çıkıntı anlamlarını esas almışlardır[311]. Kanaatimizce Türkçe araştırmalarda da *kâbe* kelimesinin fiziki anlamlarına sıklıkla temas edilmiş ancak soyut anlamlarına yeterince dikkat çekilmemiştir[312]. Kâbe'nin şeklen yüksek ve küp şeklinde içi boş bir oda olması, kelimenin somut anlamlarıyla uygunluk arz etmektedir. Ancak sadece somut anlam verilmesi bu kelimeyi yeterli düzeyde açıklamaya yetmemektedir. Dikkatli bir okumayla *"ka'b"* kelimesinin soyut anlamının, kelimenin somut anlamını tamamlar nitelikte olduğunu fark ederiz. *"Ka'b"* kelimesi yüksek ve yüce olan şey için kullanılmaktadır. Bu kelime *"a'lallahü ka'behü"* ifadesinde "*Allah şerefini yüceltsin*" [313] şeklinde dua olarak yer almaktadır. "*Ka'b-ı âli adam"* ifadesi zafer ve şeref sahibi kişiyi tanımlamakta[314]; işi büyüyen, şânı artan kimse için de "*fülânun alâ ka'b*" ifadesi kullanılarak o kişinin yüceliği ve şânı tarif edilmektedir[315]. Dolayısıyla Beytü'l-Harâm'a da yüksekliği, dörtgenliği yanı sıra şerefi sebebiyle "*Kâbe*" denilmiştir[316]. Allah Kâbe'nin şerefini de yüceltmiştir[317]. Bizce, *"kâb"* (كعب) kelimesindeki azâmet, şan, şeref ve zafer manâları Kâbe'nin kutsiyetine de işaret etmektedir. Mâbedin mimarî özelliği ve kutsiyeti onu *"Kâbe"* (كعب) yapmış diyebiliriz. Kâbe, Mescid-i Harâm'ın ortasında, şekli eşkenar olmayan dörtgen ve önceleri çatısız, sonraları çatılı yapı özelliğini tarihî süreçte devam ettirmiştir. Mekke'de yaşayan Amâlika, Cürhüm,

---

311 Genellikle Kâbe'nin kelime anlamında "dörtgen ve küp şekli" tercih edilmiştir.
Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî el-Vâḥidî en-Nîsâbûrî, **el-Vasîṭ fî Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Mecîd** (nşr. Hey'et), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût, 1415/1994. Cilt: 2, s. 231; Taberî, **Câmiʿu'l-beyân,** Cilt: 11, s. 89; Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṣrî, **en-Nuket ve'l-ʿUyûn** (nşr. es-Seyyid b. ʿAbdilmaḳṣûd b. ʿAbdirraḥîm), I-VI, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, Cilt: 2, s. 69.
312 Konu ile ilgili örnek Bkz: Eyüp Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 25. Kâbe tarihi hakkında Türkçe kaynakların en kapsamlısı diyebileceğimiz bu çalışmada Kâbe ve Mekke'nin isimlerine genişçe yer verilmesine rağmen '*Kâbe'* kelimesi üzerinde etraflıca bir değerlendirme yapılmamış olduğu dikkati çekmektedir.
313 Ka'b (كَعب) kelimesi niyaz içermektedir.
وَقَالَ أَبُو سعيد: أَعلَى الله كَعبه، أَي أَعلَى جَدَّه. وَقَالَ غَيره: مَعْنَاهُ أَعلَى الله شرفَه.
Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 1, ss. 211, 271; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt:1, s. 719; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 151; Fîrûzâbâdî, Ebû'ṭ-Ṭâhir Muḥammed b. Yaʿḳûb, **Beṣâʾiru Ẕevî't-Temyîz fî Letâʾifi'l-Kitâbi'l-ʿAzîz** (nşr. Muḥammed ʿAlî en-Neccâr), I-VI, (Ḳâhire: el-Meclisu'l-Aʿlâ, , tr), 4/ 457; Zemaḫşerî, **Esâsu'l-Belâğa**, Cilt: 2, s. 138.
314 İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris el-Ḳazvînî, **Muʿcemu Meḳâyîsi'l-Luğa** (nşr. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn), I-VI, **İttiḥâdu'l-Kuttâbi'l-ʿArab**, 1423/2002, Cilt: 4, s. 113; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt:1, s 71.
ورجلٌ عَالِي الكَعْب: يُوصَفُ بالشَّرف والظَّفَر
315 Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 1, s. 211. Ezherî, "*Araplar, işi büyüyen şanı artan kimse için (* فلان على كعبه*) derler."* cümlesiyle şerefi ifade etmektedir.
316 Râzî, **Mefâtîḥu'l-Ğayb,** Cilt: 8, s.129.
317 Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 4, s.151.
(والكَعْبَةُ: البَيْتُ الحَرَامُ) ، مِنْهُ، (زادَهُ اللَّهُ تَشْرِيفاً) وتكريماً، لِتَكْعِيبِها أَي: ترْبِيعها، وَقَالُوا: كَعْبَةُ البيتِ، فأُضيف، كأَنَّهم ذَهَبُوا بِكَعْبَتِهِ إِلى تَرَبُّعِ أَعلاه، وسُمِّيَ كَعْبَةً لارْتِفَاعه وتَرَبُّعِهِ.

Huzâa ve Kureyş gibi birçok kavim, saygılarından ötürü evlerini hiçbir zaman Kâbe'den daha yüksek yapmamaya özellikle dikkat etmişlerdir. Bu saygı hissi onlarda uyulması gereken bir kanun haline gelmiş ise de daha sonraları bu gelenek kaybolarak mâbedin etrafında yüksek evler yapılmıştır[318]. Kanaatimizce mâbedden yüksek bina inşa etmemek, Kâbe'ye "*yukarıdan bakmamak*" ile alâkalı olmalıdır. Türkçede 'tepeden bakma' tabiri küçümsemeyi ifade ettiği gibi, İslâm öncesi kültüründe de mâbedden yüksek bina yapmak, mâbede 'tepeden bakmak' mahiyetinde olup, kutsalın azâmetine saygı göstermemek olarak değerlendirilmiştir.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde "*ka'b*" (كعب) kelimesinin mâbedin özelliklerini taşıdığını gösteren başka örneklerin bulunduğunu da belirtmeliyiz. *Ka'b* (كعب) kökünden türeyen ve "*kâbe*" kelimesinin somut anlamına işaret eden diğer kelimeler şunlardır: *"muka'abe"* (المكعَّبة)[319] hurma yapraklarından yapılmış sepete, *"muka'ab"* (المكعَّب) ise müzeyyen, renkli örtüye ve dörde katlanan kat kat kumaşa verilen isimdir[320]. Bu kelimelerin *ka'b*'ın (كعب) kök anlamıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Bunlardan renkli ve müzeyyen anlamında kullanılan *"muka'ab"* (المكعَّب) kelimesi Kâbe (الكعبة) kelimesiyle ilgili olmalıdır. Zira Kâbe, tarihi süreç içerisinde siyah, beyaz, yeşil, sarı renklerde ve kırmızı çizgili kumaş ile örtülmüştür[321]. Bu husus *"muka'ab"* (المكعَّب) kelimesiyle Kâbe (الكعبة) kelimesinin irtibatını akla getirmektedir[322]. Kâbe örtülerinin renkliliği ile ilgili tezimizin İkinci Bölüm'ünde yer alan "Kisve" bahsinde açıkladığımız üzere *"Kâbe"* (الكعبة) kelimesi *"muka'ab"* (المكعَّب) kelimesiyle anlamlı bir uyum sergilemektedir.

Ayrıca, günümüzde *"muka'ab"* (المكعَّب) kelimesinin "Kâbe" ile ilgili bir kullanımının olduğunu da zikretmeliyiz. "*The Mukaab", "Yeni Kabe"* olarak anılan kübik bir yapının ismidir[323]. Bu yapının Suudi Arabistan'ın Riyad şehrinde "Kâbe"

---

[318] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 4, s. 15; Yaşar Çelikkol, **İslâm Öncesi Mekke**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 87.

[319] Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa,** s. 211.

عَمْرو عَن أَبِيه: يُقَال للدَّوخلَّة: المكعَّبة والوشيجَة، والمُقعَدة، والشَّوغر

[320] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn,** Cilt:1, s. 207; İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Müslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî, **el-Cerâsîm** (nşr. Muḥammed Câsim el-Ḥamîdî), I-II, Vezâratu'ş-Şeḳâfe, Dımeşḳ. Cilt: 1, s. 299. (والمكعب**:** الموشّى.); Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, s**.** 211. (أَبُو عبيد عَن الْفراء: من المكعَّب الثِّيَاب: المُوَشَّى); Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 4, s. 153.

[321] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 256; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s.165; İbn Zahîre, **Câmiʿu'l-Laṭîf,** ss. 100, 101.

[322] Kâbe'nin dönem dönem farklı renklerde örtülerle örtüldüğü bu renkli örtülerin mahiyeti tezimizin *Kâbe'nin Mütemmim Cüzleri*'nin anlatıldığı İkinci Bölüm'ünde *"Kisve"* başlığı altında yer almaktadır.

[323]The Mukaab: https://www.arabnews.com/node/2252351/business-economy (19.02.2023)

görüntülü, içi çok renkli ve çeşitli alanlara sahip olarak ticârî maksatla yapılması planlandığı açıklanmıştır[324]. *"The Mukaab"ın* inşa edilme amacının Riyad'da geliri petrole dayanmayan güçlü bir ticaret noktası ile dünyanın en büyük şehir merkezini oluşturmak olduğu kaydedilmiştir. Suudi Arabistan'ın *"The Mukaab"* isimli *"Yeni Kâbe"* projesinde Kâbe'nin mimarîsi kullanılacağı belirtilmektedir. Kanaatimizce, ticârî maksatlı bu girişimin, dinî bir motif kullanılarak özellikle de Kâbe'ye benzetilerek inşa edilmesi, kutsalın azâmetine ve *"Kâbe"* kültürüne duyulan hürmetin noksanlığını göstermektedir. Bu hususta yukarıda Humeyd b. Züheyr isimli bir şahsın örneğini vermiştik. İslâm öncesi dönemde, Kâbe'ye saygılarından dolayı evlerini yuvarlak inşa eden insanların aksine, evini *"Kâbe"* gibi dört köşeli inşa eden Humeyd b. Züheyr'in geleneğe aykırı bu uygulaması yani kutsala saygı göstermeyişi nedeniyle ölüm cezasıyla tehdit edildiğini vurgulamıştık. İslâm döneminde ise Kâbe'ye mahsus mimarî hususiyetin Kâbe'ye benzer isimle, iş ve eğlence merkezi mahiyetinde planlanan *"The Mukaab"*a kazandırılması, Kâbe'nin dinî ve kültürel mirasıyla uyumlu olmadığı muhakkaktır. Ayrıca yapılması planlanan mezkûr yapı, Ebrehe'nin Yemen'de inşa ettiği dinî ve ticarî bir merkez *"Kulleys"i* hatırlatmaktadır. İslâm tarihi kaynaklarında Ebrehe'nin VI. yy.da Mekke'deki Kâbe'nin üzerindeki ticarî potansiyelini mâbedin benzeri *"Kulleys"i* inşa ederek San'a'ya taşımaya çalıştığı kaydedilir[325]. "*The Mukaab*" ile benzer bir durumun XXI. yy.'da yeniden söz konusu olduğu söylenebilir. Gerek, geçmişte yapılan San'a'daki Kulleys örneği, gerekse geleceğe yönelik 2030 yılında bitirilmesi planlanan Riyad'ın "*The Mukaab*" isimli binasının yapımında aynı amaç hedeflenmiştir diyebiliriz. Dolayısıyla her ikisinde de sadece Kâbe'nin mimarîsinden değil, aynı zamanda dinden de beslenen ticarî gücünün tesiri aşikardır. Bizce, Kâbe'nin ismi ve mimarisi dahil olmak üzere mâbedin maddî ve manevî mirasının, şahsî ve ticarî emellere araç yapılması Kâbe'nin varlık sebebine aykırıdır.

Kâbe'nin kutsiliğini gösteren bir husus da Kâbe (الكعبة) kelimesinin kasemle kullanılmasıdır. Kasem, kendisine yemin edilen şeyin kıymet ve önemine işaret eder, ayrıca dinleyenlerin o şeye dikkatlerini çekmek de hedeflenir[326]. İncelediğimiz

[324] The Mukaab (The New Murabba Project): https://www.newmurabba.com/index.php (19.02.2023)
[325] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 43; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 1, s. 136, 138; Belâẕurî**, Ensâbu'l-Eşrâf** Cilt:1, s. 522.
[326] Celal Kırca, Aksâmü'l-Kur'ân**, TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1989, Cilt: 2, s. 290.

kaynaklarda Kâbe (الكعبة) kelimesinin kullanıldığı kasem/yemin ifadeleri mevcuttur. *"ve rabbi'l-Kâbe"* (وربِّ الكعبة)[327] ve "*ve terabbi'l-Kâbe"* (وتَرَبِّ الكَعْبة)[328] terkipleri ile Kâbe'nin Rabbi'ne yemin edilmektedir. Kâbe'ye yemin edilmesi onun kıymeti, yüceliği ve şânına işaret etmektedir[329].

Kâbe lafzıyla alâkalı olduğunu düşündüğümüz bir diğer kelime, Ka'b (كعب) kelimesi ile aynı kökten gelen *"Kuayb"* ve *"İmraetü Kuayb"* (كُعَيْبٌ، امْرَأَةُ كُعَيْب) kelimeleridir. Bunlar Kuayb ve Kuayb'ın karısı diye adlandırılan Câhiliye dönemi putlarından iki putun ismidir. Ezrakî, bunların 60 zirâ (30 metre) uzunluğunda, sâc ağacından mamûl olduğunu belirtmiştir[330]. Ebrehe tarafından, Mekke'deki Kâbe'ye (Beytullah) mukâbilen yaptırılmış Kalîs (Kulleys) isimli kilisenin içinde yer alıp her ikisi de kutsal kabul edilmiştir[331]. Kuayb (كُعَيْب) ve İmraetü Kuayb (امْرَأَةُ كُعَيْب) putları şekli ve izafe edilen kutsiyeti itibariyle "*ka'b*" (كعب) lafzının anlamlarıyla uyumlu görünmektedir.

Kâbe (الكعبة) kelimesi ile aynı kök harflerinden olan "*Ka'b*" (كعب) insan isimlerinde kullanılmıştır[332]. Câhiliye dönemi Arap kültüründe kendilerine kutsiyet, rubûbiyet ve ulûhiyet atfedilen putların isimlerine rağbet edildiği, "*Abdü'ş-Şemş"* ve *"Abdü'l-Kâbe"* isimlerinin verildiği bilinmektedir[333]. Kaynaklarda, Hz.

---

[327] Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa**, Cilt: 10, s. 198; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 2, s. 225; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 5, s. 457, Zübeyr b. Bekkâr, **Cemheretü Nesebi Ḳureyş ve Aḫbâruhâ** (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), Maṭbaʿatu 'l-Medenî, Kahire, 1381, s. 295; Belâźürî, Aḥmed b. Yaḥyâ b. Câbir, **Ensâbü'l-Eşrâf** (nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâḍ ez-Ziriklî), I-XIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417/1996, Cilt: 4, s. 281.

[328] Buḫârî, **el-Câmiʿu'l-Musnedu'ṣ-Ṣaḥîḥu'l-Muḫtaṣar,** Cilt: 8, s. 130; Fâkihî, Cilt: 1, s. 352; Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Saʿd b. Menîʿ**, Ṭabaḳât** (nşr. ʿAlî Muḥammed ʿOmer), I-XI, Mektebetu'l-Ḫancî, Kahire 1421/2001, Cilt: 3, s. 40; Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr, **el-Mufaṣṣal fî Ṣınaʿati'l-İʿrâb** (nşr. ʿAlî bû-Mulaḥḥam), Mektebetu'l-Hilâl, Beyrût 1993, s. 383; Ebû'ṭ-Ṭâhir Muḥammed b. Yaʿḳûb, **Ḳāmûsü'l-muḥîṭ ve'l-ḳabesü'l-vasîṭu el-câmi**ʿ, Müesseseti'r-risale, Lübnan, 2005, Cilt: 2, s. 284; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 412.

[329] Hz. Muhammed zamanında *Ve Rabbi'l-Kâbe"* (وربِّ الكعبة) yemininin kullanıldığı, Hz. Ebû Bekir'in de Hz. Muhammed'in vefatını teyit ve tekit ederken bu yemini kullandığı görülmektedir. Bkz. İbn Ḥanbel, **Müsned**, Cilt: 1, s. 198.

حَدَّثَنَا عَفَّانُ، قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ دَاوُدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَوْدِيِّ، عَنْ حُمَيْدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، قَالَ: تُوُفِّيَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَبُو بَكْرٍ فِي طَائِفَةٍ مِنَ الْمَدِينَةِ، قَالَ: فَجَاءَ فَكَشَفَ عَنْ وَجْهِهِ فَقَبَّلَهُ، وَقَالَ: «فِدًى لَكَ أَبِي وَأُمِّي، مَا أَطْيَبَكَ حَيًّا -[199]- وَمَيِّتًا، مَاتَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَرَبِّ الْكَعْبَةِ» فَذَكَرَ الْحَدِيثَ

[330] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 139.

[331] Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, Cilt:1, s. 139; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt:1, ss. 137, 247; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, **es-Sîretü'n-Nebeviyye min el-Bidâye ve'n-nihâye',** (thk. Mustafa Abdülvâhid), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1976, Cilt: 1, s. 30; Kürdî**, Târîḫu'l-Ḳavîm**, Cilt: 1, s. 297; Cevâd Ali, Cilt: 6, s. 191.

[332] Ebu'l-Munźir Hişâm b. Muḥammed el-Kelbî, **Cemheretu Ensâbi'l-ʿArab,** el-Mektebetü'ş-Şâmile, ts., s. 3.

[333] Sümeyye Sati, Yaşar Acat, Araplar'da İsim Koyma Mantığı, **Sosyal Bilimler Dergisi,** Sayı: 29, 2018, s. 357.

Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib'in oğullarından birinin isminin *Abdu'l-Kâbe*[334] olduğu ve çocukken vefat ettiği nakledilmiştir[335]. Mesʿûdî, Ebû Bekir'in de Câhiliye döneminde *Abdü'l-Kâbe*[336] olan adının Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber tarafından *Abdullah* olarak değiştirildiği bildirmektedir[337]. Ayrıca, Câhiliye döneminde adı *AbdüAmr* veya *Abdü'l-Kâbe* olan Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Avf b. Abd-ü Avf el-Kureşî ez-Zührî'nin adının Hz. Muhammed tarafından Abdurrahman olarak değiştirildiği rivayet edilmektedir[338]. Dolayısıyla, kaynaklarda söz konusu isim değişiklikleri ile Müslüman bir kimsenin *Kâbe'nin kulu, kölesi* anlamında kullanılan "*Abdu'l-Kâbe"* ismini taşımasının doğru olmadığına vurgu yapıldığı dikkati çekmektedir.

Araştırmacı Zeytûnî, "*Cahiliye Şiirlerinde Kâbe"* konulu "*el-Kâbetü'l-Müşerrefe fî şi'ri'l-Cahiliye"* başlıklı araştırmasında "*Kâb"* kelimesinin kullanımlarını zikretmektedir. Zeytûnî bu çalışmasında, günümüzde *"Kâboğulları"*nın şan ifade eden bir lakap olarak kullanıldığını da kaydetmektedir. Erkeklerde *"er-racülü'l-*

---

334 İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s.109; Ebû ʿUbeyd el-Ḳâsım b. Sellâm el-Herevî, **Tehẕîbu Kitâbi Cemheretu'n-Neseb** (nşr.) Cilt: 1, s. 196; İbn Saʿd, Cilt:1, s. 75; Ṭaberî, **Târîḫu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** Cilt: 2, s. 239.

335 Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 4, s. 1.

336 Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Müslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî, **el-Maʿârif** (nşr. Ŝervet ʿUkkâşe), el-Heyʾetu'l-Mıṣriyyetu'l-ʿÂmme, 1413/1992, s. 167; İbn Zahîra, **Câmiʿu'l-Laṭîf**, s. 209.

337 Mesʿûdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. el-Ḥuseyn b. ʿAlî, **et-Tenbîh ve'l-İşrâf** (nşr. ʿAbdullah İbrâhîm eṣ-Ṣâvî), Dâru'ṣ-Ṣâvî, Ḳahire, s. 247.

وبويع أبو بكر عبد الله بن عثمان بن عامر بن عمرو بن كعب بن سعد بن تيم بن مرة بن كعب بن لؤيّ، يلتقى مع النبي صلّى الله عليه وسلّم عند مرة بن كعب، وهما في القعدد واحد بين كل واحد منهما وبين مرة ستة آباء، وكان اسمه في الجاهلية عبد الكعبة فلما أسلم سماه النبي صلّى الله عليه وسلّم عبد الله ولقبه عتيق

Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṣaḥîḥ el-Buḫârî** (nşr. Muḥibbuddîn el-Ḫaṭîb), I-XIII, Dâru'l-Maʿrife, Beyrut, 1379/1959, Cilt: 7, s. 9.

أَبُو بَكْرٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي قُحَافَةَ التَّيْمِيُّ هَكَذَا جَزَمَ بِأَنَّ اسْمَ أَبِي بَكْرٍ عَبْدُ اللَّهِ وَهُوَ الْمَشْهُورُ وَيُقَالُ كَانَ اسْمُهُ قَبْلَ الْإِسْلَامِ عَبْدَ الْكَعْبَةِ وَكَانَ يُسَمَّى أَيْضًا عَتِيقًا

Mustafa Fayda, "Ebu Bekir" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, Cilt:10, s. 101.

338 Maʿmer b. Râşid, Ebû ʿUrve Maʿmer b. Râşid el-Ezdî, **el-Câmiʿ** (nşr. Ḥabîbu'r-Raḥmân el-ʾAʿẓamî), I-II, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1403/1982.

19863 - أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، «أَنَّ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ عَوْفٍ، كَانَ اسْمُهُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ عَبْدَ الْكَعْبَةِ فَسَمَّاهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَبْدَ الرَّحْمَنِ»

ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef** (nşr. Heyet), Dâru't-Teʿṣîl, I-X, Kahire 1435/2015; İbn Zahîre, s. 217.

اسمه فى الجاهلية عبد عمرو، وقيل عبد الحرب وقيل عبد الكعبة، فسماه النبى صلى الله عليه وسلم عبد الرحمن وكان يصفه بالصادق البار.

Ahmet Önkal, "Abdurrahmân b. Avf" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, Cilt: 1, s. 157.

Ka'biyy" (الرجل الكعبي), kadınlarda *"el-mer'etü'l-Ka'biyye"* (المرأة الكعبيّة) şöhret ifade eden aile lakaplarıdır[339].

Kâbe (كعبة) kelimesinin *küp* anlamına geldiğini yukarıda da zikretmiştik. Kâbe ve küp kelimeleriyle ses benzerliği bulunan İngilizce "*cube"* kelimesi dikkate değerdir. "*Cube"* sözcüğü sözlüklerde altı eşit kareden oluşan katı cisim; bu veya benzeri bir şekilde şekillendirilmiş herhangi bir şeyin kütlesi; yiyeceği küçük küpler halinde doğramak ile mikâp, küp, altı satıhlı cisim anlamlarında kullanılmıştır[340]. İngilizceye Fransızca veya Yunanca "*kubos*"tan ya da Latinceden geçtiği belirtilmiştir[341]. İtalyanca ve İspanyolcada ses ve anlam benzerliği olan "*casa*" kelimesinin de *ev* ve *hane* anlamına geldiği kaydedilmiştir[342]. Mezkûr kullanımlardan 'cube' ve 'kâbe' kelimelerinin küp şeklini ifade ettiği dolayısıyla her iki terimin de tapınaklar için kullanıldığı görülmektedir[343]. Bu hususta İran'da hâlen kalıntıları bulunan ve "*Zerdüşt Kâbe*"si ismiyle bilinen bir tapınağı günümüzden bir örnek gösterebiliriz. İslâm Kâbe'sinin Şekil 3'te resmi görülen Zerdüşt Kâbe'sinden mülhem olarak bina edildiği de iddia edilmiştir[344].

---

339 Abdülğanî Zeytûnî, **el-Kâbetü'l-Müşerrefe fî şi'ri'l-Cahiliye**, Mecelletü Mecmu'ul-luğati'l-Arabiyyeti'l-Ürdünî, 2017, s. 119, https://arabic.jo/ojs/index.php/JJaa/article/view/384, (31.Ocak. 2021.)

340 J. B, Skyes, **The Concise Oxford Dictionary** of Current English, 7. Baskı, Oxford Üniversitesi Yayınları, Oxford, 1981, s. 230; **Yeni Redhouse Lûgati** (İngilizce-Türkçe), Amerikan Bord Neşriyat Dairesi, İstanbul, 1962, s. 237.

341 Skyes, s. 230.

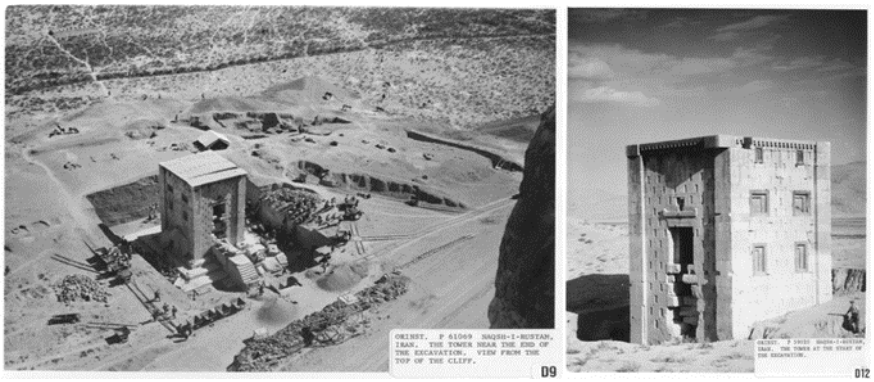
342 İtalyancada benzer telaffuza sahip *"casa"* kelimesinin ev, hane anlamına geldiği belirtilir. Aynı kelime İspanyolcada aynı anlamda kullanılmaktadır. https://www.dict.com/italyanca-turkce/casa (09.10.2022); https://www.dict.com/ispanyolca-turkce/casa. (09.10.2022).

343 İslâm'dan önce Câhiliye tapınaklarının dörtgen olduğu ve isimlerine 'kâbe' denildiğine dâir ayrıntılı bilgi için bkz. Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 1, s. 207; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 88; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 100; Ebû Muḥammed el-Ḥasan b. Aḥmed el-Hemedânî, **Ṣıfatu Cezîreti'l-ʿArab** (nşr. Muḥammed ʿAlî el-Ekvâʿ), Mektebetu'l-İrşâd, 1410H, s. 171; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 4, s. 463; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt:1, s. 718. Lât putunun Tâif Kâbe'si olarak bilindiği, dörtgen şekilde ve Mekke'nin Kâbe'sine benzetildiği ayrıca diğer kâbelerin de benzer olduğu (İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm**, s. 16.) veya Hristiyan tapınaklarının dörtgen yapısı (Burckhart, s. 5.) 'Cube' ile 'Kâbe' ilişkisini düşündürmektedir.

344 Somayyeh Chaychi, **Mysterious Cubes (Semiotic Comparison of Kabah-i-Zardusht and Muslim Kabah),** Tehran Üniversitesi, Tehran, 2016, s. 23. (Sumayye Chaychi, **mukaab hai Israr Âamiz (mukayies nişane şinaĥti kâbe Zerdüşt ve kâbe müselmanân)**, Namı ustâd: Doktor Ali Asğar sultâni, danişcuyi kar Şinasi arşad ulumi irtibatat bahar ve tabestan 1395.)

Müslümanların Kâbe'si ile Zerdüşt Kâbe'sini mukayese eden bu çalışma Tahran Üniversitesi'nde yapılmış Yüksek Lisans tezidir. Tez de İran-Arap iletişimi ve etkileşiminden hareketle Fars-Arap mimarî etkileşimine değinilmiştir. Binaların kimlik, konum, prestij ve gücün sembol olduğu bu vasıflara sahip Zerdüşt Kâbesi'nin 2500 yıllık geçmişe sahip olduğu belirtilmiştir. Tezde İran mimarî geleneğinde var olan küp ve dikdörtgen ibadet binası Zerdüşt Kâbe'si ile Müslümanların Kâbe'sinin küp şeklinde olması kıyaslanarak küp yapıların daha sağlam olduğu, insanın kolektif bilinçaltında küp ve dörtgen şeklinin mükemmelliği ve bağımsızlığı ifade ettiği için *"küp"* şeklinin kullanıldığı ifade edilmektedir.

Şekil 3: Zerdüşt Kâbe'si

Kaynak: Zerdüşt Kâbesi: Persepolis and Ancient Iran: Ka'bah-I-Zardusht. https://oi.uchicago.edu/gallery/persepolis-and-ancient-iran-kabah-i zardusht#8D9_72dpi.png.(17.12.2022).

İran'da hâlen kalıntıları bulunan ve "*Zerdüşt Kâbe"*si olarak adlandırılan söz konusu tapınağın ismi *"The Ka'ba-ye Zartosht", "Kaaba Zerdüşt"* (Farsça کعبه زرتشت) ve *"the Cube of Zoroaster"*dır[345]. Zerdüşt Kâbe'sinin Farsça telaffuzunda ve tercümesinde 'Cube' ve 'Kâbe' kullanımları görülmektedir. İsmin telaffuzundaki benzerlik gibi mimarî yapıdaki şekilsel benzerlik dikkat çekicidir. Yukarıda etimolojik anlamlarını verdiğimiz Kâbe kelimesinin öne çıkan kelime anlamının 'küp' olduğu, bu anlamın tezahürünü İslâm ve Zerdüşt Kâbe'sinin mimarî tasarımında açıkça görmekteyiz. Netice itibariyle Kâbe'nin sade bir tasarımı vardır[346]. Kaynaklarda 'küp' yapının sanatsal yönüne dâir anlamlarına da oldukça geniş yer verilmiştir. Sanat Tarihi ve Kültür Antropolojisi uzmanı Titus Burckhart'tır[347] (ö. 1984). Kâbe'nin şeklini: "*Onun biçimi esas itibariyle değişmemiş olduğunun göstergesi durumundadır; bina hafif çarpık, on iki metre uzunluğunda, on metre genişliğinde, yaklaşık on altı metre*

[345] Mary Boyce, **A History of Zoroastrianism,** E.J. Brill**,** Köln, 1982, s. 116;
Kaʿba-Ye Zardošt , https://iranicaonline.org/articles/kaba-ye-zardost (25.12.2022)
Verilen bilgilere göre Zerdüşt Kâbe'si Ahameniş dönemi MÖ 5. yüzyıla tarihlenen bir anıttır. İran'ın kuzeybatısındaki Persepolis'te bulunmaktadır. Dinî ve tarihi açıdan oldukça önemli olan Persepolis yakınlarındaki Naghshe Rüstem'in önemli yapılarından biri kabul edilmektedir.
Ayrıca bkz. https://iranparadise.com/cube-of-zoroaster/(3.1.2023)

[346] Nafeesuddin Sıddiqı, **Müslim World League**, October, Makkah, 1982. Vol. 9 (12), s. 24.

[347] Ercan Alkan, "Burckhardt, Titus", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2020, Ek-1 cildi, s. 218.
Alman asıllı ünlü bir Sanat Tarihçisi olan Burckhart (1908-1984) İslâm sanatına duyduğu merak ile Fas'a giderek İslâmiyet'i kabul etmiştir. Orada Arapça öğrendiği ayrıca kent mimarisi ve kutsal şehirlerle ilgili sanat kitapları neşrettiği bildirilmektedir.

yüksekliğinde yapıdır." sözleriyle değerlendirmektedir[348]. Burckhardt *"küp"* anlamını ise şöyle yorumlamaktadır:

> *Küp, merkez fikriyle alâkalı bir şeydir; zira o bütün mekânın bir sentezidir, küpün her bir yüzeyi ana yönlerden birine tekabül eder; yani zirve, en aşağıda bulunan taban nokta ve dört ana yön. Bununla birlikte, Kâbe'nin konumunun bu şemaya tam uymadığını da belirtelim; zira ana yönlere bakan Kâbe'nin duvarları değil, dört köşesidir; şüphesiz bunun nedeni, ana yönlerin, Arapların anlayışında evrenin dört köşe direği (erkan) anlamına gelmesidir*[349].

'Küp' yapı hakkında bir başka değerlendirme de Mustafa S. Küçükaşcı'ya aittir. Kâbe'nin sembolik değerlerine değinen Küçükaşcı: "*Uzayın bütünün berraklaşmış bir bileşimi olan Kâbe'nin kübik formu merkez kavramıyla bağlantılıdır ve yüzeylerinin her biri dört ana yönden birisiyle uyum halindedir."*[350] sözleriyle Kâbe'nin dört yönden kıble olduğunu, dört ana yönün bütün yönleri içine aldığını dikkat çekmekte ve mezkûr yorumuyla Burckhardt'a benzer bir görüş sunmaktadır[351]. Burckhardt'a göre: "*küp, merkez fikriyle alâkalı bir şeydir; zira o bütün mekânların billurlaşmış bir sentezidir; küpün her yüzeyi ana yönlerden birine tekabül eder; yani zirve, en aşağıda bulunan taban nokta ve dört ana yön olup, Kâbe'nin konumunda ise ana yönlere bakanın Kâbe'nin duvarları olmayıp, dört köşesidir*"[352]. Her iki görüş sahibi de Kâbe'nin kübik formu hakkında merkez kavramını dile getirmektedir.

Kâbe'nin mimarî tasarımı üzerine görüş beyan eden bir başka araştırmacı da İslâm Sanatı ve Mimarîsi uzmanı Oleg Grabar'dır[353] (ö. 2011). Grabar, Kâbe'yi "*hiçbir dekorasyonu ya da kapı pencere gibi mimarî öğeleri olmayan bir dikdörtgenler prizması*" olarak tarif etmektedir. Ayrıca, İslâm öncesinde Orta Arabistan'da var olan mimarî geleneğin etkileyici olmadığını, tapınakların sınırlarının kabaca belirlenmiş ve kötü inşa edilmiş olduğunu dile getirmiştir[354]. Grabar, İslâm ya da İslâm öncesi

---

[348] Titus Burckhart, **İslâm Sanatı Dil ve Anlam,** Çev.Turan Koç, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s. 4.
[349] Burckhart, s. 5.
[350] Küçükaşcı, **Sanat ve İnanç,** Ed. Banu Mahir, Halenur Katipoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanat Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Sayı: 1, s. 95.
[351] Küçükaşcı, **Sanat ve İnanç,** s. 95. Bu çalışmada, diğer dinlerde doğu veya batıya yönelik belirlenen kıblenin tek doğrultuda bir özellik taşıdığı ve Kâbe'nin dört yandan kıble olması okuyucunun dikkatine sunulmuştur.
[352] Burckhardt, s. 5.
[353] Şenay Özgür Yıldız, *"Grabar, Oleg"*, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2020, ek-1 cildi, s. 484. Orta Çağ Tarihi bölümünden mezun olmuş ve İslâm sanatı ile yakından ilgilenen Oleg Grabar (1929-2011) İslâm sanatı ve mimarisi çalışmalarıyla tanınmaktadır. Grabar, İslâm kültürünün dışında bir kişi olmasına rağmen, İslâm Sanatı ve mimarisini Batılılar ve bu kültürün içeresinde yaşayanlar tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için büyük çaba harcadığı bildirilmiştir.
[354] Oleg Grabar, **İslâm Sanatının Oluşumu**, Çev. Nuran Yavuz, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2018, s. 105.

yazınında Kâbe'nin görsel güzelliği ile kutsallığı arasında bağlantının olmamasını da vurgulayarak mâbede yönelik estetik bir bakış açısı sunmamıştır. Arabistan'da, İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemde mimarî adına kayda değer pek fazla şeyin bulunmadığı, kutsal mâbedin oldukça sade bir kuruluşa sahip özellikte inşa edildiği belirtilmiştir[355].

Araştırmacı Kılıç'a[356] göre ise "*Kübizm"* metafizik bir sanattır. Bu sanat anlayışında küb formu *"müteâl ve aşkın"* alanı simgelenmektedir ve "*Tevhidî davet, soyut ve somut düzlemde Kâbe'ye teveccüh ile neticenlenmektedir"*. Kâbe binasının yatay ve dikey iki boyutu, somut ve soyut anlamı birlikte taşımaktadır. Buna göre Kâbe'nin yatay boyutu insanî; dikey boyutu ise ufkî ve ilâhî oluşa işaret etmektedir. Kılıç, dikey hareketle, insanın Allah'a yükselişini, paralel hareketle de insanın insana olan münâsebetini sembolize ettiğini özetle şu sözleri ifade etmektedir:

> *Kâbe, müminlerin namazlarında kendilerine yöneldikleri bir "teveccüh noktası", bir "kıblegâh" olmaktan öte Mutlak, kendisi hiçbir şeye benzemeyen, eşyaya varlık veren ve beşerî tefekkür burçlarını aşan yüce Allah'ın yeryüzündeki bir alâmeti, nişanıdır. Mü'min ve Kâbe arasındaki münâsebet, insanın taştan mürekkeb bir nesneyle olan münasebetini aşmakta olan dipdiri, diriltici ve özlü bir ilişkidir. Çünkü O'na teveccühte, biri dikey diğeri de yatay olmak üzere, farklı iki varlık istikametini gösteren ikili bir hareket gerçekleşmektedir. Dikey hareketle Mutlak, ezelî ve ebedî olan yükseliş gerçekleşmektedir. Paralel hareketle de insanın gerçek mahiyetine ve yorumuna ulaşması gerçekleşir*[357].

Kanaatimizce küp bina ile Kur'ân-ı Kerîm'de; "*Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir."*[358] ve "*O, iki doğunun da rabbi iki batının da rabbidir."*[359] ayetlerinde dikkat çekilen mekândan münezzeh olan Rabbe yönelme sembolize edilmektedir. Bu sembolün anlamını, irfan geleneğimizde zikredilen "*eğer içi boş, kübik bir bina olan Kâbe ortadan kalksaydı, insanlar birbirine secde ederdi."* [360] ifadelerinde bulabiliriz. Merter'in ifadesiyle *"tüm insanlığın müşterek kalbi,*

---

[355] Özgür Yıldız, **Grabar ve İslâm**, ss. 25-27.
[356] Sadık Kılıç, *"Kâbe'deki Sembolizm Üzerine Bir Deneme",* **İslâmî Araştırmalar Dergisi,** Sayı: 5, 1987, s. 62
[357] Kılıç, Kâbe'deki Sembolizm, s. 69.
[358] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/115.
[359] Kur'ân-ı Kerîm, Rahmân, 55/17.
[360] Mustafa Merter, **Nefs Psikolojisi ve Rüyaların Dili**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2014, s. 410.

Mekke-i Mükerreme'deki Kâbe'dir. Tüm kalpler oraya süzülür, o boş küpte birleşir ve tevhîd âlemine geçilir."[361]

1.3. KAYNAKLARDA KÂBE'YE VERİLEN İSİMLER

Kâbe; âidiyeti, kutsiyeti ve değeri nedeniyle çağlar boyu farklı isimlerle tanınmıştır[362]. Kâbe'nin kübik şekli mâbedin *"Kâbe"* ismine yansımış olmakla beraber, bilinen diğer isimleri, mâbedin bazı özellik ve faziletleriyle ilgili görünmektedir. Zira bir şeye isim vermenin sebeplerinin olduğunu beyan eden Ağırman isimlendirme hususunu şöyle izâh etmektedir.

> *İnsana ve insan dışında yer alan her türlü cansız varlıklara ad verme işlemi insan kültürünün bir parçası, onun dışa yansımasının bir ürünüdür. Zira, insanoğlunun inanç temalarını, sanat zevkini; duygu düşünce ve fikir motiflerin, karakter yapısını ve buna benzer daha birçok kabiliyet ve değer ölçülerini, taşıdığı ve çevresine verdiği isimlerde görmek mümkündür*[363].

Kâbe'nin de Ağırman'ın ifade ettiği benzer hususlarla isimlendirildiği aşağıda açıkça görülmektedir. Kaynaklarda yer alan nakillerde İslâm Kâbe'sinin kâinatın varoluşundan önce yaratıldığı dolayısıyla insanlık tarihinden daha önce var olduğu rivayet edilmektedir[364]. Kadîm Kâbe'ye ev sahipliği yapan Mekke şehrinin topraklarında tarih boyunca pek çok kavim yaşamıştır. Bu kavimler, Mekke'nin dağları ve vadilerine yerleşmişler ve topraklarının kutsallığından şeref kazanmışlardır. Dolayısıyla bu uzun zaman zarfında Kâbe ve Mekke'nin kutsallığına dâir pek çok ismi olmuştur. Bir yerin özellikleri, büyüklüğü, şerefi ve şöhreti o yerin isim adedini artırarak o yeri isim zengini kılabilmektedir. Bu minvâlde bazı mekân adlarının Mekke, Kâbe ve Medine için ortak olarak kullanıldığını görürüz. Nevevî, bu hususa işaret ederek *"Allah'ın, Resulullah'ın, Mekke ve Medine'nin isimlerinin çok olmasının örneğinde görüldüğü gibi, bir yerin isim sayısının çokluğu, o yerin fazilet, ehemmiyeti*

---

[361] Merter, s. 314.
[362] Zeytûnî, s. 117.
[363] Cemal Ağırman, *"Ad Koyma ve Hz. Peygamber'in İsimlere Karşı Tutumu",* **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2. sayı, Sivas, 1998, s. 123.
[364] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 31. Söz konusu rivayette, Kâbe, dünya yaratılmadan 2.000 yıl önce, sonra da ondan genişletilmek suretiyle dünya yaratıldı denmektedir. Bir başka rivayette ise göklerin ve yerin yaratılışından kırk yıl önce Kâbe'nin yaratılmış olduğu yer almaktadır. Benzer rivayetler için bkz: Ḫavârizmî, **İ̂sâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 75; İbn İsḥâḳ, **Sîre,** ss. 73 ve 95.

ve azametini gösterir." demektedir[365]. Bu anlamda kaynaklarda Kâbe'nin birçok ismi yer almaktadır. Araştırmamız sırasında tespit etmiş olduğumuz isimleri şu şekilde sıralayabiliriz: Bâsse (الْبَاسَّة), Nâsse (الْنَاسَّة), Bekke (بكّة), Beniyye (البَنِيّة), Beyt (بيت), Beytullah (بيت الله), Beytü'l-Atîk (البيت العتيق), Beytü'l-Harâm (بيت الحرام), Beytü'l-Muharrem (بيت المحرم), Beytü'l-Ma'mûr(البيت المعمور), Durâh (ضراح), Düvvâr (الدُّوَار), Devvâr (الدَّوَّار), Hamsâ (الحمساء), İlâl, Elel, Âl (الإلال), Kâdis (قادس), Karyetü'l-Kadîme (القرية القديمة), Katîn (قطين), Kıble (القبلة), Mescid-i Harâm (المسجد الحرام), Müzheb (المُذهب), Nâzir (ناذر), Nâdir (نادر), Bâdir (بادر), Setrullah (سترالله), Sürratü'l-Arz (سرةالأرض), Zâtü'l-Vedā (ذَات الوَدْع). Yukarıda zikrettiğimiz Kâbe'nin İslâm'dan önce kullanılan bazı isimleri İslâm'dan sonra da kullanılmaya devam etmiştir. Kâbe'nin Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan isimleri Câhiliye döneminde de mevcuttur. Dolayısıyla bu isimleri İslâm'dan önce veya sonra şeklinde ayrım yapmadan mâbedin kutsiyeti ve fiziki hususiyetleri yönüyle incelememiz gerekmektedir. Dinî, tarihî, coğrafî ve kültürel malûmâta hâiz olan bu isimleri çalışmamızda etraflıca araştırarak değerlendirmeye gayret ettik. Ayrıca, Kâbe'nin yaygın olarak kullanılan ve kullanılmayan isimlerini de rivayetlerden tespit ederek incelemeye çalıştık. Bu hususta, Kâbe'nin Mekke'ye sağladığı hususiyet ve kutsiyet nedeniyle, Kâbe ve Mekke'nin birbirinden ayrı düşünülmediğini, Kâbe için kullanılan bazı isimlerin Mekke için, Mekke için kullanılan isimlerin de Kâbe için kullanıldığını dolayısıyla bazı isimlerin ikisi için ortak olduğu kanaatine vardık[366]. Bu isimlerden birisi *"Bekke"* dir. Ezrakî, Bekke ismini bir rivayette Kâbe'nin ismi olarak naklederken diğer bir rivayette Mekke'nin ismi olarak zikretmektedir[367]. Zerkeşî, Mekke ile Kâbe'nin isimleri arasında otuz tanesinin bu özelliği taşıdığını kaydetmektedir[368]. Mekke isimlerinin otuz adedini

[365] Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref en-Nevevî, **Tehźîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât** (nşr.), I-III, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, Cilt: 4, s. 157; Bedrüddîn ez-Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid fî aḥkâmi'l-mesâcid,** Neşir: el Meclisü'l-a'la liş-şuûni'l-İslâm, 1996, s. 78.

[366] Abdullah el-Ebah Ez-Zehrânî, **Mu'cemü Esmâi Mekke,** 2. Baskı, Al Ajwad Paper Trading Est Publishing & Distribution, Dubai, 1434, ss. 297-299. Mekke'nin isimleri üzerine hazırlanmış bu çalışmada, yüzden fazla isim tespiti yapılmıştır. Ayrıca Çelikkol'un *İslam Öncesi Mekke* adlı eserinde belirttiği gibi (s. 257.) Mekke için kullanılan isimler, halkın Mekke hakkındaki inançları olmakla birlikte, Mekke'nin özelliklerini ve güzelliklerini de ifade etmektedir. Bekke, Mekketün Mübareketün, Beytullah, Macoraba, Beyt, Beled, Beledü'l-Emîn, Kurâ, Ümmü'l-Kurâ, Urûku'z-zeheb, Atîk, Beytü'l-atîk, Salâh, Bâsse, Nâsse, Kevsâ, Mescidü'l-Haram, Harem, Beytü'l-Harem, Beledi'l-Harâm, Tayyib, Tâbe, Müşerrefe, Bathâ ve Ebtâh, Ümmü'r-Rahm, Fârân isimleri Mekke için kullanılmıştır. Şehrin manevi havası, tarihi ve dokunulmazlığının isimlere yansıdığı görülmektedir.

[367] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 281, 282.

[368] Zerkeşî, s. 53-56.

anlamlarıyla da veren Zerkeşî (ö. 794/1392) *İʿlâmü's-Sâcid fî Aḥkâmi'l-Mesâcid*[369] adlı eserinde, *Kâbe'*yi Mekke'nin 29. ismi olarak zikretmektedir[370]. Ayrıca, Kâbe ve Mekke isimlerinin ortak kullanımının örnekleri Eyüb Sabri Paşa'nın manzumesinde de görülmektedir[371]. İsimlerin ortak kullanımının yanı sıra dile getirmemiz gereken bir başka husus da isimlerin sayısıdır. İlk dönem şehir tarihi kaynakları müelliflerinden Ezraḳî (ö. 250/864), Kâbe isimlerinde, *Bekke, Beytü'l-atîk, Kâdis, Nâzir* veya *Bâdir, Karyetü'l-Kadîme*'ye yer vermiştir[372]. Fâsi (ö. 832/1429) Kâbe'ye ait *Bekke, Beytü'l-Harâm, Beytü'l-Atîk, Kâdis, Nâdir* ve *Karyetü'l-Kadîme* isimlerini zikretmektedir[373]. Muahhar kaynaklardan Evliya Çelebi'nin (ö.1095/1684 [?]) *Seyahatnâme*'sinde ise Kâbe için *Beytullâh, Beyt-i Şerîf, Kâbe-i Şerîf, Beytullâhi'l-Harâm, Bekke-i Şerîf, el-Beled, el-Kurâ, Ümmü'l-Kurâ, Aruz, Mukattaşa, Fârân, Mukaddese, Kâvus, Karyetü'l-Neml, Cebâbize, Hatîm, el-Vadi, el-Harem, el-Arş, Berre, Salâh, Katâm, Zence, Tayyibe, Nâsse, Nâşşe, Beyt-ü Meâd* isimleri yer almaktadır[374]. Eyüb Sabri Paşa[375] (ö.1308/1890) manzumesinde Kâbe için kırk beş isim zikretmektedir:

Mukaddes Kâbe'yi kırk beş isimle yâd eder ahyâr
Güzel hıfz eyleyip tenvir-i kalp için oku her bâr
Beled, Mekke, Emîn, Ümm-i rahm, Ümmü'l-kurâ, Bekke
Salâh u Karye, Bâse, Re'sî, Nâse, Belde-i Settâr.
Hicâz u Kâdisiye, Kâdisî, Tayyibe, Methafe,
Tihâme, Merviyye, Ümmü'l-Meşâir, Ümm dedi ahrâr,
Arş, Urş, Arîş ve Hâtime, Ümmü's-Safâ, Kûsâ,
Ritâc, Bessâse, Nesâse, Sebûha, Berre, der ey yâr
Mukaddise, Harâm, Ümm-i Rahme, Beledü'l-Harâm
Medine, Ümm-i Kûsâ, Ma'taşe, Merzûkâ, el-esrâr
Rahm, hem Mescidü'l-Haram, Emîne, Âkır, u Fârân,
Hesap etsen tamam kırk beş olur ey tâlib-i ahbâr

---

[369] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh b. Bahâdır eş-Şâfiʿî **İʿlâmu's-Sâcid bi Aḥkâmi'l-Mesâcid** (nşr. Ebû'l-Vefâ Muṣṭafâ el-Merâġî), 4. Baskı, 1416/1996.
[370] Zerkeşî, s. 83.
[371] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 72, 73; Zehranî**, Mu'cemu Esma-i Mekke,** s. 32.Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt:1, s. 219. Manzûmede yer alan isimler şunlardır: *Beled, Mekke, Emîn, Ümm-i rahm, Ümmü'l-kurâ, Bekke, Salâh-u Karye, Bâse, Re'sî, Nâse, Belde-i Settâr, Hicâz, Kâdisiye, Kâdisî, Tayyibe, Methafe, Tihâme, Merviyye, Ümmü'l-Meşâir, Ümm, Arş Urş, Arîş Hâtime, Ümmü's-Safa, Kûsâ, Ritâc, Bessâse, Nesâse, Sebûha, Berre, Mukaddise, Harâm, Ümm-i Rahme, Beledü'l-Harâm, Medine, Ümm-i Kûsâ, Ma'taşe, Merzûkâ, el-Esrâr, Rahm, Mescidü'l-Haram, Emîne, Âkır, Fârân. Müşerrefe, Mükerreme, Müfahhame, Mehâbe, Vâlide, Nâdire, Câmi'a ve Mübâreke elkâb-ı Cemile* olarak kaydedilmiştir.
[372] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, ss. 279, 280.
[373] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:1, s. 36.
[374] Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Hac Kitabı,** s. 738.
[375] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn** 2018, Cilt: 1, s. 219; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke,** s. 25.

Yukarıda temas ettiğimiz üzere, Kâbe'nin isimlerini en az sayıda zikreden Ezrakî (ö. 250/864 [?]) ile en çok isim zikreden Eyüb Sabri Paşa (ö. 1308/1890) arasında ortalama bin sene gibi bir süre vardır. Kâbe'nin zikredilen bu süreç içerisinde değişmeyen ancak zenginleşen bir isim hazinesine sahip olduğunu söyleyebiliriz. İncelediğimiz kaynaklarda Kâbe'ye verilen isimlerin ne sebeple verildiğine dâir açık verilere ulaşamadık. Ancak söz konusu isimlerin daha önce ifade ettiğimiz gibi, kutsiyet, fazilet ve nitelikleriyle alâkalı olduğu isimlerin anlamlarından anlaşılabilmektedir. Ayrıca İslâm'ın ilk üç asrında kullanılmayan bazı isimlerin daha sonraki zamanlarda kullanılmaya başlandığı dikkati çekmektedir. Tarihi süreç içerisinde mâbede atfedilen niteleme ve belirtme sıfatlarının Kâbe'nin ismi olarak kullanılmaya başladığı düşünülebilir. Nitekim bu hususun muahhar kaynaklarda daha belirgin olduğunu ifade edebiliriz. Söz konusu kaynaklarda Kâbe'ye hürmeten *"muazzama", "müşerrefe", "şerîf"* gibi birçok sıfatın kullanıldığı, "*Kâbe-i Muazzama"*, "*Kâbe-i Müşerrefe"* ve "*Beyt-i Şerîf*" şeklinde terkiplerle tavsîf edildiği görülmektedir[376]. Terkipli kullanımlara temas ettiğimiz bu noktada, içerisinde *"Kâbe"* lafzı olan terkipli kullanımlara dikkat edilmesi gerektiğine de ayrıca işaret etmemiz gerekmektedir. Kâbe'nin *"el-Yemâniyye"* (اليمانية) olarak tanınması bu anlamda hususiyeti olan bir kullanımdır. Kaynaklarda bu isim müstakil isim olarak yer almadığı için biz de bu ismi "*Kâbe'nin İsimleri"* başlığı altında değerlendirmeyi uygun görmedik. Bir önceki bölümde *Kâbe'nin Etimolojik Tahlîli'*inde kelime anlamlarına değindiğimiz *"Kâbe"* kelimesinin tam olarak ne zaman Mekke'deki Kâbe'ye mahsûs bir ism-i alem olarak kullanıldığının bilinmediğini ifade etmiştik[377]. Araplar nezdinde her yüksek ve dörtgen yapı "*kâbe*"[378] olarak adlandırıldığı için, bu Kâbe'nin hangi kâbe olduğu, kâbe kelimesinin kullanıldığı terkiple anlaşılabilmektedir. Yemen ve Mekke arasında bulunan *Zülhalasa* putunun beytine *"el-Kâbetü'l-Yemâniyye*"[379],

[376] Havvâm, **Esmâü'l-Kâbeti'l-Müşerrfe,** s. 32.
[377] Küçükaşcı, **Harameyn**, s. 22.
[378] Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa,** Cilt: 1, s. 211; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 1, s. 718; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 4, s. 151.
[379] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 7, s.29.
هُوَ بيتٌ كَانَ فِيهِ صَنَمٌ لدَوْسٍ وخَثْعَم وبَجِيلةَ وغيرِهم، وَقِيلَ: ذُو الخَلَصة الكعبةُ اليمانيَّةُ الَّتِي كَانَتْ بِالْيَمَن فَأَنْفَذَ إِليها رَسُولُ اللَّهِ، صلَى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ،
Alîyyul-Ḳârî, Ebu'l-Ḥasen Nûruddîn ʿAlî el-Mollâ, **Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ Şerḥu Mişkâti'l-Meṣâbîḥ** (nşr.), I-IX, Dâru'l-Fikr, Beyrût, Lübnân, 1422/2002, Cilt: 8, s. 350.

Mekke'deki Kâbe'ye *"el-Kâbetü'ş-Şâmiyye*[380] adı verilmiştir. "El-Kâbetü'l-Yemâniyye" Hz. Muhammed tarafından Mekke'nin fethinde yıktırılmıştır. Diğer taraftan, Mekke'nin Kâbe'si, "*Kâbetü'ş-Şâmiyye"* (الكعبة الشامي) ismiyle bilinmekle beraber, Kâbe lafzı bulunmaksızın *"el-Yemâniyye"* (اليمانية) ifadesi tek başına kullanıldığında da yine Kâbe'nin anlaşıldığı bildirilmiştir. İbn Manzûr bu mevzû için "*Mekke Tihâme'dedir. Tihâme de Yemen topraklarındadır bu nedenle "el-Yemâniyye" denildiğinde Kâbe-i Müşerrefe, "el-Kâbetü'l-Yemâniyye" denildiğinde, Zülhalasa putunun beyti anlaşılmalıdır.*" şeklinde açıklama getirmektedir[381]. Kanaatimizce insanların yön algısı *"el-Yemâniyye"* ifadesini Mekke Kâbe'si olarak tanımlamaktadır.

Kâbe ve Kâbe'nin marûf diğer isimleri; Kur'ân-ı Kerîm'de, hadislerde, edebiyat ve tarih kitaplarında mevcuttur. Bu isimlere geçmeden önce *Câhiliye Döneminde Kâbe* konulu çalışmalara temas etmek istiyoruz. Bunlardan ilki, Zeytûnî'nin[382] "*İslâm'dan Önce Câhiliye Şiirlerinde Kâbe"* başlıklı makalesidir. Araştırmacı bu makalesinde İslâm'dan önce Câhiliye şiirlerinde Kâbe'yi incelemiştir. Zeytûnî, araştırmasında, Kâbe'nin "*el-Beyt", "Kıble", "Harâm", "Hamsâ", "Katîn", "Müzheb", "İlel", "Düvvâr", "Bekke", "Kâdis", "Nâzir", "Karyetü'l-Kadîme"* isimlerini tespit etmektedir. Bu konuda bir başka araştırmayı Ensârî yapmıştır. Ensari, "*İslâm'dan önce Kâbe-i Müşerrefe"* isimli araştırmasında yukarıda zikrettiğimiz isimlerin İslâm öncesinde Kâbe için kullanılan isimler olduğunu teyit etmektedir. O, İslâm öncesinde Kâbe'ye ait on isim tespit etmiştir. Bunlar, *Kâbe, Beyt, Beniyye, Devvâr, Kâdis* ve *Nâdir, Karyetü'l-Kadîme, Kıble, Hamsâ, Müzheb, İlel, Bekke*'dir[383]. Söz konusu araştırmalar Kâbe isimlerinin birçoğunun hem İslâm'dan önce hem de sonra kullanıldığını göstermektedir. Aşağıda sırası geldikçe değineceğimiz Kâbe'nin Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen isimleri: *Bekke, Beyt, Beytullah, Beytü'l-Harâm, Beytü'l-Muharrem, Beytü'l-Atîk, Beytü'l-Ma'mûr, Kıble ve Mescidi'l-Harâm'* dır. Kâbe'nin

---

[380] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ,** s. 24*;* Ḳâḍî ʿİyâḍ, Ebû'l-Faḍl ʿIyâḍ b. Mûsâ el-Yaḥṣubî**,** ***Meşâriku'l-Envâr ʿAlâ Ṣıḥâḥi'l-Âsâr*** (nşr.), I-II, el-Mektebetu'l-ʿAtîḳa ve Dâru't-Turâs, Cilt: 2, s.329; İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî**, Cilt: 8, s. 71.

[381] İbn Manẓûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 13, s. 464.

[382]Abdülğanî Zeytûnî, "el-Kâbetü'l-Müşerrefe fî Şi'ri'l-Câhiliye", **Mecelletü Mecmu'ul-luğati'l-Arabiyyeti'l-Ürdünî**, 2017, ss 7-21.
https://arabic.jo/ojs/index.php/JJaa/article/view/384, (31.Ocak. 2021).
Bu çalışmada, Câhiliye şiirlerinde Kâbe ve Kâbe için kullanılan diğer isimlerin kullanımları yer almaktadır. *Kâbe, el-Beyt, Kıble, Mescidi'l-Harâm, Hamse, Katîn, Müzheb, İlel, Düvvâr, Bekke, Kâdis, Nâzir, Karyetü'l-Kadîme* isimlerinin edebî alanda kullanımlarına yer verilmiştir.

[383]Abdü'l-kuddûs el-Ensârî, **et-Tarîhu'l-Mufassal lil Kâbeti'l Müşerrefeti Kable'-İslâm,** Nâdî Mekkete's-Sekafe'l-Edebî, Mekke, h. 1418/19, ss 7-21.

Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen isimleri ile araştırmalarda ortaya konan İslâm öncesinde Kâbe isimleri birlikte okunduğunda Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen isimlerinin birçoğunun İslâm öncesinde kullanılan isimlerinden oluştuğu görülmektedir. Bu nedenle biz, isimlerin tasnifini kronolojik veya vasıfsal özelliklerle yapmadık. Kâbe'nin isimlerini alfabetik sırayla açıklamayı uygun gördük. Aşağıda kaynaklarda tespit edebildiğimiz isimlerin her birini tek tek ele alıp, ulaşabildiğimiz rivayetler ışığında açıklamaya çalıştık.

1.3.1. Bâsse (الْبَاسَّة), Nâsse (الْنَاسَّة)

Kâbe'ye atfedilen isimlerden birisi "*Bâsse"*dir (الْبَاسَّة). Bu isim Câhiliye döneminde *defeden, uzaklaştıran*[384]. anlamında kullanılmıştır *Bâsse* hem Kâbe'nin hem de Mekke'nin isimlerindendir[385]. Ayrıca kaynaklarda *Bessâse* ve *Besâse* isimleri ile de anıldığı görülmektedir[386]. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda bu ismin kullanılma sebebi şöyle açıklanmaktadır: "*Kâbe'ye kötülük yapmak isteyen kimseyi Allah'ın yok eder ve insanlar zulüm ve gasp yaptıkları zaman Kâbe'den dışarı çıkarılır*[387]." Ezraḳî[388], bu ismin tecelli ettiğini ifade ederek "*Allah, Amâlika ve Cürhümlüler zamanında da Kâbe'ye kötülük yapılmasına izin vermemiş, onları yok etmiştir."* şeklinde yorum getirmiştir. Eyüb Sabri Paşa ise Kâbe'nin bu mekânda günahları pâre pâre eyleyip hebâ eder olması nedeniyle *Besâse* ismi verildiğini kaydetmektedir[389].

Kâbe'nin ve Mekke'nin ortak isimlerinden bir başkası da *"Nâsse" (*الْنَاسَّة*)* ismidir. *Bâsse* (الْبَاسَّة)ismi ile Nâsse (الْنَاسَّة) isminin harf ve anlam benzerliği

---

[384] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs,** Cilt. 8, s. 206.
[385] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 89; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt. 5, s. 182; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt.1, s. 65.
[386] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 281; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 6, s. 27; Nevevî, **Tehẕîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât**, Cilt: 3, s.332; Zerkeşî**, İʿlâmu's-Sâcid**, s. 80; Zehranî**, Mu'cemu Esma-i Mekke,** s. 32; Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Mekke", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, Cilt: 28, s. 556.
[387] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 282.
[388] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 88; Ebü'l-Beka Bahaeddin Muhammed b. Ahmed İbnü'z-Ziya el-Mekki; **Târîhu Mekkete'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Haram ve'l-Medîneti'ş-Şerife ve'l-kabri'ş-şerif**/thk. Ala İbrâhim Ezheri, Emin Nasr Ezheri, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997/1418, s. 23.
[389] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'at-ı Mekke**, s. 27.

bulunmaktadır[390]. Nâsse (النَّاسَّة) ismi, nesse (نَسّ) - yenüssü (يَنِسُّ) - nessen (نَسّا) fiilinden türemiş ve *"uzaklaşma"* anlamında kullanılmaktadır. Arapça'da pişirilen etin suyunun ve tadının şiddetli ateş nedeniyle gittiği ya da kaybolduğu bu fiille ifade edilmektedir. Sâhib b. Abbâd[391] (ö. 385/995), *Muḥîṭ fi'l-luġa*'sında Mekke'deki suyun az olması, suyun gitmesi ve azalması nedeniyle "*Nâsse*" (الناسّة) isminin verildiğini de kaydetmektedir. Tarihçi kimliğinin yanı sıra dil ve ensâb âlimi İbn Hişâm (ö. 218/833) ise Câhiliye döneminde Mekke mevkiinde zulmün kabul görmediğini, orada hiç kimsenin haddi aşamadığını, aştığı takdirde Mekke'nin onu kovduğunu zikretmektedir[392]. Bu yüzden o yere "*Nâsse"* (اَلنَّاسَّة) isminin verildiğini belirtmektedir. Kaynaklarda benzer anlamda "*Nâse"* veya "*Nesâse"* isimleri de kullanılmaktadır[393]. Eyüp Sabri Paşa Câhiliye devrinde, "*Nâse"* ismi ile Mekke'de rutubetin yok denecek kadar az olduğunu ifade etmek için kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca, bu ismin bu belde hududu içinde şâkilik yapan mülhidleri hudut dışına tard ve sürgün ettiği için verilen bir isim olduğunu, "*Nâse"* yerine "*Nesâse"*[394] ibaresinin de aynı anlamda kullanıldığını kaydetmektedir. *Bâsse* (الباسّة) ve *Nâsse* (الناسّة) isimlerini değerlendiren diğer bir tarihçi Ṭaberî[395] (ö. 310/923) de mekânsal hususiyete işaret etmektedir. Ṭaberî, bu ismin gereği olarak Mekke'nin kutsallığının bozulmasına izin verilmeyeceğini ifade etmektedir. Diğer taraftan *Bâsse* (الباسّة) isminin Bekke (بكة) ismiyle irtibatlı olduğuna ve anlam yakınlığına dikkat çekmektedir.

Kaynaklarda da işaret edildiği gibi gerek zâlimi kovması gerek Mekke suyunun azalması hasebiyle Kâbe'ye ve Mekke'ye Bâsse (الباسّة) ve Nâsse (الناسّة) isimlerinin verilmesi, mekânın kutsiyeti gereği olduğunu belirtmeliyiz. Bu kutsal mekânı yok etmek isteyene izin verilmeyeceğinin bir ifadesi olarak bu isimlerin kullanıldığını söyleyebiliriz. Kanaatimizce, İslâm öncesi dönemde Ebrehe'nin Kâbe'den kovulması Bâsse (الباسّة) isminin tezâhürüdür. Yine İslâm ile küfrün Mekke'den temizlenmesi Kâbe'de başlamış ve Kâbe'de ilân edilmiştir. Dolayısıyla Bâsse (الباسّة) ismi, Kâbe'nin zulmün ve küfrün yeri olamayacağını beyan etmektedir diyebiliriz.

---

[390] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt. 1, s. 114; Ṣâḥib, **Muḥîṭ fi'l-Luğa**, Cilt. 8, s. 330; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt. 5, s. 182, Çelikkol, s. 257.
[391] Ṣâḥib, **Muḥîṭ fi'l-Luğa**, Cilt. 8, s. 251.
[392] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt. 1, s. 114.
[393] Ebû Naṣr el-Cevherî, **Ṣıḥâḥ,** Cilt: 3, s. 983**;** Eyüp Sabri Paşa, **Mir'at-ı Mekke**, s. 27; Çelikkol, s. 257.
[394] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'at-ı Mekke**, s. 27.
[395] Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt: 2, s. 284.

1.3.2. Bekke (بكة)

Kâbe'ye verilen diğer bir isim "*Bekke"* dir. Câhiliye devri Kâbe isimlerindendir. "*Bekke"* (بكة) ismi, bekke (بك), yebükkü (يبك) fiilinden türemiştir. Arapça sözlüklerde *"Vurdu, kırdı, parçaladı, boynunu kırdı*"[396] anlamlarına gelmektedir. Ezraḳî'nin bildirdiğine göre *"Bekke"* şehir ismi söz konusu anlamlarla irtibatlı olarak *kibirli insanların boyunlarını eğdirmektedir*[397]. Fâkihî de benzer bir anlamı ifade ederek, *orada yoldan sapan zorbaların boynunu kırdığı* için kullanıldığını belirtmektedir[398]. Kaynaklarda "*Mekke'yi yok etmeye gelenleri yok eder*[399]*, onların boynunu koparır.*[400]" anlamında yer alan *"Bekke"* isminin kullanımının çok eski olduğu kaydedilmektedir[401]. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de Âli İmrân Suresi'nin 96. âyetinde[402] bir kere geçen Bekke (بكة) isminin erken dönem kavramı olduğu ayetteki *"evvele"* ifadesinden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Kâbe'nin isimlerinde kronolojik olarak ilk kullanılan ismin "*Bekke"* olduğunu söyleyebiliriz.

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda Bekke'nin anlamı hakkında iki görüş yer almaktadır[403]. İlk görüşe göre, *"Bekke"* Kâbe (Beytullah), etrafı Mekke'dir[404]. Ezraḳî'ye[405] göre, Bekke Kâbe'nin yerinin adı, Mekke ise beldenin adıdır. Başka bir rivayetinde ise "*Bekke"* ismi ile Kâbe'ye işaret etmektedir[406]. Dünyanın her tarafından gelen kadın ve erkekler, Kâbe'de toplanır, tavafta bu ziyaretçilerin çokluğundan dolayı izdiham oluşur[407]. Bu kalabalık Kâbe'nin önünde sıkışıklık meydana getirdiği için

---

396 İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 10, s. 491; Zebîdî, **Tâcu'l-Ârus**, Cilt: 27, s. 80.
397 Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 280.
398 Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 265; Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 9, s. 341.
399 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, **Câmiʿu'l-beyân fî teʾvili'l-Ḳurʾân,** (muh. Ahmed Muhammed Şâkir), Nâşir: Müessesetü'r-Risale, Cilt: 6, s. 23; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 265; Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 9, s. 341; Hüseyin Algül, **İslâm Tarihi**, Gonca Yayınevi, İstanbul, Cilt: 1, s. 87.
400 İbn Hişâm**, Sîretü'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 114.
401 Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 60.
402 Kur'ân-ı Kerîm, Â-li İmrân, 3/96. *"Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Bekke/Mekke'deki evdir."*
403 Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 66;ʿ**İḳdü'ş-şemîn**, Cilt:1, s. 205.
404 Ebû İsḥâḳ İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, **Meʿâni'l-Ḳur'ân ve İʿrâbuhu** (nşr. ʿAbdulcelîl ʿAbduh Şelebî), I-V, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut, 1408/1988, Cilt: 1, s. 445; İbn'uḍ-Ḍîyâ', Ebû'l-Biḳâ' Muḥammed b. Aḥmed el-Mekkî, **Târîḫu Mekkete'l-Müşerrefe** (nşr. ʿAlâʾ İbrâhim- Eymen Naṣr), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1424/2004, s. 37.
405 Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** s. 280.
406 Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** s. 282.
407 Muḳâtil b. Suleymân el-Belḫî, **Tefsîru Muḳâtil b. Süleyman** (nşr. ʿAbdullâh Maḥmûd Şeḥâte), I-V, Beyrut, 1423/2002, Cilt: 1, s. 291; Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 5, s. 285; el-Ferrâʾ, Ebû Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Ziyâd ed-Deylemî, **Meʿânî'l-Ḳurʾân** (nşr. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr.), Dâru'l-

Kâbe'ye Bekke adının verildiği nakledilmektedir[408]. İkinci görüşe göre "*Bekke"* ve "*Mekke"* aynı anlamdadır ve aynı yerin adıdır[409]. *Bekke*, iki dağın arasıdır[410]. Mekke ovasına "*Bekke"* denilmektedir[411]. "*Bekke, Beyt'ten Mekke Ovası'na, Mekke ise Fec'den, Ten'îm'e kadardır*." şeklinde de yorumlanmıştır[412]. Harem hududunun tümünün Mekke'yi ifade ettiği, Bekke ve Mekke'nin insanların hac için toplandıkları yer olduğu belirtilmektedir[413]. Bekke ismi ile Mekke isminin aynı olduğu, Arapça gramerinde bê (ب) ve mîm (م) harflerinin mahreç yakınlığı sebebiyle birbirinin yerine kullanıldığı kaydedilmiştir[414]. Bu düşünceye göre isimlerde sadece ses benzerliği vardır, Bekke ile Mekke'nin farkı yoktur. Kur'an-ı Kerîm'de hem "*Mekke"* hem "*Bekke"* adlarının yer alması nedeniyle farklılıklar ve kapsadığı alanlar tartışılmıştır[415].

"Bekke" kelimesiyle benzer bir kelime olan *"Beke"*[416] kelimesi Mezmûrlar'da[417] yer almaktadır. *Beke Vadisi'*nin Mekke Vadisi olduğuna dâir kanaat mevcuttur[418]. Lings'in verdiği bilgiye göre, Mezmûrlarda yer alan "*Ne mübârektir senin beytinin sakinleri ki daima sana hamd ederler. Ne mübarektir o insan ki kuvveti*

Mıśriyye, Mısır, s. 227; Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen b. Dureyd el-Ezdî**, Cemheretu'l-Luğa** (nşr. Remzî Munîr Baʿlebekkî), I-III, Dâru'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1408/1987; Cilt: 1. s. 58.

408 Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa**, Cilt: 9, s.342|; Hamevî, Cilt: 1, s. 475; Fîrûzâbâdî, Cilt: 1, s. 934; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 11.

409 İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 114; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt. 1, s. 281, Zerkeşî|, s. 78.

410 İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, , Cilt: 10, s. 491; Zebîdî, **Tâcu'l-Ârus**, Cilt: 27, s. 80.

411 Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, **Sîretü'n-Nebeviyye,** tah: Tâhâ Abdürraûf Sa'd**,** 1955, Cilt: 1, s. 114.

412 Bedrüddîn ez-Zerkeşî**,** s. 78.

وروى سعيد بن جبير عن ابن عباس: مكة من الفج إلى التنعيم، وبكة من البيت إلى بَطحا.

413 Taberi, **Târîḫ**, Cilt: 6, s. 23; Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa**, Cilt: 9, s. 342.

414 Hamevî, **Muʿcemü'l-Büldân,** Cilt: 1, s. 475; Râzi, **Mefatîhu'l-Ğayb**, s. 299; Nevevî, Cilt: 3, s. 37; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 1, s. 222.

415 Küçükaşcı, **Haremeyn,** İstanbul 2003, s. 16-18.

416 https://www.bible.com/ar/bible/compare/PSA.84.6, (14.11.2022)

اَلْمَزَامِيرُ 84:6
سفر المزامير 84
5 طُوبَى لأُنَاسٍ عِزُّهُمْ بِكَ. طُرُقُ بَيْتِكَ فِي قُلُوبِهِمْ.
6 عَابِرِينَ **فِي وَادِي الْبُكَاءِ**، يُصَيِّرُونَهُ يَنْبُوعًا. أَيْضًا بِبَرَكَاتٍ يُغَطُّونَ مُورَةَ.
7 يَذْهَبُونَ مِنْ قُوَّةٍ إِلَى قُوَّةٍ. يُرَوْنَ قُدَّامَ اللهِ فِي صِهْيَوْنَ.

417 Mezmûrlar 84/5-7**, Kutsal Kitap**, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2016, s. 624.
"*Ne mutlu gücünü senden alan insana!*
Aklı hep Siyon'u ziyaret etmekte. ***Baka vadis****inden geçerken,*
Pınar başına çevirirler orayı,
Ilk yağmurlar orayı berekete boğar. Gittikçe güçlenir,
Siyon'da Tanrı'nın huzuruna çıkarlar."

418 Lings,. s. 14.

sendendir. Beytine giden yollara gönül veren adam Beke vadisinden geçerken orayı pınara döndürür."[419] ifadesindeki *"Beke"* sözcüğü aradan geçen asırlar içinde Bekke olmuştur. Bir dudak ünsüzünün diğeriyle yani "b" nin (ب) "m" (م) ile yer değiştirmesi nedeniyle, Arapça karşılığı Bekke olan Beke vadisi, Mekke vadisi olarak anılmaya başlamıştır[420].

Kanaatimizce, *"Bekke*" ismi yukarıda izâh ettiğimiz ve anlam yakınlığı olan Bâsse (الباسّة) ve Nâsse (الناسّة) isimleri gibi, mekânla ilgili hususiyeti özetlemektedir. Bilindiği özere, hac ve umre ibadetleri ile ilgili mekânların neredeyse tamamı kalabalık insan gruplarını ağırlamaktadır. Bu durum, Kâbe ortamında düşünüldüğünde gerek tavaf gerekse sa'y ibadetindeki yoğunluğun izdihâma sebebiyet verdiği aşikardır. Mekke'de özellikle hac günlerinde Arafat, Müzdelife ve Mina'daki kalabalık da Kâbe'deki tavaf esnasındaki kalabalığa benzemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in *insanların dalga dalga ilerlediği*[421] beyanında da temas edildiği üzere, hac ibadeti gerçekleştirilirken kalabalıklar bir aradadır ve tarihte örnekleri görüldüğü üzere izdihâm olması muhtemeldir[422]. Bedir'in bu hususta sözleri dikkate değerdir:

> *İnsanlar Kâbe'nin tarihte var olduğu günden beri oraya ibadet gibi maksatlarla gelenlerden dolayı hep insanlarla dolup taşmıştır. Hac mevsiminde tam manasıyla hem tavaf ederken hem de Arafat ve Mina gibi yerlerden izdihâm eksik olmamıştır. Belki de Allah bu yeri Bekke diye anlatırken bu izdihâmı önceden söyleyip izdihâmın sebebiyet vermiş olduğu ölümlerin önlenmesi için yetkililerin önceden çare bulmalarını da peşinen emretmiş oluyordu*[423].

Tezimiz çerçevesinde İslâm'ın ilk üç asrında Kâbe'yi incelerken dikkatimizi çeken bir husus şudur: Kâbe ve hac mekânlarına yapılan hizmetler daima kalabalıklara hitap edecek şekilde düşünülmüştür. Tezimizin Üçüncü Bölüm'ünde etraflıca temas ettiğimiz gibi Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın Metâf'ı kalabalıklara göre genişletmesi, Emevîler ve Abbasîler devrinde Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi, Arafat'taki su ve ışıklandırma hizmetlerinin tamamı Kâbe ve Bekke/Mekke'nin kalabalıklara ev

---

[419] Mezmûrlar, 84/6-7.
[420] Lings, s. 14.
[421] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/198, 199. *Rabbinizden bir lütuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur. Arafat'tan* ***dalga dalga indiğinizde*** *Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin; kuşkusuz siz bundan önce yolunu şaşırmışlardan idiniz. Sonra insanların* ***dalga dalga ilerlediği*** *yerden siz de ilerleyin. Allah'tan bağışlanmanızı dileyin. Kuşkusuz Allah çok bağışlayandır, çok merhametlidir."*
[422] Mezkûr hadiseye örnek olarak, günümüze yakın 24. Eylül. 2015 tarihinde yaşanan hac ibadetinin Mina'daki şeytan taşlama günlerinde yaşanan izdiham haberi için bkz. https://arabic.cnn.com/middle-east/video/2015/09/24/v5820-me-240915-saudi-hajj-bodies (8.01.2023)
[423] Bedir, s. 331.

sahipliği yapmasının gereğidir. Bu husus sadece İslâm'ın ilk üç asrında değil daha sonraki zamanlarda da izdihamlardan kaynaklanan yaşanmış gerçeklerin de gösterdiği üzere geçerliliğini koruduğu bir gerçektir. Dolayısıyla, 'sel gibi akan' bir kalabalığı hissettiren, Kâbe'ye ve Mekke'ye ad olmuş "*Bekke*"ye, ismiyle *müsemma* denilebilir.

1.3.3. Beniyye (البَنِيّة)

"Beniyye" (البَنِيّة) Kâbe'nin İslâm'dan önceki isimlerinden biridir[424]. *"Bina"* anlamında kullanılmıştır. Kâbe (الكعبة) anlamına gelen "*el-Beniyye* (البَنِيّة)[425]" ismine, Kâbe'yi Hz. İbrâhim bina ettiği için, *"İbrâhim'in binası*" da denilmektedir[426]. Kâbe, bina olunan en şerefli yapı olduğu için bu şerefli binaya "*ve rabbi'l-Beniyye"* (و ربِ البنية)[427] *"Beniyye'nin Rabbine yemin olsun ki*" [428] denilerek yemin edilmekte, İslâm döneminde de bu yeminin kullanıldığı görülmektedir.

"Beniyye" (البَنِيّة)[429] isminin yanı sıra *"Binye"* (البِنْية) [430], *"Büneyye"* (البُنَيّة) ve *"Bünye"* (البُنْية)[431] isimleri de Kâbe için kullanılmıştır. "*Beniyye'nin Rabbi*"[432],

---

[424] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 174.

[425] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn,** Cilt. 8, s. 382; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab,** Cilt. 10, s. 84.

[426] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 175.

[427] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 14, s. 95; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 440, Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî, **Müsned** (nşr. Heyet), I-XII, Cemʿiyyetu'l-Meknez, 1431/2010. Cilt: 25, s. 89.

[428] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 6, s. 508.

ورب هذه البَنيّة, لا أغدر بكم

[429] Mâlik b. Enes, Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî, **Muvaṭṭa**ʾ (nşr. Muḥammed Muṣṭafâ el-ʾAʿẓamî), I-VIII, Muessesetu Zâyid b. Sulṭân, Ebû Ḍabî 1425/2004, s. 551.

" أَسْأَلُكَ بِرَبِّ هَذِهِ الْبَنِيَّةِ"

Ṣâḥib, Ebû'l-Ḳâsım İsmâil b. ʿAbbâd eṭ-Ṭâliḳânî, **Muḥîṭ fî'l-Luğa**, (nşr. Muḥammed Ḥasen Âlu Yâsîn), I-X, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut 1414/1994, s. 473.

والبَنِيَّةُ: الكَعْبَةُ.

[430] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn,** Cilt: 8, s. 382.

والبِنْية: الْكَعْبَة؛ يُقَال: لَا وربّ هَذِه البِنْية.

[431] Ebû Naṣr İsmâil b. Ḥammâd el-Cevherî el-Fârâbî, **Tâcu'l-Luğa ve Ṣıḥâḥu'l-ʿArabiyye** (nşr. Aḥmed ʿAbdulğafûr ʿAṭṭâr), I-VI, Dâru'lʿİlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1407/1987, Cilt: 6, s. 2286; İbn Manẓûr, Cilt: 14, s. 95.

والبَنِيَّةُ على فَعيلَةٍ: الكعبةُ. يقال: لا وربِّ هذه البَنِيَّةِ ما كان كذا وكذا. والبُنى بالضم مقصورٌ مثل البِنى. يقال: بُنَيَّةٌ وبُنىً، وبِنْيَةٌ

[432] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 318; Ẑehebî, Şemsüddîn Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOsmân b. Ḳâymâz, **Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'** (nşr.), I-XVIII, Dâru'l-Ḥadîs, Kahire 1427/2006, s. 41; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 19, s. 222.

يُرِيدُ الْكَعْبَةَ، وَكَانَتْ تُدْعَى بَنِيَّةَ إِبْرَاهِيمَ، عَلَيْهِ السَّلَامُ، لأَنه بَنَاهَا، وَقَدْ كَثُرَ قَسَمُهم بِرَبِّ هَذِهِ البَنِيَّة

İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 14, s. 95.

يُقَالُ: لَا وربِّ هَذِهِ البَنِيَّة مَا كَانَ كَذَا وَكَذَا

Vâḳıdî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıd el-Eslemî, *el-Meğâzî* (nşr. Marsden Jones), I-III, Dâru'l-Alemî, Beyrut 1409/1989, Cilt:1, s. 125.

إِي وَرَبِّ هَذِهِ الْبَنِيَّةِ!

"*Binye'nin Rabbi*"[433] şeklinde yemin ifadesiyle de yer almakta ve Câhiliye şiirlerinde bu ismin örnekleri görülmektedir[434]. "*Beniyye"* bazı kaynaklarda[435] Mekke'nin ismi olarak da yer almaktadır.

Sahabeden Berâ b. Ma'rûr'un[436] kıblenin Beytü'l-Makdis olduğu süreçte, kendi kanaâtıyla kıble olarak Kâbe'ye yöneldiğini beyan ettiği *"Vallahi şu binayı* (البنية) *arkama almayacağım ve namazımı ona doğru kılacağım*." dediği bina (Beniyye), Kâbe'dir.

1.3.4. Beyt (بيت), Beytullah (بيت الله)

Kâbe'nin başka bir ismi de "*Beyt*"tir. "*Beyt*"in (بيت) anlamı, evdir[437]. Kâbe'nin alem ismi olarak kullanılan *"beyt"* kelimesi nakillerde Kâbe tarihinin erken dönemlerinde görülmektedir[438]. Ezraḳî rivayetine göre *"beyt"* kâinattan önce yaratılmıştır[439] veya cennetten yeryüzüne indirilen Hz. Âdem tarafından yapılmıştır[440]. Taberî rivayetinde, Hz. Âdem'in yeryüzüne indirildiğinde, Allah'a yakararak kimseyi göremediğini, yaratıcıyı takdis edecek kimsenin olup olmadığını sorduğunda Allah tarafından, Hz. Âdem'e beyan edilen ifade şöyledir: *"Yeryüzünde senin evladından bana hamd edecek kimseler yaratacağım. Mekke ovasında da mübarek kıldığım evimi*

---

[433] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 8, s. 382; Ezherî, **Tehzîbu'l-Luğa**, Cilt: 15, s. 352.
يُقَال: لَا وربّ هَذِه البِنْية

[434] Ali eş-Şerefî, "Esmaü'l-Kâbe", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al Mukarramah and al-Madinah al-Munawwarah) / İşraf Ahmed Zeki Yemani; Tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 2, s. 466; Abdülğanî Zeytûnî, El-Kâbetü'l-Müşerrefe fi Şi'ri'l-Câhiliye, **Mecelletü Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l- Ürdünî,** Amman,1999, Cilt: 23. s. 126.

[435] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 155.
البنية: كقضية من أسماء مكة

Hamevî, **Muʿcemü'l-Büldân**, Cilt:1, s. 502.
البنية:من أسماء مكة حرسها الله تعالى

Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 65.
ومن أسماء مكة شرفها الله تعالى وعظمها: العروض، والسيل- مثال خيل ونيل- ومخرج صدق، والبنية، وهذه عن ياقوت.

[436] Ebû'l-Kâsım ʿAbdullâh b. Muḥammed el-Beğavî, **Muʿcemu's-Ṣaḥâbe** (nşr. Muḥammed ʿAvḍ el-Menḳûş, İbrâhîm İsmâʿîl el-Ḳâḍî), I-IV, Mibretu'l-Âl ve'l-Aṣḥâb, Kuveyt,1432/2011, Cilt: 1, s. 247.
قال البراء بن معرور بن صخر بن حنساء بن سيار بن عبيد بن عدي بن كعب بن سلمة وكان كبيرنا وسيدنا: إني قد رأيت رأيا والله ما أدري أتوافقوني عليه أم لا؟ قد رأيت أني لا أجعل هذه البنية مني بظهر - يريد الكعبة - قال: فقلنا: والله لا تفعل وما بلغنا أن نبي الله صلى الله عليه وسلم يصلي إلا إلى الشام وما كنا نصلي إلى غير قبلته قال: فأبينا ذلك عليه، قال: وخرجنا في سفرنا ذلك [فكنا] إذا حانت الصلاة صلى إلى الكعبة وصلينا إلى الشام

[437] Şerefî, "Esmaü'l-Kâbe", Cilt: 2, s. 467.

[438] Nevevî, Cilt: 3, s. 40; Havvâm, s.15; Küçükaşcı, **Harameyn**, s.83.

[439] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 31.

[440] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 36.

"beyti" *(ev/mâbed) insanlar asırlarca ziyaret edecek*[441]". Bu rivayete göre "*beyt*" ismi Kâbe'nin kadîm tarihinde yer almaktadır. Nitekim, *"beyt"* kelimesi Câhiliye dönemi edebiyatında görülmektedir. Câhiliye şiirlerinde İslâm'dan önceki Kâbe'ye işaret eden "*beyt*" ifadeleri mevcuttur[442]. Câhiliye döneminin Muallaka şairlerinden Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın[443] "Muʿallaḳa"[444] adlı eserinde *"Kureyş ve Cürhüm kabilelerinden olan kimselerin yaptıkları ve çevresini tavaf ettikleri eve (Kâbe'ye) and içerim ki*" betimlemesinde "*beyt*" yer almaktadır[445]. Bununla birlikte Hanîf lakaplı Medineli şâir, Ebû Kays Sayfî b. Âmir (Eslet)'in[446] *"Kalkın Mekke dağları arasındaki bu evin etrafında dua edin ve sığının."* beyitlerinde *"beyt"* kelimesinin İslâm'dan önce Kâbe için kullanıldığını gösteren örnekleri bulunmaktadır[447]. Yine İslâm öncesi dönemde, Ebrehe, Kâbe'yi yıkmaya geldiğinde Abdülmuttalib'in söylediği rivayet edilen *"Ebrehe ve taraftarları burada bayram olmasın diye karar verdiler ve yer üzerindeki Beyte'l-Harâm'ı yıktılar."* sözlerinde de "*beyt*" kelimesi Kâbe'nin ismi olarak yer almaktadır[448].

---

[441] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt:1, s. 131.

[442]Abdülğani Zeytunî, "*Cahiliye Şiirinde Kâbetü'l-Müşerrefe*", **Mecelletü Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye Ürdünî,** Mart, 2017, s.122. https://arabic.jo/ojs/index.php/JJaa/article/view/384 (10. Temmuz. 2021).

[443] Süleyman Tülücü, "Züheyr b. Ebû Sülmâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, Cilt: 44, s. 540.

[444] Ebû Zeyd Muḥammed b. Ebî'l-Ḫaṭṭâb el-Ḳureşî, **Cemheretü Eşʿâri'l-ʿArab** (nşr. ʿAli Muḥammed el-Bicâdî), Mısır, s. 161.

فَأَقْسَمْتُ بِالبَيْتِ الذي طَافَ حَوْلَهُ ... رِجَالٌ بَنَوْهُ مِنْ قُرَيْشٍ وجُرْهُمِ

Ebû ʿAmr eş-Şeybânî, Ebû ʿAmr İsḥâḳ b. Merrâr, **Şerḥu'l-Muʿallaḳâti't-Tisʿa** (nşr. ʿAbdulmecîd Hemmû), Beyrut, 1422/2001, s. 192; İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḳâsım, **Şerḥu'l-Ḳaṣâidi's-Sebʿiṭ-Ṭıvâli'l-Câhiliyyât** (nşr. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn), el-Mektebetü'ş-Şâmile,ts., s. 253; Ebû ʿAbdullâh ez-Zevzenî, Ebû ʿAbdullâh Ḥuseyn b. Aḥmed b. Ḥuseyn ez-Zevzenî, **Şerḥu Muʿallaḳâti's-Sebʿa** (nşr.), Dâru İḥyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, 1423/2002, s. 139.

[445] Yedi askı, **Muallakât-ı Seb'a**, Çev. Şerafettin Yaltkaya, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2018, s. 102.

[446] Asri Çubukcu, "Ebû Kays", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, Cilt: 10, s. 175.

[447] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 59; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 49; Câḥız, (Ḥayevân), Cilt: 7, s. 118; İbn ʿAbdilberr, Ebû ʿOmer Yûsuf b. ʿAbdullâh b. Muḥammed b. ʿAbdilberr en-Nemerî**, et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-Meʿânî ve'l-ʾEsânîd** (nşr. Muṣṭafâ b. ʾAḥmed el-ʿAlevî, Muḥammed ʿAbdulkebîr el-Bekrî), I-XXIV, Vezâratu ʿUmumi'l-ʾEvḳâf ve'ş-Şuʾûni'l-İslâmiyye, Mağrib 1387/1967, Cilt: 13, s. 66; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 1, Cilt: 166.

فَقُومُوا فَصَلُّوا رَبَّكُمْ وَتَمَسَّحُوا ... بِأَرْكَانِ هَذَا الْبَيْتِ بَيْنَ الْأَخَاشِبِ

[448] Necmeddin İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ bi-Aḫbâri Ümmi'l-ḳurâ,** (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire 1983, Cilt: 1, s. 32.

قد اجمعوا الا يكون لك عيد و يهدموا البيت الحرام المعدود

Kuran-ı Kerim'de "*evvele beyt*" (ilk ev/mâbed)[449] ifadesi ile ilk mescid Kâbe'ye değinilmektedir[450]. "*Beyt*"[451], *"beytin rabbi*"[452], *"beytin yanında*"[453] kullanımları bu kelimenin âyetlerdeki örneklerindendir. Kur'ân-ı Kerîm'de, Kâbe'yle ilgili olarak 15 kere yer alan "*beyt (بيت)*" kelimesi, âyetlerde müfred[454], mârife[455], zamire muzâf[456] ve mevsûf[457] olarak yer almaktadır[458]. Bu kelimenin nekre olarak bulunduğu âyette[459] yer alan *"beyt*'ten kasıt çatı ve duvarı olup içinde sâkini olmayan gerçek bir evdir[460]. Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'in temellerini yükselttiği ev Beytü'l-Atîk'tir[461]. İlk defa Hz. Âdem ve sonrasındakilerin tavaf etmeleri[462] ve hac için kurulmuş bu eve[463] ilk mescid anlamı verilmiştir[464]. Âidiyeti sadece Allah'a mahsus olduğu için *"Beytullah"* (بيت الله) *"Allah'ın evi"* terkibi kullanılmıştır[465].

Kutsal Kitap'ta [466] "*beyt*" ile ses ve anlam benzerliği olan "*Beytel*" tabiri yer almaktadır. *"Bu, Tanrı'nın evinden başka yer olamaz. Burası göklerin kapısı."* ve *"Oraya Beytel adı verdi, kentin önceki adı Luz'du."* Burada "*Beytel*" lafzı, *"Tanrı'nın evi"* anlamında kullanılmıştır.

---

[449] Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmran, 3/96. *"Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan **ilk ev**, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir"*

[450] Muḳâtil b. Süleyman**, Tefsîr**, s. 182; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 6, s. 21.

[451]Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/125. *"O zaman biz **o evi** insanların gidip gelip ziyaret edecekleri bir makâm ve bir güvenlik yeri yaptık."*

Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmran, 3/96. *"Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan **ilk ev**, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir"*

[452] Kur'ân-ı Kerîm, Kureyş, 106/3. *"Onlar da kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve her çeşit korkudan emin kılan **şu evin** rabbine kulluk etsinler."*

[453] Enfal, 8/35. *"Beytullah'ın yanında onların namazı ıslık çalmak ve el çırpmaktan ibarettir."*

[454] Kur'ân-ı Kerîm, Â-li İmrân, 3/96.

[455] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/ 125.

[456] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/125; Hac 22/26, İbrâhim 14/ 37.

[457] Kur'ân-ı Kerîm, Maide 5/ 2; Maide 5/ 97; İbrâhim 14/ 37; Hac, 22/ 29 ve 33.

[458] Devserî, **s.** 18.

[459] Kur'ân-ı Kerîm, Â-li İmrân, 3/96. *"Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir."*

[460]Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî , **Fetḥu'l-Kadîr el-Câmiʿ Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min ʿilmi't-Tefsîr**, Dâr-u İbn Kesir, 1. Baskı, Dımeşk, H.1414, Cilt: 2, s. 90.

[461] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 56; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân** ʿ, Cilt: 3, s. 32.

[462] Ebû Bekr Muḥammed b. İbrâhîm İbnu'l-Munẕir, en-Nîsâbûrî, **Kitâbu Tefsîri'l-Ḳur'ân** (nşr. Saʿd b. Muḥammed Saʿd), I-II, Dâru'l-Meʾâsir, Medine, 1423/2002, Cilt: 1, s. 295.

[463] Zeccâc, Cilt: 1, s. 444.

[464] Muḳâtil b. Süleyman, **Tefsîr,** Cilt: 1, s. 291; Ferrâʾ, s. 227.

[465] Esedî, vr. 1b.

[466] Kutsal Kitap **Eski ve Yeni Antlaşma** (Tevrat, Zebur, İncil), Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2008. s. 28, Tekvin, 28: 17,

1.3.5. Beytü'l-Atîk (البيت العتيق)

Kâbe'nin diğer bir ismi *"Beytü'l-atîk"* (البيت العتيق) Kur'ân-ı Kerîm'de[467] yer almaktadır. *"Beytü'l-atîk"* terkibi ile anılan Kâbe, dünyadan önce yaratıldığı kabulüyle kadîm sayılmaktadır[468]. "*Atîk*" (عتيق) kelimesi "*el-Beyt*"in sıfatıdır. Bu kelime sözlükte *"değerli, güzel, soylu, hür, şerefli, eski"* anlamlarında kullanılmıştır. Çoğulları ıtâk (عتاق), utekā (عتقاء) ve utuk'tur (عُتُقٌ)[469].

Hasan-ı Basrî'den gelen rivayette Kâbe'nin yeryüzünde kurulan mâbedlerin en eskisi olduğu belirtilmektedir[470]. Şerefi ve yüksek itibarı sebebiyle "*el-Beytü'l-Atîk*" diye anıldığı, yine şerefi sebebiyle Nuh tufanı zamanında yerden kaldırıldığı için "*atîk*" adının verildiği kaydedilmektedir[471].

Bazı kaynaklarda "*Beytü'l-Atîk*" isminin Kâbe'ye verilmesi hakkında şu ifadelere yer verilmiştir: "*Aziz ve Celil olan Allah nezdinde Kâbe kibirli ve zorba insana tahsis edilmemiş, hiçbir şahsa sahibiyeti verilmemiştir. Falanın evidir denilemez. O, sadece aziz ve celil Allah'a nispet edilir, ona kimse sahip olmadığı için "atîk" adı verilmiştir"*[472]. Ayrıca *"atîk"* kelimesi *"eski"* anlamında değil, *"mülk edinilemez"* manasında kullanılmıştır[473]. Kâbe tarihinin derinliği, mâbedi antik değere sahip kılmış olmalıdır[474]. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrâhim'in insanları *"Ey insanlar! **Beytü'l-Atîk'**i ziyaret etmek sizlere farz kılındı, Rabbinizin davetine icabet edin."*[475] sözleriyle hacca davet ettiği kaydedilmiştir. Bu ayette Kâbe için 'Beytü'l-atîk' ifadesi yer almaktadır[476].

---

[467] Kur'ân-ı Kerîm, Hac, 22/29, 33.
[468] Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt: 1, s. 49.
[469] Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 1, s. 143; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt:10, s. 34; Fîrûzâbâdî, s. 907; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 107.
[470] Ḥasen el-Baṣrî, s. 15; İbn Manzûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 10, s. 236.
[471] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 1, s. 146; Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 1, s. 202; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 13, s. 314; Zeccâc, Cilt: 3, s. 424; Esedî, vr. 1b.
[472] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 281; Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Müslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî, **Ğarîbu'l-Ḳur'ân** (nşr. Saʿîd el-Liḥâm), el-Mektebetüş-Şâmile, ts., s. 249; Tirmiẕî, Ebû ʿÎsâ Muḥammed b. ʿÎsâ, **es-Sünen** (nşr. Heyet), I-V, Dâru't-Teʾṣîl, Kahire 1435/2015, Cilt:5, s. 324; Buḫârî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsmâʿîl el-Buḫârî, **Târîḫu'l-Kebîr** (nşr. Hâşim en-Nedvî), I-VIII, Dâru'l-Fikr, ts., Cilt:1, s. 201.
[473] İbn Dureyd, Cilt: 1, s. 402.
[474] Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, Cilt: 4, ss. 321-322.
[475] Kur'ân-ı Kerîm, Hac, 22/29.
[476] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 67; Vâḥidî, **Vasîṭ**, Cilt: 3, s.266; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke,** s. 48.

Kaynaklarda *"Beytü'l-Atîk"* ismine genellikle "*Kâbe"* anlamı verilmiştir. Ancak, bu konuda farklı bir yorumu Evliya Çelebi'nin (ö.1096/1685) *Seyahatnâme*si'nde görmekteyiz. O, Beytü'l-Atîk'i, *"Kudüs"* olarak anlamlandırmıştır. Ünlü seyyâh, eserinde Mescid-i Aksa'nın yapılış sebebi ve tarihini anlattıktan sonra şu ifadelere yer vermiştir:

> *Ta Hazret-i Peygamber hicretten sonra Medine-i Münevvere'de oturur iken "Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." [Kur'ân, Bakara, 144] âyeti inip kıble Kudüs'ten Mekke'ye çevrildi. Ama yine Kudüs-i şerif hakkında* ***"Eski evi (Kâbe) tavaf etsinler"*** **(فاليطوفوا بالبيت العتيق)** *[Kur'ân, Hâc, 29] âyeti inmiştir. Hâlâ fukaraların Kâbe'sidir, nur dolu büyük bir camidir.*[477].

Mezkûr âyetin Kudüs hakkında nâzil olduğunu ifade eden Evliya Çelebi'nin *"Eski evi tavaf etsinler."* meâlindeki bu âyette geçen *'el-Beyti'l-Atîk'* terkibine "*Kudüs*" anlamı vererek Kudüs için 'Kâbe' algısı oluşturduğu söylenebilir. Kudüs'ün "*Kâbe*" şeklinde algılanması Evliya Çelebi'den çok önce yaşamış, seyyâh Nâsır-ı Hüsrev'in[478] (ö. 465/1073'ten sonra) *Sefernâme'*si ile İbn Cübeyr'in[479] (ö. 614/1217) *Rihletü İbn Cübeyr* adlı eserinde de mevcuttur. Evliya Çelebi'nin yaptığı bazı tespitlerden onun aklî ve naklî bilgi yerine şifahî bilgiyle yorum yaptığını düşünmekteyiz[480]. Evliya Çelebi'nin Kudüs için tavaf mahalli şeklinde bir algısının olması, gördükleri, duydukları veya okudukları ile alâkalı olmalıdır. Yerel bir uygulamayla gelişen kanaati sergilemiş olabilir. Zira böyle bir algı Evliya Çelebi'nin (ö. 1096/1685) yaşadığı dönemden çok önce de mevcuttur. Mescid-i Aksa'nın Kâbe'ye benzetildiği, mâbedin Kâbe olarak algılandığı ve Kudüs'ün hac mahalli gibi telâkki edilip edilmediği tartışılmıştır. Kanaatimizce algı ve gelenekler, yüzyıllar geçse de varlığını korumuş olgu ve doğruların yerini doldurmuştur. Bu mevzuyu tezimizin Üçüncü Bölümü'nde

---

[477] Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 9. Kitap, Cilt: 2, s. 498. Ayrıca bkz. Cilt: 2, s. 491. "…*sonra Hazret-i Peygamber Mekke'den Medine-i Münevvere'ye hak emri ile hicretleri 51 yaşında ve 9 aylık iken gerçekleşmiştir. 10 sene Medine-i Münevvere'de sakin olup ikinci senede Cenâb-ı Bârî'den Cibril-i Emin vasıtasıyla Bakara suresinde "artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir" (el-Bakara, 2/144) âyeti gelip kıble Kudüs'ten Mekke'ye çevrildi. Bu sırada oruç da farz oldu. Gerçekten de fakirlerin kıblesiymiş"*

[478] Nâsır-ı Hüsrev, 56.

[479] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 234.

[480] Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nin sözlü ve yazılı kaynakları hakkında araştırma yapan Gemici'nin tespitlerine göre Evliya, gezdiği ve gördüğü yerleri aktarırken yazılı kaynaktan çok sözlü kaynakları esas aldığını ulema, idareci ve basit halk tabakalarından insanlarla gerçekleştirdiği sohbetlerin bilgi birikimine etkili olduğunu kaydetmektedir. Detaylı bilgi için: Nurettin Gemici, *"Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Kaynak Eser Olarak Kullanımında Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Önerileri"*, **Dini ve Felsefi Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama**, İstanbul, 2012, Cilt: 1, s. 366.

"*Abdülmelik b. Mervân Döneminde Kudüs'ün Hac Mahalli Olup Olmama Meselesi"* başlığı altında değerlendirdiğimiz için tekrara mahâl vermemek için burada yer vermiyoruz.

1.3.6. Beytü'l-Harâm (بيت الحرام)

Kâbe'nin bir ismi *Beytü'l-Harâm*'dır (بيت الحرام)[481]. Câhiliye döneminde *"Beyt"* ve *"Harâm"* isimlerinin ayrı ayrı Kâbe'nin isimleri olduğuna ve *"Beyt"* ismine yukarıda değinmiştik. *Beytü'l-Harâm* terkibinde yer alan *"Harâm"* ismi ise varlıklar için kutsiyeti ifade etmektedir. Kâbe kendi civarında bulunan mıntıkayı kutsal topraklar haline getirmiştir[482]. Şehrin etrafında taşlar ile işaret edilmiş bu mukaddes mıntıkaya *"Harâm"* denir. Bu bölgede bulunan herkese bu yerin kutsiyeti gereği, ilâhî sulh ve masuniyet hâkimdir[483]. Dolayısıyla hem Mekke hem mescid hem de Kâbe "*Harâm*" sıfatına sahiptir[484].

Beytü'l-Harâm, Kâbe'nin ismi olarak Kur'ân-ı Kerîm'de iki âyette yer almaktadır[485]. Ayetlerde adı geçen *"haram ev"* namaz ibadeti için kıbledir. Tavafın ifasıyla gerçekleştirilen hac ve umre ibadetinin de merkezidir[486]. Bu ibadetlerin yapıldığı mekânda mubah olan bazı eylemler haram sayıldığı için buraya *"hürmete layık ev"* anlamında "*Beytü'l-Harâm*" [487] ismi kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm ayrıca *"Oraya giren emniyette olur."*[488] âyeti ile bölgenin dokunulmazlığına işaret etmektedir. Ayrıca bu ayet Mekke şehrinin savunmaya elverişli bir konumda olması

---

[481] Ezherî**, Tehzîbu'l-Luğa**, Cilt: 1, s. 211; İbn Manẓûr**, Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 1, s. 718. Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs,** Cilt: 2, s. 375.
[482] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 2, s. 244.
[483] A. J. Wensinck, "Kâbe", **İslâm Ansiklopedisi,** Cilt: 6, s. 14.
[484] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 2, s. 244.
[485] Kur'ân-ı Kerîm, Maide, 5/2. *"Ey iman edenler! Allah'ın işaretlerine, haram aya, boyunları bağsız ve bağlı kurbanlıklara, rablerinin lütuf ve rızasını dileyerek **Beytü'l-Harâm'a** yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Harâm'a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın. İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın cezası çetindir."*
Kur'ân-ı Kerîm, Maide, 5/97. *"Allah Kâbe'yi, **Beytü'l-Harâm'ı**, haram ayı, boyunları bağsız ve bağlı kurbanlıkları insanların maddî ve manevi hayatları için destek kıldı. Bu, Allah'ın göklerde ve yerdeki her şeyden haberdar olduğunu ve Allah'ın her şeyi bildiğini anlamanız içindir"*
[486] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr,** Cilt: 1, s. 148, 172; Vâḥidî, **Basîṭ**, s. 524.
[487] Vâḥidî, **Basîṭ**, s. 126.
[488] Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/97. "*Orada apaçık deliller, İbrâhim'in makâmı vardır. **Oraya giren emniyette olur.** Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir."*

şeklinde de yorumlanabilir. Burada sulh uygulaması yalnız insanlar için değil, hayvanlar ve bitkiler için de geçerlidir. "*Mekke'nin otu biçilmez, ağaçları kesilmez, hayvanları korkutulmaz.*" rivayetinde bildirildiği üzere zararlı ve tehlikeli olan birkaçı hariç hayvanlara dokunulmaz[489]. Ev inşasında ve kuyumculukta kullanılan küçük izhir ağacı müstesna olmak üzere buradaki ağaçlar ve fidanlar kesilmez idi[490]. İslâm'dan önce var olan uygulamalar, İslâm'ın da şiârı[491] olup bugün hâlâ muteberdir.

Rivayetlere göre Beytü'l-Harâm'ın kutsallığı yaratılışla başlamaktadır[492]. Yâkūt[493], "*haram*" hakkında coğrafya sözlüğü Muʿcem'inde şöyle demektedir: "*Kim oraya (Mekke ḥarâmına) girerse emniyettedir. Kim başka bir yerde bir saldırıda bulunur ve sonra oraya sığınırsa, oraya girdiğinde güvendedir ve cezalar kendisine oradan ayrıldığında tatbik edilir*". Haram bölgedeki yasağın mâhiyetini Wensinck ve J. Jomier'in şu ifadeleri izâh etmektedir:

> *Tanrı'nın ateşkesi hüküm sürmekte ve kan akıtılmasına izin verilmemektedir. Bölgenin hususiyetinden dolayı ölüme mahkûm olanlar giydikleri hükmün infazından evvel Harem'den dışarıya çıkarılmaktadır. Harem bölgesinde Arap kabileleri Kâbe'ye hacca geldiğinde, bütün anlaşmazlıklar, kan davaları pasif olmakta ve burada silah taşımaları yasaklanmaktadır*[494].

Hz. Peygamber, bu hususa "*Mekke Haremdir, Ahşebeyn isminde iki dağ arası da bu bölgeye dahil olup benden önce ve benden sonrakilere burada kan dökmek helal değildir.*" sözleriyle dikkat çekmektedir[495]. Kısaca *"muazzam ve mukaddes ev*" diyebileceğimiz "*Beytü'l*-Harâm"ın dokunulmazlığını belirleyen Allah'tır. Allah bölgeyi ta'zim etmiş ve orada avlanmayı, ağaç kesmeyi ve kötülük yapılmasını haram kılmıştır[496].

---

[489] Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 51.

[490] Aḥmed b. Ḥanbel, **Müsned,** Cilt: 4, s. 133; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 121; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt:1, s. 33. Hz. Muhammed izhir bitkisinin koparılmasında sakınca olmadığını ve kullanımının helal olduğunu ifade etmektedir. Bu bitkinin ev, çatı ve kabir yapımında kullanıldığı belirtilmiştir.

[491] Şâfiʿî, **Umm**, Cilt:7, s.154; Vâḳıdî**, Meğâzî,** Cilt: 2, s.836; Aḥmed b. Ḥanbel, **Musned**, Cilt:4, s. 133; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 1, s. 33; Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, Cilt: 4, s. 322.

[492] Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Ebî'l-Kerem Muḥammed el-Cezerî İbnu'l-Eŝîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ** (nşr. ʿUmar ʿAbdusselâm Tedmurî), I-X, Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût 1417/1997, Cilt:1, s. 35. Rivayette şöyle bildirilmiştir: Allah (cc.) Ademe şöyle hitap etti: *"Ey Âdem! Arşımın hizasında benim bir harem yerim vardır. Sen oraya git, benim için orada bir ibadethane yap*."

[493] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt:5, s. 183.

[494] Wensinck- J. Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, Cilt: 4, s. 322. Kaydedilen bilgilere göre bölge silahsızlanma gereği, Harem bölgesi -ve özellikle Kâbe- bir sığınma alanıydı. Burada kazara insan öldüren bir kişi, Yahudi sığınma alanlarında olduğu gibi güvendeydi. Kâbe'nin üstünde sığınan kişilerin kaçakların, mültecilerin tutunduğu bir tür kulp vardı ki Yahudi kurban kesme taşı /adak taşının boynuzunu hatırlatan bir tertipti.

[495] Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân,** s. 51.

[496] Esedî, vr. 2b.

Eski Arabistan'da "*Harâm"* tabiri çağdaş Güney Arabistan'ın bazı bölgelerinde *ḥavṭa* kelimesiyle karşılık bulmaktadır. Haram ve *ḥavṭa*nın dokunulmaz kutsal yerleşim bölgesi için kullanıldığı ve bu hususun kutsal evlerle yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır[497]. Örneğin Arap kabileleri Kâbe'yi ziyaret edip hacca başladıkları zaman bütün husumetler dururdu[498]. Haram yer olarak bilhassa Kâbe bir iltica yeridir, burada silah taşımak yasaktır ayrıca buraya iltica eden herkes emniyettedir. Kâbe'de emniyet göstergesi sayılabilecek, mültecilerin tutundukları bir nevi tutunacak yerler bulunurdu[499]. Kâbe, sahip olduğu bu dokunulmazlığı sebebiyle de "*Beytü'l-Harâm*" ismini almıştır[500].

"Harâm" kelimesinin zıddı olan *"helal"* kelimesiyle aynı kökten gelen *"Hil"* kelimesi de Mekke şehri dışında harem yasaklarının kalktığı bölgeye verilmiştir[501]. Tezimizin Dördüncü Bölüm'ünde bu konuya etraflıca yer verdiğimiz için burada teferruâta girmedik.

1.3.7. Beytü'l-Muharrem (بيت المحرم)

"*Beytü'l-Muharrem*" (بيت المحرم) Kâbe'nin, Kur'ân-ı Kerîm'de: *"Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin Beytü'l-Muharrem*'inin yanında (***kutsal evinin yanında)*** *tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinler.*[502]*"* ayetinde adı geçen bir ismidir. Bu isim *Allah'ın evi'*nin kutsallığına vurgu yaparak *hürmete layık/saygın ev* anlamında kullanılmıştır. Ayette yer alan *"muharrem"* kelimesi, masdar olarak kullanılan *"harem"* kelimesinin ism-i mef'ûlü olup, Allah'a ait zamirden sonra gelmiştir. Bu terkipte yer alan *"muharrem"*

---

[497] Robert Bertram Serjeant, **The Encyclopedia of Religion,** Cilt: 6, s. 14. Editör: Mircae Eliade, New York, Cilt: 6, s. 196. *"Dokunulmaz kutsal yerleşim bölgesi için kullanılan terimler olan ḥaram ve ḥavṭa, anlamsal olarak yasaklı otlaklar için kullanılan mehcer ve himâ ile ilgili görünmektedir: Bunların her birinin kökü, hâ' kök harfiyle başlamaktadır. Buna ek olarak, et-Tâ'if'in himâsının dinî çağrışımları olduğu görülmektedir."*

[498] Serjeant, s. 196. Kabileler, *ḥaram* ve *ḥavṭa*'nın dokunulmazlığını o kadar kabul etmişlerdi ki eski zamanlarda Kureyş Mekke'nin dışına baskın yapar, ancak Mekke *ḥaram*ına dönerek güvenliğe kavuşurdu.

[499] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** 111; Wensinck, J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm,** Cilt: 4, s. 321.

[500] Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, Cilt: 4, s. 317-322.

[501] Salim Öğüt, "Hil" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, Cilt: 17, s. 526.

[502] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/37.

kelimesi beyt kelimesinin sıfatıdır[503]. Kâbe'nin "*Beytü'l-Muharrem*" (بيتك المحرم-senin hürmet gören evin) ismi ile Kâbe'nin isimleri içerisinde bir önceki maddede değindiğimiz "*Beytü'l-Harâm*" (بيت الحرام) ile anlam itibariyle birbirine yakındır. Bu iki ismin mahiyetinden Kâbe mıntıkasında saldırının yasaklandığı, bölgede sulha aykırı eylemin yapılamayacağı ve mâbedin etrafının kutsal bir alan olduğu, buraya gelen kişilerin emniyet içerisinde yaşayabileceği anlaşılmaktadır[504]. Zira *"Beytike'l-Muharrem"* ifadesinin geçtiği "*Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim."*[505] ayetinin bağlamında Hz. İbrâhim, Hz. Hacer ve Hz. İsmâil yer almaktadır[506]. Hz. İbrâhim'in ailesini ne zaman yerleştirdiği, bu eylemin Kâbe'nin inşasından önce mi sonra mı gerçekleştiği rivayetlerden kesin olarak anlaşılamamaktadır[507]. Hz. İbrâhim'in Mekke'ye gelişinde eşi ve oğlunu *kutsal evin (Kâbe) yanında* bıraktığı, eşine burada çardak yapmasını söylediği ve kendisinin de bu bölgeden ayrılarak Şam'a döndüğü bildirilmektedir[508]. Bununla birlikte bebek yaşlarında olduğu anlaşılan Hz. İsmâil'in anne sütü ile beslendiği anlatılmaktadır[509]. Kaynaklarda, daha ziyade Hz. İbrâhim'in ailesini *Beytü'l-Harâm'ın yanına,* ıssız bir yere bıraktığı, Hz. Hacer'in de bu durumu sorguladığı ancak teslimiyet ve tevekkülle kabul ettiğine, ilerleyen süreçte de ana oğulun çaresizliklerine yer verilmektedir[510]. Söz konusu kaynaklarda Hz. İsmâil'in ve annesi Hacer'in genel anlamda travmatik yaşantısı dikkati çekmektedir. Halbuki yukarıda işaret ettiğimiz *"Beytike'l-Muharrem"* terkibinin geçtiği ayette terkedilme veya bırakılma eyleminden değil, ailenin iskânından bahsedilmektedir[511]. Hz. İbrâhim'in "*ailemi yerleştirdim*" (إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي) dediği bu yerin adı *"Beytü'l-Muharrem*'dir.(بَيْتِ الْمُحَرَّم)" Yukarıda temas ettiğimiz üzere Kâbe'ye saygınlığı ve

---

503 Devserî, s. 20.
504 Riyad b. Hasan el-Havvâm, **Esmâü'l-Kâbeti'l- Müşerrfe,** Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Mekketü'l-Mekkiyye, Mekke, 2008, s. 20.
505 Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/37.
506 Buḫârî, **Ṣaḥîḥ,** Cilt. 4, s. 142; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt. 1, s. 154.
507 Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke** (nşr. Ruşdî es-Ṣâliḥ Mulaḥḥas) s. 26; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt. 1, s. 252; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân,** Cilt: 3, s. 62.
508 Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ,** s. 96; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt. 1, s. 154; Vâḥidî, **Vasîṭ,** Cilt. 3, s. 34.
أَمَرَ هَاجَرَ أُمَّ إِسْمَاعِيلَ أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِ عَرِيشًا. ثم قال: (رَبَّنا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ ، ثم انصرف إلى الشام وتركهما عند البيت الحرام .
509 ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt. 4, s. 350; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**,Cilt: 4, s. 142; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 8.
510 Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 96; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt. 1, s. 54; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt. 1, s. 154; İbn Keşîr**, Tefsîr,** Cilt. 1, s. 434.
511 Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/37.

emniyeti gereği *"Beytü'l-Harâm" ve "Beytü'l-Muharrem"* isimleri verilmiştir[512]. Kâbe, güvenli beldededir[513]. Dolayısıyla bu iskân mahalli, emzikli bir annenin ve küçük bebeğinin asgari şartlarda bile olsa emniyetle yaşayabileceği bir belde olmalıdır. Güvenlik insan yaşamı için zorunlu bir ihtiyaçtır ve Hz. İbrâhim bu ihtiyacını Allah'a *"Rabbim! Bu şehri güvenli kıl."* (رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا الْبَلَدَ اٰمِنا) şeklinde arz etmiştir. Hz. İbrâhim bu talebini *"Rabbim! Bu şehri **güvenli kıl**, beni ve çocuklarımı putlara tapmaktan uzak tut!*" sözleriyle dile getirmiştir[514]. Mezkûr ayetlerin sıralamasında Hz. İbrâhim'in önce güvenlik için dua ettiği daha sonra ailesini emniyetli bir mekân olan *"Beytü'l-Muharrem"*e (بَيْتِ الْمُحَرَّم) yerleştirdiğini görüyoruz. Bu minvâlde Hz. İbrâhim'in duâsındaki *"güvenilir ve yaşanabilir iskân mahalli"* talebinin makbûl olduğu gerçeğini de zikretmemiz gerekir. Zira, Kureyş suresinde Hz. İbrâhim'in ailesini iskân ettiği bu kadîm yerden Kureyş kabilesinin açlık ve korkudan emîn olarak ikâmet ettiği yaşam alanı olarak bahsedilmektedir. Surede, Kureyş'in sahip olduğu bu imkandan dolayı da *Kâbe'nin Rabbi*'ne ibadet etmeleri emredilmiştir[515].

Kanaatimizce Hz. İbrâhim ve eşinin, Allah'ın emrini teslimiyet ve tevekkülle yerine getirmeleri, bununla birlikte tedbirli olmaları da mümkündür. Mezkûr hadisenin anlatıldığı rivayetlerde Mekke yakınlarında *Amâlika* adı verilen kavimden bahsedilmektedir[516]. Bir kavmin buradaki varlığı bölgede yaşamın olduğunu göstermektedir. Buranın emniyetli bir yer olması belki de Hz. İbrâhim'e inanan Mekkeli insanların varlığına dayanmaktadır. Hz. İbrâhim'in ailesini oraya götürmesinin anlamlı bir sebebi olmalıdır. Bize göre Mekke dışından getirilen yabancı bir anne ve bebeğinin emniyet içerisinde yaşaması, söz konusu alanın hürmete layık/kutsal bölge olmasıyla alâkalıdır. Netice olarak Kâbe'nin "*Beytü'l-Muharrem*" (بيت المحرم) "*hürmete layık/saygın ev*" ismi, bizâtihi güvenli bir şehrin, güvenli bir mâbedini tavsîf etmektedir.

---

[512] Havvâm, s. 18.
[513] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhîm, 14/35; Tîn, 95/3.
[514] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhîm, 14/35.
[515] Kur'ân-ı Kerîm, Kureyş, 106/1-4. "*Kureyş'in güvenliğini, onların kış ve yaz yolculuklarında **güvenliğini** sağlamak için (Allah lütuflarda bulundu). Onlar da kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve her çeşit **korkudan emin** kılan şu evin rabbine kulluk etsinler."*
[516] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 1, s. 54; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt. 1, s. 154. Rivayetlere göre selem ve semur denilen dikenli ağaçların bulunduğu Mekke'nin etrafında Amâlikalılar yaşamaktaydı. Hz. İbrâhim Mekke'ye ulaştıkları zaman Cebrail'e: *"İsmâil ile annesini bırakmakla emrolunduğum yer burası mı?"* diye sordu. Cebrail : *"Evet, burasıdır"* dedi.
يقال لهم العماليق خارج مكة

1.3.8. Beytü'l-Ma'mûr (البيت المعمور), Durah (ضراح)

"Beytü'l-Ma'mûr"(البيت المعمور) ifadesi Kâbe'nin Kur'ân-ı Kerîm'de *"Beyt-i ma'mûra, andolsun ki"* âyetinde adı geçen bir ismidir[517]. Kâbe'yi tanımlayan "*ma'mûr*" kelimesi ile *"gelen gideni çok olan, ziyaretçileriyle şenlenen ve bakımlı olan yer"* kastedilmektedir. Allah'ın Kâbe'yi her gün, belirli sayıda ziyaretçi ile mâmur kıldığı, insanların sayısı bundan eksikse meleklerle tamamladığı anlatılmaktadır[518].

"Allah, Hz. Âdem'i Cennet'ten çıkarıp yeryüzüne indirince: *Ey Âdem! Gökteki beytimin hizasında yerde benim için bir beyt yapın ve sen ve çocukların orada ibadet edin*!" emri verdiği buna binâen Kâbe'nin yapıldığı rivayet edilmektedir[519]. Yeryüzündeki Kâbe'nin, gökteki beytin hizasında onun izdüşümü olduğu kabul görmüştür[520]. Rivayetlerde Kâbe'nin yer ehli ve gök ehli için ayrı tasarımlarının olduğu anlatılmaktadır. "*el-Beytü'l-Ma'mûr*" un gökyüzünde bulunan evin/ mâbedin adı olduğu[521] ve gökyüzünde farklı katmanlarda bulunduğu rivayet edilmiştir[522]. *"Beytü'd-Dürâh*" (ضراح)[523], *"Surah"* (صراح)[524] veya *"Beytü'l-Ma'mûr"* (البيت المعمور) isimleriyle marûf bu mekânın binlerce melek tarafından tavaf edildiği bildirilir[525]. Nakillerde *" 'Beytü'l-Ma'mûr' adı verilen mekânda melekler Allah'ı takdîs ve tesbih ettikten sonra kıyamete kadar oraya dönmezler.*" denilmektedir[526]. Benzer nakillerde,

---

[517] Kur'ân-ı Kerîm, Tûr, 52/4; Zemaḫşerî, **el-Keşşâf ʿan Ḥaḳâîḳı Ğavâmiḍi't-Tenzîl**, Cilt: 4, s. 428; Ebû Saʿîd ʿAbdullâh b. ʿOmer el-Şîrâzî el-Beyḍâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Teʾvîl**, I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Cilt: 5, s. 152.

[518] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs,** Cilt: 7, s. 266; Abdurrahman Küçük, "Beytü'l-Ma'mûr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992. Cilt: 6, s. 94.

[519] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 40; Celâlu'd-Dîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr Suyûṭî, **ed-Durru'l-Menŝûr** , I-VIII, Beyrut, ts., Cilt:1, s. 314.

[520] Ṭaberî**, Câmiʿu'l-Beyân,** Cilt: 21, s. 563; Ŝaʿlebî, **el-Keşf ve'l-Beyân,** Cilt: 9, s. 124**;** Ebû Muḥammed el-Beğavî, el-Ḥuseyn b. Mesʿûd b. Muḥammed b. el-Ferrâʾ **Meʿâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Ḳurʾân** (nşr. ʿAbdurrezzâḳ el-Mehdî), I-V, Dâru İḥyâi't-Turâŝi'l-ʿArabî, 1420, Cilt: 3, s. 334.

[521] Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa**, Cilt:4, s. 122; İbn Ḳuteybe, **Ğarîbu'l-Ḳur'ân**, s. 366; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 2, s. 527.

[522] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1. s. 35; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 3, s. 454.

[523] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1. s. 49; Ṭaberî**, Câmiʿu'l-Beyân,** Cilt: 22, s. 455; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt: 3, s. 454.

[524] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsir**, Cilt: 4, s.143; Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ŝanʿânî, **Tefsîru ʿAbdurrezzâḳ** (nşr. Maḥmûd Muḥammed ʿAbduh), I-III, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1419/1999, s. 3. s. 234; Belâźürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt:1, s. 8.

[525] Aḥmed b. Ḥanbel, **Müsned,** Cilt:19, s. 485; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 34, Buḫârî, **Ŝaḥîḥ,** Cilt: 4, s. 409; Müslim, **Ŝaḥîḥ**. Cilt:1, s. 45.

[526] Buhârî, **Ŝaḥîḥ**, Cilt: 9, s. 109; Müslim, **Ŝaḥîḥ**; Cilt: 1, s. 145; Ebû ʿAbdurraḥmân Aḥmed b. Şuʿayb en-Nesâʾî el-Ḫurâsânî, **Sünenu'l-Kubrâ** (nşr.Heyet), Dâru't-Ṭeŝîl, Kahire 1433/2012, s. 11; Ebû'l-Ḥaccâc Mucâhid b. Cebr el-Ḳureşî, **Tefsîru Mucâhid** (nşr. Muḥammed ʿAbdu's-Selâm Ebû'n-Nîl),

Allah'ın melekleri görevlendirdiği, gökteki *"Beytü'l-Ma'mûr"* adlı mekânın benzerini yeryüzünde yapmalarını istediği, meleklerin yeryüzünde "*Beytullah*"ı tamamlayınca burayı tavaf etmelerinin emredildiği yer almaktadır[527]. Yine rivayetlere göre yer ile gök arasında, on beş beyt ve her beytin de bir haremi bulunmaktadır. Her bir beyt diğerinin üstünde olup biri düşerse diğerinin üzerine düşecektir[528]. Mezkûr rivayetler ile yeryüzünde Beytullah ile gökyüzünde "*Beytü'l-Ma'mûr*"un birbiriyle irtibatlı olduğu dile getirilmiştir[529]. Bu konuda farklı bir yorum da bulunmaktadır. Buna göre Tûr Suresi'nde yer alan "*Beytü'l-Ma'mûr*"[530] terkibi yeryüzü Kâbe'sidir[531]. Bu düşüncenin kaynağı *"Tûr'a, açık sahifeler üzerine yazılı kitaba, beyt-i ma'mûra, yükseltilmiş tavana, kaynayan denize andolsun ki rabbinin azabı mutlaka gerçekleşecektir; ona engel olabilecek yoktur!"*[532] âyetindeki yemindir. Âyette yemin edilen Tûr Dağı'dır. Tûr'a atfedilen kitap, gök ve denizin duyu organlarıyla algılanabilir olması hasebiyle, *"Beytü'l-Ma'mûr*"un da gökyüzü değil yeryüzü Kâbe'si olabileceği ifade edilmektedir[533]. Burada "*ma'mûr*" kelimesi mecazî anlam taşımaktadır. Elmalılı'nın ifadesiyle bir yerin "*ma'mûr*" olması; üzerinde ikamet edilmesi ve ziyaretçilerinin çok olup güzel bakılmasıdır[534]. Kâbe'yle ilgili "*ayakta duranlar, rükû ve secde edenler için evimi temizle.*"[535] âyetinde bildirildiği üzere Kâbe'ye çok kişi gelmektedir. Kanaatimizce Kâbe'nin "*ma'mûr*" olması ibadet ve ziyaret maksadıyla gelenler için mâbedin imar edilerek dinamik kılınmasıyla ilişkilidir. Zira Kâbe'nin bulunduğu yer, Kur'ân-ı Kerîm'e göre geçmişte "*tarıma*

Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, Mısır 1410/1989, s. 622; Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Vehb el-Mıṣrî el-Ḳureşî, **Tefsîru'l-Ḳur'ân mine'l-Câmiʿ** (nşr. Miklos Muranyi), I-III, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003, Cilt: 2, s. 81; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 407.

[527] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1. s. 32.

[528] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 36.

[529] Samer Akkach, **Cosmology and Architecture in Premodern Islam An Architectural Reading of Mystical Ideas,** State University of New York Press, New York, 2005, s. 185. Akkach bu konuyu şöyle izah etmektedir: *"Gökyüzündeki meleklerin mekânı olan bu mekânlar bizim için evin çatısı gibidir. Bir evin çatısının değerindedir. Bu yüzden de semaya "yükseltilmiş tavan" denilir. Feleklere -gezegenlerin içinde döndüğü kürelere- gelince, onlar da semaların kendisi değil, bu sabit semaların içine hapsedilmişlerdir. Bu yüzden Beytü'l-Ma'mûr, Kâbe'nin zıttındaki ekseninden hareket etmemekte orada sabit durmaktadır."*

[530] Kur'ân-ı Kerîm, Tûr, 52/4. "*Beytü'l-Ma'mûr'a and olsun ki*".

[531] İbn Keŝîr, **Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 1, s. 378.

[532] Kur'ân-ı Kerîm, Tûr, 52/ 1-8.

[533] Abdurrahman Küçük, "Beytü'l-Ma'mûr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992. Cilt: 6, s. 95.

[534] Elmalılı Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili,** (Sad: Nusrettin Bolelli, Emin Işık, İsmâil Karaçam, Abdullah Yücel) Azim Dağıtım, İstanbul, 2020, Cilt.7, s. 297.

[535] Kur'ân-ı Kerîm, Hacc, 22/26.

elverişli olmayan bir vadi"[536] iken gelecekte "*Ümmü'l-Kur'a*"dır[537]. Issız ve çorak bir belde, Kâbe sayesinde büyük bir değişim ve dönüşüm ile "*şehirlerin anası/merkezi/başşehir*" olmuştur. Başşehir, İbn Haldun'un tarifiyle "*bir sahanın merkezi gibidir, umrân ve nüfus orada toplanır*"[538]. Burada *"Beytü'l-Ma'mûr* ile vurgulayabileceğimiz tabir *"umrân"*dır. *"Umrân",* İbn Haldun'un önemsediği ve çok kullandığı bir tabirdir. Bu tabir*, yeryüzünün ma'mûr hâle getirilmesi, insanların cemiyetler hâlinde yaşayarak mümkün olan bölgeleri imar etmesi ve ihtiyaçlarını karşılamak için birbiriyle yardımlaşarak içtimaî bir hayat yaşamalarını* ifade etmektedir[539]. Bu bağlamda, *"Beytü'l-Ma'mûr*"u değerlendirirken "*ma'mûr*" ile aynı kelime kökünden gelen *"umran"* arasında ilişki kurabiliriz. Yukarıda bahsettiğimiz merkezde yer alan *"Beytü'l-Ma'mûr*" yani Kâbe, insanı dinî vecibeyle buraya çekmektedir. Bu merkezde hac ve umre vesilesiyle bir araya gelen Müslümanlar arasında diller, kültürler, devletler üstü bir beraberlik sağlanır. Tabiatı gereği sosyal bir varlık olan insan, burada dinî ve içtimaî yaşamın kemâl halini, "*ma'mûr*"u yaşar. Dolayısıyla Kâbe'nin *"Beytü'l-Ma'mûr"* ismi, mekâna ve düşünceye hitap ediyor olabilir. Kâbe'ye atfedilen *"Ma'mûr Ev"* işlevsel olarak mekânsal mahrûmiyet ve harâbiyetin uygarlığa dönüşümünü ifade ederken, düşünsel olarak da insan gönlünü ihya eden mekânı işaret ediyor diyebiliriz.

Netice itibariyle bir medeniyetin doğuşuna vesile olan Kâbe'nin Hz. İbrâhim, Hz. Hacer ve Hz. İsmâil'in izlerini taşıdığı izahtan varestedir. Yine onların mirasını koruyan Hz. Muhammed'in Kâbe'yi putlardan ve putperestlerden arındırdığı, burada İslâm'ı yaşadığı ve yaşattığı bir gerçektir. Hz. Peygamber, Mekke'nin fethiyle Kâbe'yi ihya, bu mâbedin taklitlerini imha etmiştir. Fetihten kısa süre sonra İslâm'ın iman, ibadet ve ahlak ilkeleri netleşmiştir. Gelinen noktada dinin noksan tarafı kalmadığı[540] Kâbe'ye yakın topraklarda nâzil olan "*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim."*[541] ayetinden

[536] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/37.
[537] Kur'ân-ı Kerîm, En'âm, 6/92; Şûrâ 42/7.
[538] İbn Haldun, **Mukaddime** (1-2), Yayına Haz: Dr. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.1414.
[539] İbn Haldun, **Mukaddime**, (Arslan Tekin), s. 2459.
[540] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt. 3, s. 371.
[541] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide 5/3; Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr**, Cilt. 5, s. 273; İbn Vehb, **Tefsîru'l-Ḳur'ân**, Cilt: 2, s. 68. Bu ayetin 9. Zilhicce, h. 10 yılında, Veda haccında, Arafat'ta nâzil olduğu ve Hz. Peygamberin bu ayetin nüzulünün akabinde 81 gün yaşadığı rivayet edilmektedir.

anlaşılmaktadır. Bu ayetin tezâhürünü Kâbe üzerinde de görmek mümkündür. *"Beytü'l-Ma'mûr*", "*ıssız ve çorak bir belde*"yi[542] *Ümmü'l-Kur'a*"ya[543] yükseltmiş, daha açık bir ifadeyle *"Ma'mûr Ev",* münbit olmayan Mekke'yi siyasî, sosyal ve ekonomik gücün merkezi/başşehir kılmıştır diyebiliriz.

1.3.9. Düvvâr (الدُوَار), Devvâr (الدَّوَّار)

"Devvâr" (الدَّوَّار) ve "*Duvvâr"* (الدُوَار) Beytü'l-Harâm'ın isimlerindendir[544]. D-v-r (دَار) kökünden gelen *Devvâr"*(الدَّوَّار) "*dolaşmak, dönmek, bir şeyin etrafında dönmek*" anlamlarında kullanılmaktadır[545]. *"Duvvâr"*'ın çoğulu *"dâir"* (دائر) ve mübalağa sîgası da "*Devvâr*" dır (دوار)[546]. Bu isim, Câhiliye dönemi şiirlerinde yer almaktadır[547] ayrıca Kâbe'nin etrafında dâire şeklinde dönülmesi nedeniyle verilmiştir. *Devvâr'*ın Kâbe ismi olarak kullanılmasının yanı sıra Arapların taptığı bir putun ismi olduğu ve bu putun etrafında dönenlerin olduğu belirtilmektedir[548]. İbn Aşûr, Kâbe'ye tazîmde bulunan İsmâiloğullarının Mekke'den uzaklaştıklarında, Kâbe civarından aldıkları taşı bulundukları yere dikip, *"Kâbe"* ile kıyaslayıp, *"Kâbe'de taştır*" diyerek tapındıklarını kaydetmektedir. Onların buna *"Düvvâr*" adı verdiğini, onun etrafında tavaf ederek ve kurban keserek Allah'a yaklaştıklarını ifade etmektedir[549] .

---

[542] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/37.

[543] Kur'ân-ı Kerîm, En'âm, 6/92; Şûrâ 42/7.

[544] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 4, s. 298; Fâsi, **Şifaü'l- Ğaram**, Cilt: 1, s. 175.

والدَّوَّار والدُّوَّارُ؛ كِلَاهُمَا عَنْ كُرَاعٍ، مِنْ أَسماء الْبَيْتِ الْحَرَامِ

ومن أسمائها: الدوار بضم الدال المهملة وفتحها وتشديد الواو وبعدها ألف وراء مهملة، ذكر ذلك ياقوت في مختصره لمعجم البلدان

[545] İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab,** Cilt: 4, s. 296.

[546] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 4, s. 297.

وَفِي الأَزهري: الدَّوَّارُ صَنَمٌ كَانَتِ الْعَرَبُ تَنْصِبُهُ يَجْعَلُونَ مَوْضِعًا حَوْلَهُ يَدُورُون بِهِ، وَاسْمُ ذَلِكَ الصَّنَمِ وَالْمَوْضِعِ الدُّوَارُ

İbnü'l- Kelbî, Cilt: 1, s. 33; Beyḍâvî, Cilt: 3, s. 200.

[547] İmruʾu'l-Ḳays, İmruʾu'l-Ḳays b. Ḥucr b. el-Ḥârîs el-Kindî, (**Dîvânu İmriʾi'l-Ḳays** (nşr. ʿAbdurraḥmân el-Muṣṭâvî), Dâru'l-Maʿrife, Beyrut 1425/2004. s. 60; Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn** Cilt: 8, s. 57.

فَعَنّ لنا سِرْبٌ كأنّ نِعاجَه ... عَذارَى دَوارٍ في مُلاءٍ مُذَيَّلِ

Cevherî, **Ṣıḥâḥ**, Cilt: 2, s. 661; Nevevî, **Mecmuʿ Şerḥu'l-Muhezzeb**, Dâru ʿÂlemi'l-Kitâb, 1423/2003, s. 68.

[548] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 8, s. 56; Cevherî, **Ṣıḥâḥ**, Cilt: 2, s. 661

[549] M. Tâhir İbn Âşûr, **et-Taḥrîr ve't-tenvîr, Dâru't-Tunusî**, I-XXX, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus, 1984. Cilt: 6, s. 94.

وَأَمَّا الْأَنْصَابُ فَلَمْ تَكُنْ مَعْدُودَةً وَلَا كَانَتْ لَهَا أَسْمَاءٌ وَإِنَّمَا كَانُوا- يَتَّخِذُهَا كُلُّ حَيّ- يَتَقَرَّبُونَ عِنْدَهَا، فَقَدْ رَوَى أَئِمَّةُ أَخْبَارِ الْعَرَبِ: أَنَّ الْعَرَبَ كَانُوا يُعَظِّمُونَ الْكَعْبَةَ، وَهُمْ وَلَدُ إِسْمَاعِيلَ، فَلَمَّا تَفَرَّقَ بَعْضُهُمْ وَخَرَجُوا مِنْ مَكَّةَ عَظُمَ عَلَيْهِمْ فِرَاقُ الْكَعْبَةِ فَقَالُوا: الْكَعْبَةُ حَجَرٌ، فَنَحْنُ نَنْصِبُ فِي أَحْيَائِنَا حِجَارَةً تَكُونُ لَنَا بِمَنْزِلَةِ الْكَعْبَةِ، فَنَصَبُوا هَذِهِ الْأَنْصَابَ، وَرُبَّمَا طَافُوا حَوْلَهَا، وَلِذَلِكَ يُسَمُّونَهَا الدُّوَارَ- بِضَمِّ الدَّالِ الْمُشَدَّدَةِ وَبِتَشْدِيدِ الْوَاوِ- وَيَذْبَحُونَ عَلَيْهَا الدِّمَاءَ الْمُتَقَرَّبَ بِهَا فِي دِينِهِمْ.

Kâbe'nin "*Devvâr*" (الدَّوَّار) ve "*Duvvâr*" (الدُوَار) isimlerinin, mâbedin fizikî şekli veya etrafında yapılan tavafın şekliyle ilişkilendirilerek verildiği belirtilmiştir. Kanaatimizce bu isim, dörtgen anlamına gelen "*kâ'b*"ın "*küp*" anlamı ile Kâbe'nin ilişkisi gibidir. Tavafta, mâbed etrafındaki dâirevî dönüş, mâbedin "Devvâr" (الدَّوَّار) ve "Duvvâr" (الدُوَار) ismi almasına sebep olabilir. Zira, dâra-yedûru (دَارَ ، يَدُور) fiili, bir şeyin etrafında dönmeyi ifade etmektedir[550]. Bir kelimenin somut bir anlamının zaman içinde soyut bir anlam kazanması mümkündür. Ayrıca Kâbe binasının özel bir dekorasyona sahip olmayan ve dört duvardan müteşekkil görüntüsü mâbede ad olmuştur diyebiliriz.

1.3.10. Hamsâ (الحمساء)

"*Hamsâ*" (الحمساء) ibaresi de Kâbe'nin isimleri arasında yer almaktadır[551]. Bu isim, ha-me-se (ح م س) kökünden türemiştir. "*Cesaret, kuvvet ve güç*" anlamlarına gelmektedir[552]. Kâbe için kullanılan *"Hamsâ"* (الحمساء) kelimesi müfret müennes kalıpta kullanılmakta ve bazı Câhiliye şiirlerinde yer almaktadır[553]. Kelimenin diğer anlamı renklerle alâkalıdır. Etin kavrulduğunda renginin değişmesi, kırmızıdan siyaha dönmesi bu isimle anılmıştır[554]. Burada "*Hamsâ*" kelimesinin renk içerikli anlamının Kâbe'deki Haceru'l-Esved'in rengi ile ilgili olabileceği düşünülmüş ve Haceru'l-Esved'in rengi de beyazdan siyaha veya kırmızıdan siyaha meylettiği için bu isimle anılmış olduğu kaydedilmiştir[555]. Ayrıca, Kâbe'nin "*Hamsâ*" (الحمساء) ismi ile aynı kökten gelen *hums* (الحُمْس) kelimesinin ilgisi düşünülmüştür. "*Hums*" (الحُمْس) kelimesinin çoğulu, (الأحمس) "*ahmes*"tir. İslâm öncesi Câhiliye Arapları'nda, dinlerine aşırı bağlı, cesaret ve şecaâtleriyle temayüz etmiş bir kabilenin mensuplarına

---

[550] İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab,** Cilt: 4, s. 296.
يُقَالُ: دَارَ يَدُورُ وَاسْتَدَارَ يَسْتَدِيرُ بِمَعْنًى إذا طَافَ حَوْلَ الشَّيْءِ

[551] Şerefî, s. 465; Zeytûnî, s. 127.

[552] Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa,** , Cilt: 4, s. 206; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 6, s. 56.

[553] Ṣâḥib, **Muḥîṭ fi'l-Luğa**, s. 203; Zeytûnî, s. 127.
وقيل في قَوْلِ ساعِدَةَ:
يَدْعُوْنَ حُمْساً ولم يَرْتَعْ لهم فَزَعٌ

[554] Fîrûzâbâdî, **Ḳāmûsü'l-muḥîṭ,** Cilt: 1, s. 539.
والحُمْسُ: الأَمْكِنَةُ الصُّلْبَةُ، جَمْعُ أحْمَسَ، وهو لَقَبَ قُرَيْشٍ وكِنانَةَ وجَديلَةَ ومن تَابَعَهُمْ في الجاهِلِيَّةِ، لِتَحَمُّسهمْ في دِينِهم، أو لالْتِجائِهم بالحَمْساءِ، وهي الكَعْبَةُ، لأنَّ حَجَرَها أبيضُ إلى السَّوادِ.
والحَماسَةُ: الشَّجاعَةُ.
والأَحْمَسُ: الشُّجاعُ،

[555] Şerefî, s. 468; Zeytûnî**,** s. 126.

"Ahmesî" adı verilmiştir[556]. Ayrıca bu kelime, güç ve şiddet anlamına gelmektedir, İslâm'dan önce Mekke'de yaşayan Kureyş kabilesi ve Huzâ'a kabilesinin lakabı olarak kullanılmıştır. Bu kabileler, sahip oldukları hac işlerinin idaresi ile ilgili imtiyazları sebebiyle, şiddet ve sertlikleriyle tanınıyordu. Bunlar "*Hums*" kabileleri olarak adlandırılıyorlardı[557]. Kureyşle iş birliği yapan kabileler Kinâne, Huzâ'a ve Benî Amir'den oluşmakta idiler[558]. Kâbe'nin "*Hamsâ*" (الحمساء) ismi ile Ahmesîler'i ilişkilendiren bir araştırmacı Uri Rubin'dir. Rubin'e göre Ahmesîler, mâbedin isminden kendilerine de isimlendirme yaparak Kâbe'ye olan düşkünlüklerini belli etmişlerdir. Rubin[559], bu hususu "*Hums'un Kâbe'ye adanmışlığı, "Hums" ifadesinin Kâbe'nin isimlerinden biri olan ve taşlarının griliğine atıf yapan "el-Hamsâ"dan türetilmesinden açıkça anlaşılıyordu.*" sözleriyle anlatmaktadır.

1.3.11. İlâl, Elel, Âl (الإلال)

Kâbe'nin isimlerinden birisi *"İlâl"*dir (الإلال). "*Elel*" *ve* "*Âl*" şeklinde de telaffuz edilmiştir. Kelime kökü itibariyle doğrudan Kâbe'yle ilişkisini göremediğimiz *"İlâl"* (الإلال) isminin Kâbe'nin adı olarak kullanıldığını ifade eden araştırmacılar delillerini Câhiliye şiirlerinden göstermektedir[560]. Bunlardan ilki:

فأُقسم بالذي حجتْ قريشْ ... وموقف ذي الحجيج إلى **إلال**[561]"

"Kureyş'in haccettiğinin adına yemin ederim

[556] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 175; İbn Habîb, s. 178; Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa**, Cilt: 4, s. 206; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 6, s. 56.
[557] Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Cilt: 1, s. 453.
[558] Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsḥâḳ b. Yesâr el-Muṭṭalibî, **Sîre (Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî)** , Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1398/1978, s.120; Recep Uslu, "Hums" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, Cilt: 18, ss. 364-365.
[559] Uri Rubin, "*The Ka`ba: Aspects of its Ritual Functions",* **Jerusalem Studies in Arabic and Islam,** sayı: 8, Jarusalem,1986, s. 125.
[560] Muhammed el-Mekkî İbn El Hüseyin, **Esmâü'l-Ka'beti'l-Müşerrefe,** İşraf: Ali Rıza Tevnisi, s. 14; Abdülkuddüs el-Ensârî, **Tarihu'l-Mufassal Kâbetü'l-Müşerrefe kable'l-İslâm,** Mektebetü's-Sahafî el Edebî, Mekke, 1419 h. s. 20; Zeytunî, s. 128; Şerefî, s. 466.
[561] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 319.

*ve **İlâl'i** ziyaret edenlerin vakfe yaptığı yerin adına*"[562] Bu dizede İlâl'e, Arafat/ Cebelü'r-Rahme[563] ya da Beytullah anlamı verilmiştir[564]. Diğer bir dizede de **İlâl** ifadesi de yer almaktadır.

بِمُصْطَحَبَاتٍ مِنْ لَصَافٍ وَثَبْرَةٍ ... يَزُرْنَ إِلَالًا سِيرُهُنَّ التَّدَافُعُ[565] "

*"Lisâf ve Sebralı arkadaşlarıyla bayanlar izdiham içinde yürüyerek **İlâl'i** ziyaret ediyorlar."*[566] dizesinde yer alan *"İlâl"* kelimesiyle Arafat'taki Âl Dağı, diğer ismiyle Cebelü'r-Rahme olduğuna değinilmektedir[567]. Arafat'ta birçok dağ bulunmaktadır. Bu dağlara *"Rahmet dağları"* veya *"İlâl"* adı verilmiştir[568]. *"İlâl"*in "*Beytü'l-Harâm*" anlamına geldiği de kaydedilmiştir[569]. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kâbe, namaz için yön ve hac için yer mekânıdır. Namazda "*Kıble*" oluşunun Kâbe'nin bir ismine dönüştüğü gibi hac mekânlarından Arafat'ın bir diğer ismi *"İlâl"*in de Kâbe'ye isim olduğu anlaşılmaktadır.

---

[562] İbn Ḥabîb, Muhabber, **Arap Kültürü**, çev. Âdem Apak, İsmâil Güler,Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018. s. 228. *"Kureyş'in haccettiğinin adına yemin ederim ve **İlâl'i** ziyaret edenlerin vakfe yaptığı yerin adına"*

[563] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 319. Rivayetlere göre Araplar Arafat'ta vakfe yaptıktan sonra, güneş batmadan oradan ayrılıp Müzdelife'ye gelirlerdi. Kureyşliler Arafat ve Müzdelife de bulunmaz, harem bölgesine saygı gösterirlerdi. Kusay, Harem bölgesini gösteren yeri işaretleyerek, Cebelü'r- Rahme dağı için **İlâl'**i kullandığı nakledilmiştir.

Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 195. Rivayetlerde İbn Abbas'ın Arafat'ı tarifi şöyledir: *"Arafat'ın sınırları, Batn-ı Urane üzerinde yükselen dağdan Vasîk'e doğru uzanan Urene dağlarına ve bu dağların Arafat vadisiyle birleştiği yere kadar olan bölgedir. Hz. Peygamberin Arefe günü yatsıda vakfe yaptığı yer Neb'a, Nebîa veya Nâbit dağının dibindeki taşlar üzerindedir. Âl denilen dağa doğru bir çıkıntı oluşturur. Âl dağı Taif yolunun solunda ve imamın vakfe yerinin sağında bulunur."* Nâbiğa Beni Zîbyân onun hakkında şöyle demiştir:

بِمُصْطَحَبَاتٍ مِنْ لَصَافٍ وَثَبْرَةٍ ... يَزُرْنَ إِلَالًا سِيرُهُنَّ التَّدَافُعُ "

[564] Cevâd ʿAlî, Cilt: 12, s. 6.

يريد بذلك مكة. وبمكة بيت الله.

ومعارفنا عن "البيت الحرام" ضئيلة، وفي الذي يذكره أهل الأخبار عنه ما لا يمكن قبوله ولا الأخذ به، لأنه لا يدخل في حدود التاريخ

[565] Ebû Umâme Ziyâd b. Muʿâviye en-Nâbiğâ eẕ-Ẕûbyânî, **Dîvân** (nşr. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm), Dâru'l-Meʿârif, Kahire, s. 36; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 274; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2. s. 294; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 5, s. 302; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 3, s. 30; Hamevi, Cilt:1, s. 243.

[566] Ezrakî**, Mekke Tarihi**, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 516. *"Lisaf ve Sebralı arkadaşlarıyla bayanlar İzdiham içinde yürüyerek Beyt'i (Elel'i) ziyaret ediyorlar*"

[567] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 194; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 3, s. 194; İbn Keŝîr, **Bidâye ve'n-Nihâye**, s. 71; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 14, s. 28.

[568] Ebû'l-Fidâʾ İsmâʿîl b. ʿAlî, **Takvîmu'l-Büldân**, Mektebetu'ŝ-Ŝeḳâfeti'd-Dîniyye, 1427H, s. 83; Çelikkol, s. 40.

وابن عامر المنسوب إليه الحائط المذكور: هو عبد الله بن عامر بن كرير، ومن جملة عرفات: جبل الرحمة ويسمى إلال بكسر الهمزة وتخفيف اللام].

[569] Ḥamevî, Cilt:1, s. 243; Muhammed b. El Hüseyin el-Mekkî, **Esmaü'l-Kâbeti'l-Müşerrefe,** İşraf: **Ali Rıza Tevnisi**, s. 14; Abdülkuddüs el-Ensârî, **et Tarihu'l-Mufassal Kâbetü'l-Müşerrefe kable'l-İslâm,** Mektebetü's-sahafî el edebî, Mekke, 1419 h. s. 20; Zeytunî, s. 128; Şerefi, s. 466.

1.3.12. Kâdis (قادس)

Kâbe'nin isimlerinden birisi de "*Kâdis*"tir (قادس)[570]. Temiz olmak ve günahlardan arındırmak anlamlarında kullanılmaktadır[571]. "*Kâdis"* ismi Kuddûs ve mukaddes kelimeleriyle ilişkilidir. Bereket ve mübarek olmak anlamlarına gelen *"Kuddûs"* ismi, Allah'a nispet edilen zâtî-selbî (tenzîhî) isimler grubu içinde mütâlaa edilir ve "*izzet, şeref, hükümranlık bakımından en yüce*" manasındaki *Âli* ismiyle anlam yakınlığı içinde bulunmaktadır[572].

"Kâdis" kaynaklarda hem Kâbe (Beytü'l-Harâm)[573] hem de Mekke'nin ismi olarak yer almaktadır[574]. Kâbe'nin kutsallık, yücelik, temizlik, saflık ifade eden *"Kâdis"* ismiyle anılması günahlardan arındırması nedeniyledir[575]. Mekke için kutsallığı için kullanılmıştır[576]. Benzer bir kullanım *"Kudüs"* adıyla bilinen "*Beytü'l-Makdis*"e ait olup beldenin kutsiyet ve bereket taşıdığını, mübarek olduğunu ifade eder. Şehrin en yaygın adı olan "*Kudüs"* kelimesinin Ârâmîce "*kudşa*"dan geldiği ve bu kelimenin şehri değil mâbedi ifade ettiği belirtilmiştir[577].

Kanaatimizce *"Kâdis"* (Kâbe) ile Kudüs (Beytü'l-Makdis) aynı vasıfla bu isme sahip olmuşlardır. Yönün, mekânın veya nesnelerin kendisine kutsallık atfedilemez. *Kuddûs,* Allah için kendiliğinden kutsal oluşunu, *mukaddes* ise kutsalın tezahürgâhı diyebiliriz. Kutsallık, *"Kuddûs"* olanın söylediği, gösterdiği ve yönlendirdiği her şeydedir. Hz. Muhammed'in risâleti boyunca Kudüs (Beytü'l-Makdis) ve Kâdis'in (Kâbe) her ikisi de "*kıble*" (القبلة) olmuşlardır. Dolayısıyla, kutsiyet ve saygınlık mekânda değil "Kuddûs" olanın zâtındandır. Araştırabildiğimiz kadarıyla Kur'ân-ı

---

[570] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt**:** s. 280; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 174.
[571] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 6, s. 168; Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa,** Cilt: 8, s. 303.
[572] Bekir Topaloğlu, "Kuddûs", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2002, Ankara, Cilt: 26, s. 314.
[573] Ebû ʿUbeyd ʿAbdullâh b. Abdilʿazîz el-Endelusî, **Muʿcemu Me'staʿceme min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâḍiʿ** (nşr.), I-IV, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut, 1403H, Cilt:1, s. 270.
القادس: اسم للبيت الحرام. قال غيره سمّيت بذلك من التقديس، وهو التطهير، لأنها تطهر من الذنوب
[574] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 65; İbn Zahîra, **el-Câmiʿu'l-laṭîf,** s.150.
[575] Devserî, s. 23; Bekrî, Cilt: 1, s. 270.
[576] Riyad b. Hasan Havvâm, **Esmâü'l-Kâbete'l Müşerrfe**, Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Mekke, 2008, s. 25.
[577] Ömer Faruk Harman, "Kudüs", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2002, Ankara, Cilt: 26, s. 323. Kudüs, İslâmî kaynaklarda *"İliyâ medînetü beyti'l-makdis"* şeklinde de geçmekte ve kısaca İliyâ veya Beytü'l-Makdis (Beytü'l-Mukaddes) denilmektedir. Aslı Ârâmîce Beth makdeşa, İbrânîce Beth ha-mikdaş olan Beytü'l-Makdis başlangıçta mâbedi ifade ederken zamanla şehrin tamamı için kullanılmış, mâbedin alanı ise *"Harem"* diye adlandırılmıştır.

Kerîm'de bizâtihî kutsal yani *"Kuddûs"*[578] olan Allah'ın tayin ettiği mekânlar, insanlar nezdinde kutsalın varyantları olarak tezâhür etmektedir. Dolayısıyla bu mekânların "*harâm", "mukaddes",* "*mübarek"* ve "*mükerreme"* sıfatlarıyla temâyüz ettiğini görüyoruz. Buna göre "*harâm"*[579] kavramı tayin edilen mekânın azametli kutsallığını göstermektedir. *"Mukaddes"*[580] kavramı kutsalın tecelligâhlarına, "*mübarek"*[581] kavramı, mukaddesatın tezahürgâhlarından bereketli şehri anlatmaktadır. "*Mübarek*"in etki ettiği keremli yerler *"mükerrem"i* oluşturmaktadır. Bu bağlamda Kâbe'nin içinde bulunduğu şehrin "*mükerreme"* sıfatıyla "*Mekke-i Mükerreme"* olarak tanımlanması manidârdır. Kutsal mekân kavramının oldukça detaylı anlatıma sahip olduğu açıktır. Araştırmamızın konusu ve sınırlarından uzaklaşmamak için burada daha fazla detaya girmek istemiyoruz. Özetle ifade edersek, Kâbe'nin isimlerinden olan *"Kâdis"* veya "*Harâm"* kelimeleri bizâtihi kutsallığı yani İlahî takdîs (mukaddes) ve tathîri (arınmışlığı) ifade etmektedir[582]. Kâbe'nin her iki ismi, mübarek, mukaddes ve mutahhir anlamı taşıyan bizâtihî kutsal yani *"Kuddûs"*[583] isminin tecellisidir diyebiliriz.

1.3.13. Karyetü'l-Kadîme (القرية القديمة)

Kâbe'nin isimlerinden biri "*Karyetü'l-Kadîme*"dir (القرية القديمة)[584]. Kaynaklarda Kâbe'nin ismi olarak gördüğümüz bu ismin Kâbe'ye veriliş sebebi hakkında detaylı bilgiye ulaşamadığımızı belirtmeliyiz. Eyüp Sabri Paşa bu ismin verilme sebebini kalabalık toplulukların toplanma yeri olması şeklinde beyan etmiştir[585]. Bu isim Mekke'nin ismi olarak da nakledilmiştir[586].

---

[578] Kur'ân-ı Kerîm, Haşr, 59/23; Cuma, 62/1.
[579] Tezimizin Dördüncü Bölüm'ünde, "*Kur'ân-ı Kerîm'de Kâbe'yle alâkalı "Hurumât"* bahsinde konuyu etraflıca anlattığımız için burada anlatıma yer vermiyoruz.
[580] (Arz-ı Mukaddes, Mukaddes Tuva Vadisi,) Kur'ân-ı Kerîm, Mâide, 5/21; Tâhâ, 20/12; Naziât, 79/16.
[581] Kur'ân-ı Kerîm, İsrâ,17/1; Enbiyâ, 21/71, 81; Sebe', 34/18.
[582] Fîrûzâbâdî, **el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ**, s. 565; İbn Zahîra, s. 150.
[583] Kur'ân-ı Kerîm, Haşr, 59/23; Cuma, 62/1; Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn,** Cilt: 5, s. 73; Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa,** Cilt:8, s. 304. Ṣâḥib, **Muḥîṭ fî'l-Luğa**, Cilt: 5, s. 284.
[584] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 280; Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Muḥammed el-ʿAbderî, **Riḥletu'l-ʿAbderî** (nşr. ʿAlî İbrâhîm Kürdî), s. 377; Nuveyrî, Cilt:1, s. 313; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 174; Fâsî,ʿ**İḳdü'ş-şemîn fî târîḫi'l-beledi'l-emîn,** Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419, Cilt: 1, s. 228; İbn'uḍ-Ḍîyâ', s.123.
[585] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Haremeyn,** Cilt: 1, s. 223.
[586] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt: 1, s. 254.

Kanaatimizce, "*Karyetü'l-Kadîme*" terkibinin iki kelimesi ismi izâh eder niteliktedir. *"Tarihî Merkez"* anlamı verebileceğimiz "*Karyetü'l-Kadîme*"nin "*kadîme"* (القديمة) kelimesi buranın tarihinin uzun zamana dayandığını, yani kıdemini bildirmektedir. *Karye* (القرية) insanların toplanması ve toplandığı yer için kullanılmakta olup çoğulu *"kurâ"*dır (قُرًى)[587]. "*Karye*" (القرية) kelimesinin çoğul kullanımı Mekke'nin *"Ümm-ü'l-Kurâ"*(امّ القرى) isminde yer almaktadır[588]. Kur'ân-ı Kerîm'de Mekke'yi tarif eden *"Ümm-ü'l-Kurâ"*[589] şehirlerin merkezi ve Müslümanların kıblesi anlamında kullanılmıştır[590]. Râzî, Mekke'nin şehirlerin merkezi olmasını Kâbe'yle ilişkilendirmektedir[591]. Bize göre, *Karyetü'l-Kadîme* ile *"Ümm-ü'l-Kurâ"* birbirini tamamlamaktadır. Kâbe, Mekke'nin merkezi; Mekke'de arzın merkezi ve başşehri sıfatıyla olarak kalabalıkları toplamaktadır. Kâbe'nin "*Karyetü'l-Kadîme"* ismini ibadet ve ticaret başkenti diyebileceğimiz Mekke'nin *"Tarihî Merkez"i* olarak değerlendirebiliriz.

1.3.14. Katîn (قَطِين)

Kâbe'nin bir diğer ismi "*Katîn"dir.* "*Katîn"* (قَطِين), "*devamlı oturmak, ikâmet etmek ve mukîm*" anlamlarına gelmektedir. "*Katîn"in* çoğulu *"kuttân"* (القُطَّان) ve "*kutun"*dur (قُطُن)[592]. Genelde ev sâkinleri için kullanılan bu ismin özelde Mekke'de oturan Harem ehli[593] ve Mekke'de yaşayan Hums (الحُمْس) ehli için kullanıldığı kaydedilmiştir[594]. Câhiliye döneminde hac ibadetinde Müzdelife'de vakfede bulunanların *"Biz Beytullah'ın (Katîni) sâkinleriyiz.* (نَحْنُ قَطِينُ اللَّه)[595]" dedikleri nakledilmiştir. "*Katîn*" isminin Kâbe anlamında kullanıldığı dize A'şâ, Meymûn b.

---

[587] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn,** Cilt:5, s. 204; Ezherî, **Tehzîbu'l-Luğa,** Cilt: 9, s. 208.
[588] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn,** Cilt:5, s. 203; Ferrâʾ, **Meʿânî'l-Ḳurʾân,** s. 344; ʿAbdurrezzâḳ, **Tefsîr,** Cilt: 2, s. 213.
[589] Kur'ân-ı Kerîm, Şûrâ,42/7.
[590] ʾİṣṭaḫrî, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik,** s. 3; Vâḥidî, **Basîṭ,** s. 283; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt: 1, s. 255.
[591] Râzî, **Mefâtîḥu'l-Ğayb,** Cilt: 13, s. 67.
[592] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 13, s. 343; Zeytûnî, s. 127.
[593] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 13, s. 343.
[594] Tirmizî, **Sünen**, Cilt: 2, s. 212; Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris el-Ḳazvînî**, Mucmelu'l-Luğa (**nşr.), I-II, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, ts., Cilt. 1, s. 498.
[595] Tirmizî, **Sünen**, Cilt: 2, s. 212; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 3, s. 525; Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân,** Cilt: 2, s. 428.

Kays'ın *Divanü A'şâ'l-Kebîr*'inde görülmektedir[596]. *"Katîn"* isminin Kâbe'yi işaret ettiği bu şiirde Kureyş'in haccı anlatılmaktadır.

Kaynaklarda bu isme dâir daha fazla rivayete ulaşamadığımızı dolayısıyla bu ismin yaygın kullanılmadığını söyleyebiliriz.

1.3.15. Kıble (القبلة)

Kâbe'nin diğer bir ismi "*Kıble"* dir. "*Dönülen, yönelinen yer*" anlamına gelen "*Kıble*" (القبلة) kelimesi mescitte mihrâbın yönüne işaret etmektedir[597]. *"Kıble"*nin İslâm öncesi Kâbe isimlerinden olduğu nakledilmiştir[598]. *"Kıble"*nin İslâm'dan önceye dayanan Kâbe anlamında kullanımı Câhiliye şiirlerinde görülmektedir[599]. Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib Kâbe'yi yıkmak isteyen Ebrehe'ye karşı, Kâbe'nin kapısında *"Ey Allah'ım! Şüphesiz kul kendi yükünü korur. O halde Kâbe'nin varlığını koru."* diyerek Allah'a dua ettiği, kullandığı *"kıblemiz"* ifadesinin Kâbe anlamına geldiği rivayet edilmektedir[600].

---

[596] A'şâ, Meymûn b. Kays, **Divanü A'şâ'l-Kebîr**, (thk: Muhammed Hüseyin), Mektebetü'l-Êdêb, Kahire, 2009, s. 191.

لعمرُ الذي حجتْ قريشٌ قطينهُ، لقد كدتهمْ كيدَ امرئٍ غيرِ مسندِ

[597] Ḫalîl b. Aḥmed**, Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt. 4, s. 66; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab,** Cilt: 1, s. 305.

[598] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 12, s. 48.

[599] İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 213|; Cevherî, **Ṣıḥâḥ**, Cilt: 9, s. 496; Ebû'l-Ḳâsım ʿAlî b. el-Ḥasen **Târîḫu Dimeşḳ** (nşr. ʿOmer b. Ğarâme el-ʿAmravî), I-LXXX, Dâru'l-Fikr, 1415/1995. Cilt: 19, s. 496; Abdülmuttalib b. Hâşim, (der. Hüseyin b. Haydar Mahbub el Hâşimî), **Dîvânü Abdülmuttalib b. Hâşim**, ysz., 2009, s. 47.

عذت بما عاذ به إبراهيم ** مستقبل القبلة وهو قائم

Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 243.

قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: وَحُدِّثْت عَنْ بَعْضِ أَهْلِ زَيْدِ بْنِ عَمْرِو بْنِ نُفَيْلٍ: أَنّ زَيْدًا إذَا كَانَ اسْتَقْبَلَ الْكَعْبَةَ دَاخِلَ الْمَسْجِدِ قَالَ لَبّيْكَ حَقًّا حَقًّا، تَعَبّدًا وَرِقًّا.

عُذْت بِمَا عَاذَ بِهِ إبْرَاهِيمُ ... مُسْتَقْبِلَ الْقِبْلَةِ وَهُوَ قَائِمٌ

İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 51.

إنْ كنت تاركهم و ... قبلتنا فَأَمْرٌ مَا بَدَا لَكْ

[600] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 45.

إنْ كنت تاركهم و ... قبلتنا فَأَمْرٌ مَا بَدَا لَكْ
قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: هَذَا مَا صَحَّ لَهُ مِنْهَا.

"Ey Allah'ım! Şüphesiz kul kendi yükünü korur. O halde beytinin varlığını koru. Onların haçları ve kuvvetleri senin kuvvet ve kudretine galip gelemeyecektir."

Kıblenin önce Beyt-i Makdis olduğu, Kâbe'nin hicretten on yedi ay sonra kıble tayin edildiği bildirilmiştir[601]. Kuran-ı Kerim'de[602] kıblenin Kâbe olduğu "*Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin…"* meâlinde bir ayetle aktarılmaktadır. Kâbe'nin tamamının kıble sayıldığı, Hz. Peygamberin kıblesinin Rukn-i Şâmî ile Mizâb arasında olduğu beyan edilmiştir[603].

Yukarıda Kâbe'nin "*Kâdis*" ismini açıklarken Kıble-Kutsiyet ilişkisine temas etmiştik. Konuyu tezimizin Üçüncü Bölümü'nde "*Kıble'nin Kâbe'ye Döndürülmesi*" başlığı altında değerlendirdiğimiz için mezkûr iki hususa da burada tekrara mahâl vermemek için değinmiyoruz.

1.3.16. Mescidi'l-Harâm (المسجد الحرام)

Kâbe'nin diğer bir ismi "*Mescidi'l-Harâm*"dır. Kâbe, Mescid-i Harâm'ın ortasındadır[604]. *Mescid* ve *harâm* kelimelerinden oluşan *"Mescidi'l-Harâm*" ile Kâbe, Kâbe'nin etrafını saran boş alan[605] veya Kâbe'nin bulunduğu sahadaki cami kastedilmektedir[606]. *"Mescidi'l-Harâm"* geleneksel olarak Mekke'deki Kâbe'nin etrafındaki alan için İslâm öncesi bir isim olarak tanımlanmıştır[607]. Kaynakların verdiği bilgiye göre Kâbe, Câhiliye döneminde *"mescid", "el-Harâm*" ve "*Mescid-i Harâm*" ifadeleri ile tanımlanmaktadır[608]. Bu dönemde *Mescid-i Harâm'ın* mescit

İbn Sad, **Tabakât**, Cilt: 1, s. 90.

لَاهُمَّ إِنَّ الْمَرْءَ يَمْنَعُ رَحْلَهُ ... فَامْنَعْ حِلَالَكْ
لَا يَغْلِبَنَّ صَلِيبُهُمْ ... وَمِحَالُهُمْ غَدْوًا مِحَالَكَ
إِنْ كُنْتَ تَارِكَهُمْ وقِبْلَتَنَا ... فَأَمْرٌ مَا بَدَا لَكَ

İbn Sa'd, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Saʿd b. Menîʿ **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kerîm**, Çev. Musa Kazım Yılmaz, Siyer Yayınları, İstanbul, 2015, Cilt: 1, s. 80.
Kişi kendi göçünü evini korur, Sen de göçünü koru Allah'ım,
Onların haçı ve güçleri, Senin gücünü ve tedbirini mağlup etmesin, Allah ım
*Eğer sen onları **kıblemizle** baş başa bırakacak olursan, O senin bileceğin bir iştir Allah'ım.*

[601] İbn İsḥâḳ, **Sîre** , ss. 297-299; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 19.
[602] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/144.
[603] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 19; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, ss. 184, 185.
[604] Partin, Cilt: 8, s. 225.
[605] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 287; Zerkeşî, **İʿlâmu's-Sâcid**, s. 57.
[606] A. J. Wensinck, "Mescid-i Harâm" **The Encyclopaedia of İslâm**, Editors: E. Van Donzel – B. Lewis – Ch. Pellat, Leiden, 1978, Cilt: 8, s. 119.
[607] Gerald R. Hawting, "Ka'ba", **Encyclopedia of The Qur'an**, (ed. Jane Dammen McAuliffe) Vol.3, Leiden, 2003, s. 80.
[608] Zeytûnî, s. 125.

kelimesi namaz mahalli değildir. Bu ifade ile Kâbe, Kâbe'yi kuşatan ve ibadet için kullanılan alan[609], Mekke veya Mekke haremi kastedilmektedir[610]. Câhiliye şiirlerinde *"el-Mescidi'l-Harâm"* yer almaktadır[611]. Fâkihî ve Fâsî[612] bu ismi Mekke'nin isimleri arasında yer vermiştir.

Kâbe'yi ihâta eden tavaf mahalli ve etrafındaki mescid anlamındaki *"Mescid-i Harâm"* ismi Kur'ân-ı Kerîm'de on beş kere geçmekte[613] ve Kâbe'den çok daha yaygın kullanılmaktadır[614]. Esedî, Kur'an'da geçen "*Mescid-i Harâm*" ifadelerinin bizâtihi Kâbe'ye işaret ettiğini zikretmiştir[615]. Bize göre, *"Mescid-i Harâm"* terkibi sadece Kâbe, Mekke veya Mekke haremini ifade eden mekânları değil aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'in anlatım zenginliğini ve derinliğini hissettiren bir ifadedir. Kâbe'nin *Mescidi'l-Harâm* ismine benzer *Beytü'l-Harâm* ismine yukarıda temas etmiştik. *Harâm* lafzı hakkında Allah'ın kutsal oluşunun tezâhürüne değinerek *muazzam ve mukaddes Ev'*in sahibi olan ilâhî güce işaret etmiştik. *Beytü'l-Harâm'a* benzer isim "*Mescidi'l-Harâm"* terkibinde yer alan *harâm* lafzı, yine aynı İlâhî güce, *mescid* ise ilâhî güce yapılan kulluk ve itaate işaret etmektedir. Kanaatimizce, Kâbe'nin Kur'ân-ı Kerîm'de geçen isimleri, aynı mekânın farklı varyantlarına temas etmektedir. *Beytü'l-Harâm* ile İlâhî gücün zâtına yani Yaratana, *Mescidi'l-Harâm* ile İlâhî gücün karşısında boyun eğenin durduğu yer yani kulluğun mekânına işaret edilmiştir. Netice olarak Kâbe, *Beytü'l-Harâm ve Mescidi'l-Harâm*'ın birleşimi bir yerdir. Bu anlamda "*Beytü'l-Harâm"*a "*Rabb'in mukaddes evi"*, "*Mescidi'l-Harâm*'a "*kulların makâmı"* daha özet ve özel ifadeyle Hâlık ve mahlukun buluşma mekânıdır diyebiliriz.

---

609 İbn Âşûr, Cilt: 2, s. 29; Ensarî, 18.

610 Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Mescid-i Haram", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2004, Cilt: 29, s.273.

611 Ebû Yezîd Ḳays b. el-Ḫaṭîm, **ed-Dîvân,** s. 12; Ebû Saʿîd ʿAbdulmelik b. Ḳarîb b. ʿAlî b. Aṣmaʿ, **el-Eṣmaʿiyyât** (nşr. Aḥmed Muḥammed Şâkir, ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn), Dâru'l-Maʿârif, Mıṣr 1414/1993; Ḥamevî, Cilt: 1, s. 91.

وَاللهِ ذي المَسجِدِ الحَرامِ وَما ... جُلِّلَ مِن يُمنَةٍ لَها خُنُفُ

"Mukaddes mescidin sahibi Allah'a ve keten iplikleri ile dokunmuş yemen kumaşları ile örtülü olanlara yemin ederim."

612 Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 265; Fâsi, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 66.

613 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2 /144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide 5/2; Enfâl 8/34; Tevbe 7/19-28; İsrâ 17/1; Hac, 22/25; Fetih, 48/ 25-27; Ensarî, s.18.

614 Esedî, vr. 20b.

615 Esedî, vr. 20b.

1.3.17. Müzheb (المُذهب)

Kâbe'nin diğer bir ismi olarak "*Müzheb*"dir (المُذهب). "*Müzheb"* altın suyuyla boyanmış anlamına gelen bu lafzı[616] Fîrûzâbâdî[617] ve Zebîdî[618] lügatlerinde Kâbe'nin bir ismi olarak yer vermiştir. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda İslâmî dönemde bu isme rastlamadığımızı söyleyebiliriz. "*Müzheb"*[619] kelimesi, içinde geçtiği şiirde "*Beytullâhi'l-Harâm"* anlamına gelmektedir[620].

1.3.18. Nâzir (ناذر), Nâdir (نادر), Bâdir (بادر)

Kâbe için kullanılan bir başka isim de *"Nâzir"*dir[621]. Bu isim, Ezraḳî' nin *Aḫbâru Mekke* isimli kitabının bir nüshasında *"Nâzir"* (ناذر)[622], diğer nüshasında *"Bâdir"(*بادر)[623] olarak yer almaktadır. Noktalama işaretlerinden kaynaklanabileceği düşünülen bu karışıklığın nessâhın imla hatası olabileceği düşünülmüştür[624]. Diğer bir görüşe göre de yazım hatası olmayıp Kâbe'nin diğer bir ismi olduğu ifade edilmektedir[625]. Kâbe'ye birtakım hediye ve adakların nezredilmesi sebebiyle *"Nâzir"*, madenden elde edilen altın ve gümüşün kıymetli parçası olduğu için *"Nâdir"*

---

[616] Zeytûnî, s.127.

[617] Fîrûzâbâdî, s. 86.
والمَذْهَبُ: المُتَوَضَّأُ، والمُعْتَقَدُ الذي يُذْهَبُ إليه، والطَّرِيقةُ، والأصلُ. وبِضَمِّ الميم: الكَعْبَةُ، وفَرَسُ أبْرَهَةَ بنِ عُمَيْرٍ، وغَنِيِّ بنِ أعْصُرَ، وشَيْطَانُ الوُضوءِ، وكَسْرُ هائِهِ الصوابُ، وَوَهِمَ الجوهريُّ.

[618] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 2, s. 450.
المُذْهَبُ (بِضَمِّ المِيمِ) اسْمُ (الكَعْبَةِ) زِيدَتْ شَرَفاً.

[619] Hamevî, Cilt: 1, s. 105.
سمّي المكان أجيادا، ويؤيد هذا ما قاله الأصمعي، في تفسير قول بشر بن أبي خازم:
حلفت بربّ الداميات نحورها، ... وما ضمّ أجياد المصلّى ومذهب
لئن شبّت الحرب العوان التي أرى، ... وقد طال إبعاد بها وترهّب
لتحتملن بالليل منكم ظعينة، ... إلى غير موثوق من العزّ تهرب
قال أبو عبيدة المصلّى: المسجد. والمذهب: بيت الله الحرام

Hamevî, Cilt: 2, s. 166.
والمذهب في قول بشر بن أبي خازم:
وما ضمّ جياد المصلّى ومذهب

[620] Mekkî, s. 11; Zeytûnî, s.127; Şerefî, s. 469.

[621] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 280.

[622] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 280.

[623] Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muḥammed, (thk: İbn Dehîş), Mektebetü'l-Esedî, Birinci Baskı, ysz, 2003, s. 393; Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, **Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb,** Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesaigıl Kavmiyye, Kâhire, h. 1423, s. 313.

[624] Şerefî, s. 465.

[625] Cevâd ʿAlî, Cilt: 7, s. 7.

ismini aldığı belirtilmektedir. Ayrıca, "*kıymeti, şekli ve eşsizliği*"nden dolayı bu ismi aldığı belirtilmiştir[626]. Arapların bazı günlerde Kâbe'ye gelmelerinin de bu ismi almasında etkili olabileceği vurgulanmıştır[627]. Aşağıda temas edeceğimiz üzere Kureyş Kâbe'yi pazartesi ve perşembe günleri açmakta ve dilediği kimseyi içeri almaktadır. Bu sebeple *"Nâdir"* ismiyle nâdiren gidilen ve girilen yer anlatılmak istenmiş olabilir.

Fâsî[628], Ezrakî'nin, *"Nâzir"* (ناذر) rivayetine binaen, *"Nâdir"* ismine dipnot düşerek, kendi kitabında "*eşsizliği ve tekliği*" nedeniyle "*Nâdir*" (نادر) ismini nakletmiş ve Mekke'nin ismi olduğunu da belirtmiştir. Bazı çalışmalarda ise *"Nâzir"*, *"Nâdir"* ve *"Bâdir"* isimlerinin birlikte ele alındığı görülmektedir[629].

1.3.19. Setrullah (ستر الله)

Kâbe'ye verilen isimlerinden bir başkası da *"Setrullah"*tır. *"Allah'ın örtüsü*" (ستر الله) anlamına gelmektedir. Bu isimde yer alan "*örtü"* (ستر) bir şeyin üstünün kapanması ve kaplanmasını ifade etmektedir[630]. Kâbe için kullanılan *"Setrullah*" ismi için Numeyrî'nin[631] bir şiiri kaynak gösterilmiştir[632]. Bu şiirde geçen *"Setrullah"* ismine üç ayrı anlam verilmiştir. Bu anlamlardan biri *"İslâm"*, diğeri *"yaşlılık"*, üçüncüsü ise *"Kâbe"* dir. Eğer *Setrullah*, Kâbe anlamında kullanıldıysa, anlamı *Allah'ın örtüsü* anlamına gelir ve Kâbe'nin örtüsü kastedilmiştir[633]. Ancak,

---

[626] Mütercim Âsım Efendi, **El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît**, T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013, Cilt. 3, ss. 2360-2362.
[627] Havvâm, s. 26.
[628] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt:1, s. 65.
[629] Şerefî, s. 469.
[630] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn,** Cilt. 7, s. 236.
[631] Ebû Ḥayye en-Numeyrî, Ebû Ḥayye el-Heysem b. er-Rebîʿ **Şiʿru Ebî Ḥayye en-Numeyrî** (nşr. Yaḥyâ el-Cebûrî), Vizâretu's-Ŝeḳâfe, Dimeşḳ 1975, s. 172; Ebû ʿOsmân ʿAmr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Câḥıẓ, **el-Beyân ve't-Tebyîn** (nşr.), I-III, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1423/2002, Cilt: 3, s. 213.

رمتني وستر الله بيني وبينها ... عشية آرام الكناس رميم

Ebû Hayye el-Heysem b. er-Rebîʿ b. Zürâre en-Nümeyrî (ö. II./VIII. yüzyıl) Arap şâirlerindendir. Emevîlerin son yılları ile Abbâsîlerin ilk yıllarında yaşamış (muhadramü'd-devleteyn) bir şâirdir. Divanı günümüze kadar gelmemiştir. Şiirleri Yahyâ el-Cübûrî tarafından muhtelif edebiyat kitapları ile şiir mecmualarından derlenerek divan şeklinde tertip edilmiş ve *Eşʿâru Ebî Ḥayye* adıyla neşredilmiştir Hakkında geniş bilgi için bkz: Mustafa Kılıçlı, "Ebû Hayye en-Nümeyrî", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul 1994, Cilt: 10, s.157.
[632] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2 /144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide 5/2; Enfâl 8/34; Tevbe 7/19-28; İsrâ 17/1; Hac, 22/25; Fetih, 48/ 25-27; Ensarî, s.18.
[633] Mekkî, s. 14; Şerefî, Cilt: 2, s. 468.

kaynaklardan anlaşılmaktadır ki "*Setrullah"* isminin yaygın kullanılmamıştır ve ne anlama geldiği hakkında ihtilaf vardır[634]. Bizim kanaatimiz, "*Setrullah*" isminin Kâbe için kullanımının çok kabul görmemiş olduğu yönündedir. Zira, "*Kâbe'nin İsimleri*"ni izâh eden Eyüp Sabri Paşa[635], "*İslâm'dan Önce Kâbe'nin İsimleri*" çalışmasıyla marûf Ensari[636] ve "*Kâbe-i Müşerrefe'nin İsimleri*" adlı eserin sahibi Riyad b. Hasan el-Havvâm[637] Kâbe'nin isimlerini sıralarken bu isme dâir bilgiye yer vermemişlerdir.

1.3.20. Sürratü'l-Arz (سرة الأرض)

Kâbe için kullanılan isimlerden bir başkası da *"yeryüzünün merkezi"*[638] *"yeryüzünün göbeği"*[639] anlamına gelen *"Sürratü'l-Arz*"dır (سرة الأرض). Aynı zamanda Mekke için kullanılan isimlerin arasındadır[640]. "*Sürratü'l-Arz"* terkibi kaynaklarda Yemen ile Şam arasındaki bölgenin adı olarak da belirtilmiştir[641].Nakillerde bu ifade, Kurân-ı Kerîm'de yer alan *"Ümmü'l-Kura*"[642] ile aynı anlamda değerlendirilip içinde Kâbe'nin bulunduğu Mekke şehri için de kullanılmıştır[643].

"*Sürratü'l-Arz"*la zikredilen merkeziyet kavramının sadece İslâmiyet'te değil diğer dinlerde de var olduğunu ifade etmeliyiz. Dinlerde kutsal kabul edilen yerlerin

---

634 Mekkî, s. 14; Şerefî, Cilt: 2, s. 467.

635 Eyüp Sabri Paşa**, Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 1, s. 219.

636 Abdulkuddüs el-Ensârî**, Tarihu'l-Mufassal Kâbetü'l-Müşerrefe kable'l-İslâm,** Mektebetü's-sahafî el edebî, Mekke, 1419 h.

637 Riyad b. Hasan el-Havvâm, **Esmâü'l-Kâbeti'l-Müşerrefe,** Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Mekketü'l-Mekkiyye, Mekke, 2008, s. 35.

638 Hamevi, Cilt: 4, s. 463.

639 Ebü'l-Kāsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, **Leṭâʾifü'l-işârât**, (nşr. İbrâhim Besyûnî), 3. Baskı, Mısır, Cilt: 3, s. 343; Hamidullah, Cilt: 1, s. 19.

640 Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî, **Vefâu'l-Vefâ bi Aḫbâri Dâri'l-Muṣṭafâ** (nşr. Ḫâlid ʿAbdulğanî Maḥfûẓ), I-IV, Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1419H, Cilt: 1, s. 64.

641 Ebû Abdullâh Muḥammed b. Saʿd b. Menîʿ, **Ṭabaḳât** (nşr. ʿAlî Muḥammed ʿOmer), I-XI, Mektebetu'l-Ḫancî, Kahire 1421/2001. Cilt: 1, s. 27; Ṭaberî, Cilt: 1, s. 208; Ebû ʿUbeyd el-Bekrî, Ebû ʿUbeyd ʿAbdullâh b. Abdilʿazîz el-Endelusî, **Mesâlik ve'l-Memâlik**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992, Cilt: 1, s. 86; İbn ʿAsâkir, Ebû'l-Ḳâsım ʿAlî b. el-Ḥasen, **Târîḫu Dimeşḳ** (nşr. ʿOmer b. Ğarâme el-ʿAmravî), I-LXXX, Dâru'l-Fikr, 1415/1995, Cilt: 1, s. 7.

642 Kur'ân-ı Kerîm, Şura, 42/7. *"İşte sana, **Ümmü'l-kurâ** (Mekke) ve çevresindekileri uyarman ve hakkında asla şüphe bulunmayan toplanma gününün dehşetini haber vermen için böyle Arapça bir Kur'an indirdik. Onların bir kısmı cennette, bir kısmı da cehennemde olacaktır."*

وَكَذٰلِكَ أَوْحَيْنا إِلَيْكَ قُرْآناً عَرَبِيًّا لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرى وَمَنْ حَوْلَها وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لا رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ

643 Ḥasen el-Baṣrî, **Feḍâʾilu Mekke ve's-Sekenu fîhâ**, s. 19; Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân**, Cilt: 3, s. 764; el-Ḫalîl b. Aḥmed, Cilt: 5, s. 287; Şâfiʿî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İdrîs, **Tefsîru'l-ʾİmâm eş-Şâfiʿî** (nşr. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân), I-III, Dâru't-Tedmuriyye, Suudi Arabistan 1427/2006; Cilt: 3, s. 1240; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 281; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, VI, 112; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt:1, s. 295.

aslında mekân olarak diğer yerlerden farkı olmadığı ancak ulûhiyyetin bu yerde tecelli ettiği inancı ile söz konusu mekânın özel sayıldığı muhakkaktır. Kutsal yerler, bir toplumun dinî hayatının merkezi olan, insan hayatına yön veren ve anlam kazandıran yerlerdir. Kişinin dini ne olursa olsun insan tabiatı böyle yerlere ihtiyaç duymuştur[644]. Küçükaşcı bu hususu: "*Semavî dinlerde kutsal mekânların bulunduğu mahallerin dünyanın merkezi, bu merkezin üç kozmik alan yer, yer altı ve gökyüzü arasında bir irtibat yeri olduğu ve bu dünyanın yaratılışının bu merkezden başlayarak yayıldığı şeklinde bir anlayış bulunmaktadır"*[645] sözleriyle özetlemektedir. Taşpınar'ın ifadesiyle "*Kozmogoni*[646] *dinlerin kutsal mekânlarına ait tüm inşalarda örnek alınan oluşumdur. İnşa edilen her yeni mabette, dünyanın yaratılışı bir anlamda bir kez daha tekrarlar. Aslında, kutsal mekânların her biri "evrenin merkezinde" bulunmaktadır."*[647]. Bu düşünce sistemine göre merkez anlayışını *(axis mundi)* ifade eden "*Sürratü'l-Arz",* birçok dinin kutsal mâbetleri için kullanılmaktadır. Örneğin, Tibet Budistlerinin *"Kıymetli Dağ"* olarak adlandırdığı Kailasa Dağı hem Budistler hem Hindular hem de Caynistler için "*axis mundi"* yani *"Âlemin Merkezi"* olarak kabul edilmektedir[648]. Mesela, Zaferler Tepesi, İran'ın kozmik dağı Hara Barzaiti'nin, yani göğü yere bağlayan dünya ekseninin (axis mundi) izdüşümü kabul edilmektedir[649]. Örneklerde görüldüğü gibi, dinlerin geleneklerinde bu yapıya zorluklarla da olsa ulaşmak hedeflenmektedir. Bu nedenle hac ibadetini yerine getirmek için zorluklara katlanılır ve bu amaçla *Dünyanın Merkezi*ne (axis mundi) ulaşan kimse, aslî yurduna yeniden dönmenin mutluluğunu yaşar[650].

Kaynaklarda "*Sürratü'l-Arz"* kullanımının farklı örnekleri bulunmakta ve Beytü'l-Mukaddes'e bu ismin verilmiş olduğu dikkati çekmektedir[651]. Ayrıca,

---

644 Ali Erbaş, İslâm Dışı dinlerde Hac, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 5, 2002, s. 98.
645 Küçükaşcı, **Sanat ve İnanç**, s. 92.
646 Kozmogoni, evrenin aslı, ortaya çıkışı ve gelişmesi üzerine bilim öncesi açıklamalar içeren ilim için kullanılan terimdir. https://islamansiklopedisi.org.tr/kozmogoni (5.03.2023)
647 İsmâil Taşpınar, **Doğu Dinlerinde Hac İbadeti Hinduizm ve Budizm**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2014, s. 12.
648 Taşpınar, s. 120, 121.
649 Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi,** Ter. Ali Berktay**,** İstanbul, 2019**,** Cilt:2, s.525.
650 Taşpınar, s. 13.
651 İbnu'l-Faḳîh, Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed el-Hemedânî, **Büldân** (nşr. Yûsuf el-Hâdî), ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut, 1416/1996, s. 145; Ebû'l-Meʾâlî el-Muşrif b. el-Murcî Ebû'l-Meʿâlî el-Maḳdisî, **Feḍâʾilu Beyti'l-Maḳdis** (nşr. Eymen Naśru'd-Dîn el-Ezherî), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1422/2002, s. 35.

"*Dünyanın Omphalos"*u (göbeği) tabiri "*Sürratü'l-Arz"* la aynı anlamladır[652]. Tabor ve Hermon da Yahudiliğin ve Hristiyanlığın kutsal kitabında yer almaktadır. Filistin'deki Tabor Dağı, tabbûr'dan gelmekte, *"göbek"* (merkez) anlamı göstermektedir. Gerizm Dağı da *"yeryüzünün göbeği, merkezi"* diye adlandırılmıştır[653]. Bağdat'a da Irak'ın ortasında ve büyük şehir olma hasebiyle "*Sürretü'l-Arz"*[654] ismi verildiği ve bu ismin hususi olmadığına da vurgu yapıldığı görülmektedir[655]. Şehirlerin büyüyüp gelişmesi ve merkezî bir mekân olması da o şehrin *"arzın göbeği"* olarak anılmasına sebep olmuştur diyebiliriz.

Rivayetlerde, kâinatta, önce Kâbe'nin yaratılıp akabinde yeryüzünün oluşturulduğu ve Kâbe'nin ortada olduğu; Mekke'nin dünyanın yaratılışında yeryüzünün merkezine yerleştirildiği nakledilmektedir[656]. Buna göre Kâbe, dünyanın yaratılmasından 40 ve bazılarına göre 2000 sene evvel, dünya okyanusunda meydana gelen birikintilerden (Ġusâ) ibaretti. Sonra merkez olarak bu noktadan başlamak üzere, dünya genişledi. Arzın göbek noktasına yerleştirildiği, sonra gökyüzünün ve nihayet yeryüzünün teşekkül ettiği kaydedilmiştir[657]. Bu nazariye Kuran'da *"Ümmü'l-Kura"*[658] halk edebiyatında ise "*arzın göbeği*" olarak tavsif edilmiştir[659]. Kâbe, İslâm

---

[652] Grabar, s. 77. Grabar'ın verdiği bilgilere göre, Orta çağların Moriya Dağı ve özellikle de Taş (Kubbetü's-Sahra), Musevi menkıbelerinde ayrıntılı bir mitolojiyle örülmüştür. Moriya dağı Süleyman'ın Tapınağıyla olan ilişkisinden ötürü, dünyanın Omphalos'u (göbeği) olarak bilinir, Adem'in mezarının burada bulunduğuna, ilk insanın burada yaratıldığına inanılırdı.

[653] Hikmet Tanyu, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara,1973, s. 13.

[654] Yaʿḳûbî, **Büldân**, s. 11; Mesʿûdî, **Murûcu'ẑ-Ẑeheb**, Cilt: 2, s. 36.

[655] Touati, 242, 243. Bu hususta yapılan eleştiriye göre mükemmel olan memleketin bir merkezi vardır. Bu merkez ne bazı muhaddislerin ileri sürdüğü gibi Hicaz, ne de bazı dil bilimcilerin işaret ettiği bedevi Arapların çölüdür. Merkez sadece dinî veya kültürel nitelikte olamaz; idari bir ilim olan coğrafya öncelikle siyasi bir merkeze gereksinim duyar. Burası yeryüzünün Omphalos'u (Sürretü'l-arz) olan çember biçimindeki Bağdat kentidir denmektedir.

[656] Muṭahhir b. Ṭâhir el-Maḳdisî, **Bed'u ve't-Târîẖ** (nşr.), I-VI, Mektebetu'ŝ-Ŝeḳâfeti'd-Dînîyye, Port Saʿîd, Cilt: 4, s. 81; Hamevi, Cilt: 4, s. 463.

الكَعْبَةُ:

بيت الله الحرام، قال ابن عباس: لما كان العرش على الماء قبل أن يخلق الله السموات بعث ريحا فصفقت الماء فأبرزت عن خسفة في موضع البيت كأنها قبّة فدحا الأرض من تحتها فمادت فأوتدها بالجبال، الخسفة واحدة الخسف: تنبت في البحر نباتا، وقد جاء في ووسط الدنيا وأمّ القرى أولها الكعبة الأرض الأخبار: أن أول ما خلق الله في الأرض مكان الكعبة ثم دحا الأرض من تحتها فهي سرّة وبكّة حول مكة وحول مكة الحرم وحول الحرم الدنيا

[657] Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, **Muʿcemü'l-Büldân**, Dar-u Sadır, 2. baskı, Beyrut, 1995, Cilt: 4, s. 46; İbn Zahîra, s. 25.

[658] Kur'ân-ı Kerîm, Şura, 42/7.

"İşte sana, Ümmi'l-ḳurâ (Mekke) ve çevresindekileri uyarman ve hakkında asla şüphe bulunmayan toplanma gününün dehşetini haber vermen için böyle Arapça bir Kur'an indirdik"

وَكَذٰلِكَ أَوْحَيْنا إِلَيْكَ قُرْآناً عَرَبِيًّا لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرى وَمَنْ حَوْلَها وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لا رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ

[659] Wensinck, "Kâbe" Cilt: 6, s. 13. Wensinck, Göbek nazariyesi hakkında şöyle açıklama yapmaktadır: "*Arzın bir göbeği vardır ve bunun vazifesi insanın göbeğinin gördüğü vazifeye benzer; bu göbek arzın diğer kısımlarından yaratılmış olup, diğerleri bu göbeğin altında toplanmıştır. Bu göbek bir de bütün*

dünyasının dinî ve coğrafî merkezi kabul edilmiştir. Bu anlayışa göre dünya nasıl ki atmosferin ortasında ise Kâbe de Mescid-i Harâm'ın, Mescid-i Harâm, Harâm'ın, Harâm Hicaz'ın, Hicaz, İslâm ülkelerinin, İslâm ülkeleri dünyanın merkezindedir, bu sebeple haritalar Kâbe merkezli oluşturulmuştur[660]. Bu merkez, dünyanın herhangi bir yerindeki Müslümanların günlük ibadetlerini yapmak için yöneldikleri kıblenin spesifik noktası olup Kurân-ı Kerîm'in emri nedeniyle ömürde en az bir kere hac yapma emrine uyan Müslümanların ulaşma hedefidir[661]. Yukarıda anlatılan özellikler, Mekke'nin kıymetini artırmaktadır. Merkez kent Mekke, İslâm'dan önce, kıtalar arası bir merkez niteliğinde, metropolis konumundadır; burası Roma, Bizans, İran ve Habeş İmparatorlarının hâkimiyetleri altına almak isteyip de sahip olamadıkları bir bölgedir[662]. Râzî, Kâbe'nin coğrafî merkez olmasıyla birlikte, ibadet merkezi özelliğini vurgulayarak, buranın "*yeryüzünün göbeği"* olduğunu dolayısıyla Allah'ın ibadeti buraya göre tanzim ettiğini ve Hz. Muhammed'in arzu ettiği kıbleyi buraya çevirdiğini ifade etmektedir[663].

Kâbe'nin isimlerini değerlendiren, muahhar araştırıcılar Eyüp Sabri Paşa, Ensârî ve Havvâm'ın eserlerinde *"Sürratü'l-Arz"*[664] ismi zikredilmemiştir. *"Sürratü'l-Arz"*ı Kâbe'nin bir ismi olarak değerlendirilen diğer çalışmalarda ise etraflıca anlatılmıştır[665]. Bunlardan bir tanesi Mekkî'dir[666]. O, görüşlerini "*Etbâkü'z-Zeheb fi'l-Meva'izi'l-Beliğa*" isimli eserdeki *"Sürratü'l-Arz"* anlatımını esas alarak açıklamıştır[667]. Mezkûr eserde insanların kıbleleri Beytü'l-Atik'e yönelerek, Beytullâh'ı istilâm ve tavaf ettikleri, *Sürratullah*'a yani Kâbe'ye dokundukları anlatılmaktadır[668].

---

dünyaya gıda veren en yüksek bir noktadır. Yukarı ve aşağı dünya ile irtibatı temin eder. Bu göbek noktası önce Kudüs idi; sonradan Mekke oldu."

660 Samer Akkach, **Cosmology and Architecture in Premodern Islam An Architectural Reading of Mystical Ideas**, State University of New York Press, New York, 2005. s. 181.

661 Harry B. Partin, "Ka'bah", **The Encyclopedia of Religion,** The Macmillan Co, New York, 1987. Cilt: 8, 225; Petersen, "Ka'ba", s. 142; Gerald R. Hawting, "Ka'ba", **Encyclopedia of The Qur'an,** Vol.3, Leiden, 2003, ss. 75-80.

662 Hamidullah, **İslam Peygamberi**, Cilt: 1, s. 19.

663 Razi, **Mefâtıhu'l- Ğayb**, Cilt: 4, s. 82.

664 Eyüp Sabri Paşa**, Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 219; Ensari, **et Tarihu'l-Mufassal Kâbetü'l-Müşerrefe;** Havvâm, **Esmaü'l-Kâbeti'l- Müşerrefe.**

665 Mekkî, s. 15; Şerefî, Cilt: 2, s. 468.

666 Mekkî, s. 16.

667 Şerefüddîn Abdülmü'min b. Hibetullah el-Mağribî el-İsfahânî, **Etbâkü'z-Zeheb fi'l-Meva'izi'l-Beliğa,** Mektebetü Ünsiyye, Beyrut, 1209. s. 109.

668 Mekkî, s. 16

Yaptığımız araştırmalar neticesinde kaynaklarda *"Sürratü'l-arz"* ismi üzerine çok yorum yapıldığını gördük. Ayrıca *"Sürratü'l-Arz"*a benzer kavramların olduğunu, bu isme atfen, Re's (الرأس) isminin kullanılması dikkatimizi çekmiştir. Arapçada "*baş*" anlamına gelen *Re's* (الرأس)[669] ifadesi Mekke'nin isimlerinden biridir[670]. Eyüp Sabri Paşa ise bu ismi Kâbe'nin ismi olarak yer vermiştir[671]. Burada başın vücuda olan üstünlüğü, yeryüzünün en şerefli yeri Kâbe'nin, diğer beldelere üstünlüğü ile kıyaslanmıştır. Bu benzetme, Kâbe'nin dünyanın ortasında olduğu ve ilk defa yaratılan mekân olduğu kabulü ile önemine binaen "*baş*" kelimesi ile ifade edildiği anlaşılmaktadır[672]. Kanaatimizce, "*baş*" anlamına gelen "*re's* "kelimesi, aynı kökten gelen "*Reis"* kelimesinin ifade ettiği *önderliği* ve *liderliği* temsil etmektedir. Kâbe'ye sahip, *"Ümmü'l-Kura, başkent"* vasıflı Mekke de "*şehirlerin reisi"* olabilir.

"Sürratü'l-Arz" ifadesine benzer başka bir isim de "*Mükletü'd-Dünya"*dır[673]. Bu isim *"dünyanın göz bebeği"* anlamında kullanılmıştır. Mecâz ifade içeren bu isimlerin Kâbe ve bu Kâbe'ye ev sahipliği yapan Mekke'nin dinî ve tarihî ehemmiyetine binâen kullanılmış olduğu ifade edilebilir.

1.3.21. Zâtü'l-Ved'ā (ذَات الوَدْع)

Kâbe'nin, kaynaklarda yer alan bir diğer ismi "*Zâtü'l-Ved'ā*"dır (ذَات الوَدْع). "Zât (ذَات)" kelimesi, müennes sahiplik ifadesidir. *Ved'ā sahibi*ni ifade etmektedir. *Ved'ā* (ودع) kelimesi, deniz hayvanlarından çıkarılan küçük sedef, istiridye kabuğu[674], ziynet[675], boncuk[676] ve nazardan korunma maksatlı gibi boncuk türevi olarak tanımlanmaktadır[677]. Kelimenin diğer anlamları put, Hz. Nuh'un gemisi, Kâbe ve

[669] Ezherî, **Tehzîbu'l-Luğa,** Cilt: 13, s. 45; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 6, s. 91.
[670] Abdullah el-Ebah ez-Zehranî, **Mu'cemu Esmâi Mekke**, 2. bs. Dübey, h. 1434, ss. 10, 298.
[671] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 1, s. 219.
[672] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 1, s. 224; Mehdî Salih es-Sâmirânî, **Ahkâmu'l-Haremeyn el Mekkî ve'l-Medeni fi'l- Fıkhi'l-İslâmî**, Mektebetü Dâr-i'z-Zemân, Medîne, 2000, s. 57.
[673] Sâmirânî, s. 57.
[674] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 2, s. 222; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 8, s. 380.
[675] Ezherî, **Tehzîbu'l-Luğa**, Cilt: 3, s. 196.
[676] Ezherî, **Tehzîbu'l-Luğa**, Cilt: 4, s. 85.
[677] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs,** Cilt: 22, s. 294.

Mekke olarak nakledilmektedir[678]. Ezherî[679] ve İbn Manzûr[680] "*Zâtü'l-Ved'ā*" tabirine Mekke; Zebîdî[681] ve Fîrûzâbâdî[682] ise Kâbe anlamı vermiştir. Ayrıca bu kelimenin dişi bir put ismi olduğu[683]; bu ismin *büt, sanem, vesen* adıyla bilinen putlara verildiği bunların yanı sıra Hz. Nuh'un gemisi için de kullanıldığı bildirilmiştir[684]. Zikrettiğimiz bu anlamlardan kelimenin birkaç anlama sahip olduğu anlaşılmaktadır. Biz, Kâbe anlamından yola çıkarak boyutlandırmaya çalışacağız. Ulaşabildiğimiz kaynaklarda bu ismin Kâbe'ye verildiği yer almakta ancak niye verildiğine dâir bilgi bulunmamaktadır. *"Zâtü'l-Ved'ā"* terkibiyle Kâbe'ye ait sedef, istiridye gibi boncukların olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada, bir mâbedle bu süsleme unsurlarının ne ilgisi olabilir sorusuna cevap bulmamız gerektiğini düşünüyoruz. Tezimizin İkinci Bölüm'ünde anlattığımız üzere, Kâbe'ye hediyeler sunulmaktadır ve Kâbe'nin bir hediye kuyusu mevcuttur. Bu kaynaklarda ayrıca Kâbe'ye değerli eşyaların hediye edildiği, hediye edilen eşyaların çeşit çeşit olduğu anlatılmaktadır[685]. Grabar, Kâbe'ye bağışlanan eşyaların üç türlü olduğunu belirtmektedir:

> *Bunların bir bölümü yerin kutsallığını ve bağışlayanların dindarlığını vurgulamak amacını taşımaktadır. Değerli taşların Bizans'ta kullanımı gibidir. İkinci gruptakiler yazılı andlar olup tapınağın kutsallığını pekiştirmekten çok kutsal yerde bulunmaktan kendilerine bir ululuk payı çıkarmak amacıyladır. Üçüncü grubu oluşturan hibeler ise Hz. Ömer'in Pers krallarının sarayından*

---

[678] Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa**, Cilt: 3, s. 388; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 8, s. 387; Zebîdî, Tâcu'l-ʿArûs, Cilt: 22, ss. 295, 296; Fîrûzâbâdî, Cilt: 1, s. 769; Cevâd ʿAlî, Cilt: 12, s. 242.

[679] Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa**, Cilt: 3, s. 388.

قَالَ ابْن الْكَلْبِيّ: يُرِيد بِذَات الوَدْع: سفينة نوح يحلف بهَا. وَقَالَ أَبُو نصر: ذَات الوَدْع: مكّة؛ لِأَنَّهُ كَانَ يعلّق عَلَيْهَا فِي سِتْرها الوَدْع. قَالَ: وَيُقَال أَرَادَ بِذَات الوَدْع الْأَوْثَان.

وتوديع الْمُسَافِر أَهله إِذا أَرَادَ سفرا: تخليفُه إِيَّاهُم خافضين وادعين، وهم يودّعونه إذا سَافر تفاؤلاً بالدعة الَّتِي يصير إِلَيْهَا إذا قَفَلَ وَيُقَال وَدَعته بِالتَّخْفِيفِ فودَع وَأنْشد ابْن الْأَعرَابِي:

وسِرْتُ المطيَّة مودعةً
تُضَحِّي رويداً وتُمسي زُرَيفا
وَهُوَ من قَوْلهم فرس وديع ومودِع ومُودَع.

[680] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab,** Cilt: 8, s. 387; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs,** Cilt: 22, s. 294.

يُرِيدُ سفينةَ نُوحٍ، عَلَيْهِ السَّلَامُ، يَحْلِفُ بِهَا وَيَعْنِي بالماجِدِ النُّعمانَ بنَ المنذِرِ، والزَّارُ أَراد الزَّارَةَ بِالْجَزِيرَةِ، وَكَانَ النُّعْمَانُ مَرِضَ هُنَالِكَ. وَقَالَ أَبو نَصْرٍ: ذاتُ الودْعِ مكةُ لأَنها كَانَ يُعَلَّقُ عَلَيْهَا فِي سُتُورِها الوَدْعُ؛ وَيُقَالُ: أَراد بِذَاتِ الوَدْعِ الأَوْثانَ. أَبو عَمْرٍو: الوَدِيعُ المَقْبُرةُ. والودْعُ، بِسُكُونِ الدَّالِ: جابَّةٌ يُحاطُ عَلَيْهِ حائطٌ يَدْفِنُ فِيهِ القومُ مَوْتَاهُمْ؛ حَكَاهُ ابْنُ الأَعرابي عَنْ المَسْرُوحِيّ؛ وأَنشد:

لَعَمْرِي، لَقَدْ أَوْفى ابنُ عَوْفٍ عشِيّةً ... عَلَى ظَهْرِ وَدْعٍ، أَتْقَنَ الرَّصْفَ صانِعُهْ
وَفِي الوَدْعِ، لَوْ يَدْرِي ابنُ عَوْفٍ عشِيّةً، ... غِنى الدهْرِ أَو حَتْفٌ لِمَنْ هُوَ طالِعُهْ

[681] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs,** Cilt: 22, s. 295, 296.

الأَخِيرُ قَوْلُ ابنِ الكَلْبِيّ، قالَ: يَحْلِفُ بهَا، وكانَتِ العَرَبُ تُقْسِمُ بهَا، وتَقُولُ: بذَاتِ الوَدْعِ، وقالَ أَبُو نَصْرٍ: هِيَ الكَعْبَةُ شَرَّفَهَا اللهُ تَعَالَى، لأَنَّهُ كَانَ يُعَلَّقُ {الوَدَعُ فِي سُتُورِهَا فَهَذِهِ ثلاثَةُ أقوالٍ.

[682] Fîrûzâbâdî, Cilt: 1, s. 769.

وذاتُ الوَدَعِ، محرَّكةً: الأَوْثانُ، وسَفينةُ نُوحٍ، صلوات الله وسَلامُه عليه، والكَعْبَةُ، شَرَّفَها اللهُ تعالى، لأَنَّهُ كانَ يُعَلَّقُ الوَدَعُ في سُتورِها

[683] Cevad Ali, Cilt: 11, s. 285.

[684] James, W. Redhouse, **Müntehabât-ı Lugât-i Osmâniyye**, Türk Dil Kurumu Yayınları, (Hazırlayanlar: Recep Toparlı, Betül Yılmaz, Yaşar Yılmaz), Ankara, 2016. s. 528.

[685] Esedî, vr. 19b.

getirdiği armağan ya da Kabul Şah'ın taç ve tahtı gibi kafirlerin İslâm'a boyun eğişini simgelemektedirler[686].

Grabar'ın dile getirdiği gibi yerin kutsallığı nedeniyle Kâbe'ye *"ved'ā"* hibe edilmiş olabilir. Yukarıda zikredilen hibelerin mahiyetinden *"ved'ā"*nın da para, ziynet veya kıymetli bir eşya olabileceği akla gelmektedir. İbn Baṭṭûṭa Seyahatnamesinde *"ved'ā"* kelimesinin, para ve mübadele aracı olarak kullanıldığını ifade etmektedir[687]. Seyyah İbn Battuta Zi'betü'l-Mehel (Maldiv) adalarına yaptığı seyahat esnasında bu adaların meskûnlarının "*ved'ā*" isimli para kullandıklarını, altın gibi değerli olduğunu, her türlü alışverişin bu deniz kabuğuyla yapıldığını[688], Maldivli ve Sudanlıların da para birimi olarak kullandığını aktarmaktadır[689]. Paranın tarihini incelediğimizde, deniz salyangozu kabuklarının para olarak kullanıldığını görüyoruz. Bu kabukların Afrika'nın çoğu ülkesi ile Hint Okyanusu'nun çevrelediği ülkelerde tasarruf aracı olarak popüler olduğu bildirilmiştir[690]. Deniz salyangozu kabuklarının Hindistan ve Çin'deki gibi Güneydoğu Asya'nın iç kesimlerinde parasal değere sahip olduğu ayrıca istiridye ve benzeri deniz hayvanlarının içerisinde oluşan küçük, yuvarlak, sert ve sedef renkli incilerin kıymeti dikkati çekmektedir[691]. Bu değerli taş ve kabukların 15. yy.da Afrika ile doğrudan ilişki kurmuş Portekizli denizciler ve

---

[686] Grabar, s. 86.

[687] İbn Baṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭûṭa,** Cilt:2, s. 446. İbn Baṭûṭa, denizden toplanan kabuklu hayvanın, kabuğundan ayrıştırıldıktan sonra ortaya çıkan beyaz kabuğunun para olarak kullanıldığını nakletmektedir.

ويحملون منها أواني النحاس. فإنها عندهم كثيرة ويحملون **الودع** ويحملون القنبر وهو ليف جوز النارجيل وهم يدبغونه في حفر على الساحل ثم يضربونه بالمرازب ثم تغزله النساء وتصنع منه الحبال لخياطة المراكب وتحمل إلى الصين والهند واليمن وهو خير من القنب. وبهذه الحبال تخاط مراكب الهند واليمن لأن ذلك البحر كثير الحجارة، فإن كان المركب مسمراً بمسامير الحديد صدم الحجارة فانكسر وإذا كان مخيطاً بالحبال أعطى الرطوبة فلم ينكسر. وصرف أهل هذه الجزائر الودع وهو حيوان يلتقطونه في البحر ويضعونه في حفر هنالك فيذهب لحمه ويبقى عظمه أبيض ويسمون المائة منه سياه "بسين مهمل وياء آخر الحروف" ويسمونه السبعمائة منه الفال "بالفاء"، ويسمونه الاثنى عشر ألفاً منه الكتيّ "بضم الكاف وتشديد التاء

[688] İbn Baṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭûṭa,** Cilt: 2, s. 445, 447. Nakillerden anlaşıldığı üzere, yüz bin tane kabuğa 'bustuva' adı verilmekte dört bustuvanın bir dinar altına eşit olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca, 'Veda'nın düğünlerde, damat tarafından geline verilen bir nevi değerli taş misali olduğu anlaşılmaktadır.

[689] İbn Baṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭûṭa,** Cilt: 2, s. 445- 447; Ebû'l-ʿAbbâs Aḥmed b. ʿAlî el-Ḳalḳaşandî, **Ṣubḥu'l-Aʿşâ fî Ṣınâʿati'l-İnşâ** (nşr.), I-XV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût, Cilt: 5, s. 159.

[690] Jack Weatherford, **Para: Deniz Kabuğundan Sanal Paraya,** Çev. İnönü Korkmaz, Maya Kitap, İstanbul, 2019, s. 38. Bu eserde, konumuzla ilgili olan *"ved'ā"* ya dair, Afrika'nın çoğu bölgeleri ile Hint Okyanusu'nun çevrelediği diğer bölgelerde çok fazla popüler olan deniz salyangozu kabuğunun dünyadaki çoğu insanın işine yaramadığı, değerinin anlaşılmadığı ve bu yüzden kabuklarını kullanımının her zaman belirli bölgelerle sınırlı kaldığı anlatılmaktadır. Buna rağmen kabile halklarının kabuk gibi maddeleri kullanarak gerçek para ekonomileri geliştirmeye çalıştıkları, kabuklarla kültürün salt dekoratif bakış açısından sıyrılıp bir ticaret mekanizması olduğu gibi varlık biriktirme ve saklama yöntemi olduğu belirtilmiştir**.**

[691] İbrâhim Muhammed Fehhâm, "el-Ved'u fî akâidi'l- Arab"(الودع في عقائد العرب) **El-Faysal Mecelletü Sekafiyyetü Şehriyye,** Mayıs, 1978, ss. 121-134.

tacirler tarafından da kullanıldığı belirtilmektedir. Yine XVI. yy.'da Angola'da deniz kabuğu parasının kullanıldığı kaydedilmektedir[692]. Para mahiyetinde olan bu boncukların daha önceki yüzyıllarda da muteber olması muhtemeldir ve bir vesileyle Kâbe'ye getirilmiş veya bırakılmış olabilir.

Kâbe'nin dinî ve ticarî bir merkez olduğunu zikretmiştik. İbadet veya ticaret maksadıyla Kâbe'ye gelen ziyaretçilerin mâbede bu değerli taşları hediye ettikleri veya astıkları düşünülebilir. Bu hususta kültürler arası iletişimin ve etkileşiminin etkili olabileceğini düşünüyoruz. Zira, Tibet'te beyaz deniz kabuğu bir para ölçüsü kabul edilmektedir Budist kaynaklarına göre Kha-badkar-po'daki hac ziyaretini yapan herkesin 1725 *"deniz kabuğu"* sevabına nâil olacağı kaydedilir[693]. Bu durumdan deniz kabuğunun Tibet Budizm'inin hac ibadetinde sevap vesilesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu münasebetle Tibet'ten gelen Mekke'ye gelen bir tâcirin kendi hac kültüründe değeri bulunan incisini de Kâbe'ye hediye etmesi muhtemel görünmektedir. Tezimizin Üçüncü Bölümü'nde kaydettiğimiz gibi, halife Me'mûn (ö. 218/833) zamanında, Müslüman olan Tibet hükümdarlarından birinin h.201 yılında Kâbe'ye hibe ettiği değerli eşyalardan[694] Tibet ile Mekke arasında dinî ve ticarî ilişki olduğunu, bunun da Kâbe'de görüldüğünü söyleyebiliriz.

Câhiliye'de insanların Allah'tan başkasından isteme alışkanlıkları, tutum ve davranışları Kâbe ile ilişkilendirilerek yapılmıştır. Bu nedenle, ellerindeki bazı eşyaları Kâbe'ye asmışlardır[695]. Arapların, "*Zâtü'l-Ved'ā*" isimli Kâbe'ye yemin ettikleri de (يمينا ذات الودع) zikredilmektedir[696] . Rivayetler bir arada değerlendirildiğinde Arap inancında "*ved'ā*"ya yer verildiği, bu taşların Kâbe'nin perdesine asıldığı, Kâbe'ye tevdi edilen deniz kabuğu, boncuk ya da putlar nedeniyle Kâbe'nin *"Zâtü'l-Ved'ā"* ismiyle anıldığı anlaşılmaktadır[697]. Câhiliye Araplarının, Kâbe'ye "*ved'ā*" (ودع) adı verilen küçük boncuk ve put türevi eşyaları asmaya meraklı oldukları ve bunlara

---

[692] Catherine Eagleton, Jonathan Williams, **Paranın Tarihi**, Çev: Fadime Kahya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 280, 282.

[693] Taşpınar, s. 119.

[694] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 225; İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ**, Cilt: 2, s. 272; Esedî, vr. 20a.

[695] Fehhâm, s. 122.

[696]İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî, **Meʿânî'l-Kebîr fî Ebyâti'l-Meʿânî,** (nşr. Sâlim el-Kerenkevî v.dğr), I-III, Dâiratu'l-Maʿârifi'l-ʿOsmâniyye, Ḥaydarâbâd 1368/1949, Cilt: 2, s. 838; Cevâd ʿAlî, **Mufaṣṣal,** Cilt: 11, s. 285.

وللأخباريين جملة آراء في معنى ذات الودع، وهي أنثى. وقد ورد اسمها في الشعر، وكانت العرب تقسم بها. قيل إنها وثن بعينه، وقيل هي مكة لأنه كان يعلق **الودع** في ستورها، وقيل سفينة نوح، كانت العرب تقسم بها، فتقول بذات الودع، قال عدي بن زيد العبادي: كلا يمينًا بذات الودع لو حدثت ... فيكم وقابل قبر الماجد الزارا

[697] Ezherî**, Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 3, s. 88; Cevâd ʿAlî, Cilt: 12, s. 242; Şerefî, Cilt: 2, s. 468.

tazîmde bulunarak bunlardan medet umdukları söylenebilir. Hz. Peygamber'in put ve benzeri objelere tapınmanın yanlış olduğunu vurgularken örnek verdiği bir obje "*ved'ā*" (ودع) isimli nazar boncuğudur[698]. Burada bir hususa dikkat çekmemiz gerekmektedir. "*Ved'ā*" (ودع) adı verilen nazarlığın kullanımının yaygın olduğu için bu boncuğun Kâbe'ye iliştirilmesi mümkündür. Hz. Peygamber'in günlük hayatta "*ved'ā*" (ودع) adı verilen boncuğu asmayı uygun görmemesi, boncuktan medet umulmaması kuralını toplumda sağlamlaştırmak olmalıdır. Zira Ezrakî'nin naklettiği bir rivayette Kâbe'nin içinde süsleme unsuru olarak yer alan ve muhtemelen hibe edilen bir başka süslü taş boncuktan bahsedilmektedir. Ezrâki, Kâbe kapısına nâzır duvarda (arka duvar) beyaz siyah renklerde *"göz boncuğu"* (nazar boncuğu) benzeri bir boncuğun (الْجَزْعَة) yer aldığını ve bu boncuğun, Kâbe'nin tabanından 6.5 zirâ (3,25 metre) yükseklikte asılı olduğunu belirtmiştir. Bu boncuk rivayete göre, kendisi 12 parmak, etrafında 3 parmak genişliğinde altın bir taka sahiptir. Rivayete göre, siyah beyaz desenli bu boncuk (الْجَزْعَة) Kâbe kapısından girince tam karşısında asılı durmaktadır. Hz. Muhammed'in de boncuğun karşısında, boncuğu sağ tarafına alarak namaz kıldığı nakledilmektedir[699]. Hz. Peygamberin günlük hayatta "*ved'ā*" (ودع) adlı boncuğun süsleme unsuru olarak değil, medet unsuru olarak kullanılışından rahatsız olduğu düşünülebilir. Bu durumda Kâbe'nin içerisinde bulunan siyah beyaz desenli (الْجَزْعَة) boncuğun, Kâbe'ye asılan "*ved'ā*" (الودع) isimli boncuk veya takılan süs objelerinden farklı nitelikte olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, Kâbe'nin örtüsünde boncuk benzeri süslemelerin varlığı mâbede "*Zâtü'l-Ved'ā*" (ذات الودع) ismini kazandırmış olmalıdır.

---

[698] Aḥmed b. Ḥanbel, **Müsned**, Cilt: 28, s. 637. Hz. Peygamber Cahiliye toplumuna, Allah' tan başka varlıklardan medet ummamayı öğretirken *"Kim nazarlık takarsa Allah onun işini tamama erdirmesin* Her kim **"ved'ā"** (boncuk) takarsa Allah onu korktuklarından emin kılmasın!" demiştir.
حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَخْبَرَنَا حَيْوَةُ، أَخْبَرَنَا خَالِدُ بْنُ عُبَيْدٍ، قَالَ: سَمِعْتُ مِشْرَحَ بْنَ هَاعَانَ، يَقُولُ: سَمِعْتُ عُقْبَةَ بْنَ عَامِرٍ، يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَنْ تَعَلَّقَ تَمِيمَةً، فَلَا أَتَمَّ اللَّهُ لَهُ، وَمَنْ تَعَلَّقَ **وَدَعَةً**، فَلَا وَدَعَ اللَّهُ لَهُ»

[699] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 293. Diğer bir rivayette bu boncuğun Velid b. Abdülmelik tarafından gönderildiği de kaydedilmiştir.
صِفَةُ الْجَزْعَةِ وَذَرْعِهَا قَالَ أَبُو الْوَلِيدِ: وَفِي الْجَدْرِ الَّذِي مُقَابِلُ بَابِ الْكَعْبَةِ وَهُوَ دُبُرُهَا جَزْعَةٌ سَوْدَاءُ مُخَطَّطَةٌ بِبَيَاضٍ وَذَرْعٌ سَعَتِهَا اثْنَا عَشَرَ أُصْبُعًا فِي مِثْلِهَا وَهِيَ مُدَوَّرَةٌ وَحَوَلَهَا طَوْقُ ذَهَبٍ عَرْضُهُ ثَلَاثُ أَصَابِعُ وَهِيَ تَسْتَقْبِلُ مَنْ دَخَلَ مِنْ بَابِ الْكَعْبَةِ وَارْتِفَاعُهَا مِنْ بَطْنِ الْكَعْبَةِ سِتَّةُ أَذْرُعٍ وَنِصْفٌ -[294]- يُقَالُ: إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - صَلَّى مُقَابِلَ مَوْضِعِهَا، جَعَلَهَا حِيَالَ حَاجِبِهِ الْأَيْمَنِ قَالَ أَبُو الْوَلِيدِ: وَهَذِهِ الْجَزْعَةُ أَرْسَلَ بِهَا الْوَلِيدُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ فَجُعِلَتْ هُنَاكَ

1.4. İSLÂM ÖNCESİ KÂBE TARİHİ

Hz. Peygamber'in risâlet görevinin başladığı m. 610 yılından önceki yıllar *"İslam öncesi"* olarak tanınmaktadır. Söz konusu yıllar için Kâbe binası; hiçbir kapı, pencere gibi mimarî öğesi ve dekorasyonu olmayan dikdörtgen prizma şeklinde[700], gösterişten uzak, mütevazi, basit ve sade, putperest Araplar tarafından saygı gösterilen bir bina olarak tanımlanmaktadır[701]. Araştırmalarımızın neticesinde Partin'in de ifade ettiği gibi Kâbe'nin tarihi kökeninin netlik kazanmadığını görüyoruz[702]. İslâm kaynakları rivayetlerinin haricinde Kâbe'nin ilk yapım tarihine dâir hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir[703]. Rivayetlerde, yetmiş beş peygamberin hac yaptığı, Kâbe'yi tavaf ettiği[704], Nûh, Hûd, Salih ve Şuayb peygamberlerin burada vefat ettikleri ve Zemzem Kuyusu ile Hicr arasında medfûn oldukları bildirilmektedir[705]. Bazı rivayetlerde Hz. Nuh'un tufandan önce Kâbe'yi tavaf ettiği, Hz. Musa'nın Kâbe'yi tavaf ettikten sonra Safâ'ya çıktığı anlatılmaktadır[706]. Doksan dokuz peygamberin kabrinin Makâm-ı İbrâhim ile Zemzem Kuyusu arasında olduğu kaydedilmiştir[707]. Bu rivayetleri birlikte okuduğumuz zaman ismi Kâbe'yle anılmayan peygamber yok gibidir. Birçok peygamberin şahitlik ettiği Kâbe'nin kuruluşunu ve bilhassa üç peygamberin izini Türk şair ve yazarı Necip Fazıl Kısakürek (ö.1983) şu edebî ifadeleri ile dile getirmektedir:

> *Kâbe, insan eliyle, ilk defa, ilk insan ve ilk peygamber Hz. Adem tarafından bina edildi. İnsan eliyle diyoruz; zira Kâbe'nin ilk inşası melekler tarafındandır. Adem peygamberden sonra ve bütün maddesi ile manâsı yerli yerinde, Kâbe'nin iki defa kuruluşu vardır: Hz. İbrâhim ve Kâinatın Efendisi taraflarından…Birincisi, ilk defa Kâbe'nin madde ve manâsını kurdu, ikincisi silinen ve kaybolan bu madde*

---

[700] Grabar, s.105.
[701] Philip Khuri Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**, Çev. Salih Tuğ, İfav Yayınları, İstanbul, 1995, s. 151.
[702] Partin, 225. İslâm tarihi kaynaklarında Kâbe'nin var oluşu hakkında farklı bilgiler yer almaktadır. *"Yer ve gök yaratılmadan kırk yıl önce Kâbe'nin su üzerinde bir köpük halinde bulunduğu ve bu köpükle yeryüzünün meydana geldiği"*, *"Allah'ın yeryüzünde ilk önce Kâbe'nin yerini yarattığı" "Allah'ın herşeyden önce Kâbe'yi yarattığı"*, *"yeryüzünün dağlarla sabitlendiği ve yeryüzüne kondurulan ilk dağın Ebû Kubeys Dağı olduğu"* şeklinde rivayetler Kâbe'nin varlığını yaratılışa götürmekte ve tarihini insanlık tarihinden evvel başlatmaktadır. (Bkz. Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 31.)
[703] Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm,** Cilt: 4, s. 318.
[704] Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî, **el-ʿİlel ve Maʿrifetü'r-Ricâl** (nşr. Muḥammed b. ʿAlî el-Ezherî), I-V, Dâru'l-Fârûḳ, 1434/2013s. 16*;* Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 68; Fâkihî, Cilt: 4, s. 240.
[705] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 68; Taberî, **Câmiʿu'l-Beyân,** Cilt: 1, s. 476; Kurtubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân,** Cilt: 2, s. 130; Nuveyrî, **Nihâyetu'l-Ereb**, Cilt: 1, s. 309.
[706] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 68.
[707] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 67.

ve manâyı ihyâ etti, üçüncüsü ise "Beytullah"ı dolduran putlarla beraber bütün dünya ufuklarını basan küfür karanlığı üzerine şimşek gibi inerek peygamberler boyunca kendisine taşınan mukaddes sancağı teslim aldı ve İslâm'ın son kemâl noktası şeklinde Kâbe'nin üzerine dikti. Yani Kâbe'yi de nihaî manâsıyla meydana çıkardı. Ondan evvel ve sonra, ara yerdeki yapılışlar, bu üç büyük inşa önünde ikinci plandadır[708].

Biz, tez konumuz çerçevesinde "*İslâm'ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihî*"ni inceliyoruz. Bu yüzyılları incelememiz için, öncesi yüzyılları tanımamız, peygamberler tarihinde özellikle Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşasına dâir bilgileri doğru okumamız gereklidir. Yine İslâm öncesi Kureyşlilerin Kâbe'yi inşası ve bina tarzları tezimizin çerçevesi açıdan önem teşkil etmektedir. Kaynaklarda bilgilerine ulaşabildiğimiz ilk Kâbe binası Hz. İbrâhim'e aittir. Bu bina tarzı Kureyş tarafından değiştirilmiş ve Kâbe'ye yeni bir form kazandırılmıştır. Hz. Muhammed'in peygamberliğinin öncesinde, o yaklaşık 35 yaşlarında iken kendisinin Kâbe'nin inşasına katıldığı bilinmektedir. Hz. İbrâhim ve Kureyş'in yaptığı Kâbe mimarî tarzları İslâm dönemindeki Kâbe inşalarının örnek bina formu olmuştur[709]. Kureyş formu, Abdullah b. Zübeyr'e kadar devam etmiş, 64/683 tarihinde İbn Zübeyr tarafından Hz. İbrâhim formuna dönülmüştür. Son değişikliği yapan Haccâc, Abdülmelik b. Mervan hilafetinde, 74/693 yılında Kâbe'yi Kureyş'in inşa ettiği forma döndürür. Dolayısıyla Hz. İbrâhim ve Kureyş'in imâr ve inşalarının mahiyeti tezimiz için elzemdir. Tezimizin asıl konusu ve Üçüncü Bölüm'ünde etraflıca anlattığımız "*İslâm'ın İlk Üç Asrı",* kendisinden önceki asırlar ile açıklanabilmektedir.

Kaynaklarda Kâbe'nin kaç defa ve kimler tarafından inşa edildiği bilgilerinin muhtelif olduğu görülmektedir[710]. Mekke tarihini kaleme alan müelliflerden Fâsî, Kâbe'nin inşa sürecini, sırasıyla Kâbe'nin melekler tarafından inşâsı, Hz. Âdem'in inşâsı, Âdem'in çocuklarının inşâsı, Hz. İbrâhim'in inşâsı, Amâlika'nın inşâsı,

---

[708] Necip Fazıl Kısakürek, **Hac'dan Çizgiler, Renkler ve Sesler**, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 31,32.

[709] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 1, s. 37; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 969; Ebû Dâvûd, **Sünen**, Cilt: 3, s. 374; Tirmiẕî, **Sünen**, Cilt: 3, s. 216, Nesâ'î, **Sünen**, Cilt: 5, s. 199. Rivayetlerde yer alan Hz. Aişe'nin, Hz. Muhammed'e, Kâbe'nin Hz. İbrâhim zamanındaki formuna niye döndürmediği sorusuna karşılık olarak, Kureyş kabilesinin yeni Müslüman olması nedeniyle gerçekleştirmediğini beyan etmiştir. Bu konuda Hz. Muhammed'in, eşi Aişe'ye **"***Şayet senin kavmin henüz küfürden yeni kurtulmuş olmasaydı, Kâbe'yi yıkar, onu İbrâhim'in temelleri üzerine yeniden inşa ederdim. Çünkü Kureyşliler, Kâbe'yi yaptığında biraz kısalttılar ve bir kapısını iptal ettiler."* sözleri Hz. Muhammed'den sonraki dönemde Kâbe formu için delil olacaktır.

[710] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 124; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 2, s. 424, Tarîkî, s. 29; Devserî, 29.

Cürhüm'ün inşâsı, Kusay'ın inşâsı, Kureyş'in inşâsı, , Abdullah b. Zübeyr'in inşası ve Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'nin inşâsı başlıkları altında anlatmaktadır[711]. Bu sıralamada Hz. İbrâhim'in inşasının kronolojik sıralamanın içerisinde olması gereken yerde değil Kureyş'ten sonraya yerleştirildiği dikkatimizi çekmektedir. Kâbe'nin mimarî iki formu Hz. İbrâhim - İbn Zübeyr mimarisi ve Kureyş - Haccâc mimarisi şeklinde özetlenebilir. Biz de aşağıda, Kâbe'nin Hz. İbrâhim'e kadar olan tarihini özetledikten sonra Hz. İbrâhim ile Kureyş'in Kâbe'yi inşâsını anlatarak "*İslâm'ın İlk Üç Asrı*"na devam etmeyi uygun gördük.

Kâbe, Kur'ân-ı Kerîm'e göre yeryüzünde yapılmış ilk mâbeddir[712]. Bununla birlikte yukarıda "*Kâbe'nin İsimleri*" bahsinde belirttiğimiz üzere kadîm/antik ev olarak adlandırılmaktadır[713]. Hz. İbrâhim'den önce Kâbe binasının mevcut olduğu ayetteki "*Beytike'l-Muharrem*" (بَيْتِكَ ٱلْمُحَرَّم) [714] ifadesi ve "*Beyt'in yeri*" anlamında (مكان البيت) terkibinin izâhlarında yer almaktadır[715]. Bu ayetlerin yanı sıra Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'in Kâbe'nin "*temellerini attığı*"ndan[716] ve *"Makâm-ı İbrâhim*"den[717] bahseden âyetler Hz. İbrâhim dönemindeki binaya işaret etmektedir. Hz. Muhammed'den nakledilen rivayetler ise Kâbe'nin varlığını kâinatın yaratıldığı zamana götürmektedir[718]. Hz. İbrâhim (as) öncesi döneme dâir rivayetler Kâbe'nin ilk

---

[711] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 124.

[712] Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/96.*"Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir."*

[713] Kur'ân-ı Kerîm, Hac, 22/29. *"Sonra kalan hac fiillerini tamamlayıp temizlensinler, adaklarını yerine getirsinler ve o kadîm evi (Kâbe) tavaf etsinler."*

[714] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/36. "*Ey Rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinler.";* Taberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 3, s. 62.

[715] Kur'ân-ı Kerîm, Hac, 22/26. "*İbrâhim'i Beytullah'ın bulunduğu yere yerleştirdiğimizde de şöyle demiştik: "Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf edenler, kıyamda duranlar, rükûa ve secdeye varanlar için evimi tertemiz tut.";* Vâḥidî, **Basîṭ**, s. 355; Râzî**, Mefâtîḥu'l-Ğayb**, s. 296.

[716] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/127*, "İbrâhim İsmâil'le birlikte o evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu: "Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin."*

[717] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/125, *"O zaman biz o evi insanların gidip gelip ziyaret edecekleri bir makâm ve bir güvenlik yeri yaptık. Siz de İbrâhim'in makâmından kendinize namaz kılacak bir yer edinin. İbrâhim ve İsmâil'e de "Tavaf edecekler için, kendini ibadete verecekler, rükû ve secde edecekler için evimi temiz tutun" diye talimat verdik*.
Kur'ân-ı Kerîm, Âli İmrân, 3/97. *"Orada apaçık deliller, İbrâhim'in makâmı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir."*

[718] Hz. Muhammed Mekke'yi fethettiği gün şöyle beyan etmiştir: *"Allah yeri ve göğü yarattığı gün Mekke'yi harem kıldığı ve kıyamete kadar böyle kalacaktır."* Buhârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 4, s. 104; Müslim, **Ṣaḥîḥ,** Cilt: 2, s. 986; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** Cilt: 1, s. 163.

inşasının melekler[719] veya Hz. Âdem[720] tarafından yapıldığını, Hz. Âdem'den sonra oğullarından Hz. Şit'in inşası[721], akabinde Nûh tufanında Kâbe'nin yerinin dümdüz olması[722], Beytullah'ın yerinin kayboluşu ve Hz. İbrâhim ile İsmâil'in inşasıyla yeniden ortaya çıkışını çok detaylı anlatmaktadır[723]. Bazı kaynaklarda[724] Hz. İbrâhim'in Mekke seferine dâir anlatıların oldukça fazla olduğunu ve bunların efsanevî niteliklerle detaylandırıldığını söylemeliyiz. İbn Kesîr[725](ö. 774/1373) Kâbe'nin Hz. İbrâhim'den önce inşa edilmiş olduğuna dâir var olan rivayetlerin yalanlanabilir veya doğrulanabilir olmadığını, dolayısıyla delil değerini taşımadığını ifade etmektedir. Wensinck, J.Jomier'in[726] ifade ettiği gibi Hz. İbrâhim öncesi döneme ait Kâbe binasına ve tarihine dâir detayları belirlemek imkansızdır. Jeolojik ve arkeolojik bulgu ve belge bulunmadığı için, elimizdeki imkanlar çerçevesinde İslâm öncesi Kâbe'ye ait İslâm kaynakları haricinde bilgilere ulaşmak neredeyse mümkün değildir. Dolayısıyla söz konusu dönemlere ait rivayetlerin arkeoloji ve jeoloji gibi ilmî delillerle desteklenmediği müddetçe zan ifade ettiğini söyleyebiliriz.

[719] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 32. Kâbe'nin melekler tarafından inşası rivayetlerde yer almaktadır. *"Hani rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti* (Kur'ân-ı Kerîm 2/30) ayetine istinaden meleklerin, yeryüzünde kan dökecek vasıfla yaratılacak olanı sorgulamaları üzerine, Allah'ın kızgınlığının farkına varıp, af dileyip, arşta üç saat tavaf etmişlerdir. Akabinde, Allah'ın beyt-i Ma'mûr benzeri bir beyti yeryüzünde inşa etmelerini emretmesi üzerine meleklerin bunu gerçekleştirdikleri, dünyanın ve Hz. Âdem'in ise daha sonra yaratıldığı anlatılmaktadır.

[720] Allah Nuh tufanını gönderinceye kadar Kâbe'yi ilk tesis edip orada namaz kılan kişinin Hz. Âdem olduğu nakledilmiştir. Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 40; Esedî, vr. 12b. rivayetlere göre Allahü Teâlâ Hz. Adem'i yeryüzüne indirdiğinde, Âdem as, ayağı yerde başı gökte biçimde, Allah'a *"Ya Rab ne oluyor ki meleklerin sesini duyamıyorum" şeklinde bir serzenişte iken, Rabbi O'na, bu senin hatan Âdem, git ve benim için bir beyt yap*! rivayeti nakledilmiştir. Hz. Âdem, bu emir ile ilk beyti tesis ederek tavaf eder. Bu Kâbe tufana kadar kalmıştır. Kâbe'nin, Lübnan, Tûr-u Zeytâ, Tûr-u Sîna, Cûdî ve Hira isimli beş dağdan bina edildiği de ifade edilmiştir. Diğer bir rivayette, Âdem in yeryüzünde Hindistan'a indirildiği, orada çok ağladığı ve buradan Mekke ye gitmesi emredildiği, Mekke ye vardığında, Kâbe mevkiinde cennet yakutlarından kırmız bir yakuttan yapılmış, üç kandilli cennetten bir çadıra ulaştığı bildirilmiştir.

[721]Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 126.

[722]Rivayete göre Allah Nûh kavmini suda boğunca Kâbe'yi göğe kaldırarak, yerde temellerini bırakmıştır. Bkz. Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 40.

[723] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 38.

[724] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 1, s. 54; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke,** s. 33; Partin, 225.

[725] İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 1, s. 163.

[726] Wensinck, J.Jomier, Cilt: 4, s. 317-322.

1.4.1. Hz. İbrâhim'in İnşası

Kâbe'nin fiziki varlığına dâir mevcut ilk bilgiler, Kur'ân-ı Kerîm'de[727] ve hadislerde[728] yer almaktadır. Rivayetlere göre, Hz. İbrâhim; hanımı Hz. Hacer ve oğlu Hz. İsmâil'i Mekke'ye bırakmıştır. Nakillerde Hz. Hacer'in susuz kalması ve bir müddet arayışın akabinde zemzem suyunun çıkması anlatılmaktadır[729]. Çeşitli rivayetlerde Cürhüm kabilesinin Zemzem Kuyusu çevresinde ikamet etmesi[730], Hz. İsmâil'in barınmak için Kâbe'nin bulunduğu yeri kendisine ev edinmesi ve buranın etrafını palmiye ve hurma ağaçlarından bir çit ile çevirerek hayvanları için burayı ağıl yapması yer almaktadır. Hz. İbrâhim defalarca Suriye'den onları ziyarete geldiği[731], son gelişinde ağılın bulunduğu yere Kâbe'yi inşa etmekle emrolunduğu ve onun da burada Kâbe'yi bina ettiği, oğlu İsmâil'in ona yardımcı olduğu bildirilmektedir[732]. Rivayetlerde Hz. İbrâhim'in Kâbe'nin duvarlarını üst üste, aralarında harç bulunmayan büyük ve kuru taşları dizerek bina ettiği nakledilmiştir. Kâbe'nin duvarına keçilerin tırmandığı ve bu duvarlar üzerine örtü örtüldüğü, girişinin yer hizasında zeminden ve tavansız inşa edildiği[733], dolayısıyla Kâbe'nin sadece bir insan

---

[727] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/36. "*Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinler."*

[728] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ,** Cilt: 4, s. 142; Nesâʾî, **Sünenu'l-Kubrâ**, Cilt: 10, s. 317; Zebidî, Cilt: 9, ss. 120 121. Hadis rivayetine göre, Hz. İbrâhim oğlu İsmâil ve eşi Hacer'i Mescid-i Haram'ın bugün bulunduğu yerin ve mescidin yüksek bir mahallindeki Zemzem Kuyusu'nun yukarısında büyük bir ağacın yanına bıraktığı, o tarihte Mekke'den başka hiçbir kimse olmadığı, hatta içecek suyun da olmadığı nakledilmektedir. Hz. İbrâhim bu ana ve oğlu buraya ve yanlarına içi hurma dolu meşin bir dağarcık, içi su dolu bir kırba bıraktıktan sonra Hz. İbrâhim Şam'a döndüğü. İsmâil'in annesi Hacer de peşi sıra onu takip ederek: - *Ey İbrâhim, bizi bu vadide bırakıp da nereye gidiyorsun? Öyle bir vadi ki ne görüp görüşecek var ne başka bir hayat eseri var*. Hacer bu sözleri tekrar ettiyse de İbrâhim ona dönüp bakmadığı anlatılmaktadır. Nihayet Hacer'in ona: - *bizi burada bırakmayı Allah mı sana emretti? sorusuna Hz. İbrâhim: -evet Allah emretti! cevabını verdiği bunun üzerine Hacer'in: öyle ise Allah bize yetişir. O bizi korur, bırakmaz!* diyerek sonra Kâbe'ye döndüğü bildirilmektedir. Hz. İbrâhim'in ayrılıp gittiği Mekke'nin üstünde 'Seniyye' mevkiinde görülmeyecek bir yerde bulununca, yüzünü Kâbe'ye dönerek, ellerini kaldırarak şu kelimelerle dua ettiği beyan edilmektedir: *Rabbim! Zürriyetimden bir kısmını ekin bitmez vadide Sen'in taarruzu haram olan Beytinin yanında iskân ettim. Nastan bir kısım kimseleri (namaz kılmak için) zürriyetimin bulunduğu bu yere doğru meylettirip heveslendir.ve onları her nevi meyvalardan merzûk et. Gerektir ki sana şükrederler!*

[729] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 39.

[730] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 23.

[731] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 5, s. 85; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 9; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 17, s. 21; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 1, s. 93; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 8; Ateş, Cilt: 1, s. 117.

[732] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 1, s. 255; Mesʿûdî**, Aḫbâru'z-Zamân**, s. 103; İbn Haldun, **Mukaddime**, Çev. Süleyman Uludağ, Cilt: 2, s. 639.

[733] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, s. 66, 157. Rivayette Hz. İbrâhim'in duvar inşasında çamur kullanmaksızın taşları üst üste yerleştirdiği ve binaya tavan koymadan inşa ettiği bildirilmiştir.

boyunda ve çatısız olduğu belirtilmektedir[734]. Rivayetlerde, Hz. İsmâil'in Kâbe'nin yanındaki Hicr isimli mekânı, keçileri için bir ağıl olarak kullanılmak üzere düzenlediği ve erak ağacından bir çardak yaptığı[735], ayrıca onun Kâbe'ye verilen hediyeler için Kâbe'nin içinde sağ tarafına Beyt'in hazinesi olarak kullanılacak bir kuyu kazdığı aktarılmıştır[736]. Hz. İsmâil, annesi Hacer ile ölünceye kadar Mekke'de yaşadığı ve öldükten sonra her ikisinin Kâbe'nin hemen yanında yer alan *"Hicr"* adını taşıyan yere gömüldüğü rivayet edilmektedir[737]. Bu hususa tezimizin *"Hicr ve Hatîm"* bahsinde değindiğimiz için burada detaya girmiyoruz.

Yukarıda zikrettiğimiz âyet ve ilgili rivayetleri incelediğimizde Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi sade ve basit olarak inşa ettiği anlaşılmaktadır. "*Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinler.*"[738] âyetinde işaret edilen mekânla ilgili çok rivayet aktarılmıştır. Bu rivayetlerde bölgedeki yaşam ve yaşayanlar hakkında yaşanmış gerçeklerin hikayelerle donatılarak zenginleştirildiğini fakat kendi içerisinde çeliştiği görmekteyiz[739]. Nakillerde, Hz. İbrâhim'in genç eşini ve çocuğunu ıssız bir yere bıraktığı anlatılmaktadır. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, Hz. İbrâhim'in eşi Hacer'in bulunduğu pozisyon sadece teslim ve tevekkül[740] ile izâh edilmektedir[741]. Kanaatimizce, bu hadise ile ilgili verilen rivayet ve değerlendirmeler mezkûr hadiseyi aydınlatmada, özellikle bütün peygamberler gibi aklını iyi kullanan Hz. İbrâhim'in tutumunu açıklamada yetersiz

---

[734]Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm,** Cilt: 4, s. 317-322.
[735] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke** (nşr. Ruşdî es-Ṣâliḥ Mulaḥḥas) s. 241; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:1, s. 280.
[736] Esedî, vr. 14a; Bâ Selâme, s. 76.
[737] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s.80; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 289; İbn Haldun, **Mukaddime**, Çev. Süleyman Uludağ, Cilt: 2, s. 639; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 49.
[738] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/ 36.
[739] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 376-380. Bu eserde konuyla ilgili birçok hikâye anlatımı incelenebilir.
[740] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt:1, s. 377. *Hazret-i İbrâhim, Cenâb-ı Hâcer'e bir materiyye su ile bir mikdâr hurma ve alâ-kavlin bir dağarcık dolusu dakîk verdikten sonra, hâlen Metāf-ı sa'âdet dâhilinde Hicr-i İsmâ`îl denilen Hicr-i hadrâ-gevherin olduğu yeri yâhûd zemzem-i şerîf kuyusu mahallini göstererek, "Yâ Hâcer! Buraya bir çârtak yapıp otur, Fermân-ı kaza- cereyân-ı Hudâ böyledir" deyip "Eğer emr-i Hakk böyle ise hazret-i Hayru'l- hâfizīn bizi hıfz u himâye eder" cevabını ahz ile avdet eyledi ki hazret-i İsmâil ol vakit on iki yaşlarında idi.*
[741] Süleyman Ateş, **Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Meâli ve Çağdaş Tefsiri,** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982. Cilt: 1, s. 117. Ateş, mezkûr ayetin tefsirinde "*o gün henüz Mekke şehri kurulmamıştı. Hz. İbrâhim, anne ile oğluna bir dağarcık hurma ile bir kırba su bırakıp geri döndü. Kendilerine üzülmemelerini, Allah'ın emriyle buraya bırakıldığını öğrenince Allah'a güvendi*" şeklindeki Buḫârî rivayetinin (Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 4, s. 142.) nakli haricinde yorum getirmemiştir.

kalmaktadır[742]. Hadîs rivayetine göre, Hz. İbrâhim oğlu İsmâil ve eşi Hacer'i bugünkü Mescid-i Harâm'ın bulunduğu, mescidin yüksek bir mahallindeki yer alan Zemzem Kuyusu'nun yukarısında büyük bir ağacın yanına bıraktığı, o tarihte Mekke'de hiçbir kimse olmadığı anlatılmaktadır[743]. Ancak bu rivayetin Hz. İbrâhim, eşi Hacer ve oğlu İsmâil Mekke'ye gelmeden önce burada yerleşim olduğu ve insanların yaşıyor olduğu rivayetiyle çeliştiğini söylemek mümkündür[744]. Mekke'ye geliş sürecinde Cebrail'in; Hz. İbrâhim, eşi Hacer ve oğlu İsmâil'in yolculuğuna eşlik ettiği ve Mekke'ye yakın bir yer olan Amâlika'nın[745] bulunduğu yere gelince ikamet edecekleri yerin burası olduğunu söylediği kaydedilmektedir[746]. Bu bilgi, Hz. Hacer ve oğlu Hz. İsmâil'in iskân edildiği yeni yerleşim yerlerinde insanların varlığına işaret olmalıdır. Ayrıca, Mekke'de oturanların eskiden beri Filistin'e gidip geldikleri bilinmektedir[747]. Hz.

---

[742]Rivayetlerde Hz. Hacer'le ilgili hissi çok ince ayrıntılara yer verildiğini söylemek mümkündür. Hz. İbrâhim'in oğlu ve eşini bırakıp ayrılmasından sonra suyu tükenen ve aç kalan oğlunu doyuramayan annenin ***"bari uzaklaşayım ve çocuğumun ölümünü görmeyeyim"*** (Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 54.) ifadelerinin benzeri "*İbrâhim sabah erkenden kalktı, biraz yiyecek, bir tulum da su hazırlayıp Hacer'in omzuna attı, çocuğunu da verip onu gönderdi. Hacer Bear Şeva Çölü'ne gitti, orada bir süre dolaştı. Tulumdaki su tükenince, oğlunu bir çalının altına bıraktı. Yaklaşık bir ok atımı uzaklaşıp **"oğlumun ölümünü görmeyeyim"** diyerek onun karşısına oturup hıçkıra hıçkıra ağladı"* ifadelerin Kutsal Kitap'ta **(Kutsal Kitap**, 21. s. 19.) mevcut olduğunu zikretmeliyiz.

[743] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 4, s. 142; Nesâʾî, **Sünenu'l-Kubrâ**, Cilt: 10, s. 317; Beyhaḳî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn b. ʿAlî Ḫusrevcirdî, **Delâʾilu'n-Nubuvve** (nşr. ʿAbdu'lmuʿṭî Ḳalʿacî), I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1408/1988, Cilt: 2, s. 46.

[744] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 54. Rivayette, Amâlikalılar kavminin bu bölgede yerleşik olduğu anlatılmaktadır. Söz konusu yerde Hz. Hacer'den önce insanların yaşadığı bildirilmektedir. rivayet özetle şöyledir: Cebrail (as) Hz. İbrâhim'e Mekke'ye yolculuğunda eşlik etmiş, Mekke bölgesinde Amâlikalılar kavminin bulunduğu yere geldiklerinde Hz. İbrâhim Cebrail'e (as) İsmâil ve annesini bırakacağım yer burasımı diye sorduğu evet cevabı alınca, oğlu İsmâil ve eşi Hacer'i Hatîm'in bulunduğu yere bırakarak bir çardak kurmasını emrederek *"Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinler."* duasını yaptığı kaydedilmiştir.

قَالَ عُثْمَانُ بْنُ سَاجٍ: وَحُدِّثْنَا عَنِ الْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ، أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ فِي صِفَةِ الْبُرَاقِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِنَّهُ أَتَانِي جِبْرِيلُ بِدَابَّةٍ بَيْنَ الْحِمَارِ، وَالْبَغْلِ، لَهَا جَنَاحَانِ، فِي فَخِذَيْهَا تُحَفِّزَانِهَا، تَضَعُ حَافِرَهَا فِي مُنْتَهَى طَرَفِهَا» قَالَ عُثْمَانُ: قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ: " وَمَعَهُ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَدُلُّهُ عَلَى مَوْضِعِ الْبَيْتِ، وَمَعَالِمِ الْحَرَمِ، قَالَ: فَخَرَجَ، وَخَرَجَ مَعَهُ لَا يَمُرُّ إِبْرَاهِيمُ بِقَرْيَةٍ مِنَ الْقَرَايَا إِلَّا قَالَ: يَا جِبْرِيلُ أَبِهَذَا أُمِرْتُ؟ فَيَقُولُ لَهُ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: امْضِهْ حَتَّى قَدِمَ مَكَّةَ، وَهِيَ إِذْ ذَاكَ عِضَاةٌ مِنْ سَلَمٍ وَسَمُرٍ، وَبِهَا نَاسٌ يُقَالُ لَهُمْ: الْعَمَالِيقُ، خَارِجًا مِنْ مَكَّةَ فِيمَا حَوْلَهَا، وَالْبَيْتُ يَوْمَئِذٍ رَبْوَةٌ حَمْرَاءُ مَدَرَةٌ، فَقَالَ إِبْرَاهِيمُ لِجِبْرِيلَ: أَهَاهُنَا أُمِرْتَ أَنْ أَضَعَهُمَا؟ قَالَ: نَعَمْ قَالَ: فَعَمَدَ بِهِمَا إِلَى مَوْضِعِ الْحَجَرِ، فَأَنْزَلَهُمَا فِيهِ، وَأَمَرَ هَاجَرَ أُمَّ إِسْمَاعِيلَ أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِ عَرِيشًا، ثُمَّ قَالَ: {رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ} [إبراهيم: 37] الْآيَةَ، ثُمَّ انْصَرَفَ إِلَى الشَّامِ، وَتَرَكَهُمَا عِنْدَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ "

[745] Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt. 2, s. 554; Sargon Erdem, "Amâlika" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1989, Cilt: 2, s. 556. Erdem'in değerlendirmelerine göre, Tevrat'ta Amâlika'nın dünyanın en eski milleti olduğu kaydedilmiştir. Kayıtlar, milattan önce II. Bin yılın birinci çeyreğine tarihlenen Hz. İbrâhim'in devrine rastlamaktadır. Ayrıca, Kudüs'ün kurucuları ve Hicaz'ın ilk sahipleri oldukları ve son hükümdarları Semayda b. Lâvez b. Amlîk'i Cürhümlülerin mağlup etmesine kadar Mekke'de hüküm sürdükleri, Kâbe'nin ikinci defa inşa edilişi de onların dönemine rastladığı anlatılmaktadır.

[746] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 376. Eyüp Sabri bu hususu şu sözlerle teyit etmektedir. "*Mekke-i Muazzama hudûduna yakın bir yerde akvâm-ı Amâlika'dan bir tā'ifeye tesadüf eylediler ve bu tā'ife Hz.İsmâil'i sevip okşayıp on re's keçi yavrusu verdiler idi*."

[747] Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 24, s. 646; Suyûtî, **Durru'l-Menŝûr**, Cilt: 8, ss. 635- 638.

İbrâhim'in de ailesini Mekke'ye bıraktıktan sonra zaman zaman gidip geldiği nakledilmektedir[748]. Hz. İbrâhim Filistin'de ünlenip bir ümmete sahip olduktan sonra Cürhüm ya da Amâlika kabilelerinden Hz. İbrâhim'e bağlanarak ona ümmet olan kimseler olabileceği düşünülebilir. Ayrıca Hz. İbrâhim'in eşleri arasında çıkan problemi çözmek için Hacer'i ve İsmâil'i bölgeye getirmiş, belki de bir müddet burada yaşamış ve onların emniyetini sağladığına inandıktan sonra Filistin'e dönmüş olması muhtemeldir. Yukarıda, *Kâbe'nin İsimleri* başlığı altında *"Beytü'l-Muharrem*" *(بيت المحرم* isminde açıkladığımız Hz. İbrâhim'in ailesini yerleştirdiği *"Haram"* bölgesi zorunlu emniyet bölgesidir.

Rivayetlerin verdiği bilgilere istinâden muhtemelen günümüzden 4000-5000[749] yıl önce yaşadığı kaydedilen Hz. İbrâhim'in dönemiyle ilgili Kâbe tarihine dâir verilerin yeterli olmadığını söyleyebiliriz.

Hz. İbrâhim döneminde yapılan Kâbe'nin mimarî özelliklerini tezimizin İkinci Bölüm'ünde "*Plan ve Yapı Malzemesi*" başlığı altında etraflıca anlattığımız için burada temas etmiyoruz.

İslâm öncesi Kâbe'nin tarihinde Hz. İbrâhim ve Kureyş inşalarının tezimiz ile ilgili olduğunu yukarıda zikretmiştik. Hz. İbrâhim ile Kureyş'in Kâbe'yi inşası arasındaki süreç çok uzundur. Hz. İbrâhim'den sonra Kâbe'nin yönetimi oğlu Hz. İsmâil ve onun oğulları tarafından sağlanmıştır. Biz, Hz. İsmâil'in döneminden Kureyş'in Kâbe'yi inşasına kadar olan tarihî süreci, konu bütünlüğünü sağlayabilmek için özet olarak anlatacağız.

[748] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 5, s. 85; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 9; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 17, s. 21; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-Târîḫ,** Cilt: 1, s. 93; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 8; Ateş, Cilt: 1, s. 117.
[749] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 1, s. 35; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt: 2, s. 235; İbn ʿAsâkir, **Târîḫu Dimeşḳ,** Cilt: 1, s. 32; Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân,** Cilt: 6, s. 122. Rivayetlerde yer alan bilgilere göre Hz. İbrâhim ile Hz. Musa arası 1000 yıl, Hz. Musa ile Hz. İsa arası 1900 yıl, Hz. İsa ile Hz. Muhammed arası 569 yıldır. Hz. Muhammed'den günümüze kadar gecen süre de ilave edildiği zaman 4000 yıldan daha fazla bir zaman dilimi söz konusu olmaktadır.

Kâbe'nin Hz. İbrâhim ile oğlu Hz. İsmâil'in inşasından sonra Amâlikalılar[750], Cürhümlüler[751], Kusay b. Kilâb[752] ve Kureyş tarafından tamir edildiği bildirilmektedir[753]. Bunlardan Kureyş'in yaptığı inşa haricindekiler için detaylı bilgiye ulaşamadığımızı belirtmeliyiz.

Nakillerde Cürhüm ve Katûrâ kabilelerinin Yemen'de vukû bulan kıtlık nedeniyle ülkelerini bırakarak Mekke'ye geldikleri, bu beldeyi yaşanabilir bularak yerleştikleri ve Amâlikalılar ile yaşamaya başladıkları anlatılmaktadır[754]. Hz. İsmâil'den sonra yönetimin, Nâbit b. İsmâil tarafından sağlandığı, akabinde Cürhümlülerin meliki Medâd b. Amr el-Cürhümî'nin Kâbe ve Mekke'nin idaresini ele aldığı ve bu görevi sürdürdüğü bildirilmiştir[755]. Bu sürece göre, Mekke'yi ilk mesken edinenlerin Amâlika olduğu akabinde Cürhümlülerin bölgede hâkim oldukları ve bir dönem Kâbe'ye iyi baktıkları anlatılmaktadır[756]. Daha sonraları ise Kâbe ziyaretçilerine zulmettikleri ve mâbede bağışlanan mallara el koydukları[757], bir müddet sonra Yemen'den gelen ve Mekke çevresine yerleşen Huzâ'a kabilesinin Cürhümlüleri Mekke'den sürdükleri, Cürhümlülerin de Zemzem Kuyusu'nu kapatarak oradan ayrıldıkları bildirilmektedir[758]. Kâbe'ye ilk kez putları yerleştirenin

---

[750] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 61; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 5, s. 107; Mesʿûdî, **Murûcu'ẑ-Ẑeheb**, Cilt: 2, s. 23; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf,** Cilt: 1, s. 92, İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 2, s. 244; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 129. Kaynaklarda yer alan bilgilerde, Hz. İbrâhim'den sonra Cürhüm veya Amâlika'dan hangisinin önce inşa ettiği konusunda netlik yoktur. Ezrakî ve Mes'udi önce Amâlika sonra Cürhüm'ün inşasını esas almıştır. Fâkihî önce Cürhüm sonra da Amâlika'nın inşa ettiğini beyan etmektedir.

[751] Hz. İsmâil'in (as) Cürhümlülerden bir kızla evlenip akraba ilişkisi kurduğu ve Cürhüm kabilesinin Mekke'ye önem verdiği ve Kâbe'ye gereken saygıyı gösterdikleri bilinmektedir. Dönemlerinde gerçekleşen bir sel vakıasında Kâbe'nin tahrip olduğu ve Kâbe'yi yeniden inşa ettikleri rivayet edilmektedir. Cürhümlülerden Kâbe'yi inşa eden Ebu'l-Cüdere adlı kişiye "Amr el-Câdir" adı verilmiştir. Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 86; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:5, s. 208; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 105*;* İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 53*;* Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s.48.

[752] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 5, s. 209; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 128; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 20.

[753] Mâlik b. Enes**, Muvaṭṭa**ʾ, Cilt: 3, s. 530; Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İdrîs, **Müsned** (nşr. Mâhir Yâsîn el-Faḥl), I-IV, Ğırâs, Kuveyt 1425/2004. Cilt:1, s. 348, Aḥmed b. Ḥanbel, **Müsned**, Cilt: 6, s. 262; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s.171; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 146; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 3, s. 573; Nesâʾî, **Sünen**, Cilt: 5, s. 214.

[754] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: s. 85; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 466.

[755] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 111; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 80.

[756] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 85; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 4, s. 90.

[757] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 86; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 131; Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf;** Cilt: 1, s. 7.

[758] İbn İsḥâḳ, **Sîre,** s.26*;* Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf,** Cilt: 4, s. 304.

Huzâalıların lideri olan Amr b. Luhay olduğu[759] ve onun döneminde Kâbe'nin put merkezine dönüştüğü bildirilmiştir[760]. Huzâ kabilesinin hakimiyeti sürerken Mekke çevresinde yaşayan Kusay b. Kilâb, Mekke ve Kâbe idaresini ele geçirmiştir[761]. Hz. Peygamber'in dördüncü göbekten dedesi olan Kusay, Kureyş kabilesinin Kâbe yöneticisi olan ilk reîsidir. Kusay'ın hem anne tarafının[762] hem de kayınpederinin Kâbe hizmetleriyle ilgili olduğu kaydedilmiştir[763]. O, Mekke idaresini sağladıktan sonra Kureyş kabilesini Kâbe etrafında iskân etmiştir[764]. Bu nedenle kendisine toplayan, birleştiren anlamında *"Mücemmî"*[765] denilmektedir. Kusay'ın, kabilesini yerleşik hayata geçirdiği ayrıca Hicâbe (Sidâne)[766], Rifâde[767], Sikâye[768], Nedve[769] ve Livâ[770] hizmetlerini uhdesine alarak Mekke'nin kutsallığına yakışır bir hizmet anlayışı

---

[759] Ebû'l-Munẕir Hişâm b. Muḥammed el-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm** (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye, Kahire 2000. s. 13; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 65; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 100.

[760] İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 77.

[761] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 103; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 123. Huzâ'a kabilesinin Kâbe yöneticiliği ve Mekke'deki hakimiyetlerinin üç yüzsene devam ettiği bu süre içerisinde Yemen Tübba'larından biri Kâbe'yi yıkmak ve yok etmek istemiştir. Ancak Huzâ'alılar Kâbe'yi savaşarak savunmuşlardır.

[762] Kelbî, **Nesebu Meʿad ve'l-Yemeni'l-Kebîr,** s. 505; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s.53; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt:1, s. 48; İbn Dureyd, **Cemheretu'l-Luğa**, Cilt:1, s. 445. Kusay b. Kilâb' ın annesi Fatıma bt. Sa'd b. Seyl'dir. Sa'd b. Seyl' (Hayr b. Hamale b. Avf b. Âmir el- Câdir) Fatıma'nin babasıdır. Sa'd b. Seyl, Ezd kabilesinden olup "el- Câdir" lakabıyla tanınmaktadır. Kâbe hizmetinde bulunduğu ve ilk defa Kâbe nin duvarlarını inşa ettiği için kendisine "el-Câdir" (duvarcı) denilmiştir.
وأُمُّ قُصَيّ بن كِلاَبٍ فاطِمَةُ بِنتُ سَعد بن سَيلٍ، وهوَ خَيرُ بن حَمالَةَ بن عَوف بن عامِرٍ الجادِرُ مِنَ الأَزدِ، وكانَ أَوَّلَ مَن بَنَى جِدارَ الكَعبَةِ، فَقيلَ لَهُ الجادِرُ

[763] İbnu'l-Kelbî, **Nesebu Meʿad**, s. 443; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 100; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 5, s. 134; İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt:1, s. 117. Rivayetlerde nakledildiğine göre Kusay b. Kilâb Huzâ'a kabilesinin lideri Huleyl b. Hubşiyye'nin kızı Hubbâ ile evlenmiş, Huleyl ölünce Kâbe ve Mekke idaresini ele almıştır.

[764] İbn İsḥâḳ, **Sîre** , s. 1*;* Buḫârî**, Ṣaḥîḥ**, Cilt: 5, s. 56.
مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ بْنِ هَاشِمِ بْنِ عَبْدِ مَنَافِ بْنِ قُصَيّ بْنِ كِلاَبِ بْنِ مُرَّةَ بْنِ كَعْبِ بْنِ لُؤَيّ بْنِ غَالِبِ بْنِ فِهْرِ بْنِ مَالِكِ بْنِ النَّضْرِ بْنِ كِنَانَةَ بْنِ خُزَيْمَةَ بْنِ مُدْرِكَةَ بْنِ إِلْيَاسِ بْنِ مُضَرَ بْنِ نِزَارِ بْنِ مَعَدِّ بْنِ عَدْنَانَ.

[765] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**; İbn Ḥabîb, **Münemmaḳ**, s. 28; Ezraḳî, Aḫbâru Mekke, Cilt: 1, s. 108; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 264.

[766]İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 125; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 108. *Hicâbe,* Kâbe'nin örtüsünün temini, yenilenmesi ve değiştirilmesi hizmetinin ismi olarak kullanılmaktadır.

[767] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt:5, s. 25; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 130. Rifâde hacılara yemek sunma hizmetinin ismidir. Bu hizmet için Kureyş kabilesinden senelik bir vergi toplanıp hac mevsiminde bu gelirden yemek hazırlatılmıştır.

[768] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 109; Nevevî, **Tehẕîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât,** *Cilt:3, s. 151;* Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:2, s. 105. *Sikaye,* hac zamanında hacılara su ikramı hizmetinin ismidir. Kusay zamanında Kâbe'nin etrafına deriden mâmul su havuzları yerleştirilmiş, çevredeki su kuyularından temin edilen sular develer vasıtasıyla nakledilerek bu havuzlara doldurulup buradan hacılara tatlı su dağıtılmıştır.

[769] İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 125; Ṭaberî**, Târîḫ**, Cilt: 2, s. 259; Fığlalı, "Dâru'n-Nedve", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Cilt: 8, s. 555. Eserlerden edindiğimiz bilgilere göre, *Daru'n-Nedve* adı verilen merkezde Kureyş'in toplantı yaptığı, kararların alındığı bildirilmektedir. Hükümet merkezi fonksiyonu gösteren bu mekân Kâbe'nin kuzeyinde yer almakta ve kapısı Kâbe'ye açılmaktadır.

[770] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 125. Liva, savaşta kabileye ait bayrak taşıma görevidir.

geliştirdiği anlatılmaktadır[771]. Kusay'ın vefatıyla oğulları Abdüddâr ve Abdümenâf hac hizmetlerini sürdürmeyi devam ettirmişlerdir[772]. Hz. Muhammed'in dedelerinden Abdümenâf'ın oğlu Hâşim; Bizans, İran, Habeş ve Himyer İmparatorlukları'ndan, Mekkeli ticaret kervanları lehine, onların ülkeleri üzerinden serbest geçiş, can ve mal güvenliği gibi ayrıcalıklar almayı başarmıştır[773]. Hâşim, Kureyş'in Sikâye ve Rifâde görevlerini üstlenmiş, kabilesinin serbest ticaret hayatına yeni ivme kazandırarak yazın Suriye ile Anadolu'ya ve kış seferleri için Yemen ve Habeşistan'a yapacağı seyahatler için ticaret anlaşmaları sağlamıştır[774]. Kur'ân-ı Kerîm'de de bu ticarete işaret edilmektedir[775]. Bu dönemde Kâbe vasıtasıyla Mekke'nin hem dinî hem de ticarî bir merkeze dönüştüğü ve milletlerarası bir statü kazandığı gerçektir. Hâşim'den sonra oğlu Şeybe (Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib)[776] kabile reisliğini devralmış ve Kâbe civarındaki Zemzem Kuyusu'nu bulmuştur[777]. Cürhüm kabilesinin Mekke'den çıkarılacaklarını hissedince iki ceylan, Kal'î cinsi yedi kılıç ve beş tane zırhı gömdükleri, Abdülmuttalib'in onları çıkardığı ve altından olan iki ceylanı levha halinde Kâbe'nin duvarına, kılıçları da iki kapısının üzerine astığı, amacının da Kâbe'yi bunlarla korumak olduğu bildirilmiştir. Onun Kâbe'nin anahtarlarını ve kilidini de altından yaptığı aktarılmıştır[778]. İbn Haldûn'un Mukaddime'sinde İranlıların, Kâbe'yi haccettikleri ve ziyaret ettikleri, ona yakın olmak istedikleri bilgisi yer almaktadır. Buna göre Abdülmuttalib'in Zemzem Kuyusu'nda kazı yaptığı esnada bulmuş olduğu altından yapılmış iki ceylan, İranlılara aittir[779]. Abdülmuttalib'in Kusay'dan sonra Kâbe'yi inşa ettiği ifade edilmekle birlikte mezkûr rivayetin zayıf

---

[771] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt:1, s. 60; Kusay, Kureyş'e zorunlu kıldığı Sikâye ve Rifade hizmetini çok önemsediği kavmine hitaben söylediği şu sözlerden anlaşılmakta ve bu hizmetlerin önemine işaret etmektedir.: *"Ey Kureyş topluluğu! Sizler Allah'ın komşusu, O'nun evinin ve Harem'inin yerlilerisiniz. Hacılar da Allah'ın misafirleri ve Beytullâh'ın ziyaretçileridir. O ziyaretçiler ikrama en layık misafirlerdir. Onlar sizlerin yanından ayrılana kadar hac günlerinde onlar için yiyecek içecek ikramında bulunun."*

[772] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 109; Kusay, Mekke'nin idare işlerini iki oğlu arasında paylaştırmış, Sidâne, Daru'n-nedve ve Liva görevlerini Abdü'd-dâr'a; Sikâye, Rifâde ve Kıyâde görevlerini Abdümenâf'a vermiştir.

[773] Muhammed Hamidullah, **Kur'ân-ı Kerîm Tarihi,** Çev. Abdülaziz Hatip, Mahmûd Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul, 2018, s. 34.

[774] İbn Ḥabîb, **Munemmaḳ**, s. 219; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 252.

[775] Kur'ân-ı Kerîm, Kureyş, 106/1-4. *"Kureyş'in güvenliğini, onların kış ve yaz yolculuklarında güvenliğini sağlamak için (Allah lütuflarda bulundu). Onlar da kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve her çeşit korkudan emin kılan şu evin rabbine kulluk etsinler."*

[776] İbn İsḥâḳ**, Sîre**, s. 14.

[777] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 26; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt: 2, s. 251.

[778] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 69.

[779] İbn Haldun, **Mukaddime**, Çev. Süleyman Uludağ, Cilt: 2, s. 641.

olduğu nakledilmektedir[780]. Mekke ve Kâbe tarihine adını yazdıran Abdülmuttalib, Kurân-ı Kerîm'de adı geçen Fil vakıâsı ile ilgili rivayetlerde de yer almaktadır. Abdülmuttalib'in Kâbe'yi yıkma amacında olan Ebrehe ile görüşerek Kâbe'nin sahibinin Kâbe'yi koruyacağını söylediği anlatılmaktadır[781]. Habeşistanlı Vali Ebrehe'nin 569 yılında, Kâbe'yi ortadan kaldırmak[782] ve şehirde oturanları İncil'i kabul etmeye zorlamak üzere bir askeri sefer düzenlediği bildirilmektedir[783]. Kur'ân-ı Kerîm'de bu seferin başarılı olmadığı kaydedilmiştir[784]. Kaynaklarda Ebrehe'nin ordusunun Ebâbîl kuşları tarafından nasıl yok edildiğinin örnekleri mevcuttur[785]. Kâbe'nin kutsiyeti ve ehemmiyeti Fil Suresi'nde ve hemen akabindeki Kureyş Suresi'nde yer almaktadır. Surede yer alan "*Kureyş'in güvenliğini, onların kış ve yaz yolculuklarında güvenliğini sağlamak için (Allah lütuflarda bulundu). Onlar da kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve her çeşit korkudan emin kılan şu evin rabbine kulluk etsinler"*[786] âyetleri hem buranın sosyoekonomik durumuna hem de bu imkânı veren "*Kâbe'nin Rabbi*"ne dikkat çekilmektedir. Günaltay[787], bu hususa "*Kâbe*

---

[780] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 124.

[781] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 62; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 145; Günaltay, s. 142. Günaltay bu olayı şöyle yorumlamaktadır: Hz. Peygamberin dedesi Abdülmuttalib b. Haşim, bir manzumesinde olayı *"Ebrehe zü'l- Eşremâ'in Kâbe'yi yıkmak amacıyla Mekke üzerine sevk ettiği ordunun yenildiğini gördüğüm zaman, bu adam Harem'in değerini bilememiştir dedim. Halbuki Harem onu Himyer ve Hay kabilelerinin savaşçı yiğitleriyle kahredip uzaklaştırmıştır. Ebrehe'nin askerleri, boyun damarlarına en şiddetli acılar tattıran yaralarla yaralanarak geri dönmek zorunda kalmışlardır. Biz, ilahımızın ehli olup, bu muazzam şehirde ona ibadet ederiz. Beytü'l-Muazzama'nın şanslı bir hâmisi vardır ki onu zarara uğratmak isteyenler, kendi perişanlıklarına çalışmış olurlar."* ifadeleriyle nakletmektedir.

[782] Hamidullah, **Tarih,** s. 35.

[783] Günaltay, s. 141. Günaltay'ın belirttiğine göre, İstanbul ve İskenderiye'de şaşırtıcı bir şekilde paganizm ile karışan Hristanlığın resimlere tapan şekli, önceleri Habeşistan'a da sokulmuştu. Alius Gallus, etopya seferinde Hristiyanlığın bu putperestlikle dolu olan şeklini Habeşlilere iyice sevdirmişti. Ebrehe'nin araplar arasında yaymak istediği Hristiyanlık, Hristiyanlığın bu şekli idi. San'a'da inşa edilen Eclesia (Beytü'l-Kulleys) birçok süslü tasvirlerle doldurulmuştu. Hicaz'ın bu gibi süslemelerinden yoksun taş tapınağı Kâbe ziyaretçilerinin yüzünü San'a'ya çevirmek için gereken girişimlerde bulunmakta kusur edilmemişti. Hatta Arap kökenli olanlar (Evlad-ı Arap) Kâbe ziyaretinden menedilmiş, ziyaret ve tavafın sadece San'a'daki Beytü'l-Kulleys'e yapılması emredilmiştir.

[784] Kur'ân-ı Kerîm, 105/1-5. *"Rabbin fil ordusuna ne yaptı, görmedin mi? Onların planlarını boşa çıkarmadı mı? Onların üzerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar yağdıran sürü sürü kuşlar salmadı mı? Sonuçta Allah onları yenilip ezilmiş ekine çevirdi."*

[785] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 176; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 14, s. 607*;* Mesʿûdî, **Murûcu'ẕ-Ẕeheb**, Cilt: 2, s. 105; Nevevî**, Tehẕîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât**, Cilt: 3, s. 202*;* İbn Keŝîr, **Tefsîr**, s. 463.

[786] Kur'ân-ı Kerîm, Kureyş, 106/1-3.

[787] Günaltay, ss. 141, 142. Günaltay'ın işaret ettiği gibi, Mudarlılardan ve Kinaneoğullarından Huzeyfe b. Abdullah, halkı Beytü'l-Kulleys ziyaretinden nefret ettirmek için bir arkadaşıyla San'a'ya gitti. İki arkadaş, bu amaçla adı geçen müzeyyen kiliseye giderek, duvarları ve tasvirleri pisleterek kaçtılar. Hicazlılar, bu şekilde Kâbe'yi tavaf etmeyi yasaklayan Ebrehe'den intikam almış oluyorlardı. Ebrehe, kiliseye karşı yapılan bu hakaretin faillerinin Mekkeliler olduğunu anlamakta geç kalmadı. Buna karşılık olarak Mekke'yi zapt edip Kâbe' yi yıkmayı yemin etti. M. 570 yılında Ebrehe nin bizzat

ziyareti muhiti tamamen çorak olan Mekke sakinleri için ölüm kalım meselesi idi. Araplar Kâbe ziyaretinden vazgeçtikleri gün, Mekke artık yaşayamazdı." sözleriyle dikkat çekmektedir. Görüldüğü gibi Kur'ân-ı Kerîm'de Fil[788] ve Kureyş[789] Sureleri İslâm öncesi dönemdeki Kâbe'ye temas etmektedir. Bu surelerde Kâbe'nin kutsallığı ile mâbed mevkii; dinî, askeri, içtimaî ve ticarî hayata dâir önemi vurgulanmaktadır. Kâbe'de yapılan hac ibadetinin yılın en önemli olayı olduğu, bu amaçla bir vergi ve özel katkılar alındığı kaydedilmiştir. Ayrıca buradaki panayırların varlığı ticârî, sosyal, kültürel hareketliliğin yoğunluğuna işarettir[790]. Hac ibadeti süreci, aynı esnada uluslararası ticarî ve kültürel alışverişin rahatlıkla ve emniyetle yapıldığı bir zaman dilimi oluşturmuştur[791].

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, Hz. Muhammed'in Fil hadisesinin olduğu yılda (MS. 569) veya bu hadiseden elli beş gün sonra[792], ataları Hz. İbrâhim ve onun oğlu Hz. İsmâil tarafından kurulmuş bir şehir olan Mekke'de dünyaya geldiği[793], bu şehirde bir olan Allah'a adanmış "*en eski ev Kâbe"*[794] bulunduğu[795], Abdülmuttalib'in Fil hadisesinden 55 gün sonra doğan torununu Kâbe'ye getirdiği[796], diğer bir rivayette Abdülmuttalib'in torunu doğunca onu Kâbe'ye götürdüğü ve şiir okuduğu rivayet

kendisinin kumanda ettiği ordu Hicaz'a girdi Arapları korkutmak için orduda filler de bulunuyordu. Ebrehe nin bu meşhur seferi Kâbe'nin Araplar arasında var olan kutsallığını artırmaktan başka bir sonuç vermemiştir.

[788] Kur'ân-ı Kerîm, Fil, 105/1, *"Rabbin Fil ordusuna ne yaptı, görmedin mi?"*

[789] Kur'ân-ı Kerîm, Kureyş, 106/3 *"Şu evin Rabbine kulluk etsinler."* Kış aylarında Mekke'den Yemen'e, yaz aylarında Mekke'den Suriye'ye olmak üzere iki büyük ticaret kafilesinden bahseden sure, Mekke'nin ticari şöhretine temas etmektedir.

[790] Serjeant, **The Encyclopedia of Religion**, Cilt: 6, ss. 196-198.

[791] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**,Cilt. 1, s. 44. Recep, zilkade, zilhicce ve muharrem ayları *"haram aylar"* olup 4 aylık kutsal zaman dilimine işaret etmektedir.

[792] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 85; Ḫarkûşî, **Şerefu'l-Muṣṭafâ**, Cilt: 1, s. 356.

[793] İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye** , Cilt: 1, s. 158; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt:1, s. 81; Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ**, s. 52-53; İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 359; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 49; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 104.

[794] Kur'ân-ı Kerîm, Â-li İmrân, 3/96. *"Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir."*

[795] Hamidullah, **Tarih,** s. 34.

[796] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 83.

edilmiştir[797]. Hz. Muhammed'in çocukluğunda Abdülmuttalib'in Kâbe'nin gölgesinde oturduğu bir minderinin bulunduğu anlatılmaktadır[798].

Kâbe'ye dâir erişebildiğimiz rivayetler bize, mâbedin Hz. Muhammed'in doğumundan (MS 570 civarı) 6. yy. dan önceki yüzyılda da kesinlikle olduğunu göstermekte ve ibadet/tapınma alanı olarak kullanıldığını işaret etmektedir. Ancak elimizde görüntü veya malzeme bulunmamaktadır[799]. Ulaşabildiğimiz nakillerden, Kâbe'nin, Kureyş'in Kâbe'yi yıkımından önce sıvasız taş duvardan bir kenarının yarım dâire şeklinde bina edildiğini, duvarda binanın içine keçi vb. bir hayvanın girebileceği boyutta bir açıklığın olduğunu ve mâbedin üzerinin örtüyle kaplı olduğunu bilmekteyiz[800].

1.4.2. Kureyş'in Kâbe'yi İnşası (M. 605)

Önceki bölümde İslâm öncesi Kâbe inşaları içerisinde, Hz. İbrâhim'in ve Kureyş'in inşalarının önemli olduğuna değinerek Hz. İbrâhim Dönemi Kâbe'sini anlatmıştık. Bu bölümde Kureyş dönemi Kâbe'sini değerlendireceğiz. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda yer alan bilgilere göre Kâbe'nin inşaları içerisinde Hz. İbrâhim'den sonra Kâbe'nin en meşhur inşası, Kureyş'in inşasıdır. Kureyş'in Kâbe'yi Hz. İbrâhim'den 2645 sene sonra (m. 604-605 yıllarında) inşa ettiği kaydedilmiştir[801]. Hz. Muhammed 35 yaşlarında iken yeniden inşa edilen mâbedin 360 put barındıran

---

[797] İbn İsḥâḳ, **Sîre,** s. 45; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s 147; İbn Keŝîr, **Sîretu'n-Nebevîyye** ; Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 81.
"bana böyle güzel oğlan veren Allah'a hamd olsun.
Beşikte, büyük çocuklara efendilik yapan bu çocuğu,
En güzel erkana sahip bu evde (Kâbe'de) korurum.
Ta ki onu gençlerin lideri ve yükseklere ulaşanı olarak göreyim!
Onu her türlü kötülükten, haset edicilerden korurum."

[798] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 1, s. 121. Abdülmuttalib'in oğulları, Hz. Muhammedin amcaları minderden uzak durmasını söylediklerinde Abdülmuttalib'in bu minderin üzerine torunu Muhammed'in çıkmasından duyduğu memnuniyet duyduğu *"muhakkak ki oğlum mâlik olmaya alışıyor"* şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Yaʿḳûbî'nin **Târîḫ'**inde ve Ibnu'l-Cevzi, 'nin el- Vefa'sında "*Muhakkak ki oğlum gelecekte şan sahibi olacak*" şeklinde benzer ifadeler yer almaktadır. bkz. (Yaʿḳûbî, **Târîḫ,** s. 8; Ibnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec ʿAbdurrahman b. ʿAli, **el-Vefa bi Taʿrifi Fedaʾili'l-Mustafa** (nsr.), Daru'l-Maʿrife, ts., s. 57.

[799] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2. s. 290; Mesʿûdî, **Murûcu'ẑ-Ẑeheb**, Cilt: 2, s. 272; Partin, s. 225; Wensinck-J. Jomier, Cilt: 4, s. 317-322.

[800] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî,** Cilt: 3, s. 441; Ensarî, s. 36.

[801] Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 3, s. 183. Tarihi süreç içerisinde aralarında Hz. İbrâhim, Kureyş, İbn Zübeyr, Haccâc ve Sultan 4. Murad'ın inşaatlarının bulunduğu beş inşaatın daha meşhur olduğu belirtilmektedir.

tapınağa döndüğü, çıkan büyük bir yangın ve hemen arkasından sağanak halinde gelen bir yağmur sonucu harabeye benzediği belirtilmektedir[802]. Bu mâbedin onarımı hususunda Kureyşliler Kâbe'de tadilât yapmak yerine binayı temelden inşa etmeyi tercih ettikleri bildirilmektedir. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, Kureyşlilerin Kâbe'yi yıkıp yeniden inşa etmesinin üç sebebi yer almaktadır. İlk ikisi mâbedin binasının fiziken zarar görmesi sebebiyle hasarlı binanın yeniden yapılması gereğidir. Hasar sebebi için iki olay nakledilmektedir. Birinci olay bir kadının Kâbe'yi tütsülerken kazara yakması sonucunda Kâbe örtülerinin de alev alarak binayı tutuşturması ve yangının Kâbe duvarlarını çatlatıp zayıflatmasıdır[803]. Haceru'l-Esved'in yangınlardan dolayı simsiyah olması yangının bir göstergesi sayılmaktadır[804]. İkincisi ise bir doğal afettir, iki dağ arasından gelen büyük bir selin Kâbe'yi basması ve yıkmasıdır[805]. Üçüncü inşa sebebi ise Kâbe duvarlarının bir insan boyundan biraz fazla olması nedeniyle içerisine kolayca girilmesidir. Alçak duvarın hırsızlığı kolaylaştırdığı, bu yüzden Kâbe'nin içindeki hazine kuyusundaki hazinenin çalındığı, hırsızlığın engellenmesi için Kureyş'in Kâbe'nin duvarlarını yükseltip tavan yapmak istediği ve temelden inşa ettiği aktarılmaktadır[806].

Kâbe'nin yıkımında Allah'ın azap etmesinden korkulduğu için bir tereddüt yaşanmıştır; ilk yıkımı başlatanın Velid b. Muğire olduğu, korkulan azabın gelmediği için binanın kabilelerin desteği ile yıkıldığı aktarılmaktadır[807]. Kâbe'nin yıkımı sonrası binanın yeniden inşasında ribâ, zina veya zulüm yoluyla kazanılan haram para kullanılmaması, sadece helal gelir ile inşa edilmesi prensibi benimsenmiştir[808]. Kureyş'in inşa için söz konusu parayı sağlayamaması ve kereste yetersizliği nedeniyle Kâbe'yi Hatîm tarafından 6 zirâ, 1 parmak (3,02 metre) kısalttığı nakledilmiştir[809].

---

[802] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 88; Hamidullah, **Tarih**, s. 35.
[803] Yaʿḳûbî, **Târîḫ,** s. 111; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 65; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 39.
[804] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 66.
[805] Esedî, vr. 14b.
[806] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 103; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 1, s. 573; İbnu'l-Esîr, **Usdu'l-Ğâbe**, s. 23; İbn Kesîr, **Tefsîr**, s. 310; İbn Kesîr, **Sîretu'n-Nebevîyye**, Cilt: 1, s. 276; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 2, s. 301, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî**, Cilt: 3, 2. 442; Cevâd ʿAlî, **el-Mufaṣṣal**, Cilt: 12, s. 10.
[807] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s.158; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 3, s. 210. Velid b. Muğire, Kâbe'nin yıkımını yapmaktan çekinen kavmine *"Kâbe'yi yıkmakla onu tamir ve yenilemek mi yoksa ona zarar verme niyetinde misiniz*? sorusuna kavminden tamir ve yenilemeye niyet ettikleri cevabını alınca Allah'ın iyi niyette olanlara azap etmez diyerek, Kâbe'nin de yıkımına başladığı ve mâbedin duvarı üzerinde *"Allah'ım biz Kâbe'yi tamir ve yenilemek haricinde bir uğraşıda değiliz"* duasıyla duvar yıkımına başladığı bildirilmiştir.
[808] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s.104, İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 194; Esedî, vr. 14b; Tarîkî, s. 53.
[809] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 158; Devserî, s. 33.

Kâbe'nin daraltılmasıyla Hicr bölgesi dışarıda bırakılmış[810] ve Kâbe'ye ait sınır belirlenerek artan malzemeyle eski temel üzerinden *Hatîm* adı verilen yarım çember şeklinde bir duvar inşa edilmiştir[811]. Bu şekilde inşa ile bu alanın Kâbe'ye ait olduğunu belirtmek istedikleri beyan edilmiştir[812]. Çatısız inşa edilen *Hatîm* adı verilen kısma girişin serbest tutulduğu, burasının yemin törenleri ve diğer büyük merasimler için kullanıldığı bildirilmiştir[813]. Netice itibariyle Kâbe, yeni bir form kazanmıştır. Bu yeni form hadislerde de dile getirilmiştir. Bunlardan birisi Hz. Muhammed'in Hz. Aişe'ye hitaben *"Şayet senin kavmin henüz küfürden yeni kurtulmuş olmasaydı, Kâbe'yi yıkar, onu İbrâhim'in temelleri üzerine yeniden inşa ederdim. Çünkü Kureyşliler, Kâbe'yi yaptığında biraz kısalttılar ve bir kapısını iptal ettiler*." [814] şeklindedir. Kâbe'nin yukarıda aktarılan yeni fiziki yapısı ile Hz. Muhammed'den rivayet edilen bilgilerin örtüştüğünü söyleyebiliriz.

Kaynaklarda Kâbe'nin inşasının maddi yönü yanı sıra mimarî yönü ve hangi tarzda inşa edildiğine dâir verilerin de bulunduğunu görüyoruz. Kâbe'nin tahribata uğradığı tarihlerde Roma'ya ait bir geminin Mekke sahili Şuaybe'de (Cidde)[815] karaya vurduğu, Kureyşlilerin Velid b. Muğire'nin liderliğinde mezkûr gemiye gittikleri ve bu geminin kerestesini satın alarak Mekke'ye getirdikleri anlatılmaktadır[816]. Hamidullah bu geminin Yemen'de bir kilise inşa etmek üzere Mısır'dan yola çıktığını ve gemi içerisinde inşaat malzemesi olduğunu belirtmektedir[817]. Diğer rivayette

---

[810] İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, s. 250; Devseri, s. 33.
[811] Yılmaz Can, "Kâbe", **On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı 7, Samsun, 1993; Fuat Günel, "Hicr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998. Cilt: 18, s. 456.
[812] Küçükaşcı, **Harameyn,** s. 40.
[813] Hamidullah, **İslâm Peygamberi,** Cilt: 1, s. 70.
[814] ʿAbdurrezzâķ**, Muŝannef,** Cilt: 4, s. 363; İbn Saʿd, **Ṭabaķât**, Cilt: 1, s. 117; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 971; Ebû Dâvûd Suleymân b. Dâvûd et-Ṭayâlisî, el-Baṣrî**, Musned** (nşr. Muḥammed b. ʿAbdulmuḥsin et-Turkî), I-IV, Dâru Hecer, Kahire 1419/1999, s. 198; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ,** s. 131; İbn Keŝîr, **Tefsîr**, s. 310.
[815] ʿAbdurrezzâķ, **Muŝannef**, Cilt: 4, s. 346*;* İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s 179, Ezraķî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 157; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 5, s. 210; Günaltay, s. 22. Hicaz'ın limanları Yenbe'u'l-Bahr ile Cidde'dir. Cidde işlek bir liman olup Hicaz'ın anahtarı konumundadır.
[816] İbn Saʿd, **Ṭabaķât**, Cilt: 1, s. 116; Yâķût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 3. S. 350; Âdem Apak, **Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu**, Kuramer, İstanbul, 2017, s. 268. Eserlerde, hac ibadetinin Mekke'de yapılması sebebiyle burada yapılan ticaretin yerel ticaret olmayıp, uluslararası nitelikte olduğu, Şuaybe limanının da uluslararası mahiyette olduğu ve Mekkelilerin Kâbe'nin tamiri için gerekli inşaat malzemesini bu limandan temin ettikleri bildirilmektedir.
[817] Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, s. 69. Kureyş'in Kâbe'yi yeniden inşa işine giriştiği bu süreçte Yemen'de bir kilise bina etmek üzere Mısır'dan yola çıkarılmış inşaat malzemesi dolu bir gemi, Mekke'nin bir liman şehri olan Şuaybe kıyılarında fırtına sonucu karaya vurup batmıştı. Bu haberi alan Mekkeliler limana koştular, kazazedelere misafirperverlik gösterdiler ve karaya vuran enkazdan kurtarabildikleri, bu arada geminin kalas ve keresteleri dahil, bütün eşyayı satmaya rıza gösterdikleri taktirde adet halindeki gümrük vergisini onlardan almayacaklarını bildirdiler. Böylece külliyetli miktarda mermer, demir ve kalas satın aldılar. Kazaya uğrayanlar arasında bulunan Mısır'ın Kopt

Bizans İmparatoru'nun emriyle Mısır'dan gönderilmiş olan geminin, İranlıların Habeşistan'da yaktıkları bir kilisenin tamirinde kullanılmak üzere mermer, demir ve kereste taşıdığı bildirilmektedir[818]. Bu süreçte gemide bulunanlara da Mekke'ye vergi vermeksizin girebilecekleri söylenmiştir[819]. Mekkelilerin bu geminin ahşabını Mekke'ye getirdiği ve bu ahşabın Kâbe'nin yeni binasının yapımında kullanıldığı aktarılmaktadır. Bâkûm isimli, Kıpti[820] veya Rum[821] olduğu ifade edilen bir kişiden bazen geminin kaptanı, bazen de tavsiyesi alınan bir marangoz olarak bahsedilmektedir[822]. Diğer kaynaklarda Bâkûm'un doğrudan Kâbe inşaatında yer aldığı nakledilmektedir[823]. Rivayetlere göre Kureyş, Bâkûm ustadan Kâbe'yi Suriye mimarîsi veya kilise tarzı[824] ile inşa etmesi talep edilmiştir[825]. Bâkûm Kureyş için Kâbe'yi bina etmiştir[826]. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Bâkûm ustanın Kâbe'nin tamirinde rol alması İslâm Dönemi'ne çok yakın bir sırada gerçekleşmiştir. Bu rivayetler Arapların, Bizanslıların mimarî becerilerine itibar ettiklerini gösteren nakiller olarak değerlendirilebilir[827].

Kâbe'nin inşası üzerine Creswell farklı bir yorum getirmiştir. Creswell, Kureyş'in Kâbe'nin tamirini yaparken duvar yapımında taş ve odun kullandığını, böyle bir stilin Arap stili olmadığını dile getirerek odunun Arabistan gibi ahşabın kıt olduğu bir ülkeden değil ancak ahşabın bol olduğu bir ülkeden getirilebileceğine, bu ülkenin de Habeşistan olabileceğine dikkat çekmektedir[828]. Ayrıca, Habeşistan'da inşa edilen Damo, Debra, Libanos, İmrahanna Kritos ve Asmara kiliselerini örnek olarak

---

ahalisinden Bakûm adını taşıyan dülger de Mekke'ye yerleşmeye ve mesleğini orada icrâ etmeye karar vermişti. Mekkeliler bütün bu olanlardan çok sevinç duydular.

[818] Câsim Avcı, **İslâm-Bizans İlişkileri (610-847),** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 200.

[819] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 89; Esedî, vr.14b. Rivayetlerden anlaşıldığı üzere Mekkeli olmayıp, Mekke'ye giriş yapan insanlardan ve Rum tüccarlardan öşür vergisi alınma uygulaması Kusay b. Kilâb ve Kureyş zamanında görülmektedir. Mekkeliler Rum tüccarlarından, Rumlar da aynı şekilde Kureyş' ten ülkelerine girdiklerinde öşür vergisi alıyorlardı.

[820] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s.193.

[821] ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt: 4; 346*;* İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 116.

[822] Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm,** Cilt: 4, s. 319.

[823] ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef** Cilt: 4, s. 346*;* İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**; Cilt: 1, s. 179; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 116*;* Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 157; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 3, s. 205; Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm,** Cilt: 4, s. 319. Kaynaklarda Bâkûm hakkında verilen bilgiler muhtelif olup kendisinin tacir olduğu ve geminin ona ait olduğu da ifade edilmektedir.

[824] Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **el-İṣâbe fî Temyîzi'ṣ-Ṣaḥâbe** (nşr. ʿAbdullâh b. ʿAbdulmuḥsin et-Türkî), I-XIV, Dâru Hicr, Mısır 1429/2008, Cilt: 1, s. 400.
(وقالوا له: ابنها على بنيان الكنائس، رجاله ثقات مع إرساله.)

[825] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 170. ("وَقَالُوا ابْنِهِ لَنَا بُنْيَانَ الشَّام")

[826] İbn Zahîre, s. 79; Esedî, vr. 14b.

[827] Avcı, **İslâm-Bizans İlişkileri (610-847),** s. 200.

[828]K:A:C Creswell, **The Ka'ba in A:D. 608,** s. 99.

vermiştir[829]. Kiliselerin duvarında taş ve tahta kullanıldığını, Kâbe duvarında da bu yöntemin kullanıldığını ifade etmektedir. Creswell, Arapların Habeşistan ile olan münasebetlerinin çok güçlü olduğuna değinerek mimarî alanda da etkileşimin Kâbe tamirinde görüldüğünü dile getirir[830]. Ayrıca "*Bâkûm*" isminin etimolojisine değinen Creswell, bu ismin Habeş Hristiyanlarına ait bir isim olarak bilindiğini ifade etmektedir. 608 yılında yapılan Kâbe'nin mimarîsinin Habeş tarzı olduğunu, onu süsleyen Hristiyan resimlerinin tamamının kendi içinde tutarlı bir bütün oluşturduğunu da aktarmaktadır[831].

Yukarıda temas ettiğimiz üzere, Bâkûm ustanın Kâbe'yi kilise tarzı ile inşa etmesi olasılığı ayrıca Kâbe'nin içinde Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem ile Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil (as) peygamberlerin resimlerinin var olduğu rivayetleri[832], Kâbe'nin kilise tarzına sahip olup olmadığını düşündürtmektedir. Kâbe'deki söz konusu resimler ile ilgili rivayetler, kronolojik olarak Mekke'nin Fethi zamanına tekâbül ettiği için konuyla ilgili değerlendirmeyi tezimizin, Üçüncü Bölüm'ünde "*Mekke'nin Fethi'nde Kâbe*" başlığı altında yer vermeyi uygun gördük. Kısaca özetlemek gerekirse Kâbe'de yer alan resimlerin erken Bizans mimarîsinde örneği görülen kilise süslemelerine benzetilmesi hasebiyle Bizans mimarîsinin Kâbe üzerinde etkili olduğu düşünülebilir. Zira ikonun Kâbe'de bulunması mâbedin müşrikler tarafından Roma panteonuna dönüştürüldüğünün de kanıtı olabilir.

Kureyş'in Kâbe tamiri hakkında farklı bir yaklaşım daha mevcuttur. Bu görüşe göre, Mekke'deki İslâm Kâbe'si Antik İran mimarîsinden etkilenmiştir[833]. Bahse konu hususta yazılan tezde İslâm Kâbe'sinin birçok kez yeniden inşa edildiği ve Kureyş zamanında yeniden yapıldığı dönemde Kureyş'in diğer milletlerle yaptıkları ticaret

---

[829] Creswell, **The Ka'ba in A:D. 608,** s. 99.

[830] Creswell, s. 101,102. Creswell'e göre, ilk Müslümanlardan bazılarının Mekke'de karşılaştıkları düşmanca tavır nedeniyle Habeşistan'a göç etmeleri ile İbn Zübeyr'in h. 64-5/684 senesinde, Ebrehe' nin San'a da yaptırdığı kiliseden cam mozaik (fusayfsā) ve üç mermer sütununu Kâbe'ye getirtmesi Arap-Habeşistan ilişkilerinin göstergesi sayılmaktadır. Ayrıca, Habeşistan mimarisinde ahşap ve taşın sırayla kullanılarak uygulanan "maymun kafası" tekniği Mekke'de Kâbe'nin tamirinde kullanılmıştır.

[831] Creswell, **The Ka'ba in A:D. 608,** s. 102.

[832] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 165,166.

[833] Somayyeh Chaychi, **Mysterious Cubes (Semiotic Comparison of Kabah-i-Zardusht and Muslim Kabah),** Tehran Üniversitesi, Tehran, 2016. (Sumayye Chaychi, **mukaab hai Israr Âamiz (mukayies nişane şinaĥti kâbe Zerdüşt ve kâbe müselmanân)**, Namı ustâd: Doktor Ali Asğar sultâni, danişcuyi kar Şinasi arşad ulumi irtibatat bahar ve tabestan 1395.) Müslümanların Kâbe'si ile Zerdüşt Kâbe'sini mukayese eden bu çalışma Tahran üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak yayınlanmıştır. Tez de İran-Arap iletişimi ve etkileşiminden hareketle Fars-Arap mimari etkileşimine değinilmiştir.

nedeniyle özellikle İranlılar ile temas halinde olduğu ve mimarisinden etkilendiği vurgulanmıştır[834]. Tez sahibi Chaychi, Mekke'de inşa edilen İslâm Kâbe'sinin yapımında harçsız taş döşeme tekniği kullanıldığı ve bu uygulamanın binasında harç bulunmayan Zerdüşt Kâbe'sinde görüldüğünü anlatmaktadır. Zerdüşt Kâbe'sinin 2500 yıllık geçmişe sahip olduğu ve İran mimarî geleneğinde var olan küp benzeri dörtgen bir şekilde inşa edildiği kaydedilmektedir. Bu özelliği dikkate alınarak Zerdüşt Kâbe'si ile Müslümanların Kâbe'sinin küp şeklinde olması kıyaslanmış ve iki yapı arasındaki benzerlik sebebiyle Mekke'deki İslâm Kâbe'sinin antik İran mimarîsiyle yapılmış olabileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla İslâm Kâbe'sinde uygulanan tarzda İran'ın etkisi olabileceğine işaret edilmiştir[835].

Yukarıda temas ettiğimiz üzere, Kureyş'in Kâbe binasının mimarîsinde Bizans, Habeşistan veya İran tarzlarından etkilendiği dile getirilmektedir. Devlet ve milletler arasındaki etkileşimin doğal olduğu düşünüldüğünde Kâbe'nin mimarisinde de bu etkileşimin görülmesi mümkündür. Ayrıca, devletler açısından değerlendirildiğinde bu hususun tarihî gerçeklere aykırı olmadığı, bilakis dinî yapılarda iz bırakmanın itibar ve gücün sembolü olduğu söylenebilir. Zira konu anlatımının hemen başında İslâm'dan önceki dönemde Kureyşlilerin Mekke sınırları dışında ticaret yaptığı ve ülkeler arası ilişkilere sahip olduğunun altını çizmiştik. Sarıçam'ın ifade ettiği gibi, Mekke, dinî ve ticârî bir merkez idi. Burada bulunan Kâbe de dinî bir merkez olma hüviyetini Hz. İbrâhim zamanından İslâm'ın doğuşuna dek korumuştur. Buna ilave olarak Yemen'den başlayıp Akabe Körfezi'ne ulaşan ticaret yolu, Mekke ve Medine'den geçerek Akdeniz limanlarına bağlanmaktaydı. Ayrıca Mekke çevresinde yılın belli zamanlarında panayırlar kuruluyordu. Dolayısıyla Kâbe'nin dinî merkez oluşu ile Hicaz'ın Yemen-Suriye ticaret yolu üzerinde bulunması bölgenin önemini artırmıştır. Hicaz; Kuzey ve Güney Arabistan'ın aksine Bizanslılar ve Sasâniler gibi güçlü devletlerin işgal maksatlı saldırılarına maruz kalmamıştır[836]. Dolayısıyla Kureyş; Bizans, Habeşistan ve Sasanîler ile ticârî ve dinî ilişkiler geliştirdiği ve kültürel etkileşim içerisinde olduğu için onların mimarî tarzlarından etkilenmiş olabilir. Ancak, biz Kureyş'in Kâbe inşasını yaparken mimarîsinde hangi ülkenin

[834] Chaychi, s. 21.
[835] Chaychi, s. 23.
[836] İbrâhim Sarıçam, **Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,** DİB Yayınları**,** Ankara, 2012, **s.** 27.

tarzını benimsediğine dâir kesin bir çıkarımda bulunmak için yeterli bilgi olmadığı kanaatindeyiz.

Hz. Muhammed'in Kâbe'de Hakemlik yapması

Yukarıda, Kâbe'nin inşasının m. 605 yıllarında, Hz. Muhammed risaletten 5 yıl önce 35 yaşlarında[837] iken kabilelerin ortak çalışmasıyla yapıldığını kaydetmiştik. İbn İshak'ta yer alan bir rivayette Kureyş'in her kabilesinin bir başkanı olduğu ve aralarında husumet bulunmadığı, bunların birlikte Kâbe'yi yüksek duvarlı ve çatılı olarak inşa etmek istedikleri bildirilmektedir[838]. Kureyşlilerin bu aşamada binanın yapımını taksim ettikleri belirtilmektedir[839]. Kabilelerin Kâbe'yi Haceru'l-Esved'in konulacağı yüksekliğe kadar inşasını tamamladığı, taşı yerine koyma hususunda ihtilafa düştükleri ve her kabilenin taşı yerine koyma arzusu olduğu için çözüm bulamadan dört beş gece birbirlerinden uzakta bekledikleri nakledilmektedir[840]. Bu süreçte Kureyş'in en büyüğü Ebu Ümeyye hakem teklifinde bulunmuş ve mescide girecek ilk kişinin hakemliğine müracaat edilmesine karar vermişlerdir, bu esnada oraya gelen Hz. Muhammed'i görünce *"Bu Emîn kimsedir ve vereceği hükme razıyız.*" diyerek sorunlarını Hz. Muhammed'e aktarmışlardır[841]. Rivayetlerden anladığımız kadarıyla, Hz. Muhammed, bu soruna çözüm üretmiştir. Haceru'l-Esved'i sırtından çıkardığı sıkı dokulu yün kıyafet ya da bir bezin üzerine kendi eliyle koyduktan sonra kabile temsilcilerinin bezin ucundan tutmasını istemiş ve taşın bu şekilde taşınmasını

---

[837] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 88, Tarîkî, s. 52; Can, Kâbe, s. 72.

[838] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 105. Kâbe'nin o zamanki halini tasvir eden rivayete göre Kâbe bir insan boyunun biraz fazlası boyunda ve üst üste konulmuş taşlardan oluşmuştur. Nakle göre hırsızın kolaylıkla mâbedin içeri girmiş ve hazineyi götürmüştür. Bundan binanın emniyetsiz bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

[839] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 85; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 195; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 288; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 171. Kâbe'nin Kapı tarafını Benî Abdi Menâf ile Benî Zühre, Haceru'l-Esved ile Rükn-i Yemânî arasını Benî Mahzûm, Teym ve Kureyş'ten onlara katılan bazı kabileler, Kâbe'nin arka duvarını Sehm ve Cumah kabileleri, Hicr tarafını ise Benî Abdüddâr b. Kusay, Benî Esed b. Abdü'l-Uzzâ b. Kusay ve Benî Adî b. Ka'b tarafından üstlendiği nakledilmiştir.

[840] İbn Saʿd**, Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 120. Rivayette, Kâbe'nin Haceru'l-Esved hizasına kadar inşa edildiği, bu safhaya gelince her kabile Haceru'l-Esved'i yerleştirmeye daha layık olduğu için ihtilaf ettikleri neredeyse savaşmaktan korktukları, akabinde Benî Şeybe kapısından kim girerse Haceru'l-esved'i o kişinin koyması hususunda anlaştıkları anlatılmaktadır. Bütün kabilelerin buna razı olduğu, ilk giren kişinin Rasullah olunca onu gördüklerinde "bu emin adamdır" aramızda vereceği hükme razıyız dedikleri bildirilmiştir.

[841] İbn İsḥâḳ**, Sîre,** s. 88; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s.173. Rivayete göre Kureyş Kâbe'nin ön tarafını inşa ederken anlaşmazlık içerisine düştüklerinde Ebu Ümeyye b. el-Mugîre'nin *"Ey Kureyşliler! Tartışmayın, birbirinize buğzetmeyin, aksi takdirde başkaları size söver, kabileleri dört parçaya bölerek beytin bölüm bölüm inşasını gerçekleştirin ve kapıdan ilk giren kimseyi hakem tayin edin*" dediği nakledilmiştir. Ayrıca, Hz. Muhammed'e verilen *"el-Emîn"* sıfatı kendisine vahiy gelmeden önce Cahiliye zamanında bu hadisede ortaya çıkmaktadır.

sağlamıştır[842]. Hz. Muhammed'in taşı konulacağı yüksekliğe kadar kaldırtarak yine kendi elleriyle taşı yerine yerleştirmiştir[843]. Daha sonra inşaatın devam ettiği ve binanın yapımının tamamlandığı bildirilmiştir[844]. Binanın yapım aşamasında Hz. Muhammed'in amcası Abbas ile taş taşıdığı nakledilmektedir[845]. Bir sıra taş bir sıra kereste olmak üzere münâvebe usulüyle 15 sıra kereste 15 sıra taş döşenmiş ve Kâbe'nin yüksekliği 9 zirâdan (4,5 metre) 18 zirâ (9 metre) yüksekliğe çıkarılarak duvarların yapımı tamamlanmıştır. Bu inşada Kâbe'ye 4 zirâ (2 metre) 1 karış yüksekliğinde açılıp kapanan ve kilitlenen kapı yapılarak[846] mâbed kapısının eşiği yıkılan binadakine nazaran daha yüksekte tutulmuştur. Böylelikle kapı anahtarını elinde bulunduran vazifelinin geçiş ücreti tahsil edebilmesine imkân sağlanmıştır[847].

Kâbe'nin içine Şam tarafında yukarıya çıkmak için ahşaptan bir merdiven yapılmıştır. Binanın tavanını tutması için Şam-Yemen rükünleri istikametinde iki sıra halinde 6 direk yapıldığı, söz konusu direklerin üzerinde peygamberlerin, ağaç ve meleklerin tasvirlerinin bulunduğu nakledilmiştir. Kureyş'in Bâkûm ustadan düz tavan yapmasını talep ettiği ayrıca tavanın suyunu tahliye etmesi için Hicr tarafına Mizâb konulduğu bildirilmiştir[848]. İnşaat tamamlanınca mâbede ait eşyaların yerine yerleştirildiği[849], Kâbe'nin girişine bir merdiven yapıldığı ve Kâbe'nin Hıbera isimli değerli Yemen kumaşıyla örtüldüğü nakledilen bilgiler arasındadır[850].

Kureyş'in Kâbe'yi pazartesi ve perşembe günleri açtığı, ayakkabıyla içeri girmediği, ayakkabılarını tahtaların altına bıraktıkları ve bu hususun çok önemli

---

[842]İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 122. İbn Sa'd'ın naklettiğine göre Resûlullah, Haceru'l-Esved'i yere serdiği kendi elbisenin parçasına koyarak *"Kureyş'in her kabilesinden biri gelsin*" ve *"sizden her biri kişi örtünün bir köşesinden tutup kaldırsın*" demiştir.

[843] İbn İsḥâḳ**, Sîre**, s. 85; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 2, s. 19; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 1, s. 526; Mâverdî, **el-Ḥâvî'l-Kebîr fî Fıḳhi Meẕhebi'l-İmâmi'ş-Şâfiʿî**, Cilt: 14, s. 6; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt: 4, s. 466; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 1, s. 645*;* Maḳrîzî, **İmtâʿu'l-Esmâʿ**, Cilt:1, s. 19.

[844] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 88.

[845] ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt 1, s. 409; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 146.

[846] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 164; Tarîkî, s. 57.

[847] Hamidullah**, İslâm Peygamberi,** Cilt: 1, s.70.

[848] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 164; Tarîkî, s. 58.

[849] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 166. Rivayette Kureyş'in, bu süreçte Kâbe'nin içerisindeki değerli eşyaları, ziynetleri ve Hz. İbrâhim'in kurban ettiği koçun iki boynuzunu çıkarıp, Ebû Talha b. Abdiluzza b. Osman b. Abdiddâr b. Kusay'ın evine naklettiği, Kâbe'nin kasasının üzerinde bulunan Hübel'i de Kâbe'den çıkararak Makâm-ı İbrâhîm'in yanına yerleştirdiği, inşaat tamamlanınca Ebû Talha'ya bırakılan eşyaların kâbe hazinesine iade edildiği, *Hübel* adlı putun da eskiden olduğu gibi kasanın üzerine yerleştirildiği nakledilmiştir.

[850] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 167; Fâsi, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 165; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 3, s. 30.

olduğu bildirilmektedir. Ayrıca bekçilerin kapının girişine oturup Kâbe'nin içine girmek isteyen ama bekçilerin girmesini istemediği bir adam olursa onu itip düşürdükleri, bu nedenle bir adamın öldüğü belirtilmiştir[851].

Netice itibariyle, Kureyş'in Kâbe'yi inşası ile mâbedin mimarî formu Hz. İbrâhim'in formuna göre biraz değiştirilerek eninden daraltılmış ve yüksekliği artırılmıştır. Mâbed, bu inşa ile yeni görünüm kazanmıştır. Hz. İbrâhim'in formundan sonra ikinci bir forma girmiş diyebiliriz.

[851] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 123.

İKİNCİ BÖLÜM
KÂBE BİNASI VE MÜTEMMİM CÜZLERİ

2.1. KÂBE'NİN MİMARİSİ

Mekke'deki mescidin merkezinde yer alan, İslâm'ın en mukaddes binası olan Kâbe, küpe benzer, dörtgen bir yapı olduğu için bu ismi almıştır[852]. Nakillerden, mabedin tarihi süreç içerisinde önceleri dikdörtgen, sonraları yaklaşık olarak küp şeklinde inşa edildiği anlaşılmaktadır.

2.1.1. Plan ve Yapı Malzemesi

Kaynaklarda Kâbe'nin; Tûr-î Sînâ, Tûr-î Zeytûn, Lübnan, Cûdî ve Hirâ isimli beş dağın taşından[853] veya içinde bulunduğu şehir Mekke'nin etrafındaki dağlardan getirilen Mekke granitinden bina edildiği iddia edilmiştir[854].

Kâbe'nin dört duvarı yönlere göre isim almıştır. Merkezden köşelere kuzey, güney, doğu, batı yönleri tayin edilebilmektedir[855]. Ayrıca, Şam, Irak ve Yemen istikâmetleri, Kâbe'nin köşelerine isim olmuştur. Kâbe'nin dört köşesi, yaklaşık olarak dört ana yönü göstermektedir. Mukaddes kabul edilen Haceru'l-Esved, Kâbe'nin doğu köşesinde yer almaktadır. Batı köşesi Şam; kuzey köşesi Irak ve güney köşesi de Yemen istikâmetine işaret eder[856]. Kaynaklarda, bu köşeler *"rükün"* ifadesiyle tanımlanmış ve gösterdiği cihetle terkip oluşturarak *"Rükn-ü Haceru'l-Esved"* doğu köşesinin; *"Rüknü'l-Yemânî"* güney köşesinin; *"Rüknü'l-Garbî"* batı köşesinin; *"Rüknü'l-Irakî"* kuzey köşesinin ismi olmuştur[857].

---

[852] Petersen, "Ka'ba", s. 142.

[853] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 1, s. 33; Taberî, **Târîḫ**, Cilt: 1, s. 124; Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Ebî'l-Kerem Muḥammed el-Cezerî, **el-Kâmil fî't-Târîḫ** (nşr. ʿUmar ʿAbdusselâm Tedmurî), I-X, Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût 1417/1997, Cilt: 1, s. 35.

[854] Harry B. Partin, Cilt: 8, s. 225.

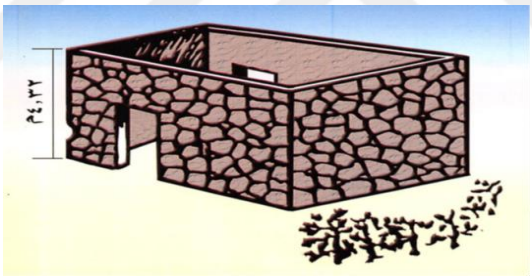
[855] Hawting, s. 75. Havting bu mekânı: "*Zemin krokisi düzensiz bir dikdörtgendir ve boyutu çeşitli şekillerde belirtilmiştir, 40 fit (12 m) uzunluğunda, 33 fit (10 m) genişliğinde ve 50 fit (15 m) yüksekliğinde. Dört köşesi yaklaşık olarak kuzey ("Irak" köşesi), doğu, güney ("Yemen" köşesi) ve batı yönüyle hizalıdır"* şeklinde açıklamaktadır.

[856] Wensinck, Cilt: 4, s. 317.

[857] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 64; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 127.

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, Kâbe'nin uzun tarihi boyunca pek çok kez yangın, sel, deprem ve saldırılar sebebiyle çok ciddi hasar aldığı bildirilmektedir. Bugünkü bina 17.yy'da yapılmış olmakla birlikte daha önceki binalardan kalan bazı taşlar da korunmuştur[858]. Kâbe, günümüzde yaklaşık 10,5 metreye 12 metre ölçülerinde ve 15 metre yüksekliğindedir; uzun, dikdörtgen, kutu benzeri bir yapıya sahiptir. Bina, kuzey-güney ekseninde 30 derece eğimle konumlandırılmıştır, bu sebeple köşeleri ana yönlere bakar[859]. Yukarıda, konum ve yönlerinde farklılık olmamakla birlikte Kâbe'nin tarihi sürecinde, metrajlarında biraz değişikliğe gidilerek farklı formlarda inşa edildiğini kaydetmiştik. Defaatle gerçekleşen Kâbe'nin tamir ve tadilâtları esnasında mimarî şekil ve ölçülerinde değişiklikler olduğu için mâbede ait tek bir ölçü yoktur. Kâbe'nin geçirdiği inşa aşamaları ve onarımlarını tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerinde etraflıca ele aldığımız için burada temas etmeyeceğiz. Biz, Kâbe'nin inşa edilen her yeni bina ölçüsünü aşağıda sırası geldikçe zikredeceğiz.

Şekil 4: Üstü Açık Kâbe Görüntüsü

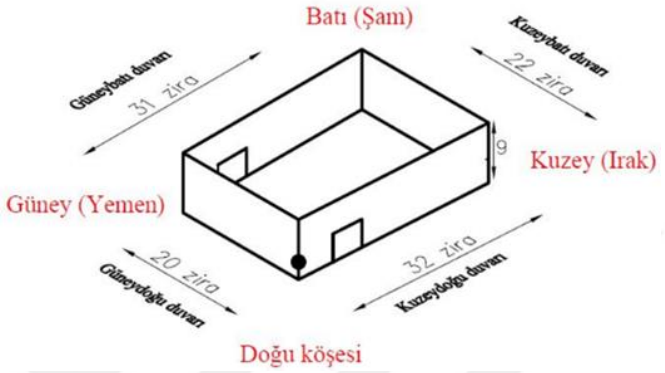
Kaynak: Abdülğanî, s. 33.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Kâbe'nin detayları bilinen ilk inşası, Hz. İbrâhim'e aittir. Kâbe, O'nun zamanında Şekil 4'te resmedildiği gibi dikdörtgenler prizmasına benzer, üstü açık, ibtidâi bir yapıdır. Ezrakî 'nin verdiği bilgiye göre, Kâbe binasının yüksekliği 9 zirâ (4,5 metre), Haceru'l-Esved'den başlayan, Mültezem ve ana kapının bulunduğu *"Kuzeydoğu duvarı"* 32 zirâ (16 metre), bu duvarın paralelinde bulunan ve dönem dönem açılıp kapatılmış, şu an mevcut olmayan kapı ile Müstecâr'ın bulunduğu *"Güneybatı duvarı"* 31 zirâ (15,5 metre), Müstecâr ile Mültezem'i birleştiren *"Güneydoğu duvarı"* 20 zirâ (10 metre), çatıdan su tahliyesinin

[858] Partin, s. 226.
[859] Petersen, "Ka'ba", s. 142.

yapıldığı Mizâb adı verilen diğer ismiyle Altınoluk'un bulunduğu *"Kuzeybatı duvarı"* 22 zirâ (11 metre) ölçülerindedir[860]. Nâsır-ı Hüsrev'in tespitine göre duvarın kalınlığı 6 karıştır[861]. Şekil 5'te Kâbe'nin yönleri ve Hz. İbrâhim zamanındaki bina ölçüleri yer almaktadır.

Şekil 5: Kâbe'nin Yönleri Ve Hz. İbrâhim Zamanında Kâbe'nin Ölçüleri

Kaynak: Ezraḳî, Aḫbâru Mekke, Cilt:1, s. 64. Kâbe'nin planı bu sayfadaki bilgiler esas alınarak tarafımızdan hazırlanmıştır. Kâbe'nin uzunluğu aynı eserin 288. sayfasında 30 zirâ (15 metre) olarak verilmiştir.

Yukarıda şekilde de görüldüğü gibi Kâbe, çatısız ve kanatsız kapıya sahip olup tam bir dikdörtgen veya kare şeklinde değildir. Kâbe'yi gören seyyahların da yaklaşık bu ölçüleri verdiğini söyleyebiliriz[862].

İncelemiş olduğumuz bazı kaynaklarda, Şam köşesi (Rükn-i Şâmî) yerine batı köşesi (Rükn-i Garbî), Irak köşesine de Şam köşesi denildiğini görüyoruz. Yön hususundaki algılar nedeniyle *"Kuzeydoğu Duvarı"* Doğu Duvarı, *"Güneybatı Duvarı"* Batı Duvarı, *"Kuzeybatı Duvarı"* Kuzey Duvarı ve *"Güneydoğu Duvarı"* Güney Duvarı olarak da adlandırılmıştır[863].

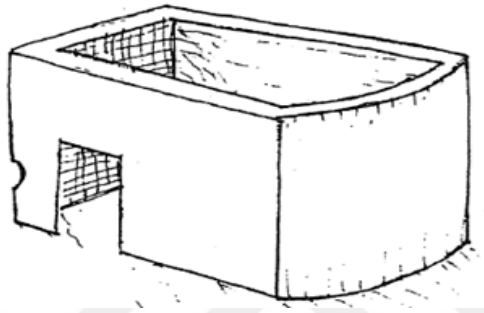
---

[860] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 64; Devserî, s. 31;Tarîkî, s. 197.
[861] Nâsır-ı Hüsrev, s. 113.
[862] Nâsır-ı Hüsrev, s. 112; İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 56; İbn Baṭṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭûṭa**, Cilt: 1, s. 371. Nâsır-ı Hüsrev (ö. 481/1088) Kâbe'nin uzunluğunun kuzeyden güneye otuz kulaç, enliliğinin doğudan batıya on altı kulaç bir kare şeklinde olduğunu belirtmektedir. İbn Cübeyr (ö. 614/1217) Haceru'l-Esved ile Irak kösesi arasını 54 karış, Irak ile Şam kösesi arasını 48 karış ölçmüştür. Şam kösesi ile Yemen kösesi arasının Haceru'l-Esved ile Irak kösesi arasıyla aynı mesafede olduğunu belirtmektedir. İbn Baṭṭûṭa da (ö. 779/1377) Irak kösesi ile Haceru'l-Esved arasını 54 karış, Yemen kösesi Şam kösesi arasını 54 karış, Irak ile Şam kösesi arasını 48 karış, Yemen Haceru'l-Esved 48 karış ölçülerinde beyan etmektedir. İbn Cübeyr ile İbn Baṭṭûṭa aynı rakamları vermişlerdir.
[863] Esedî, vr. 14a; Tarîkî, s. 204; Devserî, s. 31.

2.1.2. Kâbe'nin Kapıları, Anahtarları ve Kilitleri

İncelemiş olduğumuz kaynakların verdiği bilgiye göre Kâbe'nin uzun tarihi boyunca kimi zaman bir, kimi zaman iki adet kapısı olmuştur. Ezraḳî ve Buḫârî'de[864] yer alan rivayetlerde Hz. İbrâhim zamanında mâbedin önünden girilen ve arkasından çıkılan iki adet kanatsız kapısının var olduğu ve kapının bulunduğu yerin boş bırakıldığı bildirilmektedir.

Şekil 6: Hz. İbrâhim Zamanında Kâbe'nin Görünüşü

Kaynak: Küçükaşcı, **Sanat ve İnanç**, s. 96.

Şekil 6'da görüldüğü gibi, Hz. İbrâhim zamanında damı ve kilitlenen kapısı olmayan bu mâbede girmek veya binanın damına çıkmak için merdivene ihtiyaç olmamıştır[865]. Bu durumun Himyerî hükümdarı Es'ad el-Himyerî'nin[866] (ö.~ IV. yüzyıl) binaya örtü giydirişine kadar devam ettiği, uzunca bir dönem Kâbe'nin kapı kanadının bulunmadığı Himyerî'nin Kâbe'ye bir kapı ve Farisî bir kilit yaptırarak bir örtü örttüğü ve kurban kestiği kaydedilmiştir[867]. İbn İshak (ö. 117/735), Himyerî tübba'sı (kralı) Es'ad el-Himyerî'nin bir kapı ve anahtar yaptırdığını, Ezrakî (ö. 250/864 [?]) Tübba'nın kapıya kilit taktırdığını, Fâkihî (ö. 278/891-92 [?]) ise kapıyı Enûş b. Şit'in, iki kanatlı kapıyı da Cürhümlülerin yaptırdığını zikretmektedir[868]. Fâsî

[864] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 170; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 1, s. 37.
[865] Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm** Cilt: 4, s. 141.
[866] İslâm öncesi Yemen tarihinde Tübbâ ünvanını taşıyan hükümdarlarının en meşhuru olan Ebû Kerib Es'ad Kâmil'in yaşadığı dönemle ilgili bilgiler çelişkilidir. Detay için bkz. Ömer Faruk Harman, "Tübba", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 2012. Cilt: 41. s. 455-456.
[867] Esedî, vr. 14a.
[868] İbn İshak, s. 31; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 25; Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 64.Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 194 ve Cilt: 5, s. 208.

de (ö. 832/1429) mâbedin kapısını ilk defa Hz. Âdem oğlu Enûş b. Şit'in (as) yaptırdığını kaydetmiştir[869].

İnceleyebildiğimiz Kâbe tarihi ile ilgili kaynaklarda, Hz. İbrâhim ile Kureyş'in Kâbe'yi inşasına kadar süreçte mâbedin inşasında ve unsurlarının yapım malzemesi hakkında pek fazla bilgi verilmemektedir. Dolayısıyla var olan rivayetlerle, bu ara dönem hakkında etraflıca değerlendirme yapamıyoruz. Nitekim, Kâbe hizmetlerinde adından çok söz edilen Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib'in demirden kapı yaptığına dâir rivayet olmakla birlikte, mevcut rivayeti doğrulayabilecek bir rivayet bulunmadığı bazı kaynaklarda vurgulanmıştır[870]. Ezraḳî'nin verdiği bilgilere göre Kâbe'nin kapısı, Kureyş'in inşaatına kadar Hz. İbrâhim, Cürhüm ve Amâlika zamanında hemzemîndir. Kureyş, yeni bir uygulama getirerek mâbede merdivenle çıkılabilen bir kapı inşa etmiştir[871]. Rivayetlerden Kâbe'ye getirilen bu yeniliğin mimarının Ebu Huzeyfe el-Velîd b. el-Muğire olduğu anlaşılmaktadır. Zira onun merdivenin ve kapının ne şekilde yapılması gerektiği ile ilgili bir önerisini şu sözlerle dile getirdiği nakledilmektedir: *"Ey Kureyş! Kâbe'nin kapısını, içeriye girmesini istediğinizi alıp istemediğinizi atıp düşüreceğiniz ve merdivenle çıkılacak bir seviyeye yükseltiniz, bu durum da başkalarına ders olur"* [872]. Tezimizin Birinci Bölüm'ünde, Kureyş'in Kâbe'yi inşasında ilk yıkımı başlatanın Velid b. Muğire olduğunu, onun aynı zamanda Kâbe'nin mimarisinin tayininde etkili olduğunu kaydetmiştik. Kanaatimizce, Velid b. Muğire'nin Kâbe'nin kapı ve merdiveni hakkında öneri getirmesi ve Kureyşlileri ikna etmesi; onun Kureyş'in liderliğini yürütmesi yanı sıra meslekî tecrübesi ve dirayetinden olmalıdır[873]. Nitekim Kureyş, Velid b. Muğire'nin önerisini değerlendirerek kapıyı yerden yüksek ve tek kanatlı yapmıştır[874]. Ezrakî[875], bu hususun Kureyş için büyüklenme vesilesi olduğunu, mâbedin yeniden inşasıyla tek kapılı olmasını sağladıklarını ve istediklerini içeri alıp istemediklerini dışarıda bıraktıklarını vurgulamaktadır. Kureyş'in yüksek kapılı Kâbe'si, Haccâc'ın imarında

[869] Fâsi, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 143; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf,** Cilt: 1, s. 41.
[870] Süheylî**, Ravḍ'ul-Unf,** Cilt: 2, s. 77; Zerkeşî, **İʿlâmu's-Sâcid,** s. 52; Bâ Selâme, s. 194.
[871] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 170; Târîkî, s. 51.
[872] Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 53.
[873] Velid b. Muğire, aklı, dirayeti, güzel konuşması, gelişmiş şiir zevki, çocuklarının fazlalığı ve zenginliğiyle de Kureyş içerisinde temayüz ettiği, ticaretle de uğraştığı ve demirci olduğu zikredilmektedir. Bkz: Mustafa Fayda, "Velîd b. el-Mugīre", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, Cilt: 43, s. 33.
[874] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 171; Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 55.
[875] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 171; Tarîkî, s. 57.

da kullanılmıştır. Bu imarda kapının yüksekliğini Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073) şöyle tavsif etmektedir:

> *Kâbe'nin kapısı sac ağacından yapılmış, yüksekliği altı buçuk dirsek olan iki kanatlı bir kapıdır. Her kanadın genişliği bir küsur arşın olup her iki kanadın genişliği üç buçuk arşındır. Kapının üstüne, yükseğe yazılar yazmışlar, kapıyı gümüş dairelerle bezemişler, nakışlarla oymalarla süslemişler, altın ve gümüş halkâriyle "inne evvele beytin vudia…"ayetini sonuna kadar yazmışlardır*[876].

Kureyş'in temelden inşa ettiği Kâbe'ye getirdiği bir yeniliğin de mâbedin iç dizaynında olduğunu görüyoruz. Ezrakî'nin verdiği bilgilere göre Kureyş, Kâbe'ye ahşap malzemeden ve çatalsız hurma dallarından bir dam ile Rükn-i Şâmî'den yukarı çıkılabilecek iç merdiven inşa etmiştir[877]. Bu dâhilî merdivenin görünür olmadığı, bir kapısı ve anahtarının olduğu, bu kapının dama çıkılması gerektiğinde kullanıldığı ve penceresinin bulunmadığı kaydedilmiştir. Merdivenin kapısının üzerinde, kandil ve lamba ile birlikte altın ve gümüşle nakşedilmiş ipek bir örtünün bulunduğu da belirtilmektedir[878]. Dolayısıyla Kâbe için İslâm öncesi dönemde "*hiçbir dekorasyonu ya da kapı, pencere gibi mimari öğeleri olmayan yapıdır."*[879] ifadesi yerine bizce "*basitten mütemmime dönüşen bir yapıdır"* denilebilir. Zira, Kâbe'nin mimarî özellikleri İslam öncesinde Kureyş zamanında netlik kazanarak İslâmî döneme de tesir etmiştir. Ayrıca kendine mahsus dekorasyon ve süslemelerin varlığı da dikkatlerden kaçmamalıdır.

Kureyş'in Kâbe'yi inşası, Hz. Muhammed'in peygamberlik görevinin öncesine denk gelmektedir. Buḫârî ve Müslim'de[880] nakledilen rivayetlere göre Hz. Muhammed'in peygamber olduktan sonra ise yer hizasında ve iki kapılı bir Kâbe arzu ettiğini dile getirdiği ancak peygamberlik görevi boyunca binada şekilsel bir değişiklik yapmadığı anlaşılmaktadır. Biz, medeniyetimizde iki kapılı mescide aşina olmadığımız için Kâbe'nin iki kapılı olması bize düşündürücü gelmekle beraber, Hz. Peygamber'in "*İnsanların birinden girip diğerinden çıkacağı iki kapı yapardım.*[881]"

---

[876] Nâsır-ı Hüsrev, s. 112.
[877] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 856; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 4, s. 141.
[878] Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 4, s. 146.
[879] Ayşe Ersay Yüksel, İslâm Sanatının Yükselmesinde Tesir Eden Faktörler, **Türk İslâm Sanatları Tarihi**, Ed. Abdülkadir Dündar, Grafiker Yayınları, 4. Baskı, s. 101.
[880] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, s. 98; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 973.
[881]Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 206; Ebû Saʿd ʿAbdulmelik b. Muḥammed el-Ḫarkûşî, **Şerefu'l-Muṣṭafâ** (nşr. Ebû ʿÂṣım Nebîl), I-VI, Dâru'l-Beşâʾir, Mekke 1424H, Cilt: 2, s. 327. Rivayette Hz. Peygamberin *"İnsanlar, yeni Müslüman olup da küfür zamanına yakın olmasalardı, bir de bina masrafına yetecek para bulunsaydı, Hicr'den beş ziraa' miktarı bir yeri Kâbe ye ilave ederdim. İnsanların da birinden girip diğerinden çıkacağı iki kapı yapardım."*dediği belirtilmektedir.

sözlerinden onun erişilebilir bir mâbed tasavvuruna sahip olduğu aklımıza gelmektedir. Hz. Peygamber'in hedefi muhtemelen Kureyş'in inşa ettiği tarzda, girişi merdivenli bir yapı değil, isteyenlerin düz ayak girip ibadetlerini yapıp, daha sonra çıkabildikleri ulaşılabilir bir mâbeddir. Kanaatimizce, Hz. Peygamber Kâbe'nin, bir isminin *"Mescid"* olması hasebiyle, erişilemeyen bir tapınak olmasını değil, kendi bünyesinde ibadet edilebilen bir ibadetgâh olmasını önemsemiş olmalıdır. Böyle olmadığı takdirde bölgede var olan taklit kâbeler misali puthâne gibi algılanabilirdi. Ayrıca İslâm döneminde evlerin genellikle iki kapılı olduğu kaydedilmiştir[882]. Dolayısıyla Kâbe de o dönemin mimari özeliği gereği binalar çift kapılı olabilir. Bizce, Hz. Peygamberin Kâbe'nin iki kapılı yapma arzusu, Hz. İbrâhim'den miras Kâbe'nin dinî ve mimarî geleneğini sürdürmek istemesindendir. Ancak bu isteğini şartlar oluşmadığı için yerine getiremediği anlaşılmaktadır[883]. Hz. Peygamber'in isteğini yerine getiren Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) yer seviyesinde iki kapı yaptırmıştır[884]. İbn Zübeyr, Kâbe'ye girişte sağ taraftaki Şam rüknü tarafına dama çıkmak için ahşaptan mamûl merdiven koydurmuştur. Bu merdivenin Haccâc'ın (ö. 95/714) inşasında yıkılarak daha iç tarafa merdivenin yenisi bir merdiven inşa edilmiştir[885].

Kâbe'nin tarihî süreç içerisinde doğu ve batı cephelerinde birer kapıya sahip olduğu, bu yapının batı duvarı üzerindeki kapısının dönem dönem açılıp kapatıldığı, Doğu tarafında bulunan ana kapının ise sade bir halden ihtişamlı hale geldiği anlaşılmaktadır.

2.1.2.1. Doğu Kapısı ve Mültezem

Kâbe'nin doğu tarafındaki ana kapı *"Bâbü'ş-Şarkî"* (Doğu kapısı) olarak adlandırılır[886]. Tarih boyunca mâbedin Doğu kapısı farklı şekil, evsaf ve süslemelere sahip olmuştur. Ezraḳî[887], Kureyş zamanında kapının altına ahşaptan bir eşik yapıldığını ve eşiğin zaman içerisinde yenilendiğini bildirmektedir. Kâbe, Abdülmelik b. Mervan (ö. 86/705) hilafetinde (685-705); Haccâc (ö. 95/714) tarafından tek kapılı

[882] Can, **İslâm Şehirleri,** s. 39.
[883] Aḥmed b. Ḥanbel, **Müsned,** Cilt: 9, s. 286.
[884] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 221; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 32.
[885] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 141.
[886] Taşkandî, Cilt: 4, s. 387.
[887] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 305; Taşkandî, Cilt: 4, s. 391.

binaya dönüştürülmüştür[888]. Kâbe tarihinde ilk defa yapıya altın kapı takılmıştır[889]. Kâbe'nin binası ve fiziki özellikleri hakkında detaylı bilgi veren Ezrakî, Kâbe kapısının yüksekliğini 6 zirâ 10 parmak (3,10 metre), genişliğini 3 zirâ 18 parmak (1,86 metre) ölçülerinde bildirir. Ezraḳî'nin bildirdiğine göre Kureyş'in yerden 4 zirâ 1 parmak (2,2 metre) yüksekliğinde taktığı kapının, İbn Zübeyr zamanında 11 zirâya (5,5 metre) yükseltilmiştir[890]. Kapının üst tarafının altın levhalarla kaplı olduğunu, kapı sövelerinin duvarlarında altın yaldızlı 14 kalın demir halka bulunduğunu kaydeder. Ayrıca kapı sâc ağacından mâmul ve iki kanatlıdır. Her kanadın genişliği 1 zirâ 18 parmak (68 cm.) ölçülerindedir. Kapı kapalı tutulduğunda iki kapının genişliği 3.5 zirâ (1,75 metre) ve kalınlığı 3 parmaktır (6 cm.). Kapının arkasında gümüş levhalarla kaplanmıştır. Ezraḳî[891], iç tarafta *"rûmî"* adı verilen bir kilidin bulunduğunu, ana kilidin gümüşle kaplı olduğunu, sol kanat üzerinde de gümüş bir halkanın yer aldığını ve kapı kilitlendiği zaman kilidin bu halkaya takıldığını nakletmektedir. Onun verdiği bilgilere göre, kapının ön tarafı sade ve süslü altın levhalarla, köşelerinde bulunan çivilerin arası kare şeklinde ve tezyinâtlıdır. Sol kapı kanadında fildişi kare şekilli ve altınla süslü bir levhanın bulunduğu, üzerinde *"Nereden yola çıkarsan çık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir."*[892] âyetinin yazılı olduğu kaydedilmiştir Rivayetlerde, kapıda 100 tanesi büyük 200 civarında çivi bulunduğu kaydedilmiştir. Kapı deliğinde 20 küçük çivi, sağ kanatta sade gümüşten mâmul, her birinin etrafı 6 parmak yaldızlı iki çivi mevcut olduğu aktarılmıştır[893].

Ezraḳî'nin kaydettiğine göre Harun Reşîd (786-809) zamanında, ilk defa Kâbe kapısının altınları söküldüğü zaman sarı örtü örtüldüğü kaydedilmiştir[894]. Kâbe

[888] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 210; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke,** s. 110.
[889] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 3, s. 210; Abbas Taşkandî, Bâbü'l-Kâbe**, Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) /** işraf Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, London, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, s. 290.
[890]İmâd Tâhir, Bâbü'l-Kâbeti'l- Ğarbî**, Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) /** işraf Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, s. 387.
[891] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 307.
[892] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/149.
[893] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 307.
[894] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 1, s. 212.

kapısının örtüsüne *"Burku'"* adı verildiği, *"Burku'l-Kâbe*" ismiyle şöhret bulduğu bildirilmiştir[895].

Kâbe'nin doğu cephesinde, Haceru'l-Esved köşesi ile kapı arasındaki alana *"Mültezem"* (الملتزم) denir[896]. *"Mültezem"*, "*sarılmak, bir yere yapışıp kalmak, ayrılmamak"* anlamındaki iltizeme (التزم) fiilinin ism-i mekânı olup "*sıkı sıkı yapışılan yer*" anlamına gelir[897]. Bu alan, benzer anlamda, duaların kabul edildiği yer *"Med'â"* veya kötülüklerden sığınılan yer *"Müteavvez*" isimleriyle de anılmıştır[898].

Kaynaklarda, *"Mültezem*" isminin Kâbe kapısının, Haceru'l-Esved ile arasındaki bölüm için kullanıldığı[899] ancak "*Müstecâr*"a da "*Mültezem*" ismi verildiği görülmektedir[900]. Kâbe'de, ibadet edenler, tavafın akabinde Haceru'l-Esved ile kapı arasındaki Mültezem'de içten dua ederek göğüslerini oraya bastırır[901], mâbedden bereket ve güç alabilmek için vücutlarını binaya temas ettirirler[902]. Ezraḳî (ö.250/864[?]) Mültezem'de "*Şâzervân"* bulunmadığını[903] ve uzunluğunun 4 zira olduğunu kaydetmektedir[904]. Seyyah Nâsır-ı Hüsrev (ö. 464/1073) Haceru'l-Esved ile Kâbe'nin kapısının arasının dört kulaç[905], seyyah İbn Baṭṭûṭa (770/1368-69) ise kapıyla Haceru'l-Esved arasını 10 karış olduğunu nakletmektedir[906].

---

[895] Abdullah Abbâdî, "Burkûu'l-Kâbe" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) / işraf Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, London, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, s. 632.

[896] Mâlik b. Enes, **Muvaṭṭa**ʾ, Cilt:3, s. 625; ʿAbdurrezzâḳ es-Ṣanʿânî, **Tefsîru ʿAbdurrezzâḳ**, Cilt: 2, s. 495*;* Taşkandî, Cilt: 4, ss. 387-390.

[897] Mehmet Şener, "Mültezem", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2020, Cilt: 31, s. 551.|

[898] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 347; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 170; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 420.

[899] Mâlik b. Enes, **Muvaṭṭa**ʾ; s. 424; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 4, s. 55; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 347; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 60; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt: 11, s. 530; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 420.

[900] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 347. Rivayette, İbn Zübeyr İbn Abbas'a Kâbe'nin kapısı ile Haceru'l-Esved arasının *Mültezem* olmadığı, *Mültezem*'in Kâbe'nin arka tarafında olduğunu söylemesine karşılık, İbn Abbas'ın *"arka bölümün Kureyş'in yaşlı kadınlarının Mültezemi'dir*" cevabını verdiği belirtilmektedir. Abdülmelik b. Mervan ile Haris b. Abdullah b. Ebî Rebîa, Beytullah'ı tavaf ettikten sonra Abdülmelik'in Kâbe'nin arkasında istiâze yapınca, Haris Abdülmelik'e *"bu işi senin kavminin yaşlı kadınları ihdas ettiler"* sözü, Müstecâr'ın Mültezem gibi sığınma yeri olarak kullanıldığını düşündürmektedir.

[901] Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm,** Cilt: 4, s. 317-322.

[902] Partin, s. 225.

[903] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 310.

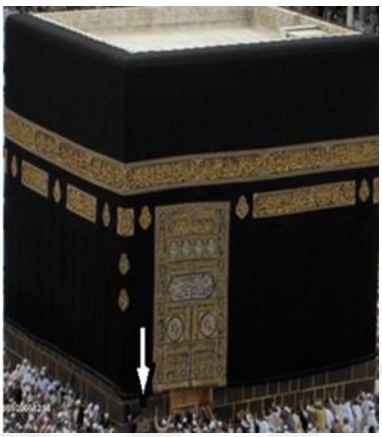
[904] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 350.

[905] Nâsır-ı Hüsrev, Çev. Nâci Toprak, s. 125.

[906] İbn Baṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭṭûṭa**, s. 101.

Şekil 7'de okla gösterilen Mültezem'in, duaların kabul edildiği mekân olarak özel bir hususiyeti vardır[907].

Şekil 7: Mültezem

Kaynak: Abdülğanî, s. 48.

İncelediğimiz kaynaklarda Haceru'l-esved ile Kâbe kapısının arasındaki Mültezem'in farklı zaman dilimlerinde tespit edilen ve farklı ölçüm birimleriyle bildirilen yukarıda kaydettiğimiz ölçüleri incelediğimiz zaman, müelliflerin yaklaşık olarak aynı ölçüyü verdiklerini ve mesafe yaklaşık 2 metreye tekabül ettiğini söyleyebiliriz[908].

2.1.2.2. Batı Kapısı ve Müstecâr

Kâbe'nin, Rüknü'l-Yemânî ile Rüknü'ş-Şâmî arasındaki duvarındaki kapı "*Bâbü'l-Garbî*" (Batı kapısı) olarak adlandırılır[909]. Ezraḳî[910], Hz. İbrâhim (as) zamanında var olduğu bilinen bu kapının, Doğu Kapısı'ndan mâbedin içine giren insanların buradan dışarı çıkması amacıyla yapıldığını bildirmektedir. Kureyş zamanında ise bu kapı kapatılmış ve Kâbe binasına Doğu tarafında, açılıp kapanan tek bir kapı takılmıştır[911]. İbn Zübeyr zamanında ise Kâbe'ye birinden girip diğerinden

[907] Esedî, vr. 1b.
[908] Detaylı bilgi için bkz: Mehmet Erkal, **TDV İslâm Ansiklopedisi** "Arşın", Cilt: 3, s. 411-413; Kallek, "Kulaç", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:26, ss. 353-354; Şener, "Mültezem", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 31, s. 551.
[909] Taşkandî, Cilt: 4, s. 387.
[910] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 206.
[911] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 166.

çıkmak üzere, zemin hizasında karşılıklı iki kapı açılmış ve önceden tek kanadı olan kapıya iki kanat takılmıştır. İbn Zübeyr, ikinci bir kapı yapılmasının sebebini Hz. Muhammed'in Hz. Aişe'ye hitaben söylediği şu ifadelerle açıklamaktadır:

> *İnsanlar, yeni Müslüman olup da küfür zamanına yakın olmasalardı, bir de bina masrafına yetecek para bulunsaydı, Hicr'den 5 zirâ (2,5 metre) miktarı bir yeri Kâbe ye ilave ederdim. İnsanların da birinden girip diğerinden çıkacağı iki kapı yapardım*" veya *"inşallah, Allah bana Mekke yi fethetmeyi kısmet ederse, Kâbe'yi Hz. İbrâhim zamanındaki durumu gibi hatimi Kâbe'ye dahil edip, kapısını yerden yaparak, bir kapı daha açacağım. Kureyş Kâbe ye basamaklar koydu ki onun içine kimse izinsiz girmesin*[912].

İbn Zübeyr'in Hz. Peygamber'in bahse konu bu arzusunu yerine getirmek için batı kapısını, doğu kapısının arka cephesinde, diğer kapının paralelinde 12 zirâ (6 metre) yüksekliğinde yaptırdığı rivayet edilmiştir[913].

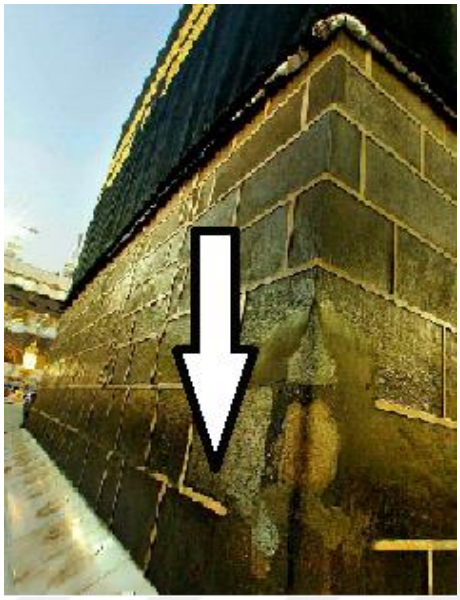
Yukarıda zikrettiğimiz batı cephesindeki kapı ile Rüknü'l-Yemânî arasına "*Müstecâr"* denir[914]. Sözlükte *"sığınmak, yardım dilemek"* anlamındaki "*isticâr*" (إستجار) mastarından türeyen "*Müstecâr*" (مستجار) kelimesi "*günahların bağışlanması için sığınılan yer*" anlamına gelir[915] ve Mültezem'in paralelinde ve hizasında yer almaktadır[916]. Yukarıda temas ettiğimiz üzere Hz. İbrâhim zamanında var olduğu bilinen ve mâbede girenlerin çıkması için yapılan Kâbe'nin Batı kapısı, Haccâc'ın (ö. 95/714) Kâbe'yi tadilâtı (74/693-694) sırasında kapatılarak, mâbed Kureyş zamanındaki tek kapılı bir mâbede dönüştürülmüştür[917]. Tezimizin, Üçüncü Bölümü'nde *Haccâc'ın Kâbe'yi Tadilâtı* bahsi içerisinde Kâbe'nin Batı kapısının kapatılması sürecini, sebep ve sonuçlarıyla değerlendirdiğimiz için burada değinmiyoruz.

"*Müstecâr*", ileride Şekil 8'de okla işaret edilen yerdir. Rivayete göre Allah, Hz. Âdem'in tövbesini Rüknü'l-Yemânî ile Kâbe'nin arka kapısı arasındaki *"Müstecâr"* isimli yerde kabul etmiştir[918].

---

[912] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 206, 214.; Ebû Saʿd ʿAbdulmelik b. Muḥammed el-Ḫarkûşî, **Şerefu'l-Muṣṭafâ** (nşr. Ebû ʿÂṣım Nebîl), I-VI, Dâru'l-Beşâʾir, Mekke 1424H, Cilt: 2, s. 327.
[913] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 214; Tarîkî, s. 65; Tâhir, Cilt: 4, s. 387.
[914] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 262.
[915] Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât**, Cilt: 3, s. 233; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 262; Ahmet Özel, "Müstecâr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt: 32, s. 133.
[916] Ebû Caʿfer Muḥammed b. Yaʿḳûb el-Kuleynî, **el-Furûʿu'l-Kâfî** (nşr. Alî Ekber el-Ğıfârî), I-VIII, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Tahran 1388H. Cilt: 4, s. 411; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 13.
[917] Tâhir, Cilt: 4, s. 388.
[918] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 5, s. 222.

Şekil 8: Müstecâr

Kaynak: Abdülğanî, s. 49.

Kâbe, Haccâc'ın (74/693-694) tadilâtından sonra, Osmanlı İmparatorluğu zamanında Sultan IV. Murad tarafından 1040/1630 yılında temelden inşa edilmiştir[919]. Bu inşada eskiden var olan Kâbe'nin Batı kapısının yeniden yapılması düşüncesinin olmadığını belirtmek isteriz. Günümüzde, Kabe'nin bir kapısı mevcuttur ve bu kapı binanın Doğu duvarındadır[920].

2.1.2.3. Anahtar ve Kilitleri

Hz. İbrâhim zamanında Kâbe'nin kapı kanadının mevcut olmadığına yukarıda değinmiştik. Cürhümlüler zamanında Kâbe'yi yıkan büyük bir sel yaşandığı, Kâbe'nin yeniden yapıldığı, ayrıca iki kanat ve kilit takıldığı belirtilmektedir[921]. Himyerî hükümdarı Es'ad el-Himyerî'nin[922] (ö.~ IV. yüzyıl) kapı yaptığına ve Fârisi (İran) usullü kilit taktığına yukarıda temas etmiştik. Tarih boyunca değeri ve kutsallığı hasebiyle Kâbe'ye ihtimâm gösterilerek hediyeler verilmiştir. Kâbe'ye ilk defa kilit takıldığı bilgisini Es'ad'ın beytinden öğreniyoruz:

---

[919] Esedî, vr. 18b; Abdullah Bâ Selâme, s. 130.
[920] Kâbe'tü'l-Müşerrefe:https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2015/9/6. /الكعبة-المشرفة (18.03.2023).
[921] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt, 5, s. 208.
[922] Ezrâki, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 64; Harman, "Tübba", Cilt: 41, s. 455, 456.

Allah'ın Harem yaptığı Beyt'i, mulae, mu'dad ve bürd kumaşlarıyla giydirdik.
Kâbe'de on ay kaldık, Kapısına kilit taktık,
Süheyl yıldızına uyarak oradan çıktık,
Sancağımızı bağlanmış vaziyette bıraktık[923].

Kusay b. Kilâb (ö. 480 dolayları) Kâbe tarihinde ve hizmetinde önemli bir isimdir[924]. Hz. Muhammed'in baba tarafından dördüncü soydan dedesi Kusay b. Kilâb'ın mâbede olan hizmetlerini aşağıda "*Kâbe Hizmetleri*" bölümünde anlatacağımız için bu bölümde sadece Kusay'ın Kâbe'nin anahtarlarını nasıl ele geçirdiğine temas edeceğiz.

İbnu'l-Kelbî (ö.204/820) ve Ezraḳî (ö. 250/864 [?])[925], Kusay'ın kayınpederi Huleyl yaşlanıp hastalanınca, Kâbe'nin anahtarlarını, kızı Hubbâ'ya verdiği, Kâbe'nin Hubbâ tarafından açıldığı ya da Hubbâ'nin anahtarları kocası Kusay'a ve Kusay'ın oğullarına verdiği ve Kâbe'nin onlar tarafından açıldığını kaydetmektedir. Bu rivayetlere göre Kusay'ın Huleyl'in vefatına yakın bir zamanda anahtarları ve Kâbe idaresini kendi uhdesine aldığı anlaşılmaktadır. Ezraḳî[926], tarihi süreç içerisinde gümüş ve demir kilitlerin kullanıldığını nakletmektedir. Zira söz konusu kilit ve anahtarların sorumluluğunu taşımak önemli bir vazifedir. Zaman içerisinde Kâbe kapısının ve anahtarlarının muhafazası hizmeti, "*Hicâbe"*[927] ve "*Sidâne"*[928] isimleriyle kurumsallaşmıştır. Bu hizmetlerden "Hicâbe" ve "Sidâne" bahsi tezimizin İkinci Bölüm'ünde geniş olarak yer aldığı için burada temas etmiyoruz. Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinde Kâbe'nin anahtarını istediği ve daha sonra anahtarı Osman b. Talha'ya teslim ederek anahtar muhafaza görevini Talhaoğulları'na[929] verdiği konusu da aynı bölümde etraflıca anlatılmıştır.

---

[923] İbn İsḥâḳ, **Sîre** , s. 54; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, s. 249; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke, Mekke Tarihi**, (Çev.Yunus Vehbi Yavuz), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 244.
[924] Ebu'l-Munẕir Hişâm b. Muḥammed el-Kelbî, **Nesebu Meʿad ve'l-Yemeni'l-Kebîr** (nşr. Nâcî Ḥasen), I-II, ʿÂlemu'l-Kutub, Mektebetu'n-Nahḍa, 1408/1988. s. 505.
[925] İbnu'l-Kelbî, **Nesebu Meʿad**, s. 443; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 105.
[926] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 294.
[927] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 210; İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 125.
[928] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 7, s. 228; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 49; http://www.alharamain.gov.sa/index.cfm?do=cms.conarticle&contentid=5899&categoryid=210 (22. 06. 2022)
[929] İbn Saʿd, **Ṭabaḳâtu'l-Kubrâ (Mutemmimu'ṣ-Ṣaḥâbe - Râbiʿa**), s. 258; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 265.

2.1.3. İç Mekân Düzenlemesi ve Süslemesi

"Kâbe" kelimesinin *"oda"* ve *"küp"* anlamına geldiğine ve bu anlamlarıyla uyumlu olduğuna Birinci Bölüm'de değinmiştik. Kâbe'nin iç mekânı hakkında erişebildiğimiz bilgiler, *"Kâbe"*nin *"oda"* vasıflı anlamını onaylar niteliktedir. Kâbe'nin iç görünümü ve ölçüleri hakkında en eski bilgileri Ezrakî'nin rivayetlerinde bulduğumuzu ifade etmeliyiz. Ezraḳî, mâbedin mimarî vasıflarını sanki kendisi bir mimarmış gibi nakletmiştir. Verdiği bilgiler ana hatlarıyla şunlardır: Mâbedin içine taşınabilir bir merdivenle girilir[930]. Binanın iç yüksekliği iç tavana kadar 18,5 zirâ (9,25 metre), üst tavanına kadar 20 zirâdır. (10 metre) [931]. İç ölçüleri ise yaklaşık olarak şöyledir: Kâbe'nin arka tarafı olan *"güneybatı duvarı"* 20 zirâ 6 parmak (10,12 metre); *"güneydoğu duvarı"* olarak bilinen Rükn-i Yemânî ile Rükn-i Haceru'l-Esved'in arası 16 zira 6 parmak (8,12 metre); Mizâb'ın bulunduğu *"kuzeybatı duvarı"* 15 zirâ 18 parmak (7,86 metre); ana kapının bulunduğu "*kuzeydoğu duvarı*" 19 zirâ 10 parmak (18,70 metre) olduğu kaydedilmiştir.

Ezraḳî'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır ki Kâbe'nin içerisinde 1 zirâ 8 parmak (66 cm.) eninde, 1.5 zirâ (75 cm.) yüksekliğinde üç adet kürsü yer almaktadır. Bunların sâc ağacından mamûl, altınla kaplı ve dibâc örtü ile örtülü olduğu, kürsünün kapladığı yerin zemininin 7 parmak (14 cm.) yükseklikte kırmızı mermerle döşendiği ayrıca kürsülerin üzerinde altın ve gümüş kaplı direklerin bulunduğu, tavanın da aynı süslemelerle bezendiği belirtilmiştir[932].

Ezraḳî'de[933] yer alan rivayette Kâbe girişinin sağ tarafında bina içerisinde çatıya çıkan merdiven ile kapı yerleştirildiği ve bu kapıya *"Tevbe Kapısı"* veya *"Rahmet Kapısı"* ismi verildiği kaydedilmiştir. Ezrakî ayrıca Kureyş'in Kâbe'yi inşası esnasında dama çıkan dahili bir merdiven yapıldığını da nakletmektedir[934]. Bu merdivenin tahtadan mamûl olduğu bildirilmiş, ancak kapı hakkında detaylı bilgi

[930] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 310.
[931] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 289; Tarîkî, s. 198.
[932] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 291; Bâ Selâme, s. 262; Tarîkî, s. 199.
[933] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 294; Imâd Tâhir, "Bâbü't-Tevbe" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) (işraf Ahmed Zeki Yemani) (Tahrir Abbas Salih Taşkendi), Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 1428/2007, Cilt: 4, s. 296.
[934] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 164.

verilmemiştir[935]. *"Rahmet Kapısı"* hakkında kaydedilen bilgilere göre kapı ve merdivenin mevkii, kapıdan girince sağdadır. Ezraḳî'nin rivayetinde bu yerin Rükn-i Şâmi'de olduğu belirtilmektedir. Rükn-i Şâmi bazı kaynaklarda Kâbe'nin Kuzey köşesi, bazı kaynaklarda Batı köşesi için kullanılmaktadır[936]. Seyyah Nâsır-ı Hüsrev[937] (ö. 465/1073'ten sonra) Sefernâmesi'nde Kâbe'nin kapısından içeri girildiğinde 3x3 arşın mesahasında bir yerden bahsetmekte ve dama çıkılan yerde *"Bâbü'r-Rahme"* adında gümüşten bir kapı ve onun kilidi olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca dama çıkmak için dam kapısı gibi açılan ikinci bir kapıdan söz etmektedir. İbn Cübeyr *"Rahmet Kapısı"* nın Irak köşesinde bulunduğunu kaydetmektedir. Dolayısıyla burada Rükn-i Şâmi'nin Kâbe'nin kuzey köşesi (Irak) için kullanıldığına dikkat çekmeliyiz.

Imâd Tâhir, *"Bâbü'r-Rahme"* (Rahmet Kapısı) konu başlıklı araştırmasında Kureyş'in Kâbe'yi inşasında mâbedin içerisinde çatıya çıkmak için tahta merdiven yaptığını, İbn Zübeyr'in Kureyş'in yaptığı gibi ağaç merdiven koyduğunu, Haccâc'ın da iç merdivene kapı yaptırdığını ve isminin belirlenmediğini beyan etmektedir[938]. Imâd Tahir'e göre Haccâc, Kâbe'nin içerisinde bulunan hediye kuyusunu kaldırdığı için muhtemelen hediyelerin konulup korunacağı mekân çatı olmuştur. Dolayısıyla iç merdivene kapı yapılma ihtiyacı duymuştur.

Kâbe'nin, arasında boşluk olan ve biri diğerinin üzerine denk gelen, *alçak ve yüksek tavan* olarak bilinen iki tavanı mevcuttur[939]. Ayrıca tavandan ışık alması için dört adet pencerenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu pencereler hakkındaki araştırmalarımızı bir sonraki bölümde "*Kâbe'nin Mütemmim Cüzleri"* konusunda "*Ravzan"* başlığı altında etraflıca yer verdiğimiz için burada temas etmedik.

Kâbe'nin içinde tavanı tutan üç adet ahşap sütun ve çatıya çıkan merdiven ve kapısı mevcuttur[940]. Ezraḳî'nin[941] verdiği nakilde; güneydoğu duvarı ile birinci sütunun arası 4.5 zira (2,25 metre), birinci ve ikinci sütunun arası 4.5 zira (2,25 metre), üçüncü sütun ile kuzeybatı duvarı arası 2 zira, 8 parmaktır (1,16 metre). Kürdî, Abdullah b. Zübeyr zamanında yapılan 3 sütun tarzının günümüzde de korunduğunu

[935] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 165, 209; İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 55; Tâhir, Cilt: 4, s. 296; Ünal, s. 15.
[936] Ünal, "Kâbe", Cilt: 24, s. 14.
[937] Nâsır-ı Hüsrev, s. 114.
[938] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 211; Tâhir, Cilt: 4, s. 296.
[939] Abdülğanî, s. 44.
[940] Petersen, "Ka'ba", s. 142.
[941] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 292.

zikretmektedir[942]. Ünal da bu hususta Kürdî'ye benzer bir yaklaşım sunmaktadır: "*Tabanın ortasında, Abdullah b. Zübeyr zamanından kalma güney-kuzey yönünde dizilmiş üç ağaç direk ve bunlardan kapının karşısındakinin önünde batı duvarına doğru Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yer bulunmaktadır; burası seccade şeklinde bir mermerle belirtilmiştir"*[943]. Kâbe tarihi üzerine yapılan modern Arapça çalışmalardan biri Abdullah b. Said el-Hasanî ez-Zehrânî'nin[944]*el-Kâbetü'l-Müşerrefe Tarih ve Ahkâm* adlı eseridir. Bu kitapta ise sütunlar hakkında "*Kabe-i şerifin tavanını taşıyan 3 adet benzeri bilinmeyen en kuvvetli ağaç cinsinden üç direk vardır. Bunları Abdullah b . Zübeyr koymuştur. 1250 seneden beri ayaktadır. Her bir sütunun çevresi 150 cm ve çapı 44 cm'dir* denilmektedir. Imâd Tâhir'in[945],*"A'midetübnü'z-Zübeyr" başlıklı araştırması ile Hasanî ez-Zehrânî'*nin verdiği bilgiler aynıdır. Bir diğer araştırmacı Abdülğanî, *Târîhu Mekkete'l-Mükerreme'l-Musavvir* adlı eserinde verdiği bilgiye göre her sütun 9 metre yüksekliğinde ve 44 cm. çapındadır. İki sütun arası 2.35 cm. kaydetmiştir[946]. Kaynakların verdiği yukarıda zikrettiğimiz bilgilere göre, Kâbe'nin içinde sütunların uzun geçmişe sahip olduğu, Abdullah Zübeyr'den sonraki inşaatlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda Kâbe'nin içinin boş olmakla birlikte içinde iç süslemelerin de mevcut olduğu, Şekil 9'daki resimde görüldüğü üzere tek tefrişat, tavandan sarkan altın ve gümüş lambalardır[947]. Kâbe'yi ilk defa içerisine zeytinyağı konan kandillerle aydınlatanın Muâviye olduğu[948] ayrıca iç duvarlarda pek çok kitabe bulunduğu, ayrıca zeminin mermer levhalarla kaplı olduğu belirtilmektedir[949].

---

[942] Kürdî, Cilt:3, s. 228.

وانه جعل في باطنها أعمدة ثلاثة تحملنها فلا تزال هذه داخلها ليومنا

[943] Ünal, "Kâbe", Cilt: 24, s. 14.

[944] Abdullah b. Said el-Hasanî ez-Zehrânî, **el-Kabetü'l-Müşerrefe Tarih ve Ahkâm,** Fihrisetü Mektebetü el-Melik Fehd el-Vataniyye**,** Mekke, 1433, s. 20.

[945] Imâd Tâhir, "A'midetübnü'z-Zübeyr", Cilt:1, s. 89.

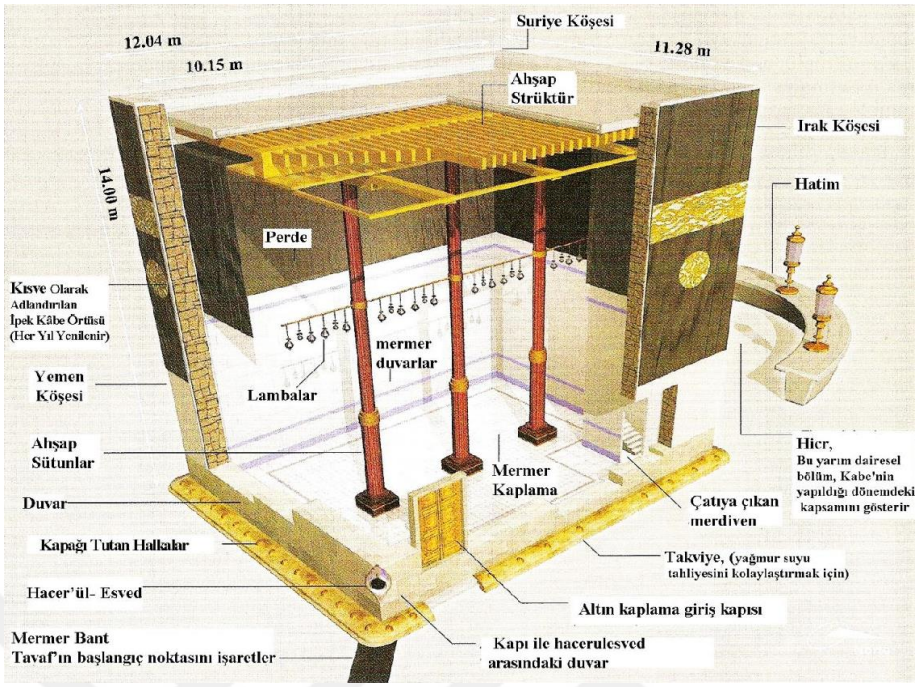
[946] Abdülğanî, s. 44.

[947] İbn Zahîra, s. 107; Partin, s. 225.

[948] Esedî, vr.19a.

[949] Tarîkî, s. 199; Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, s. 317.

Şekil 9: Tavanı Tutan Sütunlar ve İç Kapı Görüntüsü

Kaynak: Alodalı, s. 195.

İbn İsḥâḳ, Ezraḳî ve Fâkihî'nin[950] rivayetlerinde Kâbe'nin içinde, Hz. Peygamber'den önce de hibe ve hediyelerden oluşan değerli eşyaların olduğu belirtilir. Bunların Hz. Peygamber'den sonra da bu eşyaların korunduğu, fetihler yapıldıkça da Kâbe'ye yeni değerli hediyeler gönderildiği kaydedilmektedir[951]. Tezimizin Birinci Bölüm'ünde Kâbe'nin isimlerinden birinin *"Zâtü'l-Vedā"* olduğunu ve bu ismin Kâbe'ye verilme sebebini açıklamıştık. Boncuk türevi bazı süsleme unsurlarının Kâbe'nin içinde ve örtüsünde bulunduğunu söz konusu bölümde kaydettiğimiz için aynı bilgilere burada temas etmiyoruz.

2.1.4. Bakım ve Temizliği

Kâbe'nin temizliği, kokulandırılması ve tütsülenmesi işi İslâm öncesinde var olan ve İslâm'la devam eden hizmetlerdendir. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan "…*İbrâhim ve İsmâil'e de "Tavaf edecekler için, kendini ibadete verecekler, rükû ve secde*

[950] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 27; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 92; Fâkihî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 15; Esedî, vr. 19b.
[951] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s.224; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 160; İbn Zahîra, s. 107.

*edecekler için **evimi temiz tutun**." diye talimat verdik."*[952] ile "*İbrâhim'i Beytullah'ın bulunduğu yere yerleştirdiğimizde de şöyle demiştik: "Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf edenler, kıyamda duranlar, rükûa ve secdeye varanlar için **evimi tertemiz tut**."*[953] ayetlerinden de anlaşıldığı üzere Kâbe'nin temizliği Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil zamanında emredilmiştir. Kaynaklarda ayetlerde beyan edilen temizliğin sadece necaset ve kiri arındırma anlamında fiziksel temizlik olmadığı, Kâbe'nin putlardan arındırılarak ortamın şirkten temizliği ifade ettiği anlatılmaktadır[954]. Bu hususta en güzel örnek Hz. Peygamber'in uygulamasıdır diyebiliriz. O, Mekke'yi fethetmesinin akabinde Kâbe ve çevresindeki putları kaldırmış ve kaldırtmış, akabinde Kâbe'nin içi ve dışının zemzem suyuyla yıkanmasını emretmiştir[955]. Böylece Kâbe kutsiyetine uygun bir ortam hazırlanmıştır. Dolayısıyla, Allah'ın *"**evimi temiz tutun"*** emrinin içeriğinde yer alan temizlik kavramı, Türk-İslâm tarihinde önemli yeri olan Mâturîdî'nin (ö. 333/944) izâh ettiği gibi hem putlardan ve Allah'tan başkasına tapınma mekânı olmasını önlemeyi hem de her türlü pislikten ayrıca alışveriş ortamı olmasını sağlamaktan arınmayı kastetmektedir[956].

Yukarıda ehemmiyetini dile getirdiğimiz Kâbe'nin temizlik ve bakım görevini İslâm'dan önce Abdüddâroğulları yerine getirmekteydi. Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinde Kâbe'yle ilgili vazifeleri eski sorumlularına bırakmıştı[957].

Hz. Muhammed'den sonra mâbedin iç temizliğinde zemzem suyunun kullanılma geleneği sürdürülmüştür[958]. Bu geleneğin yerine getirilmesi İbn Cübeyr'in izlenimlerinde yer almaktadır. Ünlü seyyah, Kâbe'nin içinin yıkanmasını özetle şöyle anlatmaktadır:

> *Kadın, erkek ve çocuklar 30 Recep'te mâbedin içerisine girerler. Küçük çocukların burayı kirletme riski nedeniyle ve kutsal mekânı temizleme arzusuyla mâbedin içi yıkanır. Bazı insanlar, Kâbe'yi neden yıkadıklarını ve temizliğin neden yapıldığını unutup içeriden dışarıya akan sularla el yüz yıkarlar. Ayrıca bu suya kutsallık atfederek kaplarda biriktirip, bereket beklentisi içerisinde olurlar*[959].

---

[952] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/125.
[953] Kur'ân-ı Kerîm, Hac, 22/26.
[954] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt:2, s. 145; Zemaḫşerî, **Keşşâf,** Cilt:1, s. 183.
[955] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr,** Cilt: 1, s. 138; Râzî, **Mefâtîḥu'l-Ğayb**, Cilt:4, s. 47; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt. 4, s. 162.
[956] Mâturîdî, **Te'vîlâtu Ehli's-Sunne**, Cilt:1, s. 562.
[957] İbn Ḥabîb, el-**Muḥabber**, s. 167; Ünal, Cilt: 24, s. 19.
[958] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt. 1, s. 179; Tarîkî, s. 271.
[959] İbn Cübeyr, **Rıḥletu İbn Cübeyr**, s. 103, 104; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt. 4, s. 161.

Kâbe'nin güzel kokuyla kokulandırılması Hz. Âişe'den nakledilen *"Kâbe'yi kokulandırın! Çünkü bu onun temizliğindendir, Kâbe'yi kokulandırmam, benim için Kâbe'ye altın veya gümüş hediye etmemden daha sevimlidir."*[960] rivayetine dayandırılmaktadır. Kâbe'ye sunulan hizmetlerden temizlik, bakım ve kokulama işlerinin Muaviye'ye kadar gönüllülük esasına dayalı yapıldığı, sonrasında ise görevli köle tahsis edilerek bu hizmetlerin yapıldığı bildirilmektedir[961]. Muâviye zamanında mâbedin her namazda kokulandırıldığı kaydedilmiştir. Abdullah b. Zübeyr'in, Kâbe inşasını tamamladıktan sonra, her gün içeriye ve dışarıya güzel kokular saçan buhurlar yaktırdığı, cuma günleri ise bunu iki defa tekrarlattığı rivayet edilmiştir[962]. Abbasî halifesi Mehdî'nin de misk ve amber karışımlı kokular ile Kâbe'yi kokulandırdığı belirtilmektedir[963].

2.2. KÂBE'NİN MÜTEMMİM CÜZLERİ

Kâbe'nin dört duvardan oluşan küp şeklindeki ana binasının üzerinde ve çevresinde sembolik değerleri olan tamamlayıcı unsurlar yer almaktadır. Yukarıda ana binanın üzerinde yer alan yön gösterici nitelikli köşelerden ve duvarlardan, iki kapıdan, duvarla kapılar arası bölümler ile binaya ve çatıya çıkılan merdivenlerden bahsetmiştik. Bahse konu bu birimlerin hepsi ana binayı oluşturmaktadır. Aşağıda ana binanın üzerinde veya çevresinde yer alan diğer unsurlara değineceğiz. Bu unsurları mâbedin tamamlayıcıları olarak gördüğümüz için "*Kâbe'nin Mütemmim*[964] *Cüzleri"* olarak adlandırdık. Mütemmim cüzleri rivayetlerde görebildiğimiz var oluş tarihlerini esas alarak mümkün olduğu kadar kronolojik sıralamaya çalıştık. Bunlardan ilki Haceru'l-Esved'dir. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, mahiyetinden ziyade kutsiyeti nedeniyle ön plana çıkan Haceru'l-Esved'in cennetten geldiği bildirilmektedir. Dolayısıyla en kadîm tarihli olduğu bilinen mütemmim cüz Haceru'l-Esved'e birinci sırada yer verdik. Akabinde, sırasıyla Haceru'l-Esved (الحجر الأسود), Zemzem Kuyusu

[960] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** 257, Esedî, vr.19a.
[961] Esedî, vr.19b.
وأجرى لها معاوية الطيب لكل صلاة، فكان يبعث به في الموسم وفي رجب، وأخدمها عبيدا، بعث بهم إليها، ثم تبعته الولاة على ذلك، وهو أول من أجرى الزيت لقناديل المسجد من بيت المال.
[962] Esedî, vr.19a; Bâ Selâme, s. 433.
[963] İbn Zahira, ss. 103-104; Esedî, vr.19a; Partin, s. 225.
[964] *Mütemmim* (متمّم): bitiren, tamamlayan anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Mustafa Nihat Özön, **Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük,** 7. Basım, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 630.

ve Zemzem suyu (بئر زمزم، ماء زمزم), Makâm-ı İbrâhim (مقام إبراهيم), Hicr ve Hatîm (الحجر,الحطيم), Hediye Kuyusu, Metâf (المطاف), Mi'cen (المعجن), Kisve (كسوة), Mîzâb (ميزاب), Şâzervân (الشاذروان) ve Ravzan'ı (روزن) sırasıyla açıklamaya çalıştık.

2.2.1. Haceru'l-Esved (الحجر الأسود)

"*Kara taş*" anlamına gelen Haceru'l-Esved (الحجر الأسود), siyaha yakın koyu kırmızı veya koyu kızıl kahve üzerinde kırmızı ve sarı tanecikleri olan kırmızımsı siyah renktedir[965]. Bu taş, Kâbe'nin doğu köşesine yerleştirilmiştir[966]. Yerden 2,6 zirâ[967], 1,10 metre yüksekliktedir[968].

Şekil 10: Gümüş Mahfaza İçerisinde Haceru'l-Esved'in Görünüşü

Kaynak: Abdülğanî, s. 47.

Haceru'l-Esved, Şekil 10'da resmedildiği üzere gümüşten bir mahfaza içinde, 30 cm çapında yumurta biçiminde, etrafı 1 zirâ 4 parmak (58 cm.) ölçüsündedir[969]. Tavafın başlangıç ve bitiş noktasını belli eden bu taşın Makâm-ı İbrâhim'e uzaklığı 28 zirâdır.(14 metre)[970]. Haceru'l-Esved, Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil tarafından Kâbe'nin inşası esnasında tavafın başlangıç noktasını belirlemek amacıyla yerleştirilmiştir[971]. Sel, yangın ve savaşlar nedeniyle hasar gören bu taş, önceleri gümüş daha sonraları

965 Wensinck- J. Jomier, s. 317-322.
966 Petersen, "Ka'ba", s. 142.
967 Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt. 1, s. 135.
968 Devserî, s. 59; Abdülğani, s. 45.
969 Esedî, vr. 5a; Öztürk, s. 26.
970 Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 1, s. 135.
971 Ebû Muḥammed ʿAbdulmelik b. Hişâm el-Ḥimyerî, **et-Tîcân fî Mulûki Ḥimyer**, Merkezu'd-Dirâsâti ve'l-Ebḥâsi'l-Yemeniyye, Ṣan'â 1347H, s. 44; Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 151; Esedî, vr. 14a.

altın mahfaza içinde korumaya alınmıştır. Bu değerli taş önemli bir semboldür, hac ve umre ibadetinde gerçekleştirilen tavaf ibadeti, Haceru'l-Esved hizasında başlar[972].

Haceru'l-Esved, varlığı İslâm öncesinden bilinen ve muhtemelen meteor olan bir taştır[973]. Meteorit olmayıp akik taşı olabileceği de nakledilmektedir[974]. Hadis rivayetlerine göre ise cennet taşlarından biri veya melekler tarafından getirilen beyaz bir taştır[975]. Rivayetlerde bu beyaz taşın yüzyıllar boyunca insanların ona dokunmasıyla karardığına yer verilmektedir[976]. Bu taşın, "*insanların taşa dokunmasıyla kararmış olması insanlığın çöküşünün bir kaydıdır*" şeklinde yorumlanması bu taşa yüklenen kutsiyeti göstermektedir[977]. Kanaatimizce, Robert S. Dietz and John Mchone'nin "*Kaaba Stone*" makalesinde ifade ettikleri gibi mezkûr taşın kapalı bir muhafaza içinde tutulduğu ve onu incelemenin mümkün olmadığı, bu nedenle taşın meteorit veya akik olduğunu ispat etmenin ya da reddetmenin mümkün olmadığı bir gerçektir[978]. Bununla birlikte "*Allah'ın yeryüzündeki sağ eli*" ifadesinden de anlaşılacağı üzere kara taşın sembolik değerinin yüksek olduğu izâhtan varestedir[979]. Haceru'l-Esved'in cennetten veya yeryüzünden olmasının, onun değerini düşürmeyeceğini ifade eden Abdulnasser[980] taşın cennetten olmadığını, Hz. İbrâhim tarafından Kâbe'ye yerleştirilen bir taş olduğunu belirtmektedir.

---

[972] Esedî, vr. 5a; Öztürk, s. 26.

[973] Petersen, "Ka'ba", s. 142; Philip Khuri Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**, Çev. Salih Tuğ, İfav Yayınları, İstanbul, 1995, Cilt:1, s. 151.

[974] Robert S. Dietz and John Mchone, "*Kaaba Stone: Not a Meteorite, Probably an Agate",* **Meteoritics,** volume 9, number 2, June 30, 1974. page 173. Bu makalede Müslümanların bu taşı doğa üstü bir nesne olarak cennetten geldiğine inandıklarını, ancak bu taşın bazalt veya volkanik kaya olabileceğine yer verilmektedir. Bu taşın çalınması ve yakılması hadiseleri garip karşılanmış ve orijinal taş renginin siyah hatta simsiyah olabileceği vurgulanmıştır. Doğa üstü bir özelliğe değil, doğal özelliğe sahip bu taşın siyah renginin kullanım ve sürtünme ile olabileceği, akik taşının da sürtünme vasıtasıyla cilalı göründüğüne işaret edilmektedir. Dinî ve tarihî kaynaklara göre bu taşın kardan, yoğurttan ya da gümüşten daha beyaz taş olduğu, Hz. Muhammed'in günahlar nedeniyle karardığını söylediği kaydedilmektedir. Karataş diye adlandırılmasının ikna edici olmadığı ve cennetten geldiğinin bilimsel izahının olmadığı belirtilmiştir.

[975] Tirmizî, **Sünen**, Cilt: 3, s. 217; Nesâ'î, **Sünen**, Cilt: 5, s. 226.

[976] Tirmizî, **Sünen**, Cilt: 3, s. 217.

[977] Partin, s. 225. Partin'in izahında şöyle ifade edilmektedir: *Müslümanlar genelde ondan "Ev'in köşesi" ve "Tanrı'nın dünyadaki sağ eli" olarak bahsederler, ama onun bir put olmadığını ve ona tapılmayacağını ısrarlı bir uğraşıyla ifade ederler: oradaki dualar Tanrı'yadır, Siyah Taş'ın kendisine değildir. Kâbe'nin etrafında dönme ritüeline (tavaf) başlarken, ki bu hac mevsiminde hac uygulamasının bir parçasını oluşturur, Müslümanlar Siyah Taş'ı öper ya da ona dokunurlar, çünkü Muhammed'in de böyle yaptığı bildirilmektedir.*

[978] Robert S. Dietz and John Mchone, p. 173.

[979] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 271; Esedî, vr. 5b.

[980] Abdulnasser, Sultan Mohsen Salam, *" Al- Mafhum al- Tawhîdî Lı Qadasah, al- Ka'bah Wa Li Al-Hajj*"(المفهوم التوحيدي لقداسة و للحج), **Afkar** 13, Malaysia, 2012, s. 115.

Ayrıca, Haceru'l-Esved'in yanmama ve suda batmama özelliklerine sahip olduğu iddia edilmektedir. Tarihi kayıtlara göre Haceru'l-Esved Karmatîler tarafından yerinden sökülüp götürülmüştür. Haceru'l-Esved'in yerine iadesinde suda batmadığının test edildiği nakilleri bu taşın ayrıcalıklı olduğunun göstergesi sayılmıştır[981].

Araştırmalarımızda Haceru'l-Esved'le ilgili olduğunu gördüğümüz bir konu da "Hacer-i Es'ad" isminde bir başka taş meselesidir. Türkçe ve Batılı kaynakların bazıları Kâbe tarihi anlatımlarında *"Hacer Es'ad*"'dan (şans taşı) bahsetmektedir. Bu bilgi A. J. Wensinck - J. Jomier tarafından kaleme alınan İslâm Ansiklopedisi'nin "Kâbe" maddesi ile Türkçe tercümesinde[982] ve Andrew Petersen'in[983] İslâmî Mimarî Sözlüğü'nde yer almaktadır. Bu taş için "*Kâbe'nin doğu köşesinde tavaf sırasında dokunulan ve öpülmeyen Hacer Es'ad (şans taşı) olarak bilinen bir başka taş vardır*." denmektedir[984]. Tercüme hatası olmadığını gördüğümüz metinde yer alan *"öpülmeyen Hacer-i Es'ad"*[985] ifadesini doğrulayacak kaynağa ulaşamadığımızı söylemeliyiz. Yaptığımız araştırmalarda *"Hacer Es'ad"* yani *"şans taşı, mutlu taş"* isminde bir taşın var olduğu bilgisinin seyahatnâmelerden kaynaklandığını tespit ettik. Câhiliye dönemi ve ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarında yer almayan bu bilginin daha sonraki zamanlarda yer almasının sebebinin "*es'ad*" kelimesinin telaffuzuyla ilgili olduğu söylenebilir. Haceru'l-Esved'in bulunduğu köşeden *"Haceru'l-Es'ad Rüknü*" olarak bahsedilmektedir[986]. Konuyla ilgili bir araştırmada *"Haceru'l-Es'ad"* kullanımının avâmi ifade olduğu ve hatalı kullanıldığı belirtilmektedir. *"Haceru'l-Es'ad"*

---

[981] Esedî, vr. 6a. Nakledilen bilgiye göre, Haceru'l-Esved daha önce Cürhüm, İyâd, Amâlika, Huzâ' a ve Karmatîler tarafından Kâbe'nin duvarındaki bulunduğu yerinden defalarca uzaklaştırılmasına rağmen, Allah tarafından yeniden yerine iade edildiği ifade edilmektedir. 317/930 senesinde Şiî-İsmâiliyye mezhebine bağlı Bahreyn Karmatîlerinin lideri, Ebû Tâhir Süleymân b. Hasen el-Cennâbî, hac mevsiminde Mekke'ye saldırmış, Kâbe'de yağma ve katliam gerçekleştirmişti. Ebû Tâhir'in yanında götürerek, Kûfe Camisi'nin yedinci sütununa astığı Haceru'l-Esved'in aslî yerine iadesi ise ancak Abbasî Halifesi Mutîlillah ya da Muktedir tarafından, 339/950 yılında, 30.000 dinar karşılığında satın alınmak suretiyle sağlanmıştır. Akabinde, süslü bir kumaşla kaplı kutudan çıkarılan Hacerul-Esved'in yanmama ve batmama özelliği test edilerek, taşın orijinal olduğunun tespit edildiği nakledilmektedir.

[982] Wensinck- J. Jomier, Cilt: 4, s. 318, Petersen, *"Ka'ba"* maddesi, s. 142; Wensinck, Kâbe maddesi, **Meb İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 6, s. 6.

[983] Petersen, "Ka'ba", s. 142. "*Also at the east corner is another stone known as Hajar as'ad (the luck stone) which is touched during the circumambulation*."

[984] Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm,** Cilt: 4, s. 318.
In the east corner too, about five feet above the graund, another stone (al- hadjar al- as'ad the "lucky") is built into Wall. It ıs only touched and not kissed during the perambulation

[985] Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, Cilt: 4, s. 318.
In the east corner too, about five feet above the graund, another stone (al-hadjar al-as'ad the "lucky") is built into Wall. It ıs only touched and not kissed during the perambulation

[986] Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 3, s. 442.

"Haceru'l-Esved"in yerine kullanılmıştır. Doğrusu Haceru'l-Esveddir." denilerek doğru kullanımına işaret edilmektedir[987]. *"Haceru'l-Es'ad*" ve *"Haceru'l-Esved"in* telaffuz yakınlığı nedeniyle birbirinin yerine kullanıldığı ve "*Haceru'l-Es'ad"* kullanımının sonradan oluştuğu belirtilmektedir[988]. *"Haceru'l-Es'ad*" hakkında bilgi veren seyyah Burton[989] bu taşın "*Haceru'l-Esved*" olduğunu vurgulamıştır[990]. Burton'un tespitinin güvenilir olacağını düşünüyoruz. Zira, onun çalışmadaki araştırma usulü hakkında değerlendirmede bulunan Shulze[991] onun disiplinli araştırmacılığını şöyle ifade etmektedir: "*Burton, gördüğü, yaşadığı ve bildiği her şey hakkında yazmıştır. Seyahatnamesi ansiklopedik tarzda hazırlanmış ve Burton'un eserinde takip ettiği yazım metodu, onun şahsen yaşadıkları ve ilmî mütalaalarından oluşmaktaydı*." Burton'un verdiği bilgi, bizim incelediğimiz kaynaklarla da örtüşmektedir. Dolayısıyla, Burton'un tespiti ve mevcut bilgiler ışığında *"Haceru'l-Es'ad*"ın Haceru'l-Esved'den farklı bir taş olmadığı bize göre daha makûl görünmektedir.

Haceru'l-Esved'in değeri ve önemi Hz. Ömer b. Hattâb'ın Haceru'l-Esved'i öperken *"Çok iyi bilirim ki sen zararı ve menfaati olmayan bir taş parçasısın! Eğer Resûlullah'ın seni öptüğünü görmeseydim asla seni öpmezdim."*[992] sözlerinden

---

[987] Muhammed b. Salih b. Muhammed el-Useymîn, **eş-Şerḥu'l-mümtiʿ ʿalâ Zâdi'l-müstaḳniʿ**, Dâr-u İbnü'l-Cevzî, h. 1422- 1428, Cilt: 7, s. 232.

[988] Useymîn, Cilt: 7, s. 232.

"Haceru'l-Esved" *"kara taş"* anlamına geldiği için yerine söylemi daha güzel ve daha edebi olan "Haceru'l-Es'ad" *"şanslı taş"* kullanımının halk arasında yaygınlaştığı ancak farklı iki taş olmadığı, dolayısıyla "Haceru'l-Es'ad" kullanımının doğru olmadığı zikredilmiştir.

فإن هذه ،الحجر الأسعد :الحجر الأسود هو الذي في الركن الشرقي الجنوبي من الكعبة، ويوصف بالأسود لسواده، ويخطئ من يقول تسمية بدعية، فإن اسمه الحجر الأسود.

[989] Sir Richard Francis Burton (1821-1890) bir İngiliz seyyahıdır. Hicaz'a yaptığı seyahatle ün kazanan Burton aynı zamanda bir Orta Afrika kâşifi sayılmaktadır. Oxford Üniversitesi'ndeki eğitimi sırasında Arapça'yı ve bazı Hint dillerini öğrendiği ve 1853'te Hicaz'a giderek sonradan çok meşhur olan *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah* adlı eserini kaleme aldığı bilinmektedir. Detaylı bilgi için: Mustafa L. Bilge, "Burton, Sir Richard Francis", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, Cilt: 6, s. 462.

[990] Burton, Cilt: 2, s. 209. "*Hacerü'l-Esved'e aynı zamanda el-As'ad (Uğurlu/Elverişli) olan denir*". Burton, Joseph Pitts'e ait **"*A faithful Account of the Religion and the Manners of the Mahometans*"** (4th edition, printed for T. Longman and R. Hett, London, A.D. 1708) adlı kitaptaki Haceru'l-Es'ad'ın, Haceru'l-Esved olduğunu ifade etmektedir.

[991] Reinhard Schulze, "Richard Burton Mekke'de", Çev: Nurettin Gemici, **İstem,** Yıl:12**,** Sayı:24, s: 230.

[992] Aḥmed b. Ḥanbel, **Musned**, Cilt:1, s. 377; Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 323, Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**; Cilt: 2, s. 151; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 105; Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Yezîd el-Ḳazvînî**, Sünen** (nşr. Heyet), I-IV, Dâru't-Teʾsîl, Kahire 1435/2015, Cilt: 2. s. 981; Ebû ʿAbdurraḥmân Aḥmed b. Şuʿayb el-Ḫurâsânî, **Sünenu'l-Kubrâ** (nşr.Heyet), Dâru't-Ṭeṣîl, Kahire 1433/2012, Cilt: 4, s. 124.

anlaşılmaktadır. Hz. Ömer'in bu konudaki tavrını değerlendiren Esedî[993], Hz. Ömer'in bu sözleri, Haceru'l-Esved'i selamlamanın/istilâmın, taşları tâzîm yani puta tapınmak anlamına gelmediğini ifade etmektedir. Bize göre de Hz. Ömer'in bu sözlerinden insanlarının Câhiliye Dönemi'nden kalan putlara tapınma adetinin devam ettirmeleri ve Haceru'l-Esved'i put gibi kutsamaları endişesi taşıdığı söylenebilir.

Kureyş'in Kâbe'yi inşasında Hz. Muhammed tarafından yerine yerleştirilen Haceru'l-Esved'in İbn Zübeyr (ö. 73/692) döneminde Kâbe'de çıkan yangın esnasında çatlayarak üç parçaya ayrıldığı kaydedilmiştir[994].

Şekil 11: Haceru'l-Esved'in Gümüş Mahfaza İçinde Yer Alan Parçalarının Görüntüsü

Kaynak: Abdülğanî, s. 45.

Haceru'l-Esved'in İbn Zübeyr (ö. 73/692) tarafından gümüş bir muhafazaya alındığı, bir parçanın ise Âl-i Şeybe'de uzun süre kaldığı belirtilmiştir. Şekil 11'de görüntüsü yer alan Haceru'l-Esved'in dağılan parçalarının gümüş mahfazayla korunduğu, ancak zamanla bu gümüş mahfazanın yerinden oynadığı için 189/804-805 yılında umre maksadıyla Mekke'de bulunan Abbasî Halifesi Harun Reşid'in Haceru'l-Esved'in gümüş mahfazasının yenilendiği kaydedilmiştir[995].

[993] Esedî, vr. 5b.
[994] Ḫavârizmî**, Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ,** s. 220; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 66.
[995] Esedî, vr. 16a.

2.2.2. Zemzem Kuyusu (بئر زمزم) ve Zemzem Suyu (ماء زمزم)

Tezimizde yer verdiğimiz Kâbe'nin mütemmim cüzlerinden ikincisi Zemzem Kuyusu ve suyudur. İncelemiş olduğumuz kaynaklardan zemzem suyunun, Hz. İbrâhim zamanından beri var olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Zemzem Kuyusu ve suyu, Kâbe tarihinin erken döneminde mevcuttur. Biz de konuyu, mümkün olduğu kadar kronolojik olarak sıralamaya koyduğumuz mütemmim cüzler içerisinde ikinci sıraya koymayı uygun gördük. Kaynaklarda Zemzem Kuyusu ve suyunun bilgileri aynı rivayetler içerisindedir. Biz de bu ikisini tek başlık altında, birbirini tamamlayıcı iki bölüm halinde, birinci kısımda zemzem suyunu, ikinci kısımda kuyusunu değerlendirmeye çalıştık.

Zemzem Kuyusu'ndan çıkarılan suya *"zemzem"* denilse de aslında Zemzem (ماء زمزم) suyun değil Mekke'deki mâbedin çevresinde yer alan kutsal kuyunun ismidir[996]. Kuyunun *"zemzem"* ismini alma nedeni açık değildir. "*Zemzem"* kelimesinin farklı anlamları üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Arapça'da "*zemzem*" adı, suyun bolluğundan dolayı verilmiştir[997]. Bu kelimenin Farsçadaki anlamları zemzem suyu ile ilişkilendirilmiş olmalıdır. Farsça'da *"zemzem"* (زمزم) çok su anlamında kullanılmaktadır. [998]Aynı kökten gelen *"zamzeme"* (زمزمه) kelimesi "*terennüm, yavaş yavaş dua etmek, gök gürültüsü*" anlamlarına gelmektedir. Ayrıca aynı kelime Zerdüştlerin yemek yerken ve kendilerini vücutlarını yıkarken yaptıkları duaya, suyun şırıltısı, şelale terennümü gibi seslerin verdiği huzura atfedilerek kullanılmış ve bu seslere "*zamzeme*" adı verilmiştir[999]. Atların su içerken çıkardığı ses de aynı isimle ifade edilmektedir.[1000]. Bu kelimenin Farsça'da diğer anlamı "*yavaş yavaş*" olup bu anlamda kullanımı zemzem suyunun yavaş akışıyla ilgili olduğu düşünülebilir[1001]. '*Zum'* suyu durdurmak manasında kullanılır. Hz. Hacer, zemzem suyu akarken "*Dur! Yavaş!*" dediği için bu isim verilmiş olabilir[1002]. Ayrıca

[996] C.E. Bosworth, "Zamzam" **The Encyclopaedia of İslâm**, Vol.XI, (fasc185-186) Leiden, 2001, s. 440-442; Şen, s. 58.
[997] Nevevî, **Tehźîbu'l-Esmâʾ ve'l-Lügat**, Cilt: 3, s. 131.
[998] Hasan Amîd, **Farhang Farsi, Jibi**., Virastar: Azizullah Alizade, Nasher: Rahe ushd Farzaneh, Tehran, 1389R, s. 605.
[999] Hasen Amîd, **Far Hangi Farsî Amîd**, İnteşarâti Far Hangname, Tehran, 1388R., s. 541
[1000] Mesʿûdî, **Murûcu'ź-Źeheb,** Cilt:1, s. 265.
[1001]https://dehkhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary?DictionarySearch%5Bword%5D=%D8%B2%D9%85%D8%B2%D9%85&DictionarySearch%5Bdefinition%5D= (15.10.2022).
[1002] Şen, s. 63.

zemzemin, su fazlalığı anlamına da geldiği, Hz. Hacer'in suyun taşmasını önlemek için kumdan yaptığı küçük havuza (havza) da *"zemzem"* dendiği, yine suyun göründüğü anda çıkardığı ses anlamına da geldiği belirtilmektedir[1003]. Bir değerlendirmeye göre "*zemzem*" ismi, doğadaki seslerin taklidiyle oluşturulmuş yansıma sözcük türündendir. "*Zemzem*" veya "*zumāzim*" nitelik sıfatlarıyla ilişkili olabilir. Orta Çağ Arap sözlüklerine göre "*Zumāzim*" "*bol su kaynağı*"; "*mā' zumāzim",* "*asla kurumadığı kabul edilen bir su kaynağı*"dır[1004].

Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Zemzem Kuyusu'ndan çıkarılan suya "*zemzem*" denilse de Zemzem suyun değil kuyunun ismidir. Suya atfedilen kutsallığın yanı sıra suyun her türlü fizikî, kimyevî ve manevî özelliğine bakılarak ayrı ayrı isimler verilmiştir. Bu durumda Zemzem için ortaya çıkmış pek çok isim vardır[1005]. Farklı kaynaklarda zemzem suyunun şu isimleri yer almaktadır: Hezmetü Cibril, Sukyallahu İsmâil, Bereke, Seyyide, Nâfia, Madnûne, Avne, Büşrâ, Sâfiyye, Berre, Isme, Sâlime, Meymûne, Mübâreke, Kâfiye, Âfiye, Muğziyye, Tâhira, Mükdât, Hırmiyye, Merviyye, Mu'nise, Taâmu't-Tu'm, Şifâu'Sukm[1006]. Kaynaklarda ayrıca Şübâa[1007] Şeb'ân[1008], Meknûne[1009], Tîbe[1010], Bedda[1011], Tüktemü[1012], Rekdatü Cebrâil[1013], Mektûme[1014], Karyetü'n-Neml[1015] isimleri de zemzem suyunun isimleri olarak yer almaktadır.

İslâm'dan önce Mekke'de var olan su kuyularını ve Zemzem Kuyusu'nu izâh eden Çelikkol[1016], zemzem suyunun isimlerinin suyun çıkarılış şekli, suyun özellikleri ve kutsallığına dâir inançlara göre isimlendirildiğini kaydetmektedir. Ayrıca zemzem suyunun isimlerinin Zemzem Kuyusu'nun sıfatları olduğunu ifade etmektedir. Çelikkol, yukarıda zikrettiğimiz zemzem suyunun isimlerinden bazılarını Zemzem

[1003] Şen, s. 63.
[1004] Bosworth, s. 440.
[1005] Şen, s. 58.
[1006] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 67; Ebû ʿAlî Aḥmed b. ʿOmer, **el-Aʿlâḳu'n-Nefîse**, s. 42.
[1007] Ṣâḥib, **Muḥîṭ fî'l-Luğa** (nşr. Muḥammed Ḥasen Âlu Yâsîn), I-X, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut 1414/1994.
[1008] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 248.
[1009] Ṣâḥib, **Muḥîṭ fî'l-Luğa**, s. 22.
[1010] Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 37.
[1011] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt:1, s. 443.
[1012] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 2, s. 38.
[1013] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 3, s. 63.
[1014] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 5, s. 179.
[1015] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 288.
[1016] Çelikkol, s. 260.

Kuyusu'nun isimleri olarak değerlendirmiştir. Zemzem suyunun isimlerini bir arada zikreden Eyüp Sabri Paşa'nın[1017] kaleme aldığı manzûmede de zemzem suyunun mezkûr otuz ismi yer almaktadır. O, bu isimlerin çokluğunun halkın kuyuya karşı beslediği çok farklı inanışları yansıttığına dikkat çekmektedir:

Zemzemi, tam otuz isim ile ederler tezkâr
Ezber et, eyleyip ihlâs-ı derûnun izhâr
Hemze vü Hezme, Sifâ-i sukm u Meymûne
Tâhire, Mürviyye, Sukya vü Şarâb-ı ebrâr
Seyyide, Birke ve Madnûne, Mübârek, Isme
Âfiyye, Mu'zebe, der Tu'm-ı ta'âm, Ahrâr
Mûnise, Tüktem ü Berre, Haramiyye, Avne
Tayyibe, Zemzem ü Zabye, dahī Büşrâ-yı kibâr
Sāfiyye, Kâfiyye, hem Nâfia vü Sâlime'dir
Hem Şebâ'a dediler, birine eşyâh-ı hıyâr.

Zemzem suyu ve kuyusunun bambaşka özellikleri nedeniyle, suyun mahiyeti hakkında ilmî çalışmalar yapılmıştır. Zemzem Kuyusu ve suyu araştırıcısı Koshak, zemzem suyunun sodyum, kalsiyum, potasyum, klorür tuzları bakımından zengin alkali bir su olduğunu belirtmektedir. İçinde sülfirik ve nitrik asitlerin bulunduğu, suyun terkibinin iyileştirici etkileri bulunan maden sularına benzediğini dile getirmektedir[1018]. Zemzem suyu ve Kuyusu üzerine bilimsel çalışma yapan bir diğer araştırmacı Şen, araştırmasında, zemzem suyunun fizikî, kimyevî ve manevî özelliklerini açıklamakta ayrıca gözleme ve deneye dayalı bilgiler vermektedir. Ayrıca, zemzem suyunun isimlerinin çok azının sıkça kullanılmasına karşılık büyük bir çoğunluğunu bir veya birkaç olay nedeniyle ortaya çıktığından sadece o konular geçtiğinde kullanıldığını zikretmektedir. Onun zemzem suyunun isimleri ve özellikleri hakkında sunduğu tablo; zemzem suyunun sadece dinî değil, aynı zamanda tıbbî ve kimyevî yönüne de dikkat çekmektedir[1019]. Biz, yukarıda, farklı kaynaklardan inceleyerek tespit ettiğimiz zemzem suyunun isimlerini zikretmiştik. Bu isimler birlikte okunduğunda, suyun kadîm tarihi ile nitelik ve niceliği daha net anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Hidroloji ve Hidroenerji Uzmanı ve zemzem araştırmacısı Şen'in hazırlamış olduğu, zemzem suyunun isim ve anlam bütünlüğünü bir arada sunan tabloyu yer vermeyi uygun gördük. Tablo 1'de listesi verilen zemzem

[1017] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 393.
[1018] Koshak, s. 33.
[1019] Şen, s. 17.

suyunun farklı isimlendirilmelerinin suyun değişik özellik, vasıf, fazilet ve diğer bazı hususiyetleri göz önünde tutularak yapıldığı anlaşılmaktadır[1020].

Tablo 1: Zemzem Suyunun İsimleri ve Anlamları

Arapça Yazılışı	Türkçe Okunuşu	Türkçe Anlamı
هزمة الجبريل	Hazmat Cibril	Cibril'in topuğu
سقى الله لاسماعيل	Sakyullah li İsmâil	Allah'ın İsmâil'e verdiği içecek
لا تظماء	La Tuzami	İçen susamaz
بركة	Bereket	Verim
سيدة	Seyyidah	Efendi
نافع	Nafi'	Faydalı
مضنونة	Madnunah	Aşırı sevgi
عونة	Avnah	Yardım
بشرى	Büşra	Müjde
صافية	Safiye	Temiz
برة	Berra	Zevkli, tatmin edici
عصمة	Asmah	Koruyucu
سالمة	Salimah	Emin
ميمونة	Meymounah	Başarılı
مبارك	Mübarek	Kutsal
كافية	Kafiyah	Yeter, tatminkâr
عافية	Afiyah	Afiyet
مغذية	Muğziye	Besleyici
طاهرة	Taherah	Temiz
مفداة	Mifdah	Yoluna kurban edilen
حرمية	Haramiyah	Kâbe'nin alanı
مروية	Murviyah	Susuzluğu giderici
مونسة	Munise	İyi huylu, durgun
طعام الطعم	Ta'am'ut-Ta'm	İçildiği niyete göre hizmet eden
شفاء	Şifaa	Şifalı
طيبة	Tayyibe	Güzel
تاكتم	Taktum	Saklanmış, özgün
شباعة العيال	Şabaatü'l-İyal	Çocukların yiyeceği
شراب الابرلر	Şarab el- Ebrar	İyilerin, doğruların içeceği
قرية النمل	Karyat el-Neml	Karınca tepesi
نقرة الغراب	Nukrat el-Ğurab	Karga gagası
هزمة اسماعيل	Hazmat İsmâil	İsmâil'in topuğu
حفيرة الاعباص	Hafirat el-Abbas	Abbas'ın kazısı, kuyusu

Kaynak: Şen, s. 60.

[1020] Şen, ss. 58-60.

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, kuyudan çıkarılan "*zemzem"* (ماء زمزم) isimli su kaynağının tarihi, Hz. İbrâhim, oğlu Hz. İsmâil ve eşi Hz. Hacer zamanına dayanmaktadır[1021]. Zemzem suyunun ilâhî bir hediye olduğu düşüncesi, Hz. İsmâil'in suya en çok ihtiyacı olduğu sırada ona Allah tarafından ikram edildiği inancıyla alâkalı olmalıdır[1022]. Zira, Tevrat'ta aynı döneme ait bir su kaynağından bahsedilmektedir. *"Tanrı çocuğun sesini işitti ve O'nun meleği, gökten Hacer'e seslendi ve şöyle dedi: Hacer! Seni üzen ne? Korkma, çünkü Tanrı yatan çocuğun sesini duydu. Kalk ve çocuğu kaldır, kucağına al: çünkü onu bir millet yapacağım. Tanrı onun gözlerini açtı ve kaynayan bir su kaynağı gördü.".* Lings[1023], Tevrat'ta bahsi geçen, tanrının Hacer'e bahşettiği ifade edilen suyun zemzem suyu olabileceği dile getirmektedir. Zemzem suyunun İslâmiyet'ten 4000 yıl önce bulunduğu düşünülmektedir[1024]. Koshak'ın bu konuda vermiş olduğu bilgilerden Hz. İsmâil'in MÖ. 1910 yılında doğduğu, onun doğduğu yılda zemzemin suyunun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu süreç, Hicrî takvime göre yaklaşık olarak Hz. Muhammed'in doğumundan 2572 ay yılı öncesine tekabül etmektedir. Ezraḳî, zemzem suyunu Cebrail'in çıkardığını, ayrıca Kâbe'nin yerini de gösterdiğini kaydetmektedir[1025].

Zemzem suyu Kur'ân-ı Kerîm'de geçmemekle birlikte, bu suyun, ayette "*ekin bitmeyen arazi*[1026]" olarak nitelenen susuz bir beldenin su kaynağı olduğu ve Kâbe'yle bütünleştiği muhakkaktır[1027]. Bununla ilgili Hz. Peygamber'in "*Zemzem Kuyusu bölgenin su ihtiyacına giderici olduğu gibi, zemzem suyu içen kimsenin bütün*

[1021] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 133; Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 54; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 3, s. 112; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 8.

[1022] Partin, s. 225; Zemzem (زمزم), **Mecelletü'l- Ezher**, Kahire, 1981, sayı:12, Cilt: 53, s. 2086.
Partin'e göre, bir mite dayandırıldığı, bunun kaynağı Hacer (Hagar) ve İsmâil (Ishmael) ile ilişkilendirilir, Tanrı İbrâhim'e anneyi ve çocuğu burada bırakmasını emredip onlara kendi mekânında bakacağını vadettikten sonra onlara Tanrı bu çöllük alanda su sağlanmıştır.

[1023] Kutsal kitap, s. 19. Tekvin, 21:17-20; Lings, s. 15.

[1024] Şen, s. 33, Koshak, s. 6.

[1025] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 56.

[1026] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/36. "*Ey Rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinler*."

[1027] İbn Haldun, **Mukaddime**, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, Cilt: 2, s. 639. İbn Haldun'un ifadesiyle, "*Allah, İbrâhim'e Hacer'den ayrılmasını ve onu oğlu İsmâil ile beraber Suriye ile Eyle Dağlarının ötesindeki Mekke dağları demek olan Fârân'da (Paran) terk etmesini (İsmâil'i annesi Hacer'le ile çölde bırakmasını) vahyetti. O da bu ikisini Kâbe'nin bulunduğu yere götürerek yanlarından ayrıldı. Hacer de Kâbe'nin bulunduğu yere ulaştı. Fakat son derece susamıştı. Bakınız Allah onlara nasıl lütufta bulundu da zemzem çeşmesini onlar için ortaya çıkardı. Cürhüm kabilesini onlara yoldaş kıldı. Bu kabile o ikisini bağrına bastı ve onlarla birlikte zemzemin çevresine inerek orada ikamet etti."*

günahlarının bağışlanır"[1028] meâlindeki tebşirât ifade eden hadîsleri de zemzem suyunun kutsiyetine işaret etmektedir. Ayrıca, Hz. Muhammed, zemzem suyunun mübarek ve şifalı olduğunu "*Zemzem suyu ne niyetle içilirse ona şifadır." ve "Yeryüzünde bulunan suların en hayırlısı zemzem suyudur."* sözleriyle bildirmiştir[1029]. Hz. Peygamberin, muhtemelen zemzem suyunu yukarıda zikrettiğimiz özellikleri gereği, hayatın erken dönemlerinden itibaren kullandığını söyleyebiliriz. Bu hususta Fâkihî[1030], Hz. Peygamberin yeni doğan torunları Hasan ve Hüseyin'in ağızlarına zemzem suyu verdiğini zikretmektedir.

Ezherî[1031], zemzem suyunun ne tatlı ne tuzlu, içimi ağır bir su olduğunu belirtirken, Ezraḳî[1032], yağmur yağıp suyun bollaştığı zamanda suyun çoğalarak tatlandığını kaydetmektedir. Ayrıca, zemzem suyunun ağırlığını gidermek için içine bal veya kuru üzüm atılarak içiminin kolaylaştırıldığı, hurma veya kuru üzüm ile zemzem suyu karışımından yapılan şıranın hacılara ikram edildiği bildirilmektedir[1033]. Bununla birlikte, zemzem suyunun şifa amacıyla içildiği[1034] ve bebek yıkamada kullanıldığı nakledilmektedir[1035]. Yukarıda, önemi ve kutsiyetine değindiğimiz zemzem suyunun arındırıcı özelliğinden de bahsetmemiz gerekir. Ezraḳî'nin[1036] bildirdiğine göre Hz. Muhammed, Mekke'nin Fethi'nde Kâbe'ye girince duvarlardaki resimlerin zemzem suyuyla silinmesini istemiştir. Hz. Peygamberin talimatı yerine

---

1028 Havârizmî, **İşâretu't-Terğîb ve't-Teşvîk**, s. 16; Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b.Muhammed en-Nîsâbûrî, **Basît** (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, ts.), Cilt:1, s. 206.

1029 İbn İsḥâḳ, **Sîre** , s. 27; ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt: 4, s. 456; Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 52; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s.35; Buḫârî**, Târîḫu'l-Kebîr**, Cilt: 7, s. 150.

1030 Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 47, 48, 49.

1031 Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 5, s. 227.

1032 Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 61.

1033 Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s.109; Nevevî, **Tehẕîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât**, Cilt: 3, s. 132.

1034 Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 50.

1035 Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 174; Ebû Suleymân Ḥamd b. Muḥammed b. İbrâhîm b. el-Ḫaṭṭâb el-Bustî**, Ğarîbu'l-Ḥadîs** (nşr. ʿAbdulkerîm İbrâhîm el-ʿAzbâvî), I-III, Dımeşḳ, 1402/1982, Cilt: 2, s. 557; Zemaḫşerî, **Fâîḳ**, Cilt: 1, s. 163; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 103. Züheyr b. Haris b. Esed b. Abdiluzza'nın kızı Fahite (Hakîm b. Hizam'ın annesi) hamileliğinde Kâbe'ye girdiği orada iken doğum sancısı tuttuğu ve mâbedin içerisinde deriden mâmul bir döşek içinde doğum yaptığı akabinde bebeğini Zemzem Kuyusu'na götürerek orada yıkadığı, kirli kıyafetlerini ise "lakk" yaptığı rivayet edilmiştir. Lakk ismi verilen işlemin elbisenin yıkanmadan çürümeye bırakılması olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin geleneklerine göre Kâbe'yi Ahmesîler kendi kıyafetleriyle, Ahmesîlerden başkası ise sadece çıplak tavaf edebilmekteydi. Ahmesîler Kureyş ve Kureyş'in müttefiki olan kabileler idi. Ahmesîlerin dışındakiler tavaf etmek için elbiselerini çıkarıp, Kâbe'nin bir tarafına koyar, o kıyafete dokunulmaz ve güneş, yağmur ve rüzgarların tesiriyle yok olması beklenir ve yerinden oynatılmazdı. Mezkûr mevzû nedeniyle Kur'ân-ı Kerîm, A'raf suresinde 7/31'de şöyle buyurmaktadır: *"...her mescide gidişinizde süslü elbiselerinizi giyinin..."*

1036 Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 165

getirilerek zemzem suyu Kâbe'nin temizliğinde kullanılmıştır. Hz. Peygamberden sonraki dönemlerde de Kâbe'nin içinin yıkanmasında zemzem suyunun kullandığı anlaşılmaktadır[1037]. Hz. Peygamberin zemzem suyuyla ilgili açıklamaları ve kullanımı örnekleri, bu suyun hem maddî hem manevî özelliklerini dikkat çekmektedir. Kaynakların vermiş olduğu bilgilerden, zemzem suyunun şifa, bereket, gıda ve iyiliği sembolize ettiğini öğreniyoruz. Özellikle zemzem suyu kaynağının Mescid-i Harâm'da olması onu Mekke'deki diğer sulardan üstün ve temiz kılmaktadır[1038]. Zemzem suyu Câhiliye[1039] ve İslâmiyet zamanında kutsal ve şifalı sayılmıştır, halen de sayılmaktadır[1040].

Kanaatimizce yukarıda anlatılan *"zemzem"* isimli kutsal kabul edilen suyun tarihî geçmişi ve bu suyun özellikleri; çeşitli inanç sistemlerinde kendini gösteren "*âb-ı hayât"* ı (آب حیات) akla getirmektedir[1041]. Zira, *"zemzem"* isimli su, ilk kaynağının bulunduğu "*ekin bitmeyen arazi"*[1042] ye sahip Mekke'ye "*âb-ı hayât"* (hayat veren ve canlılık kazandıran su) olmuştur. Diğer taraftan zemzem suyu, muhtelif inançlarda gördüğümüz "*kutsal su"* anlamına gelen *"ayazma"* ya [1043] da benzemektedir. Bilindiği üzere, dini geleneklerde, merkezi mabetlerde hayat verici su kaynakları olabilmektedir. Hindular için Ganj veya İndus; kadîm Mısır'da Nil; Büyük Katedrallerde veya önemli manastırlarda ayazmalar bulunmaktadır. Bu su kaynakları hem kutsallığın membaı oluşunu hem de hayat verici oluşunu sembolize etmektedir. Bir kuyu, pınar, kaynak olan ayazmaların[1044] hastalıktan şifaya, dertten devaya kavuşmak ayrıca başarı ve bereket elde etmek maksadıyla insanının doğumundan ölümüne kadar kullanıldığını söyleyebiliriz. Zemzem suyu da İslâm medeniyetinde

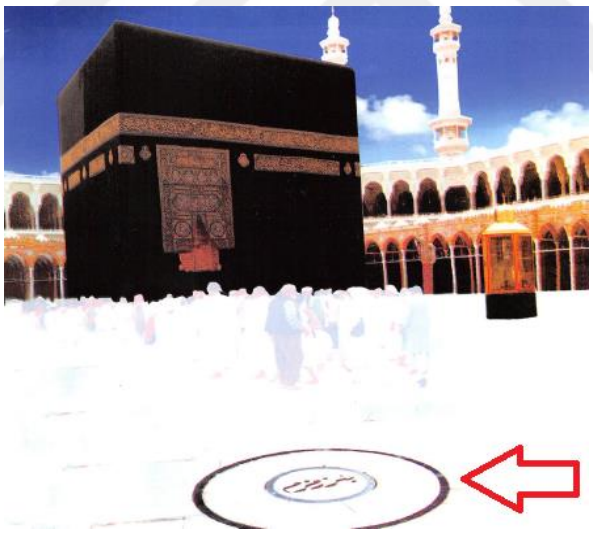

[1037] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 103.
[1038] Buhârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 3, s. 112; Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 44; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 3, s. 80.
[1039] Belâžürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, s. 114. Zemzem Kuyusu'nun ve Suyunun kutsal ve şifa olduğu Safiyye bint. Abdülmuttalib'in şiirinde şöyle anlatılmıştır.
"bizler Zemzemi hacılar için kazdık,
O halil İbrâhim ve oğlu'nun içme suyudur.
O, cebrailin ayağıyla çıkarılmış su kaynağıdır, kınanmaz…
Hastalıklar için şifa yediren için yemektir."
[1040] Çağatay, s. 128.
[1041]Ahmet Yaşar Ocak, "Âb-ı Hayât", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt: 1, s. 1.
[1042] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/36. "*Ey Rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinler*."
[1043] Semavi Eyice, "Ayazma", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, Cilt: 4, ss. 229-230;
[1044] Eyice, "Ayazma", Cilt: 4, ss. 229-230; Kürşat Demirci, " Hinduizm", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 1998, Cilt:18, s. 113.

yukarıda örneklerine yer verdiğimiz gibi ayazmaya benzer mahiyette, maddî ve manevî özellikleri gözetilerek insan hayatının her safhasında yer almıştır.

Yukarıda değeri, önemi ve kutsiyetine işaret ettiğimiz zemzem suyunun kaynağı (Zemzem Kuyusu) (بئر زمزم), Mescid -i Harâm içindeki en önemli yerlerden bir tanesidir. Zemzem araştırmacısı Şen, Zemzem Kuyusu ve suyunun diğer kuyulardan farklı olduğunu bununla birlikte İbrâhim vadisinin alüvyon, başkalaşmış ve çatlaklı tabakalarından ve kuyunun altında kilometrelerce uzunlukta çatlaklardan suyunu sağladığını belirtmektedir. Mekke, deniz seviyesinden 250 metre yüksekliktedir. Mekke'nin hemen yakınındaki Tâif'in deniz seviyesinden 2000 metre [1045] yükseklikte olması sebebiyle denizden gelen buharlar bu aradaki yamaçlara çarparak Zemzem Kuyusu'nu besleyen yer altı suyunu oluşturmaktadır. Bu şekilde zemzem suyu çok güzel bir şekilde koruma altına alınmakta ve birçok çatlaktan gelen çeşitli kıvamlardaki su çıkış noktasında karışarak zemzemi oluşturmaktadır[1046].

Şekil 12 : Kâbe'de Zemzem Kuyusu'nun Yeri

Kaynak: Abdülğanî, s. 31.

[1045] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Tâif", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt: 39, s. 443; https://www.startimes.com/?t=5259177 (مدينة الطائف) (25.02.2023)" Tâif" Hicaz'ın üç önemli şehrinden biridir. Mekke'nin 88 km. doğusunda, Serât silsilesinden Gazvân dağının güney eteklerindeki dalgalı bir plato içine derin bir şekilde gömülmüş olan Vec vadisinde denizden yaklaşık 1700 metre yükseklikte kurulduğu kaydedilmiştir. Şen'in belirttiği Tâif'in deniz seviyesinden 2000 metre yükseklik değeri, yaklaşık değer olarak verilmiş olabilir.

[1046] Şen, s. 27; http://www.suvakfi.org.tr/faaliyet-detay/prof-dr-zekai-sen-tgrt-haber-tv-ye-konuk-oldu/1/ (16.10.2022)

Zemzem Kuyusu Şekil 12'de okla işaret edildiği üzere Kâbe'nin doğu tarafında, Kâbe'nin yirmi metre kadar ilerisindedir ve Benî Şeybe Kapısı'nın hemen yanında, içeri girerken solda[1047], Haceru'l-Esved'in bulunduğu köşenin karşısındadır[1048]. Makâm-ı İbrâhim'le aynı cihette yer almaktadır. Makâm-ı İbrâhim'den bakılınca da Kâbe'nin solunda kalır[1049]. Zemzem Kuyusu ile Haceru'l-Esved'in arası 40 zirâ (20 metre)[1050] ya da 24 adım[1051], Zemzem Kuyusu'yla Kâbe'nin arası 46 arşındır (23 metre)[1052].

Kaynaklarda, Zemzem Kuyusu'nun bulunduğu Haceru'l-Esved ve Makâm-ı İbrâhim'in arasının ayrıca önemli olduğuna değinilmektedir. Burada 70, 99 veya 300 peygamberin medfûn olduğuna[1053]; ayrıca Nûh, Hûd, Salih, Şuayb, İsmâil peygamberlerin kabirlerinin Zemzem Kuyusu'yla Hatîm arasında bulunduğuna dâir rivayetler yer almaktadır[1054].

Ezraḳî (ö. 250/864 [?]) ve Yâḳût el-Ḥamevî (ö. 626/1229), Zemzem Kuyusu'nun derinliğini 60 zirâ (30 metre) ölçmüştür[1055]. Seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in (ö. 465/1073'ten sonra) zamanında, kuyunun genişliği, 3.5 x 3.5 arşındır (1,75 x 1,75 metre). Yine Nâsır-ı Hüsrev, Zemzem Kuyusu'nun dört yanında su oradan akıp gitsin ve halk abdest alsın diye arklar bulunduğunu kaydetmektedir[1056].

Ezraḳî, zemzem suyunun, yağmurların kesilip suyun azaldığı zaman aşağı çekildiğini zikretmektedir[1057]. Bu durumun bir örneğini zikreden Ezraḳî ve Fâkihî, H. 223 ve 224 yıllarında su seviyesinin düşmesi sebebiyle kuyunun neredeyse kuruduğunu bu sebeple kuyunun 9 zirâ (4,5 metre) daha derinleştirildiğini ve genişletildiğini; h. 225 yılında yağan sağanaklarla da su miktarının arttığını

[1047] Neş'et Çağatay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Baskı, s. 128.
[1048] Nâsır-ı Hüsrev, s. 116; İbn Baṭṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭûṭa**, Cilt: 1, s. 375.
[1049] Şen, s. 71.
[1050] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** s. 468.
[1051] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 58; İbn Baṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭûṭa**, Cilt: 1, s. 375.
[1052] Nâsır-ı Hüsrev, s. 116.
[1053] Ḥasen el-Baṣrî, **Feḍâʾilu Mekke**, s. 20; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 68. Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 73. Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 134.
[1054] Kâbe'nin etrafında veya Mekke'de medfûn peygamberlerin yeri ve sayısı muhteliftir. Konuyla ilgili rivayetler için bkz: Ḥasen el-Baṣrî, **Feḍâʾilu Mekke**, s. 20; Ḥasen el-Baṣrî, **Terğîb**, s. 4; Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 236; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 4, s. 96; İbnu'l-Faḳîh, **Büldân,** s. 74; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:1, s. 150, Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 1, s. 500.
[1055] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 61; Yâḳût el-Ḥamevî**, Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt: 3, s. 148.
[1056] Nâsır-ı Hüsrev, s. 116.
[1057] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 61; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 330.

kaydetmektedir[1058]. Rivayetlerde Zemzem Kuyusu'nu besleyen, biri Haceru'l-Esved'in köşesi yönünde, diğeri Ebu Kubeys Dağı ve Safâ yönünde, üçüncüsü de Merve yönünde olmak üzere üç kaynak bulunduğu nakledilmektedir[1059]. Bu konuyla ilgili olarak, Zemzem Kuyusu ve zemzem suyu araştırmacısı Koshak'ın araştırması dikkate değerdir. O, zemzem suyunun kaynakları hakkında yaptığı bilimsel çalışmada elde ettiği sonuçların küçük bir ayrıntı dışında tarihî kaynakları teyit ettiğini bildirmektedir. Koshak'ın açıklamasına göre, zemzem suyunun birinci ana kaynağı İsmâil'in taşına bakan köşesi yönünde, ikinci ana kaynağı Ecyâd yönündedir. Tarihî kaynakların bildirdiği Ebû Kubeys ve Safa tarafındaki üçüncü ana kaynağın olmadığını belirten Koshak, üçüncü kaynak yerinde taşların arasında 21 göze bulduğunu kaydetmektedir. Bu gözelerin sebebinin de h. 1028'de yapılan tamiratlar sırasında üçüncü kaynak kapatılınca suyun buralardan fışkırmasından kaynaklanabileceğini belirtmektedir. Tamirat sırasında duvar taşının kuyuya düşmesiyle ana kaynağın kapatılmış olabileceği dolayısıyla suyun gözelerden fışkırabilmesinin mümkün olduğu izahını getirmektedir[1060].

Biz, Zemzem Kuyusu'nun sahip olduğu su miktarının artması ve azalması örnekleri ile kuyunun işlevsiz kaldığını, kuyunun İslâm öncesi tarihi süresince de gördüğümüzü ifade etmeliyiz. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, Hz. İsmâil ve ailesinden sonra bölgeye hâkim olan Cürhümlülerin zamanında zemzem suyunun çekildiği[1061] veya Cürhümlülerin Huzâ'alılar[1062] tarafından Mekke'den çıkarıldığı zaman Zemzem Kuyusu'nun kapatılarak değerli eşyaların buraya gömüldüğü nakledilmektedir[1063]. Kapatılan ve yeri kaybolan bu kuyu, Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib tarafından kazılarak tespit edilmiştir[1064]. Abdülmuttalib, Zemzem Kuyusu'nun içerisinden heykel, silah, zırh, kılıç ve süs eşyaları ortaya çıkartmıştır[1065].

[1058] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 61; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 72.
[1059] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 61; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 72; Yâḳût el-Ḥamevî**, Muʿcemü'l-Büldân,** Cilt: 3, s. 148.
[1060] Koshak, s. 114.
[1061] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 39; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm,** Cilt: 2, s. 493.
[1062] Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 78.
[1063] Ezrakî, Cilt: 1, s. 92; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 3, s. 149; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt: 1, s. 111; İbnu'l-Eŝîr, **Kâmil fî't-Târîḫ**, Cilt:1, s. 643.
[1064] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 25*;* Mesʿûdî, **Murûcu'ẕ-Ẕeheb**, Cilt: 2, s. 103.
[1065] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 69. İncelediğimiz kaynaklarda, Zemzem Kuyusu'ndan çıkarılan muhtelif eşyaların akıbeti hakkında farklı değerlendirmeler mevcuttur. Taberi'ye göre Cürhümlüler Mekke'den çıkarıldıklarında iki ceylan heykelini gömerek Mekke'den ayrılmışlardı. Taberi, ayrıca kılıç ve zırhların da heykellerin yanında gömüldüğünü bunların daha sonra Kâbe'nin kapısının yapımında kullanıldığını, altından iki ceylanın kapıya takıldığını ve bunun mâbedin ilk süsü olduğunu

Yukarıda temas ettiğimiz rivayetlerden de anlaşıldığı üzere, Zemzem Kuyusu bir süre gözden kaybolmuş, bir müddet sonra tekrar kullanılmaya başlamıştır. Bu durumun sebebi de Koshak'ın da ifade ettiği gibi jeolojik veya yukarıda beyan ettiğimiz tarihî hadiselerdir[1066]. Netice itibariyle Abdülmuttalib'in Zemzem Kuyusu'nu yeniden ortaya çıkarması önemli bir hadisedir. Çünkü, Mekke'de su ihtiyacının giderilmesi kuyularla sağlanmaktadır. Kaynaklarda İslâm öncesi Mekke'sinde isimleriyle bilinen 45 adet su kuyusunun bulunduğu kaydedilmektedir[1067]. Kâbe'nin yakınındaki Zemzem Kuyusu'nun da çok önemli olduğu[1068], Zemzem Kuyusu'nun Abdülmuttalib tarafından yeniden ortaya çıkarılmasıyla[1069] diğer kuyuların bir kısmına ihtiyaç kalmamıştır[1070].

---

kaydetmektedir. (Detaylı bilgi için bkz. Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 251.) Belâẕürî, Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib'in Zemzem Kuyusu'nu kazdığı, orada gömülü olarak kılıç süs eşyaları ve kulaklarına inci takılı altın ve gümüşten mamûl bir ceylan bulduğu ve bu ceylanı Kâbe' ye astıktan sonra çalındığı bildirilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt:1, s.78. Uri Rubin'in yorumuna göre; "Ebû Leheb, İslâm öncesi Mekke'de büyük kargaşaya neden olduğu bildirilen bir suça katılmış, O ve içki arkadaşları, Kâbe'de saygısızca bir eylemde bulunmuşlardır. Onlar, Kureyş'in Benî Sehm [kolundan] Mikyâs b. Adî'nin evinde toplanırlardı. Mikyâs'ın, içki partilerinde onun arkadaşlarını eğlendiren şarkı söyleyen iki kızı vardı. Ebû Leheb, paraları bitip ve daha fazla şarap alamayınca babası Abdülmuttalib tarafından Zemzem Kuyusu'nu kazarken bulduğu Kâbe'ye bağışlanan ceylanı heykelini çalmalarını önerdi. Bunun üzerine Kâbe'ye gittiler, karanlıkta kıymetli ceylanı çaldılar ve parçalayıp aralarında bölüştüler, bir kısmını şarkı söyleyen kızlara verdiler ve diğer kısımlarla şarap satın aldılar. Kureyş, ceylanın kayıp olduğunu öğrenince [suça] çok kızdılar, özellikle Abdullāh b. Cüd'ân çok öfkeliydi. Ceylanın Kureyş tarafından "Allah'ınızın ceylanı" (ghazal rabbiküm) olarak tanımlanması, suçun şiddetini göstermektedir. Bu olaya karışanların her birinin bir eli, Kureyş hukukuna göre hırsızlık suçu nedeniyle eli kesildiği ancak Ebu Leheb'e gelince, asil konumu nedeniyle eli kesilmekten kurtulduğunu belirtmektedir. Ebû Leheb, bu olaydan sonra *"sâriq ghazal al-Kaba", "Kabe'nin ceylanını çalan [kişi]"* olarak bilinmeye başladı. Rubin, bu olayı, Kur'an-ı Kerim'de, *"Ebû Leheb'in elleri kurusun! Kurudu zaten."* Tebbet Suresi, 111/1. ayeti bağlamında değerlendirerek, bu olayın tefsir kaynaklarına niçin yansımadığını sorgulamaktadır. Kutsal mâbede saygısızlık eden Ebû Leheb'in bu olay sonrasında cezalandırılmadığını ancak Tanrı'nın gelecekte uygun cezanın her iki eline de verdiğini ifade etmektedir. Detaylı bilgi için: Uri Rubin, "The hands of Abū Lahab and the gazelle of Ka'ba", **Jerusalem Studies in Arabic and İslâm**, Tel Aviv University, 2007, s. 94. The Institute of Asian and African The Max Schoessinger Memorial Foundaiton (http://www.urirubin.com/yahoo_site_admin/assets/docs/Abu_Lahab-JSAI.86140652.pdf) (12.11.2022).

[1066] Koshak, s. 8.

[1067] Çelikkol, s. 75.

[1068] Salâh Hamûdî, "Âbâr-ı Mekke", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (*Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah*) / işraf Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt 1, s. 11.

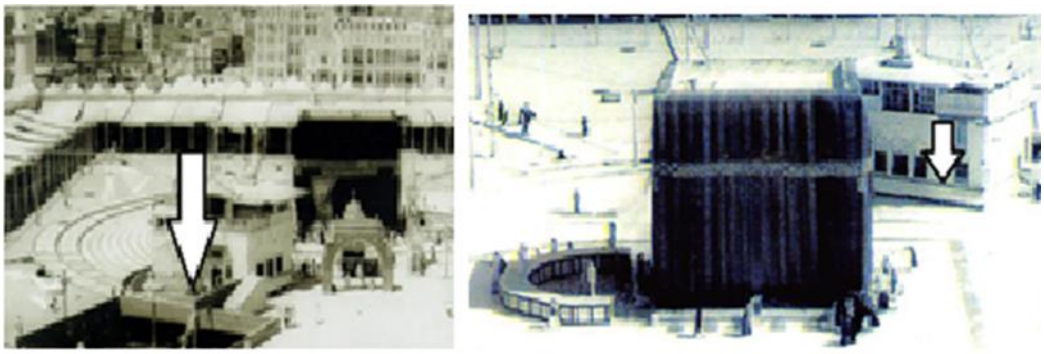
[1069] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 42. Ezrakî'nin naklettiği rivayette, Abdülmuttalib'in gördüğü bir rüyasında kendisinden Zemzem Kuyusu'nu kazması istendiği ve onun kuyuyu kazdığı belirtilmektedir. Abdülmuttalib'in bu kuyuyu kazınca daha önceki zamanlarda gömülmüş kılıçları bulduğu, Kureyş'in bu kılıçların kendilerine bölüştürülmesini istediği, Abdülmuttalib ise kılıçların Beytullah'a ait olduğunu söylediği, kazmaya devam ettiği ve suyu çıkardığı suyun akıp gitmemesi için de havuz yaptığı anlatılmaktadır.

[1070] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt, 1, s. 109; Çelikkol, s. 76.

Zemzem suyu, yukarıda temas ettiğimiz üzere, *"âb-ı hayât"* (hayat veren ve canlılık kazandıran su) niteliğindedir. Mekke'ye hayat veren bu suyun kullanılması ve dağıtımı hizmeti İslâmî dönemde özenle yapılmıştır. Tezimizin Üçüncü Bölümü'nde "*Kâbe Hizmetleri"* başlığı altında Sikâye hizmetini anlattığımız için burada sadece bu hizmetin sunulduğu binaya değinmek istiyoruz. Ezrakî, bu hizmet için Emevîler zamanında kubbeli bir bina yaptırıldığını kaydetmektedir[1071]. Söz konusu bina Makâm-ı İbrâhim ile Zemzem Kuyusu yakınındadır[1072]. Sikâyetü'l-Hac binası, seyyahlardan Nâsır-ı Hüsrev'in (ö. 465/1073'ten sonra) gözlemine göre Kâbe'nin doğu tarafında Zemzem Kuyusu'nun yanında, dört köşe ve kubbelidir.[1073]. İbn Cübeyr (ö. 614/1217) ve İbn Battûta'nın (ö.770/1368-69) Seyahatnâmelerinde "*Sikâyetü'l-Hac"* binasının, Haceru'l-Esved'in tam karşısında olduğu ve aralarında yirmi dört adım olduğu kaydedilmektedir[1074].

Sikāyetü'l-Abbâs adıyla da bilinen bu yapıya, Emevîler zamanında Sikâye görevlisi Süleyman b. Ali el-Abbâsî tarafından bir kubbe yaptırılmıştır. Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh'tan itibaren birçok defa yenilenmiştir[1075]. Şekil 13'te Zemzem Kuyusu ve Sikâyetü'l-Hac binası görülmektedir.

Şekil 13: Zemzem Kuyusu ve Sikâyetü'l-Hac Binası

Kaynak: Abdülğanî, s. 30.

[1071] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 106.
[1072] İsṭaḫrî, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, s. 16; İbn Ḥavḳal, **Ṣûretu'l-ʾArḍ**, Cilt:1, s. 28.
[1073] Nâsır-ı Hüsrev, s. 116.
[1074] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 66; İbn Baṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭṭûṭa**, Cilt: 1, s. 105.
[1075] Küçükaşcı, "Sikaye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, Cilt: 37. s. 177-178.

Mu'tasım Billâh (ö. 227/842) zamanında binanın 3 zirâ (1,5 metre), kapının 2 zirâ (1 metre) yüksekliğinde yapıldığı, kuyunun etrafında mermer kullanıldığı ve mozaik süslemeye sahip olduğu nakledilmektedir[1076].

Nâsır-ı Hüsrev, "*Sikâyetü'l-Hac*" isimli zemzem hizmet binasının içerisinde bazı eşyaların bulunduğunu nakletmektedir[1077]. İbn Cübeyr ve İbn Baṭûṭa, Zemzem Kubbesi'nden sonra Hz. Abbas'a ait olduğu kabul edilen içinde büyük testilerin bulunduğu ve halka soğuk su ikram edilen bir 'Şarab Kubbesi' ile 'Yehudiyye Kubbesi'ne işaret etmektedir[1078]. Bu iki kubbede Kur'ân'ı Kerîm, şamdan gibi Kâbe'ye vakfedilen eşyaların var olduğu ayrıca burada Zeyd b. Sabit'in (ö.45/665[?]) istinsah ettiği bir Kur'ân mushafının bulunduğu dile getirmektedir[1079].

Sikâye binası, Suudi Arabistan Devleti tarafından 2003 yılında tavaf alanı genişletmeleri nedeniyle kaldırılarak, Metâf sathının altına tanzim edilmiştir[1080].

2.2.3. Makâm-ı İbrâhim (مقام إبراهيم)

Bu bölümde, mütemmim cüzlerinden üçüncüsü olarak Makâm-ı İbrâhim'i değerlendireceğiz. İlk dönem İslâm tarihi kaynaklarında yer alan rivayetlere göre Kâbe'nin ilk yapımı, kâinatın yaratılışına[1081] veya Hz. Âdem'e[1082] kadar uzansa da Hamidullah'ın da vurguladığı gibi Hz. İbrâhim'den önceki dönemde Kâbe'nin hiçbir izine rastlanmamaktadır[1083]. Kâbe'de varlığı bilinen en eski tarihli mütemmim cüz, bize göre Haceru'l-Esved'den sonra *Makâm-ı İbrâhim*'dir. Haceru'l-Esved, Kurân-ı Kerim'de yer almamaktadır. Bu minvâlde, Kurân-ı Kerim'de iki kere adı zikredilen *"Makâm-ı İbrâhim"*[1084] özel ehemmiyet taşımaktadır.

[1076] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 72.
[1077] Nâsır-ı Hüsrev, Çev. Naci Tokmak, s. 129.
[1078] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 65; İbn Baṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭṭûṭa**, Cilt: 1, s. 104.
[1079] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 66; İbn Baṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭṭûṭa**, Cilt: 1, s. 104. Seyahatnamede kıtlık veya musibet zamanlarında bu mushafın Kâbe'nin eşiğine daha sonra Makâm-ı İbrâhim'e konulduğu Mushaf ve Makâm hürmetine dua ve yakarışta bulunulduğu anlatılmaktadır.
[1080] Abdülğanî, s. 67.
[1081] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 32; Ebu'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. ʿAlî İbnu'l-Cevzî, **et-Tabṣıra** (nşr.), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1406/1986. s. 126; Nuveyrî, Cilt: 1, s. 298.
[1082] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 36; Ebû İsḥâḳ Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm Ŝaʿlebî, **el-Keşf ve'l-Beyân** (nşr. Heyet), Cidde 1436/2015. Cilt: 9, s. 10.
[1083] Muhammed Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1992, s. 27.
[1084] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/125 *"O zaman biz o evi insanların gidip gelip ziyaret edecekleri bir makâm ve bir güvenlik yeri yaptık. Siz de **İbrâhim'in makâmından** kendinize namaz kılacak bir yer*

"İbrâhim'in yeri" anlamına gelen *"Makâm-ı İbrâhim"* (مقام إبراهيم) terkibi Müslümanların ona doğru yönelerek namaz kıldıkları, üstünde Hz. İbrâhim'in ayak izleri olduğu kabul edilen taş için kullanılmaktadır[1085]. *"Makâm-ı İbrâhim"*in Kâbe'nin kapısının karşısında, Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşa ederken iskele olarak kullandığı ve inşanın bitiminden sonra insanları hacca davet ettiği, üzerinde ayak izlerinin bulunduğu taş olduğu nakledilmektedir[1086]. Bu taşın, önceleri basit ahşap bir yapının bünyesinde daha sonra yaldızlanmış cam bir kafesin içinde mucizevi olarak korunduğu ifade edilmiştir[1087].

Makâm-ı İbrâhim, Ezrakî' ye göre Kâbe'nin hemen yanındaki Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşa ederken üzerinde durduğu rivayet edilen ve üzerinde ayak izi bulunan taştır[1088]. Diğer bazı kaynaklarda ise Makâm-ı İbrâhim; Mescid-i Harâm[1089], Arafat[1090] Müzdelife ve Mina[1091] olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca Harem'in (kutsal bölge) tamamı[1092] ile hac mahalline de *"Makâm-ı İbrâhim"* denmektedir[1093].

Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil birlikte Kâbe'yi "*Rabbimiz bunu bizden kabul buyur"*[1094] nidalarıyla inşa ederken Hz. İsmâil'in omzunda taşıdığı taşı (makâmı) binanın yanına yerleştirdiği ve babasının bunun üzerine çıkarak Hz. Âdem'in temelleri üzerine inşa ettiği Kâbe'yi yükselttiği bildirilmektedir[1095].

---

edinin. İbrâhim ve İsmâil'e de Tavaf edecekler için, kendini ibadete verecekler, rükû ve secde edecekler için evimi temiz tutun diye talimat verdik."
Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/*97 "Orada apaçık deliller, **İbrâhim'in makâmı** vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir."*

[1085] Fâkihî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt. 1, s. 442; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt. 1, s. 260.
[1086] Esedî, vr. 13b.
[1087] Partin, s. 225.
[1088] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 58.; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 29.
[1089] Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 2, s. 35*;* Saʿîd b. Manṣûr, Ebû ʿOsmân Saʿîd b. Manṣûr el-Ḫorâsânî, **et-Tefsîr min Süneni Saʿîd b. Manṣûr** (nşr. Saʿd b. ʿAbdullâh b. ʿAbdulâzîz Âl-i Ḥamîd), I-V, Dâru's-Ṣamîʿî, 1417/1997, Cilt: 3, s. 1069.
[1090] ʿAbdurrezzâḳ es-Ṣanʿânî, **Tefsîru ʿAbdurrezzâḳ**, Cilt: 1, s. 290.
[1091] Mucâhid b. Cebr, Ebû'l-Ḥaccâc Mucâhid b. Cebr el-Ḳureşî, **Tefsîru Mucâhid** (nşr. Muḥammed ʿAbdu's-Selâm Ebû'n-Nîl), Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, Mısır 1410/1989, s. 214; ʿAbdurrezzâḳ, Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ es-Ṣanʿânî, **Tefsîru ʿAbdurrezzâḳ** Cilt:1, s. 290; Fâkihî, Cilt: 1, s.447; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân Ḳurʾân** (nşr. ʿAbdullâh b. ʿAbdilmuḥsin et-Turkî), , Cilt: 2, s. 34.
[1092] ʿAbdurrezzâḳ es-Ṣanʿânî, **Tefsîru ʿAbdurrezzâḳ**, Cilt: 1, s. 290; Ebû ʿUbeyd, Ebû ʿUbeyd el-Ḳâsım b. Sellâm el-Herevî, **Kitâbu'l-Emvâl** (nşr. Ebû Enes Seyyid b. Receb), I-II, Dâr'ul-Faḍîle, Riyad 1428/2007, Cilt: 1, s. 133; İbn Zenceveyh, Ebû Aḥmed Ḥamîd b. Maḫled el-Ḫorasânî, **Kitâbu'l-Emvâl** (nşr. Şâkir Ẑîb Feyyâḍ), Merkezu'l-Melik Faysal, Riyad 1406/1986, s. 207; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: *2*, s. 235.
[1093] Saʿîd b. Manṣûr, **Tefsîr,** Cilt: 3, s. 1070; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, ss.144, 447.
[1094] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/127.
[1095] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 97.

Ezrakî'de yer alan, İbn Abbâs'tan nakledilen bir rivayete göre, yaşlı Hz. İbrâhim, Kâbe'yi inşa etme görevini aldığı zaman, Kâbe'yi çevreye göre daha yüksek ve üzerinde küçük taşların bulunduğu, sel sularının etrafından aktığı toprak üzerinde, oğlu Hz. İsmâil'le birlikte inşa etmiştir. Hz. İbrâhim'in bina yükseldikçe taş yerleştirmesi güçleştiğinden, Hz. İsmâil'in binanın yanına yerleştirdiği taşın üzerine çıkarak duvarı inşa ettiği bildirilir. Hz. İbrâhim'in özerine çıktığı bu taşa *"Makâm-ı İbrâhim"* adı verilmiştir. Bu taşın inşa esnasında Kâbe'nin etrafında dolaştırıldığı aktarılmıştır[1096]. *"Orada apaçık deliller,* ***İbrâhim'in makâmı*** *vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir."* [1097] ayetinde bildirilen makâmın mucize olduğu, mucizeliğinin ise üzerindeki Hz. İbrâhim'in ayak izleri olduğu kaydedilmiştir. Hz. İbrâhim'in bu taşın üzerinden insanları hacca davet ettiği ve bu taşı kıble yaptığı rivayetler arasındadır[1098]. Hz. Muhammed'in "*Haceru'l-Esved ve Makâm-ı İbrâhim cennet yakutlarından iki yakuttur. Eğer o ikisi aydınlıklarını gidermemiş olsaydı doğu ile batı arasını sürekli aydınlatırdı.*[1099]" şeklinde tavsîf eden beyanı da bu makâmın önemine işaret etmektedir. Ayrıca bu yerin bir önemi daha bildirilmiştir. Taberî'de[1100] yer alan bir rivayete göre Hz. İbrâhim, oğluna karşılık olarak gönderilen kurbanı Makâm-ı İbrâhim'de kesmiştir.

Fâkihî'ye[1101] göre, Makâm-ı İbrâhim ile Haceru'l-Esved rüknünün arası 27 zirâ 9 parmaktır (13,68 metre). Kâbe'nin ortasından Makâm'a kadar 27 zirâ (13,5 metre), Şazervân'dan Makâm-ı İbrâhim'e kadar 26 zirâ 12 parmak (13,24 metre) ve Haceru'l-Esved'den Zemzem Kuyusu'nun başına kadar 40 zirâ (20 metre) ölçülerindedir. Ezraḳî'ye göre Makâm-ı İbrâhim isimli dörtgen taşın genişliği aşağıdan ve yukarıdan 14 parmaktır (28 cm)[1102]. Ayak izleri, 7 parmak (14 cm.) derinliğindedir. İki ayak izi arasındaki mesafeyi 2 parmak (4 cm.) kaydetmiştir. Devserî[1103], Şekil 14'te fotoğrafı

[1096] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 58.
[1097] Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/*97.*
[1098] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 30.
[1099] Tirmiẕî, **Sünen**, Cilt: 3, s. 217.
[1100] Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 19, s. 601**;** Ṭaberî**, Târîḫ,** Cilt.1, s. 277.
[1101] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 468.
[1102] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 38.
[1103] Devserî, s. 90.

yer verilen taşı 40x40x50 cm, ayak izlerinin ise 10 cm. derinliğinde, 22 cm. uzunluğunda, 11 cm. genişliğinde olduğunu belirtir.

Şekil 14: Makâm-ı İbrâhim'de Ayak İzlerinin Görünüşü

Kaynak: Abdülğanî, s. 58.

Öztürk[1104], Makâm-ı İbrâhim'in çok hafif sarı ve kırmızı karışımı beyaza yakın rengi olduğunu ve taşın kalınlığının 20 cm, kenar uzunluklarından birinin 38 cm, diğerinin 36 cm olarak ölçüldüğünü belirtmektedir. Yukarıda verdiğimiz ölçüler, ölçümün aynı zaman diliminde ve aynı ölçüm birimiyle yapılmadığını izâh eder nitelikte olmakla birlikte müelliflerin ölçümlerinde yaklaşık rakamları verdiğini göstermektedir.

Teknolojik tetkiklerin yapılabilmesinin mümkün olduğu günümüzde Makâm-ı İbrâhim'in yapısı ve kaç yıllık olduğuna dâir bilimsel bir araştırmaya veya devam eden bir araştırmaya ulaşmadığımızı belirtmek durumundayız. Ancak, Makâm-ı İbrâhim konusunda başka bir problemi gördüğümüzü ifade etmeliyiz. İncelemiş olduğumuz kaynaklara göre Makâm-ı İbrâhim, Hz. Ömer zamanında meydana gelen Ümm-ü Nehşel Seli (17/638) adı verilen büyük bir selde Mekke'nin aşağısına sürüklenmiş ve yerine iade edilmiştir[1105]. Tezimizin Üçüncü Bölümü'nde "*Ümmü Nehşel Seli (17/638) ve Kâbe'ye Verdiği Zarar"* başlığı altında belirttiğimiz gibi mezkûr sel çok şiddetli vukû bulmuştur. Ümm-ü Nehşel isimli kişinin öldüğü zikredilen bu sele, daha sonraları "*Ümmü Nehşel Seli"* denilmiştir. Can ve mal kaybının yaşandığı beyan edilen

[1104] Öztürk, s. 28.
[1105] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 167; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 81; İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî**, İṣâbe**, Cilt: 8, s. 484; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekk**e, s. 128; Devserî, s. 90.

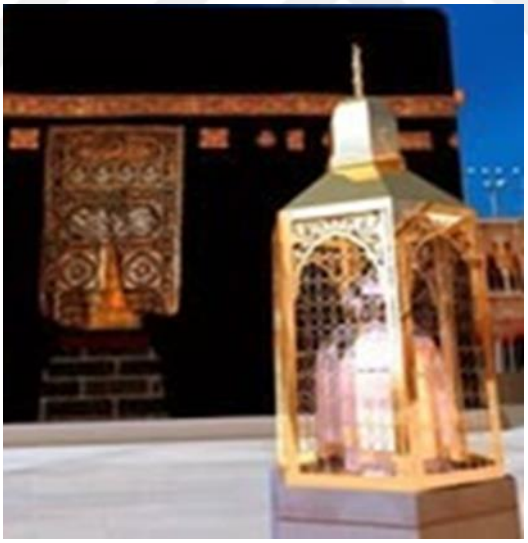
bu selde, üzerinde Hz. İbrâhim'in ayak izleri bulunduğu rivayet edilen taşın tahrip olmadan korunması bize pek mümkün görünmemektedir. Zira Makâm-ı İbrâhim için ilk mahfaza, Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh zamanında (161/777-78) yapıldığı kaydedilmektedir[1106]. Ezraḳî, mezkûr selden önce de şiddetli sellerin vukû bulduğunu belirtir[1107]. Dolayısıyla Makâm-ı İbrâhim taşının tıpkı Kâbe binası gibi yıkılması veya parçalanması mümkündür. Sadece Ümmü Nehşel Seli ile değil diğer sel ve benzeri tabiat olayları, bununla birlikte günahlarını dökmek için dua ve namaza yönelen insanların yoğun olarak kullanması ile bu mekânın eskimesi ve dolayısıyla yenilenmesi tabîdir. Şekil 14'te yer alan resimdeki muntazam ayak izleri ve yine yukarıda kaydettiğimiz ayak izi ölçüleri, Hz. İbrâhim'e ait olduğu sanılan, küçük bir insana ait ayak izi olabilir. Biz, bu hususta yapılacak bilimsel bir çalışma ile bahse konu problemin çözüleceğini düşünüyoruz.

Kaynaklarda, üzerinde Hz. İbrâhim'in ayak izleri bulunduğu kabul edilen *Makâm-ı İbrâhim'in* yeri hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Ezraḳî'ye[1108] göre Hatîm'in doğu kapısından başlayarak yedinci veya dokuzuncu taşın bulunduğu oyuk yerin (Mi'cen) Makâm-ı İbrâhim'in ilk yeri olduğu bildirilmektedir. Makâm-ı İbrâhim'in yeri Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında değişmemiştir[1109]. Yukarıda zikrettiğimiz üzere Makâm-ı İbrâhim, Hz. Ömer zamanında meydana gelen büyük selde Mekke'nin aşağısına sürüklenmiştir[1110]. Rivayetlerde, Makâm'ın sürüklendikten bir müddet sonra bulunarak geri götürülüp Kâbe'nin örtüsüne bağlandığı zikredilmektedir. Selden sonra, ramazan ayında, umre vesilesiyle Medine'den Mekke'ye gelen Hz. Ömer'in *Makâm-ı İbrâhim'in* Haceru'l-Esved, Hatîm ile Zemzem Kuyusu arasındaki yerini, bilir kişilerden tespit ve teyit

[1106] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 36; Mustafa Sabri Küçükaşcı, **Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 96.
[1107] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke** (nşr. Ruşdî es-Śâliḥ Mülaḥḥas), s. 160.
[1108] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 34.
[1109] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 351.
[1110] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 351; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 182; Belâžürî, **Fütûḥu'l-Büldân,** s. 61; Esedî, vr. 8a. Rivayetlerde verilen bilgilere göre Hz. Ömer'in hilafeti sırasında vukû bulan şiddetli sel Ümmü Nehşel'in vefatına sebep olmuştur. Sele kapılan bu hanımın ismi, selin ismi olarak kaydedilmektedir. Bu selle birlikte, Makâm-ı İbrâhim yerinden kopup Mekke'nin aşağısına intikal etmiştir. Ardından bulunup getirilen taş bulunup, Kâbe'nin duvarındaki örtülere bağlanmıştır. Hz. Ömer, Makâm-ı İbrâhim'i yerini tespit etmek için, insanlarla istişare ederek, selden önceki yerine yerleştirmiştir. Hz. Ömer zamanında vuku bulan bu doğal âfet hakkında detaylı anlatım tezimizin Üçüncü Bölüm'ünde etraflıca değerlendirilmiştir.

ettirerek Câhiliye'deki yerine koydurduğu bildirilmektedir[1111]. Hamidullah, Makâm-ı İbrâhim'in İslâm'ın ilk devirlerindeki tarihlerde Kâbe duvarına yapışık bir vaziyette olduğunu, Hz. Ömer zamanında bu taşın Kâbe duvarından uzaklaştırıldığını kaydetmektedir. Bunun sebebi tavaftan sonra iki rekât tavaf nafile namazının Makâm-ı İbrâhim'in önünde kılınmasıdır. Namazın kılınması için bir mekân gerektiği, bu sebeple Hz. Ömer'in uygulamasıyla Makâm-ı İbrâhim'in Metâf dışında bir yere yerleştirildiği kaydedilmiştir[1112]. Bu konuda, Küçükaşcı farklı bir yorum getirir. Küçükaşcı'ya[1113] göre Hz. Ömer zamanında selin götürdüğü taş, tekrar yerine getirilmiştir. Yeri değişmiş olsa bile Kâbe'ye bitişik değildir. Delili ise "*Kasâme*" adı verilen yemin geleneğinin *Makâm-ı İbrâhim* ile Kâbe arasında yapılmasıdır. Dolayısıyla Makâm-ı İbrâhim ile Kâbe arasında bir boşluk mevcuttur, binaya bitişik değildir. Şekil 15'te günümüzde Makâm-ı İbrâhim'in Kâbe kapısının ilerisinde olduğu görülmektedir.

Şekil 15: Makâm-ı İbrâhim'den Görüntü

Kaynak: Abdülğanî, s. 61.

Yukarıdaki rivayetlere göre Makâm'ın selden önce Kâbe'nin duvarına yakın olduğu, Ümmü Nehşel Seli'nden sonra ise Metâf alanına yerleştirildiği dolayısıyla Mi'cen ile Makâm-ı İbrâhim'in yerlerinin birbirine yakın bulunduğunu düşünebiliriz.

[1111] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 33.
[1112] Hamidullah, **İslâm Müesseseleri** s. 29
[1113] Küçükaşcı, **Haremeyn**, s. 49.

Bize göre *Makâm-ı İbrâhim*'in yerinin ihtiyaca göre hareket ettirilerek değiştirilmesi mümkündür. Kanaatimizce, "*Makâm-ı İbrâhim"* terkibi sadece spesifik bir mekân olarak değildir. O, birtakım değerleri yansıtmaktadır. Mâturîdî'nin[1114] (ö. 333/944) Teʾvîlât adlı eserinde beyan ettiği gibi "*Makâm-ı İbrâhim'in"* neresi olduğu hususunda farklılıklar mevcuttur. Mâturîdî, "*Siz de Makâm-ı İbrâhim'den kendinize namaz kılacak bir yer edinin"*[1115] ayetindeki "*Makâm-ı İbrâhim'*i üç ayrı anlamda yorumlamaktadır. Buna göre Hz. İbrâhim'in ailesiyle ikamet ettiği *Harem*'in tamamı onun makâmı olabileceği gibi *Mescid-i Harâm* da onun makâmı *v*e namaz kılacak yeri sayılmıştır. Yine onun *devesine inip bindiği yer* makâmı kabul edilmektedir. Dolayısıyla *Makâm-ı İbrâhim*'i sadece bir *mekân (mekân-ı İbrâhim)* olarak değil adında da vurgulandığı gibi, bir *makâmı,* bir mevkiyi ifade eden sembol değer olarak düşünebiliriz. Zira "*Makâm-ı İbrâhim"*, *"Hicr-i İsmâil"* gibi bir mekân değildir. Aşağıda, Hicr (الحجر) ve Hatîm (الحطيم) bölümünde izâh edeceğimiz üzere, *"Hicr-i İsmâil"* mekânında Hz. İsmâil[1116] ve onun annesi Hacer medfûndur[1117]. Hz. İbrâhim ise Kâbe'de değil muhtemelen Filistin'de gömülüdür[1118]. Dolayısıyla, Şekil 15'te resmine yer verdiğimiz, üzerinde Hz. İbrâhim'in ayak izleri bulunduğu kabul edilen taş bize göre ismen ve sembol olarak "*Makâm-ı İbrâhim"* dir. Bu sembol, Kâbe'de iki milletin atası olan Hz. İbrâhim'i hafızalarda diri tutmakta, bu peygamberin Kâbe'nin mimarı olduğunu ve Hanîfliği hatırlatmaktadır. Nihayetinde ise bir alâmet olarak, mekân-makâm ilişkisi ile atanın fâni, Allah'ın bâki olduğunu yansıtmaktadır.

[1114] Mâturîdî, **Teʾvîlât,** Cilt:1, s. 561.

[1115] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/125 *"O zaman biz o evi insanların gidip gelip ziyaret edecekleri bir makâm ve bir güvenlik yeri yaptık. Siz de **İbrâhim'in makâmından** kendinize namaz kılacak bir yer edinin. İbrâhim ve İsmâil'e de Tavaf edecekler için, kendini ibadete verecekler, rükû ve secde edecekler için evimi temiz tutun diye talimat verdik."*

[1116] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, 86; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 86. Rivayetlerde İsmâil (as) ve annesi Hacer vefat edince Hatîm'de defnedildiği bildirilmektedir.

[1117] İbn İsḥâḳ**, Sîre,** s. 107; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 5; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s.80; İbn Ḳuteybe, **Maʿârif** , s. 34; Ṭaberî, **Târîḫ**; Cilt: 1, 314; İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, **Mukaddime**, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay. İstanbul, 1996. Cilt: 2, s. 241; Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm,** Cilt: 4, s. 317-322.

[1118] Kutsal Kitap, Tekvîn, 25, s. 24. *"Oğulları İshak'la İsmâil onu Hititli Sohar oğlu Efron'un tarlasında Mamre'ye yakın Makpela Mağarası'na gömdüler. Böylece İbrâhim'le karısı Sara oraya gömüldüler."*

2.2.4. Hicr (الحجر) ve Hatîm (الحطيم)

Kâbe'nin mütemmim cüzlerinden dördüncüsü *"Hicr"* ve *"Hatîm"*dir. Kâbe'nin kuzeybatı tarafında, Rükn-i Şâmî ile Rükn-i Irakî arasında Mizâb'ın (Altınoluk) altında kalan yarım dâire şeklindeki duvar arasında bulunan boşluk alana *"Hicr"* (الحجر) adı verilmiştir[1119]. Kâbe'nin kuzeybatı duvarının karşısında, duvara bağlı olmayan, beyaz mermerden yapılmış yarım çember şeklinde duvara ise *"Hatîm"* (الحطيم) denir[1120].

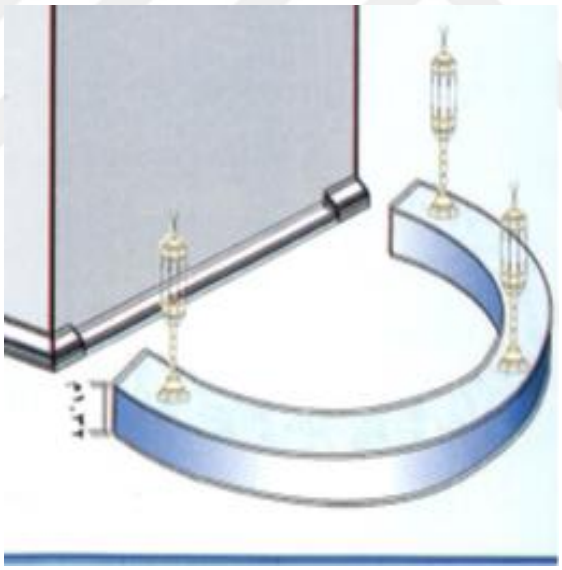
"Hicr" için *"Hicr-u Kâbeti'l-Müşerrefe*", "*Hicr-i İsmâil"* ve *"Cedr"* gibi isimler de kullanılmaktadır[1121]. "*Hicr*" "*menetmek, bir şeyden bir parça ayırmak*" anlamlarına gelmektedir. Kâbe'nin müştemilâtından bir parçaya isim olarak verilme sebebinin bütün Kâbe binasının yapılıp buranın ayrı tutulması olduğu ifade edilmektedir[1122]. Kâbe'nin kuzey tarafında duvarla bir bölüm çıkarıldığı için *"Cedr"* ismi aldığı kaydedilmektedir[1123]. Hz. İbrâhim'in Hz. İsmâil'e koyunlarına çardak yaparak ana binadan ayrı bir bölüm yapmasını istediği, bu nedenle *"Hicr-i İsmâil"* isminin meşhur olduğu ve bu ismin kullanıldığı belirtilmektedir[1124]. Bu bölümün Mizâb-ı Rahme'nin altında, giriş ve çıkışı olan dâire şeklinde olduğu zikredilmiştir[1125]. Kaynaklarda yer alan bütün bu bilgilerden "*Hicr-i İsmâil"* ve *"Hatîm*" isimlerinin birbirlerinin yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır[1126]. Bu mekâna insanların birbirini ezdiği yer anlamında "*Hatîm*[1127]" isminin verilmesinin sebebi, Kâbe'nin yanında bir şey üzerine yemin ettikleri ve Kasâme adı verilen yeminleşme esnasında burada toplanmaları izdiham oluşturmalarıdır. Ayrıca, Beyt'ten bir bölümün kırılıp parçalanması nedeniyle bu ismin verildiği bildirilmiştir. "*Hicr*" kelimesinin kullanımı da binanın dışında bir odanın oluşması ile ilişkilendirilmiştir[1128].

[1119] Esedî, vr. 6a.
[1120] Wensinck, J.Jomier, Cilt: 4, s. 317-322.
[1121] Sâid Bekdâş, **Hicru'l-Ka'beti'l-Müşerrefe: Tarihuhu Fezailuhû Ahkâmühü'l-Fıkhiyye.** Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2008/1429, s. 17.
[1122] İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 12, s. 139; Bekdaş, s. 17.
[1123] Bekdaş, s. 17.
[1124] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 280; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 2, s. 468.
[1125] Bekdaş, s. 34.
[1126] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt. 1, s. 203.
[1127] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 23; Esedî, vr. 8b.
[1128] İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 12, s. 139; Bekdaş, s. 17.

Ezrakî'nin[1129] verdiği bilgilere göre Hicr, Rükn-i Şâmî ile Rükn-i Garbî arasında yer alan yuvarlak biçimli ve zemini mermerle döşeli bir alandır. Hicr'in ön tarafını oluşturan Kâbe'nin oluğu altındaki duvar ile Hicr duvarı arası uzunluğu 17 zirâ 8 parmaktır (8,66 metre). Hicr'in iki kenarındaki kapıların arası 20 zirâdır (10 metre). Hicr'in iç yüksekliği 1 zirâ 14 parmak (78 cm.), Makâm-ı İbrâhim cihetindeki yükseltisi 1 zirâ 20 parmaktır (90 cm.). Duvarın eni 2 zirâdan (1 metre) biraz noksandır. İbn Battuta[1130] (ö. 770/1368), Hicr'in dâire duvarının iç tarafının çevresinin yirmi dokuz adım veya doksan dört karış geldiğini belirtir. Hicr'in yüksekliğini 5,5 karış; genişliğini 4,5 karış; Kâbe'nin Mizâb'ın altındaki duvarı ile Hicr duvarı arasının 40 karış olduğunu kaydeder. Ayrıca Hicr'in içinin mermerden yapıldığını kaydetmektedir Hicr, Şekil 16'da görüldüğü gibi Kâbe'nin kuzeybatısındadır ve açık iki kapısı mevcuttur[1131].

Şekil 16: Hicr ve Hatîm

Kaynak: Abdülğanî, s. 54.

[1129] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 320.
[1130] İbn Baṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭûṭa,** Cilt: 1, s. 104.
[1131] Bekdaş, s. 16.

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, Hz. Muhammed'in İsrâ ve Mirâc tecrübesini Hatîm[1132] ve Hicr'de[1133] yaşadığı bildirilmektedir. Bekdaş[1134], rivayet edilen hadîslerden, "*Hicr"* ve "*Hatîm"*'in aynı mekân olduğunu dikkat çekmektedir. Biz de bu iki ismin birbiri yerine kullanımının tarihi vak'alarla da örtüştüğünü ifade edebiliriz. Ezraḳî'nin verdiği bilgilere göre, Hz. İbrâhim Kâbe'nin yanındaki Hicr'in Hz. İsmâil'in keçileri için bir ağıl olarak kullanılmak üzere yapılmasını istemiştir[1135]. Hz. İsmâil'in buraya erak ağacından keçilerin girdiği bir ağıl/çardak yaptığı bildirilmektedir[1136]. Hicr'in, Hz. İbrâhim zamanında Kâbe'ye dahil olduğu[1137], Kureyş zamanında ise maddi yetersizlik nedeniyle Kâbe'nin daraltılmasıyla Hicr bölgesi dışarıda bırakıldığını daha önce kaydedilmiştik[1138]. Kâbe'ye ait sınır ve dışarıda bırakılan bölge, Hatîm'in kısa duvarıyla belirlenmiştir[1139]. Rivayetlerin verdiği bilgiye göre Hatîm, aslında, buranın Kâbe'ye ait olduğunu belirlemek amacıyla, artan malzemeyle eski temel üzerinden yapılan yarım dâire şeklindeki duvardır[1140].

Hz. Peygamber "*Hicr"*'in Kâbe'nin içinden sayıldığını farklı zamanlarda açıkça beyan etmektedir[1141]. Bu hususun hadîslerle teyit edildiğini söyleyebiliriz. Bunlardan biri Hz. Peygamber'in Hz. Aişe'ye Hicr'de namaz kılmanın Kâbe'de kılmadan farksız olduğunu ifade etmesidir[1142]. Hz. Aişe bunu "*Ben Beytullah'ın içine girip namaz kılmayı arzu ederdim, Resûlullah elimden tutarak Hicr'e götürdü ve dedi ki: Kâbe' ye girmek istersen, burada namaz kıl, çünkü burası Kâbe'nin içindedir"* sözleri ile

---

[1132] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 5, s. 52.
حَدَّثَنَا هُدْبَةُ بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا هَمَّامُ بْنُ يَحْيَى، حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ صَعْصَعَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدَّثَهُمْ عَنْ لَيْلَةِ أُسْرِيَ بِهِ: " بَيْنَمَا أَنَا فِي الحَطِيمِ - وَرُبَّمَا قَالَ: فِي الحِجْرِ - مُضْطَجِعًا إِذْ أَتَانِي آتٍ،

[1133] ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt: 5, s. 15; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 183; Aḥmed b. Ḥanbel, **Musned**, Cilt: 3, s. 377.
قَالَ مَعْمَرٌ: قَالَ الزُّهْرِيُّ: وَأَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبدِ اللهِ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: فُمْتُ فِي الْحِجْرِ حِينَ كَذَّبَنِي قَوْمِي، فَرُفِعَ لِي بَيْتُ المَقْدِسِ، حَتَّى جَعَلْتُ أَنْعَتُ لَهُمْ.

[1134] Bekdaş, s. 18.

[1135] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 65; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:1, s. 280, Esedî, vr.14a.

[1136] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 65; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 39; İbn Zahîra, **Câmiʿu'l-laṭîf**, s. 77; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 2, s. 468.

[1137] ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt: 5, s. 101. Bekdaş, s. 17.

[1138] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, s. 250.

[1139] Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî en-Nehrevâlî, **el-İʿlâm bi-aʿlâmi Beytillâhi (beledillâhi)'l-ḥarâm**, Mektebeti't-Ticariyye Mekke, s. 112; Fuat Günel, "Hicr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, Cilt: 18, s. 456.

[1140] Küçükaşcı, **Harameyn,** s. 40.

[1141] Ebû Dâvûd, **Sünen**, Cilt: 3, s. 374; Tirmiẕî, **Sünen**, Cilt: 3, s. 216; Nesâʾî, **Sünen**, Cilt: 5, s. 219.

[1142] Mâlik b. Enes, Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî, **el-Muvaṭṭaʾ** (Rivâyetu'l-Ḳaʿnabîl) (nşr. ʿAbdulmecîd et-Turkî), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1419/1999, s. 405; İbn Ebî Şeybe, **Muṣannef,** Cilt. 5, s. 367.
مَا أُبَالِي صَلَّيْتُ فِي الْحِجْرِ أَمْ فِي الْبَيْتِ.

belirtmektedir[1143]. Nakillerden Hicr'in Kâbe'den bir parça olduğu ve bu parçanın Kureyş kavmi tarafından hariçte tutulduğu anlaşılmaktadır[1144]. Hz. Aişe Kâbe'nin içinde namaz kılma arzusunu Hz. Muhammed'e ilettiğinde, Hz. Peygamber'in kendisini Hicr'e götürüp burada namaz kılmasını önerdiği bildirilmektedir. İnsanların da hadislere istinaden Kâbe'ye dahil bir alan kabul edilerek Hicr'de namaz kıldığı kaydedilmiştir[1145].

Kâbe'nin "*Hicr"* veya "*Hicr-i İsmâil*" ismini taşıyan yarım dâire şeklindeki bu bölümünde Hz. İsmâil[1146] ve onun annesi Hacer'in medfûn olduğu bilgisini tezimizin "*Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi İnşâsı*" bölümünde zikretmiştik[1147]. Verilen bilgiler ışığında Hicr'in ne kadarının Kâbe'ye ait olduğu net değildir. Hicr'in tamamının mı yoksa bir kısmının mı Kâbe'ye ait olduğu tartışmalı bir husustur. Zira bu bölgenin Hz. İsmâil tarafından ağıl olarak kullanılması[1148], Hz. İsmâil ile Hz. Hacer'in burada medfûn olması ile Hicr'de namaz kılmanın fazileti[1149], ayrıca Hz. Peygamber'in Kureyş'in Kâbe'yi 6 zirâ (3 metre) eksiltmesinden rahatsız oluşu gibi birçok rivayet[1150] Hicr'in tamamının Kâbe'ye ait olduğu fikrine ihtiyatla yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır[1151].

Rivayetler birlikte okunduğu zaman Hicr olarak nitelendirilen kısmın bir bölümünün Kâbe'ye dahil olduğu, bir bölümünün de Kâbe'nin dışından olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta bizim dikkatimizi çeken bazı bilgiler şöyledir: ilki: Ḥasen el-Baṣrî[1152], *Feḍâʾilu Mekke'* ile *Terğîb*'inde Hicr'de namaz kılmanın faziletine

---

[1143] Ebû Dâvûd, **Sünen,** Cilt. 3, s. 374

حدَّثنا القعنبيُّ، حدَّثنا عبدُ العزيز، عن علقمةَ، عن أُمِّه
عن عائشةَ أنها قالت: كنتُ أُحِبُّ أن أدخُلَ البَيتَ فأصليَ فيه، فأخَذَ رسولُ الله - صلَّى الله عليه وسلم - بِيَدِي، فأدخلني في الحجْرِ، فقال: "صَلِّي في الحِجْرِ إذا أردتِ دخولَ البيتِ، فإنما هو قطعةٌ مِن البيت، فإن قومَك اقتصُروا حين بنوا الكعبة، فأخرجوه مِنَ البَيت"

[1144] İsḥâḳ b. Râheveyh, Ebû Yaʿḳûb İsḥâḳ b. İbrâhîm el-Mervezî, **Musnedu İsḥâḳ b. Râheveyh** (nşr. Heyet), I-IV, Dâru't-Teʾṣîl, Kahire 1437/2016, Cilt: 2, s. 562; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke** Cilt: 1, s. 312; Sünen-i Tirmizî, Cilt: 3, s.216; en-Nesâʾî, Ebû ʿAbdurraḥmân Aḥmed b. Şuʿayb el-Ḫurâsânî, el-Muctebâ, **Sünenu's-Ṣuğrâ** (nşr. Heyet), I-IX, Dâru't-Ṭeṣîl, Kahire, 1433/2012, Cilt: 5, s. 219; Sünen-i Ebu Davud**, Babü fî duhulü'l-Kâbe**, Cilt: 4, s. 91.

[1145] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 58.

[1146] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, 86; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 86.
Rivayetlerde Hz. Ismail ve annesi Hz. Hacer vefat edince Hatîm'de defnedildiği bildirilmektedir.

[1147] İbn İsḥâḳ**, Sîre,** s. 107; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 5; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s.80; İbn Ḳuteybe, **Maʿârif** , s. 34; Ṭaberî, **Târîḫ**; Cilt: 1, 314; İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, **Mukaddime**, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay. İstanbul, 1996. Cilt: 2, s. 241; Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm,** Cilt: 4, s. 317-322.

[1148] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, 1, s. 280.

[1149] Ḥasen el-Baṣrî, **Feḍâʾilu Mekke**, s. 39; Ḥasen el-Baṣrî, **Terğîb**, s. 9.

[1150] Müslim, **Ṣaḥîḥ** , Cilt: 2, s. 269; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 280.

[1151] Küçükaşcı, **Harameyn**, s. 40.

[1152] Ḥasen el-Baṣrî, **Feḍâʾilu Mekke**, s. 39; Ḥasen el-Baṣrî, **Terğîb,** s. 9.

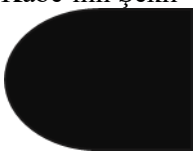
değinirken Hicr'in Rükn-i Şâmî tarafına işaret etmektedir. İkincisi: İbn Cübeyr ve İbn Baṭûṭa seyahatnamelerinde, Hz. İsmâil'in kabrinin Kâbe duvarına, annesi Hacer'in kabrinin Irak köşesine yakın olduğunu ve aralarının da yedi karış olduğunu mesafe bulunduğunu rivayet etmektedir[1153]. Nâsır-ı Hüsrev[1154], oluğun altında mihrap seklinde yeşil bir taşın[1155] bulunduğunu, taşın büyüklüğünün bir insanın namaz kılabileceği boyutta olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca tezimizin Üçüncü Bölümü'nde mahiyetini etraflıca anlattığımız için burada detaylarını vermeyeceğimiz Mısır'dan hediye gönderilen ve Mizâb'ın altında döşenen yeşil mermerin[1156] namaz kılma mahallini işaret ettiği belirtilmektedir[1157]. Kanaatimizce de Hicr'in tamamının Kâbe'nin içinden sayılmaması makûl görünmektedir. Hicr'in Kâbe'den bir bölüm kabul edilmesinin sadece mimarî değil aynı zamanda ibadî bir hususiyeti vardır. Hicr'in Kâbe'nin bir parçası kabul edilmesi, tavafın Hicr'in dışından yapılmasını gerektirmektedir[1158]. Dolayısıyla, tavafın Hatîm duvarının dışından yapılması gereği, *Hicr'in içinden tavaf yapan kişi, tavaf yapmamıştır.*[1159]" hükmünü gerektirmiştir. Dolayısıyla Hicr alanı Kâbe'nin içinden kabul edildiği için tavaf sırasında bu alana girilmez, tavaf Hatîm'in dış kısmına olabildiğince en yakın hizadan yapılır[1160].

Hicr ve *Hatîm*, Kâbe'nin İslâm öncesi ve sonrası inşalarında Kâbe'nin değişime uğrayan birimidir. Aşağıda görselleriyle izâh edeceğimiz üzere Kâbe, Hz. İbrâhim döneminde *Hatîm* mevcut değildir. Kureyş zamanında ise mâbed ana binası yanında *Hicr* alanı bırakılarak *Hatîm* duvarı inşa edilmiştir[1161]. Kâbe'nin Kureyş'ten sonraki ilk inşasını Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) gerçekleştirmiştir. Abdullah b. Zübeyr, Hz. Muhammed'in Hz. Aişe'ye hitaben söylediği *"Şayet senin kavmin henüz küfürden yeni kurtulmuş olmasaydı, Kâbe'yi yıkar, onu İbrâhim'in temelleri üzerine yeniden inşa ederdim. Çünkü Kureyşliler, Kâbe'yi yaptığında biraz kısalttılar ve bir kapısını iptal ettiler."*[1162] sözüne istinaden Kureyş zamanında maddi yetersizlik

[1153] İbn Cübeyr, **Rıḥletu İbn Cübeyr**, s. 65; İbn Baṭûṭa, **Rıḥletu İbn Baṭûṭa**, Cilt:1, s. 373.
[1154] Nâsır-ı Hüsrev, s. 115.
[1155] Yeşil taşın mermer olduğu ve mahiyeti hakkında bilgi tezimizin Üçüncü Bölüm'ünde Abbâsî halifesi Ebü'l-Fazl el-Mütevekkil-Alellāh dönemi bölümünde yer almaktadır.
[1156] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 316; Sincâri, Cilt: 2, s. 161.
[1157] Kürdî, **Târîḫu'l-Ḳavîm**, Cilt: 3, s. 8.
[1158] Şâfiʿî, **Tefsîr**, Cilt:3, s. 1086.
[1159] Şâfiʿî, **Ümm,** Cilt:3, s. 451.
[1160] Wensinck, J. Jomier, **The Encyclopaedia of İslam**, Cilt: 4, ss. 319.
[1161] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî**, Cilt: 3, s. 441.
[1162] ʿAbdurrezzâḳ**, Muṣannef;** Cilt: 4, s. 363; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 117; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 971; Ebû Dâvûd Suleymân b. Dâvûd et-Ṭayâlisî, el-Baṣrî**, Müsned** (nşr. Muḥammed b.

gerekçesiyle Hicr'de yapılan değişikliği iptal edip Şekil 17'te resmedildiği üzere Kâbe'yi, Hz. İbrâhim zamanındaki formuna getirerek Hicr'i Kâbe'ye dahil etmiştir[1163].

Şekil 17: Kureyş'in İnşasından Önce Kâbe'nin Şekli

Kaynak: Bâ Selâme, s. 89.

Ezraḳî, Kureyş'in Kâbe'yi inşasında Hicr tarafından içeri doğru yaklaşık 7 zirâ (3,5 metre) daralttığını, Müslim, İbn Zübeyr'in de 5 zirâ (2,5 metre) genişleterek yeniden bina ettiğini kaydetmektedir[1164]. İbn Zübeyr'in inşasından sonraki Kâbe'nin binasını yapan Haccâc (ö. 95/714), Hicr'in Kâbe'ye dâhilindeki ilaveyi kaldırıp Kureyş zamanındaki formuna dönüştürmüştür[1165]. Bu form halen kullanılmaktadır.

Hicr'in Kâbe'den ayrılması ve dâhil edilmesi hususunda dikkatimizi çeken bir hususa değinmemiz gerekir. Klasik Kaynaklarda yer alan rivayetlerden[1166] ve Yılmaz Can'ın[1167] *"Abdullah b. Zübeyr Kureyş'in dışarıda bıraktığı Hicr'i binaya dahil etmiş ve Haccâc Hicr'i yeniden binanın dışında bırakarak bu cepheyi Kureyş'in yaptırdığı gibi 6-7 zirâ içeri çekmiş, eski temelin dışına Hatim denilen duvarı yeniden yaptırmıştır."* izâhıyla zikrettiği araştırmasından İbn Zübeyr'in Hicr'in tamamını Beyt'e dâhil ettiği ve sanki Hatîm duvarı kalmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, rivayetlerde, Kureyş'in Kâbe'yi inşasında Hicr tarafından içeri doğru yaklaşık 7 zirâ (3,5 metre) daralttığı bildirilmektedir[1168]. İbn Zübeyr'in de Kâbe'yi Hicr tarafından 5 zirâ[1169] (2,5 metre) genişleterek yeniden bina ettiği kaydedilmiştir[1170]. Ayrıca,

---

ʿAbdulmuḥsin et-Turkî), I-IV, Dâr-u Hecer, Kahire 1419/1999, s. 198; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ,** s. 131; İbn Keŝîr**, Tefsîr**, s. 310.

[1163] Bekdâş, **Hicrü'l-Kâbe**, s. 35, 37.

[1164] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 289; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 3, s. 576.

[1165] Esedî, vr.17a.

[1166] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 488; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 215-221; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 34; Belâẑürî, **Fütûḥu'l-Büldân** s. 55; Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt. 5, s. 349; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 213; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 5, s. 582; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 172.

[1167] Can, **Kâbe**, s. 77.

[1168] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 289.

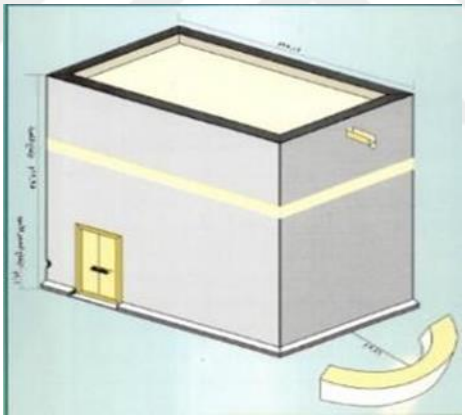
[1169] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 488; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 215-221; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 134; Belâẑürî, s. 55; Yaʿḳûbî, **Târîḫ,** s. 213; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 172.

[1170] Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 3, s. 576, Bekdâş, **Hicrü'l-Ka'be**, ss. 35-37.

Ezraḳî'de[1171] verilen ayrıntı sayılabilecek bir bilgiye göre Hicr'de 6 zirâ (3 metre) alan Kâbe'ye dahil edilmemiştir. Dolayısıyla Hicr'in bir bölümünün Kâbe'ye dahil edilip, kalanının mâbede dâhil edilmediği anlaşılmaktadır. Şekil 18'de yer alan görselde izlenebildiği üzere İbn Zübeyr tarafından yapılan mâbedin inşasında Kâbe'nin Hicr alanı daraltılmakla birlikte Hatîm duvarının kaldırılmadığı, Kâbe duvarı ile Hatîm arasında boşluğun olduğu çok net anlaşılmaktadır.

Kanaatimizce, klasik kaynaklarda verilen Hatîm duvarı ile Kâbe duvarı arasındaki mesafe ölçüleri de bu konuda bir fikir verebilir. Bina daraltılmadan önce Kâbe'nin duvarı ile Hatîm duvarı arası Hicr'in alanı 17 zirâ 8 parmak (8,66 metre) uzunluğundadır[1172]. Binanın içine dâhil edilen alan 6 zirâ (3 metre) ölçülerindedir[1173]. Zikredilen ölçüler, Kâbe duvarı ile Hatim arasında bir boşluk oluştuğunu ve Hicr alanın tamamının dahil edilmediği fikrini güçlendirmektedir. Aşağıdaki görselden de anlaşıldığı gibi Kâbe duvarı ile Hatîm arasında bir bölümün olduğu açıktır.

Şekil 18: İbn Zübeyr'in İnşasındaki "*Hatîm"*

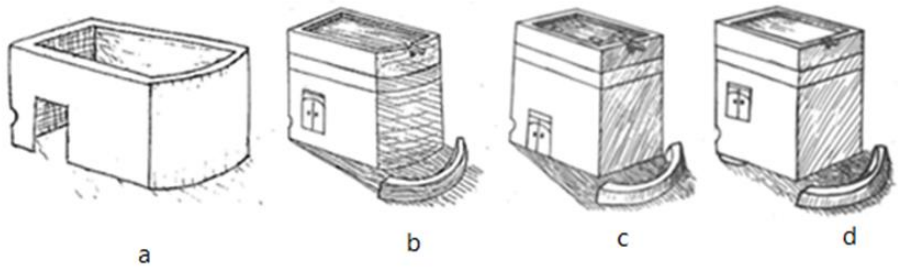

Kaynak: Abdülğanî, s. 34.

Netice itibariyle, Şekil 19'da Resim a'da görüldüğü gibi Hz. İbrâhim'in inşasında *"Hatîm"* bulunmamaktadır. Resim b ve c'de yer aldığı üzere, Kureyş ile İbn Zübeyr'in Kâbe'yi inşalarında ve Haccâc'ın Kâbe'yi tamirinde *"Hatîm"* yer almaktadır.

[1171] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 215.
[1172] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 320.
[1173] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 215.

Şekil 19: Soldan sağa: Hz. İbrâhim, Kureyş, İbn Zübeyr ve Haccâc Zamanında Kâbe'nin "*Hicr"* ve "*Hatîm"* Görünümleri

Kaynak: Küçükaşcı, **Sanat ve İnanç**, ss. 96, 98.

Hatîm, 1.31m. uzunluğunda, uç kısımları rükünlere yaklaşık 2 metre uzaklıktadır. Yüksekliği de 3 ft [yaklaşık 91 santimetre] ve 5 ft [yaklaşık 1,5 metre] kalınlığındadır, bitiş noktaları Kâbe'nin Kuzey ve Batı köşelerinden neredeyse 6 ft [yaklaşık 1,8 metre] uzaklıktadır[1174].

Yukarıda *"Hatîm"*in Kâbe'nin kuzey duvarının önündeki mevkiinden bahsettik. Kaynaklarda *"Hatîm"*in mevkii hakkında ileri sürülen bir başka görüş ise Makâm-ı İbrâhim ile kapı arasında Zemzem mevkiinin *"Hatîm"* olduğu yönündedir[1175]. Çeşitli rivayetlerde de "*Hatîm*", Haceru'l-Esved, Zemzem Kuyusu ile Makâm-ı İbrâhim arasıdır[1176]. Bu ismin verilme sebebi Haceru'l-Esved ile Makâm-ı İbrâhim arasında yeminleşme (Kasâme yemini) yapılmasından dolayı insanların burada kalabalık oluşturmasıdır. Bu nedenle izdihâm meydana gelen alana *"Hatîm"* denildiğinden söz edilmektedir[1177]. Kâbe binasının etrafında iki ayrı mekân için

---

[1174] Tarîkî, s. 173; Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslam**, Cilt: 4, s. 317-322.

[1175] Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî, **Müdevvene,** Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, I-IV, 1415/1994, Cilt: 1, s. 476.

قَالَ ابْنُ الْقَاسِمِ: وَبَلَغَنِي أَنَّ الْحَطِيمَ فِيمَا بَيْنَ الْبَابِ إِلَى الْمَقَامِ

İbn Dureyd, **Cemheretu'l-Luğa**, Cilt: 1, s. 550.

(بموقف بَين زَمْزَم والحطيم)

[1176] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke** Cilt: 2, s. 23; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 249 Esedî, vr. 8b; Bekdaş, s. 27. İsâf ve bir erkeğin Nâile ismindeki kadını Kâbe'nin içinde öptüğü ve bu nedenle taşa döndükleri, insanlara ibret olmaları ve yaptıkları cürümden kaçınmaları Kâbe'den çıkarılarak, birinin Zemzem Kuyusu'nun önüne, diğerinin de Kâbe önüne dikildiği nakledilmektedir.

[1177] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 23; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 249. İnsanların yeminleşme esnasında burada izdiham olacak şekilde toplandıkları için, bu alana "*Hatîm"* adı verildiği, ayrıca, *"Kasâme"* adı verilen yeminleşme esnasında insanların Kâbe'nin yanında bir şey üzerine yemin

"*Hatîm*" isminin kullanılması araştırmacı Uri Rubin'in[1178] dikkatinden kaçmamıştır Rubin, "*Hicr"* alanı için İslâmi kaynaklarda sıkça *"Hatîm"* isminin kullanıldığına dikkat çekerek bu ismin günümüzde "*Hicr*" anlamında kullanıldığını ve Kâbe'nin kuzeybatı duvarının karşısındaki yarım dâire şeklindeki alanına karşılık geldiğini, aslında "*Hatîm*"den kastedilen mekân olarak Kâbe'nin ön duvarının karşısındaki alanın anlaşılması gerektiğini gerekçeleriyle izâh etmektedir. O, antik Kâbe'nin yapımının su baskınlarına göre belirlendiğini kaydetmiştir. Rubin, yağmur sularının Safa ve Merve bölgesinden (yukarı Mekke), Kâbe vadisine (Ben-i Şeybe bölgesi) doğru aktığını belirtir. Kâbe'yi bu su baskınlarından korumak için erken bir dönemde Kâbe'nin yakınlarına bir duvar (cidar) inşa edildiğini, bu setin etkili olabilmesi için Kâbe'nin ön cephesi ile Safa ve Merve bölgeleri arasında bir yere inşa edildiğini dile getirmektedir. Ayrıca, duvarı inşa edenlere *"el-Câdir"* ismi verildiğini belirtmekte, inşa edilen duvarın "*Hicr"* olduğunu kaydetmektedir. Rubin, günümüzde *"Hicr"* terimi ile Kâbe'nin kuzeybatı duvarının karşısında açık havada yer alan ve Kâbe'nin içi olarak sayılan yarı dairesel bir alanın kastedildiğini fakat Kâbe'nin ön yüzündeki duvarın bulunduğu yerin (Cidâr) *"Hicr"* olması gerektiğini vurgulamaktadır[1179]. Uri Rubin, *"Hicr"* isminin iki ayrı mekân için kullanımını *"Kıble"*yle ilişkilendirerek şöyle açıklamaktadır:

> *Esas 'Hicr' bölgesi bir ibadet alanı olup Mekke döneminde Muhammed'in ilk kıblesi Kâbe'nin ön duvarıdır. Ancak Medine'ye hicret ettikten ve geçici Kudüs kıblesini bırakıp Kâbe'yi tekrar kıble tayin ettikten sonra, tabii ki Medine'ye bakan tek duvara yani kuzeybatı duvarına doğru ibadet etmiştir. Bu duvar yeni Müslüman kıblesi olmuştur, bu kıblenin tam yönü bu duvarda yer alan oluğa (Mîzâb) göre ayarlanmıştır. Bu şekilde yeni kıble duvarının karşısındaki tüm alan Hicr adını almıştır, bu terim aslen ilk kıble duvarının yanındaki (Kâbe'nin ön cephesi) alan için kullanılıyordu[1180].*

İslâm'dan önce Kâbe'nin ön duvarının karşısında kalabalık oluştuğundan dolayı bu bölge için *"Hatîm"* isminin kullanıldığı ve bu isme rağbet edildiği anlaşılmaktadır[1181]. Bu husus, Rubin'in yukarıda temas ettiğimiz yorumu ile

---

ettikleri nakledilmiştir. Bu alanda mazlumun lehine, zalimin aleyhine dua ve beddua edilmekteydi. Buradaki ritüelin İslâm'a kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

[1178] Uri Rubin, *"The Ka`ba: Aspects of its Ritual Functions"* **Jerusalem Studies in Arabic and Islam**, Cilt: 8 Jerusalem , 1986, s. 100.

[1179] Rubin, The Ka`ba, s. 99.

[1180] Rubin, **The Ka`ba**, s. 102.

[1181] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 23.
فَسُمِّيَ هَذَا الْمَوْضِعُ الْحَطِيمَ؛ لِأَنَّ النَّاسَ كَانُوا يَحْطِمُونَ هُنَالِكَ بِالْأَيْمَانِ، وَيُسْتَجَابُ فِيهِ الدُّعَاءُ عَلَى الظَّالِمِ لِلْمَظْلُومِ،

örtüşmektedir. Biz de İslâm'dan önce Kâbe'nin ön duvarının karşısındaki alanın "Hatîm" ismiyle anıldığı kanaatindeyiz. Ezrakî'nin rivayetine göre, İslâm'dan sonra ise *"Hatîm"*den kastedilen mekânın *"Hicr"* olduğu anlaşılmaktadır[1182]. Hz. Muhammed'in Hz. Aişe'ye hitaben *"Kureyşliler, Kâbe'yi yaptığında binadan biraz kısalttılar."* sözüyle kastettiği ve Kâbe'nin içinden sayılan alan Kâbe'nin kuzeybatı tarafıdır[1183]. İbn Zübeyr'in (ö. 73/692) Kâbe'yi inşası ve Haccâc'ın (ö. 95/714) Kâbe'yi tamiriyle ilgili olarak rivayetleri incelediğimiz zaman *"Hicr"*in Kâbe'nin kuzeybatı tarafında olduğunu açıkça fark edebiliriz. Ayrıca, söz konusu hususta muahhar kaynaklardan Evliya Çelebi'nin (ö. 1096/1685) Seyahatname'si de bize ışık tutmaktadır. Seyyah Evliya Çelebi, "*Hatîm"* duvarının bir ucunun Rukn-i Irakî'de diğer ucunun Rükn-i Şâmî'de olduğunu beyan etmektedir. Bununla birlikte, Mervân'ın hilafeti zamanında Kâbe'nin tamirinde yetkili olan Haccâc'ın *kuzeybatı tarafındaki* duvarı yıkıp "*Hatîm*"i bina ettiği belirtilmiştir[1184]. Yeni duvarın üzerine "*Allah'ın yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evlerde, akşam sabah Allah'ı tenzih ederek anarlar."[1185]* âyetinin yazıldığını ama bu yazının ancak dikkatle bakılınca göründüğünü ve herkesin göremediğini de vurgulamıştır[1186].

Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 3, s. 249.
وَإِسَافٌ وَنَائِلَةُ حَجَرَانِ مَمْسُوخَانِ رَجُلًا وَامْرَأَةً كَانَا مُسِخَا فِي الْكَعْبَةِ فَأُخْرِجَا مِنْهَا فَأَخَذَتْهُمَا قُرَيْشٌ فَجَعَلَتْ أَحَدَهُمَا عِنْدَ الْكَعْبَةِ وَالْآخَرَ عِنْدَ زَمْزَمَ فَكَانَ يُطْرَحُ بَيْنَهُمَا مَا يُهْدَى لِلْكَعْبَةِ وَكَانَ ذَلِكَ الْمَوْضِعُ يُسَمَّى فِي الْجَاهِلِيَّةِ: الْحَطِيمَ، وَإِنَّمَا نُصِبَا بِالْحَطِيمِ لِيَعْتَبِرَ النَّاسُ بِهِمَا

[1182] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 206.
قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ قَوْمَكِ اسْتَقْصَرُوا فِي بِنَاءِ الْبَيْتِ، وَعَجَزَتْ بِهِمُ النَّفَقَةُ، فَتَرَكُوا فِي الْحِجْرِ مِنْهَا أَذْرُعًا، وَلَوْلَا حَدَاثَةُ قَوْمِكِ بِالْكُفْرِ لَهَدَمْتُ الْكَعْبَةَ وَأَعَدْتُ مَا تَرَكُوا مِنْهَا،

[1183] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 312; Tirmizî, **Sünen**, Cilt: 3, s. 216; Nesâʾî, **Sünen**, Cilt: 5, s. 219; Esedî, vr. 8a; Rivayette yer alan bilgiye göre Hz. Aişe Kâbe'nin içine girerek namaz kılmak istediği zaman, Hz. Muhammed ona Hicr'de namaz kılmasını, Hicr'in Kâbe'den kısaltılan alan olduğunu söylediği anlaşılmaktadır.
عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا قَالَتْ: كُنْتُ أُحِبُّ أَنْ أَدْخُلَ الْبَيْتَ فَأُصَلِّيَ فِيهِ فَأَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِيَدِي فَأَدْخَلَنِي الْحِجْرَ فَقَالَ لِي: «صَلِّ فِي الْحِجْرِ إِذَا أَرَدْتِ دُخُولَ الْبَيْتِ فَإِنَّمَا هُوَ قِطْعَةٌ مِنَ الْبَيْتِ وَلَكِنَّ قَوْمَكِ اسْتَقْصَرُوا حِينَ بَنَوْا الْكَعْبَةَ فَأَخْرَجُوهُ مِنَ الْبَيْتِ«

[1184] Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, ss. 743-744. *"Haccâc Hatim duvarını binâ edip Mekke arasında yol yaptı."*

[1185] Kur'ân-ı Kerîm, Nûr, 24/36.

[1186] Evliya Çelebi**, Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, s. 744. "*Karahisarî ile beyaz mermer üzre bir âdem kaddi bâlâda tahriri olunmuşdur Dikkatle temaşa etdükde nümayandır yohsa herkesin manzuuru olamaz".* Ayrıca bu husus tezimizin Üçüncü Bölümü'nde *İbn Zübeyr'in Kâbe'yi inşası* ve Haccâc'ın Kâbe'yi tamir meselesinde detaylıca yer verilmiştir.

2.2.5. Hediye Kuyusu

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, Kâbe'nin detaylarıyla bilinen inşa tarihi Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil dönemine dayanmaktadır. Ezraḳî'nin vermiş olduğu bilgilerden Hz. İbrâhim tarafından, Kâbe'nin içinde, sağ tarafa Kâbe'ye verilen hediyeleri koymak üzere bir kuyu kazıldığı anlaşılmaktadır[1187]. Kaynaklarda, Kâbe'ye verilen hediyeler için *"hediye"* (هدية) kelimesinin yanı sıra *"vezîme"* (وَذيمة) kelimesi ve bu kelimenin çoğulu olan "*vezâim"* (وذَائِم) kullanılmaktadır[1188]. "*Vezîme*" ifadesi ise "*Beytullah'a verilen hediye, oraya adanan adak*" anlamındadır[1189]. İbn İshak, Kâbe'ye takdim edilen hediyelerin bir kuyuda toplandığını ve bu kuyunun "*hediye kuyusu*" adıyla anıldığını bildirmektedir[1190]. Ayrıca kaynaklarda *"Ahsef"* isminde Hz. İbrâhim'in etraftan gelen hediyeleri koymak için kazdığı 2 metre derinliğinde bir çukurdan bahsedilmektedir[1191]. *"Ahsef"*in 3 arşın (1,5 metre) derinliğinde olduğu kaydedilmiştir[1192]. Rivayetlerde, Kâbe'ye altın, ziynet eşyası[1193], gümüş, hoş koku[1194], kılıç[1195], deve[1196], tütsü, ipekli kumaş ve örtülerin[1197] hediye edildiği, bu kıymetli eşyaların bazen çalındığı[1198] ve çalanların eli kesilerek cezalandırıldığı nakledilmektedir[1199].

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, söz konusu kuyunun farklı fonksiyonları yer almaktadır. Amr b. Luhay'ın Kureyş kabilesinin tapındığı, en büyük putlarından biri Hübel'i[1200] kuyunun üzerine koyduğu bildirilmiştir[1201]. Ayrıca, Hübel'in yanında

---

[1187] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 65, 117; Esedî, vr. 14a.
[1188] Ezherî, **Tehẕîbü'l-luġa**, Cilt: 15, s. 23; İbn Manzûr**, Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 12, s. 632; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 38.
[1189] Cevherî, **Ṣıḥâḥ**, Cilt: 5, s. 2050.
[1190] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s 10.
[1191] Çağatay, **İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı**, s. 115.
[1192] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'at-ı Mekke**, s. 158.
[1193] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 160.
[1194] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 244, 251; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 5, s. 161; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**; Esedî, vr. 19a.
[1195] Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt:1, s. 48.
[1196] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 254.
[1197] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 254. Kâbe'ye örtülmesi için hediye edilen örtülerin mahiyetine tezimizin *"Kisve"* başlığı altında yer verilmiştir.
[1198] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 244; Ṭaberî**, Târîḫ**, Cilt: 2, s.283; Esedî, vr.10a, vr. 10b.
[1199] Taberi, **Târîḫ**, Cilt: 4, s. 85; İbn Ḥabîb, el-Muḥabber, s. 328; Uri Rubin, "The hands of Abū Lahab and the gazelle of the Kaʿba," **Jerusalem Studies in Arabic and Islam**, 33 (2007) pp. 94-95.
[1200] İbn İsḥâḳ, **es-Sîre**, s. 10; İbn Ḥabîb**, Muḥabber**, s. 318, Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 117; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s.336.
[1201] Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 8, s. 76; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 84.

yedi adet ok bulunduğu[1202], bu putun korunduğu[1203] ve bu mekânda oklarla fal çektikleri nakledilmektedir[1204].

Ayrıca, Kâbe ile Zemzem Kuyusu'nun arasındaki mekânın da hediye bırakılan bir alan olarak kullanıldığı kaydedilmiştir. İsâf ile Nâile isimli şahısların burada taşa döndürüldüğüne inanılmaktadır[1205]. Ayrıca hediyelerin bırakıldığı bu yere de "*Hatîm*" adı verildiği rivayet edilmiştir[1206]. Kâbe'nin içinde ve etrafında yer alan putlar, Kâbe'de tevhîd inancına aykırı davranıldığı ve tek tanrı inancından uzaklaşıldığının göstergesidir. Bu konuya tezimizin Dördüncü Bölüm'ünde *"telbiye"* bahsinde etraflıca yer verdiğimiz için burada temas etmiyoruz.

Kâbe tarihinde mâbede birçok değerli eşya ve mücevherin hediye edilmesinin bir gelenek haline geldiği Kâbe süslerinin mahiyetinden anlaşılmaktadır. Câhiliye'de var olan Kâbe'ye hediye verme uygulamasının İslâm'dan sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır[1207]. Hz. Muhammed'e ganimet getirildiği zaman, elini rastgele ganimetin üzerine koyup elinin değdiği yeri, Allaha ait pay kabul edilerek Kâbe'ye ayırdığı kaydedilmiştir[1208]. Ayrıca birçok idarecinin Kâbe'ye hediye takdiminde bulunduğu[1209], Hz. Muhammed'den sonra Hz. Ömer'in (634-644) Kâbe'de bulunan hazineyi dağıtmayı istediğini dile getirdiğinde kendisine bunun teâmüle uygun olmadığının söylendiği, bu nedenle halifenin de söz konusu arzusunu yerine getirmediği açıktır[1210]. Hz. Ömer'in (ö. 23/644) Sâsânî başkenti Medain'i fethettiği

---

[1202] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 240*;* Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 131.
[1203] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 152; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 65.
[1204] Esedî, vr. 14a.
[1205] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 3*;* İbn Ḥabîb**, Muḥabber** 311-318; Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** ss.19-122; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 284*;* İbnu'l-Kelbî, **Meŝâlib** s. 34; Hamidullah, **İslâm Peygamberi,** Cilt: 2, s. 856.
[1206] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke** Cilt: 1, s. 120.
[1207] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 37; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, ss. 285-286; Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 48.
[1208] Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 516.
[1209] Esedî, vr. 20a. Esedî'nin verdiği bilgilere göre Bazı meliklerin Müslüman olmalarına binaen, kendi tapındıkları insan suretinde, başı üzeri süslü putu, bazı Hindli meliklerin de cevher türevlerinden ve 24 miskal ağırlığında, büyük yeşil yakuttan süslü altın bir tacı Kâbe'ye hediye ettiği rivayet edilmiştir. Yine, Mu'tasım Billah tarafından, 219 senesinde değeri 1000 dinar olan bir kilit hediye ettiği kaydedilmiştir.
[1210] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 256. Ezraḳî'nin bildirdiğine göre, Hz. Ömer Mescid-i Harâm' da Şeybe b. Osman ile otururken Kâbe'nin hazinesini kastederek Kâbe'de bulunan sarı-beyaz ne varsa dağıtmak istediğini dile getirmiştir. Şeybe b. Osman ise bunu Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir'in yapmadığını ifade ettiğinde bunun üzerine Hz. Ömer de "*o iki zâta ben de uyuyorum"* diyerek dağıtmamıştır. Benzer bir rivayette ise Hz. Ömer Ali b. Ebî Tâlib'e Kâbe'de bulunan hazineyi dağıtmak isteğini söylediğinde Hz. Alinin üç kere *"buna gücün yetiyorsa yap*! *bunu yapmak sana düşmez"* dediği, Hz. Ömer'in de *"doğru söylüyorsun"* diyerek onayladığı aktarılmaktadır. Aynı mevzu içerikli diğer bir rivayet ise Hz. Ömer, Ubey b. Ka'b'a Kâbe'de sarı beyaz ne varsa dağıtmayı ve hiçbir şey bırakmamayı düşündüğünü ifade edince Ubey kendisine *"vallahi bu senin hakkın değildir"* cevabı verdiği, çünkü

(15/636) zaman Kisrâ tarafından kendisine altından mamûl iki hilâl gönderildiği, Hz. Ömer'in de onları Kâbe'nin içine astırdığı belirtilir. Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın (ö. 86/705) da billur iki bardak[1211] ve kolyeyi, oğlu Velîd b. Abdülmelik'in (ö. 96/715) iki bardağı, Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'in (ö. 126/744) iki hilal ve zeynebî bir tahtı, Abbasîlerin kurucusu Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın (ö. 136/754) yeşil bir kâseyi, oğlu Ebû Ca'fer el-Mansur'un (ö. 158/775) Firavnî bir cam şişeyi, Halife Me'mûn'un (ö. 218/833) yâkut bir parçayı, Halife Mütevekkil'in (ö. 247/861) ise inci, yâkut ve zeberced ile tezyîn edilmiş altın zincirli bir kolyeyi Kâbe'ye gönderdiği ve bunların Kâbe'ye asıldığı aktarılmaktadır[1212].

Bazı hükümdarların Müslüman oldukları zaman önceden tapındıkları insan suretinde, başı üzeri süslü putu ya da değerli eşyaları Kâbe'ye hediye takdim ettikleri de kaydedilmiştir. Bazı Hintli kralların cevher türevlerinden ve yirmi dört miskal ağırlığında, büyük yeşil yakuttan süslü altın bir tacı Kâbe'ye hediye ettiği belirtilmektedir[1213]. Kâbe'ye takdim edilen hediyelerin haricinde, mâbedin bazı bölümlerinin de altınla tezyîn edildiği anlatılmaktadır[1214].

Netice itibariyle hediyeler, Kâbe'nin kutsallığına hürmeten bağışlanmakta ve bağışlayan için gurur vesilesi olmaktadır. Bununla birlikte, hediye kuyusunun varlığı Kâbe'nin güvenliğini sağlama zarûriyâtı oluşturmuştur.

Yüce Allah'ın her şeyi kitabında açıkladığını ve bunları Resûlullahın uyguladığını dolayıyla değişikliği onun yapmasının uygun olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer "*doğru söyledin*" diyerek bu fikrini uygulamaya geçirmemiştir.

[1211] Esedî, vr. 19b.

[1212] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 224; Esedî, vr. 20a.

[1213] Esedî, vr. 20a.

[1214] Esedî, vr. 19a; Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref, **el-Îḍâḥ fî Menâsiki'l-Ḥacc ve'l-ʿUmre** (nşr. ʿAbdulfettâḥ Ḥuseyn) , 2. Baskı, Beyrût, 1414/1994, s. 443; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 57. Kaynaklardaki rivayetlerden İslâm döneminde Kâbe'ye maddi değeri yüksek harcamalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Velid b. Abdülmelik, hilafeti zamanında, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye otuz altı bin dinar göndererek, Kâbe'nin kapısına, su oluğuna, ayrıca, Kâbe içerisindeki sütun ve rükunlara da altın kaplama yaptırdığı, daha sonra Abbasî halifesi Emîn'in, kapının altınlanması ve eski kaplamaların değiştirilmesi için Mekke valisi Salim b. Cerrah'a on sekiz bin dinar gönderdiği, yine valinin; halifesi Emîn'in gönderdiğine kendisinden de ilave ederek kapıyı altınla kaplayıp, iki de halka yaptırdığı sonra da insanların buna devam ettiği beyan edilmiştir. İlk defa Kâbe'yi altınlayanın Ebû Velid'in babası Abdülmelik'in veya İbn-i Zübeyr olduğu da ifade edilmektedir.

2.2.6. Metâf (المطاف)

Kâbe'yi çevreleyen, tavaf yapılan yere *"Metâf"* (المطاف) adı verilmektedir. Bu isim, tâ-fe (طاف) fiilinin ism-i mekânıdır.[1215]. "*Tavâf*", bir şeyin etrafında dolaşıp dönmeye denir[1216]. Hac ve umre ibadeti için "*Tavâf*" adı verilen Kâbe'nin etrafında 7 kere dönme mükellefiyeti vardır. Bu dönüşlerin yapıldığı "*Metâf"* alanı fizikî olarak, Kâbe'nin etrafını kaplamaktadır. Fâkihî[1217], zorunlu olan Kâbe tavafının (7 kere dönüş) toplam uzunluğunun 836 zirâ 20 parmak (418,40 metre), ayrıca Makâm'dan Safâ'ya olan mesafenin 277 zirâ (138,5 metre) ölçüsünde olduğunu kaydetmiştir. Fâkihî'nin Kâbe'yi tavafında verdiği ölçümden, dört duvarı yakînen tavaf ettiği ve *"Metâf"*ın ölçüsüne işaret etmediği anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda verilen bilgilerden *"Metâf*"ın ve etrafındaki binaların çağlar boyunca hep aynı halde kalmadığı, ihtiyaca binaen genişletildiği görülmektedir[1218]. Şekil 20'de yer alan tasvîrinde, Kusay b. Kilâb dönemi Kâbe'sinin tavaf alanı ve evlerin konumu yer almaktadır.

Şekil 20: Kâbe'nin Etrafını Çeviren Tavaf Alanı (Metâf)

Kaynak: Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 1, s. 476.

[1215] Ezherî**, Tehẕîbü'l-luġa,** Cilt: 14. s. 26; Wensinck, J.Jomier, Cilt: 4, s. 317-322.
[1216] İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt:9, s. 225.
[1217] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt. 2, s. 231.
[1218] Wensinck, J. Jomier, Cilt: 4, s. 317-322.

Ḫavârizmî'nin (ö.232/847), Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ ilâ'l-Mesâcidi'ŝ-Ŝelâse ve'l-Beyti'l-ʿAtîḳ adlı eserinde verdiği bilgilere göre, Kâbe'nin etrafının ilk olarak Hz. Ömer zamanında m. 638 yılında tavaf için açık bir alan yaratmak amacıyla bir duvarla çevrildiği, m. 646'da Hz. Osman zamanında bu alanın avluya açılan pasajlarla beraber yeni bir çevre duvarı ile genişletildiği kaydedilmiştir[1219]. Kâbe, m. 684 yılında Abdullah b. Zübeyr yönetiminde iken mescidin daha da büyütüldüğü ve mermer ile mozaik süslemelerle süslendiği anlatılmaktadır. "*Metâf"* alanının Abdullah b. Zübeyr (ö.73/692) zamanında ilk defa taş ile döşendiği, daha önceleri ise Mekke toprağı ve kumla kaplı olduğu zikredilmiştir[1220]. Emevî halifesi Velîd'in 90-91/709 senesinde mescidin pasajlarını mermer sütunlara dayanan tik ağacından bir çatıyla kaplattığı kaydedilmiştir. 136-137/754 ve 139-140/757 yılları arasında Abbasî halifesi el-Mansûr (ö.158/775) tarafından bir genişleme daha yapıldığı, ilk minârenin bu dönemde inşa edildiği ve Benî Şeybe kapısının Metâf'a açıldığı bildirilmektedir[1221].

Yukarıda naklettiğimiz bilgilere göre "*Metâf"*; fizikî olarak, Hacerul-Esved, Makâm-ı İbrâhim, Hicr-i İsmâil, Zemzem Kuyusu ve suyunun bulunduğu mekânı çerçeveleyen yer ile Safa ve Merve Tepelerinin Kâbe tarafı bitişiğindeki alandır. Dolayısıyla "*Metâf"*, sadece boş bir sahayı değil, aynı zamanda Kâbe'nin etrafına serpilmiş mütemmim cüzlerle bütünleşen bir mekânı kapsamaktadır. Bu mekânı, *"Orada apaçık deliller, İbrâhim'in makâmı vardır"*[1222] ayetinin tefsirinde tavsîf ve tasvîr eden Mâturîdî[1223] (ö.333/945), bu alanın manyetik gücü olduğunu bildirmektedir. Mâturîdî, dağlar arasında, çöl ve çorak topraklarda bulunan Beytullah'ın muhitinde ne su ne ağaç ne gölge ne yeşillik ne de gezilecek ve ilgi çekecek bir yer olmadığını yine de bu muhitin insanların kalplerin yönlendiği, gönüllerin sevdiği yer olmasının Allah'ın bir lütuf ve mucizesi olduğuna dikkat çekmektedir. Mâturîdî'ye göre "*Metâf"* alanının fizikî tarafı maddî yokluğa, metafizik tarafı ise Allah'ın rağbet ettiği alana işaret etmektedir[1224]. Dolayısıyla, "*Metâf"*; maddî mahrumiyetin, manevî varlıkla doldurulduğu mekândır. Bu mekân fiziğin ve

[1219] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 287; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 69; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:1, s. 296.
[1220] Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm li-Mekke,** Cilt: 4, s. 244. Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1109; Can, s. 57.
[1221] Petersen, "Ka'ba", s. 143; Çağatay, s. 115.
[1222] Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/97.
[1223] Mâturîdî, **Teʾvîlât,** Cilt:2, s. 427.
[1224] Mâturîdî, **Teʾvîlât,** Cilt:2, s. 429.

metafiziğin bileşimi *"tevhîd"* i (لا اله إلّا الله) işaret etmektedir. Nitekim, Hz. İbrâhim, tevhîd inancını burada ilân etmiştir ve tevhîd inancının ibadetle teyit ve tasdîk edildiği yer yine *"Metâf"*tır. Yukarıda, "*Makâm-ı İbrâhim"* başlığı altında da ifade ettiğimiz için burada tekrar etraflıca temas etmeyeceğimiz "*Makâm-ı İbrâhim"* terkibi; bizce sadece bir mekâna münhasır olmayıp, "Hz. *İbrâhim'in Makâmı"*na şâmildir. Kanaatimizce, "*İbrâhim'in makâmı vardır"*[1225] ayetinde geçen "*makâm"; "Metâf"* alanını da kapsamaktadır.

2.2.7. Mi'cen (المعجن)

Kâbe binasının inşasında kullanılacak harcın karılması veya akan suyun biriktirilmesi amacıyla yapılan havuz/çukur "*Mi'cen*" (معجن) adıyla anılmıştır. "*Mi'cen*" kelimesi, a-c-n (عجن) kökünden türemiştir ve "*hamur karılan yer*" anlamına gelmektedir[1226]. Kaynaklarda, Kâbe inşaatı için gerekli olan çamurun karıldığı yere "*Mi'cen*" denilmiş ve yeri belirtilmiştir. "*Mi'cen*", Kâbe'nin Doğu Duvarı'nda, binanın dışında, kapıya dönük durulduğunda kapının sağ yanında Rükn-i Irakî köşesine yakındır[1227]. Bu çukurun yeri, mermer Şâzervân üzerinde kireçlenerek işaretlenmiştir[1228]. Buna göre "*Mi'cen*", kapıyla Hicr arasında Kâbe'ye bitişik, Hatîm'in Doğu kapısından itibaren yedinci veya dokuzuncu taşın yanında ve örtünün altında kalmaktadır[1229]. Şekil 21'de Kâbe kapısının sağ alt tarafında, en büyüğü 21x33 cm. genişliğinde olan 8 parça mermerle *"Mi'cenin yeri"* gösterilmektedir.

[1225] Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/97.

[1226] Ḥalebî, Ebû'l-Ferec ʿAlî b. İbrâhîm b. Aḥmed Nûreddîn b. Burhâneddîn, **İnsânu'l-ʿUyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Meʾmûn (nşr.),** I-III, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1427H. Cilt.1, s. 233.
وذكر الطبري أن محله أولا المنخفض: أي الذي تسميه العامة المعجنة: أي محل عجن الطين للكعبة، وذلك المنخفض هو محل صلاة جبريل به صلى الله عليه وسلم الصلوات الخمس في اليومين كما سيأتي.

وروى الطحاوي عند باب البيت مرتين، أي وذلك في المحل المنخفض الذي تسميه العامة المعجنة كما تقدم، وصلاته صلى الله عليه وسلم عند باب الكعبة في المحل المذكور لبيت المقدس

[1227] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 292; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 402.Eyüp Sabri Paşa, **Mir'at-ı Mekke**, s. 15.

[1228] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 351.

[1229] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb,** s. 109; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 293; Bâ Selâme, s. 227.

Şekil 21: Mi‘cen’in Yeri

Kaynak: https://www.alarabiya.net/sauditoday/2017/01/18, (2.02.2023)

Kaynaklarda *“Mi’cen”* hakkında Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil’in Kâbe’yi inşa ederken burada çamur kardığı rivayet edilmekle birlikte bu görüşün sahih olduğunu destekleyen bilgilerin olmadığı[1230] veya efsane olduğu da ifade edilmektedir[1231]. Kürdî, bu hususta Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil peygamberlerin Kâbe’nin inşası esnasında çamur ve kireç kullanılmadığını kaydederek Hz. İsmâil’in harç için çamur karması halinde Kâbe’nin dört tarafında çukur yapması gerektiğine işaret eder[1232].

“Mi’cen” isimli mekânın farklı isimlerle de tarif edildiğini görmekteyiz. Beş vakit namaz farz kılındığında Cebrail Hz. Muhammed’e burada namaz kıldırdığı için, bu yer *“Makâm-ı Cibril”* ve *“Musalla Cibril”* terkipleriyle de anılmıştır[1233]. Hz. Muhammed’in beyânında Cebrail’in kendisine Kâbe’nin kapısı önünde iki defa imamlık yaptığı yer almaktadır[1234]. Ezrakî, Hz. Peygamber’in namaz kıldığı bu çukurun Kâbe’nin kapısı ile Irak köşesi arasında olduğunu, buranın Hz. İbrâhim zamanındaki Makâm-ı İbrâhim’in eski yeri olduğunu kaydetmektedir. Makâm-ı İbrâhim’in, Câhiliye, Hz. Muhammed ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde burada

---

[1230] M. Ali el-Mağribî, **Aʿlâmü’l-Ḥicâz fi’l-Karni’r-râbiʿʿaşer li’l-Hicre,** Tihâme Yayınları, Cidde 1404/1984, Cilt: 2, s. 10; Öğüt, Salim, "Mi‘cen", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** 2005, İstanbul, Cilt: 30, s. 6.

[1231] Wensinck, J. Jomier, Cilt: 4, s. 318.

[1232] Kürdî, **Maḳāmü İbrâhîm ʿaleyhisselâm,** s. 250.

[1233] Ebû'ṭ-Ṭîb Muḥammed b. Aḥmed b. ʿAlî el-Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 292; Eyüp Sabri Paşa, **Mir’âtü’l-Harameyn,** 1. Cilt: s. 204; Bâ Selâme, s. 226.

[1234] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 350; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 178; Mâverdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṣrî, **el-Ḥâvî'l-Kebîr fî Fıḳhi Meẕhebi'l-İmâmi'ş-Şâfi**ʿî (nşr. ʿAlî Muḥammed Muʿâvvaḍ, ʿÂdil Aḥmed ʿAbdulmevcûd), I-XIX, Dâru'l-Kutubil-ʿİlmiyye, Beyrut 1419-1999, Cilt: 2, s. 9.

bulunduğunu daha sonra Hz. Ömer'in hilafetinin ilk zamanlarında Ümmü Nehşel Seli Makâm-ı İbrâhim'i sürüklediği için, makâmın yerinin değiştirildiğini ifade etmektedir[1235].

"Mi'cen" hakkında detaylı bilgiler seyahatnamelerde yer almaktadır. Bunlardan seyyah İbn Cübeyr (ö. 614/1217), İbn Battuta (ö.770/1368) ve Evliya Çelebi (ö. 1095/1684[?]) gözlemlerine dayanarak bu çukurun yeri, ölçüleri ve özellikleri hakkında müşahedelerini paylaşmışlardır. İbn Cübeyr (ö. 614/1217) Kâbe kapısı ile Irak köşesi arasındaki havuzun ölçülerinin 12 karış uzunluğunda, 5.5 karış genişliğinde ve yaklaşık 1 karış yüksekliğinde olduğunu belirtir[1236]. İbn Battuta (ö. 770/1368) 12 karış boyunda, yaklaşık 6 karış eninde ve 2 karış yüksekliğinde ölçü vermektedir[1237]. Eyüp Sabri Paşa (ö. 1308/1890) *"Hufre-i Muaccin"* adıyla tanımladığı bu mekânın ölçülerini 8 karış 8 parmak uzunluğunda, 5 arşın genişliğinde ve 4 parmak derinliğinde olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca, Kâbe'den 3 parmak mesafede olduğunu belirtmektedir[1238]. 20 yy. âlimlerinden Kürdî'nin (ö. 1400/1980) verdiği bilgilere göre çukurun uzunluğu 206 santimetre, genişliği 112 santimetre, derinliği 27 santimetredir[1239].

Seyyah İbn Cübeyr bu çukurun, Kâbe'nin içi yıkandığı zaman tahliye edilen suyun akıtılarak, kullanılan suyun içine boşaldığı bir çukur olduğu ve zemininin kum serili bir havuzu andırdığı ayrıca insanların burada namaz kılmak için izdiham oluşturduğunu anlatmaktadır[1240]. Evliya Çelebi bu havuzu, Kâbe temelinin dibinde, dikdörtgen şekilli tarif etmektedir[1241]. Rivayetlerden anlayabildiğimiz kadarıyla *"Mi'cen"* diğer ismiyle *"Musalla Cibril"*' yer hizasında olduğu için görünmemektedir. Bu nedenle yeri işaretlenerek hatırası korunmuş olmalıdır. Bunu Şazervân'daki mavi mermere besmele nakşedilmiş olarak yerinin belirginleştirildiğini bilgisinden anlayabiliriz[1242]. *"Mi'cen"*in hacıların tavaf sırasında düşerek

[1235] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 351.
[1236]İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 62.
[1237] İbn Baṭṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭṭûṭa**, Cilt:1, s. 103.
[1238] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'at-ı Mekke,** s. 15.
[1239] Kürdî, **Maḳāmü İbrâhîm ʿaleyhisselâm**, s. 250.
[1240] İbn Cübeyr, **Rıḥletü İbn Cübeyr**, s. 55, 61, 62.
[1241] Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Hac Kitabı**, s. 738.
[1242]ʿ**İsâmî**, ʿAbdulmelik b. Ḥuseyn b. ʿAbdulmelik el-Mekkî, **Samṭu'n-Nucûmi'l-ʿAvâlî fî Enbâi'l-Evâîli ve't-Tevâlî** (nşr. ʿÂdil Aḥmed ʿAbdulmevcûd-ʿAlî Muḥammed Muʿavviḍ), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût, 1419/1998.
وبشاذروان الْكَعْبَة الشَّرِيفَة فِي وسط مصلى جِبْرِيل عَلَيْهِ الصَّلَاة وَالسَّلَام وَهِي الحفيرة الْمُسَمَّاة الْآن بالمعجنة حجر من الرخام الْأَزْرَق ومنقور فِيهِ بِسم الله الرَّحْمَن الرَّحِيم أَمر بعمارة هَذَا

sakatlanmalarına yol açtığı için 20 Şubat 1958 tarihinde kapatıldığı ve üzerine mermer döşendiği kaydedilmiştir[1243].

2.2.8. Kisve (كسوة)

"*Kisve"* Kâbe'nin binasını kaplayan, duvarlardan aşağıya sarkan örtüye verilen bir isimdir. "*Kisve"* (كسوة), k-s-v (كسو) fiilinden türemiştir ve "*elbise"* anlamına gelmektedir[1244]. Kâbe'nin dış duvarlarına bir perde asarak örtme geleneği İslâm öncesi döneme dayanmaktadır. Kâbe'ye ilk defa bir örtü örtenin kim olduğu hakkında kaynaklarda farklı görüşler mevcuttur. Kâbe'yi ilk örtenin Hz. İsmâil olduğu rivayetleri yanı sıra[1245], Yemen'deki Himyer tübbası[1246] Ebu Kerib Es'ad'ın[1247] ya da Adnân olduğuna dâir rivayetler mevcuttur[1248]. Kaynaklarda, Ebu Kerîb Es'ad tarafından mâbedin dış duvarlarının hurma lifi ve yapraklarından dokunmuş hasırlar, meşin ile tabaklanmış deri parçaları ve Yemen kumaşı ile örtüldüğü nakledilmektedir[1249].

Ezraḳî, Câhiliye Dönemi'nde deri ve mefâhir kumaştan mamûl, Yemen'den gelen ve "*vesayil*" olarak bilinen çizgili, kızılımsı yünden bir kumaşın Kâbe'nin duvarlarına asıldığını bildirmektedir[1250]. Bazı kaynaklarda çizgili yünlü kıyafetler, tabaklanmış veya ham deri parçaları gibi pek çok materyalin duvar örtüsünün arasına asıldığı belirtilmektedir[1251]. Yukarıdaki rivayetlerden anlaşıldığı gibi, Kâbe'nin üzeri

---

[1243] Öğüt, "Mi'cen", Cilt: 30, s. 6.
[1244] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt:5, s. 391; Ezherî, **Tehẕîbü'l-luġa,** Cilt: 10, s. 170.
[1245] Abdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt: 4, s. 341; İbrâhim Hilmi**, Kisvetü'l-Ka'beti'l-Müşerrefe ve fünunü'l-huccac.** (gözden geçiren: Cemâl Gaytâni) Müessesetu Ahbâri'l-Yevm, Kahire, 1991/1411, s. 34; Seyyid Muhammed Dakn**, Kisvetü'l-Ka'beti'l-Muazzam Abre't-Tarih,** Câmiatü Ezher, 1986. s. 17.
[1246] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 250. Rivayette, Es'ad'ın, Kâbe'yi giydirmesi hususunda şöyle bir beyit mevcuttur:
"Allah'ın Harem yaptığı Beyt'i,
Mulâe, mu'dad ve bürd kumaşlarıyla giydirdik."
[1247] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 4, s 188 ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt: 4, s. 341; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 192; Mesʿûdî, **Murûcu'ẑ-Ẑeheb**, Cilt: 1, s. 82; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 1, s. 85.
[1248] Fâkihî, Cilt: 2, s. 260; Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 15.
[1249] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 53; Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 4, s. 188; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, s. 134, 249, 250; Hilmi, 34; Wensinck- J. Jomier, Cilt: 4, s. 317-322.
[1250] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke** s. 250; Wensinck- J. Jomier, Cilt: 4, s. 317-322.
[1251] Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 1, s. 177; Ḳalḳaşandî, **Ṣubḥu'l-Aʿşâ,** Cilt: 4. s. 282; İbn Zahîra, s. 99; Kürdî**, Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 3, s. 548; Mortel, s. 30. Kaynaklarda, Ömer b. el-Hakem es-Sülemî'nin annesi Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden önce, Kâbe'nin yakınlarında kurban edilecek bir hayvanın sırtına hayvan kılından yapılmış bir materyalden iki parça koyduğu, kurbanın kesilmesinden

rengarenk ve muhtelif örtü malzemeleriyle doludur. İbn Hişâm, bu örtülerin malzemesinden bahsetmekte ve Hz. Peygamber'in bi'setinden önce hem ince hem kalın çeşitli örtülerin var olduğunu ve biri örtülünce diğerinin kaldırılmadığını belirtilmektedir. Hz. Muhammed'in gençliğinde Kureyşlilerin Kâbe'yi *"vesayil"* isimli yünlü bir kumaş örttüklerini kaydeden İbn Hişâm, örtü olarak ayrıca dikdörtgen parçalardan oluşan ve genellikle kıyafet olarak giyilen kalın yünlü bir kumaş olan *"burud"*un ve Mısır'da yapılan "*kubâtî"* adlı iyi dokunmuş beyaz bir ketenin kullanıldığını da ifade etmektedir. Ayrıca, sert yünden, deriden ve hasırdan örtüler ile örtüldüğü belirtilmektedir. İbn Saʿd, ve Ezraḳî, Kâbe'nin görüntüsünü betimlemekte ve Kâbe'nin duvarlarına asılan yeşil ve sarı renkte ipek, çuval bezi ve bedevilerin giydiği esvap parçaları ile hayvan kılından dokunmuş kaba esvap parçalarını tarif etmektedir[1252]. Kâbe'nin üzerine örtülen örtülerin malzemesi hakkında İbn Hişâm'ın verdiği bilgileri İbn Saʿd, ve Ezraḳî'nin nakilleri teyit eder niteliktedir. Yukarıda niteliği ve niceliği hakkında edindiğimiz bilgiler, mâbedin çok çeşitli ve birbirinden farklı duvar örtüleriyle örtülmüş ve süslenmiş olduğuna işaret etmektedir[1253]. Biz, tezimizin Birinci Bölüm'ünde, Kâbe (كعبة) isminin etimolojisinde *"muka'ab"* (المكعَّب) kelimesinin müzeyyen, renkli örtüye ve dörde katlanan kat kat kumaşa verilen isim olduğuna değinmiştik. Kanaatimizce, *"muka'ab"* kelimesi ile Kâbe'nin renkli örtüleri anlam itibariyle örtüşmektedir.

Rivayetlerde, Ümmü Abbas b. Abdülmuttalib'in Kâbe'yi ipekle örten ilk Arap kadın olduğu bildirilmektedir[1254]. Ümmü Abbas, oğlunu kaybettiği zaman, eğer oğlunu bulursa Kâbe'yi giydireceğini adamış, oğlunu bulunca da giydirmiştir[1255]. Onun bir adağı sebebiyle Kâbe'yi ipekle örtmesini, kendisine ait değerli bir eşyasını Kâbe'ye hibesi olarak değerlendirebiliriz. Zira, Hz. İbrâhim'den itibaren Kâbe'nin

---

sonra bu materyaller; aralarında çizgili yünlü kıyafetler, tabaklanmış veya ham deri parçaları, güney Irak'taki Meysan'dan gelen ipekler ve minderler olan diğer pek çok materyalin duvar örtüsünün arasına asıldığı bildirilmiştir.

[1252] İbn Saʿd**, Ṭabaḳât,** Cilt: 8, s. 420; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 250. Kaynaklarda yer alan bir rivayete göre Zeyd b. Sâbit'in (ö. 54/665[?]) annesi en-Nevvâr bint Mâlik oğlunun doğumundan önce Kâbe'nin duvarlarına asılmış, yeşil ve sarı renkte ipek, çuval bezi ile bedevilerin giydiği esvap parçaları ile hayvan kılından dokunmuş kaba esvap parçaları gördüğünü anlatmaktadır.

[1253] Richard T. Mortel, "The Kiswa: Its Origins and Development from Pre-Islamic Times until the End of the Memluk Period", **al-Uṣûr, Ages**, Vol. 3, Parts.2, 1988, s. 31.

[1254] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 224; İbnu'l-Eŝîr, Ebû's-Saʿâdât el-Mubârek b. Muḥammed el-Cezerî, **Câmiʿu'l-Uṣûl** (nşr. ʿAbdulḳâdir el-Arnaʾût), I-XII, Dâru'l-Ḥulvânî, 1389-1392/1969-1972, Cilt: 12, s. 562, İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, s. 371; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 167; İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî**, Cilt: 3, s. 459; Mortel, s. 31.

[1255] Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf,** Cilt: 1, s. 177; Mortel, s.31.

giydirilmesi, İslâm öncesi ve sonrası geleneğinde oldukça yaygındır. Ezraḳî'nin bildirdiği gibi Câhiliye dönemi uygulamalarından bir tanesinin de Kâbe'nin üzerine muhtelif örtülerin bırakılması geleneğinin olduğu anlaşılmaktadır. Mekke'de kesilen kurbanların üzerinde muhtelif örtülerin bulunduğu ve bu örtülerin Kâbe'ye hediye edildiği, bunların yanı sıra ayrıca hırka, şal, yaşmak benzeri bazı ürünlerin de Kâbe'ye örtüldüğü kalanlarının ise Kâbe hazinesinde muhafaza edildiği bildirilmiştir[1256]. Yukarıda temas ettiğimiz Ezraḳî'nin[1257] mezkûr rivayetlerinden, Kâbe'yi örten ipekli kumaş ve örtülerin kaldırıldıktan sonra dağıtılmadığı ve hediye kuyusunun içinde saklandığı da açıkça anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz kaynaklarda, Kâbe'yi örtme geleneğini devam ettiren Hz. Muhammed'in Âşûre günü Yemen kumaşıyla Beytullah'ı örttüğü belirtilmektedir[1258]. Ezraḳî, Kâbe'nin sadece Âşûre gününde örtüldüğünü ayrıca hacılar hac görevleri için Mekke'den ayrıldığı zaman Ben-î Hâşim tarafından, mâbedin güzel görünmesi için Kâbe'nin üzerine atlastan gömlekler asıldığını zikretmektedir[1259]. Mortel'e[1260] göre Hz. Peygamber, eski "*Kisve*" geleneğini meşrulaştırmış ve İslâmîleştirmiştir. Hz. Peygamber'in oluşturduğu bu teâmül, İslâmi yönetimin dönemsel liderliğindeki halefleri tarafından devam ettirilmiştir. Hz. Peygamber'in eşlerinden Hz. Aişe'nin beyanı da Kâbe'yi örtme görevinin devlet adamlarına ait olduğunu teyit etmektedir[1261]. Nitekim Ezraḳî de dört halifenin ilki ve Hz. Muhammed'in ilk halefi Hz. Ebû Bekir'in (11/632-13/634) Kâbe'yi örttüğünü bildirmektedir[1262]. Ancak Hz. Ebû Bekir döneminde Kâbe'nin dış duvarlarına nasıl bir "*Kisve*" asıldığına dâir bilgi mevcut değildir[1263]. Hz. Ebû Bekir'in çok kısa süren hilafet döneminde, Ridde olayları yanı sıra Şam ve Irak fetihleri ile geçirdiği bilinmektedir[1264]. Bu süreçte, Hz. Ebû Bekir yoğunluğu ve muhtemelen Hz. Peygamberden aldığı bir talimat almamış olması

[1256] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, ss. 252-253; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 118.
[1257] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 254.
[1258] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 253; Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 55; İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** s. 252; Fâsî**, Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 169; s. 27; Mortel, s. 31.
[1259] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 252.
[1260] Mortel, s. 32.
[1261] Ebû Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Sellâm el-Ḳayravânî, **Tefsîru Yaḥyâ b. Sellâm** (nşr. Hind Şelebî), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1425/2004, Cilt: 1, s. 363; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1.s. 254.
[1262] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 253.
[1263] Mortel, s. 32.
[1264] Vâḳıdî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıd el-Eslemî, **Ridde meʿa Nebîetin min Futûḥi'l-ʿIrâḳ ve Ẑikri'l-Muŝennâ b. Ḥârîŝe eş-Şeybânî** (nşr. Yaḥyâ el-Cebbûrî), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1410/1990, s. 29; Vâḳıdî, **Futûḥu'ş-Şâm,** s. 7.

nedeniyle Kâbe'de *"Kisve"* dâir kurumsallaşmaya gidememiş olduğu düşünülebilir. "*Kisve*"nin kurumsallaşması ve resmileşmesi, Hz. Ebû Bekir'den sonra hilafete gelen ikinci halife Ömer b. el-Hattâb'ın (13/634-23/646) hilâfetine tekabül etmektedir. "*Kisve*", Hz. Ömer döneminde, halifenin yazılı talimatları ile masrafı Müslümanların hazinesinden ödenerek, "*kubâtî*" adı verilen hoş beyaz ketenden Mısır'da yapılarak Mekke'ye gönderilmiştir[1265]. Bu dönemde Kâbe'nin üstüne atılmış birçok örtüden dolayı bina yıkılma tehlikesi geçirdiği belirtilmiştir[1266]. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Hz. Ömer, Kâbe örtüsünü her yıl değiştirmiş ve indirilen eski örtüyü hacılara taksim etmiştir[1267]. Ayrıca, bu eski örtülerin parçalara ayrılarak kullanıldığı, dikenli ağaçlara asılarak gölge yapması sağlandığı[1268] böylelikle hacıların Mekke ikliminin etkisinden korunduğu kaydedilmektedir[1269]. Bu dönemde bir kısmı İslâm öncesinde asılmış olan diğer Kâbe örtülerinin indirildiği, çıkarılan eski Kâbe örtüsünün Ben-î Şeybe tarafından küçük parçalara bölünerek parçalar halinde dağıtıldığı ve kutsal emanet olarak satıldığı[1270], tasadduk edildiği[1271] gibi kıyafet olarak da değerlendirildiği belirtilmektedir[1272].

Fâkihî[1273], Hz. Ömer tarafından başlatılan, yenilenmek üzere indirilen Kâbe örtüsünün taksim uygulamasının kendisinden sonra devam ettirildiğini belirtmektedir. Söz konusu uygulama Ömer b. el-Hattâb'ın oğlu Abdullah b. Ömer, Hz. Osman, Muaviye ve İbn Zübeyr gibi daha sonraki idareciler tarafından da sürdürülmüştür[1274]. Fâkihî, bu hususta Hz. Aişe'nin de Kâbe örtülerinin toplanınca örtülerin Allah rızası için satılıp değerlendirilmesi tavsiyesinde bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Ezraḳî, Hz. Ümmü Seleme'nin benzer bir rivayette *"hayızlı kadın ve cünüp kimsenin"*

[1265] Esedî, vr. 19a.
[1266] Wensinck- J. Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, Cilt. 4, s. 319.
[1267] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ,** s. 206; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 5, s. 232; Zerkeşî, **İʿlâmu's-Sâcid**, s. 142; İbn Zahîra, s. 101.
[1268] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 258.
[1269] Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt. 3, s. 550.
[1270] Wensinck, J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, Cilt: 4, s. 319.
[1271] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 5, s. 217. Kâbe'den çıkarılan örtünün Şeybe b. Osman tarafından fakirlere dağıtıldığı rivayet edilmiştir.
[1272] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 260; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 4. s. 58. Kaynaklarda, Şeybe b. Osman'ın Kâbe'nin örtüsünden yapılmış bir elbise giydiği, ancak onun hayızlı bir kadının da Kâbe örtüsünden yapılmış bir kıyafet giydiğini görünce vazgeçtiği rivayet edilmektedir.
[1273] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:5, s. 231.
[1274] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 5. s. 216; Mortel, s. 32.

bu örtüyü giysi olarak kullanmasında/giymesinde sakınca olmadığını dile getirmiş olmasından bahsetmektedir[1275].

Ezraḳî[1276], üçüncü halife Hz. Osman'ın da (23/644-35/656) Kâbe'yi Hz. Ömer gibi Mısır'dan getirtilen "*kubâtî*" kumaşı ile örttüğünü ve Kâbe'yi Beytü'l-mâl'den giydirdiğini rivayet etmektedir. Ayrıca Hz. Osman'ın Kâbe'ye Yemen kumaşı ile de örttürdüğü ve İslâmi dönemde Kâbe'ye üst üste iki örtü örten ilk halife olduğunu bildirmektedir[1277]. Ezraḳî, yukarıda adı geçen Mısır ve Yemen kumaşından Kâbe'nin üzerine serilen büyük örtüsü haricinde dibâc (atlas) gömlek bırakıldığını da kaydetmektedir. Bu uygulamanın örneği olarak İbn Ömer'in Kıbtiyye ve Hıbera kumaşından ihramlık yaptığını göstermektedir. Buna göre, İbn Ömer, bu ihramı arife günü giyip, Kurban Bayramı'nın 1. gününde çıkararak, Şeybe b. Osman'a gönderdiği, onun da bu kıyafeti Kâbe'nin üzerine astığını anlatmaktadır.

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, Mortel'in de[1278] ifade ettiği gibi dördüncü halife Ali b. Ebî Tâlib'in (35/656-40/661) halifeliği döneminde "*Kisve*" hizmetine dâir nakil bulunmamaktadır. Hz. Ali döneminde cereyan eden fitne ve iç savaşlar nedeniyle bu hizmetin verilemediği veya bu hususta rivayetlerin aktarılamadığı akla gelmektedir[1279]. Ancak, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın uygulamalarından görüldüğü üzere, İslâm'dan önce var olan "*Kisve*" geleneği, İslâm'dan sonra süreklilik kazanmış ve ihtimâmla devam ettirilmiştir. Örtülen eski kisvelerin İslâm'ın ilk yıllarında kaldırılmadığı[1280], eski örtülerin üstüne yeni örtüler konulduğu ve bu uygulamanın devam ettiği ancak üst üste konulan örtüler tehlike arz etmeye başlayınca yavaş yavaş

[1275] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, ss. 250, 260, 262. İbn Zahîra, s. 102.

[1276] Ezraḳî, Aḫbâru Mekke, Cilt: 1, s. 253,260; İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** s. 252; Fâsî**, Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 169; Dakn, s. 27. Mısır'da dokunan beyaz ve zarif bir kumaş olduğu ve Kıptilere münhasır olduğu için bu ismi aldığı belirtilmiştir.

[1277] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 260; Dakn, s. 27. Kaydedilen bilgilere göre *Kisve,* Osmân b. Affan'ın halifeliği döneminde (23/644-35/656) Mısır'da dokunmaya ve yıllık olarak temin edilmeye devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Ancak, bir yıl da Hz. Osmân'ın Kâbe'ye kendisinin Yemen'deki valisi Ya'lâ b. Ümeyye'ye talimat vererek bu amaç için dokunmuş *burud*'dan yapılma ikinci bir *Kisve* astığı nakledilmiştir.

[1278] Mortel, s. 32.

[1279] Dakn, s. 29.

[1280] Mortel, ss. 31-32. Mortel'in özetlediği gibi, İslâm Öncesi dönemde eski ve yıpranmış Kâbe'nin örtüleri, Kâbe'den kaldırılmayıp yeni örtülerin eskilerin üstüne konulması sebebiyle Kâbe'nin üstünde kumaş katmanı oluşmuştur. Hz. Muhammed, Mekke'yi 8/629 yılında fethettikten sonra da Kâbe'nin dış duvarlarını Yemen kökenli bir kumaşın parçalarıyla örtmüş, orada olan duvar örtülerini kaldırmamıştır. Biriken örtülerin bir kısmının Muâviye b. Ebû Süfyân'ın saltanatına kadar orada kaldığı belirtilmektedir.

bu uygulamadan vazgeçildiği anlaşılmaktadır[1281]. Nitekim, Emevîler döneminde, kumaşların ağırlığının Kâbe'nin dengesini tehdit ettiği düşünüldüğünden bu uygulamaya son verilmiştir[1282].

İslâmi dönemde örtü halife, önemli bir hükümdar veya Mekke valisi tarafından yaptırılırdı[1283]. Kisve hizmetine sahip olmak Emevîler döneminden itibaren siyasî bir hâkimiyet alameti kabul edildiği için[1284] Emevî halifelerinin Kâbe'nin örtüsüne özel önem verdikleri görülmektedir[1285]. Ezraḳî, Muâviye b. Ebû Süfyân (41/661-60/680) halife olunca Kâbe'ye senede iki kere örtü gönderdiğini kaydetmektedir[1286]. Muâviye'nin Ömer b. el-Hattâb'ın başlattığı, yılda bir Kâbe'ye beyaz Mısır keteninden (kubâtî) yapılmış yeni bir kisve temin etme uygulamasını sürdürdüğü[1287], ayrıca ipek (dibâc) kisve de gönderdiği nakledilmektedir[1288]. İlk kisvenin 29 Ramazan'da[1289], ipekten ("*dibac*") yapılan diğer kisvenin Muharrem'in 10. gününde (Âşûre Günü) asıldığı rivayet edilmektedir[1290]. Öte yandan Haccâc b. Yûsuf, Yezîd b. Muaviye, İbn Zübeyr veya Abdülmelik b. Mervan'ın isimleri ilk defa "*dibâc*" adlı kumaş giydiren kimseler arasında zikredilmektedir.

Ezraḳî, Şeybe b. Osman'ın Kâbe'nin eski örtülerini tamamen çıkaran ilk kişi olduğu belirtmektedir[1291]. Eski örtülerin çıkarılması esnasında Mescid-i Harâm'da bulunan İbn Abbas'ın bu eylemden hoşlanmadığı veya tenkit ettiğine dâir bir hali olmadığı bildirilmiştir[1292].

Rivayetlere göre Muâviye'den sonra iktidara gelen oğlu Yezîd (60/680-64/683) Kâbe'ye Horasan ipeğinden dokunan ve "*hüsravânî*" adı verilen bir örtü giydirmiştir[1293]. Yezîd'in Kâbe'nin dış duvarlarına ipekten yapılmış bir perde astığı, bu uygulamanın Yezîd'in ölümünün ardından 64/683 senesinde Kâbe'yi yeniden inşa

---

[1281] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 260; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 4, s. 57.
[1282] Petersen, "Ka'ba", , s. 143.
[1283] Sadettin Ünal, "Kâbe" **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 2001, Cilt: 24, s. 18.
[1284] Küçükaşcı, **Harameyn**, s. 51.
[1285] Dakn, s. 29.
[1286] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 260|; Ḳalḳaşandî, **Ṣubḥu'l-Aʿşâ**, Cilt: 4, s. 288; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm,** Cilt: 4. s. 58; Dakn, s. 29.
[1287] Mortel, s. 32.
[1288] Esedî, vr. 19a.
[1289] Hilmi, s. 39.
[1290] Dakn, s. 29; Mortel, s. 32.
[1291] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 261.
[1292] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 261; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 1, s. 261.
[1293] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 254, Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 56; Mâverdî, **Aḥkâmu's-Sulṭâniyye**, s. 246.

eden Abdullah b. Zübeyr tarafından devam ettirildiği kaydedilmektedir[1294]. Abdullah b. Zübeyr, Haccâc b. Yûsuf tarafından idare edilen Emevî ordusu tarafından 73/692'de yenilip öldürülünceye kadar, Emevîlerin meşruiyetini tanımamıştır. İbn Zübeyr, kendisini Hicaz'da bağımsız bir güç olarak kabul ettirdiği için, Irak'taki kardeşi ve vekili olan Mus'ab b. Zübeyr'den *Kisve*'yi, her yıl Muharrem'in 10. gününde (Âşûre Günü) asılacak şekilde hazırlayıp Mekke'ye göndermesini talep etmiştir[1295]. Ezraḳî, Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'nin yapımı tamamlanınca, binaya Mısır keteninden "*kubâtî*" isimli bir örtüyü veya ipekten mamul bir örtüyü örttüğünü bildirmektedir. Ayrıca, Kâbe'nin içinde ilk defa örtü kullanılmıştır[1296].

İncelemiş olduğumuz kaynaklardan Emevîler zamanında "*Kisve"* hizmeti aksatılmadan devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde, Yezîd b. Muâviye'nin 60/680'de göreve gelmesi ile Mekke'nin Haccâc tarafından 73/692'de fethedilmesi arasındaki fırtınalı yıllarda Kâbe'nin yılda bir kere, ipekten dokunmuş tam bir kisve ile örtme uygulamasının gerçekleştirildiği söylenebilir[1297]. Daha sonraki süreçte Abdülmelik b. Mervan'ın (ö. 86/705) da her sene Kâbe'ye "*dîbâc*" isimli ipek örtü gönderdiği zikredilmektedir. Ezraḳî, bu örtünün farklı bir özelliğine değinir. İpek örtü, Medine'de Mescid-i Nebevî'nin direkleri arasında sergilendikten sonra örtünün katlanarak Mekke'ye gönderildiği bildirilmektedir[1298]. Diğer bir rivayette ise Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'nin ipek örtü (dîbâc) örttüğü kaydedilmiştir[1299]. Örtüye önem veren Emevîlerin diğer bir halifesi Velid b. Abdülmelik'tir. (ö. 96/715). Kendisi, hilafete geçtiği h. 91'de hac farizası için Mekke'ye gelirken yanında benzeri görülmeyen özel yapılmış bir örtü getirdiği, bu örtünün bir gün serilip kaldırıldığı[1300], daha sonraki dönemde Halife Hişâm b. Abdülmelik'in (ö. 125/743) kalın ipek örtü yaptırdığı bildirilmektedir[1301]. Emevî döneminde Kâbe'ye örtülen bahse mevzu örtülerin yanı sıra, cizye olarak alınan kumaşların da Kâbe'nin üstüne asıldığı kaydedilmiştir. Dolayısıyla, Kisve'nin üretiminde kullanılan materyallerin sadece ipek ve Mısır keteni olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun örneği geçmişte, Hz. Muhammed'in

[1294] Dakn, s. 29; Mortel, s. 33.
[1295] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 254; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 1, s. 181; Mortel, s. 33.
[1296] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 210; Esedî, 16b.
[1297] Mortel, s. 33.
[1298] Ezraḳî, Aḫbâru Mekke, Cilt: 1, s. 255; Dakn, 30; Bâ Selâme, s. 253.
[1299] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 253; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt. 3, s. 552.
[1300] Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt. 3, s. 552; Dakn, s. 30.
[1301] Dakn, s. 30.

döneminde görülmektedir. Hz. Peygamber zamanında Necrân Hristiyanlarına konulan verginin (cizye) bir parçası olarak alınan kumaşların da Kâbe'nin üstüne asıldığı bildirilmiştir[1302]. Yukarıda verdiğimiz örneklerden de görüldüğü üzere Emevîler döneminin sonuna kadar Kâbe'ye senede iki kere örtü gönderilmiştir.

Emevîler'den sonra yönetime gelen Abbasî halifeleri, Kâbe örtüsüne çok önem vermişler ve özen göstermişlerdir. Halifeler, örtünün en güzel ipek kumaşlardan dokunması için talimat vermişlerdir[1303]. Kaynaklardan, Abbâsî halifesi Mehdî'nin (158/775-169/785) Kâbe'nin örtüsünün, Mısır'ın kuzeydoğusundaki delta bölgesinde yer alan kumaş dokuma ile meşhur kasabası Tinnis'te[1304] dokunmasını emrettiği anlaşılmaktadır[1305]. Halife Mehdî zamanında Kâbe'de üst üste asılı olan örtülerin ağırlığının binanın zayıf olması nedeniyle yapının dengesini tehdit etmeye başladığı nakledilmiştir. Hac için 160/777'de Mekke'ye gelen Mehdî'ye durumun vehâmeti anlatıldığında o bütün eski kisvelerin kaldırılmasını ve onların yerine biri ipekten diğeri de beyaz Mısır keteninden iki yeni örtü asılmasını emretmiştir[1306]. Kaynaklar, Halife Mehdî'den sonra yeni *Kisve*'nin, her yıl, 1 Muharrem 200/11 Ağustos 815'te Hüseyin b. Hasan et-Tâlibî'nin[1307] emriyle kaldırılana kadar, ondan öncekilerin üzerine asıldığını kaydetmektedir[1308]. İncelemiş olduğumuz kaynaklardan Hârûn Reşîd'in (ö.193/809) hilafeti süresince (786-809) Kâbe örtüsünün "*kubâtî*" isimli Mısır keteninden yapılmasını emrettiği anlaşılmaktadır[1309]. Halife Me'mûn (813-833)

[1302] Mortel, s. 34; Dakn, s. 31.

[1303] Dakn, s. 31.

[1304] Yaʿḳûbî, **Büldân**, s. 175, 176; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 2, s. 51; Mortel, s. 35; Nâsır-ı Hüsrev, s. 56. Nâsır-ı Hüsrev Sefernâmesi'nde Tinnîs hakkında bilgi vermektedir. Nâsır, şehirde ipekli giyim eşyalarının dokunduğunu ve Tinnîs'te dokunan renkli ipekli kumaşların dünyada eşi benzeri bulunmadığını ayrıca bu kumaşlarının başka ülkelere ihraç edildiğini kaydetmektedir.

[1305] Ebu'l-ʿAbbâs Aḥmed b. ʿAlî el-Ḥuseynî **el-Mevâʿiẓ ve'l-İʿtibâr bi Żikri'l-Ḫıṭaṭ ve'l-ʾÂsâr** (nşr.), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1418; Cilt: 1, s. 335; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm,** Cilt: 4, s. 8; Dakn, s. 31. Bu eserlerde, Halife Mehdi'nin yaptırdığı bu örtünün üzerinde *"Bismillehi beraketün min Allah li Abdullah el-Mehdi Muhammed emiri'l- Mü'minin, etâleallahu bekâ"* yazdığı zikredilmiştir.

بسم الله بركة من الله لعبد الله المهديّ محمد أمير المؤمنين أطال الله بقاءه

[1306] Dakn, s. 32; Mortel, s. 34.

[1307] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 213; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 73; Ebû Yûsuf Yaʿḳûb b. Sufyân el-Fârisî, **el-Maʿrife ve't-Târîḫ** (nşr. Ekrem Ḍiyâ el-ʿUmerî), I-III, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1401/1981, Cilt:1, s. 188.

[1308]Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 263. H. 200 yılına dek Kâbe örtülerinin kaldırılmadığı Hüseyin b. Hasan et-Tâlibî Kâbe'yi ele geçirince örtülerin tamamını kaldırdığı bildirilmektedir.

[1309] Maḳrîzî, Ebu'l-ʿAbbâs Aḥmed b. ʿAlî el-Ḥuseynî, **el-Mevâʿiẓ ve'l-İʿtibâr bi Żikri'l-Ḫıṭaṭ ve'l-ʾÂsâr** (nşr.), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1418H.Cilt: 1, s. 335; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 4, s. 8. Hilmi, s. 40; Dakn, s. 33. Kaynaklarda yer alan bilgiye göre örtünün üzerinde "*Bismillehi beraketün min Allah el-Halife er-Reşit emiri'l- Mü'minin, etâleallahu bekâ"* yazdığı nakledilmiştir.

" بسم الله بركة من الله للخليفة الرشيد عبد الله هارون أمير المؤمنين أكرمه الله"

zamanında Mekke'de[1310] 198/813'te ayaklanan İbnu'l-Aftas[1311] (diğer adıyla Hüseyin b. Hasan et-Tâlibî[1312]) Kâbe'nin dış duvarlarını biri sarı ince ipekten diğeri beyaz ve üzerinde besmele ve salavat yazılı iki yeni kisve ile örtmüştür[1313]. Halife Me'mûn (ö.218/833), İbnu'l-Aftas Mekke'deki isyanda yenilgiye uğradıktan sonra, Kâbe'ye yıllık iki kisve takdim etmeyi sürdürmüştür[1314].

Ezraḳî'nin[1315] bildirdiğine göre Kâbe'nin atlas örtüsünün Ramazan'a kadar dayanmadığı ve yırtıldığı Halife Me'mûn'a iletilmiştir. Bu durum Halife Me'mûn'u kutsal şehre her yıl gönderilen kisvelerin sayısını üçe çıkarmaya sevk ederek bu tarihten itibaren bir yılda üç örtü değiştirme uygulamasına geçilmiştir[1316]. Böylece, Kâbe'ye 8 Zilhicce'de kırmızı ipekten, 1 Recep'te beyaz Mısır keteninden ve 27 Ramazan'da beyaz ipekten bir örtü olmak üzere üç örtü örtülmeye başlanmıştır. Mortel'in de ifade ettiği gibi, Halife Me'mûn ve kendisinden sonra gelen Mütevekkil tarafından bazı değişiklikler yapılsa da her yıl Kâbe'ye üç örtü takdim etme uygulamasının en az 3/9. yy.ın ortasına kadar sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Me'mûn, Ramazan ayında asılan beyaz ipek kisvenin alt kısmı hac mevsiminde genellikle yırtıldığı için beyaz ipekten ikinci bir izârın asılmasını ve bunun 10 Muharrem'de

---

[1310] Muṭahhir b. Ṭâhir el-Maḳdisî, **el-Bed'u ve't-Târîḫ** (nşr.), I-VI, Mektebetu'ş-Şeḳâfeti'd-Dînîyye, Port Saʿîd, Cilt: 6, s. 109.

[1311] Ebû ʿAbdullâh Moğulṭây b. Ḳılîc el-Bekcerî, **el-İşâre ilâ Sîreti'l-Muṣṭafâ ve Târîḫu men Baʿdeh mine'l-Ḫulefâ** (nşr. Muḥammed Niẓâmuddîn el-Fetîḥ), Dimeşḳ-Beyrût, 1416/1996. s.509. Mortel, s. 35. İbnu'l-Aftas ismiyle maruf Muhammed b. Ali b. Hasen b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib'in Mekke'de kontrolü ele geçiren, meşruiyet iddialarıyla tahtta hak iddia eden bir Alevi olduğu nakledilmiştir.

[1312] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ,** s. 470; Mesʿûdî, **Murûcu'ẕ-Ẕeheb**, Cilt: 3, s. 440; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 2, s. 215. H. 200 yılında, Halife Me'mun, hac rehberliği yapmak üzere Süleyman b. Davud b. İsa b. Musa'yı gönderdiği zaman Muhammed b. Ali b. Hasen b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib Mekke'de ayaklanarak beyaz elbise giydiği, İmam Süleyman b. Davud b. İsa b. Musa'nın oradan ayrılarak Arafat'a gitmediği, insanların imamsız vakfeye durduğu nakledilmiştir.

[1313]Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 263; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 4, s. 60.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ الْأَخْيَارِ

Kumaşın *üzerinde "Bismillahirrahmanirrahim ve sallallâhü ala Muhammedîn ve ala ehli beytini et-tayyibine'l-ahyâr"* yazdığı rivayet edilmiştir.

[1314] Mortel, s. 35.

[1315] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 256; Mortel, s. 35.

[1316] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 225; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 65; Zerkeşî, **İʿlâmu's-Sâcid**, s. 52; Esedî, vr. 19a. İncelediğimiz kaynaklarda, Abbasî Halifesi Me'mun'un Kâbe'yi, Terviye günü kırmızı dibâc, Recep ayının ilk günü tüle benzer Kubâtî, 27. Ramazan. Kadir Gecesi ve bayramın yaklaşması münasebetiyle beyaz renkli dibâc kumaşından olmak üzere senede üç kere Kâbe'yi örttüğü zikredilmiştir.

وكان المأمون يكسوها ثلاث مرات؛ فيكسوها الديباج الأحمر يوم التروية، والقَباطي، وهي بفتح القاف، جمع قُبطية، بضمها، ثياب رقاق بيض مصرية، كأنها منسوبة إلى القبط، والضم من تغيير النسب، وهو خاص بالثياب، أما الناس فبالكسر، كذا قيل، يوم هلال رجب، والديباج الأبيض يوم سبع وعشرين في رمضان لأجل العيد.

kırmızı ipekten yeni izâr asılana kadar orada kalmasını emrettiği bildirilmektedir[1317]. Ayrıca halife Me'mûn'un Beytullah'ın hangi örtüyle daha güzel olduğunu sorduğu ve aldığı cevap üzere beyaz atlastan örtüyü h. 206 yılında Kâbe'ye örttürdüğü bildirilmektedir[1318].

Biz, incelemiş olduğumuz kaynaklardan Kâbe'ye örtülen örtülerin sadece binayı kapatan bir kumaş parçası olmadığını, bu örtülerin sembolik anlam taşıdığını da anlıyoruz. Yukarıdaki uygulamalardan görüldüğü üzere, Kâbe'ye örtülen üç örtü Ramazan ve Kurban Bayramları ile Âşûrâ gününde örtülmektedir. Bu günlerde Kâbe'ye bir nevi bayramlık giydirilmektedir. Ayrıca, Kâbe'ye 8 Zilhicce, Terviye günü "*dibâc*"dan "*kamîs*"[1319]; 10 Muharrrem, Âşûrâ gününde ise duvarların alt kısmı için "*izâr"*[1320] bununla birlikte arife gününde, Kâbe'ye ihram giydirildiği belirtilmektedir[1321]. Söz konusu *"kamîs"* ve "*izâr"* insan kıyafetidir. Kâbe binası insan bedenine benzetilmiştir. Kâbe'ye giydirilen örtünün üst yarısına *gömlek* anlamında *"kamîs"* adı verilmiştir[1322]. Düşey kesitten oluşan ve Kâbe'nin dış duvarlarının üst yarısını örtmek için tasarlanan *"kamîs" in* zilhicce'nin 8. gününde yerlerine asıldığı ve ertesi güne kadar birleştirilmediği zikredilmektedir. Ayrıca örtünün alt yarısına bedenin alt kısmını örten giysi manâsında *"izâr"* denilmektedir. "*İzar*"ın ise hacıların izdiham sırasındaki temasından zarar görmesini engellemek için bir sonraki ayın, yani Muharrem'in 10. gününe kadar yerleştirilmediği belirtilmiştir. Bu isimlerin teşbihen verildiği anlaşılmaktadır[1323]. Ezrakî'nin naklettiği bir rivayette, arife gününün bir gün öncesi olan terviye günü "*dibâc*" isimli atlas kumaştan bir *"kamîs"*in örtüldüğü ve dikilmediği, hacılar Mina'dan dönerken "*izâr*"ın birleştirildiği anlatılmaktadır. Aşure

---

[1317] Mortel,s. 35.

[1318] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 256; Ebu'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. ʿAlî, **Meŝîru'l-ʿAzmi's-Sâkin ilâ Eşrefi'l-Emâkin** (nşr. Muṣṭafâ Muḥammed Ḥuseyn eẑ-Ẑehebî), Dâru'l-Ḥadîŝ, Ḳahire 1415/ 1995, Cilt: 1, s. 362; Ḳalḳaşandî, **Ṣubḥu'l-Aʿşâ**, Cilt: 4, s. 285; Bâ Selâme, s. 253.

[1319] Ezherî, **Tehẕîbü'l-luġa**, Cilt: 1, s. 187. Kamîs (قميص) ismi insanın başından giydiği elbiseye verilmiştir.

[1320] Ebû Yûsuf Yaʿḳûb b. İbrâhîm el-Enṣârî**, el-Âŝâr** (nşr. Ebû'l Vefâ), Dâr'u'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, s. 385; İzâr (إزار): bedenin alt yarı kısmını örten elbiseye denir.
https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D9%85%D8%AA%D8%A3%D8%B2%D8%B1/(23. 06. 2022)

[1321] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1004.

[1322] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 255; Ḳalḳaşandî, **Ṣubḥu'l-Aʿşâ**, Cilt: 4, s. 283; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm,** Cilt: 3, s. 551.
وَحَدَّثَنِي جَدِّي، عَنْ سَعِيدِ بْنِ سَالِمٍ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، قَالَ: «كَانَتِ الْكَعْبَةُ فِيمَا مَضَى إِنَّمَا تُكْسَى يَوْمَ عَاشُورَاءَ إِذَا ذَهَبَ آخِرُ الْحَاجِّ، حَتَّى كَانَتْ بَنُو هَاشِمٍ، فَكَانُوا يُعَلِّقُونَ عَلَيْهَا الْقُمُصَ يَوْمَ التَّرْوِيَةِ مِنَ الدِّيبَاجِ؛ لِأَنْ يَرَى النَّاسُ ذَلِكَ عَلَيْهَا بَهَاءً وَجَمَالًا، فَإِذَا كَانَ يَوْمُ عَاشُورَاءَ عَلَّقُوا عَلَيْهَا الْإِزَارَ»

[1323] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1005.

gününde giydirilen *"izâr"*ın 27 Ramazan'a kadar bekletildiği ve ketenden (Kıbtiyye kumaşı) ikinci örtünün örtüldüğü bildirilmektedir[1324].

Kaynaklarda, Ca'fer el-Mütevekkil (240/854-55) halife olunca, kendisine kırmızı atlas örtünün, insanların çok dokunması nedeniyle daha Recep ayına gelmeden tahrip olduğunun bildirildiği, bu nedenle halifenin iki tane izâr gönderdiği ve örtüyü uzattırdığı nakledilmiştir. Ezraḳî, buna ilave olarak h. 240 ve 241 yıllarında olmak üzere iki ayda bir izâr gönderdiği bildirmektedir. Ayrıca Hâcib'in bu izârların fazla geldiğini, bir izârın yeterli olduğunu halifeye mektupla haber verilmiştir. Biriken örtülerin Kâbe'nin sandığına kaldırıldığı zikredilmektedir[1325]. Halife Mütevekkil'in h. 243'te Kisve'nin üst bölümünün şâzervâna kadar uzatılmasını istemiştir[1326]. Yukarıda kaydettiğimiz rivayetlerden anlaşıldığı üzere her yıl Kâbe'ye en az 3 adet Kisve gönderildiği anlaşılmaktadır. Ezraḳî[1327] 200/815-16 ile 244/858-59 yılları arasında Kâbe'ye toplam 170 kisve asıldığını bildirmektedir. Eski Kisvelerin kaldırılması seyrek aralıklarla gerçekleştirilmiştir. Bu uygulama 3/9. yy. boyunca devam etmiştir. Bu süreçte Kisvelerin kaldırma emri Abbâsî halifesinin yetki alanında kalmıştır. Dolayısıyla Kâbe'ye asılı Kisveleri halifenin açık yetkilendirmesi olmadan kaldırmanın halifenin otoritesini reddetmenin açık bir gösterisi olarak kabul edilmektedir[1328]. Bu durumun bir örneği İsmâil b. Yûsuf'un 251/865-66 senesinde kısa bir süre için şehrin kontrolünü Abbâsîlerin atadığı Vali Ca'fer b. el-Fadl'dan ele geçirmesi olayında görülmektedir. O ve taraftarlarının Kâbe'nin Kisve'sine ek olarak Kâbe'de ve Mescid-i Harâm'ın hazinesinde depolanan taşınabilir servetin çoğunu yağmaladıklarını nakletmektedir[1329].

[1324] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 252; Mortel, s. 34.

[1325] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, 256; Ḳalḳaşandî, **Ṣubḥu'l-Aʿşâ**, Cilt: 4, s. 286; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm,** Cilt: 3, s. 554; Tarîkî, s. 239; Mortel, s. 35. Mortel bu süreci şöyle izah etmektedir: Kâbe örtüldükten 6 ay sonra yeni bir örtü ile kaplanana kadar *İzâr* aşınıyordu. Bu nedenle Halife Mütevekkil, kırmızı ipek örtüden yapılan *kamis*in, yani üst yarım parçanın, düşey kesitlerinin yer seviyesine kadar uzatılmasını (240/854-55) ve kırmızı ipekten iki ekstra *izar*'ın döşenmesini emretti. Fiili uygulamada fazladan sadece bir *izar*ın yeterli olduğu görüldü. 4. ayın (*Rebius'sani*) ilk günü civarında asıldı. Son olarak, 243/857'de beyaz keten *kisve* daha önce olduğu gibi üst ve alt ayrı kısımlar yerine tek düşey parçalar halinde dokunmaya başlandı.

[1326] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 257; Ḳalḳaşandî, **Ṣubḥu'l-Aʿşâ,** Cilt: 4, s. 286*;* Tarîkî, s. 240.

[1327] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 263; Mortel, s. 35.

[1328] Mortel, s. 35.

[1329] Tarîkî, s.240; Mortel, s. 35. Zilhicce 263/Ağustos- Eylül 877 tarihinde bütün eski *Kisve*lerin Kâbe'den indirilerek ve Peygamber'in kabilesi olan Kureyş'in mensupları olan Mekkelilere, Büyük Mescid'in hizmetkarlarına ve kutsal şehrin yoksulları arasında eşit pay edildiği bildirilmiştir.

İslâm öncesi dönemde var olduğuna yukarıda temas ettiğimiz Kâbe'yi örtme adeti Abbasî Devleti ve sonrasında da devam etmiştir. Rivayetlerden Kisve'nin sadece Kâbe'yi örten bir örtü olmadığını aynı zamanda halifenin adını da taşıyan bir mührü gibi olduğunu düşünebiliriz[1330]. Bu dönemde dokunan Kisve'ye, genellikle Kurân-ı Kerîm'den âyetler içeren Arapça geniş kaligrafik hatlar yazılmıştır[1331]. Rivayetlerde beyaz, sarı, yeşil, kırmızı örtülerin varlığından söz edilmekle birlikte bugün aşina olduğumuz siyah örtünün İslâm'ın ilk dönemlerinde görülmediğini dile getirmeliyiz. Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh tarafından gönderilen örtülerin 579/1183-84 tarihlerine rastlayanının yeşil renkli olup üzerindeki yazıların kırmızı olduğu, halifenin hilâfetinin sonlarına doğru gönderdiği örtünün ise siyah renkli ve sarı yazılı olduğu kaydedilmiştir. Böylece Me'mûn'un getirdiği beyaz ipek örtünün rengi yaklaşık 370 sene kadar sonra siyaha çevrilmiş[1332] ve bu renk günümüze kadar devam etmiştir[1333]. Abbasi Devleti zayıfladığı zaman örtünün temininin bazen Mısır bazen Yemen'den sağlandığı, nihayetinde Mısır'dan teminine karar verildiği anlaşılmaktadır[1334].

Şekil 22'de mâbedin dört duvarını kaplayan *"Kisve"* örneği görülmektedir.

[1330]Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 5, s. 233; Maḳrîzî**, el-Mevâʿiẓ ve'l-ʾİʿtibâr**, Cilt: 1, ss. 335-336; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 2, s. 62; Tarîki, s. 237; Mortel, ss. 34, 35. Kaynaklarda bildirildiğine göre dokumanın merkezi Tinnis'tir. Tinnis'te dokunan ilk Kisvelerin parçaları, şehri ziyaret ettiğinde onları gören Mekkeli 3/9. yüzyıl tarihçisi Fâkihî tarafından tasvir edilmiştir. Bu tarif edilenlerin dördü 159/776, 162/770, 191/807 ve 206/822 tarihlidir. Hepsinin siyah dokunmuş kaligrafik yazılar taşıdığı ve bunların dokundukları dönemde görevde olan halifenin adının yazıldığı ilk ikisinde el-Mehdî, 3 ve 4. sırada Hârûn er-Reşîd ve el-Me'mûn'un bulunduğu belirtilmiştir. Fâkihî, en eski iki örneğin Tinnis'te dokunduğunu özellikle belirtir, Hârûn er-Reşîd tarafından sipariş edilen örtünün ise h. 199 senesinde Mısır'daki delta bölgesinde yer alan, Tinnis'e yakın diğer bir kasaba olan Tuna'da üretildiği bildirilmiştir. Tuna beldesi de Tinnis gibi mensucat mâmullerinin üretildiği yer olarak bilinmektedir. En eski üçüncü dokunan Kisve'de ayrıca Abbâsî vezirinin, yerel vali veya üretimlerine dahil olan diğer resmi görevlinin adını bulunmaktadır. Bu Kisveler 159/776, 191/807 ve 206/822 tarihli olup, beyaz Mısır keteninden (Kubâtî) yapılmıştır. Fâkihî'nin bahsettiği diğer bir Kisve parçası ise 197/813 tarihli ve Halife Emîn dönemindendir. Ancak bu dokumada, halifenin adı yerine, Me'mûn'un güçlü veziri, Fazl b. Sehl'in adını taşımaktadır.

[1331] Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm,** Cilt. 3, s. 552; Partin, 225.

[1332] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1007. Eyüb Sabri Paşa, Kâbe'nin Kisvesinin siyah renkli imal edilmesi hakkında siyah rengin Abbasîlerin şiârının bildirilmesi olduğunu kaydetmektedir. Bu hususta Abbasîler, Emevî Devletinin yıldızı sönünce Abbasilerin parlayan yıldız olduğunu, bunun halka siyah renkli sancaklarla bildirdiğini hatta siyah cübbe ve sarık kullanılması adetinin oluştuğunu beyan etmektedir.

[1333] Ünal, **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Cilt: 24, s. 18.

[1334] Ali Haseni Harbuti,**Tarihü'l-Kâbe**, Dârü'l-Cil, Beyrut, 1987, s. 173.

Şekil 22: Kâbe Örtüsü "Kisve"

Kaynak: Abdülğanî, s. 43.

Görebildiğimiz kadarıyla Kâbe örtüsünün tarihi, Kâbe tarihiyle bütünlük arz etmekte ve her dönemde varlığını korumaktadır. Tarih boyunca, Müslümanların "*Kisve*"ye verdikleri değer, Kâbe'nin kutsiyetinin bir göstergesi sayılmıştır[1335]. Halifelerin Kâbe örtüsünün Mekke'ye nakli ve Kâbe'ye örtünün örtülmesi hususunda gösterdikleri ihtirâm, ihtimâm ve yapılan törenler seyahatnamelerde detaylıca anlatılmaktadır[1336]. Anlatılardan, yapılan törenlerle siyasî bir vecibenin yerine getirildiği ve dönemin siyasî iktidarı için bir güç gösterisi mahiyetinde olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Yine yukarıda hususiyetlerini etraflıca anlattığımız "*Kisve*"nin "dibâc" gibi değerli kumaşlardan hazırlanması ayrıca ramazan, zilhicce ve muharrem gibi kutsal günlerde bir insan gibi *"kamîs", "izâr"* ve *"ihrâm"* ile giydirilmesi dinde ortaya çıkan tezâhür ve olguları da işaret ettiğini söyleyebiliriz. Burada Kâbe'nin örtüsü, beşer kültürünün bir ürünü olarak dinî bir fenomeni canlandırmaktadır. Bilindiği üzere Din Fenomenolojisi, dinlerde görülen kutsalın tezahürlerini anlamaya çalışır[1337]. Kanaatimizce, *"Kisve"*yi fenomolojik bakış açısı değerlendirmek Kâbe'ye yüklenen anlamı ve değeri anlamamızı kolaylaştıracaktır. Bizce, *"Kisve"* taşın üzerini kaplayan basit bir örtüden öte; gizemi, kutsallığı, kültür ve medeniyeti yansıtmaktadır.

[1335] Safiyyürrahman el-Mübarekfûrî, **Tarihu Mekkete'l-Mükerreme**, Mektebetü Dâru's-Selam, Riyâd, 2002, s. 42.
[1336] Nâsır-ı Hüsrev, s. 89, 91; İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 54; İbn Baṭûṭa, **Rıḥletu İbn Baṭûṭa**, Cilt: 1, s. 130.
[1337] Mustafa Alıcı, Kutsal'a Giden Yol: Dinler Tarihi'nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi, **Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, V Sayı: 3, 2005, s. 74.

Yukarıda, *"Kisve"* için rengarenk diyebileceğimiz beyaz, sarı, yeşil, kırmızı örtülerin kullanıldığını zikretmiştik. Örtüde kullanılan renklerin dinî bir yönü olmadığını söyleyebiliriz. Zira yöresel kumaşların renkleri tabiîdir dolayısıyla keten, ipek gibi kumaşların yerel özelliklerini ihtiva ettiğini ifade edebiliriz. Diğer taraftan, *"Kisve"* de kullanılan siyasî simge niteliği içeren renkler de tercihî olup dinsel bir vasıf taşımamaktadır. Daha önce zikrettiğimiz üzere, Abbâsî Halifesi Me'mûn'la (813-833) yaygınlaşan beyaz örtü geleneği, yine Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'tan (1180-1225) sonra yerini siyasî anlayışla siyah örtüye bırakmıştır. Daha sonra da siyah renkte sabit kalınmıştır.

Kâbe tarihi boyunca varlığı sürekli olan Kâbe'nin örtüsünün bakımı ve değişimi kurumsal hale gelmiştir. *"Kisve"* hizmetleri, *"Sidâne"* ve *"Hicâbe"* kurumları tarafından yerine getirilmiştir. Bu bahisler, tezimizin *İkinci Bölüm*'ünde yer aldığı için onlara burada yer vermiyoruz.

2.2.9. Mîzâb (ميزاب)

Kâbe'nin tamamlayıcı unsurlarından biri de *"Mîzâb"*dır. *"Mîzâb"* (ميزاب) kelimesi, suyun akması anlamına gelen "v-z-b" (وزب) kökünden türemiştir[1338]. "*Mi'zêb*", "*mirzêb*", "*mesāb*" kelimelerinin "*suyun aktığı yer*" manâsında kullanıldığı[1339], bu kelimenin aslen Farsça olduğu ve Arapçaya geçtiği nakledilmiştir[1340]. Fârisiler, *"mîzâb"* kelimesinin çok eskiden kullanılan bir kelime olduğunu, bu kelimenin yerine "*nâvadân*" (ناودان) kelimesinin kullanıldığı belirtmektedir[1341]. Türkçe'de "*Altınoluk*" diye adlandırılan Kâbe'nin oluğu için ise daha çok "*Mîzâb-ı Kâbe"* ve "*Mîzâb-ı rahmet*" tabiri kullanılmaktadır. Türkçe ve

---

[1338] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 341.

[1339] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 1, s. 213; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 24.
والمِئْزاب: المِرزابُ، وَهُوَ المَثْعَبُ الَّذِي يَبُولُ الماءَ،

[1340] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 1, s. 796.

[1341] Amîd (Farhang Farsi, Jibi), s. 999.
Mizâb, **Lügat Name Deh-Huda**.
https://vajehyab.com/dehkhoda/%D9%85%DB%8C%D8%B2%D8%A7%D8%A8(26. 06. 2022)
Kâbe çatısında biriken suyun Hicr-i İsmâil'e akması için yapılan oluk Mîzâbü'r-rahme'nin günümüz Farsçasında "Nâvadân-ı Rahmet" olarak kullanıldığı görülmektedir.
ناودان رحمت
«ناودان رحمت» (به عربی: میزاب الرحمة) یا «ناودان طلا»، ناودانی از طلاست که بر بام کعبه نصب شده و به سمت حجر اسماعیل است. هرگاه باران بر بام کعبه ببارد، آب از ناودان در این فضای حجر اسماعیل می‌ریزد. به اعتقاد مسلمانان، اینجا مدفن اسماعیل و مادرش هاجر و بسیاری از پیامبران است.

Farsça'da "*rahmet"* kelimesinin mecâzen yağmur manâsını da ifade etmesi, bu tabire adı geçen dillerde ikili bir anlam kazandırmıştır[1342].

Kâbe damında biriken suların tahliyesi, bir karış genişliğinde, duvardan iki karış dışarıda "*mizâb-ı Kâbe*" adı verilen oluk ile sağlanmıştır[1343]. Kâbe'nin oluğu, binanın Rükn-i Garbî ile Rükn-i Şâmî arasını oluşturan kuzeybatı duvarının üzerinde ve tam ortasındadır. Ezraḳî, oluk aracılığı ile suyu Hicr'e döküldüğünü ve oluğun uzunluğunun 4 zirâ (2 metre), genişliği ve derinliği ise 8 parmak (16 cm.) olarak kaydetmiştir[1344]. Şekil 23'te görüldüğü gibi "*mizâb-ı Kâbe*" ve "*mîzâbın sakalı*[1345]" denilen bir eklenti vasıtası ile biriken yağmur suları, Hicr-i İsmâil adı verilen Kâbe'nin bitişiğindeki zemine akmaktadır[1346].

Şekil 23: Mîzâb-ı Kâbe ve Mizâbın Sakalı

Kaynak: Abdülğanî, s. 51.

Kaynaklarda, Kâbe'nin Hz. İbrâhim zamanındaki inşasında bir tavanın bulunmadığı[1347] ve bu durumda Mîzâb'ın varlığına ihtiyaç duyulmadığı[1348] belirtilirken Kusay b. Kilâb zamanında da hurma dalları ve odunla inşa edilen tavanda[1349] yağmur suyunu akıtacak bir unsurun olmadığı kaydedilmiştir[1350]. Ezraḳî, Mizâb'ın, ilk defa, Kureyşliler'in Kâbe'yi inşası zamanında, mâbedin damındaki suyun tahliyesi için yapıldığını[1351], Abdullah b. Zübeyr (64/684) zamanında

---

[1342] Ahmet Özel, "Altın Oluk" **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 1989. Cilt: 2, s. 537.
[1343] İbn Baṭṭûṭa, **Rıḥletu İbn Baṭṭûṭa**, Cilt: 1, s. 373*;* Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm,** Cilt: 4, s. 317.
[1344] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 291.
[1345] Özel, Cilt: 2, s. 537. Altınoluğun ucunda, suyun aşağı doğru hafifçe akmasını sağlamak için yapılmış lihyetü'l-Mîzâb (oluğun sakalı) veya zaknü'l-Mîzâb (oluğun çenesi) denilen bir çıkıntı mevcuttur.
[1346] Wensinck- J.Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, Cilt: 4, s. 317.
[1347] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 66; Bâ Selâme, s. 82; Tarîki,s. 53.
[1348] Tarîki, s. 211.
[1349] Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṡrî, **Aḥkâmu's-Sulṭâniyye** (nşr.), Dâru'l-Ḥadîṡ, Ḳahire.
[1350] Tarîki, s. 211.
[1351] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 164; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:1, s. 130. Bâ Selâme, s. 231.

yenilendiği kaydetmektedir[1352]. Kâbe, Haccâc'ın (74 /693) tadilâtıyla daraltılmış, bu tadilât esnasında Mîzâb'ın bulunduğu duvar içe çekilmiştir. Mîzâb, yeni yapılan duvarda önceki yerine yerleştirilmiştir[1353]. Fâkihî[1354], Mizâb'ın Abdülmelik b. Mervan (ö. 86/705) tarafından altından yapıldığını belirtmektedir.

Oluk, *"rahmet oluğu"* anlamında "*Mizâb el-rahme*" olarak da adlandırılır[1355]. Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715), hükümdar olduğu zaman Mekke valisi Hâlid b. Abdullah Kasrî'ye 30 bin altın göndererek *Mizâbü'r-Rahme*'nin altın levhalara kaplatılmasını emretmiştir. Seyyah Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) Mizâb hakkında "*'Oluk' Kâbe'nin güney tarafında, ortada yer alır, üç arşın uzunluğundadır ve baştan başa altınla yazılıdır.*" demektedir[1356]. Eyüp Sabri Paşa(ö. 1308/1890),, Mizâbü'r-Rahme'nin 960/612-13 yıllarında gümüş levhalarla tezyin edilmesi sebebiyle *"Gümüşoluk"* ismiyle de anıldığını, daha sonraları "*Mizâbü'r-Rahme"*nin altınla kaplanmasıyla *"Altınoluk"* isminin kullanılmaya başlandığını kaydetmektedir[1357].

Mizâb, fizikî şartlarda Kâbe'nin damındaki suyun tahliyesini sağlarken, sembolik olarak da anlam kazanmıştır. Fâkihî'nin ifadesiyle kıble, Mizâb ile Rükn-i Şâmî arası, kıblenin tam noktasıdır[1358]. Kâbe'nin her ciheti kıble olmakla beraber Hz. Peygamber namazda kıble olarak Mekke'de iken Makâm-ı İbrâhim tarafına[1359], Medine'de iken "Mizâb" yönünde yönelmeyi tercih etmiştir[1360]. Bu bilgiler ışığında, Mizâb'ın Medine-i Münevvere, Beytü'l-Mukaddes, Şam, Filistin, Akka tarafından namaz kılanlar için kıble göstergesi olduğunu düşünebiliriz[1361]. *Mizâb*, yukarıda ifade

---

[1352] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 209.
[1353] Tarîki, s. 212.
[1354] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 213.
[1355] Ḳalḳaşandî, **Ṣubḥu'l-Aʿşâ,** Cilt: 12, s. 234.
[1356] Nâsır-ı Husrev, **Sefernâme,** Çev. Abdülvehhab Tarzî, s. 114.
[1357] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 966.
[1358] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 184; Wensinck- J. Jomier, **The Encyclopaedia of İslâm**, Cilt: 4, s. 317.
[1359] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 30. Makâm-ı İbrâhim'in kıble olması, Hz. İbrâhim'in (as) uygulamasına dayanmaktadır. Hz. İbrâhim'in taşın üzerine çıkarak insanları hacca davet etmesinin akabinde burasının kıble yapıldığı nakledilmektedir.
[1360] Fâkihî, Cilt: 1, s. 18; .Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 184.
حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ يَزِيدَ قَالَ: ثنا عُثْمَانُ بْنُ عُمَرَ قَالَ: ثنا شُعْبَةُ، عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ، عَنْ يَحْيَى بْنِ قَمْطَةَ قَالَ: إِنَّ عَبْدَ اللهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا قَالَ: فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا} [البقرة: 144] قَالَ: " حِيَالَ مِيزَابِ الْكَعْبَةِ "
[1361] Ḳalḳaşandî, **Ṣubḥu'l-Aʿşâ**,Cilt: 4, s. 259.

ettiğimiz maddî ve manevî anlamı hasebiyle tarih boyunca ilgiye mazhar olduğu için, bazı melik ve zenginler tarafından da Kâbe'ye hediye edilmiştir[1362].

2.2.10. Şâzervân (الشاذروان)

Kâbe'nin bir diğer tamamlayıcı unsuru *"şazervan"*dır (الشاذروان). "Şâzervân", Kâbe'nin duvarlarının temeline bitişik olarak yapılan ve yerden yüksek çıkıntı teşkil eden yerlerine verilen bir isimdir. Fâsi, şazervanı Kâbe'nin doğu, batı ve güney tarafında bulunan, temellerinin üzerini kaplayan ve taştan yapılmış yükselti olarak tanımlamaktadır[1363].

Kaynaklarda, Farsça menşeli *"şadırvan"* kelimesi, Arapça'da *"şâzervân"* kelimesine karşılık gelmektedir[1364]. "*Şadırvan"* (شادروان), Farsça'da "*büyük perde, set, engel, değerli halı*" anlamlarında kullanılmaktadır. Padişahların saraylarında kapı oluşturmak için kullanılan perdeye veya birinin içeriye girmesine engel olması amacıyla konulan perdeye de bu isim verilmektedir. Ayrıca, suyun girmesine mâni olacak sete de bu isim verilmiştir. Fışkıran su, suyun şiddetli kaynaması ve suyun havuz hale gelmesi de aynı kelimeyle anlatılmaktadır İstanbul Türkçesinde de *"Şadırvan"* (شادروان) kelimesinin kullanıldığı ve *"su kaynağı"* anlamına geldiği belirtilmektedir. Ayrıca, Çeşme misilli su mahfazasına verilen bu ismin, ev, cami, saray ve medreselerde abdest almak ve su içmek amacıyla yapıldığı kaydedilmektedir[1365]. Dolayısıyla, kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde *"şâzervân"* ile *"Şadırvan*"ın benzer fonksiyonlar için adlandırıldığını söyleyebiliriz. *"Şâzervân"*, Mültezem'de[1366] ve Kâbe'nin içinden sayılan Hicr-i İsmâil tarafında yoktur[1367]. Yüksekliği 1 karış ile 2.5 karış arasında değişmektedir. Mermerden yapıldığı bildirilmiştir[1368].

[1362] Bâ Selâme, s. 232.
[1363] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:1, s. 155.
[1364]Amîd (Farhang Farsi, Jibi), s. 685;
https://www.vajehyab.com/dehkhoda/%D8%B4%D8%A7%D8%AF%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%86
[1365] James, **Müntehabât-ı Lugât-i Osmâniyye**, s. 451;
https://abadis.ir/fatofa/%D8%B4%D8%A7%D8%AF%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%86/
[1366] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 10.
[1367] Fâsi, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 155; Tarîkî, s. 185.
http://www.alharamain.gov.sa/index.cfm?do=cms.conarticle&contentid=5821&categoryid=996.(15. 10. 2022)
[1368] Nevevî, **Tehẕîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât**, Cilt: 3, s. 162; Bâ Selâme, s. 179.

Şekil 24'te mermerle kaplanmış *"şâzervân"* [1369] görülmektedir.

Şekil 24: Şâzervân'dan Görünüm

Kaynak: Abdülğanî, s. 50.

Ezraḳî ve Ezraḳî'den rivayet eden Fâsi'nin verdikleri bilgiye göre Kâbe'nin üç tarafındaki "*şâzervân"* taşlarının adedi 68, Rükn-.i Yemânî ile Rükn-i Garbî arasındakiler ise 25 adettir. Bunlardan Kâbe'nin arka tarafında bulunan ve kapatılan kapının eşiği durumunda olan taş 3.5 zirâdır (1,75 metre). Bu taş ile Rükn-i Yemânî arasında 4 zirâ (2 metre) mesafe bulunmaktadır. Ezraḳî'nin verdiği bilgiye göre Rükn-i Yemânî ile Rükn-i Haceru'l-Esved arasında 19 taş bulunmaktadır. "*Şâzervân*"ın yüksekliğinin 16 parmak (32 cm.), genişliğini ise 1 zirâ (50 cm.) olarak kaydetmiştir[1370]. Nevevi'nin verdiği bilgiye göre "*şâzervân"*, Kâbe duvarına yapışık, bazı yerlerde 1, bazı yerlerde 1.5, bazı yerlerde ise 2 karış olan zarif bir unsurdur[1371]. Abdülğanî, "*şâzervân"*ın bir başka fonksiyonuna değinir. O, "*şâzervân"* sadece sızabilecek sular sebebiyle Kâbe'nin duvarlarının korunmasını değil aynı zamanda monte edilen halkalarla Kâbe'nin örtüsünü sabitlemeyi sağladığını vurgulamaktadır[1372].

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda *"şâzervân"*ın yapılış sebeplerine çok az yer verilmiştir. Muhtelif kaynaklarda Kâbe'nin sellere marûz kaldığı ve bu nedenle

[1369] Kürdî, **Târîḫu'l-Ḳavîm**, Cilt: 3, s. 17.
[1370] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 10; Fâsi ʿ**İḳdü'ş-Şemîn**, Cilt: 1, s. 224.
[1371] Nevevî, **Tehẕîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât**, Cilt: 3, s. 162.
[1372] Abdülğanî, s. 50.

"*şâzervân"* ünitesinin selle çok yıpranan mâbedin aslî unsuru olmayıp temelleri kuvvetlendirmek için inşa edildiği belirtilmiştir. İlk defa ne zaman yapıldığına dâir kesin bilgi olmamakla birlikte, "*şâzervân"* ismine değinilmeden Huzâalılar zamanında var olduğu düşünülmüştür. "*Şâzervân"*ın varlığına, *"Farre Seli"*nden çıkarım ile delil getirilmiştir[1373]. Kaynaklarda, Farre Seli'nden[1374] sonra, Kâbe'yi selden korumak için bent yapıldığı ve bu bentin Kureyş binayı yenileyene kadar kaldığı bilgisi mevcuttur. Mekke şehir tarihçisi Fâsî (ö. 832/1429) Kureyş'in Kâbe binasını kısalttığı bilgisini vermekte, ancak *şâzervân*'ın ilk defa ne zaman yapıldığı bilinmediği nakledilmektedir[1375]. Biz burada şu değerlendirmeyi yapabiliriz: İslâm fukahâsından İmâm Malik (ö. 179/795) ve İmâm Şâfiʿî' (ö. 204/820), şâzervân ve Hicr-i İsmâil'in ikisinin de Kâbe'den olduğunu dolayısıyla tavafın "*şâzervân"*ın arkasından yapılması gereğinden bahsetmektedir[1376]. Dolayısıyla İmâm Malik'in yaşadığı h. 179'dan önceki yıllarda "*şâzervân*"ın var olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.11. Ravzan (روزن)

Tezimizde yer verdiğimiz Kâbe'nin mütemmim cüzlerinden sonuncusu *"ravzan"*dır. (رُوزن). *"Ravzan"* duvarın çatıya yakın yüksek yerinde duvar içinde küçük pencere şeklinde[1377], bırakılan oyuğun ismidir[1378]. "*Ravzan*" (رُوزن) isminin Farsça olduğu bildirilmiştir[1379]. Kürdî, "*ravâzan*" (روازن) kelimesinin karşılığının "*küvve*" (الكُوّة) olduğunu ifade etmektedir. İbn Manẓûr, *"küvve"* (الكُوّة) kelimesini duvardaki oyuk, delik ve pencere için kullanmıştır[1380]. Bu ismin Urduca'da delik ve

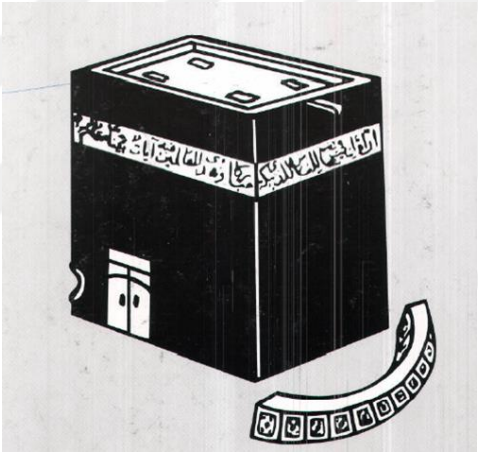

[1373] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 166; Tarîkî, s. 191.
[1374] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 166; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 80; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 314; Kürdî, **Târîḫu'l-Ḳavîm**, Cilt: 2, s. 243. Kaynaklarda, *Farre Seli*'nin Kâbe'nin idaresi Huzaalıların elinde iken Mekke'yi tesir altına alan bir sel olduğu; Farre isimli bir kadın ile ismi bilinmeyen bir erkeğin bu sel nedeniyle öldüğü için bu sele *Farre Seli* adı verildiği bildirilmektedir. Ayrıca selin çok kuvvetli olduğu, sel sularının önüne gelen her şeyi, yukarı Mekke'den aşağı Mekke'ye attığı ve Kâbe'ye de girdiği nakledilmiştir.
[1375] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 156.
[1376] Şâfiʿî, **Tefsîru'l-ʾİmâm eş-Şâfiʿî** (nşr. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân), I-III, Dâru't-Tedmuriyye, Suudi Arabistan 1427/2006, Cilt: 3, s. 1086. Tavaf Şâzervân'ın üzerinden yapılırsa, Şâzervân Kâbe'den sayıldığı için tavaf uygun şekilde yapılmamış olur denmektedir.
[1377] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 89.
[1378] İbn Manẓûr**, Lisân'l-ʿArab,** Cilt:13, s. 179; Ebû Bekr b. Ebî Şeybe ʿAbdullâh b. el-ʿAbsî, **Muṣannef** (nşr. Saʿd b. Nâṣır eş-Şetrî), I-XXV, Dâru Kunûzi İşbîliyâ, Riyad 1436/2015. s. 461.
[1379] Ṣâḥib, **Muḥîṭ fî'l-Luğa**, s. 294.
[1380] İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 13, s.179; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 7, s. 299.

çukur anlamında olduğu, hapishane gibi mekânların ışık alması için yapılan küçük delik için kullanıldığı aktarılmaktadır[1381]. Kâbe'nin tavandaki iç kısmının aydınlatılması, binanın yukarıdan ışık alması için[1382] üst tavandan alt tavana açılan dört[1383] veya beş penceresi[1384] olduğu rivayet edilmektedir. Verilen bilgiler ışığında, "ravzân", çatı penceresi olarak düşünülebilir[1385].

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, Kâbe'nin İbn Zübeyr inşası öncesindeki yapımlarında binanın damında *"ravzân"* a dair bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla *"ravzân"* ın ilk defa İbn Zübeyr tarafından, binanın iç tarafına ışık vermesi için yapıldığını söyleyebiliriz.Şekil 25'te aşağıya aydınlık vermesi için yapılan *"ravzan"* isimli dikdörtgen şeklinde pencereler görülmektedir[1386].

Şekil 25: Tavanında *"Ravzan"* Bulunan Abdullah b. Zübeyr'in İnşa Ettiği Kâbe

Kaynak: Ubeydullah Muhammed Emîn Kürdî, **Kâbetü'l Muazzama el-Haraman eş-Şerifan Imâraten ve Tarîhân,** Fihrisetü'l-Mektebetil-Melik Fahd, Medine, 1419H, s. 93.

[1381] https://rekhtadictionary.com/meaning-of-rauzan?lang=ur

[1382] Esedî, vr. 16a.

فجعله في الروزان التي في سقفها للضوء.

[1383] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 290; Nâsır Ḫusrev,131; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 147. Nâsır-ı Hüsrev, Kâbe'nin dört köşesinde camlı dört pencerenin bulunduğunu ve bunların aydınlık sağlayıp, yağmurun girmesine engel olduğunu belirtmiştir.

[1384] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr,** s. 54. İbn Cübeyr'in anlatımına göre bir ışıklık ve aydınlatma (مضاوئ) vazifesi gören Kâbe'nin beş penceresi vardır. Hepsinde nakışlı Irak camı bulunmaktaydı ve biri tavanda diğer dördü de Kâbe'nin dört bir köşesinde olmak üzere beş adet pencere mevcuttu. Ancak İbn Cübeyr bunlardan birisinin tonozun altında kaldığı için görünmediğini belirtmektedir.

[1385] Ebû Yûsuf Yaʿḳûb b. İsḥâḳ **es**-Sikkît, **Iṣlâḥu'l-Manṭıḳ** (nşr. Muḥammed Marʿab), Dâru İḥyâʾi't-Turâsi'l-ʿArabî, 1423/2002, s. 124

[1386] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 290, 293.; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 133*;* İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 109*;* İbn Zahîra, *s. 85.*

Kürdî, ravzanların yerini tarif ederken ilkinin Rükn-i Garbî, ikincisinin Rükn-i Yemânî, üçüncüsünün Haceru'l-Esved tarafında ve dördüncüsünün de Rükn-î Yemânî ile Haceru'l-Esved arası hizasında bulunduğu, ışığın içeri girmesini sağladığı ve dörtgen şeklinde olduğunu kaydetmektedir[1387].

Nâsır-ı Hüsrev ve İbn Cübeyr, Seyahatnâmelerinde söz konusu pencerelerden bahsetmektedir. Seyyahların verdiği bilgilerde yağmurun girmesine mâni olması için Irak camı kullanıldığı belirtilmektedir[1388].

Ezraḳî, Abdullah b. Zübeyr zamanında yapılan Kâbe'nin inşaatını anlatırken, bahse konu pencerelerde malzeme olarak San'a'dan getirtilen *"belak"* isimli beyaz mermerin kullanıldığı kaydetmektedir[1389]. İbn Zahîra, söz konusu dört küçük pencerenin 843 senesinde Kâbe'nin onarımında çatı yenilenirken içeri yağmur girmemesi için kaldırıldığı ve onlardan herhangi bir iz dahi bırakılmadığını nakletmektedir[1390].

Yukarıda detaylarını verdiğimiz ettiğimiz Kâbe'nin ana binası ile her bir mütemmim cüzünün tarihî süreç içerisinde anlam kazandığını söyleyebiliriz. Başlangıçta taş üstüne taştan yapılmış dört duvarlı, sade ve ibtidâi bir mâbedin, zamanla kısmen değiştiği ve yenilendiği görülmektedir. Kâbe'nin Hz. İbrâhim'den sonra, basit bir yapıdan mürekkeb bir yapıya dönüştürüldüğü, aynı zamanda kapısından oluğuna değerli malzemeler kullanılarak inşa ve tanzim edildiği dikkatlerden kaçmamaktadır.

2.3. MESCİD-İ HARÂM (المسجد الحرام)

Kâbe'nin bir ismi olarak Birinci Bölüm'de yer verdiğimiz *"Mescid-i Harâm"* terkibi bizzat Kâbe[1391] için kullanıldığı gibi Kâbe alanının etrafındaki tavaf bölgesi[1392] ile Mekke veya Mekke Haremi'nin de ismi olmuştur[1393]. Kâbe'nin etrafına "*Mescid-i*

[1387] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 147, 148.
[1388] Nâṣır Ḫusrev, s.131; İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr, s.** 54.
[1389] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 290; Esedî, Vr;16a, Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm,** Cilt: 3, s. 68.
[1390] İbn Zahîra, s. 50; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 147; Esedî, vr. 9a.
[1391] Esedî, vr. 20b.
[1392] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 287; Mâverdî, **el-Aḥkâmu's-Sulṭâniyye**, s. 246; Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh b. Bahâdır eş-Şâfiʿî ez-Zerkeşî, **İʿlâmu's-Sâcid bi Aḥkâmi'l-Mesâcid**, s. 57; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 438; Cevâd ʿAlî, **Mufaṣṣal**, Cilt: 7, s. 46.
[1393] Öztürk, **Hicaz Albümü**, s. 41.

Harâm" veya "*Harem-i Şerîf*" adı verilir. İslâm'da ibadet yapısının ismi olan "*mescid",* Allah'a adanmış ve içinde Allah için dua edilen ibadet yeri anlamına gelmektedir.

"Mescid-i Harâm" Kur'an-ı Kerîm'de özellikle Mekke haremini anlatmak için kullanılmıştır[1394]."*Hürmetli mescid"* anlamına gelen "*Mescid-i Harâm*" ifadesi Kur'an-ı Kerîm'de 15 kere geçmektedir[1395]. *"Mescid-i Harâm"* terkibindeki *"Harâm"* terimi ihtirâmı ifade etmektedir[1396]. Dinî bakış açısı ile ifade edersek, belirgin coğrafî sınırlara sahip, kendisi ve içindekilerin kutsal sayıldığı yerler *"Harâm*'dır[1397]. Siyasal bir terim olarak "*harem*" bir şehir devletinin arazi sınırlarının belirlenmesi anlamına gelmektedir[1398]. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, "*Harâm*"ın kapsadığı mıntıka hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Ezrakî'de yer alan bir rivayette Hazvere'den Mes'â'ya kadar olan kısım "*Harâm"* olarak tanımlanmıştır[1399]. Ya'kubi'ye göre "*Harâm"*, Ecyâd ile Kuaykıan arasında yerdir ve Kâbe bu alanın ortasında yer alır[1400]. Nâsır-ı Hüsrev'e göre ise Kâbe, Harâm'ın ortasında; "*Harâm"* ise Mekke'nin tam ortasında yer almaktadır[1401]. Hamidullah, "*Harâm*" teriminin yarı dinî, yarı siyasî bir anlam taşıdığını; bu terime İslâm öncesinde sadece Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde değil, aynı zamanda Filistin, Yunanistan ve diğer yerlerde de rastlandığını belirtmektedir[1402]. Kanaatimizce, Mekke'de Kâbe'nin, Medine'de Hz. Muhammed'in mescidinin sadece bir ibadet yeri olmayıp aynı zamanda dinî, idâri ve siyasal bir merkez olması "*Mescid-i Harâm*" terkibini açıklar niteliktedir.

[1394] **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,** "Mescid"**,** (Yayın kurulu: Ali Sevgilili, Doğan Hasol, Bülent Özer), Yem Yayın, İstanbul,1997 , Cilt: 2, s. 1204.

[1395] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/ 144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide, 5/2; Enfâl, 8/ 34; Tevbe, 9/ 7, 19, 28; İsrâ, 17/1; Hac, 22/25, 48; Fetih, 48/27. ayetlerde olmak üzere "el- Mescidi'l-Harâm" terkibi 15 yerde bulunmaktadır.

[1396] Zebidî, Cilt: 6, s. 49.

[1397] Hamidullah, **Hz. Peygamber'in Savaşları,** s. 29. Hamidullah, dinî bakış açısı ile haramı *"Burada kuşlar ve vahşi hayvanlar avlanamaz, ağaçlar kesilemez, kan dökülmesine izin verilemez ve buraya sığınan insan suçlu bile olsa güvendedir"* şeklinde izah etmiştir.

[1398] Hamidullah, **Hz. Peygamber'in Savaşları,** s. 30. Hamidullah'ın verdiği bilgiye göre Medine şehir devlet anayasasında Medine *Haram* bölge kabul edilmiş, Hicri 9. Yılda Tâif şehri teslim olunca bu şehirde *Haram* kabul edilmiştir.

[1399] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 62; Maḳrîzî, **İmtâʿu'l-Esmâʿ**, Cilt: 8, s. 194; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, ss. 149.

[1400] Yaʿḳûbî, **Büldân,** s. 153.

[1401] Nâsır-ı Hüsrev, s. 108; Çelikkol, s. 45.

[1402] Muhammed Hamidullah, **Hz. Peygamber'in Savaşları**, s. 29.

Partin[1403], Kâbe'yi merkez Arabistan'ın temel dinî mâbedi olarak nitelendirir. Mâbedin kutsal bir alanın (*harâm*) ortasında yer aldığını ifade ederek aslında *Mescid-i Harâm'*ı anlatmaktadır. Şekil 26'da görüldüğü gibi mâbedin etrafını kuşatan ve ibadet için kullanılan boş alan mevcuttur[1404].

Şekil 26: Mescid-i Harâm'ın Görünüşü

Kaynak: Mirza and Shaawoosh, s. 1.

Mescid-i Haram'ın şekilsel özelliğini tarif eden Nâsır-ı Hüsrev[1405], buranın uzunluğunun doğudan batıya doğru; genişliğinin ise kuzeyden güneye uzandığını kaydetmektedir. Ayrıca mescidin köşelerinin yuvarlağa yakın olduğu ve tam dikdörtgen olmadığını belirtir. Mekke'de "*Harâm"* bölgesinin sınırları tespit edilmiş bunları belirtmek amacıyla sütunlar dikilmiştir. Bu sütunların Hz. İbrâhim zamanından kaldığı belirtilmiştir[1406]. Mekke *"Harâm"*ı konusu tezimizin Dördüncü Bölüm'ünde etraflıca yer almaktadır. Tekrara mahâl vermemek için bu bölümde Mekke *"Harâm*"ını anlatmıyoruz.

Mescid-i Haram, tarihi süreç içerisinde gelişmiştir. Hz. İbrâhim Kâbe'yi inşa ettiği zaman mâbedin etrafında ev, mesken ve dükkân gibi hiçbir şeyin olmadığı aşikârdır. Daha sonraki dönemlerde, Amâlika, Cürhüm ve Huzâalıların Kâbe'ye olan hürmet ve tazimleri sebebiyle mâbedin etrafında mesken tesis etmedikleri[1407], ancak

[1403] Partin, s. 225.
[1404] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ,** s. 287; Zerkeşî, **İʿlâmu's-Sâcid, s.** 57; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 438.
[1405] Nâsır-ı Hüsrev, s. 109. Seyyâh Nâsır-ı Hüsrev mescitte namaz kılınırken her cihetten Kâbe'ye dönülmesi gereği mescidin köşeleri meyilli ve yuvarlağa yakın tesis edildiğini belirtir.
[1406] Hamidullah, **Hz. Peygamber'in Savaşları**, s. 30.
[1407] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1051.

Kusay b. Kilâb zamanında Kâbe'nin etrafında evlerin imar edilmeye başlandığı kaydedilmiştir. Ayrıca Dâru'n-Nedve'nin Kusay b. Kilâb zamanında Kâbe'nin Rükn-i Şâmî tarafında inşa edildiği nakledilmektedir[1408]. İncelemiş olduğumuz kaynakların vermiş olduğu bilgilerden Hz. Muhammed ve Hz. Ebû Bekir zamanlarında, Kâbe'nin etrafında bir duvar olmadığı, insanların Mescid-i Haram alanına kapı olarak adlandırılan evlerin arasındaki boşluklardan girdiği anlaşılmaktadır. Hz. Ömer'in (17/638) ve Hz. Osman'ın (26/646) dönemlerinde ihtiyaca binaen bazı evlerin istimlak edilerek alanın genişletildiği ve alanı çevreleyen bir duvar yapıldığı bildirilmektedir[1409]. Ezraḳî'nin bildirdiğine göre, İbn Zübeyr (64/683-73/692) döneminde Mescid-i Harâm'ın etrafındaki evler, sahiplerinden satın alınarak bu arsalar mescid sahasına ilave edilmiştir. Dolayısıyla Mescid-i Harâm biraz daha genişletilmiştir. Bu süreçte Dâru'n-Nedve, Mescid-i Harâm sahası içerisindedir. Bu dönemde mescidin tavana ve kubbeye sahip olup olmadığı net değildir. Ezraḳî, halkın gölgelenmek için duvarların dibinde oturduğunu nakletmektedir[1410]. Yine kaynakların verdiği bilgilerden Abdülmelik b. Mervan'ın (685-705) mescide ilavede bulunmayıp sadece mescidi tamir ettirdiği, orayı süslettiği ve mescide tavan yaptırdığı, ayrıca onun Mescid-i Harâm'a mermer direkler diktirip üzerlerine tek kemer inşa ettirttiği, tavanını da sâc ağacı ile kaplattığı, mescidin iç döşemesinde mermer ve fuseyfusa adı verilen mozaik kullandığını öğrenmekteyiz[1411]. Yukarıda verilen bilgilerden Abdülmelik zamanında, Mescid-i Harâm'ın bakım, onarım ve süsleme işlerinin tamamlandığı anlaşılmaktadır. Zira, Mescid-i Harâm, Velid b. Abdülmelik (86/705-96/715) ile Ebu Cafer Mansûr (138/754-139/775) dönemleri arasında tadilât görmemiştir. Sadece Ebu Cafer zamanında kuzey istikâmetinden bir alan mescide ilave edilmiştir[1412]. Bu dönemde Mekke vâlisi Ziyad Ubeydullah, halife adına Mescid-i Harâm'ın bakım ve onarımı yaptırarak, mescide bir de minare ilave ettirmiştir. Ebu Cafer, Şeybe b. Osman'ın evi ile Dâru'n-Nedve'ye bitişik kemer inşa etmiştir[1413].

[1408] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 109; Esedî, vr. 22a.
[1409] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 69; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 296*;* İbn Zahîre, s. 177; Esedî, vr. 21a; Abdülğanî, s. 78.
[1410] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt, 2, s. 70.
[1411] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt, 2, s. 73; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm,** Cilt. 4, s. 439.
[1412] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt. 4, s. 439; Abdülğanî, s. 78.
[1413] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt, 2, s. 72; Esedî, vr. 21b; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt. 4, s. 440.

Halifelerin Mescid-i Harâm'a yönelik hizmetlerine tezimizin Üçüncü Bölümü'nde etraflıca yer verdiğimiz için bu bölümde detaya girmiyoruz. Aşağıda, tarihi İslâm öncesine dayanan Mescid-i Harâm'a giriş ve çıkışı sağlayan kapılar hakkında bilgi vermeyi uygun gördük.

Bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan, duvar veya bölme boşluğuna *"kapı"* denilmektedir[1414]. Diğer bir ifadeyle *"kapı"* bir mekâna giriş çıkış için kullanılan açıklıktır[1415]. Pratik kullanımda kapılar; şehir surları, kale, ev ve mescid gibi mimarî yapıların iç bölümleriyle bağlantı sağlayan, içeriye açılan girişlerdir[1416]. Herhangi bir mekâna girişi ve çıkışı düzenleyen yapı elemanı olan "*kapı"* toplumsal kullanımda bu somut tanımın dışında kullanılabilmekte ve insan yapısı herhangi bir fiziksel çevrede bulunan kapı genellikle giriş ve çıkışlarını düzenlediği mekânların adıyla anılmaktadır[1417]. Yukarıda temas ettiğimiz üzere Kâbe etrafındaki binalar mâbede çok yakın inşa edilmiştir. Kâbe'nin gölgesi ile buradaki binaların gölgelerinin birbirine karıştığı ve mâbedle evler arasında dar bir meydan oluşmuştur. Bu meydan; ilk mescidi oluşturup üstü açık *Harâm*'ı teşkil etmektedir. Bu meydana açılan dar sokakların nihayetlerine "*Harâm'ın veya mescidin kapıları*" şeklinde isim verilmiştir[1418]. Ulaşabildiğimiz kaynaklarda yer alan bazı rivayetlerde de *Mescid-i Harâm'ın kapıları* olduğuna dâir bilgiler mevcuttur. Örneğin, Ezraḳî[1419], Câhiliye Dönemi'nde, Mekke'ye tavaf için gelenlerin kıyafetlerini *Mescid-i Haram'ın kapısında* çıkardıkları rivayet etmektedir. Diğer bir rivayette, risaletten önceki süreçte Kâbe'nin inşasında Haceru'l-Esved'in yerine konması esnasında ihtilafa düşen Kureyşlilerin mescidin kapısından ilk giren kişinin taşı yerine koymasında ittifak ettikleri anlatılmakta ve bu kişinin Hz. Muhammed olduğu nakledilmektedir. Burada ifade edilen mescidin kapısından kastın Benî Şeybe Kapısı (Bâb-ı Benî Şeybe) olduğu bildirilmiştir[1420]. Kaynaklarda gördüğümüz bu rivayetlerden de anlaşıldığı gibi Câhiliye Dönemi'nde Mekke şehrinin giriş çıkış kapıları ve Mescid-i Harâm'ın

---

[1414] Doğan Hasol, "Kapı", **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü,** Yem Yayın, 14. Baskı**,** İstanbul, 2016, s. 237.
[1415] Uğur Tanyeli, Metin Sözen, "Kapı", **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul, 1999, s. 158.
[1416] Adnan eş-Şerîf**,** "Ebvâbü'l-Mescidi'l-Harâm" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) Cilt: 1, s. 593.
[1417] **Eczacıbaşı Sanat ansiklopedisi,** "Kapı", Cilt:2, s. 944.
[1418] Lammens, "Mekka", s. 630.
[1419] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 176.
[1420] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 179, 208; Şerîf**,** Cilt: 1, s. 593.

kapıları olduğu anlaşılmaktadır[1421]. İslâmiyet'ten önce varlığı bilinen söz konusu kapılar, İslâmiyet'ten sonra da varlığını korumuştur. Kâbe'nin avlusuna giden yolların uçlarında yer alan ve "*kapı*" olarak isimlendirilen bu girişlerin dört ana yönde bulunduğu belirtilmektedir[1422]. Kâbe'nin etrafındaki evlerin avluya açılan kapıları, Harem'in kapıları sayılmaktadır. Ayrıca, bu kapıların o evlerde oturan kabilelerin isimlerini aldığı kaydedilmektedir[1423]. Câhiliye döneminde Metâf'a 19 kapı açıldığı[1424], bu kapıların çoğunun da başka kapılara açıldığı zikredilmektedir[1425]. Mekke tarihçisi Ezraḳî (ö. 250/864) Mescid-i Harâm'ın 23 kapısı, 43 kemeri; Fâkihî (ö. 272/886) ise 23 kapı, 40 kemeri bulunduğunu kaydetmektedir[1426]. Ya'kūbî (292/905) ve İbn Rüste'nin (ö. 300/913) verdiği bilgiye göre de mescitte 23 kapı bulunmaktadır[1427]. Nâsır-ı Hüsrev (ö. 481/1088) mescidin 18 kapısı olduğunu kaydetmiştir[1428]. Eyüp Sabri Paşa, Mescid-i Harâm'ın doğuya açılan 4, güneye açılan 7, batıya açılan 3, kuzeye açılan 5 kapısı olduğunu beyan etmektedir[1429]. Nakledilen bu rivayetlere göre mescidin kapılarının bazılarının zamanla kaybolduğu, bazılarının isminin değiştiği, ihtiyaca göre artırıldığı, kapıların arasına kapı yapıldığı veya aynı isimle tanımlanan birden fazla kapının olduğu anlaşılmaktadır[1430]. Dolayısıyla tarihi süreç içerisinde kapıların miktarı olarak farklı rakamlar verilmiştir[1431].

Mekke tarihçileri olan Ezraḳî ve Fâkihî'nin eserlerinde yer verdiği Mescid-i Harâm'ın sa'y yapılan doğu tarafında zikredilen kapılar şunlardır: Benî Şeybe, Dâru'l-Kavârir, Nebî, Abbas b. Abdülmuttalib, Benî Hâşim.

Mescidin Yemânî tarafında yer alan kapılar şunlardır: birinci kapı Benî Âiz, ikinci kapı Benî Süfyân, üçüncü kapı Safâ, dördüncü kapı Benî Mahzûm, beşinci

---

[1421] Çelikkol, s. 41. Mekke şehrinin kapıları: Bâbu'l-Malât, Bâbu'ş-Şebîke, Bâbu'l-Mesfele olarak belirtilmiştir.
[1422] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2. s. 1063.
[1423] Çelikkol, s. 45.
[1424] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1063; Çelikkol, s. 45.
[1425] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr,** s. 82.
[1426] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, ss. 86-93; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, ss. 167-170.
[1427] Yaʿḳûbî, **Büldân**, s. 153; İbnu Rüste, **el-Aʿlâḳu'n-Nefîse**, s. 46.
[1428] Nâsır-ı Hüsrev, s. 109.
[1429] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1063.
[1430] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 87; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 167; İbnu Rüste, **el-Aʿlâḳu'n-Nefîse**, s. 46; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 8, s. 541. Bu kaynaklarda verilen bilgiye göre adı geçen *Dâru'l-Kavârir* kapısının kaybolduğu veya adı değiştirilerek *Kayıtbay* olduğu düşünülmektedir.
[1431] Şerîf**,** Cilt: 1, s. 597. Ezraḳî, Fâkihî ve İbn Rüste Mescid-i Harâm'ın kapı adedini 23 olarak verirken İbn Cübeyr ve İbn Battuta'nın 19, İbrâhim Refet Paşa'nın 25 ve Bâ Selâme'nin 26 olarak vermesi ve isim farklılıkları mezkûr kapıların tarihi süreç içerisinde yenilendiğini ve çoğaldığını göstermektedir.

kapının özel bir ismi bilinmemektedir, ancak Ezraḳî bu kapıyı Benî Mahzûm kabilesinin kapılarından biri sayar, altıncı kapı Benî Teym, yedinci kapı Ümmü Hâni[1432].

Batı tarafındaki birinci kapıya Benî Hakîm b. Hizâm veya Benî Zübeyr b. Avvâm kapısı denir. İkinci kapı Terziler, üçüncü kapı Benî Cumah, dördüncü kapı Ebi'l-Buhteri b. Hâşim el-Esedî'dir. Beşinci kapının ismi bildirilmemiş, bununla birlikte Dâr-ı Zübeyde Sokağı'na açıldığı kaydedilmiştir. Altıncı kapı ise Benî Sehm kapısıdır[1433].

Şam tarafında bulunan kapılar şöyledir: Birinci kapı Amr b. el-Âs, ikinci kapının adı bilinmemekle beraber Dârülacele'de kapatılan kapı olduğu bildirilmektedir. Üçüncü kapı Dârü'l-Acele, dördüncü kapı Kuaykıân, beşinci kapı Dârü'n-Nedve, altıncı kapı Şeybe b. Osman olarak beyan edilmektedir[1434].

Biz, kapılar hakkındaki bilgileri Eyüp Sabri Paşa'nın eserinde yer verdiği tasnifi esas alarak aktaracağız[1435].

1- Doğu Kapıları

Mescid-i Harâm'ın doğu tarafında yer alan 4 adet kapı *"Mescid-i Harâm'ın Doğu Kapıları"* olarak adlandırılmıştır. Bu kapıların bilinen diğer isimleri ve özellikleri şöyledir:

Bâbü's-Selâm Kapısı: Bu kapı, İslâm öncesi zamanlarda mâbedin ana girişlerinden biridir. Bu dönemde mâbedin büyüklüğü ile Metâf'ın genişliğinin birbirine yakın ölçülerde olduğu bildirilmiştir. Kureyşlilerin her iki evde bir Mescid-i Harâm'a çıkan bir yol yaptığı ve bunlardan birinin de Kâbe muhafızı Şeybe b. Osman'ın evinden çıkan yolun üzerinde bulunan kemerli kapı olduğu kaydedilmiştir[1436]. Bu kapı, Câhiliye döneminde "*Bâb-ı Benî Abdişşems"* ismiyle anıldığı gibi İslâmi dönemde de onların ismiyle anılmaya devam ettiği[1437] ayrıca Şeybe b. Osman'ın evinin önünde yer aldığı için *"Bâb-ı Benî Şeybe"* ismiyle meşhur olduğu

[1432] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 90.
[1433] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 91.
[1434] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 93; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, ss. 167-170.
[1435] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2. s. 1063.
[1436] Mirza and Shaawoosh, s. 218.
[1437] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 83; Imâd Tâhir, "Bâbü's-Selâm", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, s. 323. Kapının bulunduğu yerde meskûn Kureyşli iki meşhur isim kapının ismi olduğu görülmektedir.

belirtilmektedir[1438]. Ayrıca, "*Bâbu'l-Azâm"* ve "*Bâbu'l-Kebîr"* isimleri de kullanılmıştır. Mezkûr kapı, *"Sel Kapısı"* ismiyle de tanınmaktadır. Hz. Ömer, Mescid-i Harâm'ı su basmasından korumak amacıyla bent yaptırana kadar, bu taraftan basan sel nedeniyle Beytullah'ın zarar gördüğü bildirilmiştir[1439].

Kapıya verilen *"Selâm"* isminin Hz. Muhammed'e isnat edilen ve içerisinde "*Selâm*" ifadesi bulunan bir duaya da[1440] nispet edildiği ifade edilmektedir[1441]. Kaynaklarda, Hz. Peygamber'in ve halifelerin bu kapıdan girdiği ve bu kapının üç kapıya daha açıldığı zikredilmiştir[1442]. İbn Cübeyr umreye gelenlerin Benî Şeybe Kapısı'ndan girip tavaf yaptıklarını ve Safâ Kapısı'ndan çıkarak sa'ya gittiklerini, Safâ Kapısı ile Safâ tepesinin arasının yetmiş altı adım olduğunu belirtmektedir[1443]. Kaynaklardan öğrendiğimiz bir başka bilgi de iki adet sütun tarafından taşınan üçlü bir kemer vasıtası ile girilen bu kapının üzerinde altınla süslenen küçük bir pencerenin bulunduğudur[1444].

Kanaatimizce Mescid-i Harâm'ın en meşhur kapısı, Şekil 27'de görülen "*Benî Şeybe Kapısı*"dır. Câhiliye Dönemi'nin *"El-Emîn"*[1445] Muhammed'i ile İslâm döneminin Hz. Muhammed'inin kullandığı bu kapının birçok hatıraya şahit olduğu söylenebilir. Zira, kapının nesiller boyu yerinde kaldığı, 1967'de eski Metâf'ı genişletmek için kaldırıldığı ve tarihî yerinin belli olması için yere siyah mermerle çerçeve yapıldığı kaydedilmiştir. Bununla birlikte, daha sonra Zemzem Kuyusu için boru hattı döşenerek ve zemzem suyunu çekecek pompalar kurularak yapılan yenilemelerle 1972'de mezkûr işaretlemelerin de kaldırıldığı anlatılmaktadır[1446].

[1438] Esedî, vr. 24a; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1063.
[1439] Tâhir, Cilt: 4, s. 323.
[1440] Şâfiʿî, **Musned**, Cilt: 1, s. 138; Ḥavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 254; İbn Ebî Şeybe, **Muṣannef**, s. 541.
Said el-Müseyyeb'den bildirilmiştir ki: O, beyti (Beytullah) *görünce "Ey Allah'ım! Sen Selâmsın, Selam Sendendir. Ey Rabbimiz! Bize Selâm ile hayat ver."*
ابن عُيَيْنَةَ، عن يَحْيَ بن سَعيدٍ، عن مُحمد بنِ سَعيدٍ، عن أبيه سَعيدِ بنِ المُسَيَّبِ:
-أَنَّهُ كانَ حِينَ يَنْظُرُ إلى البيت، يقول: اللَّهُمَّ أَنتَ السَّلامُ، ومنك السَّلامُ، فَحَيِّنَا ربَّنَا بالسَّلامُ
[1441] Tâhir, Cilt: 4, s. 323; Ahmed b. Abdullah et-Taberî, **El-Kırâ li Kâsıdi Ümmü'l-Kura,** (thk. Mustafa es Sekâ) Dâru'l-Fikr, 1983. s.255.
[1442] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr,** s. 82; Tâhir, Cilt: 4, s. 323; Meraj Nawab Mirza, Abdullah Saleh Shaawoosh, s. 218. İslâm'ın ilk asırlarında Mekke'ye hac için gelen sultan ve emirlerin bu kapıyı kullandıkları ifade edilmiştir.
[1443] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr,** s. 82.
[1444] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 87; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 167; İbnu Rüste, **el-Aʿlâḳu'n-Nefîse**, s. 46.
[1445] İbn İsḥâḳ, es-Sîre (nşr. Süheyl Zekkâr), s. 108; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt:1**,** s. 197.
[1446] Mirza and Shaawoosh, s. 218.

Şekil 27: Benî Şeybe Kapısı

Kaynak: Mirza and Shaawoosh, *" The Bani Shayba Gate"s*. 218.

Bâbü'n-Nebî: Bu kapı *"Bâbü'n-Nisâ"* ve *"Bâbü'l-Cenâiz"* isimleriyle de bilinmektedir[1447]. Nâsır-ı Hüsrev[1448], *"Bâbü'n-Nebî"* kapısından kapıdan çıkınca Attarlar Çarşısı'na çıkıldığını, Hz. Peygamber'in evinin de burada bulunduğunu ve bu kapıdan mescide girdiğini nakletmektedir. Seyyâh İbn Cübeyr de[1449] bu kapının iki kapıya daha açıldığını kaydetmektedir.

Bâbü'l-Abbâs: Kaynaklarda bu kapının Abbâs b. Abdülmuttalib'in evinin karşısında olduğu için bu ismi aldığı, ayrıca bu kapıya *"Bâbü'l-Cenâiz"*[1450] de denildiği ve üç kapıya daha açıldığı aktarılmıştır[1451].

Bâb-ı Ali: Eyüp Sabri Paşa[1452] bu kapıyı *"Bâb-ı Benî Hâşim"* olarak nakletmektedir. Seyahatnamelerde bu kapının Hz. Ali'nin namaz için mescide gittiği kapı olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca Bâb-ı Ali'nin üç kapıya daha açıldığı bildirilmiştir[1453].

2- Güney Kapıları

Mescid-i Haram'ın güney tarafında yer alan 7 adet kapı *"Mescid-i Harâm'ın Güney Kapıları"* olarak adlandırılmıştır. Bu kapıların kullanılan diğer isimleri ve özellikleri şöyledir:

[1447] Esedî, vr. 24b; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1064.
[1448] Nâsır-ı Hüsrev, s. 109, 110.
[1449] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr,** s. 82.
[1450] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1064.
[1451] İbn Cübeyr, **Rihletu İbn Cübeyr,** s. 82.
[1452] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1064.
[1453] Nâsır-ı Hüsrev, s. 110.; İbn Cübeyr, **Rihletu İbn Cübeyr,** s. 82.

Bâb-ı Bâzân: Ayn-ı Bâzân denilen kuyuya yakın olduğu için bu isim verilmiştir. Arap Câhiliye devrinde ise *"Bâb-ı Benî Âiz"* ismiyle anılmıştır[1454].

Bâb-ı Bağle: İslâm'ın ilk döneminde bu kapının "*Bâb-ı Benî Süfyân b. el-Esed"* veya *"Bâb-ı Hayyâtîn"* ismiyle tanındığı kaydedilmiştir[1455]. Fâsî *"Bâb-ı Bağle"*[1456] isminin hangi sebeple kullanıldığını bilmediğini ifade etmektedir[1457]. Kaynaklarda bu kapının Safâ kapısına yakın olduğu ve "*Bâb-ı Bağle"* isminin verilmesi sebebinin hac ve umre hasebiyle buraya gelenlerin bineklerini bu mıntıkaya bırakmaları olabileceği belirtilmiştir[1458]. Kanaatimizce de *katır* anlamına gelen *"Bağle"* (بغلة) ismi bu kapıya ad olmuş olabilir. Zira, Mescid-i Harâm'ın dört bir yanındaki kapıların isimleri, kapının bulunduğu yer ile işlevselliği ile alâkalı olduğunu göstermektedir.

Bâbu's-Safâ: Kaynaklarda Benî Mahzûm kabilesinin burada oturduğu için kapının asıl isminin "*Bâb-ı Benî Mahzûm"* olduğu kaydedilmiştir[1459]. Safâ ile Mescid-i Harâm arasında evleri bulunan Benî Adî b. Kâb kabilesi münasebetiyle de bu kapı *"Benî Adî b. Kâb Kapısı"* olarak bilinmektedir[1460]. İbn Cübeyr, en büyük kapının "*Safâ Kapısı"* olduğunu bildirmekte ve say yapmaya bu kapıdan çıkıldığını kaydetmektedir[1461]. Bilhassa tavafı tamamlayarak Metâf'tan çıkan hacı ve umreciler, Safâ Kapısını sıklıkla kullandığı için bu kapı ana kapılardan sayılmaktadır[1462]. Bilindiği üzere, hac ve umrede tavaftan sonra Safâ ile Merve tepeleri arasında sa'y yapılması gereklidir. Sa'y, hac ve umre ibadetlerinde, Safâ'da başlayıp, Merve'de sona

---

[1454] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 1065.
[1455] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 1065.
[1456] İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 11, s. 33. "Bağle" (بغلة) katır anlamına gelmektedir.
[1457] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 313.
[1458]Tâhir, "Bâb-ı Bağle" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) / işraf Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428. Cilt: 4, s. 289.
[1459] Esedî, vr. 24b; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 1065; Adnan eş-Şerîf, "Bâbü Ecyâdi'l-Kebîr**"** **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) / işraf Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428. Cilt: 4. s. 281.
[1460] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 76; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 157; Umer Arîk, "Bâbü's-Safâ" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) / işraf Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428. Cilt: 4. s. 364.
[1461] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr,** s. 83.
[1462] Arîk, Cilt: 4. s. 364.

eren 7 defa gidiş dönüşün adıdır[1463]. Bu ibadet için Mes'â mahalline gidiş yolunun ve kapısının yoğun kullanılması dolayısıyla seyyahların bu kapıyı en büyük kapı olarak nitelendirilmesi tabî görünmektedir.

Bâb-ı Ciyâd: *"Ciyâd"* kapısının iki büyük ve iki küçük olmak üzere dört adet olduğu, ikisinin *"Bâbü'd-Dekkakıyn"*[1464] ismiyle anıldığı ve halk arasında bu kapının *"Bâb-ı Ciyâd-ı Sağîr"*[1465] olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Bâb-ı Mücâhid: Bu kapının kaynaklarda diğer isminin *"Bâbu'r-Rahme"* olduğu kaydedilmektedir. *Bâb-ı Ciyâd* ve *Bâb-ı Mücâhid* kapılarının Benî Mahzûm kabilelerinin kullanımında olduğu belirtilmiştir[1466].

Bâb-ı Medrese-i Şerîf-i Aclân: Bu kapı *"Bâb-ı Ben-î Temîm"* ve "Bâbü'l-alâkayn" isimleriyle tanınmasına rağmen medreseye bitişik olduğu için "*Bâb-ı Medrese-i Şerîf-i Aclân*" ismi ile meşhur olmuştur[1467].

Bâb-ı Ümmühâni: Ümmühâni bint-i Ebî Tâlib'in evinin bitişiğinde olduğu için bu isimle anılan kapı, "*Bâbü'l-Melâiye"*, "*Bâbü'l-Velûc"*, "*Bâbü'l-Urûc"*, "*Bâb-ı Ciyâd-ı Kebîr"*, ve *"Bâb-ı Ebî Cehil"* isimleri ile de bilinmektedir[1468].

3- Batı Kapıları

Mescid-i Haram'ın batı tarafında yer alan 4 adet kapı *"Mescid-i Harâm'ın Batı Kapıları"* olarak adlandırılmıştır. Bahse konu kapıların kullanılan diğer isimleri ve meşhur olmuş özellikleri şöyledir:

Bâb-ı Harûre: bu kapıya verilen isim Mekke valilerinden Vekî b. Seleme'nin annesinin ismidir[1469]. Vekî, annesi vefat edince annesini bu kapının önüne defnettirdiği için, kapının 'Harûre' kapısı ismiyle meşhur olmuştur. Ayrıca, "*Bâb-ı Benî Hakîm b.*

[1463] Kürdî, **Târîẖu'l-ḳavîm**, Cilt: 5, s. 135.
[1464] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr,** s. 83.
[1465] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1065.
[1466] Esedî, vr. 24b; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1065.
[1467] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1067.
[1468] Esedî, vr. 24b; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1067.
[1469] Esedî, vr. 24a.

Hızâm", "Bâb-ı Ben-î Zübeyr b. Avvâm", *"Bâb-ı Hırâmiyye/Bâbü'l-Vedâ*"[1470] ve halk arasındaki adı *"Bâbü'l-Azvera"* isimleriyle de bilinmektedir[1471].

Bâb-ı İbrâhim: *"Bâb-ı Ebû Ubeyde-i Bekrî İbrâhim"* ismiyle de bilinen bu kapının bulunduğu yerde İbrâhim isimli bir kişinin terzilik yaptığı ve kapının eski isminin *"Bâbü'l-Hayyâtîn"* olarak bilindiği kaydedilmiştir[1472]. İbn Cübeyr "*Hayyâtîn*" isimli bir tane olduğunu belirtmektedir[1473].

Bâbü'l-Umre: Kaynaklarda bu kapı genellikle mu'temirin çıktığı kapı olduğu kaydedilmektedir. Bu nedenle *"Bâbü'l-Umre"* ismi aldığı kaydedilir.[1474] İbn Cübeyr, bu isimde bir tane kapının olduğunu belirtmektedir[1475]. Eyüp Sabri Paşa bu kapının eski ismini *"Bâb-ı Benî Sehm"* olarak zikretmektedir[1476]. Kaynaklarda kapının Terziler Çarşısı'na nispetle "Hayyâtîn" isminin kullanıldığı, bu anlamda "*Bâbü'l-Hayyâtîn"*[1477] ya da *"Hanâtîn*"[1478] ismiyle de anıldığı ayrıca mezkûr kapının Câhiliye döneminde var olduğu belirtilmektedir. Hz. Peygamberin de bu kapıyı kullandığı, Mescid-i Harâm'a "*Benî Şeybe"* kapısından girip, "*Hannâtîn"* kapısından çıktığı bildirilmiştir[1479].

4- Kuzey Kapıları

Mescid-i Haram'ın kuzey tarafında yer alan 5 adet kapı *"Mescid-i Harâm'ın Kuzey Kapıları"* olarak adlandırılmıştır. Söz konusu kapıların sıklıkla kullanılan diğer isimleri ve meşhur olmuş özellikleri şöyledir:

Bâbu's-Südde: Kaynaklarda "*Südde"* isminin neden kullanıldığı konusu ihtilaflı olmakla birlikte kapının muhtemelen bir dönem kapatıldığı için bu ismin

---

[1470] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1068; Tâhir, "Bâbü'l-Hazvera", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah), İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, s. 302.
[1471] Tâhir, s. 302.
[1472] Esedî, vr. 24a; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1070.
[1473] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr,** s. 83.
[1474] Esedî, vr. 24a.
[1475] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr,** s. 83.
[1476] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1070.
[1477] Tâhir, "Bâbü'l-Hayyâtîn, **"Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah),** İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, s 308.
[1478] Tâhir, "Bâbü'l-Hayyâtîn", Cilt: 4, s. 308.
[1479] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 379; Tâhir, "Bâbü'l-Hayyâtîn", Cilt: 4, s. 308.

verildiği bildirilmektedir[1480]. Ayrıca Kuaykuân'dan Mescid-i Harâm'a giren sele engel teşkil eden setin burada yapılması nedeniyle bu ismin verildiği [de] düşünülmektedir[1481]. Bu kapı ayrıca *"Amr b. As"*[1482] ve *"Bâbü'l Atîk"*[1483] isimleriyle de bilinmektedir.

Bâbü'l-Acele:[1484] Kaynaklarda hakkında çok fazla malumâtın olmadığı bu kapı sadece *'Bâbü'l-Basîta'*[1485] ve *"Dâru's-Sahabe*"[1486] isimleri ile kaydedilmiştir.

Bâbü'l-Kutbî: Eyüp Sabri Paşa[1487] bu kapının *Bâb-ı Ziyâde-i Nedve*'nin batı tarafında olduğu kaydetmektedir.

Bâb-ı Ziyâde-i Nedve:[1488] Kaynaklarda bu kapının *Bâb-ı Kutbî'*nin kuzey yönünde olduğu kaydedilmiştir[1489].

Bâbü'd-Derîbe (Derbiyye, Düreybe): Bu kapının Mescid-i Harâm'ın Kuzey duvarı ve Şark rüknü hizasında, Bâbü's-Selâm kapısının yakınında eski kapılardan birisi olduğu zikredilmektedir[1490].

Yukarıda, Kâbe'yi kuşatan Mescid-i Harâm'ın kapıları hakkında verdiğimiz malûmattan da anlaşıldığı üzere, Beytullah'a dört taraftan kapılarla girilmektedir. Mescitlerin genellikle tevhidi sembolize için tek kapısı olmasına rağmen Mescid-i Harâm'ın pek çok kapılı olması dikkate değerdir. Yukarıda tezimizin Birinci Bölüm'ünde temas ettiğimiz üzere Kâbe'nin birçok ismi mevcuttur. bunlardan bir ismi *"Mescid-i Harâm",* bir diğer ismi de *"Kıble"*dir. Kanaatimizce Harâm bölgede Mescid-i Harâm'ın kapılarından hangisinden girilirse girilsin her yönden kıbleye dönülmektedir. Kapılar, çok yönlü kıblenin her yönden oluşunu da ima eder. Bu

---

[1480] Adnân el-Yâfi, "Bâbü's-Südde" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah), İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, 320.

[1481] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 170.

[1482] Esedî, vr. 24a.

[1483] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1071.

[1484] Esedî, vr. 24a.

[1485] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1071.

[1486] Tâhir, "Bâbü'l-Bâsıtıyye" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah),** İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, s. 286.

[1487] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1071.

[1488] Esedî, vr. 24a.

[1489] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1071.

[1490] Esedî, vr.24a; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1072; Abdullah el-Abbâdî, "Bâbü'd-Derbiyye"**, Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah), İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, s. 311.

kapılar, Kur'an-ı Kerîm'de beyan edilen *"Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir* [1491]*."* ayetini anlatır niteliktedir. Hac ve umre ibadetinin dünyevî ve uhrevî sembolik anlamlar taşıdığı muhakkaktır. Bu ibadetler için dünyanın dört bir yanından akın akın gelen insanlar Mescid-i Harâm'ın kapılarından girmekte ve Beytullah'a ulaşmaktadırlar. Bizce kapıların çokluğu da tıpkı hac ve umre ibadetinin tabiatında var olan sembolik değerleri taşımaktadır. Bize göre, Hüccâc ve mu'temirin bu kapılardan geçişinde sergilediği somut ve soyut görüntüsü çokluktan tekliğe (kesretten vahdete) akışı sunmaktadır. Bahse konu kapılar, herhangi bir kapıdan giren kimseyi kesretten vahdete, zâhirden bâtına diğer bir ifadeyle mutlaka dosdoğru istikâmet olan *"Kıble"* ye eriştirir. Netice itibariyle Mescid-i Harâm, *"Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin*."[1492] ayetinin işaret ettiği nihaî hedeftir ve ulûhiyyetin teneffüs edileceği ubûdiyyet makâmıdır. Ulûhiyyetin, ezan vasıtasıyla ilânı da aşağıda zikredeceğimiz minarelerden sağlanmaktadır. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, İslâm'ın ilk yıllarında Mescid-i Harâm'da minarelerin varlığına rastlanmamakta, mescidin zaman içerisinde ihtiyaca binâen hem genişlediği hem de daha mütemmim hale geldiği görülmektedir.

Sözlüklerde *minâre* (مِنارة) kelimesi aydınlık ve üzerine kandil konan yer anlamına gelmektedir[1493]. Mi'zene (مِئذَنة) ise müezzinin ezan okumak için çıktığı yerdir[1494]. Burç gibi yüksek mimarî kütle [1495] veya yüksek ve ince yapılı kule şeklinde olan *"Minâre"* ile *"mi'zene"* namaz vakitlerini Müslümanlara günde beş vakit ilan etmek için kullanılır. Sözlüklerde bu iki kelime birbiri yerine kullanılarak, Minâre (منارة) kelimesi, mi'zene (مِئذَنة) veya mü'zene (مُؤذَنة) kelimeleriyle tanımlanmıştır[1496]

[1491] Kur'an-ı Kerîm, Bakara, 2/115.
[1492] Kur'an-ı Kerîm, Bakara, 2/144; İbnu'l-ʿArabî, **Tefsîr**, s. 90.
[1493] İbn Manẓûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 5, s. 240; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 7, s. 564.
[1494] Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa,** Cilt: 15, ss. 16, 215; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 8, s. 12; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 303.
[1495] Abdu'l-Vehhâb Ebû Süleyman, "Bâbu's-Selâm Minara", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah), İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, s. 341.
[1496] Ezherî, Tehẕîbu'l-Luğa, Cilt: 15, ss. 16, 215; İbn Manẓûr, Lisân'l-ʿArab, Cilt: 8, s. 12; Zebîdî, Tâcu'l-ʿArûs, s. 303.

*"Minâre"*nin Mescidin içinden veya dışından girişi bulunur, beldeler arasında farklı şekil ve yükseklikliere sahiptir[1497].

Mekke tarihçileri Ezraḳî ve Fâkihî[1498]; Halife Mehdî (ö.169/785) zamanında Mescid-i Harâm'da minârelerin mevcut olduğunu bildirmektedir. Rivayetlerde Halife Mehdî zamanında Mescid-i Harâm'da müezzinlerin ezan okudukları dört minarenin olduğu ve minarelere merdivenle çıkıldığı kaydedilmiştir. Minarelerden birincisinin Benî Sehm kapısı yanında, Amr b. Âs'ın evi üzerinde olduğu ve buradan ezan okunduğu belirtilmiştir. İkinci minarenin Terziler Çarşısı ile Hazvere arasında Ecyâd tarafında yer aldığı yine *"Mekkelilerin Minaresi"* ismiyle maruf üçüncü minarenin Dâr-ı b. Abbâd ile Sûku'l-Leyl civarında bulunduğu zikredilmektedir. Dördüncü minarenin de doğu istikametiyle Şam cenahındaki duvar arasında olduğu ve Dâru'l-İmâre ile set arasında bina edildiği belirtilmektedir[1499]. *"Minâretü Ziyâdetü Dâru'n-Nedve"* isimli beşinci minarenin halife Mu'tazıd Billâh (279/892)'dan evvel imar edildiği minareye merdivenle çıkıldığı kaydedilmiştir[1500].

İbn Cübeyr ve Esedî, söz konusu 4 minâre için aynı bilgileri vermektedir. Bu iki kaynakta yer alan bilgiler Ezraḳî ve Fâkihî'den nakledilmiş olabilir. Zira onlar, Halife Mehdi döneminde Mescid-i Harâm'da müezzinlerin ezan okudukları dördü dört köşede dört minarenin var olduğunu kaydetmektedir[1501]. İbn Zahîra ve Esedî ise beş minarenin eski olduğunu dile getirmekte ve söz konusu dört minârenin kimin tarafından inşa edildiğinin bilgilerini kaynaklarda bulamadığını belirtilmektedir[1502]. Yukarıda zikrettiğimiz 5 minârenin bazı özellikleri kaynaklarda şöyle yer almaktadır:

Bâbü'l-Umre Minâresi: Kaynaklarda bu minarenin Benî Sehm Kapısı yanında, Amr b. Âs'ın evi üzerinde olduğu ve buradan ezan okunduğu belirtilmiştir [1503]. Bu minarenin kimin tarafından imar edildiği bilinmemekte birlikte tamiratının Ebû Ca'fer Mansûr tarafından gerçekleştirildiği bildirilmiştir[1504].

[1497] Hasol, s. 324; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 1434; Abdu'l-Vehhâb Ebû Süleyman, Cilt: 4, s. 341.
[1498] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 98; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:2, s. 175.
[1499] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 98; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:2, s. 175.
[1500] İbn Zahîra, s. 183.
[1501] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 61*;* Esedî, vr. 22b.
[1502] İbn Zahîra, s. 183; Esedî, vr. 22b.
[1503] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 98; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 175.
[1504] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt: 1, s. 318; İbn Zahîra, s. 183; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 1073.

Bâbü's-Selâm Minâresi: Bu minarenin kullanılan diğer ismi ***"****Ben-î Şeybe Minaresi"*dir. Yerinin Mescid-i Harâm'ın kuzey doğu rüknünde Bâbü's-Selâm kapısına yakın olduğu kaydedilmiştir[1505]. Kaynaklarda bu minarenin bânisinin bilinmediği Halife Mehdî b. Mansûr tarafından 162/778-79 senesinde Mescid-i Harâm genişletilirken tamir edildiği veya halife Mehdî tarafından tamir değil te'sis edildiği de ifade edilmektedir[1506].

Bâb-ı Ali Minâresi: İncelemiş olduğumuz kaynaklarda bu minarenin ilk bânisinin bilinmediği Halife Mehdî b. Mansûr tarafından Bâbü's-Selâm Minaresi tamir edilirken tamir edildiği kaydedilmiştir[1507].

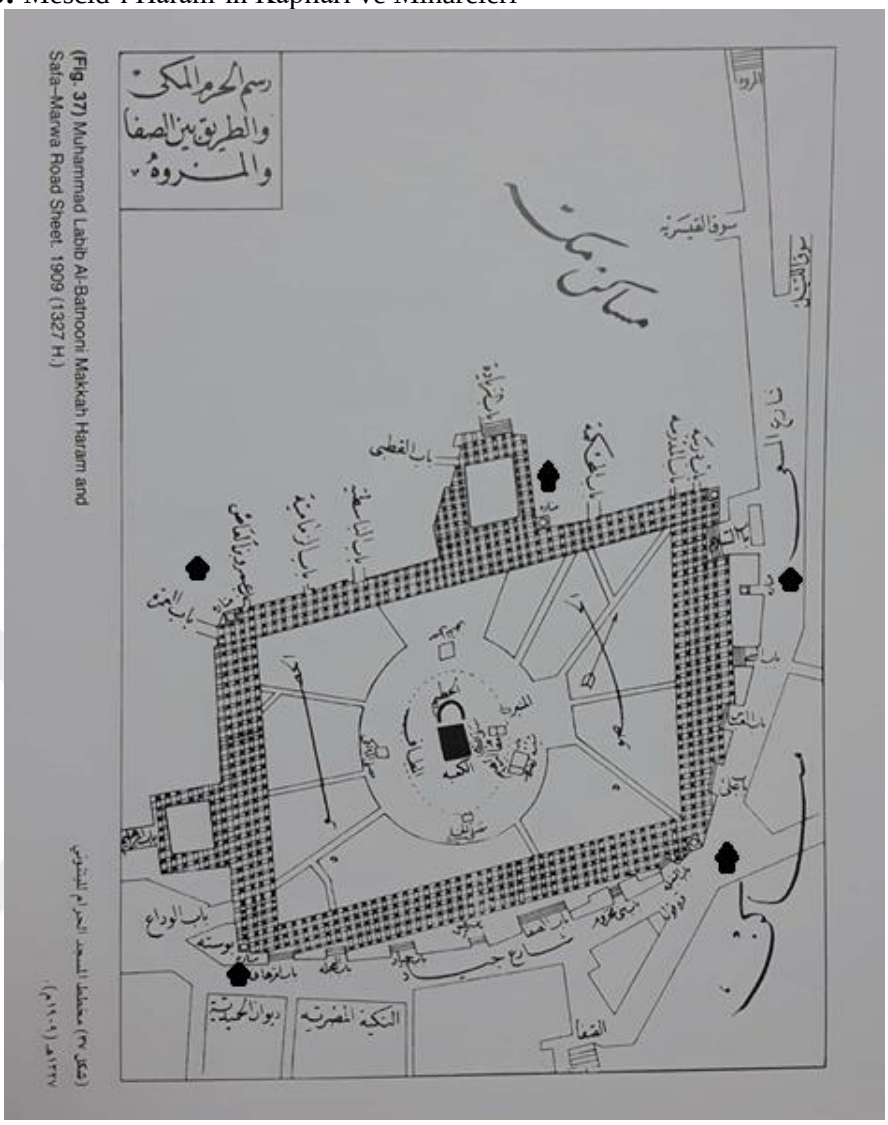
Bâbü'l-Vedâ Minâresi: Bu minarenin eski ismi ***"****Bâbü'l-Hazvera Minaresi"* olarak bilinmektedir. Bu minarenin Mescid-i Harâm'ın dört ana minaresinden biri olup, güneybatı rüknünde yer alan minarenin Abbasî halifesi Mehdî-i Bağdâdî'nin eseri olduğu kaydedilmiştir[1508].

Bâbü'z-Ziyâde Minâresi: Eyüp Sabri Paşa bu minarenin Mu'tazıd Billâh-i Abbasî tarafından yapıldığını kaydetmektedir[1509]. Bâb-ı Ziyâde-i Nedve'nin yakınında olup ve minare ve kapı aynı isimle bilinmektedir[1510]. Şekil 28'de yukarıda özellikleri hakkında bilgi verdiğimiz kapılar isimleriyle birlikte yer almaktadır. Minârelerin yerleri, anlaşılabilir olması amacıyla tarafımızdan işaretlenmiştir.

[1505]Abdu'l-Vehhâb Ebû Süleyman, Cilt: 4, s. 342.
[1506] İbn Zahîra, s. 183; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s.1081.
[1507] İbn Zahîra, s. 183; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s.1082.
[1508] Adnan el-Yâfi, "Bâbü'l-Hazvera Minara", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah**), İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, s.305; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s.1082.
[1509] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s.1083.
[1510] Adnan eş-Şerif, "Bâb-ı Ziyâde, Minara", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah),** İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, s. 318.

Şekil 28: Mescid-i Harâm'ın Kapıları ve Minâreleri

Kaynak: Muhammed Sâdık Paşa, er-Rahalâtü'l-Hıcêziyye, Bedr linneşr ve't-Tevzî', Beyrut, 1999, s. 451. (işlenerek)

İncelediğimiz kaynaklarda Mescid-i Harâm'daki yukarıda temas ettiğimiz minârelerin tarihiyle ilgili çok net bilgilerin olmadığını, İbn Zahîra'nın da[1511] dile getirdiği gibi minârelerin ilk defa hangi halife zamanında yapıldığına dâir kesin bilgilere ulaşamadığımızı söyleyebiliriz. Kaynaklar, İslâmî dönemde ilk minârenin Emevî halifesi Muâviye (ö. 60/680) zamanında (661-680), Mısır'da Amr b. Âs Camii'nde yapıldığını kaydetmektedir[1512]. Bizim incelediğimiz kaynaklarda Muâviye

[1511] İbn Zahîra, s. 183; Esedî, vr. 22b.
[1512] Hasol, s. 324; Filiz Gündüz, "Minare", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Ankara, 2020, Cilt: 30, s. 98. "*Camiye ilk minareyi ekleyen kişi Emevî Halifesi I. Muâviye'nin Mısır valisi Mesleme b. Muhalled'dir.*

döneminde Kâbe'ye yönelik hizmetlerin olduğu bilinmekte ve Mescid-i Harâm'da minâre bulunduğuna dâir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik (705-715) zamanında Mescid-i Harâm'da, 91/709'da tamirat yapıldığına ve mescide mermer direkler diktirdiğine dâir bilgiler mevcuttur[1513]. Konuyla ilgili olarak yukarıda Mescid-i Harâm'da yer alan ve kimin tarafından inşa edildiğinin bilinmediğini kaydettiğimiz Bâbü'l-Umre minâresinin Amr b. Âs'ın evi üzerinde olduğu dikkatimizi çekmektedir. Yine kaynaklarda Amr b. Âs'ın kendi ismiyle Mısır'da yaptırdığı mezkûr caminin dört köşesine dört minare ilâve ettirdiği kaydedilmekte ve bunların İslâm sanatındaki ilk minâreler olduğu kabul edilmektedir[1514]. İslâm sanatında *"minare"*lerin ilk defa Emevîler zamanında teşekkül etmesi ve Mescid-i Harâm'da Amr b. Âs'ın evi üzerindeki minârenin de bânisi bilinmemekle birlikte bilinen en eski minâre olması düşündürücüdür. Kanaatimize göre söz konusu minarelerin Emevîler zamanında, bilhassa Velîd b. Abdülmelik döneminde yapılması daha sonra Abbasîler zamanında yenilenmesi muhtemeldir. Tezimizin Üçüncü Bölüm'ünde Velîd b. Abdülmelik'in Kâbe'nin tamiratı, bakımı ve süslenmesi için oldukça büyük bir bütçe ayırdığını dile getirdiğimiz için burada etraflıca zikretmiyoruz. Ancak, Velîd b. Abdülmelik döneminde dinî mimarî alanında büyük eserler yaptırdığını ve Kâbe'ye sunduğu hizmetleri dikkate aldığımızda Mescid-i Harâm'daki ilk minâreleri de inşa ettirmesinin mümkün olabileceğini ifade etmeliyiz. Bizimle benzer görüşü paylaşan Abdülğanî, *"Mescid-i Harâm'ın Minareleri*" başlığı altında yaptığı değerlendirmede Velîd b. Abdülmelik'in 91/709 da Mescid-i Nebevî'nin ve Şam'da Emeviyye Camii'nin minârelerini yaptırdığını, yine Mescid-i Harâm'ın tamirat ve genişletilmesi sürecinde de mescidin ilk minârelerini bina etmesinin muhtemel olduğunu ifade etmektedir[1515]. Bize göre, bu hususta, minârelerin tarihi ve manâsı birlikte düşünülmelidir. Amacı namaza çağrı olan ezanı ve ezanın içindeki tevhidi, en yüksekten ve en geniş alanlara kadar yayılmasını sağlayan minârelerin, tevhidin merkezi Kâbe'ye geç gelmesi bize makûl görünmemektedir.

Mesleme, Mısır fâtihi Amr b. Âs'ın Fustat'ta yaptırmaya başladığı, fakat bitiremediği Amr b. Âs Camii'ni tamamlatırken binanın köşelerine birer minare koydurmuştur"

[1513] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 71; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:2, s. 152.

[1514] Maḳrîzî, **el-Mevâʿiẓ ve'l-ʾİʿtibâr**, Cilt: 4, s. 8.

وأمر بابتناء منار المسجد الذي في الفسطاط، وأمر أن يؤذنوا في وقت واحد.

Semayi Eyice, Amr b. Âs Camii, **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, Cilt: 3, s. 81; Gündüz, "Minare", Cilt: 30, s. 98.

[1515] Abdulğanî, s. 86.

Dolaysıyla, yukarıda değerlendirmesini zikrettiğimiz Abdülğanî'nin ifadesiyle "*Mescid-i Harâm'ın minarelerini ilk defa, Mescid-i Nebevî ve Emeviyye Camii'nin minareleriyle aynı zamanda bina eden Velîd b. Abdülmelik olabilir".*

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, İslâmî dönemde bir ibadet mekânı olan Mescid-i Harâm'ın aydınlatılması ile bazı bilgiler mevcuttur. Bunlardan bir tanesi tavaf alanının aydınlatılması ile ilgilidir. Mekke şehir tarihi müellifi Ezraḳî'nin rivayetine göre, Hz. Aişe Kâbe'de tavaf etmek için aydınlatma hizmeti sunan kimselere haber göndererek kandillerin söndürülmesini istemiştir[1516]. Fâkihî'nin bir rivayetinde, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Mescid-i Harâm'ın alanını genişlettiği ve alanın etrafını duvarla kuşattığı ve duvarın üzerine kandiller koydurduğu bildirilmektedir[1517]. Kandillerin sayısı hakkında bilgi veren müelliflerden Ezraḳî (ö. 250/864) kendi zamanından bahsederken Mescid-i Harâm'ın aydınlatılmasını sağlayan 455 adet kandil olduğunu, ramazan ayında ve hac zamanında dördü büyük dördü küçük şamdan yakıldığını kaydetmektedir. Fâkihî de (ö.272/886) Ezraḳî'ninki ile aynı bilgileri paylaşmaktadır. Fâsî ise (ö. 832/1429) ise kendi zamanında bir tane altın bir tane gümüş bir bakır ve kalanı camdan 16 kandil olduğunu bunun dışında Ezraḳî'nin bahsettiği kandilleri görmediğini kaydetmektedir[1518].

Mescid-i Harâm'ın aydınlatılması hakkında bilgi veren Nâsır-ı Hüsrev[1519], aydınlatmanın Kâbe duvarına 150 zirâ (75 metre) uzaklığa konan direklere bağlanan kandil ve meşalelerle yapıldığını bildirilmektedir. Kaynaklarda ayrıca avizelerin pirinç malzemeden askısının olduğu, mescidin etrafını dört taraftan sardığı kandillerin ramazanda yakılıp diğer aylarda yakılmadığı konusunda da bilgiler yer almaktadır[1520].

Kürdî, Mescid-i Harâm'da Muâviye'den itibaren aydınlatmada zeytinyağı ile yakılan kandillerin kullanıldığı bildirmektedir[1521]. Fâkihî, ilk defa Haceru'l-Esved'in karşısında Zemzem Kuyusu'nu kandillerle donatarak tavaf alanını da aydınlatan kimsenin Abdullah el-Kasrî olduğunu kaydetmektedir[1522].

[1516] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 350; İbn Ẓahîre, s. 49.
[1517] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:2, s. 150; İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî,** Cilt:7, s. 147.
[1518] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt. 1, s. 163; Esedî, vr. 20a.
[1519] Nâsır-ı Hüsrev, s. 116.
[1520] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 98; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 175.
[1521] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt. 5, s. 12.
[1522] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 2, s. 67**.**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İSLÂM'IN İLK ÜÇ ASRINDA KÂBE TARİHİ

İslâm dininin doğuş yeri, içinde Kâbe'nin bulunduğu Mekke topraklarıdır. Claude Cahen'in[1523] ifadesiyle "*büyük bir din kurup, aynı zamanda çağının içine derinlemesine kök salan Hz. Muhammed'in"* doğup, büyüdüğü beldenin mâbedi Kâbe'de çok önemli hatıralar bıraktığı muhakkaktır. Bu hatıralar, onun sadece çocukluk ve gençlik yıllarında değil, tüm hayatı içinde yer bulmaktadır. Yukarıda *İslâm Öncesi Kâbe Tarihi*nden bahsederken Abdülmuttalib'in yeni doğan torunu, bebek Muhammed'i Kâbe'ye götürdüğünden; çocuk Muhammed'in Kâbe'nin gölgesinde dedesinin oturduğu bir minderde oynamasından ve genç Muhammed'in Kâbe'nin inşasında amelelik ve arabuluculuk yapmasından bahsetmiştik. Bu bölümde ise peygamberlik görevi üstlenen Hz. Muhammed'in, risâleti süresince Kâbe'yle olan münasebetini değerlendireceğiz. Onun, Hz. İbrâhim'den miras olarak devraldığı, ümmetine miras bıraktığı, tevhîdin merkezi Kâbe'nin, Hulefâ-i Raşidîn, Emevîler ve h. 300 yılına kadar Abbasîler nezdinde tarihini inceleyeceğiz.

3.1. HZ. MUHAMMED'İN VEFATINA KADAR KÂBE (610-632)

Hz. Muhammed, 13 yıl Mekke ve 10 yıl Medine'de[1524] olmak üzere toplam 23 sene süren peygamberlik sürecinde, dinî ve sosyo içtimâî vesilelerle Kâbe'de bulunmuş ya da Kâbe'yle ilgili duygu ve düşüncelerini paylaşmıştır. Kaynaklarda Hz. Muhammed'in, peygamberlik görevi öncesinde Kâbe'de ibadetini diğer hemşehrileri gibi yaptığı[1525], Nûr Dağı'ndaki Hirâ Mağarası'na gidip döndükten sonra evine gitmeden Kâbe'yi tavaf ettiği yer almaktadır[1526]. O'nun peygamberlik sürecinin hemen öncesinde Hirâ Mağarası'nda inzivâ hayatı yaşadığı ve oradan Kâbe'yi görebildiği kaydedilmiştir[1527].

[1523] Claude Cahen, **Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet**, Çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 19.
[1524] İbn Ḥabîb, **Muḥabber,** s. 10, 11.
[1525] Hamidullah, **İslâm Müesseseleri**, s. 33
[1526] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, 236; Nuveyrî, **Nihâyetu'l-Ereb**, Cilt: 16, s.170; İbn Keŝîr, **Sîretu'n-Nebevîyye**, Cilt:1, s. 402.
[1527] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, Cilt:1, s. 73.

3.1.1. İlk Vahiy Sürecinde Kâbe

Hz. Muhammed, her Ramazan da olduğu gibi peygamberlikle görevlendirildiği yıl da Nûr Dağı üzerindeki Hirâ Mağarası'nda inzivaya çekilmiştir[1528]. Kendisine ilk vahiy burada gelmiştir[1529]. Hz. Peygamber bu süreçte Hamidullah'ın[1530] "*garip bir kader"* diye ifade ettiği bir durum yaşamıştır ki o da Nûr Dağı'nda Hirâ Mağarası içinde durduğunda Kâbe'ye dönük olmasıdır. Hz. Peygamber, vahyin ağırlığını yüklendiği Hirâ Mağarası'ndan kuşbakışı olarak Kâbe'yi izleyebilmektedir[1531].

Yahudilikte, "*Sîna Dağı"* ve Hristiyanlıkta, "*Zeytin Dağı"* örneklerinde olduğu gibi ilâhî dinlerde[1532] ve diğer bütün dinlerde "*Allah'a yakın olmanın sembolü olarak görülen dağdan"*[1533] bahsedilmektedir. Eski Çin'de bilinen ilk hac merkezlerinin dağlar olduğu hem Taoistler hem de Budistler için kutsal mâbetlerin inşa edildiği bildirilmektedir. Yine Japonların inançlarına göre tanrıların yurdu ve hac mekânları dağlardır[1534].Yukarıda kaydettiğimiz bilgilerden de görüldüğü üzere dinlerde mekânın kutsallığına paralel olarak dağların ayrı bir önemi vardır. Dağların kutsal oluşu ve onlara karşı tazîmde bulunulması, Tanrı'ya en yakın yerler olarak kabul edilmeleri, daha gelişmiş dinlerde ise Tanrı'nın yüceliğini ve aşkınlığını sembolize etmelerinden ileri gelmektedir[1535]. Bu özelliğe Süleyman Mâbedi'nin (Beyt Ha-Mikdaş) üzerinde bulunduğu Moryah Tepesi'ni[1536] örnek verebiliriz. Beytullah ile Nûr Dağı da benzer özellikte sayılabilir. Bu minvâlde, Hz. Muhammed'in de vahiy almak için yükselen diğer peygamberlerin yükseldiği gibi Nûr Dağı'nda yükselmiştir diyebiliriz[1537]. Hz.

[1528] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt:1, s. 236; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:2, s. 204.
[1529] Müslîm, **Ṣaḥîḥ**, Cilt:1, s. 499; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:4, s. 54.
[1530] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, Cilt:1, s. 73.
[1531] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ,** Cilt:1, s. 7; Muslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt:1, s. 199.
[1532] Örnekler için bkz: Kur'an-ı Kerîm, Tîn, 95/1-3. *"Yemin olsun incire ve zeytine; Sînâ dağına, Ve şu güvenli beldeye!* **Kutsal Kitap**, Luka, 22. *"İsa dışarı çıktı ve her zamanki gibi Zeytin Dağı'na gitti."* ; **Kutsal Kitap**, Mısır'dan Çıkış, 19. *"orada Sînâ Dağı'nın karşısında konakladılar. Musa Tanrının huzuruna çıktı.*
[1533] Tanyu, **Dinler Tarihi Araştırmaları,** s. 9, 13, 15.
[1534] Taşpınar, s. 14.
[1535] Ömer Faruk Harman, "Dağ" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, Cilt: 8, s. 400.
[1536] Tanyu, s. 9. Tanyu'nun verdiği bilgilere göre Yahudilikte, Sinâ Çölü'nün Güney yönünde Sinâ Dağı; Hayfa'da Karmel Dağı, İsrail'de Matsada, Mitsba özel bir değere sahiptir. Süleyman mâbedinin (Beyt Ha-Mikdaş), üzerine yapıldığı Moryah Tepesi kutsaldır.
[1537] Tanyu, ss. 5-8. Tanyu, Eski ilkel dinlerde de dağların kutsallığına işaret etmektedir. Dinler tarihi araştırmalarına göre Sümer, Mısırlılarda, Sâmilerde, Çin,Fenike, Babil, Hint, Eski Yunan, Moğol, Japon, Pers vd. dinlerde "*Dağ*lar" ilâhî, kutsal mekânlardır. Bununla birlikte İlâhî dinlerde de kutsal kabul edilen dağ örnekleri mevcuttur. Örnekler için bkz: **Kutsal Kitap,** Yaratılış, 28. (Hz. Yakub'un vahiy almak için yükselme örneği); **Kutsal Kitap,** Luka, 22. (Hz. İsa'nın Zeytinlik dağında, gökten bir

Muhammed, Nûr Dağı'ndan *Beytullah*'ı temaşâ ederek peygamberliğe hazırlanmış ve burada vahye mazhar olmuştur. Buradan çıkarabileceğimiz bir netice daha vardır. Yukarıda, tezimizin Birinci Bölümü'nde, İslâm öncesinde Kâbe'den yüksek bina yapmanın, mâbede 'tepeden bakmak' mahiyetinde algı uyandırdığı için uygun görülmediğini kaydetmiştik. Biz, bu noktada Hz. Muhammed'in Nûr Dağı'ndaki tecrübesinden "*Hirâ'dan Kâbe'ye bakış"* mefhûmu oluşturabiliriz. Hz. Peygamber'in vahye muhatap olduğu, Kur'an-ı Kerîm'in inzâl olmaya başladığı Nûr Dağı, Kâbe'den yüksektir ve sembolik anlamda *yücelik* ifade etmektedir. Bu durum, peygamberlik statüsü ve kutsala saygı açısından önemli olup, Kâbe'ye 'tepeden bakmanın' doğru olmadığını hatırlatmaktadır diyebiliriz. İslâm'a göre yücelik Allah'a mahsûstur, insanın hiçbir 'tepeden bakma davranışı' kabul görmez. Burada dikkatimizi çeken bir husus ise 'tepeden bakma' davranışının bir ayette *"dağ"* ifadesiyle teşbih edilmesidir[1538]. Dolayısıyla, kutsal mekâna özen göstermenin önemi unutulmamalıdır. İslâm öncesinde Kâbe'nin etrafına yüksek bina yapımı hoş görülmemiş iken XXI. yy.'da aynı hassasiyetin sağlanamaması, mabedin hemen yanında yüksek binalar ile bir saat kulesinin yapılması bize göre düşündürücü ve üzücüdür.

3.1.2. Hz. Muhammed Döneminde Kâbe'nin Genel Durumu

Mekke ve çevresi yüzyıllardır kutsal belde olarak kabul edilmiş ve Kâbe'nin hemen etrafındaki Harem veya kutsal bölgeye özel bir kutsiyet atfedilmiştir[1539]. Hz. Muhammed zamanında Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'den tevârüs eden hac ibadetinin yapıldığı, Kâbe'de putlara tapıldığı ve orada fal oklarının çekildiği bilinmektedir[1540]. Ayrıca, Kâbe'nin Araplar tarafından kutsal bir mekân olarak kabul ve ziyaret edilmesinin yanı sıra içtimaî ve iktisadî faaliyetlerin yapıldığı mekân olan *"Dâru'n-Nedve*"yle iç içe olduğu, mezkûr binada mühim iç ve dış meselelerin konuşulduğu

melek görmesi örneği); **Kur'an-ı Kerîm,** Tâhâ, 20/12-13. (Hz. Musa'nın Sîna Dağı'nda vahye muhatap olması).

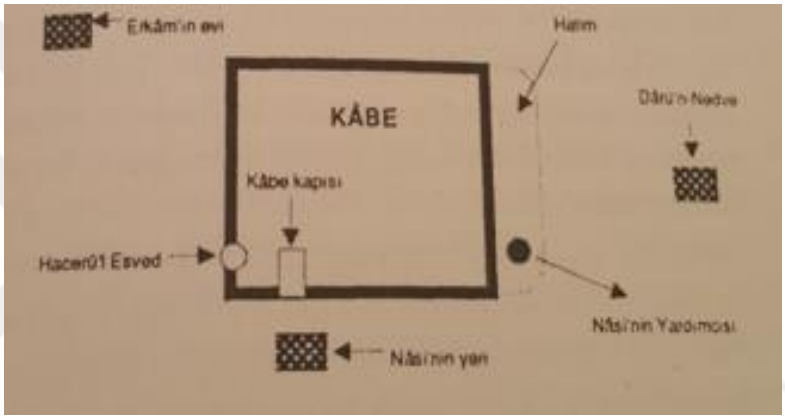
[1538] Kur'an-ı Kerîm, İsrâ,17/37. *Yeryüzünde böbürlenerek dolaşma! Ne yeri yarabilir ne de dağlarla boy ölçüşebilirsin.*

[1539] W. Montgomery Watt, **Hz. Muhammed'in Mekkesi,** Çev. Mehmet Akif Ersin, Kuramer, İstanbul, 2017, s. 69.

[1540] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 32. Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân,** Cilt: 8, s. 76; Ḥâkim, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh en-Nîsâbûrî, **el-Mustedrek âle's-Ṣaḥiḥayn** (nşr. Heyet), I-VIII, Dâru't-Teʾsîl, 1435/2014, Cilt: 4, s. 165.

belirtilmektedir[1541]. Hamidullah[1542], dışarıdan gelen kervanların burada durup konuştuklarını ve ayrıca ticaret yapıldığını dile getirirken *"Dâru'n-Nedve*" binasını yerli ve yabancıların buluşma mekânı olarak kulüplere benzetmektedir. Buranın sadece şehir devletinin *parlamento*su olmadığını aynı zamanda geceleri Kâbe çevresinde toplanan inkarcıların görüştükleri ve alaycı gösteri yaptıkları *şehrin tiyatrosu* gibi işlev gördüğünü belirtmektedir. Kur'an-ı Kerîm'de *"gece sohbetleri yaparken büyüklük taslayanlar*ın[1543] bu mekânda toplandıkları, gayr-ı ahlakî tutum ve davranış içerisinde Kur'an-ı Kerîm ile dalga geçtikleri anlatılmaktadır[1544].

Şekil 29: "Dâru'n-Nedve", "Dârü'l-Erkâm" ve Nâsi'ye Ait Mekânlar

Kaynak: Hamidullah, **İslâm Müesseseleri**, s. 41.

"Dâru'n-Nedve"[1545] binasının Kâbe'nin kuzeyinde yer aldığı ve kapısının Kâbe'ye açıldığı Şekil 29'da gösterilmiştir[1546]. Aynı resimde, Kâbe önünde, ayların yerinin değiştirilmesiyle hazırlanan Nesî takviminin arz edildiği *"Nâsi'nin mekânı"*[1547] ve Mescid-i Harâm içinde Kâbe'ye yakın Safâ Tepesinde Hz.

[1541] Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf** , Cilt. 1, s. 52; Sarıçam, **Evrensel Mesaj**, s. 97.
[1542] Hamidullah, **İslâm Müesseseleri**, s. 42.
[1543] Kur'an-ı Kerîm, Mü'minûn, 23/66- 67. "*Zira âyetlerimiz size okunurdu da arkanızı dönüp giderdiniz; gece sohbetleri yaparken büyüklük taslayarak onun hakkında hezeyanlar savururdunuz*."
[1544] Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt. 6, s. 378; Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt. 6, s. 28; Vâḥidî, **Basîṭ**, s. 22, 26; Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân**, Cilt. 12, s. 136.
[1545] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt. 3, s. 5.
[1546] Esedî, vr. 23b.
[1547] Nesî, kamerî takvime göre hac zamanının bütün ayları dolaşması sebebiyle meydana gelen güçlükleri aşmak için haram ayların yerlerini değiştirmek veya haccın sabit bir mevsimde yapılmasını sağlamak amacıyla kamerî takvimin şemsî takvime uyarlanarak ayların veya mevsimlerin tehir edilmesi şeklinde Cahiliye Dönemi uygulamasıdır. Detaylı bilgi için bkz. İbn İsḥâḳ, **Sîre** , s. 79*;* İbn Hişâm,

Peygamber'in tebliğ görevini yaptığı İslâm'a davet merkezi kabul edilen "*Dârü'l-Erkâm* "yer almaktadır[1548]. Erkâm b. Ebü'l-Erkâm el-Mahzûmî'ye ait bu evde insanlar İslâm'a davet edilmekteydi[1549].

İçtimâî faaliyetlerden bir tanesi de yemin ve söz verme işi olan *"Kasâme"dir*[1550]. Katili meçhul olan ölünün, öldürüldüğü mahalden 50 kişi tarafından onu öldürmediklerine dâir yemin etmesi anlamına gelen *Kasâme*[1551] için toplu yemin törenlerinin Kâbe'de yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca, Kâbe'nin önünde kölelerin azâd edildiği ve evlatlıkların alındığı, Hz. Peygamberin de kölesi Zeyd'i azâd ettiğinin ilânını Kâbe'de verdiği belirtilmektedir[1552].

Hz. Peygamberin, risâlet görevini aldıktan sonraki süreçte Kâbe'de namaz kılarken[1553] ve tavaf ederken[1554] müşrikler tarafından kötü muameleyle karşılaştığı[1555] Hz. Muhammed'e yapılan saldırılardan birinde Hz. Ebu Bekir'in[1556], bir diğerinde peygamberin kızı Fatıma'nın babasına yardım ettiği[1557] Ebû Leheb' in karısı ve Harb b. Ümeyye'nin kızı Ümmü Cemil'in tavaf alanına girerek, Hz. Muhammed'i tahkir edici sözler sarfettiği bildirilmiştir[1558]. Hz. Ömer'in Müslüman olmasından sonra

---

Sîretu'n-Nebeviyye, Cilt:1, s. 44; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s.179; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 11, s. 141; Hamidullah, **İslâm Müesseseleri**, s. 45.

[1548] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 2, s. 177; İbnu'l-Eŝîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt. 1, s. 680; Hamidullah, **İslâm Müesseseleri**, s. 44.

[1549] İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt. 1, s. 253; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt. 3, s. 8.

[1550] Ali Bardakoğlu, "Kasâme", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2021, s. 528. *"Kasâme",* İslâm Hukukunu ilgilendiren bir terimdir. Bu terim, fâili meçhul cinayetlerde cezaî ve malî sorumluluğu tesbit amacıyla cinayetin işlendiği bölge insanlarının veya maktulün yakınlarının yemin etmesi usulünü ifade etmektedir. Kapsamlı bir mevzû olan Kasâme'yi Karaman'ın ifadeleriyle şöyle özetleyebiliriz: *Muhâkeme usûlünden sayılan "Kasâme" uygulamasında katili meçhul cinayetlerde maktûlün bulunduğu köy veya mahalle ahalisinden 50 kişinin "öldürmedik, öldüreni de görmedik" diye yemin etmelerine denmektedir. Bunu talep etmek maktûl velisinin hakkıdır. İslâm bu usûlü kabul etmiştir.* Bkz. Hayrettin Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi,** Nesil Yayınları**,** İstanbul, 1989, s. 51.

[1551] İbn Ḥabîb**, Muḥabber**, s. 337; Cevâd ʿAlî, **Mufaṣṣal**, Cilt: 10, s. 274. Esedî, vr. 1b; Mustafa, Fayda, "Nesî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt: 32, s. 578; Hamidullah, **İslâm Müesseseleri**, s. 41.

[1552] Hamidullah, **İslâm Müesseseleri**, s. 43.

[1553] İbn İsḥâḳ, **Sîre** , s. 230; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 5. ss. 46, 127; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 3, s. 1419.

[1554] İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye** , Cilt: 1 s. 238, 290.

[1555] İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt: 1, s. 356; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 3, s. 188; Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân**, 20, s. 234,

[1556] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 5, s. 58; Ebû'l-Ferec el-Iṣbehânî, ʿAlî b. el-Ḥuseyn el-Ḳureşî, **el-Eğânî** (nşr.), I-XXV, Dâru İḥyâʾi't-Ṭurâŝi'l-ʿArabî, Beyrut 1415H, Cilt: 1, s. 50.

Ukbe b. Ebû Muayt, Kâbe'nin yan tarafında Hicr bölümünde namaz kılan Resûlullah'ın yanına giderek, onun secde anında elbisesini boynuna dolayarak onu boğmaya çalıştığı o esnada olayı gören Hz. Ebû Bekir, "*Rabbinizden size deliller getiren bir kimseyi 'Rabbim Allah'tır' dediği için öldürecek misiniz?"* dediği aktarılmaktadır.

[1557] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 5, s. 45.

[1558] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 316. Rivayette bildirildiğine göre Ümmü Cemil, Leheb suresi nazil olduğunda elinde bir taşla ve hışımla Mescid-i Haram'a girip Hz. Muhammed'i aramış, Hz. Ebu

Kâbe'de cemaatle namaz kıldıkları Hz. Peygamberin ibadet hayatına dâir verilebilecek örneklerdendir[1559]. Bununla birlikte Hz. Muhammed'in Mekke döneminde vuku bulan Miraç hadisesinin[1560] Kâbe'deki Hicr'de başladığına dâir rivayetler de Kâbe'nin ibadet maksatlı kullanımına dâir bilgi vermektedir[1561].

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda yer alan rivayetlerde, Hz. Peygamberin Mekke döneminde gelen ayet ve sureleri Kâbe avlusunda müşriklere tebliğ etmeye çalıştığı anlatılmaktadır. Hz. Muhammed'in Kâbe'de yaptığı bu tebliğlerinden birinde Hz. Ömer'in Müslüman olmasından bahsedilir. Ömer b. el-Hattab'ın m. 616 yılında Müslüman olduğu bildirilmektedir. Kaynaklarda, Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna dâir iki rivayet bulunmaktadır. Birinci rivayette Hz. Ömer, Erkam b. Ebü'l-Erkam'ın evinde Müslüman olmuştur[1562]. Diğer bir rivayete göre ise Hz. Ömer bir gece şarap içmek için içki arkadaşlarını aramış, kimseyi bulamayınca Kâbe'ye gitmiştir. O esnada Hz. Peygamber Kâbe'yi önüne alarak Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmaktadır. O da Kâbe'nin örtüsü altına saklanarak Hz. Peygamber'e yaklaşmıştır. Hz. Ömer'in burada Resulullah'ın okuduğu, *"O bir şair sözü değildir. Ne de az inanıyorsunuz! O bir kâhin sözü de değildir. Ne de az düşünüyorsunuz! O, âlemlerin rabbi tarafından indirilmiştir. Eğer peygamber bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, Elbette onu kıskıvrak yakalardık. Sonra onun can damarını koparırdık."*[1563] âyetlerini duyunca Müslüman olmaya karar verdiği bildirilmektedir[1564].

Bekri gördüğü halde Hatîm' de oturan Hz. Peygamberi göremeyerek hakaret edici sözler sarfettiği nakledilmiştir.

[1559] Hamidullah, **İslâm Müesseseleri**, s. 44.

[1560] Kur'ân-ı Kerîm, İsra, 17/1: *"Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir."*
Rivayetler için (bkz.) İbn İsḥâḳ, **Sîre,** s. 295; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 3, s. 1409; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 17, s. 332.

[1561] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 5, s. 52; Ebû Dâvûd**, Sünen**, Cilt: 3, s. 278.

[1562] İbn İsḥâḳ, **Sîre** (nşr. Süheyl Zekkâr), s. 184; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 342; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 3, s. 249; Mustafa Fayda, "Ömer" **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 2007 Cilt: 34, s. 44. Kaynaklarda yer alan meşhur rivayete göre Hamza'nın İslâm'ı kabulünden sonra Ömer, Hz. Peygamber'i öldürmek üzere yola çıkmış, yolda karşılaştığı Nuaym b. Abdullah'tan kız kardeşi Fâtıma ile kocası Saîd b. Zeyd'in Müslüman olduğunu öğrenince onların evine gitmiştir. Onları Tâhâ sûresini okurken bulmuş, okuduklarını kendisine vermelerini istemiş, ancak bu isteği reddedilince kız kardeşini ve eniştesini dövmüş, kardeşi kendilerine Kur'an öğreten ve Ömer'den saklanan Habbâb b. Eret'i de çağırarak Müslüman olduklarını Ömer'in yüzüne karşı söylemiştir. Bunun üzerine yumuşayan Ömer Müslüman olmaya karar vermiş, Habbâb'dan Resûlullah'ın Erkam b. Ebü'l-Erkam'ın evinde olduğunu öğrenip oraya gitmiş ve kendisine biât ederek Müslüman olmuştur

[1563] Kur'ân-ı Kerîm, Hâkka, 69/41-46.

[1564] Aḥmed b. Ḥanbel**, Musned**, Cilt:1, s. 119; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt: 1, s. 348; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf,** Cilt: 3, s. 168.

Hz. Peygamberin Kâbe'de tebliğ ettiği bir sure de Necm suresidir[1565]. Bunu bazı kaynaklarda "*Ğarânîk"* ifadesiyle meşhur olmuş bir olaydan öğreniyoruz[1566]. Mezkûr rivayetlere göre Hz. Peygamber Kâbe'nin civarında Kureyşliler'le birlikte otururken Necm sûresini okumaya başlamış, surenin19-20. âyetlerini okurken, 20. âyetin devamı gibi, *"İşte onlar ulu kuğulardır (Ğarânîk); şüphesiz şefaatleri umulmaktadır"* şeklinde bir okuma duyulmuş, bunu Hz. Muhammed'in okuduğu sanılmış ve Kureyşliler de bu durumdan memnun kaldıkları için sûrenin sonunda Hz. Peygamberle birlikte secdeye kapanmışlardı. Hz. Peygamber'in şeytanın telkini ile *Ğarânîk* ifadelerinin yer aldığı metni okuduğuna dâir nakillerin doğruluğu ulemâ tarafından tartışılmış, genellikle vukuunu doğru kabul etmenin mümkün olmadığı ifade edilmiştir[1567]. Bizim burada Kâbe yakınında nâzil olması hasebiyle kısaca değindiğimiz Necm sûresinin bahse konu âyetleri ve *"Ğarânîk hadisesi"* rivayeti, Kâbe'de ve Kâbe'nin civarında bulunan putlarla ilişkilidir. Özellikle Lât, Uzzâ ve Menat isimli putlarla ilişkili olan bu konuyu tezimizin Dördüncü Bölüm'ünde yer vererek *"telbiye"* başlığı altında değerlendirmeyi uygun gördük.

Kâbe'nin mâbed vasfı ile dinî bir merkez olmasıyla birlikte sosyal hayatın merkezi de olduğu, alınan kararların burada ilan edildiği Kureyş'in Haşimoğlularına yönelik ambargo sürecindeki uygulamadan anlaşılmaktadır. Boykot kararını ilan eden vesika[1568] Kâbe binası içine asılmıştır[1569]. Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ maksadıyla gittiği Tâif'ten Mekke'ye döndüğünde Mut'im b. Adî'nin[1570] himayesinde şehre girerek Mescid-i Harâm'a gittiği ve tavaf ettikten sonra evine döndüğü bildirilmiştir[1571].

[1565] Kur'ân-ı Kerîm, Necm, 53.

[1566] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr,** Cilt:3, s. 132; İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm,** s. 19; ʿAbdurrezzâḳ, **Tefsîr,** Cilt:2, s. 409; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt:1, s. 174; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân,** Cilt:16; s. 604.

[1567] İsmâil Cerrahoğlu, "Garânîk", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, Cilt:13, s. 361.

[1568] İbn İsḥâḳ, **Sîre** . s. 156;
Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 146.

[1569] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 350; İbn Saʿd**, Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 163; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 234; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 234; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 3, s. 174; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-Târîḫ**, Cilt:1, s. 682.

[1570] İbn İsḥâḳ, **Sîre** , ss. 143, 162; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt, 1, s. 375. Ebû Vehb el-Mut'im b. Adî b. Nevfel b. Abdimenâf en-Nevfelî el-Kureşî (ö. 2/623) Kureyş'in Benî Nevfel kolundan olup soyu Abdümenâf'ta Hz. Peygamber'in soyu ile birleşmektedir. Hz. Peygamberin amcasının oğullarından sayılır. Babasının vefatından sonra kabilesinin liderliği ona geçmiştir. Peygamberin davetini kabul etmemekle birlikte düşmanlık yapmayıp, bazı zamanlarda ona yardım etmiştir.

[1571] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt: 1, s. 381; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 3, s. 225.

Mekke şehrinde gözler önünde çok sayıda put olduğu ve bu putların Hz. Muhammed ve Hz. Ali tarafından gece karanlığından yararlanılarak kaldırıldığı zikredilmiştir[1572]. Hz. Muhammed'in Mekke döneminde Hz. Ali ile birlikte Kâbe'ye gidip mâbedin damı üzerinde duran putu devirdiği[1573], yine Mekke'den Medine'ye hicret etmeden önce Hz. Ali ile birlikte Kâbe'ye gidip putları yıkarak Mekke'yi terk ettiği beyan edilmektedir[1574].

3.1.3. Kıble'nin Kâbe'ye Döndürülmesi

Kâbe, Müslümanların kıblesidir. İslâm'ın Mekke yıllarında kıble Kudüs olduğu için Hz. Muhammed'in Mekke'de yüzü Kâbe'ye dönük, Kâbe arada olmak üzere Beytü'l-Makdis/Kudüs'e doğru namaz kıldığı bildirilmiştir[1575]. Tezimizin "*Kâbe'nin İsimleri*" bölümünde ifade ettiğimiz üzere Kâbe'nin İslâm'dan önce kullanılan bir ismi *Kıble*'dir. Hz. Muhammed, Mekke yıllarında, adı vasfen *Kıble* olan ancak fiilen kıble olmayan Kâbe'ye karşı namaz kılamamanın üzüntüsünü yaşamıştır. Kaynaklarda, Hz. Peygamberin Mekke'de iken Kâbe'ye sırtını dönmeksizin Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldığı rivayet edilmektedir. Fakat Medine'de, şehrin konumu coğrafik olarak buna imkân vermediği için Kâbe'ye yönelememiş ancak arzusunu izhâr etmiştir. Hz. Muhammed, *"Kıble"* Kâbe olmamasına rağmen kendi kanaâtıyla kıble olarak Kâbe'ye yöneldiğini ifade eden sahabeden Berâ b. Ma'rûr'u tasvip etmemiştir[1576].

Resulullah'ın sadece Mekke yıllarında değil Medine'ye geldikten sonra 16 ay boyunca Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldığı Kıble'nin Bedir Gazvesi'nden 2 ay önce değiştiği[1577] hicretten 17 ay sonra Kâbe'ye döndürüldüğü kaydedilmiştir[1578]. Hz.

[1572] Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, s. 112.
[1573] Aḥmed b. Ḥanbel, **Müsned**, Cilt:1, 84. Aḥmed b. Hanbel'in nakline göre Hz. Ali şöyle anlatmıştır: *"Bir gün Resûlullah ile birlikte Kâbe'ye gittik. Resûlullah omzuma çıkmayı istedi ve çıktı. Kalkmak istesem de kalmadığım için benim omzumdan indi. Bu defa ben onun omzuna çıktım ve o ayağa kalktı. Ben, istesem ufku tutacak gibiydim. Kâbe'nin üzerinde bir put" vardı, onu sağdan soldan ittim ve onu düşürdüm. Sonra Resûlullah'ın sırtından indim. İkimiz de döndük."* Mezkûr naklin isnadının zayıf olduğu kaydedilmiştir.
[1574] Hamidullah**, Hz. Peygamber'in Savaşları**, s. 24.
[1575] Aḥmed b. Ḥanbel, **Müsned**, Cilt: 4, s. 117.
[1576] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt. 1, s. 439; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf,** Cilt. 1, s. 246.
[1577] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ**, s. 64.
[1578] İbn İsḥâḳ, **Sîre** , s. 299; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 550; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 19; Ṭaberî**, Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 3, s. 132.

Muhammed'in kıblenin Kâbe'ye doğru dönmesini çok istediği ve çok uzun süre geçmeden kıblenin Kudüs'ten Mekke'ye çevrildiğine dâir: *Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın **kıbleye** döndürüyoruz. Artık yüzünü **Mescid-i Harâm** tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin..."*[1579] âyeti bildirilmiş, artık yeni kıble *"Kâbe"* olmuştur[1580]. Resûlullah da yüzünü Kâbe'ye Rükn-i Şâmî ile Mizâb (Altınoluk) arasına çevirmiştir[1581]. Hz. Muhammed'in Mekke'nin fethinde Kâbe'ye girdiği, ayakkabılarını çıkararak namaz kılıp dışarı çıktıktan sonra elleriyle Kâbe'ye vurarak *"bu kıbledir"*[1582] dediği bu sözü üç kere tekrarlayarak Kâbe'nin kıble olduğunu teyit ettiği bir başka rivayette de Kâbe'de kapı ve Makâm-ı İbrâhim'in bulunduğu tarafın "*Kıble"* olduğunu işaret ettiği belirtilmektedir[1583].

Yukarıda İslâm'dan önce bir isminin *"Kıble"* (القبلة) olduğunu belirttiğimiz Kâbe'nin Hz. Peygamber zamanında uzun yıllar *"kıble"* vazifesi yapmaması dikkatimizi çekmektedir. Hz. Muhammed Kâbe'nin hemen yanı başında yaşamıştır. Bu yıllarda Kâbe, Kureyş müşriklerinin tapınağı idi. Müşrikler taştan yapılan bu binaya kutsallık atfetmişlerdi. Kâbe'nin vasıfsal olarak kıble olmadığı yıllara, tevhîd inancına göre kutsallığın binada olmadığı bilincinin kazandırılma süreci diyebiliriz. Bu süreç, kutsallığın putlara ve taştan mamûl kâbelere yüklenen Câhiliye anlayışının kaldırılması ile mâbedin binasında kendinden menkûl uluhiyyet olmadığı inancının yerleştirildiği yılları içermektedir. Bizce, kıblenin bir süre Beytü'l-Makdis'e daha sonra Kâbe'ye döndürülmesi, "*Doğu da Allah'ındır, batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır"*[1584] ayetini zihinlere işlemekte, kulluğun nesnelere değil, *Beyt'in Rabbi'ne* (رب هذاالبيت)[1585] yapılması bilincini vermektedir. Kanaatimizce, Kâbe, etrafında dönülen bir taş veya kendine tapınılan bir bina olmayıp, istikâmet sembolüdür. Hz. Peygamber'in kıble olarak önce Beytü'l-Makdis'e sonra Kâbe'ye yönelmesi, yerin değil ilâhî emrin geçerliliğini teyit etmektedir. Bizce, Hz.

[1579] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/144.
[1580] İbn İsḥâḳ, **Sîre** , s. 279; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 606, Belâžürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 246.
[1581] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 19.
[1582] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt. 1, s. 179.
[1583] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt.1, s. 184.
[1584] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/115.
[1585] Kur'ân-ı Kerîm, Kureyş, 106/3.

Muhammed'in, bu tarihten itibaren kıble olarak Kudüs yerine Kâbe'ye dönmesi yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu durumu Mircea Eliade'nin şu sözleri özetlemektedir:

> *Bundan böyle Arap dünyası da kendi tapınağına sahip olmuştur. Bu tapınak Kudüs'tekinden daha kadîmdi. İslâm bu sayede bir süre için uzaklaştığı kökenlerine geri döndü". Bu kararın hatırı sayılı bir dinsel ve siyasal sonuçları oldu: bir yandan Arap birliğinin geleceği güvence altına alınmış en eski gerçek tek tanrıcıların etkisi başlamıştır. Diğer bir ifadeyle de nasıl ki Hristiyanlık Yahudiliğin yerini almışsa İslâm da Hristiyanlığın yerine geçecekti*[1586].

3.1.4. Mekke'nin Fethinde Kâbe

Mekke, 20 Ramazan, 8 (4. Aralık. 629) Çarşamba tarihinde fethedilmiştir[1587]. Hz. Muhammed, Fetih gerçekleşince Kureyş adına Ebû Süfyan'la görüşmüş ve Mekkelilere Ebû Süfyan'ın İslâmiyet'i kabul ettiğini Kâbe'nin avlusunda ilan etmiştir. Hz. Muhammed'in *"Ebu Süfyan'ın evine giren emniyettedir*[1588]*, Kâbe'ye sığınan emniyettedir"*[1589]*, kim kapısını kapatırsa emniyettedir, silahını bırakan emniyettedir*[1590] sözleriyle Mekke'nin fethini ilan ettiği, akabinde Haceru'l- Esved'in yanına giderek onu öptüğü bildirilmiştir. Bu süreçte Hz. Peygamberin Kâbe'yi tavaf ettiği, orada bulunan bir putun yanına gelince elindeki yay ile putun gözüne dokunarak *"Hak geldi, batıl zâil oldu, zaten batıl yok olup gitmeye mahkumdur*[1591] âyetini okuduğu, yine *Hak gelmiştir; bâtıl ne yeni bir şey var edebilir, ne de eskiyi geri getirebilir"*[1592] âyetlerini okuyarak putlara vurduğu ve onları yüzüstü düşürdüğü kaydedilmiştir[1593]. Hz. Peygamber, devesinin üzerinde her seferinde Haceru'l-Esved'i selamlayıp, yedi kere Kâbe'yi dönüp tavafını tamamladıktan sonra devesinden inip Makâm-ı İbrâhim'e gitmiş ve iki rekât namaz kılmıştır. Akabinde Safâ Tepesi'nin en yüksek yerine gelerek Kâbe'ye nâzır durarak hamd ve dua ettiği, fethin ilânını duyan Mekke halkının Ebû Süfyan'ın evine gitmeye başladığı, silahlarını bıraktığı

[1586] Eliade, Cilt: 3, s. 101.
[1587] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 2, s. 136; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, s. 49; Hamidullah, **Hz. Peygamber'in Savaşları,** s. 95.
[1588] Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt:2, s. 218; İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 2, s. 403; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 199.
[1589] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 5, s. 60; Ṭaberî**, Târîḫ**, Cilt: 2, s. 158; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 7, s. 212.
[1590] Belâẕürî**, Fütûḥu'l-Büldân**, s. 49.
[1591] Kur'ân-ı Kerîm, İsra, 17/81.
[1592] Kur'ân-ı Kerîm, Sebe, 34/49
[1593] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 120.

bildirilmektedir[1594]. Bu süreçte Hz. Muhammed Zemzem Kuyusu'ndan su çıkarttırarak içmiş, sonra ashabıyla birlikte *"Hübel"* isimli putu parçalamışlardır. Hz. Muhammed Mekke'ye girdiği zaman Kâbe'de 360 put[1595] ve resimlerin[1596] bulunduğu kaydedilmiştir. Bir rivayette, Hz. Peygamberin Mekke'nin fethedildiği gün öğle namazını kıldığı zaman bütün putların bir araya getirilerek yakılmaları emri verdiği yer almaktadır. Bu emrin yerine getirildiği, putların tamamının kırıldığı, bir kısmının ateşe verildiği nakledilmektedir[1597]. Ezrakî'den nakledilen rivayete göre Hz. Muhammed, Mekke'nin fethinde Kâbe'ye girerek, Kâbe'nin içinde bulunan Hz. Meryem resmi dışında bütün resimlerin silinmesini istemiştir. Belâẕurî'nin nakline göre Kâbe'nin içindeki resimler peygamberin emriyle imha edilmiştir[1598]. Yine Ezrakî'de yer alan bilgiye göre, bu resme şahit olan Atâ'nin verdiği bilgi, Beytullah'ın içinde Hz. Meryem ve Hz. İsa resimlerinin olduğu, Meryem'in kucağında İsa resminin yerinin de kapının önündeki direklerin üzerinde olduğu ve bu resmin İbn Zübeyr zamanındaki yangında yok olduğu şeklindedir[1599]. Bahse konu olan put ve resimlerin Kureyş'in Kâbe'nin inşasını tamamladığı zaman itibariyle yerleştirilmeye başladığı Hamidullah'ın "*inşaat tamamlandığında içi olduğu kadar dışı da heykel ve duvar resimleriyle süslü hale getirildi*[1600]*"* sözlerinden anlaşılmaktadır. Bunların içerisinde "*Meryem oğlu Hz. İsa* ile *İbrâhim ve Hz. İsmâil peygamberlerin resimleri bulunuyordu*[1601]*"* ifadesi mâbedin kilise havasında kullanıldığına işaret etmektedir. Ezrakî'nin naklettiği rivayetler haricinde İslâmî kaynaklarda Kâbe'deki resimlere dâir detaylı bilgiye ulaşamadığımızı belirtmeliyiz.

Yukarıda zikrettiğimiz rivayetlerden, Kâbe'de muhtelif putlar ile Hz. Meryem, Hz. İsa, Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'in resimleri bulunduğu anlaşılmaktadır. Hz. peygamberin mâbedden putları temizlettiği, oklarla fal çeken yaşlı adam

---

[1594] Vâḳıdî**, Meğâzî**, Cilt: 2, s. 832; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 2, s. 417; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 2, s. 104; Aḥmed b. Ḥanbel, **Musned**, Cilt: 6, s. 62; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 6, s. 86; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 5, s.76; Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 49.

[1595] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr**, Cilt: 3, s. 93; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt, 2, s. 104; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 120.

[1596] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 165, 167, 168, 169; Cevâd ʿAlî, **el-Mufaṣṣal fî Târîḫi'l-ʿArab Ḳable'l-İslâm**, I-XX, 1422/2001, Cilt: 12, s. 11.

[1597] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıdî, el-Eslemî, **Meğâzî** (nşr. Marsden Jones), I-III, Dâru'l-Alemî, Beyrut 1409/1989; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, s. 121.

[1598] Belâẕurî, **Ensâbu'l-Eşrâf,** Cilt:1, s. 355.

[1599] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 165, 167, 168, 169.

[1600] Hamidullah, **İslâm Peygamberi,** Cilt:1, s. 70.

[1601] Hamidullah, **İslâm Peygamberi,** Cilt:1, s. 71.

görüntüsündeki Hz. İbrâhim'in resminin silinmesini istediği ancak Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın resimlerine dokunmadığı belirtilmektedir[1602]. Rivayetlerden anladığımız kadarıyla Hz. peygamber, Hz. İbrâhim'in hiç fal oku çekmediğini dile getirerek, bir peygambere iftira edercesine, gerçeği yansıtmayan suretinin yapılmasını kabul etmediğini dile getirmiştir. Bu durumu *"Allah lanet etsin, onu fal çektiriyorlar, İbrâhim kim fal çekmek kim?* («قَاتَلَهُمُ اللَّهُ، جَعَلُوهُ يَسْتَقْسِمُ بِالْأَزْلَامِ، مَا لِإِبْرَاهِيمَ وَلِلْأَزْلَامِ») sözleriyle tenkit etmiş ve resmi sildirmiştir[1603]. Zira söz konusu tasvirin Kâbe'de bulunması mâbedin müşrikler tarafından Roma panteonuna dönüştürüldüğünün de kanıtı olabilir. Rivayetlerde yer Hz. Peygamber'in uygulamasından şu sonuçları çıkarabiliriz: Tevhidin merkezi Kâbe'de, Hz. Muhammed'in talimatıyla tapınılma maksadıyla yerleştirilen putların hepsi kaldırılmıştır ve Hz. İbrâhim'in resmi, doğruyu resmetmediği için silinmiştir. Hz. Meryem ve Hz. İsa resimleri ise bırakılmıştır. Kısaca değerlendirecek olursak, Hz. Peygamber Kâbe'den tevhide ve hakikate aykırı unsurları temizlemiştir. Hz. Meryem ve Hz. İsa tasvirlerinde hakikate ters düşen bir durum ile tapınılma endişesi görmemesi nedeniyle yerinde bırakmış olmalıdır. Bu husus, bizce resmin kaldırılmasını değil tevhide ve risalete aykırı görüntünün ortadan kaldırıldığını işaret etmektedir. Nitekim İslâm'ın yasak kıldığı *"Ey iman edenler! İçki, kumar, **dikili taşlar**, **fal okları** şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.[1604]"* ayetinde açıkça beyan ettiği putlardır. Dolayısıyla *peygamberin karşı olduğu şey Yaratıcının yerine geçebilecek ve put olarak düşünülebilecek tarzda tasvirlere yönelik olduğu açıkça anlaşılmaktadır[1605]*. Kanaatimizce Hz. Peygamber'in Hz. Meryem ve Hz. İsa tasvirini yerinde bırakması, iki önemli hususu bize anlatmaktadır. Birinci husus, mezkûr tasvir, kendinden önceki peygamberlere karşı saygısını göstermektedir. Kur'ân-ı Kerîm de bu hususu şu ayetlerde açıkça bildirilmektedir:

> *"Biz Allah'a ve bize indirilene; kezâ İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb ve torunlarına indirilenlere; yine Mûsâ ve Îsâ'ya verilenlere ve bütün peygamberlere rableri tarafından gönderilenlere inandık. Onlar arasında ayırım yapmayız; biz O'na teslim olmuşuzdur" deyin.*[1606]"*.*"Allah'ın elçisi ve müminler, rabbinden ona indirilene iman*

[1602] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** s. 165, 166.
[1603] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** s. 166.
[1604] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide, 5/90.
[1605] Özgür Yıldız, **Oleg Grabar**, s. 51.
[1606] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/136.

ettiler. Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandılar. "O'nun elçileri arasında ayırım yapmayız" ve "İşittik, itaat ettik, bağışlamanı dileriz rabbimiz, gidiş sanadır" dediler[1607]". "De ki: "Biz Allah'a ve bize indirilene; kezâ İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb ve torunlarına indirilenlere; yine Mûsâ, Îsâ ve bütün peygamberlere rableri tarafından verilenlere iman ettik. Onlar arasında ayırım yapmayız ve biz O'na teslim olmuşuzdur[1608]". "Ey Ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında, gerçek olandan başkasını söylemeyin. Meryem oğlu Îsâ Mesîh ancak Allah'ın elçisidir, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve O'ndan bir ruhtur. Şu halde Allah'a ve peygamberlerine iman edin, "(Tanrı) üçtür" demeyin, bundan vazgeçin; hakkınızda hayırlı olan budur. Allah ancak bir tek ilâhtır. O, çocuğu olmaktan münezzehtir, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Güvenmek ve dayanmak için Allah yeter[1609]".

Hz. Meryem ve Hz. İsa tasvirinin kaldırılmamasındaki ikinci husus, tapınma vasıtası olmadığı takdirde Hz. Peygamber'in resme karşı olmadığını göstermektedir.

Kâbe'de bulunan resimlerle ilgili bir başka husus dikkatimizi çekmektedir. Hz. Muhammed'in Mekke'nin Fethi'nde girdiği ve içerisinde resimler bulunan Kâbe; m. 605 yılında Kureyş tarafından inşa edilen, kendisinin inşasında fiilen çalıştığı binadır[1610]. Yukarıda, tezimizin *Birinci Bölüm*'ünde Kureyş'in, Kâbe'yi inşasında kullanmak üzere Yemen'de veya Habeşistan'da kilise inşa etmek üzere yola çıkan, sonra karaya vurmuş malzeme dolu geminin artakalan malzemelerini satın aldıklarını ayrıca kazazedelerden bir Kıptî[1611] veya Rumî[1612] olduğu ifade edilen dülger Bâkûm ustadan Kâbe'yi, Suriye mimarîsi[1613] kilise tarzı[1614] ile inşa etmesini talep ettiğini kaydetmiştik. Bu bilgiler ışığında biz, mâbedin o günkü sosyokültürel ve ekonomik ihtiyaca göre hazırlandığını düşünüyoruz. Kâbe'nin binasında, içinde bulunan objelerde veya kullanımında, o dönemde var olan şeylerin bulunması mümkündür. Bu minvalde erken Bizans mimarîsi örneklerini incelendiğimiz zaman kiliselerde Hz. Meryem ve Hz. İsa resimlerinin olduğunu görüyoruz[1615]. Erken Hristiyan sanatında

---

[1607] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/285.
[1608] Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân 3/84.
[1609] Kur'ân-ı Kerîm, Nisâ, 4/171.
[1610] İbn İsḥâḳ, **Sîre** (nşr. Süheyl Zekkâr, s. 88, Tarîkî, s. 52; Can, **Kâbe**, s. 72.
[1611] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s.193.
[1612] ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt: 4; 346; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 116.
[1613] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 170. (وَقَالُوا: ابْنِهِ لَنَا بُنْيَانَ الشَّام)
[1614] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **el-İṣâbe fî Temyîzi'ṣ-Ṣaḥâbe**, Cilt: 1, s. 400.
وقالوا له: ابنها على بنيان الكنائس، رجاله ثقات مع إرساله.
[1615] John Beckwith, **Early Christian and Byzantine Art**, The Pelican History of Art, London, 1988. s. 88; Robert Milburn, **Early Christian Art and Architecture**, University of California Press, Berkely and Los Angeles, England, 1988, s. 29.

kiliselerin duvarlarını süsleyen resim ve mozaiklerin, inananlara talimat vermek için yapıldığı kaydedilmektedir[1616]. Kanaatimizce bu yıllarda Kâbe'de bulunan resim ve putların varlığı bize, sadece döneme ait putperestliğe dayalı bir dinî hayatı değil aynı zamanda döneme ait Bizans mimarîsinin gücünü ve kilise inşaatlarının mahiyeti hakkında fikir vermektedir. Ayrıca, tarih kaynaklarında yer alan Erken Bizans mimarîsi örneklerinde, VI. yy'ın başlarına ait Meryem-İsa resimleri, kabartma ve freskleri görülmektedir[1617]. Kureyş'in Kâbe'yi inşası ve Hz. Muhammed'in bu inşada rol almasının da söz konusu tarihe çok uzak tarihte olmadığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla biz de bu yıllarda kiliselere yapılan resimli süslemelerin benzerinin Kâbe inşasında da kullanılmış olabileceğini düşünüyoruz. Yukarıda temas ettiğimiz Kâbe-Kilise kıyasına benzer kıyaslamaları bazı araştırmacılar da yapmaktadır. Bunlardan birisi Creswell'dir. Habeşistan'da inşa edilen kiliselerin duvarında taş ve tahta kullanılması tekniğini dile getiren Creswell[1618], Kâbe inşaatında taş ve odunun kullanıldığını, odunun Arabistan gibi ahşabın kıt olduğu bir ülkeden değil, ahşabın bol olduğu Habeşistan gibi bir ülkeden getirilebileceğine dikkat çekmektedir Benzer bir değerlendirmeyi Grant da dile getirmektedir. O, İbrâhim'in mâbedi ilk inşa edişinden 2775 yıl sonra Kâbe'nin ilk yeniden inşa edilip bina tamamlandığında güzel kadın suretindeki meleklerin yanı sıra İbrâhim, Meryem ve diğer peygamberlerin resimleriyle süslendiğini kaydetmektedir[1619]. Kâbe'nin İslâm öncesi ve erken İslâmi dönemdeki ritüel işlevlerini kaleme alan Uri Rubin'e göre de mâbedin yapımında Hristiyan örneklerinden ilham alınmıştır. Ancak bunun binanın yapısından çok iç dekorasyonuyla ilgili olduğunu ifade etmektedir[1620]. Netice olarak özetle şunu ifade edebiliriz: Hz. Muhammed'in Mekke'yi fetih gününde teslim aldığı Kâbe, İslâm öncesi dönemde inşa edilen, söz konusu dönemin anlayış ve imkânlarıyla tesis edilen bir mâbeddir. Hz. Muhammed Fetih Günü Üsame'ye Kâbe'deki resimleri silmesini emrettiği, onun da zemzem suyu dolu bir kap getirerek resimleri silmesi[1621] ile Hz. Peygamberin Kâbe'den putları bizzat kendisinin kaldırması ve ashabına kaldırtması

[1616] https://www.britannica.com/art/Early-Christian-art,(25.07.2022)
[1617] Beckwith, ss. 80-90.
[1618] Creswell, **The Ka'ba in A:D. 608,** s. 99. Yazar, bina benzerliklerini ifade etmek için Damo, Debra, Libanos, İmrahanna Kritos ve Asmara kiliselerini örnek olarak vermiştir.
[1619] Grant, **The Story of the Ka'ba,** Cilt:3, s. 52.
[1620] Uri Rubin, **The Ka`ba**, s. 102.
[1621] Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt:1, s. 475.

rivayetleri[1622] yukarıda etraflıca belirttiğimiz gibi Kâbe'den putperestliği arındırma uygulamalarının bazı örnekleridir. Dolayısıyla Kâbe, Fetih Günü itibariyle yeniden tesis edilmiştir diyebiliriz. Nitekim bundan sonra Kâbe'nin kullanımı İslâmî kurallara uygun olarak tanzim edilmeye devam etmiştir. Aşağıda bu hususta örneklere yer verdik.

Mekke'nin fethinde Kâbe'ye gelen Hz. Peygamber, sahabesinden Bilâl ile Kâbe'nin bakımını yapan ve anahtarını elinde bulunduran Abdu'd-dâr ailesinden Osman b. Talha'ya[1623] haber gönderip Kâbe'nin anahtarını getirttiği belirtilmiştir[1624]. Resulullah'ın anahtarı alarak Kâbe'yi açtığı akabinde Üsame b. Zeyd, Bilal b. Rebah ve Osman b. Talha ile Kâbe'ye girdiği bildirilmiştir. İçeri girenlerin Kâbe'yi kilitleyerek orada kaldığı ve Hz. Muhammed'in içeride iki rekât namaz kıldığı nakledilmektedir[1625]. Bir müddet sonra Resulullah'ın elinde anahtarla Kâbe' den dışarı çıktığı esnada, mâbedin dışında da Halid b. Velîd'in kapı önündeki izdihamı uzaklaştırmaya çalıştığı anlatılmaktadır[1626]. Hz. Muhammed namaz kıldıktan sonra Bilâl-i Habeşî'ye Kâbe'nin damına çıkarak ezan okumasını emretmiştir[1627]. Bunun üzerine Bilâl'in ezan okuduğu, insanlardan bazılarının siyahî bir köle tarafından ezanın okunmasında rahatsız olduğu ve tepki gösterdiği zikredilmektedir[1628]. Bu hadisenin

---

[1622] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 167, 169. Rivayetlerde yer alan Hz. Muhammedin Kâbe'yi açtıktan sonra, elinde fal okuyla resmedilen Hz. İbrâhim'in suretini görünce yeminle lanette bulunması, Kâbe'de bulduğu hurma kütüğünden mâmul güvercin suretini dışarı atması, bazı suretlerin imhasını emretmesi Kâbe'yi putlardan arındırma eylemi olarak görülmelidir.

[1623] Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 9, s. 403. Rivayette, Kâbe'nin anahtarının Osman b. Talha'nın annesinde bulunduğu, Osman'ın annesinden anahtarı istediği zaman, annesi: *kavminin gurur vesilesi anahtarı kendi ellerinle vermenden Allah'a sığınırım* diyerek vermek istemediği, ancak dışarıdan gelen seslerden Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in geldiği ayrıca Hz. Ömer'in yüksek sesle çağırmasından çekinerek verdiği ve Osman'ın anahtarı kendi eliyle Resûlullah'a ulaştırdığı kaydedilmiştir.

[1624] Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt: 2, s. 833, Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 266; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 9, s. 403.

[1625] Ezraḳî, Cilt:1, s. 266. Kâbe'nin içerisinde 6 direk bulunduğu belirtmektedir. İbn Ömer Resûlullahın nerede namaz kıldığı bilgisini de vermiştir. Rivayette, peygamberin "iki direği sağına, bir direği soluna, üç direği de arkasına alarak namaz kıldığı" belirtilmiştir.

[1626] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 266,

[1627] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 2, s. 93; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 355; Vâḥidî, **Esbâbu'n-Nuzûl**, s. 721; Maḳrîzî, **İmtâʿu'l-Esmâʿ,** Cilt:13, s. 385.

[1628] Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt: 2, s. 738; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 275; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf,** Cilt: 1, s. 356; İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 4, s. 232; Fâsî**, Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 284; Hamidullah**, Hz. Peygamber'in Savaşları,** s.108. Nakillerde bildirilenlere göre Müezzin Bilal Kâbe'nin tepesine tırmanmış ve namaz için ezan okumuştur. Mekkeli bir putperest olan Attab b. Esîd, arkadaşlarından birinin kulağına eğilip *"Allah'a şükür ki babam şimdi hayatta değil; eğer o bir zencinin kutsal Kâbe'nin tepesine çıkıp eşek gibi anırdığını duysaydı bunu asla kabul etmezdi."* Biraz sonra genel affın ilan edildiğini duyan Attab, galeyana geldi ve ani olarak ileri fırladı. Hz. Peygambere yaklaşarak söyle dedi: *"ben Esid'in oğluyum ve Allahtan başka Allah olmadığını ve de senin onun elçisi olduğunu tasdik ederim.*" Hz. Peygamber söyle dedi: "*pekâlâ, seni Mekke valisi yaptım*."

üzerine de "*Ey İnsanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık*"[1629] âyetinin nâzil olduğu nakledilmiştir. Böylece Hz. Peygamber ezanla birlikte tevhidin ilânını gerçekleştirmiş ve Kâbe'de bir araya gelmiş insanlara şöyle hitap etmiştir:

> *Allah'tan başka ilah yoktur, onun eşi ve ortağı yoktur. Allah vaadini yerine getirdi ve kuluna yardım etti. İyi biliniz ki bütün Câhiliye adetleri, Câhiliye dönemine ait bütün borç, mal, kan ve intikam ayaklarımın altındadır. Ancak Kâbe hizmetleri Sidâne (Hicâbe) ve hacılara su verilmesi (Sikâye) bunun dışındadır. Ey Kureyşliler, Allah sizden Câhiliye gururunu, soyla, babayla övünmeyi gidermiştir. Bütün insanlar Âdem'den Âdem de topraktan yaratılmıştır*[1630].

Hz. Peygamberin yukarıdaki hitabından sonra, orada bulunanlara, Hz. Yusuf'un kardeşlerine hitaben söylediği "*Bugün yaptıklarınız yüzünüze vurulmayacak, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir.*[1631]*"* cümleleri ile "*haydi gidiniz, serbestsiniz"*[1632] buyurarak umumi affı ilân etmiştir. Bu umumî affa binaen Mekkeliler Hz. Peygamber'e biât edip Müslüman olmuşlar ve kendilerine esir muamelesi yapılmamıştır. Hz. Peygamberin affediciliği ile serbest bırakılan bu kişilere *"tulekā"* ismi verilmiştir[1633]. Hz. Muhammed'in Kâbe'ye daha sonra da girdiği kaydedilmektedir. Bâ Selâme, Hz. Peygamber'in hicretten sonra; Fetih Günü, Fethin ikinci günü, Kaza Umresi ve Veda Haccı'nda olmak üzere Kâbe'nin içine dört kere girdiğini ve namaz kıldığını kaydetmektedir[1634]. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinde Kâbe'nin içinde, kapıdan içeri girince ön taraftaki iki direğin arasında ve ikinci sütunun sağında ve biraz ilerisinde namaz kılmıştır[1635].

Hz. Muhammed Mekke'yi fethedince, Ali b. Ebî Tâlib, Hicâbe ve Sikâye görevlerinin kendilerine verilmesini[1636] istediği ya da amcası Abbas'ın Kâbe'nin anahtarını talep ettiği rivayet edilmiştir[1637]. Hz. Muhammed, Sikâye görevini Abbas'a

---

[1629] Kur'ân-ı Kerîm, Hucûrat, 49/13; Vâḥidî, **Esbâbu'n-Nuzûl**, s. 721; Nîsâbûrî, **Ğarâîbu'l-Ḳur'ân**, s. 167.
[1630] Vâḳıdî, **Meğâzî,** Cilt: 2, s. 835*;* Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 3, s. 61.
[1631] Kur'ân-ı Kerîm, Yûsuf, 12/92
[1632] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 3, s. 55; Fasi ʿ**İḳdü's-semîn**, Cilt: 1, s. 314.
[1633] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt:5, s. 74; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt: 2, s. 161.
[1634] Bâ Selâme, s. 427.
[1635] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ,** Cilt:1, s. 88; Nesâ'î, **Sunen**, Cilt: 5, s. 204; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 268.
[1636] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt: 2, s. 412; İbn Keŝîr, **Sîretu'n-Nebevîyye**, Cilt: 3, s. 370; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 242.
[1637] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 267.

vermiştir[1638]. Mekke'nin fethi günü Osman b. Talha'dan aldığı Kâbe'nin anahtarını[1639] *"şüphesiz Allah emanetleri ehline vermenizi emreder*"[1640] âyetinin nüzulüyle ona *"Ey Osman! Anahtarı al ve onu muhafaza* et"[1641] diyerek geri vermiştir[1642]. Görüldüğü gibi Mekke'nin fethinin gerçekleşmesiyle birlikte Hz. Muhammed'in Kâbe hizmetleri ve mâbed üzerinde düzenlemeleri olmuştur. İcmâlen ifade edersek, Mekkeli bir muhacir olan Hz. Peygamber Mekke'nin fethiyle beraber Kâbe binasında değişiklikler yapmış, mâbedde mevcut gayr-i İslâmi bütün iz ve işaretleri ortadan kaldırmıştır. Kâbe etrafında mevcut 360 putu kırıp, Kâbe binasının içinde duvarlara resmedilmiş bir takım dînî freskleri de silip ortadan kaldırmıştır[1643]. Kendisi, Kâbe binasını yıkıp biri *"giriş"* diğeri *"çıkış"* için kullanılmak üzere iki kapılı bir biçimde bu binayı yeniden inşa etmeyi bugün üstü açık vaziyette duran dâirevî Hatîm kısmını da içine alacak şekilde bütün Kâbe yapısını bir tek çatı altına almayı düşünmüştür. Bu düşüncesini Hz. Aişe'ye *"Şayet senin kavmin henüz küfürden yeni kurtulmuş olmasaydı, Kâbe'yi yıkar, onu İbrâhim'in temelleri üzerine yeniden inşa ederdim. Çünkü Kureyşliler, Kâbe'yi yaptığında biraz kısalttılar ve bir kapısını iptal ettiler*"[1644] veya diğer bir rivayette *"inşallah, Allah bana Mekke yi fethetmeyi kısmet ederse, Kâbe'yi Hz. İbrâhim zamanındaki durumu gibi Hatîm'i Kâbe'ye dahil edip, kapısını yerden yaparak, bir kapı daha açacağım. Kureyş Kâbe'ye basamaklar koydu ki onun içine kimse izinsiz girmesin*"[1645] sözleriyle dile getirdiği nakledilmektedir. Burada dikkatimizi çeken husus Hz. Muhammed'in Kâbe'yi Hz. İbrâhim zamanındaki orijinal haline getirme fikridir. Tezimizin *Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi İnşası* bölümünde detaylarını anlattığımız gibi Hz. İbrâhim Kâbe'yi iki kapılı ve hemzemîn inşa etmiştir. Bu özelliğiyle Kâbe, Aydemir'ın ifadesiyle "*mescid fonksiyonu icra eden mâbeddir*. [1646]". İnsanların içine

[1638] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 109.
[1639] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 265.
[1640] Kur'ân-ı Kerîm, Nisa, 4/58.
Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 109, 266'de geçen bir rivayette Ömer b. el-Hattab'ın bu ayet-i kerimeyi *o sabahtan önce Resûlullahdan hiç duymamıştım. Okuduktan sonra da Osman b. Talha'yı çağırdı."* ifadesi yer almaktadır. Ayrıca, İbn Keŝîr de bu ayetin Osman b. Talha b. Ebî Talha hakkında indiğini kaydetmiştir. Bkz. İbn Keŝîr, **Tefsîr**, s. 299.
[1641] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 266; Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 4, s. 16.
[1642] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr**, Cilt: 1, s. 381; İbnu'l-Kelbî, **Ensâbü'l-ʿArab** , s. 12; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s.109; Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt:1, s. 53.
[1643] Hamidullah, **Hz. Peygamber'in Savaşları**, s. 104.
[1644] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 573; Müslim, **Ṣaḥîḥ,** Cilt:3, s. 573; Ebû Dâvûd, **Sünen**, Cilt: 3, s. 374.
[1645] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 214.*"*
[1646] Bu bölümde Halis Aydemir'in *Kutsal/Gençlerle Söyleşi 96/Varlığımız Farkındalığımız/ 04.11.2022* dersinde anlattığı görüşlerinden istifade ettiğimizi ve aynı kanaatte olduğumuzu ifade etmeliyiz.

girip namaz kılabildiği, içerisi dolu ise dışarıda namaz kılınabilen mescid görüntüsüne sahiptir. Ancak, Kureyş mescid fonksiyonlu Kâbe'yi, tek kapılı ve merdivenle çıkılan binaya dönüştürdüğü için bu mâbed, tapınak vasfı kazanmıştır. Bu haliyle dokunulmaz ve erişilmez niteliktedir. Tezimizin *Kureyş'in Kâbe'yi İnşası* bölümünde zikrettiğimiz üzere Kureyş'in Kâbe'si halktan herkesin giremediği, ulaşamadığı, sadece istenilen kimselerin içeri alındığı, mâbed görüntüsünden uzak bir yapıdır. Bu haliyle *Kâbe* mescid gibi değil, kendisine tapınılan, medet umulan bina görüntüsündedir. Hz. Muhammed'in bu durumdan rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, Kureyş'in yüksek merdivenli, tek kapılı ve erişilmez mâbed binasını, içine girilen ve çıkılan ayrıca içinde kulluk yapılan ibadethaneye dönüştürmek niyetinde olup Hz. İbrâhim zamanındaki Kâbe'ye dönüştürerek gerek görünümünü gerekse kullanımını tashîh etmek istemiştir diyebiliriz. Ancak, bu hususta arzusunu beyan etmesine rağmen "*kendisi olaylar ve eşya üzerine zor ve şiddet kullanarak yapmak istemediğinden bu isteğinden tamamen vazgeçmiştir."*[1647]. Hz. Muhammed daha peygamber olmadan emek ve değer verdiği Kâbe'ye yönelik arzularını, peygamberliği süresince de tahakkuk ettirmediği, Mescid-i Harâm'a yönelik bir değişime gitmediği anlaşılmaktadır. Kanaatimizce Hz. Muhammed'in bu uygulaması kendisinin *zorba*[1648] olmayıp *en güzel örnekliğinin*[1649] göstergesidir.

Burada Hz. Muhammed'in, Mekke'nin fethinden (8/629) sonra da doğduğu, büyüdüğü ve çok sevdiği şehrinde ikâmet etmediğini ve Resulullah'ın Mekke'den ayrılmak zorunda kalışının onu hüzne sevk ettiğini dile getirmemiz yerinde olacaktır. Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethi günü *Hazvere* isimli yerde, yüzü Kâbe'ye dönük olarak dile getirdiği şu sözleri manidârdır: *"Ey Mekke! Sen, Allah'ın en hayırlı yerisin. Benim için de en sevdiğim yersin. Eğer onlar beni zorla çıkarmamış olsalardı senden çıkmazdım"*[1650].

Kâbe'nin özelliği Ne? https://www.youtube.com/watch?v=RJX19U-_vlM. (13. 05. 2023)

[1647] Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Cilt: 2, s. 834.

[1648] Kur'an-ı Kerîm, Kâf , 50/45. *"Onların ne dediklerini biz daha iyi biliyoruz. Sen onları **zorlamakla** görevli değilsin, uyarımızı ciddiye alanlara Kur'an'ı durmadan oku!";* Gâşiye 88/ 21, 22. *"Artık sen öğüt ver, çünkü sen ancak bir uyarıcısın. Onların üstünde egemen **bir zorba** değilsin".*

[1649] Kur'an-ı Kerîm, Ahzâb /21. "*İçinizden Allah'ın lutfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah'ta **güzel bir örneklik** vardır."*

[1650] Vâḳıdî, **Meğâzî,** Cilt: 2, s. 865; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt:2, s. 127; İbn Mâce, **Sünen,** Cilt:4, s. 542.

3.1.5. Kâbe Hizmetleri

Kuran-ı Kerim'in beyanına göre Allah, Hz. İbrâhim'i ve Hz. İsmâil'i Kâbe'yi inşa etmeleri ile birlikte tavaf eden ve namaz kılanlar için Kâbe'nin temiz tutulması görevini vermiştir[1651]. Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil zamanından itibaren var olan Kâbe hizmetleri *"Sidâne"* ismiyle tanımlanmıştır[1652]. "*Sidâne"*, "*Hicâbe"*[1653] ismiyle zikredilmekle birlikte, her iki kelimenin de aynı anlama geldiği Kâbe'nin emniyeti, temizliği, açılıp kapatılması, yıkanması, örtülmesi gibi Kâbe'ye yapılan hizmetleri de kapsadığı anlaşılmaktadır[1654]. Yapılan tanımlamalardan da anlaşıldığı gibi Kâbe hizmetleri zaman içerisinde şekillenerek devam etmiştir[1655]. Kusay'ın hac hizmetlerini kendi uhdesinde toplamadan önce, Kâbe'yi yönetenlerin İcâze, İfâda ve Nesî görevleri olduğu nakledilmektedir. Hacıların Arafat'tan Mina'ya şeytan taşlama vazifelerini yapmak için götürülmesi İcâze görevidir. İfâda görevi, hacıların kurban kesildiği günün sabahında Müzdelife' den Mina'ya sevk edilmesidir. Nesî ise kameri takvime göre belirlenen haram aylarının şemsi takvime göre zamanının belirlenmesi işidir[1656].

Mekke'de, Kureyşlilerin hakimiyetinin Kusay b. Kilâb (ö. 480) ile başladığı kaydedilmektedir. Kusay, Mekke tarihinde Kâbe menâsik ve teşkilâtında gerçekleşen önemli değişikliklerin fâili olarak tanınmıştır. Verilen bilgilere göre Benî Sufa adında bir kabile öteden beri hacılara Arafat'ta İcâze verme salâhiyetini yüklenerek Kâbe'nin ziyaretçilerine oldukça eziyet ediyordu. Kusay bu imtiyazın Kureyş'e ait olduğunu söyleyerek onları mağlup etmiştir[1657]. Kusay b. Kilâb, Kâbe'ye bakma ve Mekke'yi idare etme görevini üstlendiği zaman; Kâbe anahtarlarını koruma görevi olan Hicâbe

---

[1651] Kuranı Kerîm, Bakara, 2/125. *"O zaman biz o evi insanların gidip gelip ziyaret edecekleri bir makâm ve bir güvenlik yeri yaptık. Siz de İbrâhim'in makâmından kendinize namaz kılacak bir yer edinin. İbrâhim ve İsmâil'e de "Tavaf edecekler için, kendini ibadete verecekler, rükû ve secde edecekler için evimi temiz tutun" diye talimat verdik".*

[1652]Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 12, s. 253*;* İbn Manẓûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 13, s. 207. Sözlüklerde Kâbe ve put evlerinin hizmetlisine "sâdin" adı verildiği, "hâcip"ile aynı anlamda kullanıldığı kaydedilmiştir. *"Sidânetü'l-Kâbe"* kavramından Kâbe'ye yapılan hizmetler anlaşılmaktadır.

[1653] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 105.

[1654] İbnu'l-Esîr, Ebû's-Saʿâdât el-Mubârek b. Muḥammed el-Cezerî, **en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Ḥadîs ve'l-Eŝer** (nşr. Ṭâhir Aḥmed ez-Zâvî, Maḥmûd Muḥammed eṭ-Ṭanâḥî), I-V, el-Mektebetu'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1399/1979, Cilt: 2, s. 355; Tarîkî, s. 280.

[1655] Ḳalḳaşandî, **Ṣubḥu'l-Aʿşâ,** Cilt: 4, ss. 267-270; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s. 289.

[1656] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 179 ve Cilt: 2, s. 107, Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf,** Cilt:1, s. 53; Günaltay, ss. 241, 242.

[1657] Günaltay, s. 238.

yanısıra Kıyâde, Livâ, Nedve, Sikâye ve Rifâde görevlerini üstlenmiştir. Kıyâde kafileye liderlik ordu komutanlığı görevi idi[1658]. Bu görevin sahibi gerek ticarî gerekse askeri seferlerde kafilenin önünde yürürdü. *"Livâ",* harpteki sancağı taşıma görevi olup sorumlusu savaş zamanında Kureyş bayraktarlığını ifâ etme, barış zamanında sancağı koruma görevini yerine getirirdi. Buna "*Ukâb"* da denilirdi. Kureyş kabilelerinin bu bayrakları, bu memuriyeti hâiz olan bayraktarlarda bulunurdu[1659]. Bir yere asker sevk edileceği zaman, Kureyş sancağını bir yere diker ve savaşçılar o bayrağın etrafında toplanırlardı[1660]. Kusay, "*Nedve"* görevlerini de üzerine almıştır[1661]. *"Nedve",* danışma meclisi mahiyetindedir. Danışma hizmetlerinin yürütüldüğü Dâru'n-Nedve'de Kureyş'e ait kamu işleri müzakere edilir ve bir karara bağlanırdı. Kusay'ın Kureyş boyları arasında çekememezliğe meydan vermemek ve her kabileyi memnun etmek için birçok görev merasim ve vazife ihdâs ettiği, böylece Kâbe'nin değerini yükseltilip yücelterek boylar arasında çekememezlik oluşmasını engellediği bildirilmiştir. Kâbe'ye ne kadar önem verilirse ziyaretçilerin de o derece arttığı ve bu şekilde Kureyş'in yararlanmasının da o oranda yükseldiği düşünülürdü. Hacılar gece vakti Arafat'tan hareket ettikleri zaman Müzdelife de ateş yakma adetinin de Kusay tarafından ihdâs edildiği ve bu hizmetin çocukları ve torunlarına intikal ettiği belirtilmiştir[1662]. Nakillerde, Kusay'ın liderlik kabiliyetinin yüksek olduğu, Mekke'de dinî, idarî ve adlî işleri hukukî çerçeveye oturttuğu bildirilmektedir. Ayrıca, başarılı lider olduğu için de *"Mücemmî"* (toplayan) sıfatıyla zikredilmektedir. Geçmişi Kusay b. Kilâb'a dayanan Dâru'n-Nedve'nin Kâbe'nin kuzeyinde Şam tarafında ve kapısı Kâbe'ye dönük Mescid-i Harâm'a bitişik hükümet binası mahiyetinde imar edildiğini ve çok fonksiyonlu olduğunu yukarıda "*Hz. Muhammed Zamanında Kâbe'nin Genel Durumu"* başlığı altında zikretmiştik. Mekke şehri, Dâru'n-Nedve'nin kurulmasıyla Günaltay'ın da ifade ettiği gibi, kutsal bir mekândan büyük bir şehre dönüşmüştür[1663]. Özetle ifade edersek, Kusay hem Mekke şehrinin mimarı hem de idarî ve hukukî anlamda lideri olmuştur. Ve böylece Kâbe ve Mekke tarihinde yeni bir dönem

[1658] Günaltay, s. 243.
[1659] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 195.
[1660] Günaltay, s. 243.
[1661] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 179 ve Cilt: 2, s. 107, Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf,** Cilt:1, s. 53; Günaltay, ss. 241, 242.
[1662] Günaltay, s. 243.
[1663] İbn Ḥabîb, **Munemmaḳ,** s. 28; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 109; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 93; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt, 2, s. 256; Günaltay ss. 240-243.

başlatmıştır. Bu tarihten itibaren daha önce var olan Kâbe hizmetleri kurumsal hüviyet kazanmıştır. Bunlardan hacılara yemek ikramı "*Rifâde"* hizmetinin çok ehemmiyetli olduğu kaydedilmiştir[1664]. Kusay, hac mevsiminde ziyaretçilerin fakirlerine yiyecek dağıtım hizmeti için Mekke zenginleri tarafından verilen yardımları toplayarak mezkûr fakirlerin iâşesi için harcamıştır. Bu hususta Kusay b. Kilâb'ın şu sözleri dikkate değerdir: "*Ey Kureyşliler, sizler Allah'ın komşuları ve harem ehlisiniz. Gelen hacılarsa Allah'ın misafirleri ve beytinin ziyaretçileridir. Onlar ikram edilmeye en layık misafirlerdir. Buradan dönünceye kadar hac günlerinde onlar için yemek hazırlayın, içecek temin edin"*[1665]. Bu görev, Hz. Peygamberin büyük dedesi Hâşim[1666] ve Haşim'in küçük kardeşi Muttalib ile sürdürülmüş akabinde Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib'den Ebû Talib'e intikal etmiştir[1667]. İslâm'dan sonra, hacılara yemek yedirme geleneği Hz. Peygamberin talimatıyla devlet eliyle sağlanmıştır. Peygamberin söz konusu yemek yapımı faaliyetleri için hicretin 9. yılında Hac Emîri Ebû Bekir'e mal gönderdiği zikredilmiştir. Vedâ Haccı'nda Hz. Peygamberin bizzat üstlendiği *"Rifâde"* vazifesini, onun vefatından sonra hilafete gelen Hz. Ebû Bekir yerine getirmiştir[1668].

"Sikâye", hac zamanında hacılara su dağıtımı hizmeti görevidir[1669]. Mekke'de suyun çok kıymetli olduğu, ihtiyacı gidermek için değişik kuyulardan temin edilen suların develerle taşınıp, Kâbe'nin civarındaki deri havuzlarda toplanarak hacılara ikram edildiği bildirilmektedir. "*Sikaye"* görevinin Abdimenâf oğullarının elinde olduğu, Kusay ve Hâşim b. Abdimenâf tarafından Mekke'de çok miktarda kuyu kazıldığı, Abdülmuttalib zamanında Zemzem Kuyusu'nun bulunmasıyla diğer kuyuların ehemmiyetinin kaybolduğu kaydedilmektedir. Ayrıca Ezraḳî' de yer alan bir rivayette "*Sikâye Zemzem"*'dir[1670] denmektedir. "*Sikâye"* hacılara zemzem suyu ikram etme görevinin ismi olmuştur. Bu görevi üstlenen Kusay, Mekkelilere ve hac mevsiminde ziyaretçilere su sağlama ve dağıtımı için çözüm üretmiştir. Kusay'ın Hira

[1664] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 95.
[1665] Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt:1, s. 130; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 54; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 94; Belâẕürî, **Ensâbü'**l-**Eşrâf,** Cilt:1. s. 52; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 94; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 260; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt:1, s. 623; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 2, s. 208.
[1666] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt 1, s. 66.
[1667] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt 1, s. 109.
[1668] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 107.
[1669] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt. 1, s. 125; İbn Ḥabîb, **Munemmaḳ,** s. 27.
[1670] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 109.

Dağı vadilerinden birindeki *Âdem* denilen kuyunun tatlı suyunu develerle Mekke'ye getirerek Kâbe yanındaki deri havuzlara doldurttuğu ve hacılara dağıttırdığı belirtilmektedir[1671]. Hz. Muhammed, Mekke'nin fethinde "*Sikâye"* görevinin Câhiliye döneminde olduğu gibi devam edeceğini beyan etmiştir[1672]. Rifâde ile birlikte Hicâbe ve Sikâye hizmetleri Mekke'nin fethinden sonra sürdürülmüş, diğerleri Hz. Muhammed tarafından ilgâ edilmiştir[1673].

"Hicâbe", Kâbe'nin bakımı, kapısının ve anahtarlarının muhafazası ve kapısının belli zamanlarda ziyaretçilere açılması başta olmak üzere Makâm-ı İbrâhim'in, hediye edilen kıymetli eşya ile iç ve dış örtülerin korunması ve bakımı gibi önemli hizmetleri ifade eder. *"Hicâbe",* kaynaklarda *"Kâbe'ye hizmet etmek"* anlamındaki "*Sidâne"* ile anılmıştır[1674]. Bu görev, Mekke'nin fethiyle birlikte, Hz. Peygamberin görevlendirmesiyle Osman b. Talha b. Ebû Talha ile amcasının oğlu Şeybe b. Osman b. Ebû Talha tarafından sürdürülmüştür[1675]. Câhiliye döneminde Kâbe'nin örtüsünün enta' (deri), veya muhtelif kumaşlardan[1676] olduğu, Hz. Muhammed tarafından Veda Hacc'ında Kâbe'ye ipekten örtü giydirdiği belirtilmektedir[1677]. Yukarıda yapılan açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, İslâm öncesi *"Rifâde", "Hicâbe"* ve *"Sikâye"* hizmetleri, İslâmi dönemde devam ettirilmiştir. Bu hususu, "*Hz. Peygamberin Câhiliye devri Arapların kültürel yapısını, değerlerini ve telakkilerini bütünüyle reddetmediğini bilakis İslâm'ın temel hükümlerine aykırı olmayan hususları kabul ettiği"*nin[1678] örnekleri olarak görebiliriz.

3.1.6. Hac Emirliği

Haccın kurallarına uygun bir şekilde ve emniyet içinde eda edilmesini sağlamak üzere görevlendirilen kimseye *"Emîr-i Hac"* ismi verilmektedir. Hac

[1671] Günaltay, s. 243.
[1672] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s.121.
[1673] Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt: 2, s. 836; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 109, İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 2, s. 412; Aḥmed b. Ḥanbel, **Musned**, Cilt: 8, s. 188; İbn Mâce, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Yezîd el-Ḳazvînî, **es-Sünen** (nşr. Heyet), I-IV, Dâru't-Teʾsîl, Kahire, 1435/2015, Cilt 2, s. 878; Ebû Dâvûd, **Sünen**, Cilt: 6. s. 607; Belâẕürî**, Fütûḥu'l-Büldân**, s. 50; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt 3, s.61.
[1674] İbn Hişâm**, Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 25; İbrâhim Sarıçam "Hıcabe" **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 1998, Cilt: 17, ss. 431, 432.
[1675] İbnu'l-Kelbî, **Ensâbü'l-ʿArab**, s. 12; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 53.
[1676] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 260.
[1677] Tabakat Cilt: 1, s. 134; Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 56; Esedî, Vr 19b.
[1678] Âdem Apak, **Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu**, Kuramer, İstanbul, 2017, s. 293.

emirliği Mekke'nin fethinden sonra (8/630) ihdâs edilmiş bir görevdir[1679]. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda Mekke, h. 8. yılda fethedilince, Hz. Peygamber'in Attab b. Esid b. Ebi'l-is b. Ümeyye b. Abdi'ş-Şems'i şehre vali tayin ettiği belirtilmektedir[1680]. Ancak, bu yıl için özel olarak Hac Emîri tayin etmediği kaydedilmiştir[1681]. Aynı sene hac zamanında Hz. Peygambere ilâhî izin verilmediği için onun hacca katılmadığı ancak Müslümanlar ve müşriklerin birlikte hac yaptığı bildirilmektedir[1682]. Attab b. Esid, valilik görevi hasebiyle Hac Emîri vazifesini yerine getirmiştir. Müslümanlar, Attab b. Esid ile bir tarafta; müşrikler de Ebû Seyyâre el-Advânî tarafından vakfe yaptırılmışlardır[1683]. Bu yılda haccın zilkade ayında[1684] yapıldığı bildirilmiştir[1685]. Müslümanlar ve müşrikler h. 8 ve 9. yıllarında kendilerine ait mekânlarda hac yapmışlardır[1686].

Hac, hicretin 9. yılında zilhicce ayında yapılmıştır[1687]. Hz. Muhammed, hac emîri olarak atadığı Hz. Ebu Bekir'e haccı nasıl yaptıracağını öğretmiştir. Hz. Peygamber'in bu hacda Müslümanlar ile müşriklerin beraber olacağı talimatını verdiği Ebû Bekir'i Mekke'ye göndermiştir. Bu sürecin hemen akabinde ise Berâe suresinin nâzil olduğu kaydedilir[1688]. Bu nedenle, Hz. Peygamber'in Ebû Bekir'in arkasından Ali b. Ebû Talib'i Berâe suresinin tebliği için gönderdiği nakledilmiştir[1689]. Hz. Ali Arafat'ta Hz. Peygamber'in bu emrine istinaden Hz. Ebu Bekir hutbesini tamamladıktan sonra Berâe suresini okuyarak, müşriklerle yapılan eski anlaşmanın

---

[1679] Münir Atalar, "Emîr-i Hac", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 1995, Cilt: 11, s.131.

[1680] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Ṭabaḳâtu Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ**, s. 40.

[1681] Atalar, s. 131.

[1682] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 12.

[1683] Attab b. Esid'in h. 8. Yılda hac emiri olarak tayin edildiği belirtilmemekle beraber, valilik görevi hasebiyle hac mevsimini idare ettiği, müşriklerinde kendi inançlarına göre hac yaptığı kaydedilmektedir. Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 179; İbn Saʿd, **Ṭabaḳâtu'l-Kubrâ** (Mutemmimu'ś-Ṣaḥâbe - Râbiʿa), s. 157. Ayrıca, Yaʿḳûbî'nin, **Târîḫ** adlı kitabında yer alan bilgiye göre Müslümanlar Hicri 8. yılda Attab b. Esid'in yanında, Hicri 9. Yılda Hz. Ebu Bekir'in yanında, müşrikler de bir tarafta olmak üzere hac yapmışlardır. Bkz. Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 135.

[1684] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 179; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 265.
وَذَلِكَ أَنَّ الْحَجَّ وَقَعَ تِلْكَ السَّنَةَ فِي ذِي الْقَعْدَةِ

[1685] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr**, Cilt: 5, s. 250; Vâḳıdî, **Meğâzî**; Cilt: 3, s. 1078; İbn Hişâm, es-**Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 2, s. 545; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 2, s. 128; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 383; Zemaḫşerî, **Keşşâf**, Cilt:1, s. 180.

[1686] Mesʿûdî, **Tenbîh ve'l-İşrâf**, s. 237.

[1687]Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 179; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 265.
. قَالَ: فَلَمَّا كَانَ سَنَةَ تِسْعٍ، وَقَعَ الْحَجُّ فِي ذِي الْحِجَّةِ

[1688] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 179; Nesâʾî, **es-Sünenu'l-Kubrâ,** Cilt: 10, s. 185.

[1689] Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 9/1 ; Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ**, s. 93.
نزُول سُورَة بَرَاءَة قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ وَبَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَبَا بَكْر سنة تسع يُقيم للنَّاس الْحَج ثمَّ بعث عليا بِسُورَة بَرَاءَة وَأمر أَلا يحجّ بعد الْعَام مُشْرك وَلَا يطوف بِالْبَيْتِ عُرْيَان

bozulduğunu, nâzil olan âyetlerin hükmünce bundan böyle hiçbir müşrikin hac yapamayacağını ayrıca Kâbe'nin çıplak halde tavaf edilemeyeceğini ilan ederek, bu yıldan sonra müşriklerin Mescid-i Harâm'a yaklaşamayacaklarını bildirmiştir[1690].

Hicretin 10. yılında, Allah Hz. Muhammed'e hac izni vermiş, o da bu senede Vedâ Haccı'nı eda etmiştir[1691]. Bu haccın adı *"Hacc-ı Belağ, Tebliğ Haccı"*[1692] ve *"Haccetü't-Temâm"*[1693] olarak da isimlendirilmiştir. İbn Sa'd bu hac için Mekke'ye gelen Hz. Peygamber, devesi *Kasvanın* üzerinde, Yukarı Mekke'den *Kedâ*'ya girerek, oradan Mescid-i Haram'ın Benî Şeybe Kapısı'na ulaşıp Kâbe'yi gördüğü zaman şöyle dua ettiğini kaydetmektedir: "*Allah'ım! Bu evin şerefini, yüceliğini ve heybetini artır. Hac ve umre yapanların da şerefini, yüceliğini artır ve onlara iyilik ver*[1694]*."*

Hz. Peygamber bizzat kendisi hac yaptığı için emîr-i hac tayin edilmemiştir[1695]. Hz. Muhammed bu hac esnasında, Arafat'ta yaptığı meşhur hitabında haccın zilhicce ayında olduğunu ve ayların sayısının on iki olduğunu vurgulamıştır. Câhiliye'nin *nesî*[1696] uygulamasının artık yapılamayacağını beyan eden âyetleri[1697] ve hac ayının kıyamete kadar değişmeyeceğini, *"bugün zaman Allah'ın yerleri ve gökleri yarattığı gündeki şekline döndü"*[1698] sözleriyle beyan ederek eski adetlerin yürürlükten

---

[1690] Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt: 3, s. 1078; Taberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 11, s. 315.
[1691] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ,** s. 92.
[1692] Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 1, s. 368.
[1693] Rebîʿ b. Ḥabîb, er-Rebîʿ b. Ḥabîb el-Baṣrî, **el-Câmiʿu's-Ṣaḥîḥi'l-Musned** (nşr. Muḥammed İdrîs, ʿÂṣûr Yûsuf), Dâru'l-Ḥikme, Beyrut 1415H.S. 172; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 179.
[1694] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt:2, s. 157.
[1695] Atalar, s. 131.
[1696] Mustafa Fayda, "Nesî" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006; Cilt: 32, s. 579. Nesî', Câhiliye döneminde kamerî takvimin şemsî takvime uyarlanması suretiyle takvime yapılan müdahale anlamında kullanılmıştır. Araplar Hz. İbrâhim'den sonra uzun müddet kamerî takvim kullanmışlar, umre için receb, hac için zilhicce ayını esas almışlar, ayrıca umrenin yapıldığı receb ayı ile haccın yapıldığı zilhicce ve onun bir öncesiyle (zilkade) bir sonrasını (muharrem) haram aylar olarak kabul etmişlerdir. İslâm kaynaklarında, Arapların zamanla haram ayların yerlerini değiştirmek veya haccın sabit bir mevsimde yapılmasını sağlamak amacıyla nesîe başvurdukları belirtilmektedir
[1697] Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 9/36-37. *"Doğrusu Allah'a göre ayların sayısı, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısına uygun olarak on ikidir; bunlardan dördü haram aylardır. İşte doğru olan hesap budur. O aylarda kendinize zulmetmeyin, müşrikler sizinle topyekün savaştıkları gibi siz de onlarla topyekûn savaşın. Bilin ki Allah buyruklarına karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir. Aylara ek yapmak, inkârcılığı artırmaktan başka bir şey değildir, inkârcıların daha da sapmasına yol açmaktadır. Onlar (ayların sayısını) Allah'ın yasakladığı aylara uyarlamak üzere, bu eklemeyi bir yıl helâl bir yıl haram sayıyorlar ki, böylece Allah'ın haram kıldıklarını meşrû hale getirsinler. Bu yaptıkları kötü işler kendilerine güzel görünüyor. Allah inkârcılar topluluğunu doğru yola iletmez*."
[1698] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 179; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 2, s. 167; İbn ʿAbdilberr, **Temhîd,** Cilt:16, s. 173.

kaldırıldığını belirtmiştir[1699]. Hz. Peygamberin vakfe yaptığı esnada *"bugün size dininizi tamamladım*"[1700] âyetinin nâzil olduğu nakledilmektedir[1701].

Hz. Peygamberin Kâbe'de ibadetlerin vecibelerini yerine getirirken, son derece itinalı ve duyarlı olduğunu ifade etmeliyiz. Hz. Muhammed'in umrelerinde Kâbe'ye girmediği[1702], hac yaptığı zaman Kâbe'ye ayakkabılarını çıkararak girdiği nakledilmiştir[1703]. Fakat Kâbe'ye girmekten dolayı üzüntü hissettiği, bu üzüntüsünü, *"belki ümmetimden biri gelir de girememekten hazîn döner, biz Kâbe'ye girmekle değil tavafla emredildik"* [1704] sözleriyle dile getirdiği bildirilmiştir.

Hz. Muhammed Mekke'yi fethettikten sonra, Kâbe İslâm mâbedi olmuştur. İslâm'ın zuhurundan hemen sonra Abdullah b. Zübeyr zamanına kadar Kâbe binasında bir değişiklik yapılmadığı açıkça anlaşılmaktadır[1705]. Hz. Muhammed zamanında Kâbe'nin etrafında boşluk bulunduğu ve bir duvar olmadığı, çevresinde evlerin bulunduğu ve insanların Mescid-i Harâm'a kapılardan girdiği nakledilmiştir[1706].

3.2. HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN ZAMANINDA KÂBE'YE YAPILAN HİZMETLER (11/632-40/661)

Hz. Muhammed'in vefatından sonra, yaklaşık 30 yıllık süreç, Hulefâ-i Râşidîn Dönemi (11/632-40/661) olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali devlet idaresi görevini yerine getirmişlerdir. Mezkûr dört halife gerek hac ve umre ibadeti sebebiyle gerek mâbede hizmet boyutuyla Kâbe ve Mescid-i Harâm'a dâir hizmetlerine aşağıda sırasıyla değinilecektir.

[1699] Fayda, "Nesî', Cilt. 32, s. 579.
[1700] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide, 5/3.
[1701] Abdurrezzâḳ, **Tefsîr**, Cilt: 2, s. 8; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt:2, s. 169; Aḥmed b. Ḥanbel**, Mūsned**, Cilt: 1, s. 320; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 371.
[1702] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 2, s. 155.
[1703] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 2, s. 162.
[1704] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 2, s. 162. Hadis kaynaklarında yer alan benzer rivayetlerde de Hz. Peygamberin ümmetine meşakkat olmaması için Kâbe'ye girilmesini teşvik etmediği görülmektedir. Hz. Aişe'den bildirildiğine göre *"Resûlullah mesrûr halde yanımdan çıkmıştı, sonra üzüntülü olarak geri döndü dedi ki: "Kâbe'ye girdim. Ancak pişman oldum, yaptığım bu işi geri getirebilseydim, girmezdim. Ümmetime meşakkat vermiş olmaktan korkuyorum*." Tirmizi' de yer alan rivayette ise "*yapmamış olmayı temenni ettim. Zira kendimden sonra ümmetimi yormuş olmaktan korkuyorum*." demektedir. Benzer rivayetler için bkz: İbn Mâce, **Sünen,** Cilt: 2, s 1008; Tirmiẕî, **Sünen**, Cilt: 2, s. 207.
[1705] **Mevsuatü'l-Arabiyye,** Müdiri'l-Âm: Mes'ud Bubu, Hey'etü'l-Mevsuati'l-Arabiyye, Dımaşk, 2002, Cilt: 5, s. 676.
[1706] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 69; Esedî, vr. 21a.

3.2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi (11/632-13/634)

Hz. Peygamberden sonra devlet idaresinin başına geçen birinci halife Hz. Ebû Bekir'in (ö.13/634) kısa süren hilafeti süresince (632-634) Kâbe'yle ilgili bir mimarî değişime gitmediği anlaşılmaktadır. Onun zamanında, Hz. Peygamberin sağlığında olduğu gibi Kâbe'nin etrafında bir duvar olmadığı, Mescid-i Harâm'ın çevresinde evlerin bulunduğu ve insanların Mescid-i Harâm'a kapılardan girdiği nakledilmiştir[1707]. Ebu Bekir'in Kâbe'nin örtüsünün bedelini Beytü'l-mâl'den karşıladığı bildirilmiştir[1708].

3.2.2. Hz. Ömer Dönemi (13/634-23/644)

İkinci halife Hz. Ömer dönemi, fetihlerin artarak İslâm topraklarının genişlediği bir dönemdir. Hz. Muhammed ve Hz. Ebu Bekir zamanında Kâbe'yi çevreleyen mekânın etrafı açık sahrâmsı ve kumlu bir alandır. Burada fakir fukaraya ait basit evlerin bulunduğu ve mezkûr mekânın Müslümanlara kifayet ettiği zikredilmektedir. Hz. Ömer zamanında ise Müslümanların sayısının artması ile söz konusu alanın kifayet etmediği; kalabalıktan Kâbe'nin etrafında insanların Kâbe ile evler arasında sıkışarak tavaf ettiği bildirilmektedir[1709]. Bu husus incelediğimiz kaynaklarda şöyle anlatılmaktadır: 17/638 yılında Mescid-i Harâm özellikle hac zamanında cemaati almayacak kadar kalabalık olunca, Hz. Ömer'in Haram'a yakın evleri istimlak ederek yıktırmıştır. Bazı mesken sahiplerinin mülklerini satmaması nedeniyle Hz. Ömer'in ev sahipleri ile problem yaşamıştır. Evlerini satmak istemeyenler, kendilerine ödenecek istimlak parasını almayınca, Hz. Ömer onların ev bedellerini Kâbe'nin hazinesine koydurmuş ve sonradan da sahiplerine verilmiştir. Bu vesileyle evlerini yıktırmak istemeyip muhalefet eden insanlara Hz. Ömer şu sözlerle hitap etmiştir: *"Sizler, Kâbe civarına yerleştiniz, Kâbe sizin alanınıza yerleşmedi. Beytullah sizin evlerinizin ortasına yapılmış değildir! Siz Kâbe nin dört tarafına evler yaptırarak sıkıştırdınız"*[1710]. İstimlâk sonrası ilk defa Hz. Ömer tarafından Kâbe'yi

[1707] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 69; Esedî, vr. 21a; **Mevsuatü'l-Arabiyye,** Cilt: 5, s. 677.
[1708] Esedî, vr. 19a.
[1709] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 779.
[1710] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** s. 69; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s.182; Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân** s. 61; Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṣrî, **el-Aḥkâmu's-Sulṭâniyye** (nşr.), Dâru'l-Ḥadîs, Ḳahire.

çevreleyen duvar yapıldığı ve alanı aydınlatacak lambalar konulduğu bildirilmektedir[1711].

Ayrıca burada, Hz. Ömer'le ilgili bir hususa değinmek istiyoruz. Fâkihî'nin eserinde: *"Hz. Ömer, erkeklerin kadınlarla beraber tavaf etmelerini yasakladı"*[1712] şeklinde bir rivayet yer almaktadır. Aşağıda Emevîler döneminde kaydettiğimiz üzere Fâkihî[1713], aynı zamanda bu yasağı ilk koyanın Emevî valisi Halit b. Abdullah el-Kasrî olduğunu nakletmektedir. Dolayısıyla, ilk defa kadın ile erkeğin birlikte tavaf etmesini yasaklayan ilk kişi hakkında çelişki oluşmaktadır. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, söz konusu rivayetin, Hz. Ömer'in bir adamla ilgili özel bir muamelesi olabileceği ya da yasaklamayı düşünüp, vazgeçtiği bir uygulama olduğu belirtilmektedir. Buna gerekçe olarak Hz. Aişe'nin tavafı gösterilmektedir. Çünkü Hz. Aişe, erkeklerin tavaf yaptıkları sırada tavaf etmiştir. Eğer Hz. Ömer'in böyle bir yasağı olsaydı bunun çok açık bir şekilde yaptırılacağı ve Hz. Aişe'yi de kapsayacağı kaydedilmiştir[1714].

Hz. Ömer döneminde Kâbe'nin örtüsünün Kubâtî kumaşından (Kıbtî beziyle)[1715] yaptırıldığı, bedelinin Beytü'l-mâldan karşılandığı nakledilmektedir[1716]. Ömer b. Hattab'ın her yıl Kâbe'nin örtüsünü çıkarıp, onu taksim ederek hacılara dağıttığı, hacıların da bu parçaları ağaçlara asarak gölgelendiği, Câhiliye döneminden kat kat konulan örtülerin İslâm döneminde Beytü'l-mâl'den giydirilmeye başlayınca yavaş yavaş hafifletildiği bildirilmiştir[1717].

Hz. Ömer, Kisrâ ülkesini fethettiği zaman Kisrâ tarafından kendisine altından mamûl iki hilâl gönderilmiştir. Hz. Ömer'in de onu Kâbe'nin içine astırdığı zikredilmektedir[1718].

Rivayetlerde Halife Hz. Ömer'in Kâbe'nin hazinesine dâir düşünceleri olduğu görülmektedir. Hz. Ömer, Hz. Ali'ye hitaben Kâbe'nin içindeki hazineyi dağıtmayı

---

s. 246; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 296; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 5, s. 124; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 2, s. 360; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 151; Anonim, **Mevsuatü'l-Arabiyye**, Cilt: 5, s. 677.

[1711] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 5, s. 124; Harputî, s. 105.

[1712] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 252.

[1713] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 251.

[1714] İbnu'l-Esîr, **Câmiʿu'l-Uṣûl,** Cilt: 3, s. 209; İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî**, Cilt:3, s. 480.

[1715] Belâẑürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 56.

[1716] Esedi, vr. 19a.

[1717] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 258, 260.

[1718] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 224.

düşündüğünü ifade ettiğinde Hz. Ali ona: *"güç yetirebiliyorsan yap*" şeklinde cevap vermesi üzerine Hz. Ömer: "*neden gücüm yetmesin, ilk olarak yardımcı olursun"* beyanına karşılık Hz. Ali *"güç yetirebiliyorsan yap*" cümlesini üç kere tekrarlamış ve *"bunu yapmak sana uygun olmaz"* sözleriyle cevap vermiştir. Hz. Ömer'in de *"doğru söylüyorsun"* diyerek Hz. Ali'nin görüşüne uyduğu zikredilmiştir[1719]. Diğer bir rivayette halife Hz. Ömer, hazine hususunda kanaatinin Allah rızası için infak edilmesi olduğunu söyleyince Ubeyy b. Ka'b el- Ensârî ona: *"Ey Mü'minlerin Emîri! Senden önceki iki dostun geçti; eğer bu mücevherleri dağıtmanın fazileti olsaydı şüphesi onlar yaparlardı"* diyerek Hz. Ömer'i vazgeçirdiği böylece Hz. Peygamberin ve Hz. Ebû Bekir'in yapmadığı uygulamayı Hz. Ömer'in de yapmadığı anlaşılmaktadır[1720].

Mekke şehrinde zaman zaman şiddetli sel hadiselerinin yaşandığı[1721], bazılarında yüksek tahribât olduğu, mal ve can kaybı ile neticelendiği bilinmektedir[1722]. Tahribatı yüksek sellerden etkilenen Mescid-i Harâm'da, *"sel"* kelimesi mescidin kapısına isim olmuştur. Hz. Ömer mescidin yukarı tarafına bent yaptırmadan önce "*Benî Şeybe Kapısı*" istikametinden Mescid-i Harâm'ı sel bastığı için bu kapıya *"Sel Kapısı"* adı verilmiştir[1723]. Bu konuda örnek verilebilecek, kuvvetli sellerden bir tanesi Hz. Ömer'in hilafetinde, hicretin 17. senesinde meydana gelen *Ümmü Nehşel Seli'*dir (17/638)[1724]. Bu sele adını veren Ümmü Nehşel isimli bir hanım, sel sularına kapılıp ölmüştür[1725]. Ayrıca Makâm-ı İbrâhim, selin şiddetiyle yerinden ayrılmış ve Aşağı Mekke'ye sürüklenmiştir[1726]. Sürüklenen Makâm-ı İbrâhim bulununca Kâbe'ye geri getirilerek Kâbe'nin cephesindeki örtüye bağlanmıştır. Ve bu durum hakkında Hz. Ömer'e bir mektup yazılmıştır. Haberi alan Hz. Ömer'in ramazan

---

[1719] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 246.
[1720] Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 51; Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn b. ʿAlî el-Ḫusrevcirdî Beyhaḳî, **es-Sünenu'l-Kubrâ** (nşr. ʿAbdullâh et-Turkî), I-XXII, Merkezu Hecer, 1432/2011, s. 259.
[1721] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 166; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 80; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 314. Kaynaklarda, şiddetli sellerden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Fârre Seli'dir. Cahiliye döneminde yaşanan Fârre Seli'nde büyük bir afet yaşandığı, Kâbe'yi sel sularının kuşattığı, Kâbe etrafında ağaçları yerinden koparttığı, bir erkek ve iki kadın sel sularına kapılarak öldüğü, kadınlardan birinin adının Fârre olduğu Huzâ'alıların bu nedenle Kâbe'ye bent yaptırdığı nakledilmektedir.
[1722] Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 61.
[1723] İbn Ḥabîb, **Munemmaḳ,** s .273; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 33.
[1724] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 167; İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **İṡâbe**, Cilt: 8; s. 316; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 2, s. 243.
[1725] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 3, s. 81; İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **İṡâbe**, Cilt: 8, s. 484; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke,** s. 128.
[1726] Fâkihî, Cilt: 1, s. 455; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s.315.

ayında umre maksatlı yolu koyulduğu, korku ve heyecan içerisinde Mekke'ye geldiği zikredilmiştir[1727]. Halife Hz. Ömer, Makâm-ı İbrâhim'i görgü tanıkları ve bilgi sahipleri ile istişare ederek yerine yerleştirtmiştir[1728]. Bundan sonra Hz. Ömer sellerin zararından korunmak için tedbir alarak, mescidin yukarı kısmı Safâ ve Merve tarafında taştan set yaptırmıştır[1729]. Mescid-i Harâm'a ilk defa duvar yapanın Hz. Ömer olduğu bildirilir. Ayrıca bu dönemde aydınlatma yapıldığı kaydedilmiştir[1730]. Ümmü Nehşel Seli'nden beş yıl sonra Mescid-i Harâm genişletilmiştir. Üzerine kandil ve mum konmak için yapılan çevre duvarının iki ayaktan biraz yüksek olduğu belirtilmiştir[1731].

3.2.3. Hz. Osman Dönemi (24/644 - 35/656)

Üçüncü halife Hz. Osman'ın idaresinde Mescid-i Harâm'da tamirat yapılmıştır. Ümmü Nehşel selinden on beş sene sonra Mescid-i Haram'ın ikinci kere genişletildiği kaydedilmiştir[1732].

Hz. Osman'ın 26/646-647 senesinde Harem'in onarılmasını emrettiği belirtilmektedir[1733]. Halifenin Mescid-i Harâm alanı kifayet etmemeye başlayınca ihtiyaca binaen Mescid-i Harâm'ı genişletmek için etraftaki evlerin bazılarını satın aldığı ve bir kısım mülk sahiplerinin ise buna razı olmadığı bildirilmiştir. Hz. Osman ev sahiplerinin reddiyle karşılaşınca bir kısmını istimlâk etmiş ve yıktırmıştır. Hz. Osman'ın istimlâk ettirmesinden rahatsız olanlara: "*benim yumuşaklığım size cesaret verdi. Halbuki bundan önce halife Ömer de aynı uygulamada bulunmuştu. Kimse*

[1727] Nevevî, **Tehźîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât**, Cilt: 3, s. 331; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 322.
[1728] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 351, Cilt: 2, s. 33, 35, 167; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 278. Rivayetlerde Ümmü Nehşel Seli neticesinde Makâm-ı İbrâhim'in yerinin kaybolduğu, Hz. Ömer'in halkı çağırarak taşın yerini tespit etmek isteğini bildirmiştir. Muttalib b. Ebi Vedda'a es-Sehmi'nin bilgisine göre Makâm-ı İbrâhim yerine yerleştirilmiştir. Muttalib b. Ebi Vedda'a es-Sehmi, muhtemel bir selde Makâm-ı İbrâhim'in başına gelebilecek akıbeti düşündüğünü bu nedenle Makâm-ı İbrâhim ile Haceru'l-Esved Hatîm ve Zemzem Kuyusu'na kadar olan mesafelerini defterine kaydettiğini, bu kayıtların da evinde bulunduğunu bildirmiştir. Hz. Ömer bu bilgileri oradaki insanlarla teyit ettikten sonra yerine yerleştirmişlerdir.
[1729] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 35; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 3, s. 85.
[1730] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 69; Belâźürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 84; Mâverdî, **el-Aḥkâmu's-Sulṭâniyye ,** s. 246; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 296; İbn Zahîra, s. 179.
[1731] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 780.
[1732] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 799.
[1733]İbnu'l-Eŝîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt:2, s. 61; Esedî, vr. 21a.

Ömer'e serzenişte bulunmadı ve uygulamasına razı oldu[1734] *Ben Ömer'e uyduğum halde buna karşı çıktınız*" [1735] diyerek karşı gelenleri de hapsettirdiği aktarılmıştır.

Eyüp Sabri Paşa'nın verdiği ölçülere göre Mescid-i Harâm sahasına dahil edilen saha ile Harem-i Şerîf'in uzunluğunun 228 kadem[1736] 8 pûsaya[1737] (yaklaşık 68,60 m); genişliğinin 212 kadem, 6 pûsaya (yaklaşık 63.75m) ulaştığı kaydedilmiştir. Bununla birlikte, Hz. Ömer zamanında yapılan çevre duvarının yükseltildiği[1738] ve Mescid-i Harâm'a ilk defa revak yapıldığı bildirilmiştir[1739].

Kâbe, Hz. Osman döneminde genel olarak Mısır'dan getirtilen Kubâtî kumaşı (Kıbtî bezi) ile örtülmesine rağmen halifenin sadece bir seferliğine Yemen'den kıymetli bir kumaş getirttiği, bunu Yemen valisi Yahya b. Münebbih'den talep ettiği belirtilmektedir. Ayrıca Kâbe'yi ilk defa iki örtü örtülmesini sağlayan halife olduğu zikredilmektedir[1740].

3.2.4. Hz. Ali Dönemi (35/656- 40/661)

Hz. Peygamberin amca oğlu ve damadı olan dördüncü halife Hz. Ali (ö. 40/661) ilk Müslümanlardandır[1741]. Hz. Ali, Hz. Osman'ın öldürülmesi akabinde aynı yıl içerisinde hilafeti devralmış, kendi döneminde siyasi iç çalkantılarla meşgul olmuştur[1742].

Tezimizin İkinci Bölüm'ünde, "*Kisve"* başlığı altında yaptığımız değerlendirmelerde, Alî b. Ebî Tâlib'in halifeliği döneminde (35/656-40/661) Kisve hizmetine dâir nakle ulaşamadığımızı, Hz. Ali döneminde cereyan eden fitne ve iç savaşlar nedeniyle bu hizmetin verilemediğini düşündüğümüzü kaydetmiştik. Bu dönemde Kâbe'ye ve Mescid-i Harâm'a yapılan bir hizmet bilgisine de

[1734] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 595; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 2, s. 461.
[1735] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 69; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 151; Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 54; Mâverdî, **el-Aḥkâmu's-Sulṭâniyye,** s. 246; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 5. s. 124; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 151.
[1736] Kadem: yaklaşık 30 cm.
[1737] Puse: yaklaşık 2.5 cm.
[1738] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 799; Can, **Mâbed,** s. 48.
[1739] Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 55; **Mevsuatü'l-Arabiyye**, Cilt: 5, s. 677.
[1740] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 260; Kürdî, Cilt: 4, s. 57.
[1741] Maʿmer b. Râşid, Ebû ʿUrve Maʿmer b. Râşid el-Ezdî **el-Câmiʿ** (nşr. Ḥabîbu'r-Raḥmân el-ʾAʿẓamî), I-II, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1982. Cilt: 11, ss. 256, 227; ʿAbdurrezzâḳ**, el-Muṣannef**, Cilt: 5, s. 12; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 3, s. 15; Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 298; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 3, s. 183. Nesâʾî, **Sünenu'l-Kubrâ**, Cilt: 10, s. 182; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt: 2, s. 310.
[1742] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 2, s. 545.

ulaşamadığımızı, ifade etmemiz gerekir. Hz. Ali'nin kendi döneminde yaşanan siyasi yoğunluk ve yorgunluktan Kâbe hizmetleri ile ilgilenemediğini düşünebiliriz[1743]. Ancak bazı kaynaklarda yer alan "*Hz. Ali ve Kâbe"* konulu rivayetlere bu bölümde yer vermek istiyoruz. Mes'udî (ö. 345/956)[1744] ve Hâkim el-Nîsâbûri (ö. 405/1014)[1745] eserlerinde Hz. Ali'nin Kâbe'de doğduğunu beyan etmektedir. Mes'udî'nin ve Hâkim el-Nîsâbûri'nin rivayetleri haricinde Hz. Ali'nin Kâbe'de doğduğuna dâir rivayete rastlamadığımızı belirtmeliyiz. Mes'udî'nin, Şiî eğilimli Mu'tezilî[1746] ve Hâkim el-Nîsâbûri'nin Şiî[1747] olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Sünnî kaynaklarda Hakîm b. Hızâm'ın Kâbe'de doğduğu rivayeti yer almaktadır[1748]. Şîâ düşüncesine göre Hz. Ali Kâbe'de doğmuştur. Şiilere göre, Sünnî kaynaklar Hakîm b. Hızâm'ın Kâbe'de doğduğu rivayetini İmam Ali'nin faziletini inkâr için ortaya koyduğunu ifade etmektedir[1749]. Hz. Ali'nin hayatını kaleme alan Fığlalı, Hz. Ali'nin hicretten önceki hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi olmadığını, ancak hayatının menkıbevî ve efsanevî rivayetlerle örülü Şiî kaynaklarda doğumundan itibaren en ince teferruatına

---

[1743] Mortel, s. 32; Dakn, s. 29.

[1744] Mesʿûdî, **Murûcu'ż-Żeheb**, Cilt: 2, s. 349.

وكان مولده في الكعبة

Muhsin el-Emîn, **Aʿyânü'ş-Şîʿa** (nşr. Hasan el-Emîn), Dâr-u't-Teâruf, Beyrut 1403/1983, Cilt:1, s. 323.

ولد علي بن أبي طالب في الكعبة. قال المفيد في الإرشاد: و لم يولد قبله و لا بعده مولود في بيت الله سواه إكراما من الله جل اسمه له بذلك و إجلالا لمحله في التعظيم

Hasan b. Mahmud el-Meşşât el Mêlikî, **İnâratü'd-Decê Fî Meğazi Hayru'l-Verâ,** Dâru'l-Minhâc, Cidde, h. 1426, s. 760.

وفي سنة ثلاثين: ولد علي بن أبي طالب في الكعبة، رضي الله عنه.

[1745] Ḥâkim, **Mustedrek,** Cilt: 3, s. 593.

6115 - أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ بَالَوَيْهِ ، ثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ إِسْحَاقَ الْحَرْبِيُّ ، ثَنَا مُصْعَبُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ ، فَذَكَرَ نَسَبَ حَكِيمِ بْنِ حِزَامٍ وَزَادَ فِيهِ ، " وَأُمُّهُ فَاخِتَةُ بِنْتُ زُهَيْرِ بْنِ أَسَدِ بْنِ عَبْدِ الْعُزَّى ، وَكَانَتْ وَلَدَتْ حَكِيمًا فِي الْكَعْبَةِ وَهِيَ حَامِلٌ ، فَضَرَبَهَا الْمَخَاضُ ، وَهِيَ فِي جَوْفِ الْكَعْبَةِ ، فَوَلَدَتْ فِيهَا فَحُمِلَتْ فِي نِطَعٍ ، وَغُسِلَ مَا كَانَ تَحْتَهَا مِنَ الثِّيَابِ عِنْدَ حَوْضِ زَمْزَمَ ، وَلَمْ يُولَدْ قَبْلَهُ ، وَلَا بَعْدَهُ فِي الْكَعْبَةِ أَحَدٌ "

قَالَ الْحَاكِمُ: " وَهَمُ مُصْعَبٍ فِي الْحَرْفِ الْأَخِيرِ ، فَقَدْ تَوَاتَرَتِ الْأَخْبَارِ أَنَّ فَاطِمَةَ بِنْتَ أَسَدٍ وَلَدَتْ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ كَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ فِي جَوْفِ الْكَعْبَةِ "

[1746] Casim Avcı, "Mes'udi, Ali b. Hüseyin" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2004, Cilt: 29, s. 353.

[1747] M.Yaşar Kandemir, "Hâkim el Nîsâbûri", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 1997, Cilt: 15, s. 190.

[1748] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İdrîs eş Şâfiʿî, **el-Musned** (nşr. Mâhir Yâsîn el-Faḥl), I-IV, Ğırâs, Kuveyt 1425/2004. Cilt: 2, s. 154; Müslim, **Ṣaḥîḥ,** Cilt: 3, s. 1164; Ḥâkim, **Mustedrek,** Cilt:3, s. 549; Ebû Saʿd ʿAbdulkerîm b. Muḥammed b. Manṣûr Semʿânî el-Mervezî, **el-Ensâb** (nşr. ʿAbdullâh ʿOmer el-Bârûdî), I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998, s. 214.

[1749]https://ar.wikishia.net/view/%D9%88%D9%84%D9%8A%D8%AF_%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%B9%D8%A8%D8%A9 (27.06. 2022)

وليد الكعبة، هو الإمام علي بن أبي طالب ، وتعدّ ولادته داخل الكعبة من الفضائل المختصة به، وقد نقلت هذا الحدث معظم المصادر الإسلامية الشيعية والسنّية، وعدّ البعض هذا الخبر متواتراً، إلا أن في تفاصيله اختلاف، وهناك تأليفات مفصّلة في هذا المجال، وقد جاء في بعض مصادر أهل السنة أن حكيم بن حزام ولد في الكعبة أيضاً، لكن يعتقد المحقّقون من الشيعة أنها من الروايات الموضوعة لأجل إنكار فضائل الإمام علي

kadar ve zengin kerametlerle dolu olarak anlatıldığını kaydetmektedir[1750]. Kaynakları incelediğimiz zaman Fığlalı'nın bu tespitinin örneklerini görüyoruz. Biz, bunlardan Kâbe ile ilgili olanlarına temas edeceğiz. Hz. Ali hakkında kerametlerle dolu anlatılara göre, Hz. Ali'nin doğumunun Mekke şehrinde ve Allah'ın evinin (Kâbe) içinde olduğu, Kâbe'de doğumunun ondan önce ve ondan sonra kimseye nasip olmadığı, bu hususun Hz. Ali'ye mahsus bir fazilet olduğu, Allah onu böyle bir ayrıcalıkla şereflendirdiği aktarılmaktadır[1751]. Anlatılarda Hz. Ali'nin annesi Ebû Talib'in eşi, Fâtıma bint Esed'in doğuma yakın Kâbe'nin önüne geldiği ve Kâbe duvarının yarılmasıyla sadece Fâtıma bint Esed'in içeri girdiği, 3 gün orada yalnız yaşadığı ve 4. gün kucağında çocuğuyla dışarı çıktığı hikâye edilmektedir. Rivayetlere göre, Fâtıma bint Esed, Kâbe'nin dışında insanlara hitap etmiş, kendisinin Hz. Asiye ve Hz. Meryem gibi Allah tarafından ikrama nâil olduğunu söylemiştir. Ayrıca anlatıda Hz. Fâtıma'nın Allah'la görüştüğü esnada, Hz. Ali'nin Allah'ın şerefli evinde doğduğu, isminin O'nun mukaddes isminden (Ali) olduğu ve O'nun tarafından terbiye edildiğine değinilir. Hikayenin devamında Ali, Kâbe'nin tepesine çıkarak Allah'ı hatırlatacağı, tüm ümmet en seçilen Muhammed'den sonra imam ve lider olacağı ayrıca Allah'ın işlerini ona emanet ettiği, gizli ilimlerini ona bildirdiğine yer verilmiştir. Kaynakları incelediğimiz zaman *"Kâbe ve Hz. Ali"* ilgili rivayetlerin verdiği mesaj, mekân ve şahıs anlatımlarını önceki din ve kültürlerde karşılığını görebiliyoruz. Kanaatimizce Şiî kaynaklarının anlatımları; Ali'nin annesi Fâtıma bint Esed'in Kâbe'deki durumu kendi dinî anlayış, kültür ve öğretilerine uyarlanmış şekilde senkretik bir yorum sergilemektedir. Bilindiği gibi senkretik eylemler[1752] birbirinden ayrı düşünce, inanış veya öğretileri kaynaştırma ve bağdaştırmacı özelliğe sahiptir[1753]. Rivayetlerde yer alan Hz. Ali ve annesi Fâtıma'nın Kâbe'deki tavsifî ve tasvirî anlatımlarının, Zerdüşt, Hristiyan,

[1750] Ethem Ruhi Fığlalı, "Ali" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1989, Cilt: 2, s. 371.
[1751] Emîn, Cilt:1, s. 323;
https://mefda.ir/news/273001/%D9%88%D9%84%D8%A7%D8%AF%D8%AA-%D8%A7%D9%85%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%88%D9%85%D9%86%DB%8C%D9%86-%D8%AD%D8%B6%D8%B1%D8%AA-%D8%B9%D9%84%DB%8C-%D8%B9-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%DA%A9;
https://imamhussain.org/islamic/6518 (27.06. 2022)
[1752] Fransızca bir kelime olan *"syncrétism"* dilimize *"senkretizm"* olarak yansımıştır. Birbirinden ayrı düşünce, inanış veya öğretileri kaynaştırmaya çalışan felsefe sistemi ve farklı düşünce okullarını, mezhepleri birleştirmeye veya uzlaştırmaya çalışmak olarak tarif edilmektedir. Oxford Dictionary, s. 1084;Yeni Redhouse Lûgati, "Syncretism" s. 1044; https://sozluk.gov.tr/ (12.11.2022).
[1753] Teoman Duralı, "*Eklektism, Senkretism, Sentez, Disîplînlerarası Araştırma, Sistem Kavramları Üzerine Çözümleyici Çalışma–1"*, https://dusundurensozler.blogspot.com/2009/01/eklektism-senkretism-sentez_21.html?m=1

Câhiliye ve İslâm inanç, düşünce, öğreti ve görüşlerinin sentez edildiği dörtlü senkretik anlayışı gösterdiğini düşünebiliriz. Kanaatimizce, anlatımlarda gördüğümüz Kâbe'deki kurtarıcı ve ulu kişi Ali; Zerdüşt ve Hristiyanlıktaki kurtarıcı anlayışını[1754], kutsal mâbedde Allah'tan başkasından isteme hali ise Câhiliye alışkanlıklarını; Fâtıma'yı Hz. Asiye ve Hz. Meryem'e benzetme durumu İslâmiyet'ten alıntılanan mesajları hatırlatmaktadır. Dolayısıyla Kâbe mekânına, şahıslarla yeniden anlam kazandırılarak bir mesaj verilmektedir ki bu da senkretik anlayışın mekân, zaman ve mesaj boyutunu yansıtmaktadır diyebiliriz.

Netice itibariyle, tezimiz kapsamında Kâbe tarihinin her bir dönemi önemli olmakla birlikte Hulefâ-i Râşidîn dönemi bilhassa dikkat çekicidir. Zira, dönemin halifeleri tarafından Hz. Peygamberin *"İnsanlar, yeni Müslüman olup da küfür zamanına yakın olmasalardı, bir de bina masrafına yetecek para bulunsaydı, Hicr'den beş zira miktarı bir yeri Kâbe'ye ilave ederdim. İnsanların da birinden girip diğerinden çıkacağı iki kapı yapardım"*[1755] temennisinin yerine getirilmesi madden ve mânen mümkün iken onlar bunu gerçekleştirmemişler, sadece Kâbe ve Mescid-i Harâm'ın gerekli ve zarurî ihtiyaçlarını yerine getirmişlerdir. Dört halifenin de Kâbe ve Mescid-i Harâm ile ilgili çok özel ve yeni icraatlarını görmediğimiz bu dönem, genel olarak Hz. Peygamber'in döneminin devamı sayılabilir.

[1754] İskender Oymak, "*Mecusilik",* **Dinler Tarihi I-II**, (ed. Mustafa Alıcı, Süleyman Turan) İstanbul, 2018, s. 359.
[1755] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 206; Ebû Saʿd ʿAbdulmelik b. Muḥammed el-Ḫarkûşî, Şerefu'l-Muṣṭafâ (nşr. Ebû ʿÂṣım Nebîl), I-VI, Dâru'l-Beşâʾir, Mekke 1424H, Cilt: 2, s. 327.

3.3. EMEVÎLER DÖNEMİNDE KÂBE (41-132/661-750)

Hulefâ-i Râşidîn'in yaklaşık 30 yıl süren iktidarından sonra Emevîler Dönemi (41-132/661-750) başlamıştır. Yaklaşık 90 yıl süren bu dönemde birçok alanda değişim ve gelişim sağlanmıştır. İnceleyebildiğimiz kadarıyla Emevîler Dönemi'nde Kâbe; tarihinin en hareketli ve hararetli günlerini yaşamıştır. Aşağıda, bu süreçte yaşanan ve Kâbe'nin tarihine etki eden olayları, Emevi halifelerinin Kâbe'ye olan hizmetlerini değerlendirmeye gayret ettik.

3.3.1. Muâviye b. Ebû Süfyân Dönemi (41-61/661-680)

Geniş bir coğrafyada hüküm süren Emevîler, ülke yönetimini devletin siyasî başkenti Şam'dan gerçekleştirmişlerdir. Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye döneminde Kâbe'ye hizmetin devam ettirildiği ve bu dönemde ilk defa gerçekleştirilen bazı uygulamaların olduğu görülmektedir. Bunlardan biri, Kâbe'ye özel görevli tahsisidir[1756]. Daha önce gönüllülerin yaptığı mâbed hizmetlerini bu dönemde Kâbe'ye ilk defa tahsis edilen görevli hizmetliler yerine getirmeye başlamıştır. Muaviye b. Ebî Süfyan döneminde ilk defa gerçekleştirilen bir başka uygulama da Kâbe'nin kokulanması ve kandillere zeytinyağı konulmasıdır. Halife Muâviye, her namaz vaktinde Kâbe'nin kokulandırılmasını emretmiştir[1757]. Kaynaklardan, Kâbe'de ilk defa zeytinyağıyla yanan kandili yakanın Muaviye olduğunu öğrenmekteyiz. Ayrıca, Mescid-i Harâm'ın aydınlatılması için kandillere konulan zeytinyağının bedelinin Beytü'l-mâl'den karşılanması talimâtını verdiği kaydedilmektedir. Rivayetlerde, Ukbe b. el-Ezrak b. Amr'ın Mescid-i Harâm'da tavaf edenlere aydınlık vermesi için ilk defa kandil koyduğu belirtilmektedir. Ukbe'nin bunu gerçekleştirdiği zaman Mescid-i Harâm'ın dar olduğu ve mescide ait duvarının olmadığı kaydedilmiştir. Ukbe'nin evinin duvarı, Mescid-i Harâm'ın da duvarı sayıldığı bu süreçte, duvara konan büyük bir kandilin etrafı ve makâm-ı İbrâhim tarafını aydınlattığı zikredilmektedir[1758].

[1756] Yaʿḳûbî, **Târîḫ,** s. 204.
[1757] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 253|; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt. 5, s. 12.
[1758] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 253, 286. Esedî, vr. 19b; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 120; İbn Zahîre, s. 103.

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda Mescid-i Harâm'da ilk kez minber kullanan kişinin Muaviye olduğu, üç basamaklı bir minberin hac zamanında Şam'dan getirildiği ve halifenin burada konuşma yaptığı nakledilmektedir. Ayrıca Muaviye'nin minberde hutbe veren ilk kişi olduğu, ondan önce cuma günleri hutbe veren halife ve valilerin Kâbe'nin önünde Hicr'de (Hatîm) ayağa kalkarak konuştukları bildirilmektedir[1759]. Muâviye b. Ebi Süfyan'ın getirdiği bir uygulama da Dâru'n-Nedve binasında konaklamadır. Muâviye b. Ebi Süfyan hac için geldiği zaman Ebu'r-Ruheyn el-Abderi'den Dâru'n-Nedve binasını yüz bin dirheme satın aldığı bildirilmektedir[1760]. Halifenin hac yaptığı zaman konaklamak için burayı kullandığı, kendisinden sonra yönetime gelen halifelerin de burada konakladığı anlatılmaktadır[1761].

Ezraḳî'nin bildirdiğine göre Şeybe b. Osman, Kâbe'nin üzerinde bulunan ve Câhiliye Dönemi'nden kalan müşriklerin dokunmuş olduğu örtülerin kaldırılması düşüncesini Muâviye'ye mektupla haber vermiştir. Bunun üzerine halife onun bu düşüncesini onaylayarak Kâbe'nin üzerini örtmek için atlas, hıbera ve kubâtî örtüleri göndermiştir. Şeybe b. Osman da Kâbe'nin üzerini örten eski örtüleri tamamen kaldırarak Mekke halkına taksim etmiştir. Söz konusu örtülerin insanlar tarafından kıyafet yapılarak giyildiği, Şeybe b. Osman'ın üzerinde de Kâbe örtüsünden yapılan bir kıyafet bulunduğu zikredilmektedir[1762]. Abdullah b. Abbas'ın da Mescid-i Harâm'da örtü taksimatına şâhit olduğu kaydedilmekte, Onun Kâbe'den çıkarılan örtülerin taksimatı hakkında kabul ve reddettiğine dâir bir şey söylemediği nakledilmektedir. Kâbe, Muâviye'nin hilafetinde, biri Aşûre Günü ve diğeri Ramazan Bayramı olmak üzere senede iki kere giydirilmiştir[1763]. Aşûre Günü'nde ipek örtü (dibâc), Ramazan Bayramı'nda Mısır keteni (Kubâtî) ile örtülmüştür[1764].

[1759] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 100; Nevevî, **Tehẕîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât,** Cilt: 3, s. 334; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 322; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 60.
[1760] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, 269; Nevevî, **Tehẕîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât**, Cilt: 3, s. 351.
[1761] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 110.
[1762] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, 253; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 4, s. 58.
[1763] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, 253; Esedî, vr. 19b; Bâ Selâme, s. 252.
[1764] Hz. Ömer'in uygulamasına devam ettirip Kâbe'ye Kubâtî kumaşla örttüğü bildirilmiştir.

3.3.2. Yezîd Dönemi (60/680-64/683)

Muâviye'nin vefatı (ö. 60/680) ile görevi devralan Yezîd'in (ö. 64/683) İslâm topraklarının tamamında halife olarak kabul görmediği bilinmektedir. Kerbela vâkıâsından (h.61/680) sonra Yezîd aleyhinde artan muhalefet, Hicaz topraklarında belirginleşmiştir. Abdullah b. Zübeyr Yezid'e biât etmeyip, muhalefetini Mekke'den sürdürmüştür[1765]. 63/683 yılında, Medineliler, Abdullah b. Hanzele'ye, Mekkeliler de Abdullah b. Zübeyr'e biât etmişlerdir. Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'in dinî vazifelerdeki ihmali ile siyasi kusurlarını anlattıkça kendisine itibar eden taraftarı artmıştır[1766]. *"Zübeyrî"ler*[1767] ismiyle mücadelelerini sürdürecek bu taraftarlar, Emevî Devleti açısından sorun oluşturmuşlardır[1768]. Bu sorun I. Mekke Muhasarasında Kâbe'yi (64/683) doğrudan etkilemiştir. Emevî Devleti'nin Mekke ve Medine şehirlerinde temâyüz eden muhalefetle karşılaştığından yukarıda bahsetmiştik. Hz. Hüseyin'den sonra Emevî karşıtı muhalefetin başına geçen ve devletten hoşnut olmayan kesimlerin umudu haline gelen Abdullah b. Zübeyr'in etrafında toplananlarının sayısının Harre hadisesi ile birlikte daha da arttığı, Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'yi muhalefet hareketinin siyasî ve askerî merkezi haline getirdiği anlatılmaktadır[1769].

Yezîd b. Muaviye, Mekke ve Medine şehirlerini itaat almak isteyen ve Abdullah b. Hanzele'nin sert muhalefetinden rahatsız olduğu için Müslim b. Ukbe'yi ordu komutanı olarak Medine'ye göndermiştir. Bu süreçte Harre'de yapılan savaşta Abdullah b. Hanzele'nin öldürüldüğü ve Medine'nin kontrol altına alındığı bildirilmiştir[1770]. Medine'den, Mekke'ye yönelen komutan Müslim b. Ukbe'nin hedefinin, Abdullah b. Zübeyr'in liderliğini ve onun kontrolündeki Mekke

[1765] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 201; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 344; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 3, ss. 128, 131; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 5, s. 319.
[1766] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 175.
[1767] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 202.
[1768] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 3, s. 194, 225; Cahen, s. 38. Cahen'e göre Abdullah b. Zübeyr, Kureyş aristokrasisini temsil ediyordu. Mekke'de kutsal kentte bulunduğu için kendisini güvence altında sanıyordu. Zira Mekke gibi bir kentte karşı bir saldırının çok ağır dinsel sakıncaları vardı. Ne var ki ordusu, Emevî birliklerince Medine'de bozguna uğratılmış, Mekke kuşatılarak, Kâbe ateşe verilmiştir. Bu durum da Emevîleri tanrı tanımazlıkla suçlamak için nedenlerden biri olmuştur. O sırada Yezîd (ö. 683 yılı sonunda) ve hemen ardından da genç oğlu II. Muaviye (ö. 684)'tevefat etmiştir. Bunun neticesinde Suriyeliler kime boyun eğmeleri gerektiğini kestiremez olmuşlardır.
[1769] Büyükkara, s. 53.
[1770] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 5, s. 48; Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ**, s. 237; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 5, s. 125; Ṭaberî, Târîḫ Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 5, s. 482; İbn Keŝîr, **Sîretu'n-Nebevîyye**, Cilt: 3, s. 127; İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 4, s. 172; İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Feṭḥu'l-Bârî**, Cilt: 6, s. 118.

muhalefetini kaldırmak olduğu beyan edilmiştir[1771]. Bir süredir hasta olduğu bilinen Müslim b. Ukbe'nin yolda öldüğü, onun yerine, Husayn b. Nümeyr komutan olarak atandığı ve onun tarafından Mekke'nin muhasara edildiği nakledilmiştir[1772]. Abdullah b. Zübeyr'in Yezîd b. Muaviye'ye biât etmediği için Mekke'ye geldiği, korkarak Mescid-i Harâm'a sığındığı, arkadaşlarına Yezîd'in olumsuz taraflarını, hata ve günahlarını aktardığı bunun sonucunda da halkı Yezid'den uzaklaştırdığı zikredilmiştir. Yezid, Abdullah b. Zübeyr'in tutumunu öğrenince, Abdullah b. Zübeyr'in eli kolu bağlı yakalayacağına yemin ettiğini Abdullah b. Zübeyr'e bildirir[1773]. Yezid, İbn Zübeyr'in fikri değişmeyince Husayn b. Numayr ile Abdullah b. Adâh el-Eş'ari'yi kelepçe ile gönderir. Bu kelepçe ile Yezid'in huzuruna götürülmediği müddetçe onun biâtını kabul etmeyeceği İbn Zübeyr'e bildirilir[1774]. Yezîd'in elçilerinden birisinin *"Yezid, Harem'e rağmen saldıracak, Yezid'in saldırasına karşı koyamazsın, senin için gümüşten kelepçe yapıldı, kelepçenin üzerine elbise giyersin, görünmez böylece onun yemini yerine getirilmiş olur, barış daha uygun ve güzeldir"* dediği nakledilmektedir[1775]. Bu sözlere karşılık olarak Abdullah b. Zübeyr'in düşüneceğini belirttiği ancak annesi Esma binti Ebî Bekir ile de istişare ettikten sonra kabul etmediği kaydedilmektedir[1776]. Bu olayın akabinde Abdullah b. Zübeyr, Mervan'a mektup yazarak, *Yezid yeminini bozup keffâret versin veya vermesin ben bunu asla yapmam[1777]* dediği ve kendi taraftarları olan (Zübeyriyye)nin de

---

[1771] Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf,** Cilt: 5, s. 319.

[1772] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ**, 255; Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, s. 203; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 6, s. 257; İbn Zahîra, s. 81; Esedî, vr. 15a.

[1773] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 201.

[1774] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 479; İbn Manẓûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr er-Ruveyfiʿî, **Muḫtaṣaru Târîḫi Dimeşḳ** (nşr. Rûḥiyye en-Neḥḥâs, Riyâḍ ʿAbdulḥamîd Murâd, Muḥammed Muṭîʿ), I-XXIX, Dâru'l-Fikr, Dimeşḳ, 1402/1984, Cilt: 12, s. 193.

[1775] Yezid'in gönderdiği elçilerin Husayn b. Numayr, Abdullah b. Adâh el- Eş'ari ve Abdülaziz b. Mervan olduğu, Abdullah b. Zübeyir'i ikna etmesi için Abdülaziz b. Mervan'ın görevlendirildiği nakledilmiştir. Bkz. İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 479; İbn ʿAsâkir, **Târîḫu Dimeşḳ**, Cilt: 28; s. 208; İbn Manẓûr, **Muḫtaṣaru Târîḫ Dimeşḳ,** Cilt: 12, s. 193.

[1776] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 202; Ḥarkûşî, **Şerefu'l-Muṣṭafâ**, Cilt: 2, s. 320; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 104. Rivayete göre, İbn Zübeyr'in annesi Esma binti Ebî Bekir'in İbn Zübeyr'i Yezid'in yanında tutsak olmaması gerektiğini ve *"Oğlum! Şerefli yaşa, şerefinle öl ve Ümeyyeoğulları'na senin şerefinle eğlenmelerine müsaade etme; şerefle ölmek, diğerinden daha güzeldir"* diyerek cesaretlendirdiği belirtilmiştir.

[1777] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 4, s. 479; İbn Manẓûr, **Muḫtaṣaru Târîḫ Dimeşḳ,** Cilt: 12, s. 193**.** Rivayete göre Abdullah b. Zübeyr'in burada şöyle yakardığı nakledilmektedir: *"Ey Allah'ım! Ben senin Beytü'l -Haram'ına sığınıyorum. Ben onlara itaat ettim ancak onlar yüz çevirdiler, beni bırakmıyorlar ve senin haramını helal saymamı istiyorlar."* O gün Abdullah İbn Zübeyr'e "el-Âiz" (sığınan) ismi verildiği kaydedilmiştir.

، وقال ابن الزبير: اللهمّ إنّي عائذ ببيتك، وقد عرضت عليهم السماع والطاعة، فأبوا إلّا أن يخلوا بي ويستحلوا مني ما حرّمت فمن يومئذ سمي العائذ

desteğini aldığı nakledilmiştir[1778]. Abdullah b. Zübeyr'in: "*Vallahi Yezid'e asla bey'at etmem ve onun itaatine girmem*[1779] sözlerinden Yezid'e asla itaât ve biât etmediği, bununla birlikte Şam ordusunu şehir dışında karşılayacak gücü ve silahı olmadığından Şam ordusuna karşı Kâbe'ye sığınarak muhasara altında mücadele verdiği anlaşılmaktadır[1780].

İbn Zübeyr'in arkadaşlarıyla birlikte Kâbe'nin etrafına güneşten korunmak ve gölgelenmek amacıyla çadır kurduğu ve Kâbe'yi de askeri karargâh haline getirdiği kaydedilmiştir[1781]. Husayn b. Numayr, Mekke'nin en büyük ve taşı en çok olan Ebû Kubeys ve Ahmer dağlarına mancınık kurdurarak, Kâbe'yi taşa tutturduğu anlatılmıştır[1782]. Bu mancınık atışlarıyla Kâbe'nin, duvarlarının zayıfladığı aktarılmaktadır[1783]. Kâbe'nin içerisinde yer aldığı Mescid-i Harâm bölgesinin, buranın hurumâtına aykırı olarak, savaş alanına döndüğü, yağlı fitiller atıldığı için Kâbe'nin örtüsünün yandığı bu nedenle Kâbe'de yangın çıktığı kaydedilmektedir[1784]. Yangının nasıl çıktığına veya kimin tarafından çıkarıldığına dâir muhtelif rivayetler mevcuttur. Bunlardan bir tanesi, İbn Zübeyr'in askerlerinden birisi Safâ Tepesiyle, Rükn-i Haceru'l-Esved ve Rükn-i Yemânî arasındaki çadırlardan birinde ateş yaktığı için, yanan ateşten sıçrayan kıvılcım ile Kâbe'nin örtüsü ve duvarın içindeki sâc ağaçları yandığı rivayetidir[1785]. Yaʿḳûbî'de geçen dikkate değer bir rivayette Kâbe'nin yanmaya başladığı zaman İbn Zübeyr taraftarlarından yangını söndürme teklifi geldiği

---

[1778] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 201.

[1779] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ**, s. 252.

[1780] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 202; Mesʿûdî, **Murûcu'ẕ-Ẕeheb,** Cilt: 3, s. 71; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ,** Cilt: 3, s. 131; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** Cilt: 8, s. 238; İbn Zahira, s. 81; Esedî, vr. 15a; Mâcid el-Hammâm, **Abdullah İbn Zübeyr el-Âiz bi Beytillêhi'l-Harâm**, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1995, s. 112. İrfan Aycan, "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örmeği: Abdullah İbn Zübeyr (622-692)",**Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, 2000, Cilt:41, Sayı. 1. s. 112.

[1781] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ**, Târîḫ,** s. 252**.** Rivayette, Abdullah İbn Zübeyr'in Mescid'in içerisine çadırlar yerleştirip mekânı karargâh haline getirdiği nakledilmiştir. Şamlılardan birinin Cümah oğulları kapısını yaktığı, yangın çıktığı ve bu yangının Kâbe kapısına ilerleyerek kapıyı da yaktığı kaydedilmiştir. Aynı kaynakta gördüğümüz bir rivayette bildirildiğine göre Zemzem Kuyusu'nun yanında duran Şam ehlinden bir kişi şöyle demiştir: *"Muhammed'in nefsi elinde olan Allah'a yemin ederim ki, her iki tarafta helak olmuştur."*

Ayrıca bkz. İbn Zahîre, s. 81; Esedî, vr. 15a.

[1782] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** s. 203, Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 337; Esedî, vr. 15a.

[1783]Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ**, s. 252. rivayeti İbn Zübeyr o bölgede bulunan Daru'n-Nedve yanından geçerken şöyle demeye başladığı rivayet edilmiştir: "*Ya Rab Ya Rab! Bunun meydana geleceğini bilseydim. Ya Rab Ya Rab! Kâbe'nin iç kısmı öyle inceldi ve yapısı öyle zayıfladı ki, bir kuş üzerine konduğu zaman taşları dökülmeye başladı"*.

[1784] Ezrakî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 199, İbn Zahîra, s. 81; Esedî, vr. 15a.

[1785] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 203; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 5, s. 499*;* Esedî, vr. 15a.

halde İbn Zübeyr'in buna müsaade etmediğinden bahsedilmektedir. Kâbe'deki yangın nedeniyle insanların Yezid'e karşı nefret beslemesini ve Yezidi'n ordusuna karşı şiddetle karşı koymalarını arzuladığına yer verilmektedir[1786]. Diğer rivayette Huseyn b. Numeyr taraftarları tarafından atılan neft yağı ile ateş sebebiyle yangın çıktığı yer almaktadır[1787]. Fâkihî'de yer alan bir rivayete göre, Huseyn b. Numeyr, Kâbe'yi ilk yakan kimsedir[1788]. Üçüncü bir iddia da yangının bir kadının elinden közün sıçraması ile Kâbe'nin örtüsünün yandığı yönündedir[1789].

Kâbe'deki yangının 64 senesinde, 3 Rebiülevvel, cumartesi günü[1790], Yezîd'in ölümünden 27 gün önce vuku bulduğu nakledilmiştir[1791]. Muhasaranın[1792] yangına rağmen Yezîd b. Muaviye'nin ölüm haberi gelene kadar 27 gün[1793], 64 gün veya iki aydan fazla[1794] devam ettiği bildirilmektedir. Mesʿûdî, Husayn b. Numeyr'in attığı taşlar nedeniyle, Kâbe'nin ağır tahribata uğradığını ifade etmektedir. Şam ordusu komutanı Husayn b. Nümeyr'ın Kâbe'yi tahrip ettiği için kınandığı[1795] ancak onun Yezid'in ölüm haberi gelene kadar muharebe ve muhasarayı terk etmediği nakledilmektedir. Husayn b. Nümeyr'in 64 senesinde 5 Rebiülahir gecesi ordusuyla Mekke'den Şam'a dönmek üzere yola çıktığı kaydedilmektedir[1796].

Bu süreçte ağır hasar alan Kâbe nin sadece duvarlarının hasar görmediği aynı zamanda Haceru'l-Esved'in de çatladığı, bu nedenle taşın İbn Zübeyr tarafından gümüşle sabitlendiği zikredilir[1797].

[1786] Yaʿḳûbî, **Târîḫ,** s. 208.
فقال أصحاب ابن الزبير: نطفئ النار، فمنعهم، وأراد أن يغضب الناس للكعبة، فقال بعض أهل الشام إن الحرمة والطاعة اجتمعتا، فغلبت الطاعة الحرمة. وكان حريق الكعبة في سنة ثلاث وستون.

[1787] Ezrâki, **Aḫbâru Mekke,** s.198; İbn Zahîra, s. 81; Esedî, vr. 15a.

[1788] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 3, s. 398.

[1789] Ali Hüsnî el-Harputlî, **el-Kâbe ala'l-merri'l-Usur**, Dâru'l-Mârife, 2. Bas. Kahire, ts, s. 96.

[1790] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ**, s. 253.

[1791] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 203

[1792] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ,** s. 255**.** Rivayete göre Husayn b. Nümeyr ordusuyla birlikte Mekke'ye giderek Yezid'in ölümüne dek Mekke'yi muhasarayı sürdürmüştür. Yezid'in vefat haberi İbn Zübeyr'e Husayn b. Numayr'dan önce ulaştığı bildirilmiştir.

[1793] İbn Zahîre, s. 82; Esedî, vr. 15a; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 638.

[1794] Aycan, s. 114.

[1795] Mesʿûdî, **Murûcu'ż-Żeheb**, Cilt: 3, s. 72;

يقول أبو وَجْزَة المدني:
ابنُ نُمَيْرٍ بئسَ ما تولَّى ... قد أحْرَق المقام والمُصلَّى

[1796] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 639.

[1797]Kâbe'nin yangına maruz kalmasıyla Haceru'l-Esved'in de etkilendiği, çatlayan Haceru'l-Esved'i ilk defa bağlayanın İbnu'z-Zübeyr olduğu belirtilmiştir. Bkz. Ezraḳî, Cilt: 1, s. 347; Esedî, vr. 15a; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 639.

Kaynaklarda, Husayn'ın, Abdullah b. Zübeyr'e birlikte Şam'a gitmeyi ve orada hilafetini desteklemeyi teklif ettiği,[1798] İbn Zübeyir'in ise bu teklife sıcak bakmayıp: *"ne Yezîd' e bîat ederim, ne de Şâm'a azîmet ederim*" diyerek Mekke'de kalmayı tercih ettiğine dair vurgu yapılmıştır[1799].

Yezîd'in ölümü (ö. 64/683) akabinde Şam ordusunun geriye çekildiği ve durumun Abdullah b. Zübeyr'in lehine geliştiği, onun da bu durumdan faydalanarak Mekke'den ve Şam bölgesi şehirlerinden biât aldığı kaydedilmektedir[1800]. Bu süreç sonunda Abdullah b. Zübeyr' in Mekke de *"Emîru'l-Mü'minîn"* sıfatı kazandığı nakledilmektedir[1801].

Rivayetlerde, Abdullah b. Zübeyir'in ibadete düşkün olduğu[1802], çok namaz kıldığı[1803] yüzerek tavaf ettiği[1804] ve "*mescid güvercini"* anlamında *"hamâmü'l-mescid*" (حمام المسجد)[1805] "*hamâmetü'l-mescid*" (حمامة المسجد)[1806] lakabı verildiği zikredilir. Bunlar ve buna benzer nakiller onun Müslümanlar nezdinde takdir edildiğine işaret etmektedir.

Yezid b. Muaviye'nin idareciliği esnasında Kâbe'yi, Hüsrevânî bir atlasla örttüğü bildirilmektedir[1807]. Kâbe işleri için hizmetli atadığı ve bu hizmetlinin Kâbe'yi örtme hizmetiyle görevli olduğu rivayet edilmiştir[1808].

[1798] Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 5, s. 344.

[1799] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 635.

[1800] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ,** s. 253. Rivayette H. 64. Yılında Yezid b. Muaviye'nin ölümü nedeniyle Husayn b. Numayr'in ordusuyla birlikte Şam'a döndüğü bundan sonra da İbnu'z-Zübeyr'in insanları kendine bey'at etmeye çağırdığı nakledilmiştir. İbn Zübeyr'in Hicaz ve çevre diyarda otoritesinin güçlendiği, h. 7. Receb. 64 tarihinden sonra ona bey'at edildiği bildirilmiştir.

[1801] Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 211; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah İbn Zübeyr" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt:1, s. 145.

[1802] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 1, s. s. 623.

[1803] İbn ʿAsâkir, **Târîḫu Dimeşḳ** , Cilt 28, s. 175; eẕ-Ẕehebî, **Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ** , Cilt: 4, s. 400; Rivayetlerde geceyi namazla gündüzü oruçla geçirdiği için "kavvamü'l- leyl, savvame'n-nehar" (قَوَّام اللَّيْلَ صَوَّامٌ النَّهَار :) şeklinde tarif edilmiştir.

[1804] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 251; İbnu'l-Eŝîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 3, s. 408; Esedî, vr. 4a.

وَحَدَّثَنِي مُسْلِمُ بْنُ الْحَجَّاجِ أَبُو الْحُسَيْنِ قَالَ: ثنا سُرَيْجُ بْنُ يُونُسَ قَالَ: ثنا رَبَاحُ بْنُ خَالِدٍ قَالَ: ثنا عَبْدُ السَّلَامِ، عَنْ لَيْثٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ: " كَانَ كُلُّ شَيْءٍ لَا يُطِيقُهُ النَّاسُ مِنَ الْعِبَادَةِ يَتَكَلَّفُهُ ابْنُ الزُّبَيْرِ، فَجَاءَ سَيْلٌ فَطَبَّقَ الْبَيْتَ، فَامْتَنَعَ النَّاسُ مِنَ الطَّوَافِ، فَوَقَعَ ابْنُ الزُّبَيْرِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا يَطُوفُ سِبَاحَةً "

[1805] Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf,** Cilt: 5, s. 329; Ebû'l-Ferec el-Iṣbehânî, **Eğânî**, Cilt: 1, s. 27.

[1806] Muḥammed b. ʿAlî b. Ṭabâṭabâ İbnu'ṭ-Ṭıḳṭaḳâ, **el-Faḫrî fi'l-Edebi's-Sulṭâniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye** (nşr. ʿAbdulḳâdir Muḥammed Mâyû), Dâru'l-Ḳalemi'l-ʿArabî, Beyrût 1418/ 1997, s.123;

[1807] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 254.

[1808] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 255.

3.3.3. Abdullah b. Zübeyr Dönemi ve Kâbe'nin İnşası (64/683)

Abdullah b. Zübeyr'in döneminde muharebe sebebiyle tahrip olan Kâbe binası Kureyş zamanında yapılmıştır. Bu bina, Hz. Muhammed'in 35 yaşlarındayken ve peygamberlik görevini üstlenmeden önce inşaatın yapımına katıldığı binadır[1809]. Kâbe'nin duvarlarının bir sıra sâc ağacı, bir sıra taş döşeme ile yapıldığı belirtilmiştir[1810]. Kâbe'nin mezkûr binasının I. Mekke Muhasarasında (64/683) mancınıktan atılan taşlarla zayıfladığı ve Kâbe'de çıkan yangın nedeniyle de çok yıprandığını yukarıda zikretmiştik. Ayrıca Hz. Muhammed'in peygamber olduktan sonra Kâbe'yi Hz. İbrâhim formatında yeniden inşa etme arzusunu: *"inşallah, Allah bana Mekke yi fethetmeyi kısmet ederse, Kâbe'yi Hz. İbrâhim zamanındaki durumu gibi hatimi Kâbe'ye dahil edip, kapısını yerden yaparak, bir kapı daha açacağım. Kureyş Kâbe ye basamaklar koydu ki onun içine kimse izinsiz girmesin"*[1811] sözleriyle dile getirdiğini, ancak risâlet görevini aldıktan sonra Kâbe'nin mimarîsinde arzu ettiğini dile getirdiği değişikliği gerçekleştirmediğini ifade etmiştik. "*Hz. Peygamber Döneminde Kâbe"* bölümünde zikrettiğimiz gibi, Hz. Muḥammed olaylar ve eşya üzerine zor ve şiddet kullanmayı istemediğinden bu düşüncesinden tamamen vazgeçerek değişiklik yapmaya teşebbüs etmemiştir [1812]. Hz. Muhammed'in temenni ettiği değişikliği ise peygamberin vefatından 54 yıl[1813] sonra h. 64 yılında[1814] İbn Zübeyir'in gerçekleştirme çabasına girdiği ve iki inşaatın arasının 82 sene olduğu kaydedilmiştir[1815].

Rivayetlerde, Abdullah b. Zübeyr'in, Husayn b. Numayr 5. Rebiulahir. 64'te Mekke'yi terk ettikten sonra mancınıktan atılan taşlar nedeniyle yıkılan Kâbe duvarlarının kaldırılmasını, taşların ve kanların temizlenmesini emrettiği yer almaktadır. Kâbe'nin Mekke muhasarasında çok tahrip olduğu, Kâbe'nin mancınıktan

[1809] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt: 1, s. 194; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 290.
[1810] İbn Zahîra, s. 82; Esedî, vr. 15b.
[1811] Ezraḳî, Cilt:1, s. 214.
[1812] Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Cilt: 1, s. 834.
[1813] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ,** s. 261; Küçükaşcı, **Kâbe Sembolizmi**, s.103. İbn Zübeyr'in Kâbe'yi yıkarak temelden yapımına başlaması h. 64 yılında olduğu bilinmektedir.
[1814] Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 213.
[1815] Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 3, s. 183.

atılan taşların tesiriyle sallandığı ayrıca yangın nedeniyle rükünlerin yanıp karardığı bildirilmiştir[1816].

Abdullah b. Zübeyr muhasaranın akabinde Mekkelilerin ileri gelenleriyle istişare ederek mâbedin temelden yenilenmesini dile getirmiştir[1817]. Onun harap olmuş Kâbe için hemen tamirâta girişmeyerek, hac mevsimini beklediği nakledilmektedir[1818]. Amacının hac zamanı geldiğinde, huccâcın mevcut durumu görmesini sağlamak ve onaylarını almak olduğu anlaşılmaktadır. Hacılar gelince*: "Ey insanlar! Kâbe'nin tamiratı hususunda, yıkıp yeniden yapmak mı yoksa tadilât mı olmalı hakkında fikrinizi söyleyin"* diyerek onların görüşlerine başvurduğu dile getirilmiştir. Ashabıyla günlerce istişare ettiği bildirilir[1819]. Sahabelerin bazısının temelden yıkımı hoş görmedikleri, Abdullah b. Abbas'ın Kâbe'yi hatıraları sebebiyle yıkılmamasını önerdiği nakledilmektedir[1820]. Abdullah b. Abbas, Kâbe'nin yeniden inşası yerine sadece tadilât talep ettiğinde, Abdullah b. Zübeyr'in:

> *Sizden birinizin evi yansa, yenilemeden rahat etmeyeceği gibi, Allah ın evinin böyle kalmasında razı olamaz*" dediği veya *"sizin hiçbiriniz, anne ve babasından kalan evin yanmasına razı olmayacağı gibi, ben de Allah'ın evinin, tamamen tahrip olmuş, bir güvercinin bile konmasından dökülür hale gelen binayı yamamayı nasıl razı olurum[1821]*.

sözleriyle karşılık verdiği rivayet edilmiştir. İbn Abbas'ın karşı çıkışının binanın temelden yapılamaması değil, Beytullah'ın yıkılıp yeniden yapılması halinde insanları Kâbe'ye karşı saygının azalacağı endişesi taşıması olduğu belirtilmektedir[1822]. İbn Abbas'ın İbn Zübeyr'e: "*senden sonra da Kâbe'yi yıkıp yapacak birilerinin*

[1816] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 6, s. 488; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 216.
[1817] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 6, s. 488; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:1, s. 282; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 639.
[1818] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 3, s. 407; Zebîdî, **Tercüme ve şerhi**, Cilt: 6, s. 37.
[1819] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 688; Ezrâki, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 155. Rivayetlerden anlaşıldığı üzere İbn Zübeyr'in Kâbe'yi, Hz. Peygamberin eşi ve kendi teyzesi Hz. Aişe'ye açıkladığı şekliyle bina etmek istediği bunun için binanın tamirini değil temelden yıkıp yeniden inşa etmeyi arzuladığı görülmektedir. Arzusunu yerine getirebilmek için Kâbe'nin yıkılıp yeniden yapılmasını talep eden Ubeydullah İbn Umeyr ve Abdullah b. Safvan İbn Ümeyye ayrıca umre maksadıyla gelen Cabir b. Abdillah ile istişare ettiği zikredilmiştir. Misver b. Mahreme ile de onun ölümünden önce görüştüğü onun da mâbedin yıkılması yönünde görüş sunduğu bildirilmiştir. Uzun süren istişarelerden sonra yıkıma akabinde Hz. İbrâhim'in temeli üzerinde inşaya karar verdikleri anlaşılmaktadır.
[1820]Zebidî, Cilt: 6, s. 37. Abdullah İbn Abbas: "*benim kanaatime göre tahrip olan yerler ıslah edilmeli ve üstünde bi'seti Muhammediyye'nin mukaddes hatıraları bulunan ve bütün Müslümanların hatıra-i ihtiramını taşıyan Beyt-i Muazzam'ı ve bu Beyt'in her taşını, o ebedi hatıralarla baş başa bırakılmalıdır* demektedir.
[1821] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 204.
[1822] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 217.

olmasından korkuyorum"[1823] diyerek endişesini ifade ettiğinde ise İbn Zübeyr'in cevap vermediği, İbn Abbas'ın Kâbe'ye yakın olmamak için yıkımdan önce Mekke'den ayrıldığı[1824] ve Tâif'e gittiği rivayet edilmektedir[1825].

Mekke'de Kâbe'nin temelden yapılması fikrine karşı gelenlerin düşüncesinde mâbedin kutsiyetine zarar geleceği endişesi vardır. İbn Zübeyr'in ise tamirat yerine temelden yeniden yapma fikrinde ısrarcı olduğu ve uyguladığı anlaşılmaktadır[1826]. Bu uygulaması ile Kâbe'yi İbrâhim zamanındaki formuna çevirdiği açıktır. İbn Zübeyr'in inşaat yaparken temkinli olduğu, Kureyş zamanında yapılan hatayı tekrarlamadığı, bunun için malzemeyi önceden Kâbe'nin avlusunda yığdığı nakledilmektedir[1827]. Kâbe'nin yıkılıp yeniden yapım tarihi h. 64[1828] veya h. 652'dir[1829]. İbn Zübeyr, istişareden üç gün sonra temelden yapmak üzere yıkımı emrettiği ancak kimse cesaret edemediği için kendisi tek başına Kâbe'nin yıkımına başladığı, ilk kazmayı bizzat kendisinin vurduğu, Mekkelilerin azaptan korkarak Minâ'ya gittikleri kaydedilmiştir. İlâhî bir belanın gelmesinden korkmalarına rağmen, başladıkları yıkımda olumsuzluk[1830] yaşanmadığı için, kutsal binanın duvarlarını yere kadar indirdikleri vurgulanmaktadır[1831]. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda İbn Zübeyir'in mâbedi eski haline döndürmek için, Kâbe'yi temellerine kadar yıkarak, Hz. İbrâhim'in yaptığı binanın temeline ulaştığı, devenin ayak şekli[1832] görüntüsünde yapılmış temele ulaştıkları insanların bu âna bizzat şâhit olduklarına dâir rivayetler yer almaktadır[1833].

[1823] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 204; İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** Cilt: 8, s. 251; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s.105; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 65.

[1824] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 218

[1825] İbn Zahîre, s. 83; Esedî, vr. 15a; İsmâil L. Çakan- Muhammed Eroğlu, "Abdullah İbn Abbas" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988. Cilt:1, s. 77. Kaynaklarda yer alan değerlendirmelerde Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'yi temelden inşa etmesine karşı çıkan Abdullah İbn Abbas'ın durumuna yer verilmektedir. Bu değerlendirmelerde İbn Zübeyr'in hilafete Emevîlerden daha layık olduğu ancak onun Harem-i Şerif'i karargâh yapması nedeniyle ona biât etmeyerek Tâif'e yerleştiği bildirilmiştir

[1826] İbn Zahîre, s. 83; Esedî, vr. 15a.

[1827] Küçükaşcı (Kâbe Sembolizmi), s. 98.

[1828] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ,** s. 261.

[1829] Esedî, vr. 15b.

[1830] Rivayetlerden, Kureyş'in kutsal mâbedi inşa ederken azap inmesinden endişe duyduğu, Velîd b. Muğire'nin gösterdiği cesarete benzer tavrın Abdullah b. Zübeyr tarafından gösterildiği anlaşılmaktadır.

[1831] İbn Zahîre, s. 85; Esedî, vr. 15a.

[1832] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî**, Cilt:3, s. 446; Bedruddîn el-ʿAynî, ʿ**Umdetu'l-Ḳârî,** Cilt:9, s. 221; İbn Zahîre, s. 84, Esedî, vr. 15b. Rivayette belirtilen temel kazısında ulaşılan temeldeki taş, devenin ayak şekline benzetilmiştir.

هى صخر امثال الخلف من الإبل

[1833] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 205; İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî,** Cilt: 3, s. 346; Bedruddîn el-ʿAynî, ʿ**Umdetu'l-Ḳârî,** Cilt: 9, s. 221; İbn Zahira, s. 85; Esedî, vr. 15b.
Aḫbâru Mekke'de yer alan bir rivayete göre İbn Zübeyr Mekke'nin hatırı sayılır kişilerinden 50 kişiyi bu temele şahit tuttuğu ve bu temel üzerine inşayı sürdürdüğü yer almaktadır.

Abdullah b. Zübeyr'in insanların, Kâbe binasının Hz. İbrâhim yaptığı şekil üzere binanın temelini görmesini sağladığı, Kureyşlilerden 50 kişiyi şahit tuttuğu ve inşaatın bu temel hizasından başlamasını emrettiği nakledilmiştir[1834]. Ayrıca, Hz. Peygamberin: *"Kâbe'yi zayıf veya çelimsiz Habeşli bir adam tahrip edecektir"* beyanına uygun olması için inşaatta Habeşlileri çalıştırdığı nakledilmektedir[1835].

Kâbe'nin yıkılışı esnasında Mekke'den uzaklaşan İbn Abbas, Abdullah b. Zübeyr'e haber göndererek Kâbe binasının etrafından ahşap bir kaplama yapılmasını, kıblenin belli olmasını, insanların namaz kılabildiği ve tavaf yapabildiği mekânın hazır tutulmasını tavsiye ettiği rivayet edilmiştir[1836]. İbn Zübeyr'in, İbn Abbas'ın önerisine uyduğu kaydedilmektedir. Buna göre, binayı temeli etrafından sarılarak, perdenin arkasından inşa edildiği, kıblenin tayini ve tavafın yapılabilmesi için Kâbe'nin etrafına direk dikildiği ve örtülerle kaplandığı ve şeklinin muhafaza edildiği bu şekilde ibadetin yapılabilmesine engel kalmadığı nakledilmektedir[1837].

İbn Zübeyr'in bu inşada, Hatîm'i kazdığı sırada, yeşil taştan yapılmış bir tabut bulduğu, Kureyş'ten bunun hakkında bilgi edinemeyince Abdullah b. Safvan'a haber göndererek bilgi aldığı nakledilmiştir. Söz konusu taşın, Hz. İsmâil'in kabri olduğu söylenince tabutu bulunduğu yerde bıraktığı[1838] ayrıca Hatîm'in içerisinde Hz. İsmâil ve annesi Hz. Hâcer'in bulunduğu rivayet edilmiştir[1839].

Abdullah b. Zübeyr, bu inşada Hz. Muhammed'in eşi ve teyzesi Hz. Aişe'ye hitaben söylediği: *"İnsanlar, yeni Müslüman olup da küfür zamanına yakın olmasalardı, bir de bina masrafına yetecek para bulunsaydı, Hicr'den beş zirâ' (2,5 metre) miktarı bir yeri Kâbe ye ilave ederdim. İnsanların da birinden girip diğerinden çıkacağı iki kapı yapardım[1840]"* şeklindeki ve diğer bir rivayetteki: *"Şayet senin kavmin henüz küfürden yeni kurtulmuş olmasaydı, Kâbe'yi yıkar, onu İbrâhim'in temelleri üzerine yeniden inşa ederdim. Çünkü Kureyşliler, Kâbe'yi yaptığında biraz*

[1834] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 6, s. 488; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 1, s. 642.
[1835] Aḥmed b. Ḥanbel, **Musned**, Cilt: 11, s. 628; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 205 ve 276; Fakıhi, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s: 357; Buhârî, **Ṣaḥîḥ***;* Cilt: 2, s. 148; Müslim**, Ṣaḥîḥ** Cilt: 4, s. 2232. يُخَرِّبُ الْكَعْبَةَ ذُو السُّوَيْقَتَيْنِ مِنَ الْحَبَشَةِ
[1836] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 207; İbn Zahîre, s. 85; Esedî, vr. 16a.
[1837]Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 206; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 107; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 66.
[1838] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 312.
[1839] Ḥasen el-Baṣrî, **Feḍâʾilu Mekke**, s. 20; İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 107; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 313; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 7.
[1840] Müslim, **Ṣaḥîḥ** , Cilt: 4, s. 97; Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 171.

kısalttılar ve bir kapısını iptal ettiler." [1841] sözlerine istinaden Kâbe'nin imarında değişiklik yapmıştır. Abdullah b. Zübeyr Kureyş'in inşa ölçülerinde değişiklik yaparak, Hicr sahasından 5[1842] (2,5 metre) veya 7 zirâlık[1843] (3,5 metre) bir yeri, Kâbe'ye ilave etmiştir. Böylelikle; aşağıdaki rivayette yer alan Hz. Muhammed'in temennisini yerine getirmiş olduğu görülmektedir. Hz. Âişe:

> *Ben Resûlullah'a Hicr'in, Kâbe'den olup olmadığını sordum. O: "Evet, Kâbe'dendir!" dedi. Ben: 'Peki, niye orayı Beyt'in içerisine dâhil etmediler?' diye sorunca* Efendimiz: *'Kavminin parası yeterli gelmedi.'* dedi. *Ben: 'Peki, kapısı (önceden) böyle yüksek miydi?* diye sordum. Dedi ki: *'Kavmin böyle yaptı. Bunun sebebi ise dilediklerini oraya alsınlar, dilediklerini ise engellesinler diye idi. Eğer senin kavmin henüz Câhiliyeden yeni çıkmış olmasa ve kalplerinin hoşlanmayacağından korkmasa idim, Hicr'i, Beyt'e katar ve kapısını yere kadar indirmeye çalışırdım*[1844].

Abdullah b. Zübeyr'in yıkım tamamlandığında hamd ettiği kaydedilmiştir[1845]. İbn Zübeyr'in Kâbe'yi inşa etme işinde çok arzulu olduğu ve halife olunca da arzusunu yerine getirdiği, insanların İbn Zübeyr'in bu hususta isabetli karar verdiği görüşünde olduğu nakledilmiştir[1846].

Abdullah b. Zübeyr, Kâbe'yi yer hizasına kadar yıktıktan sonra, Hatîm'i Beytullah'a dahil ettiği, Haceru'l-Esved'i de 'sereka' isimli kıymetli, atlastan bir örtüye sararak bir kutuya koyduğu ve Dâru'n-Nedve'de muhafazaya aldığı, Kâbe'ye ait olan diğer ziynetlerle, ıtriyat ve örtüleri Kâbe inşası bitene kadar Hâcib'e teslim ettiği[1847], Şeybe b. Osman'ın evinde yer alan hazineye yerleştirildiği beyan edilmiştir[1848].

[1841] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 573; Müslim, **Ṣaḥîḥ,** Cilt:3, s. 573; Ebû Dâvûd, **Sünen**, *Cilt: 3, s. 374.*
[1842] Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 3: s. 576.
[1843] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ** , s. 261.
[1844] Müslim, Hacc, 70.
[1845] İbn Zahîre, s. 85; Esedî, vr. 15b.
[1846] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 489. İbn Zübeyr, Rasullah'ın söylediği ve Hz. Aişe'den duyduğu: *"senin kavmin Kâbe'yi İbrâhim zamanındaki gibi inşa etmek isterse bunu yapsın*" dediğini dile getirmiş ve Hz. Aişe'nin peygamberin ona gösterdiği sınırları kendisine gösterdiğini ve bunu uyguladığını beyan etmiştir.
وقال: إن عائشة حدثتني, أن رسول الله صَلى الله عَليه وسلَّم قال لها: إن أراد قومك يبنون البيت على ما كان على عهد إبراهيم, فليفعلوا ذلك. فأرتني عائشة الذي أراها رسول الله صَلى الله عَليه وسلَّم، فكان عندي مذروعا, حتى وليت هذا الأمر، فلم أعدُ به ما قال رسول الله صَلى الله عَليه وسلَّم، فرأى الناس يومئذ أنه قد أصاب.
[1847] Ezrâki, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 290.
[1848] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 208.

Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'nin duvarlarını ve üç rüknü temellerine kadar yıktığı, Haceru'l-Esved Rüknünü ise Hz. Peygamber'in mübarek eli değdiği için dokunmadığı kaydedilmiştir[1849].

Rivayette Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'nin duvarlarında kullanılmak üzere Yemen'den *"vers"*[1850] sipariş etmek istediği bildirilmektedir. Ancak kendisine 'vers'in dayanıksız olduğu ve ufalanması sebebiyle 'vers' yerine kireç kullanması önerilmiştir[1851]. Kanaatimizce Abdullah b. Zübeyr'in duvarları 'vers' ile kaplama arzusu, mâbede özel ve güzel görüntü kazandırmaktır. Uzun ömürlü olmadığı kaydedilen bu malzeme yerine kendisine önerilen San'a kirecini tercih eden Abdullah b. Zübeyr, Yemen menşeli San'a kireci tedarik etmek üzere bir kişiyi San'a'ya göndermiştir. Onun bu talebi için 400 dirhem ücret gönderdiği ayrıca kullanacakları taşları da taş ocağından getirttiği anlatılmaktadır[1852].

Abdullah b. Zübeyr, Kâbe'nin inşasında kullanılmak üzere San'a'dan *"belak"* denilen beyaz mermer getirttiği, bu mermerlerin Kâbe'nin tavandan ışık alması için konulan pencerelerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır[1853]. Bu pencerelerden, *"ravzan"* adıyla bahsedilmektedir. Tezimizin İkinci Bölümü'nde detaylı bilgi verdiğimiz *"ravzan"* kelimesi Farsça kökenli bir kelimedir. Ebû'l-Ferec el-Iṣbehânî de Kâbe'nin İbn Zübeyr zamanındaki inşasında Rum (Bizanslı)[1854] ve İranlı[1855] ustaların çalıştırıldığını kaydetmektedir. Kanaatimiz, İran menşeli mimarî terimin "*Ravzan"*'ın

---

[1849] Esedî, vr. 16b.

[1850] Vers: toz baharat, pudra ve çimento gibi görüntüsü olan, suyla karıştırılarak kullanılan, bitkisel bir malzemenin adıdır. Boyanan yeri sarı renk veren ürünün, Yemen ve Hindistan'da yetiştiği ve Hicaz'a gönderildiği belirtilmektedir. Değerli, nâdir ve nadide bir ürün olmakla birlikte, zamanla döküldüğü için tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn,** "Vers" (ورس); Cilt: 7, s. 291; Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa,** Cilt:13, s. 41;
Vers (ورس):
https://abudhabiculture.ae/ar/heritage-records/social-practices-ceremonies-and-celebrations/warss. (14.05.2023).

[1851] Bâ Selâme, s. 117.

[1852] Ezrâki, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 205; Esedî, vr.15b; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 65.

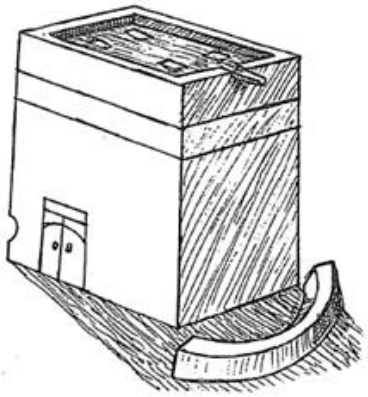
[1853] Ezraḳî, Cilt:1, s. 209, 290; İbn Zahîre, s. 85; Esedî, vr. 16a.

[1854] Ebû'l-Ferec el-Iṣbehânî, **Eğânî**, Cilt: 3. s. 274.
ثم هدمها مبتدئا بيده وتبعه الفعلة حتى بلغوا إلى قواعدها ودعا ببنائين من الفرس والروم فبناها

[1855] Ebû'l-Ferec el-Iṣbehânî, **Eğânî**, Cilt: 3. s. 273; Nuveyrî, **Nihâyetu'l-Ereb**, Cilt: 4, s. 239.
أخبرني محمد بن خلف بن المرزبان والحسين بن يحيى قالا حدثنا حماد بن إسحاق عن أبيه عن هشام بن المرية أن أول من غنى هذا الغناء العربي بمكة ابن مسجح مولى بني مخزوم وذلك أنه مر بالفرس وهم يبنون المسجد الحرام فسمع غناءهم بالفارسية فقلبه في شعر عربي وهو الذي علم ابن سريج والغريض وكان ابن مسجح مولدا أسود يكنى بأبي عيسى
Rivayete göre, Saîd b. Miscah Mekke'de şarkı söyleyen bir kişidir. Abdullah b. Zübeyr zamanında inşa edilen Kâbe'de çalışan Fârisi işçiler vardır. Bu Farisi işçilerin işlerini yaparken Farsça şarkı söyledikleri ve onların terennümlerini duyan siyahi köle Saîd b. Miscah'ın Farsça şarkıyı Arapça'ya aktardığı anlaşılmaktadır.

kullanılması ve İranlı ustaların varlığından bahsedilmesi, İran mimarî uslûbunun Şekil 30'da görüldüğü gibi Kâbe mimarîsine yansıyabileceği yönündedir[1856].

Şekil 30: Abdullah b. Zübeyr'in İnşa Ettiği Kâbe

Kaynak: Küçükaşcı, Sanat ve İnanç, s. 98.

Ezraḳî, Abdullah b. Zübeyr'in inşa ettiği Kâbe'nin ölçülerini şöyle zikretmiştir: Rükn-i Haceru'l-Esved ile Rükn-i Şâmî arası 25 zirâ (12,5 metre); Kâbe'nin arka cephesinde Rükn-i Yemânî ile Rükn-i Garbî arası 25 zirâ (12,5 metre); Haceru'l-Esved ile Rükn-i Yemânî arası 20 zirâ (10 metre); Rükn-i Şâmî ile Rükn-i Garbî arasının 21 zirâdır[1857] (10,5 metre). Ayrıca Kâbe'nin iki kat tavanı olduğunu ve Kâbe duvarlarının kalınlığını 2 zirâ (1 metre) olduğunu ifade etmektedir[1858].

İncelemiş olduğumuz kaynaklara göre Abdullah b. Zübeyr'in inşaatında tavanı tutan sütunlar hakkında elimizde bulunan en eski tarihli tek kaynak Ezrakî'nin (ö.250/864 [?])[1859] *Aḫbâru Mekke'*sinde yer alan rivayettir diyebiliriz. Kâbe tarihinde ikinci ana kaynak Fâkıhî (ö. 278/891-92 [?])[1860] *Aḫbâru Mekke'*sinde 263 senesinde Kâbe'nin içine girdiğini zikretmekle beraber sütunlar hakkında herhangi bilgi vermemektedir. Bazı ikinci el kaynaklar da Ezrakî'den mezkûr rivayeti

---

[1856] İran'da "Kâbe" isimli (Zerdüşt Kâbe'si) bir tapınağın varlığından söz edilmektedir. Tezimizin birinci bölümde dörtgen tapınaklara "Kâbe" adı verildiğinden ve taklit Kâbelerinden varlığından bahsetmiştik. İran'daki bu tapınağın formunun da taklit Kâbelere benzediğini söyleyebiliriz. https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%83%D8%B9%D8%A8%D8%A9_%D8%B2%D8%B1%D8%A7%D8%AF%D8%B4%D8%AA

[1857] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 289; İbnu Rüste, **el-Aʿlâḳu'n-Nefîse,** s. 28.

[1858] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 289; İbn Ziya, s. 126; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 74, 75.

[1859] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 209|.

وَجَعَلَ فِيهَا ثَلَاثَ دَعَائِمَ، وَكَانَتْ قُرَيْشٌ فِي الْجَاهِلِيَّةِ جَعَلَتْ فِيهَا سِتَّ دَعَائِمَ

[1860] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:5, s. 214.

nakletmektedir[1861]. Tezimizin İkinci Bölüm'ünde "*İç Mekân Düzenlemesi ve Süslemesi"* başlığı altında sütunlar hakkında bilgi vermiştik. Burada bahse konu sütunlar hakkında bazı tespitlerimizi belirteceğiz: Ezrakî'nin[1862] verdiği bilgilere göre Câhiliye döneminde, Kâbe'nin içine 2 sıra 3 er adet sütundan toplam 6 adet sütun; Abdullah b. Zübeyr'in[1863] inşaatında ise 1 sıra halinde 3 adet sütun dikildiği kaydedilmiştir. *İslâm'ın Üç Kutsal Mâbedi* yazarı Can ise Ezrakî'den naklen vermiş olduğu rivayette "*İnşa işi h. 64/683 yılında tamamlanmıştır. Bu yenilemede Kâbe'nin tavanını tutan direklere üç direk daha ilave edilmiştir. Bilindiği gibi, Kureyş zamanında Kâbe'nin tavanlarını tutan direk sayısı 6'dır. Bu durumda Kâbe'nin içindeki toplam direk sayısı 9'a çıkmaktadır."*[1864] tespitiyle İbn Zübeyr zamanında mâbed içinde 9 direk dikildiğini ifade etmektedir. Bize göre bu doğru bir tespit değildir. Zira, Ezrakî'nin rivayetinde, Câhiliye Döneminde dikilen 6 direk yerine İbn Zübeyr zamanında 3 direk dikildiği belirtilmektedir. Kanaatimizce 2 sıra 6 adet küçük sütun yerine 1 sıra halinde 3 adet büyük sütun dikilmiştir. Can'ın eserinde bu durum gözden kaçırılmıştır. Sütunlar mevzusunda araştırma yapan ve Ezrakî'nin aynı rivayetini kullanan Tâhir de bizimle aynı görüşü paylaşarak, bahse konu 6 sütun yerine 3 sütun yapıldığını kaydetmektedir[1865]. Ayrıca, Abdullah b. Zübeyr'in inşasından sonra Haccâc zamanında Kâbe'ye yapılan tadilâtta, sütunların yıkımı ve tamirine dâir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla Can'ın ifade ettiği "*Kâbe'nin içindeki toplam direk sayısı 9'a çıkmaktadır"* tespiti Ezrakî'nin rivayette verdiği bilgiyle örtüşmemektedir. Burada dikkatimizi çeken bir hususu ifade etmeliyiz: Ezrakî'nin (ö.250/864 [?]) "*Aḫbâru Mekke"*nin tercümesinde (وَجَعَلَ فِيهَا ثَلَاثَ دَعَائِمَ، وَكَانَتْ قُرَيْشٌ فِي الْجَاهِلِيَّةِ جَعَلَتْ فِيهَا سِتَّ دَعَائِمَ)[1866] cümlesi "*İbn Zübeyr Kâbe'ye iç kısmından 3 direk daha*

[1861] Ḫarkûşî, **Şerefu'l-Muṣṭafâ**, Cilt:2, s. 327; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt:1, s. 133; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke,** s. 109;İbn Zahîra, s. 85; Esedî, vr.16a; Bâ Selâme, s. 121.

[1862] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: I, s.164.
، وَجَعَلُوا فِيهِ سِتَّ دَعَائِمَ فِي صَفَّيْنِ، فِي كُلِّ صَفٍّ ثَلَاثُ دَعَائِمَ مِنَ الشِّقِّ الشَّامِيِّ الَّذِي يَلِي الْحَجَرَ إِلَى الشِّقِّ الْيَمَانِيِّ

[1863] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm,** Cilt:1, s. 133.
وجعل فيها ثلاث دعائم في صف واحد

[1864] Can**, İslâm'ın Üç Kutsal Mâbedi,** s. 29.

[1865] Tâhir, Imâd "A'midetü'bnü'z-Zübeyr**", Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah)**, İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428, Cilt:1, s.88.
الدعائم،التي كانت بجوف الكعبة قبل هذا الحريق، كانت ست دعائم،نصبت في عمارة قريش ايام الجاهلية . فلما قام ابن الزبير بعمارتهاجعل تلك الدعائم ثلاثا

[1866] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 209|.

ilave yaptı. Kureyş ise Cahiliye Döneminde Kâbe'ye 6 direk ilave etmişlerdi."[1867] şeklinde tercüme edilmiştir. Can'ın "*Bu yenilemede Kâbe'nin tavanını tutan direklere üç direk daha ilave edilmiştir."* ifadesinden yukarıda zikrettiğimiz tercümeyi kullanmış olabileceği akla gelmektedir. Nitekim Can'ın[1868] referans gösterdiği eser de Ezraḳî'nin tercümesidir. Bizce, bu cümlenin (جَعَلَ) fiili "*ilave etmişlerdi"* yerine *"yaptılar/inşa ettiler"* şeklinde tercüme edilmeliydi. Kanaatimizce, yukarıda iktibas ettiğimiz tercüme ve Can'ın verdiği bilgi yenilenmelidir. Zira, yukarıda zikrettiğimiz Kâbe'nin içerisinde 3 sütun olduğu bilgisi rivayete dayalıdır. Bu bilgiyi teyit eden gözleme dayalı bir malûmat İbn Battuta'ya aittir. *İbn Battuta*[1869]*, Seyahatnamesinde* 3 sütunun *sac* ağacından yapılmış olduğunu beyan etmektedir. Tezimizin İkinci Bölüm'ünde "*İç Mekân Düzenlemesi ve Süslemesi"* başlığı altında yer alan, ayrıca günümüz Kâbe'sini de resmeden şekilde (Şekil 9: Tavanı Tutan Sütunlar ve İç Kapı Görüntüsü) bahse konu 3 sütun görülmektedir. Mezkûr bölümde de zikrettiğimiz gibi, günümüzdeki mevcut 3 sütunun Abdullah b. Zübeyr dönemine âit olduğu, Abdullah b. Said el-Hasanî ez-Zehrânî'nin[1870] sütunlar hakkında "*Kabe-i Şerif'in tavanını taşıyan 3 adet benzeri bilinmeyen en kuvvetli ağaç cinsinden üç direk vardır. Bunları Abdullah b . Zübeyr koymuştur. 1250 seneden beri ayaktadır"* tespiti gözleme dayalıdır.

Ezraḳî'nin[1871] vermiş olduğu bilgilerden Kâbe'nin iç tarafına Rükn-i Şâmî tarafında çatıya çıkmak için merdiven yerleştirildiği ve bu merdivenin ahşaptan mamûl olduğu anlaşılmaktadır.

Ezraḳî[1872], Kâbe'nin iki kapısının birbirine karşılıklı gelecek şekilde aynı hizada yapıldığını ve kapılardan birinin kuzey doğu, diğerinin kuzey batı duvarında bulunduğunu kaydetmektedir. Bu kapıların birinden girip diğerinden çıkmak üzere iki adet olarak yapıldığını [1873]ve kuzeydoğu cephesindeki kapıdan içeriye girildiğini, kuzeybatıdaki arka kapıdan da dışarıya çıkıldığı belirtilmektedir. Ayrıca, önceleri tek

---

[1867] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke** Mekke Tarihi, s. 211.
[1868] Can, İslâm'ın Üç Kutsal Mâbedi, s. 134. Can, kaynakçada Ezraḳî'nin Aḫbâru Mekke'nin *Kâbe ve Mekke Tarihi* isimli tercümesini referans göstermektedir.
[1869] İbn Baṭûṭa, **Rıḥletu İbn Baṭûṭa**, Cilt:1, s. 372.
وله أعمدة ثلاثة طوال مفرطة الطول من خشب الساج
[1870] Abdullah b. Said el-Hasanî ez-Zehrânî, **el-Kabetü'l-Müşerrefe Tarih ve Ahkâm,** Fihrisetü Mektebetü el-Melik Fehd el-Vataniyye**,** Mekke, 1433, s. 20.
[1871] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 294.
[1872] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 205.
[1873] Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 55.

kanatlı olan Kâbe'nin kapısının iki kanatlı yapıldığını, kapıların zemin seviyesinde yere bitişik yerleştirildiğini nakletmektedir[1874]. Kapı yükseklikleri 11 zirâ (5,5 metre) olarak kaydeden Eyüp Sabri Paşa, bir Kâbe'nin Bâb-ı Muallâ ismiyle anılan kapısına altın bir anahtar yapıldığını ifade etmektedir[1875].

Ezraḳî'nin rivayetlerinde tavanın direklerin üzerine oturtulduğu, suyu tahliye edecek oluğun da suyunu Hatîm'e akıtacak şekilde eski yerine yerleştirildiği bildirilmiştir[1876]. Kâbe'nin içten yüksekliği kapısından alt tavana kadar 18,5 zirâ (9,25 metre), ikinci tavana kadar ise 20 zirâ (10 metre) olduğu ve iç kısmına ışık girmesi için üst tavana *"ravzan"* denilen dört küçük pencerenin yapıldığı kaydedilmiştir[1877].

Kureyş zamanında yapılan Kâbe ile Abdullah b. Zübeyr'in inşa ettiği yeni bina arasında fizikî farklılıklar oluştuğu muhakkaktır. İbn Zübeyr, Kureyş'in maddi yetersizlik gerekçesiyle daralttığı alanı da eski haline getirmiştir. Yeni inşada, bina alanının genişlemesiyle, öncesinde 18 zirâ (9 metre) olan bina yüksekliği orantısız göründüğü gerekçesiyle, 9 zirâ (9 metre) daha ilave edilerek, 27 zirâ'ya (13,5 metre) çıkarılmıştır[1878]. Dolayısıyla, Abdullah b. Zübeyr'in inşasında Kâbe'nin yüksekliği Hz. İbrâhim zamanındaki boyutlarına göre çok yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Hz. İbrâhim zamanındaki mâbedin yüksekliği 9 zirâ (4,5 metre) iken Kureyş zamanında 18 zirâ (9 metre) olmuş Abdullah b. Zübeyr ise binayı Hz. İbrâhim zamanındaki forma dönüştürme aşamasında mâbedin yüksekliğini 27 zirâya (13,5 metre) yükseltmiştir. Kaynaklarda Abdullah b. Zübeyr'in bu yüksekliğin artırılmasında özel bir gerekçe sunmamış olduğu dikkati çekmektedir. Dolayısıyla Kâbe'nin yüksekliğinin artırılmasında kendi reyini kullandığını düşünebiliriz. Ayrıca yeni ölçülere göre estetik bir özellik katmak veya bina mimarîsinde kendi tarzını ortaya koymak istemiş olabileceği de akla gelmektedir.

Rivayetlerde Abdullah b. Zübeyr'in yangının tesiriyle üç parçaya ayrılacak şekilde çatlayan Haceru'l-Esved'i gümüş mahfaza içerisine alarak dağılmasını

[1874] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 210|; Nehrevalî, s. 118.
[1875] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 642.
[1876] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 209; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke,** s. 109.
[1877] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 290; Esedi, Vr, 16a.
[1878] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, s.209. Eyüp Sabri Paşa: "*Hz. İbrâhim'in inşa ettiği Kâbe'nin yüksekliği 9 arşın iken Kureyşliler binanın yüksekliğini 18 arşın yapmışlardır. İbn Zübeyr'in de "Kureyşlilerin 9 arşın ilave ettikleri gibi ben de onların yaptığına 9 arşın ilave edip 27 arşına ulaştırdım*." dediğini kaydeder. (Bkz.) Eyüp Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 642.

engellediği belirtilmektedir[1879]. Kâbe binası inşa edilirken, Haceru'l-Esved'in yerleştirileceği yüksekliğe erişilince, duvarda yerinin hazırlanmasını isteyen Abdullah b. Zübeyr, Haceru'l-Esved ebadında bir boşluğun ayarlanması talimatı verdiği kaydedilmiştir. Onun, taşın yerleştirilmesi esnasında yaşanması muhtemel hareketliliğe tedbiren, oğlu Abbâd b. Abdillah b. Zübeyr ve Cübeyr b. Şeybe b. Osman'a, Haceru'l-Esved'i bir beze koymalarını ve kendi öğle namazını kıldırdığı esnada, taşı yerleştirmelerini istediği zikredilmektedir. Kendisinin namazı uzatarak kıldıracağı, bu esnada taşı yerleştirmelerinin işareti olarak tekbir getirmelerini talimatını verdiği bildirilmektedir. Rivayetlerden sürecin planlandığı gibi işlediği anlaşılmaktadır. İbn Zübeyr'in namaz vakti geldiğinde cemaate namaz kıldırdığı, birinci rekâtı kıldıkları esnada oğlu Abbâd b. Abdillah b. Zübeyr ve Cübeyr b. Şeybe b. Osman Haceru'l-Esved'i bulunduğu Dâru'n-Nedve'den çıkardıkları bildirilmektedir. Ellerinde Haceru'l-Esved'le cemaatin önünden geçerek, önceden hazırlanan köşedeki mekâna Abbâd b. Abdillah b. Zübeyr tarafından yerleştirildiği, Cübeyr b. Şeybe b. Osman'ın yardımcı olduğu anlatılmaktadır[1880]. Hâdisenin olduğu gün havanın çok sıcak olduğu bir yaz günü insanların gaflet anında olduğu bildirilmiştir[1881]. Tekbir sesini işittiği zaman verdiği talimâtın yerine getirildiğini anlayarak namazı bitiren Abdullah b. Zübeyir'in bu tavrına kızanlar olduğu belirtilmektedir[1882].

Tezimizin Birinci Bölüm'ünde, Kureyş döneminde Haceru'l-Esved'in yerine yerleştirilmesi hususunda ihtilaf çıktığı ve çözümü için Kureyşlilerin, Kâbe'ye girecek ilk kişinin hakemliğine başvurduğunu ve meselenin Hz. Muhammed tarafından çözüldüğünü zikretmiştik. Hz. Muhammed'in kutsal taşın yerleştirilmesinde kabileleri bir araya getirerek uzlaştırıcı yol izlediği, sükûnet ve güven tesis ettiği açıktır. Kureyş zamanında yaşanan hadiseye benzer durumun Abdullah b. Zübeyr zamanında da yaşandığı ancak İbn Zübeyr'in Haceru'l-Esved'i yerleştirme şeklinin kabul görmediği söylenebilir. Onun uygulamasının İbn Zübeyr'in gıyabında eleştiriye sebebiyet verdiği ve açıkça muhalefet edildiği dile getirilmektedir. Bu hususu meâlen: *"vallahi, Câhiliye döneminde bu mevzuda çıkan anlaşmazlıkta Resûlullah hakem olmuş ve Hz.*

[1879] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 289; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 641; Hitti, Cilt: 1, s. 305.
[1880] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 208; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 67.
[1881] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 208, 209; İbn Zahîre, s. 86, Esedî, vr. 16a.
[1882] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 208; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 644.

Muhammed Haceru'l-esvedi kıyafetinin içine koyarak, Kureyş kabilelerinden birer temsilciyle birlikte yerine yerleştirmişti" sözlerinden anlamaktayız[1883].

Abdullah b. Zübeyr'in son olarak Kâbe'nin duvarlarını boyadığı, Beytullah'a yün kumaştan mâmul *"dîbac"* adıyla bilinen örtü giydirdiği ve içini kokulandırdığı nakledilmiştir[1884]. Abdullah b. Zübeyr'in, yukarıda zikrettiğimiz, Kureyş'in inşasına göre daha geniş, yüksek ve teferruatlı olarak temelden bina ettiği Kâbe'nin 65/685 senesinde tamamlandığı bildirilmektedir[1885]. Mâbed binasının tamamlanınca Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'ye, *"kıbtiyye"* isimli Mısır kumaşı giydirmiştir. Akabinde şükür niyetiyle, kendisine tabii olanlardan Ten'îm'den umre yapmalarını, ayrıca sahip olunan mâlî duruma göre deve veya koyun kesilmesi veya en azından sadaka vermelerini istemiştir. Çok az kişi hariç bütün Mekkelilerin mahmil/mahfellerle[1886] umreye katıldığı ifade edilmektedir[1887]. İbn Zübeyr'in talimatına riayet eden taraftarlarının, çok miktarda kurban kestiği, köle azâd ettikleri ve sadaka verdikleri, ayrıca İbn Zübeyr'in de yüz deve kestiği nakledilmiştir[1888]. Bu konu aşağıda etraflıca yer verilmiştir.

Abdullah b. Zübeyr'in yaptığı diğer hizmetlerin arasında Mescid-i Harâm'ı, Safâ ile Beni Mahzûm'u takip eden vadiye kadar genişletmek ve Mescid-i Harâm'a tavan yaptırmak da yer almaktadır[1889].

Yeni bir Uygulama "27 Recep Umresi" (65/685)

27 Recep Umresi, Abdullah b. Zübeyr'in, Kâbe'nin inşasını bitirdikten sonra bizzat kendisinin başlattığı, arkadaşlarıyla beraber şükür maksadıyla yerine getirdiği, kendisinden sonra da gelenek haline gelmiş büyük bir tören mahiyetindedir. Bu tören hakkında bazı kaynaklarda şu bilgilere yer verilmiştir: İbn Zübeyr, 27 Recep 65 senesinde Kâbe binasını tamamladığında, içini kokulayıp, üzerini dîbâc veya kubâtî kumaşıyla örttükten sonra: *"kim bana itaat ederse, Allah'a şükür için Ten'im'den*

[1883] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 208; Ḫarkûşî, **Şerefu'l-Muṣṭafâ,** Cilt: 2, s. 326.
[1884] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, s. 251; İbn Zahîre, s. 87, Esedî, vr. 16b; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 642. Mirat-ı Mekke'de Kâbe'nin içi ve dışı ud, anber, ezfer ve misk ile temizlenip kokulandırıldığı belirtilmiştir.
[1885] Esedî, vr. 16b.
[1886] Omuzda veya deve, fil, at vb. hayvanlara yüklenerek götürülen, üstü örtülü, insan taşınan araçtır. Mahfe veya tahtırevan adıyla da bilinmektedir.
Bkz. https://sozluk.gov.tr/ tahtırevan; mahfe.(14. 05.2023).
[1887] Nehrevâlî, s. 119.
[1888] İbn Zahîre, s. 87, Esedî, vr. 16b, Eyüp Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 644.
[1889] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 70.

umreye katılsın, gücü ölçüsünde ve nispetinde kurban olarak deve veya koyun kessin, gücü yetmiyorsa sadaka versin"[1890] dediği ve o gün gibi çok miktarda kölenin azat edildiği, deve ve koyunun kurban edildiği, sadaka verildiği başka bir günün görülmediği zikredilmiştir. İbn Zübeyr'in kendisinin yalınayak ve yürüyerek yanında Kureyşliler ile birlikte Hz. Âişe Mescidi'nin önündeki tümsekte ihrama girdiği, Mekke'ye yukarı cihetten girip, Beyt'i tavaf, dört rüknü de istilâm ettiği zikredilmiştir[1891]. İbn Baṭṭûṭa[1892] bu hadiseyi: "*Abdullah b. Zübeyr Kâbe'nin tamirinden sonra Mekkelilerle beraber Receb'in 27'sinde umre yapmak için yalın ayak o tümseğe çıkarak ihram giymiş sonra Hacûn*[1893] *Tepesi'nden geçerek Mualla Kapısı'na gitmiştir. Mekke'nin fethi gününde de Müslümanlar şehre oradan girmiştir*." şeklinde vurgulamıştır.

Yukarıda zikrettiğimiz Abdullah İbn Zübeyr'in Kâbe'nin inşaatının tamamlanmasının ardından yaptığı şükür umresinin tarzı bize Hz. Peygamberin Mekke Fethi'nin muzafferiyetini hatırlatmaktadır. Mekke'nin fethinde İslâm ordusunun Mekke'ye girişi dört koldan sağlanmış ve Hz. Peygamberin komutasının dışındaki birliklerin başında Halid b. Velid, Abdullah b. Zübeyr'in babası Zübeyr b. Avvam ve Kays b. Sa'd bulunmuştur[1894]. Bunlardan Zübeyr b. Avvam'ın Mekke'ye girişte Hacûn mevkiini kullandığı, Hz. Peygamberin Fetih Günü'nde çadırını Hacûn'da kurdurduğu, Abdullah İbn Zübeyr'in de Mekke'ye girişte babası Zübeyr b. Avvâm ile Resûlullah'ın kullandığı mekân olan Hacun'a giriş yaptığı dikkate değer hususlardır.

*27 Recep Umresi'*ni etraflıca anlatan seyahatnâmelerde bu umre hakkında dikkatimizi çeken hususlara burada temas etmek istiyoruz. İncelediğimiz Seyahatnâmelerden birisi Nâsır-ı Hüsrev'in (ö. 465/1073'ten sonra) *"Sefernâme"*sidir[1895] ve bu umrenin bahsi geçmemektedir. Ancak seyyah İbn

[1890] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 210; İbn Zahîre, s. 87; Nehrevâlî, **el-İʿlâm,** s. 119; Esedî, vr. 16a.
[1891] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 209; İbn Zahîre, 87; Nehrevâlî, s.119; Esedî, vr.16a. bu kaynaklarda verilen bilgilere göre Kâbe inşaatı tamamlanmadan önce tavaf esnasında Rukn-i Şâmî ile Rukn-i Garbî'de selamlama terk ediliyordu. Tamamlandıktan sonra ise İbn Zübeyr dört rüknü istilam ettiği ve İbn Zübeyr'in inşası kaldığı müddetçe bütün rükünlerinde istilam edildiği, doğu kapısından girilip batı kapısından çıkıldığı anlatılmaktadır. Bu uygulamanın İbn Zübeyr'in öldürülmesi ve Haccâc'ın Kâbe'yi eski durumuna getirmesine kadar devam ettiği nakledilmiştir.
[1892] İbn Battuta, s. 163.
[1893]Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 2, s. 225. Hacûn mevkiinin Mekke'nin yukarı tarafında bir dağ olduğu ve yanında bir kabristanın bulunduğu kaydedilmektedir.
[1894] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt:3, s. 56, Sarıçam, **Evrensel Mesaj**, s. 210.
[1895] Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, s. 102, 106, 119. Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme adlı eserinde dört kere Mekke'ye gittiğini kaydetmiştir. 442 yılı haccını eda etmek üzere Cemâziyelâhir'in son günü, Recep ayının öncesinde Mekke'ye ulaştığını belirtmiştir. Recep ayında umre yapmak için Hicaz ve Yemen'den

Cübeyr[1896] ve İbn Battuta'nın eserlerinde detaylıca anlatılmaktadır[1897]. Söz konusu kaynakların anlatımlarından bu umrenin, İbn Zübeyr'den sonra da bayram havasında yapılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır[1898]. İbn Cübeyr, *"Recep Umresi"* başlığı altında Recep ayı boyunca yapılanları anlatarak, yerel halkın bu umreye çok önem verdiğini, katılımın yüksek olduğunu ve bu ibadetin Arafat'ta yapılan vakfeye denk sayıldığını, ayrıca kutlamaya günler öncesinden hazırlanıldığını ifade etmektedir. Mekke cadde ve sokaklarında Ten'im'e doğru yola çıkan ipekli ve keten kumaşlarla süslü develerin ve mahfellerin olduğunu, mahfellerin kubbe şeklinde ve rengarenk görüntülerinin mahalle görüntüsü verdiğini nakletmektedir. Mahfellerin çokluğu ve kalabalık nedeniyle neredeyse Hz. Âişe Mescidi'ne[1899] varamayacakları endişesi yaşadıklarını, herkesin kıymetli elbise giydiği ve bayrama gelir gibi geldiklerini de dile getirmiştir[1900]. Akabinde *"Tepe Umresi*" başlığı altında 27 Recep'te yapılan, kadın erkek herkesin katıldığı büyük bir kutlama niteliğinde umreyi anlatmaktadır. Hz. Âişe Mescidi'nin yakınında Hz. Ali adıyla mâruf mescide yakın bir tepede ihrama girildiği için bu umrenin *"Tepe Umresi"* adıyla anıldığını bildirmektedir. Umrenin yapılma sebebinin Abdullah b. Zübeyr'e dayandığı, Mekke halkının bir geleneği olarak aynı gün ve aynı tepede yapılmaya devam ettiği kaydedilmiştir.

Mekke'ye gelen umreciler olduğuna ve bu kutlu ayı idrak etmek istediklerine "*Recebin evvelinde Hicaz ve Yemen havalisinden birçok halk, umre için Mekke'ye gelirler. Bu, kutlu ve yüce bir mevsimdir."* sözleriyle dikkat çekmektedir. Recep ve Ramazan aylarının kutsallığı sebebiyle umre ve haccı da yapmak üzere yerleri yakın ve gelmesi kolay olan çevre halkının, yılda üç kere geldiğine işaret etmektedir. "*Ben, bu yıl, Recebin ilk gününden itibaren Mekke'de mücâvir kaldım. Recep aylarında her gün, gün doğarken Kâbe kapısını açmaları âdet olmuştur. Şaban, Ramazan ve Şevval aylarında pazartesi, perşembe ve cuma günleri Kâbe kapısı açılır. Zilkade geldi mi artık Kâbe kapısını açmazlar."* Recep ayını Mekke'de geçirdiğini teyit eden Nâsır-ı Hüsrev'in "27 Recep Umresi" ne yer vermediği görülmektedir. Umrecilerin gelmediği kıtlık yıllarında bu umrenin yapılmadığı düşünülebilir. Ancak, Nâsır 442 yılında Recep ayında Hicaz ve Yemen'den Mekke'ye gelen umrecilere temas etmiştir. Kanaatimizce, Nâsır'ın dört kere Mekke'ye gitmiş, son gidişinde Recep ayı boyunca Mekke'de kalmış olmasına rağmen, bu umreden bahsetmemesi dikkate değerdir. Nâsır'dan önceki ve sonraki bazı İslâm tarihi kaynakları ile özellikle seyyah İbn Cübeyr ve seyyah İbn Baṭṭûṭa tarafından *"27 Recep Umresi"* veya *"Umretü'l-Ekemiyye"* başlığıyla etraflıca anlatılan mezkûr konuyu, Nâsır'ın Sefernâmesi'nde dile getirmemesi düşündürücü olup Hz. Ali taraftarlığını akla getirmektedir.

[1896] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 95.

[1897] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh b. Muḥammed b. İbrahîm el-Livâtî et-Ṭancî İbn Baṭûṭa, ***Rıḥletu İbn Baṭṭûṭa*** (nşr.), I-V, ʾAkademiyyetü'l-Memleketü'l-Mağribiyye, Ribâṭ, Cilt. 1, s. 124.

[1898] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 95, 98.

[1899] Hz. Aişe Mescidi, Hz. Muhammed'in Hz. Aişe ile Veda Haccı'nı tamamladıktan sonra Ten'im'de ihrama girerek umre yaptığı mekândır. Buradaki Hz. Aişe Mescidi onu hatırasını taşımaktadır. Konuyla ilgili bkz. Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, I-120; Salim Öğüt, "Ten'îm", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 2011, Cilt: 40, s. 452-453.

[1900] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 95.

İbn Baṭṭûṭa da *"Recep Umresi"* başlığı altında Mekkelilerin bu ayda umre yapmaya önem verdiğini, özellikle 15 Recep ve 27 Recep'te umre yaptıklarını ve birkaç gün öncesinden bu umreye hazırlandıklarını ifade etmektedir[1901]. Ayrıca 27 Recep'te orada bulunduğunu, herkesin gücü nispetinde hazırlandığını, sokakların süslü develer ve ipek veya keten kumaşlarla sarılmış hevdeclerle dolu olduğunu, Ten'im bölgesini doldurduklarını, yolun iki tarafında yakılan ateş ve kandillerin her yeri aydınlattığını, burada bulunanların getirdiği tekbirlerle yankılanan dağları, gözyaşlarını tutamayan insanları, kadınların mahfelerdeki yolculuğunu ve nihayetinde Hz. Âişe Mescid'ine yakın Hz. Ali Mescidi'nin ilerisindeki tepede ihrama girildiğini, bu umrenin adının da *"Umretü'l-Ekemiyye*" olduğunu anlatmıştır. Abdullah b. Zübeyr'in hatırası olan bu umrenin Mekke halkı tarafından benimsenmiş olduğu, *"Abdullah b. Zübeyr Günü"* olarak gelenekselleşerek İbn Zübeyr'in yaptığı gibi Mekke ileri gelenleri ve zenginler tarafından çok sayıda kurban kesildiği bildirilmiştir[1902]. Yaʿḳûbî'nin[1903] İbn Zübeyr'in Kâbe inşasını tamamladıktan sonra umre yaptığını rivayet etmesi ancak detaylı bilgi vermemesi dikkat çekicidir.

Bu umreyi Mir'atü'l- Harameyn müellifi Eyüp Sabri Paşa (ö. 1308/1890) şu ifadelerle dile getirmiştir:

> *Bu umre ahali arasında Umretü'l-Ekmeh ve Umretü'l-Recebiyye namıyla bilinir. Hatta Mekkeliler yakın zamanlara kadar her sene recebin yirmi yedinci günü umre niyetiyle Ten'im vadisine gidip kurban keserler ve bir gece şehitlikte kalınırdı. Zamanımızda o taraflara gidilip gezinti yapılmakta ise de umreye gidilerek kurban kesmek âdeti yoktur*[1904].

Ancak yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi bu uygulama daha sonraları kaldırılmıştır.

3.3.4. Abdülmelik b. Mervân Dönemi ve Kâbe'nin Tadilâtı (65/685-86/705)

Abdülmelik b. Mervan (ö. 86/705) Emevîlerin 21 yıl hilafette kalan (65/685-86/705) güçlü bir halifesidir. Siyasî ve kültür tarihine dâir birçok alanda imzası olan Abdülmelik, hilafete babası Mervân'dan sonra gelmiştir. Abdülmelik b. Mervan

[1901] İbn Baṭṭûṭa, **Rihletü İbn Baṭṭûṭa**, Cilt: 1, s. 124.
[1902] İbn Baṭṭûṭa, Cilt: 1, s.125.
[1903] Yaʿḳûbî, **Târîḫ,** s. 213.
ولما فرغ من البناء خلق داخل الكعبة وخارجها، فكان أول من خلقها وكساها القباطي، واعتمر من التنعيم، ومشى.
[1904] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn**, Cilt:1, s. 645.

65/685'te devletin Mekke ve Şam merkezli iki halifeyle yönetildiği dönemde hilafete geçmiştir[1905]. Onun, Abdullah b. Zübeyr'in etkinliğini kaldırmak için büyük çaba gösterdiği bilinmektedir. Abdülmelik b. Mervan bir taraftan iç karışıklıkların giderildiği siyasî birlik için çalışırken diğer taraftan ilmî, idarî, askerî, mimarî ve kültür hayatına yatırım yapmıştır. Ülkenin genelinde gerçekleştirilen imar, iskân ve bayındırlık hizmetleri içerisinde Kâbe ve Mescid-i Harâm da yer almaktadır. Kâbe'de mimarî hizmetlerinin dışında askerî ve siyasî müdahelelerin de olduğu dikkati çekmektedir. Bu husus II. Mekke Muhasarasında (72-73/692) görülmektedir.

Suriye, Mısır ve Filistin'in Abdülmelik b. Mervan kontrolünde olduğu dönemde Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz ve Doğu eyaletlerine hükmetmesi Emevî idaresi açısından sıkıntı teşkil etmektedir. Abdullah b. Zübeyr, devlet içinde muhalefet tarafı gibi görünmektedir[1906]. İbn Zübeyr, İslam coğrafyasının genelinden biât almasına rağmen, kısa sürede onun hakimiyeti Abdülmelik b. Mervân'ın eline geçmişti. Erkoç'un[1907] sözleriyle ifade edersek *"Abdülmelik için son bir hamle kalmıştı*. *Başından beri Mekke'den dışarı çıkmayı düşünmeyen İbn Zübeyir'in işinin bitirilmesi gerekiyordu."* Abdülmelik b. Mervân'ın devletin iç idaresindeki bu muhalefetin kaldırılması için, Haccâc b. Yusuf es-Sekâfî emrindeki ordusunu Mekke'ye sevk ettiği nakledilmektedir[1908]. Halife Abdülmelik, Haccâc b. Yusuf'u h. 72/691 senesinde Abdullah b. Zübeyr'i öldürmesi için Mekke'ye gönderdiği bildirilmektedir[1909]. Haccâc'ın ordusuyla Mekke'ye gelerek İbn Zübeyr'i 7 ay[1910] veya bazı kaynaklara göre 8 aydan fazla muhasara altına aldığı kaydedilmiştir[1911].

[1905] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ**, s. 257; Ebû Bekr Aḥmed b. ʿAlî Ḫaṭîb el-Bağdâdî, **Târîḫu Bağdâd** (nşr. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf), I-XVI, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1422/2002, Cilt: 12, s. 129.
[1906] Mâlik b. Enes, **Muvaṭṭa**ʾ, Cilt: 6, s. 64; ʿAbdurrezzâḳ, Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ṣanʿânî, **Târîḫu Ṣanʿâ**ʾ (nşr. ʿAbdullâh Muḥammed el-Ḥabeşî), Mektebetu's-Senhânî,el-Mektebetü'ş-Şâmile, ts., s. 29; Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ, s**. 257; Belâẕürî**, Ensâbü'l-Eşrâf,** Cilt: 6, s. 341; İbn ʿAsâkir, **Târîḫu Dimeşḳ,** Cilt: 28, s. 141.
[1907] Fatih Erkoçoğlu, "Abdullah b. Zübeyr Ayaklanması", **İslam Tarihi ve Medeniyeti: Emevîler**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, Cilt: 3, s. 162.
[1908] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ**, s. 268; Devserî, s. 40.
[1909] Abdurrezzâḳ, **Târîḫu Ṣanʿâ**ʾ, s. 33; Tarîkî, s. 69.
[1910] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn** Cilt: 2, s. 646.
[1911]Ebû'l-Muẓaffer Yûsuf b. Kızoğlu Sıbṭ İbnul-Cevzî, **Mirʾâtu'z-Zamân fî Tevârîḫi'l-Aʿyân** (nşr. Muḥammed Berekât vdğr.), I-XXIII, Dimeşḳ 1434/2013. İbn Keşîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt 12, s. 204; Tarîkî, s. 69.

Muhasara zamanın hac aylarına (Zilhicce, 72) denk geldiği[1912] Haccâc'ın h. 72 senesinde 1000[1913] veya yine bazı kaynaklara göre 2000 kişilik[1914] ordunun başında olarak bir birlikle Tâif[1915] üzerinden Mekke'ye ulaştığı rivayet edilmektedir. Haccâc'ın Mescid-i Harâm'a girerek İbn Zübeyr'i kuşattığı daha sonraki süreçte 5000 kişilik takviye kuvvet aldığı bildirilmiştir[1916]. Ayrıca, Mescid-i Haram'a atmak için Ebu Kubeys dağında mancınık kurduğu[1917], Kâbe'yi mancınıklarla tahrip ettiği[1918] ve haccı Abdullah b. Ömer'in yaptırdığı bildirilmektedir. Hac günlerinde İbn Ömer'in girişimi ve Haccâc'ın olumlu yaklaşımıyla taşlamaya ara verildiği, kuşatmada mancınık kullanılmasının geçici bir süreyle durdurulduğu[1919] on günün ardından tekrar mancınık kullanılmaya başladığı rivayet edilmektedir[1920].

Haccâc'ın o sene hac emîri olduğu, İbn Zübeyr'in kontrolü nedeniyle Kâbe'yi tavaf edemediği, Safâ ve Merve arasında sa'y yapamadığı belirtilmiştir[1921]. Abdullah b. Zübeyr'in de Haccâc, Mekke ve çevresini kuşattığı için Arafat'ta vakfe yapamadığı dolayısıyla hac görevini yerine getiremediği bildirilmektedir. Haccâc'ın kendisi ve askerleriyle silahlı olarak hac ve Arafat'ta silahlı vakfe yaptığı[1922] buna karşın Haccâc'ın da Kâbe'de gerçekleştirilmesi gereken ziyaret tavafını Abdullah b. Zübeyr'i öldürdükten sonra yerine getirdiği ifade edilmektedir[1923].

[1912] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ**, s. 268.
[1913] İbn Kesîr**, el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, s. 325.
[1914] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 6, s. 499; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 342; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 6, s. 174; İbn ʿAsâkir, **Târîḫu Dimeşḳ**, Cilt: 28, s. 233.
[1915] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 6, s. 499; İbn ʿAsâkir**, Târîḫu Dimeşḳ**, Cilt: 28, s. 233; İbn Kesîr**, el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, s. 325.
[1916] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 6, s. 499; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 342; İbn ʿAsâkir, **Târîḫu Dimeşḳ**, Cilt: 28, s. 233.
[1917] İbn Kesîr**, el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, s. 341.
[1918] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ**, s. 269; Ḥâkim, **el-Mustedrek**, Cilt: 3, s. 642.
[1919] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 4, s. 400; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 648. Kaynaklarda Kâbe'nin taşlanmasına ara verildiği şöyle anlatılmaktadır: Abdullah İbn Ömer'in hac ibadeti sonuna kadar mancınığın durdurulması için Haccâc'a haber gönderdiği ve ona söylediği *"Allah'tan kork! Haram ayda ve haram bölgedesin, dünyanın her yerinden Allah'ın huzuruna gelen heyetler hac farizasını eda ediyorlar. Mancınık atışı onları tavaftan meneder, bu sebeple bundan vazgeç"* sözleri üzerine Müslümanların Arafat vakfelerini bitirip, say'larını tamamlayana kadar taşlamaya ara verildiği, İbn Zübeyr'in de hacıların say ve tavafına engel olmadığı bildirilmiştir.
[1920] Büyükkara, s. 54.
[1921] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 3, s. 399; Nuveyrî, **Nihâyetu'l-Ereb,** Cilt: 21, s. 134;
[1922] İbn Kesîr**, el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, s. 325.
[1923] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 6, ss. 499, 500; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 342; İbn ʿAsâkir, **Târîḫu Dimeşḳ, Cilt:** 28, s. 233; İbnu'l-Esîr**, el-Kâmil fi't-Târîḫ,** Cilt: 3, s. 399; İbn Ḫallikân, Ebû'l-ʿAbbâs Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḫallikân el-İrbilî, **Vefiyâtu'l-Aʿyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân** (nşr. İḥsân ʿAbbâs), I-VII, Dâru Ṣâdir, Beyrût 1318/1900, Cilt: 3, s. 172.

Abdülmelik b. Mervan'ın Mekke'ye Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi 89 (707-708) veya 91 (709-10) Mekke valiliğine atadığı, Vali Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin de Kâbe'de bazı düzenlemelere gittiği bildirilmektedir[1924]. Bunlardan birisi, mescidin üst tarafı cemaate kifayet etmeyince cemaatin Kâbe etrafında halka olup imamların Makâm-ı İbrâhim arkasına geçip namaz kıldırmaları uygulamasıdır[1925]. Diğer bir uygulama da kadın ve erkeklerin ayrı zamanlarda tavaf yapmasıdır[1926]. Ayrıca, Abdullah el-Kasrî'nin ilk defa Haceru'l-Esved'in karşısında Zemzem Kuyusu'nu kandillerle donatarak tavaf alanını da aydınlattığı belirtilmektedir[1927].

Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'deki Son Zamanları (73/692)

Kaynaklarda, Mekke'de Zübeyrîlerin Şam ordusuna karşı gösterdiği direnişin açlık, kıtlık ve çaresizlik nedeniyle kırılmaya başladığı, Abdullah b. Zübeyr'in iki oğlunun da kendisini terk ettiği bildirilmektedir[1928]. Bu süreçte Abdullah b. Zübeyr annesi Esma bint Ebî Bekir'in yanına girerek şöyle dediği nakledilmiştir:

> *Anneciğim, insanlar hatta oğlum ve ailem bile bana olan yardımlarını kestiler, benim yanımda kısa bir müddet sabırdan başka dayanağı ve savunması olmayan kişi kaldı, insanlar bana dilediğim dünyalığı veriyorlar, bu konuda düşüncen nedir?" Annesinin cevaben "oğulcuğum, sen kendini benden daha iyi bilirsin, sen doğru yolda olduğunu ve doğru yola davet ettiğini biliyorsun, devam et! Arkadaşların bu davada öldürüldüler, kontrolünü Ben-i Ümeyye'nin eline verip seninle oynamalarına izin verme, eğer dünyalık istiyorsan o zaman sen kötü bir kulsun! Hem kendini hem de bu davada öldürülenleri helak etmiş olursun!* [1929]

[1924] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 65; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt. 4, s. 18; Abdülkerim Özaydın, Halid b. Abdullah el-Kasrî, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, Cilt: 15, s. 281.

[1925] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 65.

[1926] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 19; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 251;.İbn Zahîra, s. 120; Esedî, vr. 4b; Sincâri, Cilt: 2, s. 44; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm,** Cilt: 4, s. 77.
Halid b. Abdullah el-Kasrî Mekke'ye vali atanmadan önce tavafın kadın erkek beraberce yapıldığı, Metaf'ta karışık bulunulduğu, el-Kasrî'nin vali olunca mâbedin köşelerine koyduğu kamçılı görevlilerin tavafta kadınlarla erkekleri ayırdığı nakledilmiştir.

[1927] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 2, s. 67**.**

[1928] İbn Saʿd**, Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 500; Brockelman, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi**, Cilt: 1, s. 87.

[1929] Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed Medâʾinî, **et-Teʿâzî** (nşr. İbrâhîm Ṣâliḥ), Dâru'l-Beşâʾir, 1424/2003, s. 58; İbn Saʿd**, Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 500; İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî, **el-İmâme ve's-Siyâse**, (nşr. Ḥalîl el-Manṣûr), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1418/1997, Cilt: 2, s. 203; Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 7, s. 124; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 6, *s. 188;* İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 3, s. 401.
7631- قال: أَخبَرنا محمد بن عمر، قَالَ: حَدَّثَنِي عبد الرحمن بن أبي الزناد، عن مخرمة بن سليمان الوالبي، قال: دخل عبد الله بن الزبير على أمه حين رأى من الناس ما رأى من خذلانهم إياه، فقال: يا أمه، خذلني الناس, حتى ولدي وأهلي، فلم يبق معي إلا من ليس عنده من الدفع أكثر من صبر ساعة، والقوم يعطوني ما أردت من الدنيا، فما رأيك؟ فقالت أمه: أنت والله يا بُني أعلم بنفسك، إن كنت تعلم أنك على حق وإليه تدعو، فامض له، فقد قُتل عليه أصحابك، ولا تمكن من رقبتك, فتلعب بك غلمان بني أمية، وإن كنت إنما أردت الدنيا, فبئس العبد أنت، أهلكت نفسك, وأهلكت من قُتل معك.

İbn Zübeyr annesine aynı görüşte olduğunu beyan etmiştir. Abdullah b. Zübeyr'in teslim olmamasının kuşatmayı uzattığı, yedi ay kadar devam eden muhasara sonunda da beyatı reddettiği kaydedilmiştir[1930]. Abdullah b. Zübeyr, Mescid-i Harâm'a sığındığı için "*Âiz beytillehi'l-haram*"[1931] yani *"Kâbe'nin Mültecisi*" olarak lakaplanmıştır. Abdullah b. Zübeyr ve taraftarlarının, muhasara nedeniyle ve kendilerine yiyecek ulaşması engellendiği için savaşmaya takatleri kalmadığı kaydedilmiştir. İnsanların Mekke'de baş gösteren şiddetli açlık nedeniyle silah taşıyamayacak kadar güçsüz düştükleri[1932], zemzem suyu sayesinde hayatta kaldıkları[1933] ve Mekke ahâlisinin teslim olduğu belirtilmiştir[1934]. Abdullah b. Zübeyr, annesi Esma binti Ebî Bekir'in: "*Sevgili oğlum, şerefli olarak yaşa, şerefli olarak öl, kavim (insanlar) seni esir almasın!*"[1935] sözünden aldığı ilhamla, mevziisini terk etmemiştir. Sadece öldükten sonra Şamlıların kulak ve burnunu keserek cesedine kötü muamele yapması veya asmalarından korktuğunu annesine söylediği, annesinin ise sonraları meşhur olacak şu ifadeleri kullandığı rivayet edilmektedir: "*Ey oğulcuğum!*

[1930] Büyükkara, s. 55.

[1931] Belâžürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 5, s. 402; Mesʿûdî, **Murûcu'ẑ-Ẑeheb**, Cilt: 3, s. 71; Nuveyrî, **Nihâyetu'l-Ereb**, Cilt: 5, s. 197; İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 7, s. 221; Büyükkara, s. 55.

[1932] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 500.

[1933] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 500. Rivayette, İbn Zübeyr'in dört bir yana silahlı asker yerleştirdiği ve askerlerin Abdullah'ı koruduğu, bir müddet sonra savaşamayacak ve silah taşıyamayacak hale geldikleri, zemzem suyundan yararlandıkları nakledilmiştir.

وكان ابن الزبير قد وضع في كل موضع يخاف منه مَسلحة، فكانت مسالحه كثيرة, يطوف عليها أهل الثبات من أصحابه، وهم على ذلك مبلوغون من الجوع, ما يقدر الرجل يقاتل ولا يحمل السلاح كما يريد من الضعف، وكانوا يستغيثون بزمزم, فيشربون منها, فتعصمهم، وجعلت الحجارة من المنجنيق يُرمى بها الكعبة، حتى يُؤثر فيها, كأنها جيوب النساء، ويُرمَى بالمنجنيق من أبي قبيس, فتمرّ الحجارة وابن الزبير يصلي عند المقام, كأنه شجرة قائمة ما ينثني، تهوي الحجارة مُلَملَمَة ملس, كأنها خُرِطَت وما يصيبه منها شيء, ولا يتنحى عنها ولا يفزع لها

[1934] Büyükkara, s. 55.

[1935] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 6, ss. 503, 504; İbn ʿAsâkir, **Târîẖu Dimeşḳ** , Cilt: 28, s. 236; İbn Manẓûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr er-Ruveyfiʿî, **Muẖtaśaru Târîẖi Dimeşḳ** (nşr. Rûḥiyye en-Neḥḥâs, Riyâḍ ʿAbdulḥamîd Murâd, Muḥammed Muṭîʿ), I-XXIX, Dâru'l-Fikr, Dimeşḳ 1402/1984. Cilt: 12, s. 206. Rivayette Abdullah b. Zübeyr annesi ile aralarında geçen konuşma şu şekildedir: Haccâc kendisine Sakîf Kabilesinden bir elçi gönderilmiştir ve ona üç seçenek vermiştir. Birinci seçenek bu toprakları bırakıp terk edip gitmesi, ikincisi Haccâc'a itaat edip, Şam'a elleri kelepçeli olarak dönmesi, üçüncüsü ise öldürülene kadar savaşması gereğidir. Annesi Esma'nın cevaben: "*Sevgili oğlum, şerefli olarak yaşa, şerefli olarak öl! Hz. Peygamber'in şöyle dediğini duydum ki: Sakîf Kabilesinden biri helak eden biri de çok yalancı olan iki kişi çıkacaktır"*. Bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr'in ölene kadar Kâbe'ye dayandığı bildirilmiştir.

7632- قال: أَخبَرنا موسى بن إسماعيل، قال: حَدَّثَنَا صالح بن الوليد الرياحي، قال: أخبرتني جدتي ريطة بنت عبد الله الرياحية, قالت: كنت عند أسماء إذ جاء ابنها عبد الله, فقال: إن هذا الرجل قد نزل بنا، وهو رجل من ثقيف, يسمى: الحجاج في أربعين ألفًا من أهل الشام، وقد نالنا نبلهم ونُشّابُهم، وقد أرسل إلي يخيّرني بين ثلاث، بين أن أهرب في الأرض, فأذهب حيث شئت، وبين أن أضع يدي في يده, فيبعث بي إلى الشام موقَرًا حديدًا، وبين أن أقاتل حتى أقتل، قالت: أي بني، عش كريمًا, ومت كريمًا، فإني سمعت النبي صَلى الله عَليه وسلَّم يقول: إن من ثقيف مبيرًا وكذابًا، قالت: فذهب, فاستند إلى الكعبة, حتى قتل.

- قال: أَخبَرنا معن بن عيسى، قال: حَدَّثَنَا شعيب بن طلحة، عن أبيه، أن أسماء بنت أبي بكر قالت لعبد الله بن الزبير حين قاتل الحجاج: يا بني, عِش كريمًا, ومِت كريمًا، لا يأخذك القوم أسيراً.

boğazlandıktan sonra koyuna derisinin yüzülmesi bir eziyet vermez! Şimdi basiretin üzere işine devam et ve Allahtan yardım dile!"[1936]

İbn Keŝîr, Şamlıların Mescid-i Harâm'ın kapılarını kuşatmak üzere farklı beldelerden insanları yerleştirdiğini, her kapıda bir komutan ve beldenin insanları olduğunu nakletmektedir[1937]. Kâbe kapısının karşısına Hımslıların; Benî Şeybe kapısına Dımeşklilerin, Safâ kapısına Ürdünlülerin, Benî Cumah kapısına Filistinlilerin, Benî Temim kapısına Kınnesrinlilerin yerleştirildiği belirtilmektedir. Haccâc ve Tarık'ın da Merve ile Ebtâh tarafında bulunduğu kaydedilmiştir. İbn Zübeyr'in beldelerin insanlarıyla ayrı ayrı çarpıştığı son süreçte Şam askerleriyle savaşarak[1938] Kâbe'deki direnişini canıyla ödediği kaydedilmiştir[1939]. Rivayetlerde İbn Zübeyr'in cesedinin Haccâc'a getirildiği, Haccâc'ın bu haberden sonra secdeye kapandığı yer almaktadır[1940]. Haccâc'ın İbn Zübeyr'in kopuk başını Abdülmelik b. Mervan'a gönderdiği[1941], bedenini de Kureyşlilerin görmesi için[1942] Hacûn'daki Kedâ denilen yerde astığı kaydedilmiştir[1943].

[1936] Belâẑürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 7, s. 123; İbn Ḫallikân, **Vefiyâtu'l-Aʿyân**, Cilt: 3, s. 75; İbnu'l-Eŝîr, **el-Kâmil fi't-Târîẖ**, Cilt: 3, s. 401.

[1937] İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, s. 331.

[1938] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 506; Ṭaberî**, Târîẖ**, Cilt: 6, s. 190; İbnu'l-Eŝîr, **el-Kâmil fi't-Târîẖ,** Cilt: 3, s. 403; İbn Keŝîr**, el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, s. 331.

[1939] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 6, s. 508; Ṭaberî, **Târîẖ**, Cilt: 6, s. 188; İbn ʿAsâkir, **Târîẖu Dimeşḳ**, Cilt: 28, s. 225. Rivayetlerde İbn Zübeyr'in öldürüldüğü gün yanındakilerin onu yüz üstü bırakıp Haccâc'a doğru gittiği bildirilmektedir. Haccâc'ın orada insanlara: *"Ey İnsanlar! Neden kendinizi öldürüyorsunuz? Kim oradan çıkıp bize gelirse emniyettedir. Allah'ın kutsal ve emin kıldığı yerde size Allah'ın ahdiyle söz veriyorum ki, size hâinlik etmeyeceğim. Kâbe'nin Rabbine (*ورب هذه البَنيّة*) yemin ederim ki bizim sizin kanlarınıza ihtiyacımız yoktur."* sözlerinden sonra İbn Zübeyr taraftarlarından 10.000 kişinin Haccâc'ın yanına çıktığı, onun ise tek başına kaldığı nakledilmektedir.

[1940] ; İbnu'l-Eŝîr, **el-Kâmil fi't-Târîẖ**, Cilt: 3, s. 403; Nuveyrî, **Nihâyetu'l-Ereb**, Cilt: 21, s. 141.

[1941] İbn Saʿd**, Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 509; İbnu'l-Eŝîr, **el-Kâmil fi't-Târîẖ,** Cilt: 3, s. 403. Rivayette Haccâc'ın, İbn Zübeyr'in ölüm haberini Abdülmelik'e götürmek üzere gönderilen Sekûnlu ve Murâdliya beş yüzer dinar verdiği nakledilmiştir.

وَتَوَلَّى قَتْلَهُ رَجُلٌ مِنْ مُرَادٍ، وَحَمَلَ رَأْسَهُ إِلَى الْحَجَّاجِ فَسَجَدَ، وَوَفَّدَ السَّكُونِيَّ وَالْمُرَادِيَّ إِلَى عَبْدِ الْمَلِكِ بِالْخَبَرِ، فَأَعْطَى كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا خَمْسَمِائَةِ دِينَارٍ.

[1942]İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 513. Rivayette Abdullah İbn Ömer'in cesedin başına gelerek, selam verdikten sonra onun iyi hallerini zikrettiği ve: "*ben seni bundan menetmiştim*" dediği ve daha sonra da oradan ayrılarak Haccâc'ın geldiği ve cesedi bulunduğu yerden indirerek Yahudi mezarlığına attırdığı kaydedilmiştir.

7666- قال: أَخبَرنا يزيد بن هارون، وعفان بن مسلم، وعبد الملك بن عمرو أبو عامر العقدي، ومسلم بن إبراهيم، قالوا: حَدَّثَنَا الأسود بن شيبان، قال: حَدَّثَنَا أبو نوفل بن أبي عقرب العريجي، أن الحجاج بن يوسف لما قتل عبد الله بن الزبير, صلبه على عقبة المدينة، ليرى ذلك قريش المدينة، فلما نفروا, جعلت قريش تمر به، والناس لا يقفون عليه، حتى مر به عبد الله بن عمر، فوقف عليه, فقال: السلام عليك أبا خبيب، السلام عليك أبا خبيب، السلام عليك أبا خبيب، لقد كنت نهيتك عن هذا، ثلاثًا، ولقد كنت عن هذا غنيًا، ثم قال: أما والله ما علمت إن كنت لصوامًا قوامًا, وصولاً للرحم، وإن أُمَّة تكون أنت شرهم لأمة صدق، ثم نفذ, فبلغ الحجاج موقف عبد الله بن عمر، فاستنزله, فرمى به في مقابر اليهود،

[1943] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 511.

Kaynaklarda Haccâc'ın İbn Zübeyr'in cesedinin defnedilmesine izin vermediği rivayet edilmektedir. Bu nedenle İbn-i Zübeyr'in annesi Esmâ bint Ebî Bekr'in Abdülmelik b. Mervân'a mektup yazarak defin izni aldığı ve oğlunu Hacûn'da defnettiği nakledilmiştir[1944]. Fâkihî[1945], Esma binti Ebî Bekr'in oğlu İbn-i Zübeyr'in cenazesini, içerisine beden temizliği ve dezenfektesi için kullanılan Yemen şapı (شَبٌّ يَمَانِيٌّ) karıştırılmış zemzem suyuyla yıkadığını belirtmektedir. Bu rivayete göre bu uygulama ile cenaze yıkamanın son aşamasında zemzem suyu kullanılması Mekke halkı tarafından da teâmül haline gelmiştir.

II. Mekke Muhasarasında 1 Zilkade 72'de başlayan Kâbe kuşatması 6 ay, 17 gün sürerek, 17 Cemaziyelevvel 73'te İbn Zübeyr'in öldürülmesiyle nihayete ermiştir[1946]. Böylece *Yezîd'in ölümü sonrasında ortaya cıkan iki halife ve iki ayrı devlet olgusu[1947]* dolayısıyla Abdullah b. Zübeyr'in 64/683-73/692 tarihleri arasında 10 yıl kadar süren hilafeti son bulmuştur.

Kâbe tarihi açısından incelediğimiz zaman, bundan sonraki süreçte yer alan önemli bir aşama Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekâfî'nin Kâbe'yi tadilâtıdır. (74/693-694) Haccâc, Abdullah İbn Zübeyr'i öldürüldükten sonra, Abdülmelik b. Mervan'a bir mektup yazarak[1948] İbn Zübeyr'in Hz. İbrâhim'in temellerini esas alarak yaptığı yeni binayı ve ilave ettiği arka kapıyı bildirir[1949]. Haccâc, Kâbe'yi İbn Zübeyr'in yaptığı değişimleri kaldırmak ve Kureyş zamanındaki formuna dönüştürmek için Abdülmelik b. Mervan'dan izin ister[1950]. Abdülmelik b. Mervan, Haccâc'a cevaben bir mektup gönderir ve Kâbe'yi yıkma gibi bir eyleme girişmemesini söyler. Abdülmelik b. Mervan'ın İbn Zübeyr'in yaptıklarını hor gören ve küçümseyen, lüzumsuz olarak nitelendiren cümleler içeren mektubunda: *"biz, Abdullah b. Zübeyr'in karmakarışık yaptığı bir işte yokuz*[1951] *Kâbe'nin batı tarafında*

[1944] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 511; İbn ʿAsâkir**, Târîḫu Dimeşḳ**, Cilt: 28, s. 229.
[1945] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:2, s. 46.
، قَالَ: وَقَدْ كَانَتْ أَسْمَاءُ وُضِعَ لَهَا مِرْكَنٌ فِيهِ مَاءُ زَمْزَمَ، وَشَبٌّ يَمَانِيٌّ...حَتَّى مَاتَتْ وَأَهْلُ مَكَّةَ عَلَى هَذَا إِلَى يَوْمِنَا يُغَسِّلُونَ مَوْتَاهُمْ بِمَاءِ زَمْزَمَ، إِذَا فَرَغُوا مِنْ غَسْلِ الْمَيِّتِ وَتَنْظِيفِهِ جَعَلُوا آخِرَ غُسْلِهِ بِمَاءِ زَمْزَمَ تَبَرُّكًا بِهِ
[1946] İbn Saʿd**, Ṭabaḳât**, Cilt: 6.s. 500; İbn Manẓûr, **Muḫtaṣaru Târîḫ Dimeşḳ**, Cilt: 12, s. 204.
[1947] Erkoçoğlu, "Abdullah b. Zübeyr Ayaklanması", Cilt:3, s. 174.
[1948] Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 970; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt:4, s. 99.
[1949] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 210; İbn Zahîre, s. 88, Esedî, 17a.
[1950] Müslim, **Ṣaḥîḥ,** Cilt: 2, s. 970; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf,** Cilt:2, s. 267; Tarîkî, s. 69.
[1951] Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 970*;* İbnu'l-Esîr, **Câmiʿu'l-Uṣûl**, Cilt: 9, s. 294*;* Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân**, Cilt: 2, s. 125.

bulunan kapıyı kapat, Hatîm tarafında yaptığı ilaveyi yıkarak onu eski durumuna getir."[1952] talimâtı verir. Böylece, Abdülmelik b. Mervan'ın Haccâc'dan sadece İbn Zübeyr'in getirdiği yenilikleri kaldırmasını istediği anlaşılmaktadır.

Haccâc, halifeden izin alınca Kâbe'nin yüksekliğini aynen bırakarak Hatîm tarafında, Kâbe'nin duvarından, 6 zirâ (3 metre) bir karışlık kısmı yıkarak, Hicr'den Beyt'e ilave edilen kısmı çıkarır ve İbn Zübeyr'in getirdiği yeniliği kaldırmış olur. Yıkımdan çıkan taşları Hicr-i İsmâil'e gömerek ortadan kaldırır[1953]. Kâbe'nin tadilâtında binanın Kuzeybatı duvarı kaldırıldığı için dama çıkılan dahili merdiven de yıkılır onun yerine daha içeriden olmak üzere yenisi inşa edilir[1954]. Ayrıca Batı (Güneybatı) kapısını tamamen kapatıp, Güneydoğudaki kapının eşiğini yükseltir[1955]. Haccâc, böylelikle, Kâbe'nin Kureyş zamanındaki eski formuna geri getirilmesini sağlamış olur[1956]. Haccâc, İbn Zübeyr tarafından yapılan 11 zirâ (5,5 metre) yüksekliğindeki kapıyı 4 zirâ (2 metre) 1 karış kısaltarak 6 zirâ (3 metre) 1 karışa indirmiştir[1957]. Böylelikle Kâbe, İbn Zübeyr'in inşasından 10 sene sonra tadilât görmüştür[1958]. Bu son haliyle Kâbe'nin mimarisinin üç tarafı İbn Zübeyr'e, bir tarafı Haccâc'a aittir[1959]. Kâbe'nin mezkûr son tamiri kaynaklarda *"Haccâc'ın Tamiri*" şeklinde ifade edilmektedir[1960]. Ancak son tadilât, sadece Haccâc'ın değil halife Abdülmelik b. Mervan'ın da talimâtıyla yapılan bir tamir olduğu hatırlanmalıdır. Eyüb Sabri bu hususta mütâlaasında bahse konu tamirin bedelinin ağır olduğuna temas ederek, mimari değişimin etkisini *"Abdülmelik'in lüzum u îcâbı yok iken, yalnız Haccâc-ı Zâlim'in iş'ârıyla Beyt-i Muazzam'ın esasını tağyire müsaade göstermesi, Benî Ümeyye ümerasının zevâli saltanatını ve a'yan-ı Ben-î Abbas b. Abdülmuttalib'in*

فَلَمَّا قُتِلَ ابْنُ الزبير، كتب الحجاج إلى عبد الملك يستجيزه بِذَلِكَ وَيُخْبِرُهُ أَنَّ ابْنَ الزُّبَيْرِ قَدْ وَضَعَ الْبِنَاءَ عَلَى أُسِّ نَظَرَ إِلَيْهِ الْعُدُولُ مِنْ أَهْلِ مَكَّةَ فَكَتَبَ إِلَيْهِ عَبْدُ الْمَلِكِ: إِنَّا لَسْنَا مِنْ تَلْطِيخِ ابْنِ الزُّبَيْرِ فِي شَيْءٍ، أَمَّا مَا زَادَهُ فِي طُولِهِ فَأَقِرَّهُ، وَأَمَّا مَا زَادَ فِيهِ مِنَ الْحِجْرِ فَرُدَّهُ إِلَى بِنَائِهِ، وَسُدَّ الْبَابَ الذِي فَتَحَهُ، فَنَقَضَهُ وَأَعَادَهُ إِلَى بِنَائِهِ.

[1952] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, s. 250.
وأدخل الحجارة التي هدمها في جوف الكعبة فرصها فيه، فَارْتَفَعَ الْبَابُ وَسَدَّ الْغَرْبِيَّ، وَتِلْكَ آثَارُهُ إِلَى الْآنَ، وَذَلِكَ بِأَمْرِ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مَرْوَانَ فِي ذَلِكَ

[1953] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 1, s. 700.
[1954] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 141.
[1955] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 1, s. 211; İbn Zahîre, s. 88, Esedî, vr. 17a.
[1956]Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt:2, s. 970*;* Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf,** Cilt: 2, s. 267; İbn Zahîre, s. 88, Esedî, 17a; Tarîkî, s. 69.
[1957] Ezraḳî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 211; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 3, s. 69.
[1958] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 183.
[1959] Nehrevâlî, s. 120.
[1960] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 5, s. 213; İbn Zahîre, s. 87; İbn 'Allân, **Neşru elviyeti't-teşrîf,** s. 19 ; Esedî, 17a; Bâ Selâme, s. 124; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt. 3, s. 114.

dahī zuhûr-ı ikbâl ve şevketini intâc eylemiş…[1961]*"* sözleri ile dile getirmektedir. Kâbe'nin tamirinin sadece mimarî değil, siyasî bir değişime de sebebiyet verdiği, Emevî saltanatının yıkılması ve Abbasîlerin doğuşuyla neticelendiğini kaydetmektedir.

Kısaca ifade edersek, Haccâc tarafından Kâbe'nin Hicr tarafının yıkılması ile kuzeybatı duvarındaki dâiresel görüntüden eser kalmamıştır. Kürdî'nin zikrettiği gibi Kâbe'nin imarındaki son haliyle Kureyş zamanındaki mimarîsine geri döndürüldüğü açıkça anlaşılmaktadır[1962]. Yukarıda yer alan bilgilere göre, târihi süreç içerisinde Kâbe'nin 4 ayrı bina tarzı oluşmuştur. Kâbe'nin ölçü ve inşa tarzlarını, Hz. İbrâhim ile İbn Zübeyr, Kureyş ile Haccâc'ın binaları şeklinde sınıflandırabiliriz. Bu sınıflamayı aşağıda Tablo 2'de yer verdik. Tabloda görüldüğü üzere Kâbe'nin yüksekliği her bir inşaatta değişmekle birlikte binanın en ve boy ölçüleri dikkate alındığında İbn Zübeyr'in inşa tarzı Hz. İbrâhim'in tarzının benzeridir. Haccâc'ın tamiriyle ortaya çıkan model de Kureyş'in tarzıyla aynıdır.

Tablo 2: Farklı Dönemlerde Kâbe'nin Ölçüleri

	Kâbe'nin Yüksekliği	Doğu Duvarı (Ana Kapı Tarafı)	Batı Duvarı	Kuzey Duvarı (Hicr-i İsmâil Tarafı)	Güney Duvarı (Rükn-i Haceru'l Esved ile Rükn-i Yemânî Arası)
Hz. İbrâhim İnşası	9 zirâ (4,5 metre)	32 zirâ (16 metre)	31 zirâ (15,5 metre)	22 zirâ (11,5 metre)	20 zirâ (10 metre)
Kureyş'in İnşası (Risaletten 5 yıl önce)	18 zirâ (9 metre)	26 zirâ (13 metre)	26 zirâ (13 metre)	22 zirâ (11,5 metre)	20 zirâ (10 metre)
İbn Zübeyr İnşası	27 zirâ (13,5 metre)	32 zirâ (16 metre)	31 zirâ (15,5 metre)	22 zirâ 11,5 metre)	20 zirâ (10 metre)
Haccâc b. Yusuf İnşası	27 zirâ (13,5 metre)	26 zirâ (13 metre)	26 zirâ (13 metre)	22 zirâ 11,5 metre)	20 zirâ (10 metre)

Kaynak: Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 428.

Abdülmelik b. Mervân, kendisine ziyarete gelen, Haris b. Abdullah'a, Abdullah b. Zübeyr'in, Kâbe'nin yenilenmesi için peygamberden naklettiği rivayet[1963]

[1961] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn,** Cilt: 1, s. 654.
[1962] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 118.
[1963] ʿAbdurrezzâḳ**, Muṣannef;** Cilt: 4, s. 363; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 117; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 971; Ebû Dâvûd Suleymân b. Dâvûd et-Ṭayâlisî, el-Baṣrî**, Müsned** (nşr. Muḥammed b. ʿAbdulmuḥsin et-Turkî), I-IV, Dâr-u Hecer, Kahire 1419/1999, s. 198; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ,** s. 131; İbn Keŝîr**, Tefsîr**, s. 310. Rivayetlerde Hz. Muhammed'in Hz. Aişe'ye hitaben söylediği sözler *"Şayet senin kavmin henüz küfürden yeni kurtulmuş olmasaydı, Kâbe'yi yıkar, onu İbrâhim'in temelleri üzerine*

hakkında şöyle dediği: *"böyle bir sözü, (Aişe'den) işitmiş olmasına ihtimal vermem*"[1964] aktarılır. Haris b. Abdullah'ın ise *"evet, bu hadisi Hz. Aişe'den ben de duydum*" şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervan'ın Haccâc'a lanet ettiği[1965] tekrar sorup, biraz düşündükten sonra: *"keşki, Kâbe'yi hali üzere bırakaydım*"[1966] dediği kaydedilmiştir. Ayrıca, Mervân, "*eğer Hz. Aişe'nin hadîsi bana Haccâc'ın Kâbe'yi yeniden inşasından evvel ulaşsaydı, ona İbn Zübeyr'in yaptığı gibi yapmasını emrederdim*[1967] veya *"vallahi ben İbn Zübeyr'i yüklendiğiyle baş başa bırakmayı isterdim*" dediği rivayet olunmuştur[1968].

İncelemiş olduğumuz kaynaklar çerçevesinde Haccâc'ın[1969] Abdülmelik b. Mervan'ın izniyle Kâbe'de değişiklik yaptığını ve Beytullâh'ı Câhiliye Dönemi'ndeki formuna dönüştürdüğünü söyleyebiliriz. Haccâc'ın tamirinde Kâbe'nin mimarisinde değişimler olmuş ise de mâbedin yeniden inşası değil tadilâtı yapılmıştır. Abdülmelik b. Mervan'ın müsaadesiyle Haccâc tarafından bu inşada İbn Zübeyr'in Hicr tarafına ilave ettiği yerin yıkımı ile arka kapının kapatılması sağlanmıştır. Dolayısıyla bu eylem, Kâbe'den İbn Zübeyr'in tarzını kaldırılmasını sağlamıştır diyebiliriz. Söz konusu tadilâtla sağlanan değişim ile oluşturulan yeni Kâbe mimarîsi, Kureyş zamanında dolayısıyla Hz. Peygamber zamanında inşa edilen formudur. Kısacası Haccâc'ın tadilâtı ile Kâbe duvarlarının yüksekliğinin değiştirilerek eski ölçülerine indirilmediği veya tamamının yıkılarak ortadan kaldırma yolunun seçilmediği anlaşılmaktadır.

İbn Zübeyr, teyzesi Hz. Aişe'den gelen rivayete istinaden yaptığı *"Hz. İbrâhim'in Kâbe formu*"nu Hz. Peygamberin gerçekleştirmediği arzusu üzere inşa etmiştir. Diğer taraftan Abdülmelik b. Mervan'ın müsaadesiyle Haccâc tarafından tamir edilerek oluşturulan yeni Kâbe formunun *Kureyş'in Kâbe formu* olduğunu söyleyebiliriz. Daha geniş çerçeveden değerlendirirsek *Kureyş'in Kâbe formunu* Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn'in mimarî mirasına uygun olduğu şeklinde de

---

yeniden inşa ederdim. Çünkü Kureyşliler, Kâbe'yi yaptığında biraz kısalttılar ve bir kapısını iptal ettiler." meâlinde nakledilmektedir.

[1964] Abdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt: 4, s. 363; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât,** Cilt: 1, s. 122; Aḥmed b. Ḥanbel, **Müsned**, Cilt: 6, s. 67; Müslim, **Ṣaḥîḥ,** Cilt: 3, s. 577.

[1965] İbn Zahîre, s. 88; Esedî, vr. 17a.

[1966] Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 4, s. 99.

[1967] Belâẕürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, Cilt: 5, s. 349.

[1968] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 212.

[1969] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 210.

yorumlayabiliriz. Aynı şekilde *Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'yi inşası* ve "*Haccâc'ın Kâbe'yi tadilâtı"* değişik gerekçelerle yapılmıştır. Abdullah İbn Zübeyr veya Abdülmelik b. Mervan'ın tarafları açısından farklı yorumlanabilir. Yukarıda Abdülmelik b. Mervan dönemini anlatırken ifade ettiğimiz siyasî gelişmelerin mâbedin mimarîsine tesir ettiği açıktır. Bazı kaynaklarda yer alan Abdülmelik b. Mervan'ın tavır ve içtihadının "*küstahlık"*[1970] ve *ihtiyatsızlık*[1971] olduğu değerlendirmesine daha ihtiyatlı yaklaşım sergilenmesi gerektiğini vurgulamalıyız. Abdullah b. Zübeyr ve Abdülmelik b. Mervan'ın uygulamaları dinî ve siyasî zeminde incelediğinde her ikisinin de içtihâdî ve politik kanaatleriyle hareket ettikleri düşünülebilir. Kanaatimizce, Hz. Peygamber Kâbe'nin yeniden inşası veya formunun düzenlenmesini zaruri görseydi, kendisi yapabileceği gibi ashabına da vereceği talimatla gerçekleştirebilirdi. Bu hususta Peygamberin kendisinin veya hulefa-i Râşidîn'in ihtiyâr ve ihtimâmı gözden uzak tutulmamalıdır. Hz. Peygamber kendi zamanında kavmini küfür dönemine[1972] yakın olarak gördüğü için ve İslâm'ın yerleşmediğini düşünerek Kâbe'yi yeniden inşa etmemiş olsa da bu arzusunu Râşid halifeler (11/632-40/661) yerine getirebilirdi. Halifelerden özellikle, Hz. Ömer'in (13/23-634/644) zamanında ya da Hz. Osman'ın (23/644-35/656) hilafetinin ilk yıllarında bu arzunun gerçekleştirilmesi imkân dahilinde gözükmektedir. Yukarıda, Mescid-i Harâm bahsinde temas ettiğimiz gibi hem Hz. Ömer hem de Hz. Osman Kâbe'ye ve Harem'e gerekli hizmetleri sağlamışlardır. İki halifenin de gerekli durumlarda Kâbe'ye yakın meskûnların muhalefetine rağmen ihtiyaç olan sahayı istimlâk ederek[1973] Mescid-i Harâm'a dahil ettikleri ve bölgenin iklimi ve coğrafyası nedeniyle Kâbe'nin tahripten korunması için koruyucu tedbirler[1974] aldığı açıktır.

[1970] Zebidî, Cilt: 6, s. 42. *Abdülmelik'in Bir Küstahlığı* başlığı altında yer verilen değerlendirmede mesele sadece dinî bakış açısıyla değerlendirilmiş ve siyasî çekişmeye değinilmemiştir.

[1971] Gürkan, s. 53.

[1972] Aḥmed b. Ḥanbel**, Müsned**, Cilt:6, s. 239; Buḫârî**, Ṣaḥîḥ**, Cilt:2, s. 574; Nesâʾî, **Sünenu'l-Kubrâ**, Cilt: 4, s. 111.

عن عائشة رضي الله عنها : أن النبي صلى الله عليه و سلم قال لها (يا عائشة لولا أن قومك حديث عهد بجاهلية لأمرت بالبيت فهدم فأدخلت فيه ما أخرج منه وألزقته بالأرض وجعلت له بابين بابا شرقيا وبابا غربيا فبلغت به أساس إبراهيم)

"Eğer kavmin küfür dönemine yakın bulunmamış olsaydı Kâbe'yi yıktırıp İbrâhim'in temelleri üzerine yeniden inşa ederdim".

[1973] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, *s. 65.*

[1974] Hz. Ömer zamanında vuku bulan Ümm-ü Nehşel adıyla bilinen bir selin can kaybına sebebiyet verdiği ayrıca Mescid-i Haram'a girerek, mekâna da zarar verdiği hatırlanmalıdır. Bu sel Makâm-ı İbrâhim'i yerinden oynatmış, daha sonra Mekke'nin aşağı mahallinde bulunan Makâm-ı İbrâhim yerine yerleştirilmiştir. Bu olay nedeniyle Hz. Ömer tarafından 'Redm-i Ömer' ismindeki bent yaptırılmıştır.

Dolayısıyla, Hulefâ-i Râşidîn Kâbe'yi yeniden inşa etmeyi gerekli görmemiş veya ihtiyaç duymamış diyebiliriz.

İslâm tarihinde yaşanan ve yukarıda zikrettiğimiz menfi yaşanmışlıklar ve uygulamalar, Müslümanlar için tekrarı asla arzulanmayan olaylardır. İslâm'ın şiârlarından, hac mahalli ve kıblegâh olan Kâbe'nin hürmeti, azâmeti ve saygınlığını zedeleyecek her türlü uygulamaya müsamaha edilmemesinin ibret örnekleridir. Tarihi süreç buradan ders alındığını göstermektedir. İbn Hacer (ö. 852/1449) [1975] Kâbe'de, Haccâc'ın binasından sonra herhangi bir halifenin yeni inşada bulunmadığını belirtir. Sadece Mizâb, kapı, eşik değişikliği ve bazı mermer döşemelerinin yapıldığı bildirilmiştir. Kâbe, Haccâc'ın (74/693-694) tadilâtından sonra, h.1020 senesine kadar yıkılıp yapılmamıştır. Kabe binasını yenilemeye ve tamir etmeye şer'an müsaade edilmemiştir[1976]. Dolayısıyla Osmanlı padişahı Sultan 4. Murad'a kadar Kâbe'nin bakım, onarım ve tezyinâtı haricinde 966 sene boyunca yıkılıp yeniden yapımı söz konusu değildir[1977]. Eyüb Sabri Paşabu hususu şöyle nakleder:

> *Haccâc-ı Zâlim'in yapdırdığı dîvâr, 941 sene kadar ara sıra tamir ve termîm edilmek suretiyle isti'mâl olunabildi ise de 1039/1629-30 senesi dehşet -nümâ-yı zuhûr olan seyl-i azîm sadmesiyle fenâ bir halde zedelenmiş olduğundan, adl-âşiyân Sultan Murad Hân-ı râbi' hazretleri tâ-be-zemîn yıkıp yeniden yapdırdı*[1978].

Kudüs'ün Hac Mahalli Olup Olmama Meselesi

Abdülmelik b. Mervan'ın hilafetinde Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz'daki varlığının Emevî idaresi açısından sıkıntı teşkil ettiğine yukarıda değinmiştik. Bu dönemde Şam ve Mekke İslâm toplumuna ait iki başkent olarak dikkati çekmektedir. Abdullah b. Zübeyr, hilafetini sürdürdüğü yıllarda, hacca gelen Suriyelilerden bazılarının takdirini kazandığı kaydedilmektedir. Suriye'den gelen hacılar kendi ülkelerinde Emevî halifelerinin şatafat içinde yaşamalarına karşın, İbn Zübeyr'in dindarlığını görerek ona temayül ettikleri İbn Zübeyr'in de onlardan biât almayı

Bu bentin yapımından sonra sel sularının bu benti aşamadığı nakledilmektedir.konuyla ilgili bkz. Ezraḳî, Cilt: 1, s. 351, Cilt: 2, s. 33, 35, 167; Fâkihî, Cilt: 1. s. 182; Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 61.

[1975] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî**, Cilt: 3, s. 448; İbn Zahîre, s. 50.

[1976] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 311.

[1977] Esedî, vr. 18b; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 183. Kâbe'nin inşaları içerisinde 5 adet inşanın meşhur olduğunu kaydetmiştik. Bunlardan beşincisi Sultan 4. Murad'ın inşasıdır. Kâbe'nin beşinci inşası, Haccâc' dan sonra Osmanlı sultanı 4. Murad zamanında gerçekleştirilmiş, o dönemde vuku bulan şiddetli selden sonra 27.Ramazan'da h. 1040 yılında temelden inşası tamamlanmıştır.

[1978] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Haremeyn**, Cilt: 2, s. 1110.

istediği belirtilmiştir[1979]. Bazı kaynaklarda Emevî lideri Abdülmelik b. Mervân'ın bu süreçte kendi hacılarını hacca göndermediği ve yine kendisi tarafından Kâbe'ye alternatif olarak Beytü'l-Makdis'i yaptırdığı rivayet edilmektedir[1980]. Rivayetlerde, Kâbe'nin muadili oluşturularak, tavaf ve vakfe mekânı sağlandığı yer almaktadır[1981]. Ancak, bahse konu rivayet Taberî, Mes'udî, İbnü'l-Esir, İbn Kuteybe gibi kaynaklarda yer almamaktadır. Makdisî, Kudüslü olmasına rağmen, Kubbetü's-Sahre'nin Kâbe'nin alternatifi olduğundan bahsetmemektedir[1982]. Makdisî, Kubbetü's-Sahre'yi, sadece Emevî harikası, sanat ve mimarînin en güzîde örneklerinden bir yapı olarak değil aynı zamanda insanların gönlü kiliselerde kalmayıp camiye meylettirecek şaheser olarak tanımlamaktadır[1983]. Ya'kûbî'den önce yaşayan müerrihler veya Ya'kûbî'nin muasırları, Abdülmelik'in hac uygulamaları hakkında özel bir uygulamaya değinmemişlerdir[1984]. Yaʿḳûbî'nin[1985] rivayetlerinde ise Abdülmelik b. Mervân'ın (685-705) İbn Zübeyr'in hacca gelenlerden biât alması endişesinden dolayı Kubbetü's-Sahrâ'yı inşa ettiği ve onun üzerini örtülediği bildirilmektedir Diğer bir rivayette de Sahra'ya kubbe yaptırdığı ve *"Kubbetü's-Sahra"* [1986] adıyla anılan bu yapıya ipek örtü giydirdiği kaydedilmektedir. Ayrıca Beyt-i Mukaddes'te Kâbe'de yapıldığı gibi tavaf yapıldığı da yer almaktadır[1987]. Yaʿḳûbî eserinde, *"Ancak üç mescit için yola çıkılır. Bunlardan ilki Mescid-i Harâm, ikincisi benim mescidim (Mescid-i Nebevi) ve*

[1979] İbn Keşîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, 280; Harputlu, s. 103.

[1980] Yakubi, **Târîhü'l-Ya'kubî**, s. 21; Harputlu, s. 94.

[1981] Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, **Meʾâṣirü'l-inâfe fî meʿâlimi'l-ḫilâfe** (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), I-III, 2. baskı, Kuveyt, 1985, Cilt: 1, s. 129.

لما ولى الْخلَافَة منع النَّاس من الْحَج من حَيْثُ ان ابْن الزبير كَانَ يَأْخُذ الْبيعَة لنَفسِهِ على النَّاس فِي الْمَوْسِم فَضَجَّ النَّاس من منع الْحَج فَبنِي عبد الْملك قبَّة الصَّخْرَة بِبَيْت الْمُقَدّس وَكَانَ النَّاس يحضرونها يَوْم عَرَفَة ويقفون عِنْدهَا

[1982] Shelomo Dov Goitein, *"The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock"*, **Journal of the American Oriental Society**, 70/2, 1950, s. 104.

[1983] Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim**, Dâr-u Sâdır, Beyrut, s. 159.

[1984]Nebi Bozkurt, "Kubbetü's-sahre", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Ankara, 2002, Cilt:25, ss.304-308.

[1985]Yaʿḳûbî, **Târîḫ,** 213-214.

ومنع عبد الملك أهل الشام من الحج، وذلك أن ابن الزبير كان يأخذهم، إذا حجوا، بالبيعة، فلما رأى عبد الملك ذلك منعهم من الخروج إلى مكة، فضج

الناس، وقالوا: تمنعنا من حج بيت الله الحرام، وهو فرض من الله علينا! فقال لهم: هذا ابن شهاب الزهري يحدثكم أن رسول الله قال: لا تشد الرجال إلا إلى ثلاثة مساجد: المسجد الحرام، ومسجدي، ومسجد بيت المقدس وهو يقوم لكم مقام المسجد الحرام، وهذه الصخرة التي يروى أن رسول الله صلى الله عليه وسلم وضع قدمه عليها، لما صعد إلى السماء، تقوم لكم مقام الكعبة، فبنى على الصخرة قبة، وعلق عليها ستور الديباج، وأقام لها سدنة، وأخذ الناس بأن يطوفوا حولها كما يطوفون حول الكعبة، وأقام بذلك أيام بني أمية.

[1986] Ya'kubî, **Târî**h. ss. 177-178.

[1987] Ya'kûbî, **Târih**, Cilt. 2, s. 177. Rivayetlerde Kubbetü's-Sahre'nin Kâbe'nin alternatifi olduğu şeklinde bir anlatım yer almaktadır.

ومسجد بيت المقدس وهو يقوم لكم مقام المسجد الحرام، وهذه الصخرة التي يروى أن رسول الله صلى الله عليه وسلم وضع قدمه عليها، لما صعد إلى السماء، تقوم لكم مقام الكعبة، فبنى على الصخرة قبة، وعلق عليها ستور الديباج، وأقام لها سدنة، وأخذ الناس بأن يطوفوا حولها كما يطوفون حول الكعبة، وأقام بذلك أيام بني أمية

üçüncüsü de Mescid-i Aksa'dır"[1988] hadisini delil göstermektedir. Ayrıca, "*Beytü'l-makdis, Mescid-i Haram'ın makâmıdır ve Resûlullahın mübarek ayaklarını üzerine basarak Miraca yükseldiği bu Sahre de sizin için Kâbe'nin makâmıdır."* diyerek hac ibadetinde, Mescid-i Harâm'la Beyt-i Makdis'i eş değer düşünmektedir. Yaʿḳûbî, Kâbe'nin yerine de Hz. Peygamber'in Mi'rac yolculuğuna çıktığı ve üzerinde ayak izinin bulunduğu "*sahre"*yi ziyareti önermiştir.

Kudüs'te hac yapıldığı intibaı veren bir diğer müellif Nâsır-ı Hüsrev'dir (ö. 465/1073). Nâsır, Kudüs'te vakfe yapıldığını dile getirmektedir. Şamlılar ile civar ahalisinin Beytü'l-Mukaddes'e *"Kudüs"* ismi verdiklerini ve bu illerde yaşayıp hacca gitmeye güç yetiremeyen kimselerin hac mevsiminde Kudüs'e gelerek vakfeye durduklarını kaydetmektedir. Ayrıca burada bayramda kurbanını kesme âdeti nedeniyle bazı yıllar Zilhicce ayının ilk günlerinde yirmi bin kişiden fazla insanın topladığını belirtmektedir[1989]. Nâsır-ı Hüsrev'in verdiği bu bilgiler Kudüs'ün haccın ikinci bir mahalli olduğu şeklinde bir algı oluşturarak[1990] haccın Mekke (hac mahalli) haricinde Kudüs'te de yapıldığı izlenimi vermektedir. Ayrıca, Sıbṭ İbnul-Cevzî (ö.654/1256)nin *Mir'atü'z-Zaman'ı*[1991], İbn Keŝîr'in (ö.774/1373) *el-Bidâye ve'n-*

[1988] Ḥasen el-Baṡrî, **Feḍâʾilu Mekke**, s. 22; Mâlik b. Enes, **Muvaṭṭa**ʾ, Cilt: 2, s. 150; ʿAbdurrezzâḳ, **Muṡannef**, Cilt: 4, s. 367; Aḥmed b. Ḥanbel**, el-Musned**, Cilt: 12, s. 191; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**. Cilt: 2, s. 65; Buḫârî, **Ṡaḥîḥ,** Cilt: 2, s. 60; Müslim, **Ṡaḥîḥ,** Cilt: 2, s. 975.

[1989] Nâsır-ı Hüsrev, s. 56.

[1990] Nâsır'ın bu yolculukta hac günlerinde Kudüs'te olmadığı anlaşılmaktadır. Nâsır'ın ifadeleri özetle şöyledir: "*dört yüz otuz sekiz yılı Ramazan'ın beşinci günü Beytü'l-Mukaddes'e vardım ve Beytü'l-Mukaddes'ten, dört yüz otuz sekiz yılı zilkadesinin ilk günü olan çarşamba günü İbrâhim Halilu'r-Rahman'a (as) ziyarete çıktım. Oradan tekrar Beytü'l-Mukaddes'e geldim, Beytü'l-Mukaddes'ten Hicaz'a giden bir toplulukla yaya olarak yola çıktım. Dört yüz otuz sekiz zilkadesinin on beşinci günü Beytü'l- Mukaddes'ten hareket ettim. Üç gün sonra İzra denen bir yere ulaştık. Vadi'l-Kurâ denen bir yere de vardık. Sonra bir başka konağa ulaştık ki oradan Mekke'ye on günde vardık, pazartesi günü Arafat'a çıktık. Arafat'tan dönünce iki gün Mekke'de kaldım, Şam yoluyla Beytü'l- Mukaddes'e döndüm."* Ayrıca, Nâsır'ın Zilhicce ayında, hac günlerini geçirdiği Mekke'ye dâir: "*o yıl hiçbir taraftan kervan gelmedi, yiyecek bulunmuyordu"* müşahedeleri yer almaktadır. Nâsır, ilk haccını ifa etmek üzere bulunduğu Mekke'de iken Kudüs'ten müşahedelerini aktaramaz. Dolayısıyla hac günlerinden önce dile getirdiği Şam ve civar ahaliden hacca gidemeyenlerin hac mevsiminde Kudüs'e geldiği, burada vakfeye durup bayramda kurban kestikleri bilgisi kendisinin müşahedesi olmayıp, duyduklarını aktarması olabilir.

[1991] Sıbṭ İbnul-Cevzî, **Mir**ʾ**âtu'z-Zamân,** Cilt: 9, s. 39. Abdül- Melik b. Mervan'ın Mescid-i Aksa'yı, Kâbe'nin işlevi benzer hale getirdiğine yer verilmektedir.

وبلغ عبدَ الملك، فمنعَ الناسَ من الحجّ، فأقاموا مدَّةً، فضجُّوا، فبنى لهم القُبَّة على الصخرة والجامع الأقصى ليشغلَهم بذلك عن الحجّ، فكانوا يقفون عند الصخرة، ويطوفون حولها كما يطوفون حول الكعبة، وينحرون يومَ العيد

*Nihâye'*si[1992] ve Batılı bazı kaynaklarda[1993] Mescid-i Aksa'nın, Kâbe benzeri ibadet mekânı olduğuna değinilmiştir.

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda verilen bilgilerden yola çıkarak Mescid-i Aksa'nın işlevinin Kâbe'ye benzetildiği ve onun Kâbe olarak algılandığını ifade edebiliriz. Bunlardan biri Evliya Çelebi'dir. (ö. 1095-1684[?]) Tezimizin Birinci Bölüm'ünde Evliya Çelebi'nin Kudüs hakkında "*Halâ fukaraların Kâbe'sidir"* [1994] ifadesine yer vermiştik. Evliya Çelebi, *"Beytü'l-atîk'i (Eski Evi) tavaf etsinler"*[1995] âyetindeki "Beytü'l-Atîk'i, Kudüs olarak yorumlamaktadır. Kanaatimizce Mescid-i Aksa'nın *"Kâbe"* gibi algılanması bu bölgede kabul görmüştür. Özellikle seyyahların anlatımları bu hususta dikkat çekmektedir. Evliya Çelebi'nin (ö. 1095- 1684[?]) yorumu da bu kabul görmüş algının senelerce devam ettiğini düşündürmektedir. Benzer yaklaşımların, Evliya Çelebi'den çok önce yaşamış, seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in (ö. 465/1073'ten sonra) *"Sefernâme"*sinde ve İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) *"Rihletü İbn Cübeyr"*inde bulunduğunu zikretmiştik. Seyyahların 'Kudüs' için hac mahalli şeklinde bir algısının olmasını; gördükleri, duydukları veya okudukları ile alâkalı olabileceğine tezimizin Birinci Bölüm'ünde değinmiştik. Kanaatimizce, kaynaklarda bildirilen Mescid-i Aksa'da yapıldığı dile getirilen tavaf benzeri uygulamalar, Nâsır-ı

[1992] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 8, s. 280.
وَهُوَ أَوَّلُ مَنْ ضَرَبَهَا بِهَا. قَالَ صَاحِبُ مِرْآةِ الزَّمَانِ: وَفِيهَا ابْتَدَأَ عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ مَرْوَانَ بِبِنَاءِ الْقُبَّةِ عَلَى صَخْرَةِ بَيْتِ الْمُقَدَّسِ وَعِمَارَةِ الْجَامِعِ الْأَقْصَى، وَكَمَلَتْ عِمَارَتُهُ فِي سَنَةِ ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ، وَكَانَ السَّبَبُ فِي ذَلِكَ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ الزُّبَيْرِ كَانَ قَدِ اسْتَوْلَى عَلَى مَكَّةَ، وَكَانَ يَخْطُبُ فِي أَيَّامِ مِنًى وَعَرَفَةَ، وَمُقَامَ النَّاسِ بمكة، وينال من عبد الملك ويذكر مساوى بَنِي مَرْوَانَ، وَيَقُولُ: إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَعَنَ الْحَكَمَ وَمَا نَسَلَ، وَإِنَّهُ طَرِيدُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَعِينُهُ، وَكَانَ يَدْعُو إِلَى نَفْسِهِ، وَكَانَ فَصِيحًا، فَمَالَ مُعْظَمُ أَهْلِ الشَّامِ إِلَيْهِ، وَبَلَغَ ذَلِكَ عَبْدَ الْمَلِكِ فَمَنْعَ النَّاسِ مِنَ الْحَجِّ فَضَجُّوا، فبنى الْقُبَّةَ عَلَى الصَّخْرَةِ وَالْجَامِعَ الْأَقْصَى لِيَشْغَلَهُمْ بِذَلِكَ عَنِ الْحَجِّ وَيَسْتَعْطِفَ قُلُوبَهُمْ، وَكَانُوا يَقِفُونَ عِنْدَ الصَّخْرَةِ وَيَطُوفُونَ حَوْلَهَا كَمَا يَطُوفُونَ حَوْلَ الْكَعْبَةِ، وَيَنْحَرُونَ يَوْمَ الْعِيدِ وَيَحْلِقُونَ رُءُوسَهُمْ، فَفَتَحَ بِذَلِكَ على نفسه بأن شنع ابن الزبير عليه، وكان يُشَنِّعُ عَلَيْهِ بِمَكَّةَ وَيَقُولُ: ضَاهَى بِهَا فِعْلَ الْأَكَاسِرَةِ فِي إِيوَانِ كِسْرَى، وَالْخَضْرَاءِ، كَمَا فَعَلَ معاوية.
Sıbṭ İbnul-Cevzî'nin (ö.654/1256) Mir'atü'z-Zaman eserinden nakledilerek yer verilen değerlendirmede Abdülmelik b. Mervan, Abdullah b. Zübeyr'in Arafat ve Mina günlerinde kendisi (Abdülmelik) aleyhine konuşmasından rahatsız olduğu kaydedilmiştir. Abdullah b. Zübeyr'in Mervanoğulları'nın mesâlibini (ayıplarını) anlatıp, fasih konuşarak Şamlıları beyata çağırması Abdülmelik b. Mervan'ı rahatsız ettiği ve endişe verdiği bununla birlikte insanların İbn zübeyr'e meylinden dolayı hac yapmalarına izin vermediği anlatılmaktadır. Hacca gidemeyen insanların kızgınlığını gidermek için h. 72'te Mescid-i Aksa üzerindeki kayanın üzerine kubbe yaptığı, amacının insanların gönlünü Mekke'den Kudüs'e çevirmek olduğu, insanların da Kudüs'e gidip kayanın etrafında Kâbe'yi tavaf eder gibi döndükleri, bayram gününde kurban kesip traş oldukları, hac mevsiminde ve diğer zamanlarda Kâbe'ye gitmeyip Mescid-i Aksa'da kaldıkları bildirilmiştir.

[1993] Ignaz Goldziher, **Muhammedanische Studien -2-** (İslâm Kültürü Araştırmaları -2-), (Fr. çev. Mehmed Said Hatipoğlu-Cihat Tunç, Otto Yayınları, Ankara, 2019, Cilt: 2, s. 53-62;Oleg Grabar, "Qubbat Al-Sakhra" **Jerusalem Constructing the Study of Islamic Art**, Hampshire: Ashgate Publishing Company, 2006, s. 114; Goitein, "The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock", s. 104.

[1994] Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Cilt: 9 s. 466.

[1995]Kur'ân-ı Kerîm, Hac, 22/29.

Hüsrev'in kaydettiği vakfe hadisesi ile Evliya Çelebi'nin Kudüs'ü 'Kâbe' gibi algılaması haccın Kudüs'te yapıldığına işaret etmemektedir. Zira, Nâsır'ın kaydettiği Kudüs'te vakfe yapıldığı bilgisi olgu-algı ölçeğinde incelenirse izâhı İbn Cübeyr'in Seyahatnamesi'nde görülebilir. İbn Cübeyr, Dımeşk ve diğer şehir halklarının güzel geleneklerinden bahsederken her yıl arefe günü ikindi namazı akabinde cami avlusunda yapılan vakfeden söz etmektedir. Bu vakfenin hacıların Arafat'ta vakfe yaptıkları saatle eş zamanda, o saatin bereketinden nasiplenmek için yapıldığını, halkın başı açık olarak vakfe yaptığını ve imamlarıyla birlikte dua ettiklerini, bu uygulamanın Arafat'ta hacıların ayrıldığı vakte kadar devam ederek ve Arafat'ta bulunamadıkları için üzüntülerini dile getirip buradaki vakfelerin de kabul edilmesi ümidiyle dağıldıklarını kaydetmiştir[1996]. Bu konuyla ilgili yaptığımız araştırmaları sunduğumuz tebliğimizde[1997] etraflıca beyan ettiğimiz üzere, İslâm dinine göre Kâbe ve Mekke'nin değeri kitap ve sünnet ile sabit olup Hac ibadetinin farziyeti ve mahallerinin İslâm'daki yeri ve kıymeti şüphe götürmeyecek kadar açıktır. Hz. Peygamberin *"Hac Arafat'tır"*[1998] beyanına göre vakfenin Arafat dışında yapılabileceğine dâir işaret bulunmamaktadır.

Kaynaklarda yer alan, konuyla ilgili rivayetleri birlikte ele alıp değerlendirdiğimiz Abdülmelik b. Mervan'ın Mescid-i Aksa'yı yenilemesindeki amacının Kâbe'nin yerini tutacak bir yapı oluşturma gayreti olmadığını göstermektedir. Zira, Haccâc, Abdülmelik b. Mervan'dan Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'de yaptığı değişiklikleri kaldırmak için kendisinden izin istediğinde, bu izni verdiği ve Kâbe'de İbn Zübeyr'in yaptığı değişiklikleri kaldırmasını emrettiği menkûldür[1999]. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Abdülmelik b. Mervan, Haccâc'dan Kâbe'nin yıkımını istememiştir. Bu hususta Grabar'ın: *Abdülmelik'in ancak bir*

[1996] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 234.
ومن عادة اهل دمشق وسائر تلك البلاد المستحسنة، المرجو لهم فيها من الله، عز وجل، قبول، انهم في كل سنة يتوخون الوقوف يوم عرفة بجوامعهم اثر صلاة العصر، يقف بهم ائمتهم كاشفي رؤوسهم داعين الى ربهم التماسا لبركة الساعة التي يقف فيها وفد الله عز وجل وحجيج بيته الحرام بعرفات، فلا يزالون واقفين داعين متضرعين الى الله عز وجل، وبحجاج بيته الحرام متوسلين، الى ان يسقط قرص الشمس ويقدروا نفر الحاج فينفصلوا باكين على ما حرموه من ذلك الموقف العظيم بعرفات وداعين الى الله عز وجل في ان يوصلهم اليها ولا يخليهم من بركة القبول في فعلهم ذلك.

[1997] Çevik ve T. Koçyiğit, "Emevî-Zübeyrî İktidar Mücadelesinin Gölgesinde Kâbe ve Hac", s. 57.

[1998] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen eş-Şeybânî, **el-Ḥucce ʿalâ Ehli'l-Medîne** (nşr. Mehdî Ḥasen el-Kîlânî el-Ḳâdirî), I-IV, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut, 1403/1983, Cilt. 2, s. 309; İbn Mâce, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Yezîd el-Ḳazvînî, **es-Sünen** (nşr. Heyet), I-IV, Dâru't-Teʾsîl, Kahire, 1435/2015, s. 646; Tirmizî, Ebû ʿÎsâ Muḥammed b. ʿÎsâ, *es-Sünen* (nşr. Heyet), I-V, Dâru't-Teʾsîl, Kahire, 1435/2015, s. 400.

[1999] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 210.

kuşaklık geçmişi olan Peygamberinin ölümünün üzerinden henüz bir kuşaklık zaman bile geçmeden yeni inancın açık seçik belirtilmiş ilkelerinden birini değiştirmeye kalkıp kendini münkir durumuna sokması, ancak siyasal bir intihar olurdu[2000]*"* sözlerine katıldığımızı ifade etmemiz gerekir. Kubbetü's-Sahre'nin dar çevresinin Kâbe'de yapıldığı gibi tavafa imkan vermediğini ifade eden Grabar, Kudüs'teki yeni yapı Mekke'nin yerini almış olsaydı Haccâc'ın Kâbe'yi özgün biçimiyle yeniden yaptırma girişiminin de bir anlamı olmazdı demektedir[2001]. Bizim görebildiğimiz kadarıyla Haccâc, Abdülmelik b. Mervan'ın emriyle Kâbe'de tadilât gerçekleştirmiş, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kâbe'nin yüksekliğine dokunmadan Abdullah b. Zübeyr'in yaptığı bazı ilaveleri kaldırmıştır. Ezraḳî'de[2002] nakledildiği üzere: "*bugün Kâbe'de Hicr duvarı haricinde var olan her şey İbn Zübeyr'e âittir. Hicr duvarının bânisi Haccâc'dır"*. Abdülmelik b. Mervan hakkında araştırma yapan Erkoçoğlu'nun[2003] kaydettiği gibi, Abdülmelik, Mekke'de çatışmalarda zarar gören Kâbe'yi orijinali gibi yaptırarak Kureyş, Hz. Peygamber ve halifelerinin geleneğinden gittiğini ve onlara bağlılığını göstermiştir. Grabar'ın[2004] dile getirdiği gibi Abdülmelik'in yedinci yüzyılın örnek bir Hristiyan kenti olan Kudüs'te İslâm'ın zaferini üstünlüğünü kanıtlamak zorunda olduğu, Kubbetü's-Sahra ile Müslüman olmayanlara seslendiğini düşünebiliriz. Ayrıca Küçükaşcı'nın[2005] tespit ettiği üzere Halife Abdülmelik'in Kubbetü's-Sahre'yi Kâbe'nin yerine koyması söz konusu olması durumunda bu mevzunun Abbasî taraftarlarının dile getireceği siyâsî bir malzeme olması gerekirdi. Bununla birlikte Abbasî devletinin kurulmasıyla birlikte tahrip edilen diğer Emevî eserleriyle birlikte burası da ortadan kaldırılırdı. Kanaatimizce Emevîler döneminin (41/661-132/750) sahabe ve tabiin dönemine tekabül ettiği hususu gözden kaçırılmamalıdır. Halife Abdülmelik'in Kâbe'nin yerine Kubbetü's-Sahre'yi koyma girişimi olması halinde tabir-i caiz ise Mekke'de yer yerinden oynardı. Ayrıca araştırmalarımız neticesinde Mekke'den böyle bir karara karşı herhangi bir başkaldırının olduğuna dâir bir rivayete rastlamadığımızı de ifade

---

[2000] Grabar, s. 74.
[2001] Grabar, s. 75.
[2002] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 211.
فِيهَا الْيَوْمَ بِنَاءُ ابْنِ الزُّبَيْرِ إِلَّا الْجَدْرَ الَّذِي فِي الْحِجْرِ، فَإِنَّهُ بِنَاءُ الْحَجَّاجِ
[2003] Fatih Erkoçoğlu, **Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, s. 463.
[2004] Grabar, s. 92.
[2005] Küçükaşcı, **Harameyn**, s. 263.

etmeliyiz. Bilakis incelemiş olduğumuz kaynaklarda Abdülmelik b. Mervan döneminde Kâbe hizmetlerinin ihmal edilmeden devam ettiğini zikretmeliyiz. Halife Abdülmelik'in Mescid-i Harâm'ı tamir ettiği, mescidin duvarlarını yükselterek sâc ağacından tavan yaptırdığı, direklerin üzerine altın kapladığı ve her bir direk için 50 miskal altın kullanıldığı nakledilmiştir[2006]. Abdülmelik b. Mervan'ın her sene Kâbe'ye önce Mescid-i Nebevî' de sergilenen dibac (atlas) ipek örtü ve buhurdanlık içerisinde hoş kokular gönderdiği kaydedilmiştir[2007]. Ayrıca onun Kâbe'ye billurdan mâmul iki kadeh ve iki gerdanlık hediye ettiği ve ortadaki direği altınla kapladığı bildirilmiştir[2008].

Kaynaklarda, Abdülmelik hilafetinde meydana gelen ve Kâbe'yi etkileyen tabî iki âfetten bahsedilmektedir. Bunlardan ilki Cuhâf Seli'dir. Rivayetlerde h. 80 yılında, hac ayında, Arefe gününden bir önceki gün Terviye Günü'nde bir anda vuku bulan Cuhâf Seli'nin[2009] Mescid-i Harâm'a girdiği anlatılmaktadır. Şiddetli yağmurun hacıların kendilerini ve eşyalarını silip süpürdüğü için bu sel hadisesine *"Cuhaf"* silip süpüren adı verilmiş, o yıl da *"Cuhâf Seli Yılı"* (عَامَ سَيْلِ الْجُحَافِ) olarak anılmıştır.

Bu selin Kâbe'yi kuşattığı, etraftaki evleri yıktığı yıkıntıların çok insanın ölümüne sebep olduğu ayrıca birçok insanın dağlara sığındığı kaydedilmiştir[2010]. Halife Abdülmelik'in hem can hem mal kaybıyla neticelenen sel felaketi sonrası yüksek meblağda para ve dönemin valisi, Abdullah b. Süfyan el-Mahzumî'ye[2011] bir mektup gönderdiği, gönderilen paradan vadideki evleri sellerden koruyacak bentlerin yapılması talimâtı verdiği belirtilmiştir. Ayrıca, evleri ve Mescid-i Harâm'ı koruyacak duvar yapımı için Hristiyan mühendis gönderdiği kaydedilmiştir[2012].

[2006] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 71.
[2007] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 255.
[2008] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 224; Esedî, vr. 19b.
[2009] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 168.
وَرَقَى النَّاسُ فِي الْجِبَالِ وَاعْتَصَمُوا بِهَا، فَسُمِّيَ بِذَلِكَ الْجُحَافَ
"Cuhâf" ismi anlam yakınlığı ile *"Hucâf"* ve *"Curâf"* kelimeleri ile de kullanılmaktadır. Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 4, s. 97; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 9, s. 21; Hucâf" için: İbn Keşîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 9, s. 31; Fâsi, **ʿİḳdü'ş-şemîn**, Cilt: 1, s. 355. "Curâf" için Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 61; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 9, s. 287.
[2010] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 168; Ebû ʿAbdullâh ez-Zubeyr b. Bekkâr el-Ḳureşî, **el-Fukâhe ve'l-Muzâḥ** (nşr. Ḥuseyn b. Ḥaydar el-Hâşimî), 1439/2017, s.100; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 3, **s. 81;** Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân, s. 61;** Yaʿḳûbî, **et-Târîḫ,** s. 221; Mesʿûdî, **Murûcu'ẕ-Ẕeheb**, Cilt: 3, s. 167; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 786.
[2011]Abdullah b. Süfyan el-Mahzumî'nin dönemin Mekke valisi olduğu bilinmektedir. Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 169; Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 61.
[2012] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s.169; Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 61; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 2, s. 26; Avcı, **İslâm-Bizans**, s. 206.

Kâbe'yi etkileyen bahse konu ikinci sel de h. 84 yılında vukû bulan *"Muhbil Seli"*dir[2013]. Bu selin Mescid-i Harâm'a girerek insanları sürüklediği ve mâbedi kuşattığı nakledilmiştir. Mezkûr selin akabinde bir hastalığının olduğu, insanların bedenlerine ve dillerine zarar verdiği belirtilmektedir. Selden etkilenerek hastalanan kişinin (خبل) mecnûn gibi olması nedeniyle selin ismine *"Seyle'l-Muhbil"* (سيل المخبل) [2014] dendiği kaydedilmiştir.

3.3.5. Velîd b. Abdülmelik Dönemi (705-715)

Abdülmelik b. Mervan'ın oğlu Velid b. Abdülmelik 86/705 yılında hilafete geçmiştir[2015]. Velid b. Abdülmelik (ö. 96/714) hilafetinde Kâbe'nin tezyinâtına önem verilmiştir. İslâmî dönemde Kâbe ilk kez Velid b. Abdülmelik'in halifeliği sırasında altın yaldızla süslenmiştir. Kâbe kapıları altınla süslenerek, direkleri altınla kaplanmış, Kâbe'nin oluğu altından yaptırılmış ve Kâbe'ye hediye olarak iki kadeh gönderilmiştir[2016]. Hz. Peygamberin namaz kıldığı alana altın kemerle işaretleme yaptırdığı zikredilmiştir[2017]. Kaynaklarda Kâbe'nin iki kapısının üzerine ve içerideki direklere altın levhalar konulması ayrıca oluğun altınla kaplanması için Velid b. Abdülmelik'in Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye 36 bin dinar altın gönderdiği nakledilmiştir[2018].

Ayrıca Velid b. Abdülmelik'in Kâbe'nin zemin ve duvarlarını mermerle döşeyen ilk halife olduğu bildirilmektedir. Söz konusu döşemelerde Şam'dan getirilen kırmızı, beyaz ve yeşil mermerler kullanılmıştır. Fâkihî, Mescid-i Harâm alanının da mermer kaplandığı ve füseyfüsa adı verilen mozaik ile süslendiğini kaydetmektedir[2019]. Diğer taraftan Ezraḳî'nin[2020] vermiş olduğu bilgilerden halife

[2013] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 170; Sincârî, Cilt: 2, s. 60.
[2014] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 316; Kürdî, **Târîḫu'l-ḫavîm**, Cilt: 2, s. 243; Sincârî, Cilt: 2, s. 60.
[2015] İbn Ḥabîb**, Muḥabber**, s. 25; Mevlüd Koyuncu, Velîd I, **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 2013. Cilt: 43. s. 30.
[2016] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 224|; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 60; Esedî, vr. 20a.
[2017] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 213; İbnu Rüste, **el-Aʿlâḳu'n-Nefîse, s.33; Sincari,** Cilt: 2, s. 51.
[2018] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 211, 212; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:1, s. 36; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke. s**. 111; Esedî, vr. 19b.
[2019] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke, Cilt: 2,** s. 152.
[2020] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 72.

Velîd'den sonra Ebû Cafer (136-158/754-775) dönemine kadar hiçbir halife tarafından Mescid-i Harâm'da bir tadilât yapılmadığını öğrenmekteyiz.

3.3.6. Süleyman b. Abdülmelik Dönemi (96-99/715-717)

Velid b. Abdülmelik'in ölümüyle halifeliğe kardeşi Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717) geçmiştir. Süleyman b. Abdülmelik'in (96-99/715-717) hilafetinde kısa sürmüştür. Bu süreçte valisi aracılığıyla Kâbe'ye yönelik bazı hizmetlerde bulunmuş olduğu görülmektedir. Süleyman b. Abdülmelik, Mekke valisi h. 89. yılında tayin ettiği Halid b. Abdullah el-Kasrî'dir[2021]. (ö.126/743) İncelemiş olduğumuz kaynaklarda Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin recep ayı ve hac aylarında Safâ ile Merve arasında ilk kandil yakan kişi olduğu bildirilmektedir[2022]. Ayrıca halifenin talep ettiği, Kâbe'ye tatlı suyu getirme projesini gerçekleştirmiştir. Kâbe'ye getirilen bu su hakkında aşağıda etraflıca bilgi vermeyi uygun gördük.

Süleyman b. Abdülmelik, Mekke valisi Halid b. Abdullah el-Kasri'ye Mekke ile Sebir dağları arasında yer alan *"Sekabe"*den (ثقبة) çıkan tatlı suyu Kâbe'ye ulaştırması talimatını vermiştir[2023]. Talimata göre Halife, validen Sekabe'de bir gölet inşa etmesini, oradan kanal açarak tatlı suyu, Zemzem Kuyusu ile Haceru'l-Esved'in köşesinin arasındaki bölgeye ulaştırmasını istemektedir. Nakillere göre, *"Kasrî Göleti"* olarak bilinen bu göletin yapılması ve tatlı suyun Kâbe'ye götürülmesindeki amaç, göletin Zemzem Kuyusu ve suyuyla yarıştırılması veya ondan daha meşhur hâle getirilmesidir. Rivayetlerde Abdullah el-Kasrî'nin Sekabe'nin ağzında *"Birketü'l-Kasrî* (بِرْكَةُ الْقَسْرِي)[2024]", " *Birketü'l-berdî bi bi'ri Meymûn* (بركة البردي ببئر ميمون)[2025] yani "*Kasrî Göleti*" adında bir gölet inşa ettiği nakledilmiştir[2026]. Sekabe'nin ağzına uzun, kabartmalı taşlar kullanarak inşa ettiği bu göletin "*el-Barada Göleti"* olarak

[2021] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ,** s. 310.
[2022] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 287; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 232; Fâsi, ʿ**İḳdü'ṣ-s-Semîn,** Cilt: 4, s. 15; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke,** s. 124; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 5, s. 31; Koshak, s. 20.
[2023] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 281; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 2, s. 81.
[2024] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s.141; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt, 3, s. 119; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 228
[2025] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 107; Kürdî, Târîḫu'l-ḳavîm, Cilt: 1, s. 522.
[2026] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**,Cilt: 2, s. 107; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt, 3, s. 119; Yaʿḳûbî, **et-Târîḫ**, s. 228; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 5, s. 394; Koshak, s. 20.

bilindiği ve günümüzde halâ var olduğu kaydedilmiştir[2027]. Suyun göletten kurşun borularla Mescid-i Harâm'da Zemzem Kuyusu, Haceru'l-Esved ve İbrâhim makâmının ortasına yapılan fıskiyeli havuza getirildiği bildirilmektedir. Mescid-i Harâm'ın Safa kapısında bulunan abdest alma alanına ve pazar yerindeki başka bir havuza bu çeşmeden kurşun borularla su sevk edildiği belirtilmiştir[2028].

Rivayetlerde çeşme tamamlandığında Kasrî'nin kurbanlar kestirip, yemekler yaptırdığı ve büyük bir şölen düzenleyerek insanları davet ettiği yer almaktadır. Ayrıca Kasrî'nin Kâbe'nin önüne bir minber getirtip, burada konuşma yaptığına dair bilgiler de mevcuttur. Kasrî hitâbında: *"Ey halk, Allah'a şükredin! Size tuzlu ve zor içilen su (Zemzem) yerine tatlı ve taze su sağlamış olan halifeye uzun ömür, sağlık ve başarı vermesi için dua edin!*"[2029] dediği nakledilmiştir. Halkın bu suyu içmeyi reddettiği ve zemzem suyuna rağbet ederek onu içmeye devam ettiği belirtilir. Bu durumu gören Kasrî'nin Mekke halkını azarladığı ancak bunun fayda vermediği kaydedilmiştir [2030] .

Rivayetlerde Abbasîler Emevîlere üstün gelip, Dâvud b. Ali Abdullah b. Abbas[2031] Mekke genel valisi oluncaya kadar mezkûr çeşmenin kullanılmadığı belirtilmiştir[2032]. Dâvud b. Ali Abdullah b. Abbas, Abbasîlerin ilk halifesi Seffâh'ın Mekke valisidir. Nakillerde, O'nun çeşmeyi yıktığı, havuzu kırdığı ve suyu Mescid-i Haram'ın kapılarında bulunan başka bir havuza aktardığı yer almaktadır[2033]. Havuzun yıkılmasından insanların mesrûr olduğu belirtilmiştir[2034].

Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra hilafete gelen Ömer b. Abdülazîz'in de (ö. 101/720), kısa süren hilafetinde (717-720) Kâbe'ye yönelik özel bir hizmeti görülmemektedir. Ancak, onun döneminde cereyan ettiği belirtilen Mescid-i Harâm'ı

[2027] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 1, s. 522; Koshak, s. 20. Eserlerde verilen bilgilere göre vali Kasrî'nin Sekabe'nin ağzına uzun, kabartmalı taşlar kullanarak bir gölet inşa ettiği bu göletin *el-Kasrî Göleti* veya *el-Barada* Göleti olarak bilindiği kaydedilmiştir.

[2028] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt, 3, s. 119; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 321; Koshak, s. 20.

[2029] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 107; Kürdî, **Târîḫu'l-Kavîm**, Cilt: 2, s. 274.

[2030] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 107; Koshak, s. 20.

[2031] Sincârî, ss. 86, 89.

[2032] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 107; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 119; Yaʿḳûbî, **et-Târîḫ,** s. 228; Özaydın, "Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 1997, Cilt: 15, s. 282.

[2033] Koshak, s. 20.

[2034] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 107; Fasi, **Ikdüs-semin**, Cilt: 4, s. 16; Kürdî, Târîḫu'l-ḳavîm, Cilt: 2, s. 274; Marshall G. S Hodgson, **İslâm'ın Serüveni**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, Cilt:1, s. 218. Kaynaklarda, bazı insanların Hz. İbrâhim'in eseri ve Hz. Muhammed kullandığı kuyu olan Zemzem Kuyusu'ndan çıkan kekremsi zemzem suyunu, şehre getirilen tatlı suyla kıyasladığı ve rakip sayan düşünceden rahatsız olduğu zikredilmiş, bu hususun hanedanın dinden uzaklaşması olarak da telakki edildiğine işaret edilmiştir.

ilgilendiren bir hadiseye yer vermek kanaatimizce uygun olacaktır. Eyüp Sabri Paşa'nın, Mir'ât-ı Mekke adlı eserinde Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720), h. 97 ya da h. 98 (716-717) senesinde hac yaptığı ve bu sene içerisinde *Seyl-i Ömer b. Abdülaziz* ismi ile anılan sel hadisesinin yaşandığı ve bu selin Ömer b. Abdülaziz'in makbûl duası olduğu ifade edilmiştir[2035]. Bunun sebebi olarak Ömer b. Abdülaziz hac farzının edası için Şam'dan Hicaz'a çıktığı ve Mekke'ye yaklaştığı sırada kuraklıktan huzursuz olan Harameyn ahalisinin ona endişelerini dile getirdiği ve kendisinden yağmur duası talebinde bulundukları anlatılmaktadır. Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz'in yağmur duası yaptırdığı ve duasının kabul olduğu zikredilmiştir[2036]. Eyüp Sabri Paşa bu hadiseyi h. 97 ya da h. 98 (716-717) senesinde vuku bulan bir hadise olarak anlatmaktadır. Ancak Ṭaberî[2037], bu olayı h. 88. yıl olaylarından bahisle dile getirmiştir.

Burada dikkatimizi celbeden husus Mekke'yi yoğun sular altında bırakan ve *Seyl-i Ömer b. Abdülaziz* ismiyle anılan bu selin zarar vermesinden değil bilakis berekete vesile olduğundan bahsedilmesidir. Meşhur Mekke sellerinin İslâm'dan önce ve İslâm'dan sonra vuku bulduğu, Kâbe ve Mescid-i Harâm'ı tahrip ettiği malûm iken benzeri görülmemiş bir yağmur olarak ifade edilen bu yağmur ve selin zarar vermediğinden bahsedilmesi dikkat çekicidir.

[2035] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 787.

[2036] Eyüp Sabri Pasa, **Mir'âtü'l-Harameyn** Cilt: 2, s. 788. Müellifin ifadeleri şu şekildedir:" *Ömer b. Abdülaziz hazretleri hâsıl olan ittifâk üzerine bulunduğu kafîle hüccâcı beraber olarak, Mekke-i Muazzama'dan kendisini istikbal içün gelmiş olan zevatla hemen o mahalde gayet ihlâs ve itikad-ı hassul hasla duaya cıkdı ve hasbe'l- hikme o kadar yağmur yağdı ki hıtta-i Hicaziyye sekenesi öyle bir yağmur yağdığını daha görmemişler idi. Her taraftan büyük seller gelip Mekke-i Muaazzama'nın cevânib-i erbaasını sirâb etmiş ve Ömer b. Abdülaziz'in duası berakatıyla ol sene Hicaz' da fevkalade bereket ve ucuzluk olmuşdur."*

[2037] Ṭaberî, **Târîẖ,** Cilt: 6, s. 434.

وحج بالناس في هذه السنة عمر بن عبد العزيز في رواية مُحَمَّد بن عمر.
ذكر أن مُحَمَّد بن عبد الله بن جبير- مولى لبني العباس- حدثه عن صالح بن كيسان، قال: خرج عمر بن عبد العزيز تلك السنة- يعني سنة ثمان وثمانين- بعدة من قريش، أرسل إليهم بصلات وظهر للحمولة، وأحرموا معه من ذي الحليفة، وساق معه بدنا، فلما كان بالتنعيم لقيهم نفر من قريش، منهم ابن أبي مليكة وغيره، فأخبروه أن مكة قليلة الماء، وأنهم يخافون على الحاج العطش، وذلك أن المطر قل، فقال عمر: فالمطلب هاهنا بين، تعالوا ندع الله قال: فرأيتهم دعوا ودعا معهم، فألحوا في الدعاء قال صالح: فلا والله إن وصلنا إلى البيت ذلك اليوم إلا مع المطر حتى كان مع الليل، وسكبت السماء، وجاء سيل الوادي، فجاء أمر خافه أهل مكة، ومطرت عرفة ومنى وجمع، فما كانت إلا عبرا، قال: ونبتت مكة تلك السنة للخصب.
وأما أبو معشر فإنه قال: حج بالناس سنة ثمان وثمانين عمر بن الوليد ابن عبد الملك، حَدَّثَنِي بِذَلِكَ أَحْمَد بْن ثَابِت عمن ذكره، عن إسحاق ابن عيسى عنه.

3.3.7. Hişâm b. Abdülmelik Dönemi (105/720-125/724)

Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/742) kendisinden önceki halifelere göre çok daha uzun iktidarda (105-125/ 720-724) kalmıştır. Onun hilafetinde Kâbe tarihine dâir *"Ebu Şâkir Seli"* kaydedilmiştir. Kaynaklarda bu selin h. 120 senesinde vukû bulduğu, kuvvetli bir sel olduğu ve Mescid-i Harâm'a girdiği kaydedilmiştir[2038]. Hişâm b. Abdülmelik Dönemi'nde meydana gelen bu selin "*Ebu Şâkir*" ismini alması, Mesleme b. Hişâm b. Abdülmelik'e izafe edilmesinden olduğu bildirilmektedir[2039]. Onun, h. 129'da insanlara hac yaptırmasından sonra bu selin meydana geldiği ve bu ismi aldığı anlatılmaktadır[2040].

3.4. ABBASÎ DÖNEMİNDE KÂBE (H. 4. ASRA KADAR)

Emevîlerden sonra, Abbasîler iktidara gelerek, m.750-1258 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir. Abbasîlerin oldukça uzun tarihi içeresinde Kâbe önemini korumuş ve bünyesinde birçok hâdise yaşanmıştır. Bizim araştırma konumuz, İslâm'ın ilk üç asrıyla sınırlı olduğu için bu bölümde h. 300'e kadar Abbasîler Dönemi'nde Kâbe'yi değerlendirdik.

Kâbe'nin tarihi sürecinde mâbed binasının müteaddit kereler inşa edildiğini, İbn Zübeyr'in inşasından (64/683) sonra Haccâc (74/693-694) tarafından tadilât geçirdiğini yukarıda kaydetmiştik. Kaynaklarda, Haccâc'ın tadilâtı ile Osmanlı Dönemi'nde gerçekleştirilen 1039/1629-1630 inşaatına[2041] kadar Kâbe ile ilgili yeniden inşa görülmemektedir Dolayısıyla Abbasîler devrinde Kâbe'nin inşası yapılmamış, mâbedin bina bakım ve hizmetleri sağlanmıştır. Bununla birlikte Mescid-i Harâm'a yapılan hizmetler sürdürülmüş ve hac ibadeti daha görünür hale gelmiştir. Hilafet merkezinin önce Kûfe'ye daha sonra Şam'a nakledilmiş olası sebebiyle Hicaz'ın hac mevsimleri dışında siyasi olaylara yön verme ve etkileme hususunda özellikle İslâmiyet'in ilk dönemindeki öneminin kaybolduğu bilinmektedir[2042].

[2038] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, ss. 83, 84; Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân**, s. 62; Sincârî, Cilt: 2, s. 61.
[2039] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:3, s. 83; Belâẕürî, **Fütûḥu'l-Büldân,** s. 62; Sincârî, Cilt: 2, s. 61.
[2040] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 7, s. 138; Fâsi, **Ikdüs-semin**, Cilt: 2, s. 420.
[2041] Esedî, vr. 17a; Âl-i Taberî Ali b. Abdülkadir, **el-Ercül-Miskî fî't-Târîhi'l-Mekkî ve Terâcimü'l-Mülûk ve'l-Hulefâ,** nşr. Eşref A. el-Cemmâl, Mekke, 1996, ss. 142,143.
[2042] Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 20.

Emevîler döneminde meydana gelen Harre Vâkıası ve Kâbe muhasaraları, toplumda Emevîlere karşı olumsuz bir bakış açısı geliştirdiği ve bunun daima canlı kalmasına sebep olduğu muhakkaktır[2043]. Bunun ilk tezahür birinci Abbasî halifesi Seffâh (132-136/750-754) zamanında görülmüştür[2044]. Halifenin Mekke valisi olarak atadığı Dâvud b. Ali Abdullah b. Abbas'ın ilk olarak Mekke'ye gittiği ve herhangi bir engelle karşılaşmadan şehri Abbasî idaresine soktuğu kaydedilmiştir[2045]. Davud'un göreve başladıktan sonra Mekke'de gerçekleştirdiği ilk icraat Emevî valilerinden Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin Zemzem Kuyusu, rükün ve Makâm-ı İbrâhim'in arasına yaptırdığı *"Birketü'l-Kasrî"* (بِرْكَةُ الْقَسْرِي) adı verilen çeşmeyi yıktırmasıdır. Bu eylemin Mekke halkından büyük destek gördüğü dikkati çekmektedir[2046]. Yine aşağıda detaylı olarak vermiş olduğumuz örneklerden de anlaşıldığı gibi Abbasîler, hilafete geçtiklerinden itibaren dinî hayatta görünür olmuşlar ve Kâbe'de varlıklarını hissettirmişlerdir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Abbasîlerin iktidarında halifelerin hac yaparak ve yaptırarak Kâbe ve Mescid-i Harâm'ı yakînen takip ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle ilk Abbasî halifeleri her yıl hac mevsimlerini değerlendirmişlerdir. Onlar, İslâm dünyasının dört bir yanından insanların Mekke'ye gelmeleri sebebiyle hac törenlerine katılmayı ve emîr-i Hac görevini bizzat üstelenmeyi ihmal etmemişlerdir. İslâm dünyasından gelen insanlara kendilerini gösterme fırsatını değerlendirdikleri belirtilmiştir[2047]. Her yıl düzenlenen hac törenleri, Haremeyn'e hâkim olmak konusunda devletler arasında ortaya çıkan rekabet ve Mekke Şerîfliği' nin kuruluşu buraya yatırım yapmayı zorunlu hâle getirdiği, özellikle Ebû Ca'fer el-Mansur, Muhammed Mehdî, Hârûn Reşîd, Mu'tasım-Billâh, Mu'tazid-Billâh tarafından hizmet yapıldığı kaydedilmiştir[2048]. Bu dönemde Kâbe hizmetlerinin mâbed binasına yapılan hizmetlerden ziyade Mescid-i Harâm'a dönük hizmetler olarak şekillendiği söylenebilir. Bu çalışmaların genellikle genişletme, onarım ve

[2043] Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 20.
[2044] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 33.
[2045] Sincâri, s. 86.
[2046] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s.141; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt, 3, s. 119; Yaʿḳûbî, **Târîḫ,** s. 228; Sincâri, Cilt: 2, s. 89; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 20.
[2047] Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 20.
[2048] Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 20. Mescid-i Harâm merkezli olarak yeniden düzenlenen Mekke'ye Suriye ve Mısır 'dan getirilen usta ve malzeme desteği sağlandığı, kazandırılan altyapı tesisleri, sosyal ve kültürel bina kompleksleriyle yeni bir çehre kazandığı ve belirtilmiştir.

tezyinâtla ilgili olduğu görülmektedir[2049]. Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) Mekke'ye kendi gittiği zamanda (h. 442) bile çoğu tahrip olmuş bazısı ayakta kalan binalara işaret ederek Bağdat halifesi diye bahsettiği Abbasî halifelerinin güzel binalar yaptırdıklarını ve Mekke'ye çok hizmette bulunduklarından söz etmektedir[2050].

3.4.1. Ebu Cafer el-Mansur Dönemi (136-158/754-775)

Kaynaklarda, İslâm hanedanları içerisinde ilk dönem Abbâsî halifeleri kadar bizzat hacca giderek eksiklikleri yerinde görmek suretiyle tespit eden başka hanedanlığın olmadığı belirtilmektedir. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilafeti döneminde 6 kez hacca gittiği kaydedilmiştir[2051]. Rivayette, halifenin deveyle tavaf eden bir kişiyi gördüğü için rahatsız olduğu[2052] ve insanların Kâbe'ye saygı göstermediğini fark ettiği belirtilmiştir[2053]. Kendisi bizzat Kâbe'nin bakımsızlığını müşahede etmiştir. Halifenin, Kâbe'nin etrafının düzenlenmeyip, evlerin arasında ve mescidin kenarında kalmış olmasından da rahatsız olduğu belirtilmektedir. halife, bu sorunun giderilmesi ve Kâbe'nin merkezde olması için çalışma yapılmasını emretmiştir[2054].

Kaynaklarda, Velid b. Abdülmelik döneminden Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemine kadar 41 sene Mescid-i Harâm'da tamirat yapılmadığı bildirilmektedir[2055]. Ebû Ca'fer el-Mansûr, Mekke valisi Ziyad b. Ubeydullah'a h. 138 veya 139'da mescidin genişletilmesi talimatını vermiştir[2056]. Mescid-i Harâm'ın Dâru'l-Acele ve Dâru'n-Nedve'nin yer aldığı kuzey tarafında ilave yaptırdığı, bu ilave için mescide bitişik evleri mülk sahiplerinden satın aldığı kaydedilmiştir[2057]. Bu dönemde mescide Benî Cumâh Kapısı, Benî Sehm Kapısı ve Amr el-Âs Kapısı ilave edilmiştir. Ayrıca,

---

[2049] Kâbe binasına örtü, koku ve temizlik hizmetleri sürdürülmekle birlikte Mescid-i Haram'a yapılan hizmetler daha yoğun görülmektedir; İbn Zahîre, ss. 170-189; Nehrevâlî, s. 87, 102; Esedî, vr. 21a, 23a.
[2050] Nâsır-ı Hüsrev, s. 98, 105.
[2051] Demirci, **Hac Tarihi**, s. 92.
[2052] Maḳdisî, **Aḥsenu't-Teḳâsîm**, s. 75.
[2053] Demirci, **Hac Tarihi**, s. 93.
[2054] Maḳdisî, **Aḥsenu't-Teḳâsîm**, s. 75; Demirci, **Hac Tarihi**, s. 93. Maḳdisî, Kâbe çevresinde ikamet edip evlerini satmayan Mekkelilerle Ebû Hanife'nin görüştüğünü ve seneler öncesi Hz. Ömer'in içtihadı ile amel edilerek evlerin istimlak edilmesi kararı ve mülk sahiplerinin ikna edildiğini kaydetmiştir.
[2055] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 72; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn** Cilt: 2, s. 801; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 152.
[2056] Sincârî, Cilt: 2, s. 90.
[2057] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 72; Sincârî, Cilt: 2, s. 90. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre daha önceleri mescidin büyük tarafındaki köşesi Benî Cumâh Kapısı'na ulaştığı, burada mescidin duvarlarından dökülen taşların ve direklerde zeytinyağıyla yanan kandillerin bulunduğu belirtilmiştir.

Benî Sehm köşesine kadar duvar ve bir minare yapıldığı[2058], mescidin altınla ve türlü nakışlarla süslendiği ve Hicr'in mermerlendiği nakledilmiştir[2059]. Esedî[2060], çalışmaların h. 137 yılının Muharrem ayında başladığını ve h.140 yılının Zilhicce ayında tamamlandığını belirtir. Fâkihî[2061], Ziyad b. Ubeydullah'ın mescidin tamirâtı tamamlanınca Beni Cumâh Kapısı ya da Bâb-ı İbrâhim denilen kapının üzerine bir kitabe yazdırdığını ve kitabenin üzerinde: "*Bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye resulünü, doğru yol rehberi ve hak din ile gönderen O'dur; müşrikler hoşlanmasalar da*"[2062] ayeti ile *"Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir. Orada apaçık deliller, İbrâhim'in makâmı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir.* "[2063] ayetlerin bulunduğunu zikretmektedir. Bunlarla birlikte Şeybe b. Osman'ın evi ile Dârun-Nedve ve Dâr-ı Zübeyde'ye bitişik bir kemer yaptırdığı bu kemerin mescidin bir yüzü olduğu kaydedilmiştir. Mescidin iç tarafına mermer döşeme, yaldızlı mozaiklerle süsleme yapıldığı belirtilmiştir. Bu tamiratın Ebu Ca'fer'in yaptırdığı en son tamirat olduğu zikredilmektedir[2064].

Daha önce Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi amacıyla yapılan ilk imar düzenlemelerinin Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın döneminde ihtiyaca binaen olduğunu kaydetmiştik. Mescid-i Harâm'ın üçüncü defa genişletme çalışmasını gerçekleştiren Ebû Ca'fer el-Mansûr'un, imaret tamamlandığında hac zamanında Haremeyn'e seyahat ettiği bildirilmektedir. Halifenin genişleyen ve yenilenen mekânları yerinde gördüğü zaman sevinç ve hoşnutluğu gizlemediği ifade edilmektedir[2065].

[2058] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 72, 76.
[2059] Sincârî, Cilt: 2, s.92; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 90. Hatîm duvarının 140 (757-758) yılına kadar sade taşlarla yapıldığı ve sıvanmamış bir hâlde olduğu o sene hac için Mekke'ye gelen Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Hicr ve Hatîm'i mermerle kaplattığı ve duvarını da sıvattığı böylelikle yeni bir çehre kazandığı bildirilmiştir.
[2060] Esedî, vr. 21b.
[2061] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 153.
[2062] Kur'an-ı Kerîm, Tevbe, 9/33.
[2063] Kur'an-ı Kerîm, Âli İmran,3/ 96, 97.
[2064] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 73; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 153.
[2065] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt 2, s. 802.

3.4.2. Muhammed el-Mehdî b. el-Mansur (158-169/775-785) ve Musa el-Hadi b. el-Mehdî (169-170/785-786) Dönemleri

Kaynaklarda, Halife Muhammed el-Mehdî b. el-Mansur döneminde Mescid-i Harâm'ın tamir gereksinimlerinin giderildiği ve dördüncü defa genişletildiği bildirilmiştir. Ömrü kifayet etmeyen Muhammed el-Mehdî b. el-Mansur'un hedeflerini oğlu Musa el- Hadi b. el- Mehdî'nin kısa süren hilafetinde tamamladığı görülmektedir. Mezkûr iki halifenin döneminde vukû bulan hadise ve hizmetler konu bütünlüğünü sağlamak için birlikte değerlendirilecektir.

Muhammed el-Mehdî, hilafetinde 2 defa hac yaptığı kaydedilmiştir. Onun h. 160 yılında, Ebû Ca'fer el-Mansur'un imaretinden 21 sene sonra, hacca gittiği ve Mescid-i Harâm'da genişletilmeye ihtiyaç duyulduğunu gördüğü kaydedilir[2066]. Bunun üzerine Mehdî'nin Mescid-i Haram'ın üst tarafında bulunan evlerin istimlâk edilip yıkılması ve mescide ilavede bulunulmasını emrettiği nakledilmiştir[2067]. Kamulaştırma işinin o dönemin Mekke kadısı Muhammed b. Abdurrahman b. Hişam el-Evkas el-Mahzümî tarafından yapıldığı belirtilmektedir[2068]. Halifenin Abdurrahman el-Evkas'a Mescid-i Haram'ın üst tarafında bulunan evlerin satın alınması talimatını verdiği, Abdurrahman el-Evkas'ın da ev sahiplerinin evlerini değeriyle satın aldığı bildirilmiştir[2069]. Bunun akabinde Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi kapsamında say yeri ile Mescid-i Harâm arasında yer alan evlerin tamamının bu iş için istimlâk edildiği, tamamının yıkılarak Mescid-i Harâm'a ulaşan say yolunun boşaltıldığı kaydedilmiştir[2070]. Genişletmenin Bâb-ı Benî Sehm'den Bâb-ı Umre'ye diğer ismi ile Bâb-ı İbrâhim'e kadar, Ma'lât-Mesfele istikametinde yapıldığı, Mescid-i Harâm vadi tarafında genişletilerek Mes'â alanına kadar ulaştığı belirtilmiştir[2071]. Vadi ile Safâ Tepesi tarafında yapılan genişletmede Mescid-i

---

[2066] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt 2, s. 805.
[2067] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 74; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 154; Sincârî, Cilt: 2, s. 110; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke,** s. 153.
[2068] Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 95.
[2069] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 73; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi,** s. 95. İstimlak edilen evler için bazılarına m² üzerinden arşın ile ödemesi yapıldığı, bazılarına karşılığında ev verildiği kaydedilmiştir. Mescid'e yakın konutlar için m² bedelinin 15 dinar, vadinin içindeki konutların ise 25 dinar olduğu bildirilmiştir. Yıkılan evlerin içeresinde, Beni Şeybe kapısından çıkınca sağ cenahta değerinin 10 bin dinar olan Ezrak ailesine ait bir evin de bulunduğu, mezkûr evin bir kısmının İbn Zübeyr zamanında mescide dahil edildiği belirtilmiştir.
[2070] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s.75.
[2071] Nehrevâlî, s. 136.

Harâm'da önceden mevcut olan her şey korunmuştur. Harem'in gerek yapılamayan kamulaştırmalar ve gerekse bu tarafın fizikî yapısı daha fazla genişletilme imkânı vermediği için Mescid-i Harâm'ın üst tarafından Dâru'n-Nedve'yi takip eden aşağı kısmı genişleyip, vadi ile Safâ tarafının daralması sebebiyle Kâbe merkezli simetrisinin tam olarak sağlanamadığı anlatılmaktadır.

Mehdî'nin Mescid-i Harâm'da kullanılmak üzere Şam'dan mermer sütunlar getirttiği, direklerin deniz yoluyla Cidde'ye oradan Mekke'ye getirildiği bildirilmektedir[2072]. Mehdi'nin ilk ilavede altı adet kapı yaptırdığı nakledilmiştir. Birincisi Şeybe b. Osman'ın evi üzerindeki tek kemerli kapıdır. İkincisi *Ben-î Abdü'ş-Şems* kapısı da denilen *Babü'l-kebir*dir (Büyük Kapı). Bu kapı halifelerin Mescid-i Harâm'a girdiği ve "*Beni Şeybe el-Kebir Kapısı"* diye bilinen kapıdır. Üçüncüsü tek kemerli, *Darü'l-Kavârir* kapısı olup geniş bir meydanlık üzerinde yükseldiği bildirilmiştir. Dördüncüsü "*Abbas b. Abdülmuttalib"* kapısıdır. Bu kapı sa'y yapılan alanda olup kapının üç kemeri ve iki direği mevcuttur. Besincisi "*Bâbü'n-Nebi"* kapısıdır. Hadice bint Huveylid'in evine çıkılan Attarlar Sokağı'nın karşısındaki bu kapının tek kemerli olduğu bildirilmiştir. Altıncısı *Abbas b. Abdülmuttalib* kapısıdır. Bu, Safâ'dan Merve'ye sa'y'a başlanan yeşil işaretin yanındaki kapıdır[2073].

Kaynaklarda, Halife Mehdî'nin h. 160 senesinde hac yaptığı sırada kendisine Kâbe'nin üzerindeki örtülerin ağırlık yaptığı, bu nedenle Kâbe duvarlarının çökebileceği bildirildiği, onun da Kâbe'nin üzerindeki örtülerini çıkarttırdığı zikredilmiştir[2074]. Halife Mehdî'nin duvarlara iç taraftan ve dış taraftan misk ve anber kokuları sürdürdüğü aynı sene içinde ayrı zamanlarda kubâtî(keten), ipek ve dibâcdan (atlas) üç örtü örttüğü nakledilmiştir. Kâbe'nin kokulandırılması ve giydirilmesi esnasında halifenin bu manzarayı Dâru'n-Nedve'den izlediği belirtilmiştir[2075].

Halifeye bu haccı esnasında, Kâbe'nin hizmetlilerinden Abdullah b. Osman tarafından Makâm-ı İbrâhim taşının arz edildiği, halifenin de taşı yüzüne sürüp öptüğü

[2072] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s.79; Nehrevâlî, s. 137; Sincâri, s. 92; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, ss. 94, 95.
[2073] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s.77.
[2074] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 8, s. 133.
[2075] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 263; Esedî, vr. 19b; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 121; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm,** Cilt: 4, s. 59. Kâbe'nin örtüleri kaldırılınca, Hatim tarafında Haccâc'ın yaptırdığı duvarın bozulmuş, İbn Zübeyr'in yaptırdığı duvarında çatlaklar olduğu ve kireçle sıvandığı kaydedilmiştir. ayrıca Kokuların Kâbe görevlileri (köleleri)tarafından sürüldüğü belirtilmiştir.

nakledilmiştir[2076]. Halife Mehdî zamanında, (161/777-778) yılında Harem'in ilk genişletilmesi esnasında Makâm-ı İbrâhim'e ilk defa mahfaza yapıldığı ve 1000 dinar harcandığı kaydedilmiştir[2077].

Halife Mehdî hilâfetinde inşası yapılan diğer bir yapı Mescid-i Harâm'ın kuzey doğusunda yer alan Zemzem Kuyusu'nun ön tarafında su dağıtımı yapılan Sikâye alanının üzerindeki kubbedir[2078]. Kubbeyi Ebû Bahr isminde Mecûsî bir marangozun yaptığı kaydedilmiştir[2079]. Bu yapının hemen yakınında içerisinde çeşitli malzeme ve eşyanın saklandığı yapının üzerine Halife Mehdî zamanında başlayan Hâdî zamanında tamamlanan kubbe (daha sonra yapılan ikinci genişletme zamanında)[2080] yapıldığı belirtilmiştir[2081].

Halife Mehdî, ikinci defa h. 164 yılında hacca gittiği zaman Kâbe'nin Mescid-i Harâm'ın ortasında olmadığını ve simetrisinin güney tarafından bozulduğunu belirtilmiştir[2082]. Kâbe'yi merkeze alacak şekilde[2083] ortalanarak ikinci bir genişletme daha yapılmasını istediği ve bu konuda mühendislerle müzakere ettiği zikredilmiştir[2084]. Bu müzakerede halifeye yer şeklinin ve iklim özelliklerinin genişletmeye elvermediği için istenilen şeyin mümkün olmadığı beyan edilmiştir[2085]. Ancak, halife Mehdî, bu projenin en büyük hayali olduğunu ve Kâbe'nin mutlaka ortada kalacak şekilde genişletilmenin yapılmasını emrettiği zikredilmektedir.

[2076] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 805. Abdullah b. Osman'ın Makâm-ı İbrâhim taşını arz ederken *"padişahım size bir hediyye arz ederim ki zât-ı şâhânenizden evvel hiçbir halifeye takdim olunmamıştır" dediği bildirilmiştir.*

[2077] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 36; Küçükaşcı**, Mekke-Medine Tarihi**, s. 96.

[2078] Yapımı tamamlanan bu kubbeye Sikâyetü'l- Hac denilmektedir. Nâsır-ı Hüsrev'in Sefernâme sinde yer alan bilgilere göre Zemzem Kuyusu'nun yanında ve Kâbe'nin doğu tarafında dört köşe ve kubbeli bir yapıdır. Nâsır-ı Hüsrev, s. 216.

[2079] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 61.

[2080] Nâsır-ı Hüsrev'in *Sefernâme*'sinde bu yapı Hızânetü'z-Zeyt ismiyle anlatılmakatdır. Nâsır'ın kaydına göre Sikâyetü'l- Hac yapısından doğuya doğru gidince uzunca ve üç kubbeli bina olup, içerisinde mum, kandil ve yağ bulunduğu belirtilmiştir. Nâsır-ı Hüsrev, s. 216.

[2081] Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 97.

[2082] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 78; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 96. Halife Mehdi'nin Mescid-i Harâm'ın genişletme ve tamiratının ilk seferinde Dâru'n-Nedve tarafı genişletilip vadi ile Safâ tarafının daraltılması sebebiyle Kâbe merkezli simetri oluşmadığı önceki genişletmelerin en bariz özelliğinin Kâbe'nin Mescid-i Harâm'ın en merkezinde olduğu vurgulanmıştır.

[2083] İbn Zahîre, s. 179; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 95.

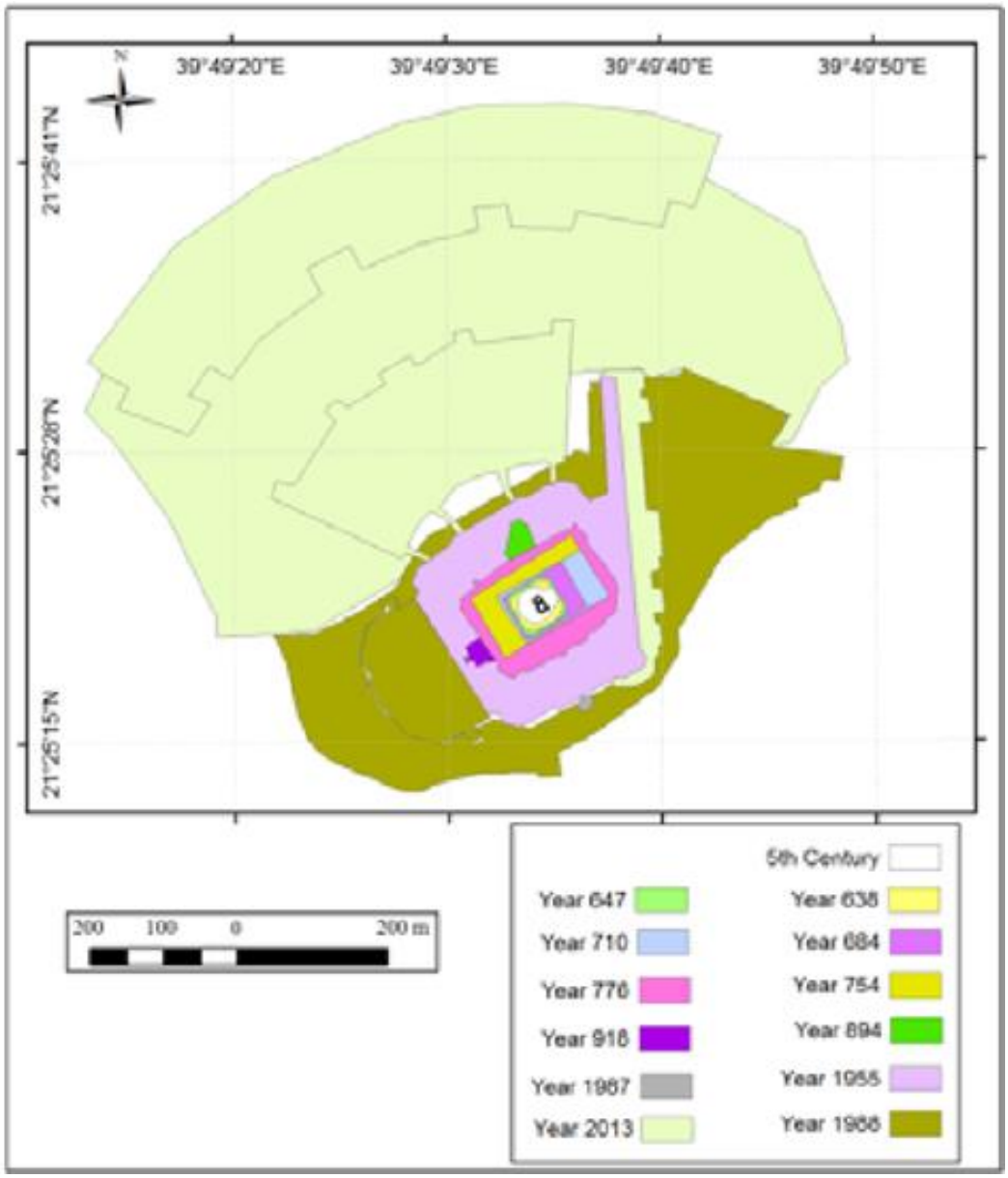
[2084] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 79; Esedî, vr. 21b.

[2085] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 79; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 95. Kaynakların verdiği bilgiye göre Mehdi'nin görevlendirdiği teknik ekip, Mekke Vadisi'nde büyük sellerin vuku bulduğu, vadinin dik bir vadi olduğu için vadinin yer değişiminin mümkün olamayacağını belirtmişlerdir. Mescid-i Haram'a bitişik vadinin ve burada bulunan sel yatağının genişletmeye engel olduğu hedeflenen genişletmenin başarısızlıkla sonuçlanabileceği düşüncelerini bildirmişlerdir.

Gerekirse Beytü'l-mâl'in tamamının harcanarak bu işin yapılmasını emretmiştir[2086]. Mehdî'nin gerekli ödeneği sağladığı bildirilmektedir[2087]. Bütün hazırlıklar tamamlanarak evlerin yıkımı gerçekleştirilmiştir. Gerekli olan mermer sütunların Şam ve Mısır'dan gemilerle Cidde'ye oradan da Mekke'ye nakli sağlandığı ve Mescid-i Harâm'ın genişletilmesine devam edildiği kaydedilmiştir[2088]. Mehdî'nin h.169 yılında tamirat sürerken vefat etmiş, kendisinden sonra yerine oğlu Musa el-Hadi b. el-Mehdî hilafete geçmiştir[2089]. Onun da çalışmaların aynı süratle devam etmesini istediği ve babası zamanında tamamlanamayan işlerin kendi zamanında tamamlanması için çalışmaları sürdürdüğü zikredilmektedir. Eksik kalan mermer sütunlar yerine kireçle sıvanmış taş sütunlar dikildiği[2090], taştan sütunları kireçle sıvayarak güzelleştirdikleri ve tavan ilave ettikleri anlatılmaktadır[2091]. İşlerin çabuk bitirilmesi için acele edildiği ve 170/786-87 senesinde tamamlandığı kaydedilmiştir. Şekil 31'de genişleme boyutu görülen Mescid-i Harâm'ın tamir ve genişletilmesi akabinde Mescid-i Harâm'a 103'ü doğu, 105'i batı, 135'i kuzey ve 141'i güney tarafında olan, yüksekliği 4,8 metre olan 484 sütun konulduğu ve bunların ortalama olarak çevresinin 1,44 metre olduğu belirtilir[2092].

[2086] İbn Zahîre, s. 180; Esedî, vr. 21b.
[2087] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 79; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 157; Sincâri, Cilt: 2, s. 112; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 153. Bölgenin coğrafi şartları gereği Mekke vadisinde büyük sellerin vuku bulduğu, vadinin yeri değişmesi halinde başarılı olma ihtimalinin düşük olduğu dolayısıyla bu durumun mühendisleri endişelendirdiği nakledilmiştir. Bu iş için gereken istimlakın maddi bedelinin yüksek olacağı kendisine beyan edilmesine rağmen halife Mehdi'nin hazinedeki tüm meblağın harcanmasını göze aldığı, istimlake girecek evlerin tespiti yapıldığı belirtilmiştir. Halifenin Irak'a döndüğü ve evlerin m² bedeli olarak 25 dinar hesaplanarak gerekli ödeneği gönderdiği bildirilmiştir.
[2088] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 80; Nehrevâlî, s. 137.
[2089] Mesʿûdî, **Tenbîh ve'l-İşrâf,** s. 317; İbn ʿAsâkir, **Târîḫu Dimeşḳ**, Cilt: 63, s.372; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** Cilt: 10, s. 157; Sincâri, Cilt 2, s. 114.
[2090] Sincâri, Cilt: 2, s. 114; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi** s. 96.
[2091] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 83; Esedî, vr. 22a.
[2092] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 82; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 96.

Şekil 31: Mescid-i Harâm'ın Genişletilmesi

Kaynak: Meraj N. Mirza, Gomaa M. Dawod, Ramaze A. Elzahrany, and Mohammad M. Mirza, Building a Historical GIS for the City of Makkah, Saudi Arabia, Regional Conference on Surveying and Development, Sharm El-Sheikh, Egypt, 3-6 October 2015.

Sütunların üstüne sıcağı önlemesi için Yemen sediri ve sâc kerestesinden iki farklı ağaç kullanılarak, çift katlı ahşap bir tavan yapıldığı, ikisi arasında yaklaşık 1,12 m bir boşluğun bulunduğu kaydedilmiştir. Tavana Mescid-i Harâm ile ilgili âyetler, hadisler, peygambere salât-u selâmlar ile Mehdî'ye dûa içeren sözlerin yaldızla süslenerek yazıldığı belirtilmiştir[2093].

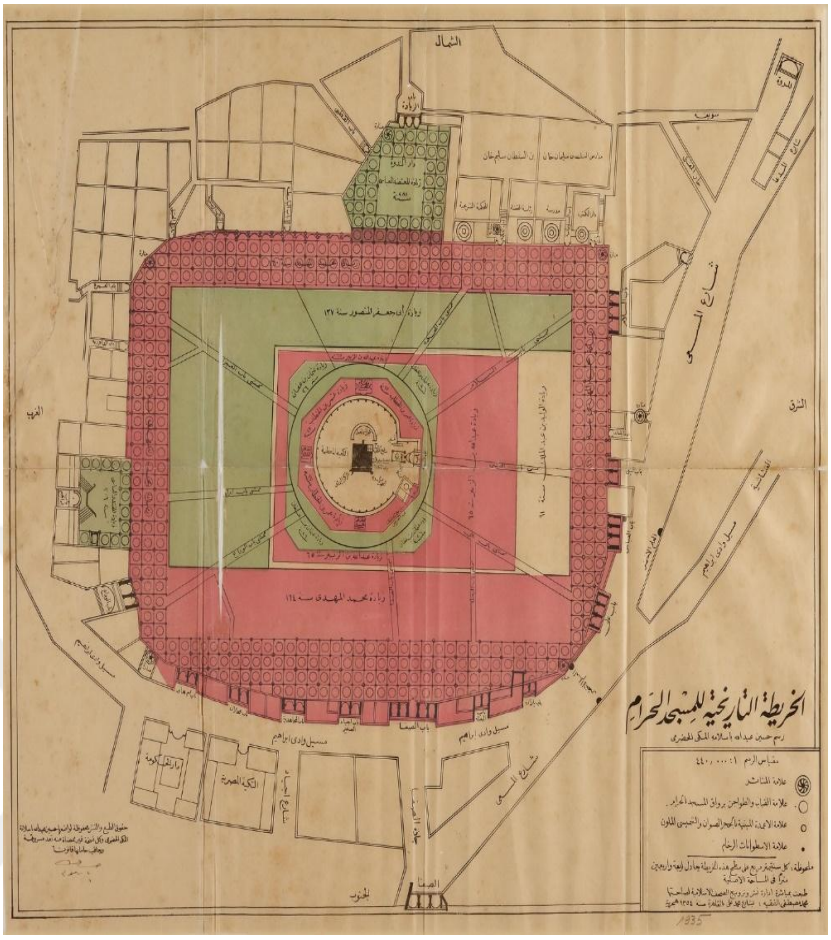
[2093] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 83, Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 96.

Mescid-i Harâm'da Mehdî döneminde dört minare bulunduğu; Bâbü's-Selâm, Bâb-ı Ali ve Bâbü'l-Vedâ'nın yanına olacak şekilde mescidin kuzeydoğu, güneydoğu ve güneybatı köşelerine birer minare ilâve edildiği kaydedilmektedir. Kapı sayısının da on dokuza çıkarıldığı belirtilmiştir[2094]. İbn Cübeyr (ö. 614/1217) Seyahatnamesi'nde *Hz.* Peygamberin Safâ'ya gidiş yolunu gösteren bir direğin üzerinde gördüğü yazıyı meâlen şöyle nakletmektedir: *"Allah'ın kulu mü'minlerin emiri Muhammed el-Mehdi 167/783-84 yılında Safâ kapısı girişinden Mescid-i Harâm'ın genişletilmesini emretti."* Ayrıca, İbn Cübeyr orayı ölçtüğünü belirtmiş ve bu yazının doğru olduğunu kaydetmiştir[2095]. Diğer direklerin üzerinde *Allah'ın kulu mü'minlerin emiri Muhammed el-Mehdî Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi ve İbrâhim vadisinin yatağının düzenlenmesini emretti"* yazısını gördüğünü zikretmektedir[2096]. Halife Mehdi'nin beldenin yukarısında *"re'sü'r-Redm"*[2097] bulunan bendin yükseltilmesini emrettiği kaydedilmiştir. Bu bent ile selin beldeye dolayısıyla Mescid-i Harâm'a girmesi engellenerek, suların Mesfele'ye akıtılması ve beldenin dışına çıkarılması amaçlanmıştır[2098].

Yukarıda zikrettiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Halife Mehdî döneminde gerek mescidin genişletilmesi gerek Makâm-ı İbrâhim'in korunması, ayrıca Zemzem Kuyusu'na kubbe yapılması, Kisve temini ve Mescid-i Harâm'ın her türlü tezyinâtı için hiçbir masraf ve emekten kaçınılmadığını görmekteyiz. Şekil 32'de pembe renkle işaretlenen alanın Halife Mehdî döneminde Mescid-i Harâm'a dahil edildiği görülmektedir.

[2094] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 79; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 175, Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm,** Cilt: 5, s. 84.
[2095] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 76.
[2096] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 77.
[2097] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 5, s. 63.
[2098] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 77.

Şekil 32: Mescid-i Harâm'ın Genişletilme Aşamaları

Kaynak: https://cdn.orientalartauctions.com/1ebc4537-a8c2-6d94-9f0c-0242ac1a0007/208718__w_2000.jpg, (19.08.2022)

Mehdî, sadece Mescid-i Harâm'a değil tüm Harameyn'e hizmet götürmüştür. Bu noktada "*Mehdi'ye Mekke'de biât edilmesi bu şehrin siyaseten ilk defa öne çıkmasını sağlamıştır*[2099]*"* sözleri dikkate değer bir değerlendirmedir. Çünkü Mehdî'nin halifeliği süresince Irak-Hicaz hac yollarının bakım ve güvenliğini sağlaması, hacıların yol ihtiyaçlarını gidermesi ile genelde Mekke'ye özelde Mescid-i Harâm'a yaptığı hizmetler halifeler içinde onu öne çıkarmıştır[2100].

Kaynaklarda Muhammed el-Mehdî'nin oğlu Halife Hâdî döneminde, babasının hizmetlerinden tamamlanamayanların bitirildiği kaydedilmiştir. Ayrıca, Halife Hâdi'nin hilafet sürecinde zındıklara karşı mücadele verildiğine yer verilmektedir. Bu mücadele örneklerinden bir tanesi konumuzla alâkalı olarak Kâbe'de tavaf yapan

[2099] Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 21.
[2100] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 8, s. 136.

Müslümanlarla alay eden kişiye ölüm cezası verilmesidir[2101]. Halife Hâdî'nin hilafeti uzun sürmediği, iktidarında devam edegelen siyasi gerginliklerden sonra öldürüldüğü[2102] ve yerine kardeşi Hârûn Reşîd'in geçtiği nakledilmektedir[2103].

3.4.3. Halife Hârûn er-Reşîd Dönemi (170-193/786-809)

Hârûn b. Muhammed er-Reşîd'in Abbasîlerin güçlü olduğu dönemde h. 170 yılında halife olduğu kaydedilmiştir[2104]. Kaynaklarda, Hârûn er-Reşîd'in hilafeti boyunca çok hac yaptığı ancak, Mescid-i Harâm'ın hizmetine yönelik çok bir şey yapmadığı bildirilmektedir[2105]. Uzun süren hilafetinde Mescid-i Harâm'da birçok olay yaşanmıştır. Onun h. 177 senesinde yürüyerek hac yaptığı rivayetler arasındadır. Onun döneminde, h. 184 yılında büyük bir sel yaşandığı, selin Mescid-i Harâm'a girdiği, insanları ve onların eşyalarını sürüklediği ayrıca vadinin yarıldığı kaydedilmiştir[2106]. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda Hârûn Reşîd'in Kâbe'yi kullanımıyla ilgili rivayetler de mevcuttur. Hârûn Reşîd'in 186/802 senesinde hacca gittiği, Terviye Günü'nden bir gün önce sabah üzeri minberde hac konuşması yaptığı, kendisi için açılan Kâbe'ye yalnız girdiği kaydedilmektedir. Rivayetlerde Mesrûr isimli birinin onu kapıda beklediği ve kapı kanatlarından birini açık tuttuğu, halifenin de içeride uzun süre kaldığı yer almaktadır. Akabinde veliaht oğlu Emîn Muhammed'i daha sonra diğer oğlu Me'mûn'u çağırarak Kâbe'nin içinde uzun müddet konuştuğu

---

[2101] Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt: 8, s. 190. Rivayette bildirildiğine göre Yezdân b. Bâzân tavaf eden Müslümanların halini harman yerinde dönen sığırlara benzetmesi nedeniyle ölüm cezasına çarptırılmıştır. Yezdân'ın asıldığı, cesedinin bir hacının üstüne düştüğü, üzerine düştüğü adam ve eşeğinin olduğu yerde öldüğü nakledilmektedir.

فكان ممن قتل منهم يزدان بْن باذان كاتب يقطين، وابنه علي بْن يقطين من أهل النهروان، ذكر عنه أنه حج فنظر إلى الناس في الطواف يهرولون، فقال: ما أشبههم إلا ببقر تدوس في البيدر.

[2102] Ḫatîb el-Bağdâdî, **Târîḫu Bağdâd,** Cilt: 19, s. 202.
[2103] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ**, s.447; İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 38; Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Yezîd, **Târîḫu'l-Ḫulefâʾ,** Yazma, el-Mektebetu'ẕ-Ẓâhiriyye, No: 3777/12 (219-222), 4 Vr, s. 24.
[2104] Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, **Târîḫ**, s. 447; Muḥammed b. Yezîd, **Târîḫu'l-Ḫulefâʾ**, s. 24; Mesʿûdî, **Murûcu'ẑ-Ẑeheb,** Cilt:3, s. 336.
[2105] İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ**, Cilt: 2, s. 222; Nehrevâlî, s. 148; Nahide, Bozkurt, "Hârûn er-Reşîd" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997. Cilt: 16, s. 260.

[2106] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 170; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 84; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 317.

anlatılmaktadır[2107]. Konuşmanın bitiminde çağırdığı şahitler huzurunda ahitnâme yazdırdığı ve yazıya kendi el yazısıyla devam ettiği bildirilmektedir. Bu yazım işleminin tamamlanmasından önce öğle vakti girdiği için halifenin Kâbe'den çıkarak cemaate öğle namazı kıldırdığı akabinde Kâbe'ye geri girdiği, ikindi vaktinde tekrar aşağı inip namaz kıldırdığı, Kâbe'yi tavaf ettikten sonra Daru'l-Acele adı verilen evine gittiği belirtilmiştir[2108]. Halifenin oğulları Emîn ve Me'mûn'un ahitleri Kâbe'de yenilenmiş[2109] ve iki ahdin Kâbe'de asıldığı bildirilmiştir[2110]. Diğer bir rivayette halifenin veliahtlığa ait ahdi Kâbe'nin tavanına asmak istediği ancak ahidnâme kağıdının yere düştüğü kaydedilmiştir[2111]. Halifenin ahidnâmeleri mühürlendikten sonra Kâbe'nin içine, kapının ön tarafına diğer Kâbe askılarının yanına asılması talimatı verdiği belirtilmektedir. Ayrıca bu ahitnamelerin değerli taşlarla süslü altın kutular içine de konduğu kaydedilmiştir. Halifenin haccını tamamlayıp kalabalık bir kafile eşliğinde Kufe'ye döndüğü nakledilmiştir[2112]. Bir başka rivayette Kâbe'ye üzerinde oğulları Muhammed ve Abdullah'ın biât ve akitleri bulunan iki kutu hediye ettiği, onu diğer askıların yanına astırdığı yer almaktadır[2113]. Mezkûr ahitnâmelerin Hârûn Reşîd'in halifeliği sürecince ve kendisinden sonraki Muhammed b. Hârûn Reşîd zamanında iki yıl kadar Kâbe'nin içinde asılı kaldığı zikredilmiştir[2114].

Kaynaklarda Hârûn Reşîd'in Mescid-i Harâm'a yaptığı hizmetleri bir tanesi müezzin mahfilidir. Hârûn Reşîd hilafetine kadar müezzinlerin güneş altında ve mescidin damında oturduğu, halifenin Mekke emîri Abdullah b. Muhammed b. Ömer'e müezzinler için bir mahfil tesis edilmesi talimatı verdiği, böylelikle onların görevlerini rahatlıkla mahfilde yerine getirdikleri belirtilmektedir[2115].

[2107] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 232; İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ**, Cilt: 2, 236-241; Sincârî, Cilt: 2, s. 128; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s.21.
[2108] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 233.
[2109] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 5, s. 344. Eserde bildirildiğine göre yazının kaleme alındığı yerde oğulları, fakihler, kadılar ve kumandanların hazır bulunduğu ve şahit tutuldukları, Hârûn Reşîd'in bu uygulaması ile fitne ve harp kıvılcımlarının temelinin atıldığı dile getirilerek orada bulunanlar tarafından endişeyle karşılandığı ve endişelerinde haklı oldukları kaydedilmiştir.
[2110] Ebû Zeyd ʿAbdurrahman b. Muḥammed b. Muḥammed b. Ḫaldûn, **Dîvânu'l-Mubtedeʾ ve'l-Ḫaber fî Târîḫî'l-ʿArab ve'l-Berber ve men ʿÂṣarahum min Ẑevî'ş-Şeʾni'l-Ekber** (nşr. Ḫalîl Şeḥâde), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1408/1988, s. 279; Nehrevâlî, s. 151.
[2111] İbn Keşîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt:10, s. 188. Yere düşmesinden dolayı yapılan işin de çok çabuk bozulacağı dile getirilmiş ve hakikaten de öyle olduğu vurgulanmıştır.
[2112] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 234.
[2113] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s.224.
[2114] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 241.
[2115] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt, 1, s. 207.

Hârûn Reşîd'in 189/804-805 senesinde umre yaptığı, bu senede Haceru'l-Esved'in çatlayan yerlerinden ayrıldığı için taş aralarının gümüşle doldurulmasını emrettiği bildirilmektedir[2116]. Söz konusu tamir İbn Muşma'il'in kölesi İbn Tahhân tarafından gerçekleştirilmiştir. Yukarıda, tezimizin Üçüncü Bölümü'nde *Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'yi İnşası (64/683)* başlığı altında İbn Zübeyr zamanında Haceru'l-Esved'in yangında, çatlayarak parçalar halinde kırıldığı, üç parçanın gümüşten çerçeve ile muhafazaya alındığını zikretmiştik. Ancak Ezraḳî'nin rivayetinden daha sonraları bu gümüş çerçevenin yerinden oynadığı ve Hârûn Reşîd'in talimâtıyla sağlamlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Harun Reşîd'in yenilenmesini sağladığı bir obje de Mescid-i Harâm'ın minberidir. Halifenin hacca gelirken getirdiği 9 basamaklı süslü bir minberi mescide hediye ettiği, daha önce Muaviye'nin Şam'dan getirttiği ve yıprandıkça tamir edilerek kullanılmaya devam eden minberi de Arafat'a koydurduğu nakledilmiştir[2117].

Abbasîler döneminde Harun Reşîd (h.170-193/m.786-809) veya babası Mehdî (158-169/775-785) ya da dedesi Mansûr (136-158/754-775) hilafetinde Kâbe'nin yıkılarak yeniden İbn Zübeyr mimarîsi üzerine inşa edilmesi gündeme geldiği bildirilmiştir[2118]. İmam Mâlik b. Enes'in Harun Reşîd'e söylediği ve onun da buna riâyet ettiği yüzyıllarca tesiri görülen şu sözlerle tarihe not düşülmüştür: "*Ey Mü'minlerin Emîri! Allah için, Kâbe'yi bu hali üzerine bırakın! Bu Beytullâh' ı "mel'abe'l-mülûk" (kralların oyuncağı) haline getirmeyin! İnsanların gönlünde Kâbe'ye olan hürmeti alıp götürmemesi için, kimse onu yıkıp yeniden yapmak istemez*"[2119]. Aynı hususta İmâm Şâfiî'ye atfedilen bir söz de şöyledir: "*İnsanların ona saygısını yitirmemeleri için, Kâbe'yi yıkıp yeniden inşa etmen hoşuma gitmez*"[2120]. Dikkate değer bu ibretli sözlere istinaden Kâbe'nin olduğu hâl üzere bırakıldığı kaydedilmiştir[2121]. İmam Mâlik b. Enes ve İmâm Şâfiî gibi toplum önderlerinin

---

[2116] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 347; Esedî, vr. 16a.

[2117] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 100; Nehrevâlî, s. 149; Sincârî, Cilt: 3, s. 309.

[2118] İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 2, s. 334; İbn Zahîre, s. 88; Esedî, vr. 17a; Ali Hüsnü Harputlu**, el-Kâbe ale'l-merri'l-usûr**,Dâru'l-Maârif, Kahire, . s. 108.

[2119]Havârizmî, **Îŝâratü't-Terğîb,** s. 222; İbn ʿAbdilberr, **et-Temhîd**, Cilt: 10, s. 50; Süheylî, er-**Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 173; Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân**, Cilt: 2, s. 125; İbn ʿAsâkir, **Târîḫu Dimeşḳ**, Cilt: 34, s. 366.

"وسأل هارون الرشيد مالك بن أنس عن هدمها وردها إلى بناء ابن الزّبير فقال مالك: أنشدتك الله يا أمير المؤمنين لا تجعل هذا البيت ملعبة للملوك لا يشاء أحد إلا نقضه وبناه فتذهب حرمتها من قلوب الناس

[2120] Havârizmî, s. 222; Bu hususta İmâm Şâfiî'ye atfedilen söz de şöyledir:

وقال الشافعى رضى الله عنه: لا أحب أن تهدم الكعبة وتبنى كيلا تذهب حرمتها

[2121] İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 2, s. 334; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm,** Cilt: 4, s. 497.

Kâbe'nin yıkım ve yapımındaki hassasiyetleri ve ikâzları *maslahatı celb ve mefsedeti defetme* esasına dayandığı kaydedilmektedir[2122]. Netice itibariyle, akl-ı selîm insanların Kâbe'nin yapım ve yıkımında benzer hassasiyet ve endişeleri taşımakta olduğunu söyleyebiliriz. Kanaatimizce İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) İbn Zübeyr'e (ö. 73/692): "*senden sonra da Kâbe yi yıkıp yapacak birilerinin olmasından korkuyorum"* diyerek dile getirdiği endişesinin benzerini İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820) dile getirmesi oldukça manidârdır.

Halife Harun Reşîd'in (193/809)'de vefatından sonra[2123] Muhammed el-Emin b. Harun hilafete geçmiştir[2124]. Emin b. Harun'dan sonra hilafetin iktidar mücadeleleri nedeniyle sık aralıklarla el değiştirdiği görülmektedir. Bu nedenle bu tarihten sonraki her halife zamanında Kâbe tarihine kaydedilmiş bir hadise ya da hizmetin olmadığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla tezimizin bundan sonraki aşamasında sadece Kâbe ve Mescid-i Harâm ile ilgili hizmeti olan halifeleri ve cereyan eden hadiselere yer vereceğiz.

3.4.4. Halife Muhammed el-Emin b. Harûn (193-198/809-813), el-Me'mûn b. Harûn (198-218/813-833), Muhammed el-Mu'tasım Billah b. Harûn (227-232/833-842) Dönemleri

Harun Reşîd'in oğulları Emîn ve Me'mûn ile hacca geldiği zaman onları birinci ve ikinci veliaht olarak ilan ettiğini tezimizin *Halife Hârûn er-Reşîd Döneminde (170-193/786-809) Kâbe'ye Yapılan Hizmetler* bölümünde zikretmiştik. Harun Reşîd'in oğullarıyla Kâbe'nin içinde önce Muhammed Emin, sonra Muhammed Me'mûn ile tek tek görüştüğünü ve ileride aralarında çıkacak muhtemel ihtilafı önlemek için ilgili

[2122] Fâsi, Cilt: 1, s. 136; İbn Zahîre, s. 88; Esedî, vr. 17a. Kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre, Kâbe'nin İbn Zübeyr ve Haccâc zamanında inşası birbirine çok yakın zamanda gerçekleştirilmiştir. Tarafların nezdinde Kâbe inşasında İbn Zübeyr hadîs ile amel ederek maslahatı sağladığı, Emevîlerin ise toplumda birliği sağlamak, fitneyi önlemek için Kâbe'yi Resûlullah zamanındaki tarzına dönüştürdüğü dile getirilebilir. Emevîlerin bakış açısıyla, Abdullah b. Zübeyr hata işlemiş, Kâbe'nin mimarisini ifsat etmiştir. Ancak Mâlik b. Enes ve İmâm Şâfiî'nin gelen her idarecinin Kâbe'yi yıkıp yapmasının kutsal mâbedin onurunun insanların nezdinde düşmesine sebebiyet vereceği endişesiyle *maslahatı celb ve mefsedeti defetme* kaidesini hatırlatmışlardır. *Maslahatı celb ve mefsedeti defetme* ifadesi fıkıh literatüründe ruhî veya bedenî, ferdî veya içtimaî olsun, dünyevî ve uhrevî faydaların sağlanmasını ve zararların giderilmesini belirten bir terkip olarak kullanılmaktadır. Bkz. İbrâhim Kâfi Dönmez, "Maslahat", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Ankara, 2003. Cilt: 28, s. 79.

[2123] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ**, s. 460; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 14, s. 26.

[2124] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ**, s. 460; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 14, s. 50.

hükümleri içeren ahitnameleri Kâbe'ye astırdığını belirtmiştik[2125]. Kaynaklarda, Harun Reşîd'in vefatından sonra 193/813 senesinde hilafete geçen Muḥammed Emin ile iktidar mücadelesi başladığı kaydedilmektedir[2126]. Rivayetlere göre Halife Emîn, babası Harun Reşîd'in yazıp Kâbe'ye koydurduğu yazıyı yırtmış ve oğlu Musa için minberlerden dua ettirmiş, aynı zamanda kardeşi Me'mûn'u kötülemiştir[2127]. Bu nedenle, sonraki aşamada Emin'in Me'mûn tarafından azledildiği kaydedilmektedir[2128]. Bu arada Me'mûn'a biât edildiği[2129], biât in Mescid-i Harâm minberinden ilan edildiği anlatılmaktadır[2130]. Emin ile kardeşi Me'mûn arasında ortaya çıkan ayrılık ve ihtilaf neticesinde azli ve öldürülmesi ile devlet içerisinde Araplar ile Arap olmayan (mevâlî) arasında büyük bir iktidar mücadelesinin başladığı nakledilmektedir[2131]. Dolayısıyla Harun Reşîd'in vasiyetinin ve Kâbe'ye astırdığı metnin hiçbir hükmünün kalmadığı belirtilmektedir[2132]. Bununla birlikte Harun Reşîd ile başlayan veliaht ilanlarının Harameyn'de özellikle de Mekke'de ilan edilmesi geleneği başladığını görmekteyiz. Yeni veliaht olan kimse için ilk hutbe, Kâbe'de özellikle Zemzem Kuyusu ile Makâm-ı İbrâhim arasında okunmaktadır[2133].

Yaklaşık üç yıllık hilafeti süresince kardeşiyle olan iktidar mücadelesi sebebiyle içte ve dışta çok hizmeti olmayan veya buna imkân bulamayan Emin'in Kâbe kapısı haricinde Kâbe'ye yaptığı pek fazla hizmetin olmadığı anlaşılmaktadır[2134]. Emevî döneminden I. Velid zamanında altın levhayla kaplatılan

---

[2125] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 232. Sincârî, Cilt: 2, s. 128; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi,** s.21. Kaynaklarda Kâbe'ye asılan metinlerin sadece kültürel alanda değil eskiden olduğu gibi İslâm dünyasının kamuoyunun belirlenmesinde de etkinliğini sürdürdüğünü ve Kâbe'ye asılan mezkûr ahitnamelerin Mekke'yi öne çıkarma çabası olduğu kaydedilmiştir.

[2126] Nehrevâlî, s. 153; Hakkı Dursun Yıldız, Abbâsîler, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988. Cilt: 1, ss. 34-35. Kaynaklarda Hârûnürreşîd'in ölümünden sonra, oğulları Emîn ve Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesinin aynı zamanda Arap ve İranlı iki unsurun iktidar mücadelesi olduğu, anne ve baba tarafından Abbâsî ailesine mensup olan Emîn'i Arapların, annesi İranlı bir câriye olan Me'mûn'u da İranlıların desteklediği zikredilmektedir. Ayrıca, Me'mûn'un galip gelmesi neticesinde Arapları devlet idaresinden tamamen uzaklaştırdığı kaydedilmiştir. Halife Me'mûn'un ölümünden sonra kardeşi Mu'tasım, Türklerin desteği sayesinde hilâfet makâmına geçerek onun da ağabeyi gibi çeşitli Türk ülkelerinden birlikler getirdiği belirtilmektedir. Mu'tasım, kısa zamanda büyük kısmını Türkler'den oluşan ordu ve m. 836'senesinde Sâmerrâ şehrini kurarak Türk birlikleriyle beraber hilâfet merkezini oraya nakletmiştir.

[2127] İbn Kesîr**, el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 14, s. 57; Nehrevâlî, s. 154.

[2128] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ**, s. 467; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 14, s. 107.

[2129] Sincârî, Cilt: 2, s. 141.

[2130] Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi,** s. 21.

[2131] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 14, s. 105.

[2132] Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi,** s. 21.

[2133] Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi,** s. 23.

[2134] Âdem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017, Cilt: 4, s. 175.

Kâbe kapısının Emin zamanında 194 (809-810) veya 195 (810-811) yılında Mekke valisi Salim b. Cerrah tarafından yaptırıldığı ve bu iş için 18.000 dinar ödenek verildiği kaydedilmiştir. İç direklerin kaplamaları değiştirilip artan para da kapı çivi ve halkalarının altınla kaplanmasında kullanılmıştır[2135].

Emin ile Me'mûn arasında yaşanan iktidar mücadelesinde Ali taraftarlarının yeniden ortaya çıktığı, 199 senesinde Me'mûn (ö. 218/833) hilafetinde, Ali taraftarlarının Kufe'de liderleri Ebû Abdullah İbn Tabâtabâ öncülüğünde siyasi kalkışma yaptıkları kaydedilmiştir[2136]. Bu kalkışmaya Mekke ve Medine halkının destek verdiği[2137], Ali evladından İbnü'l-Eftas lakabıyla meşhur Hüseyin b. Hasan'ın 199-200/815-816 tarihinde Mekke'de ayaklandığı nakledilmiştir[2138]. Rivayetlerde yer alan bilgiye göre Hüseyin b. Hasan'ın Makâm-ı İbrâhim'in arkasında bir hasırın üzerine oturmuş ve Kâbe'nin örtüsünün çıkarılmasını emretmiştir[2139]. İsyancıların Kâbe'yi Abbasîlerin örtülerinden temizleyeceğiz diyerek taş halinde bırakana dek örtüleri tamamen çıkardıkları[2140], bir diğer nakle göre sadece beyaz kubâtî örtüyü bıraktıkları bildirilmektedir[2141]. Akabinde Kâbe'nin üzerine Ebu's-Seraya'nın adı ve ikinci lakabı *"el-Asfar"* (الأصفر بن الأصفر أبو السرايا داعية آل محمد) [2142] yazılı iki adet sarı örtü örttükleri belirtilmektedir[2143]. Diğer bir nakilde ise Hüseyin b. Hasan'ın Kâbe örtüsünü çıkarınca ince ipekten biri beyaz diğeri de sarı olan üzerinde besmele, salvele ve ehlî beyte övgü yer alan yazının bulunduğu iki örtü örttüğünden

---

[2135] Ezrakî, Aḫbâru Mekke, Cilt:1, s. 212; İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ**, Cilt: 2, s. 248; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke,** s. 111; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s. 507; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi,** s.89.

[2136] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ**, s. 356; Mesʿûdî, **Murûcu'ẑ-Ẑeheb**, Cilt: 3, s. 438; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-Târîḫ** , Cilt: 5, s. 467. Kaynaklarda, Ebû Abdullah İbn Tabâtabâ lakablı kişi, nesebi Ebû Talib'e kadar dayanan Ebu Abdullah Muhammed b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. Hasan b.Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'dir. 10 Cemaziyülahır 199 (27 Ocak 815)'da Kufe' de ortaya çıktığı ve halkı Hz. Muhammed (s.a.v)'in soyundan gelen er-Rıza'ya, bey'ate, ve Kur'an ve Sünnet ile amel etmeğe davet ettiği belirtilmektedir.

[2137] Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 37.

[2138] Ḫalîfe b. Ḫayyât, **Târîḫ**, s. 469; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s.37.

[2139] İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ**, Cilt: 2, s. 265.

[2140] Ezrakî'nin dedesinin bu durumu gözüyle gördüğü nakledilmiştir. Kâbe'nin çıplak halinde İbn Zübeyr'in yaptığı ve Haccâc'ın kapattığı kapının taşların belli olduğu, Hatîm'de yapılan değişikliğin tespit edilebildiği aktarılmıştır. Bkz. Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 263.

[2141] Mesʿûdî, **Murûcu'ẑ-Ẑeheb**, Cilt: 3, s. 440.

[2142] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 8, s. 536; İbnu'l-Cevzî, **Muntaẓam;** Cilt: 10, s. 82; Sıbṭ İbnul-Cevzî**, Mirʾâtu'z-Zamân,** Cilt:8, s. 329.

[2143] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 8, s. 536; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-Târîḫ**, Cilt: 5, s. 472; İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 14, s. 113.

bahsedilmektedir[2144]. Görüldüğü üzere ikinci lakabı *"el-Asfar"* olan Ebu's-Seraya'nın lakabından da anlaşılacağı üzere onun sembol rengi sarıdır[2145]. Hüseyin b. Hasan'ın Abbasoğullarına ait örtüyü çıkarıp Ebû Seraya'nın Kufe'den gönderdiği sarı ipek örtüyü örtmesi kendi hakimiyetini sağlama ve ilân etme şeklinde değerlendirilebilir. Zira daha sonra yaptıkları eylemler de hakimiyetlerini ilan eden güç gösterisi şeklinde devam etmektedir. Nitekim rivayetlerde Hüseyin b. Hasan ve arkadaşlarının Abbasilere ait olduğunu tespit ettiği hazineye ait malları ganimet sayarak ele geçirdikleri, sütunların üzerine nakşedilmiş altınları almaya çalıştıkları ve itibarsız bir duruma düştükleri anlatılmaktadır[2146]. Ayrıca, Hüseyin b. Hasan ve taraftarlarının Kâbe örtüsü ve hazineden ele geçirdiklerini aralarında paylaştıkları, Kâbe'ye faydası ve zararı olmayan bir hazinenin kendilerine daha faydalı olacağı, o malı kullanmaya layık olduklarını, savaşlarında o maldan yararlanacaklarını söylediği kaydedilmektedir[2147]. Bazı kaynaklarda[2148] Ebû Seraya'nın Kufe'de kendi ismiyle dirhem ve dinar bastırdığı, paraların üzerinde ismini kullandığı ve çok geçmeden öldürüldüğü bildirilmektedir.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere hakimiyetinin ilânı veya göstergesi sayılan Kâbe örtüsü, Halife Me'mûn döneminde de çok önemsenmiştir. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, Halife Me'mûn'un senede üç kere Kâbe örtüsü gönderdiği, bu örtülerden kırmızı ipek (dibâc) örtünün Terviye Günü'nde, Mısır'da dokunan ince kubatî kumaşının recep ayının başında, üçüncü örtünün ise halife Me'mûn'un yeni bir uygulaması olarak Ramazan Bayramı'na has 27 Ramazan'da örtüldüğü anlatılmaktadır. Muharrem ayında asılan kırmızı ipekten kisvenin izarının yani alt parçasının tavaf sırasında çok dokunulduğu için devamlı yıpranıp yırtıldığı ve yamalanmak zorunda kalındığı, 9 ay sonra ramazanda beyaz ketenden yeni bir örtüyle kaplandığı belirtilmektedir. Bu durum Halife Me'mûn'a bildirilince onun her yıl gönderilen kisvelerin sayısını üçe çıkardığı zikredilmiştir. Kâbe'yi örtmek için

---

[2144] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 263; İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ**, Cilt: 2, s. 265; Sincârî, Cilt: 2, s. 143; Dakn, s. 34. Kaynaklarda, örtünün üzerinde: *"Bismillahirrahmanirrahim ve sallallâhü ala Muhammedin ve ala ehli beytihi et-tayyibine'l-ahyâr*" yazıldığı kaydedilmiştir.

[2145] Ṭaberî**,** **Târîḫ**, Cilt: 8, s. 530; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ,** Cilt: 5, s. 466; İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 14, s. 110, 114.

[2146] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 8, s. 537; İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 14, s. 113.

[2147] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 247; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 8, s. 536; İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ**, Cilt: 2, s. 265.

[2148] Ṭaberî**,** **Târîḫ**, Cilt: 8, s. 530; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ,** Cilt: 5, s. 466; İbn Keŝîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 14, s. 110, 114.

zilhiccenin sekizinde kırmızı ipekten bir örtü, recebin birinde beyaz Mısır keteninden bir örtü ve ramazanın yirmi yedisinde asılan beyaz ipekten bir örtü kullanılmaya başladığı belirtilmiştir[2149].

Kaynaklarda, Me'mûn Dönemi'nde, devletin resmî elbiselerinde kullanılan rengin siyah ve yeşil olduğu bildirilmektedir. Halife Me'mûn, siyasî gerekçelerle bir süre Abbasîlerin sembolü siyah renk yerine Alioğlularının sembolü yeşil rengini kullandığı ancak bu rengin toplum nazarında kabul görmemesi üzerine tekrar siyaha döndüğü kaydedilmektedir[2150]. Sembol değerinin bayrak gibi olduğunu kaydettiğimiz Kâbe Kisve'sinde yeşil ve siyah rengin değil kırmızı ve beyaz renklerin kullanıldığını görmekteyiz. Devlet açısından tarafından sembolik değeri olan söz konusu renklerin Halife Me'mûn tarafından Kisve'ye yansıtılmadığını söyleyebiliriz.

Me'mûn döneminde, Kâbe'ye duyulan ilginin tezahürüne işaret eden başka rivayetler de söz konusudur. Örneğin, Halife Me'mûn'un hac mevsiminde Kâbe'ye hediye olarak yakuttan bir mücevherin gönderdiği ve bu mücevherin altın bir zincirle Kâbe'ye asıldığı kaydedilmiştir[2151]. Me'mûn zamanında, Horasan'ın Merv şehrinde ikamet ederken Müslüman olan Tibet hükümdarlarından birinin de h. 201 yılında değer verdiği mücevherle kaplı kıymetli bir putunu ayrıca altın gümüş ve süslü örtülerle kaplı bir tahtını Kâbe'ye hibe ettiği bildirilmiştir[2152]. Bu hediyenin Belhli kumandanlardan Nusayr b. İbrâhim el-A'cemi tarafından Mekke'ye götürüldüğü hükümdarın da insanlarla birlikte hac yaptığı kaydedilmiştir. Hacılar Mina'dan ayrıldıklarında Nusayr b. İbrâhim'in beraberinde götürdüğü tahtı ve içindeki kıymetli atlas örtüler ile putu sergilemiştir. Hediyeler, o senenin Hac Emîri İshak b. Musa b. İsa tarafından Safâ ile Merve arasındaki Ömer b. el-Hattab Meydanı'na yerleştirdiği ayrıca söz konusu taht ve üzerinde bulunan mücevherlerin üç gün orada kaldığı nakledilmiştir[2153]. Nusayr b.

[2149]Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 256; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:1, s. 65; Sincâri, Cilt: 2, s. 156; Kürdî, **Târîḫu'l-Ḳavîm**, Cilt: 4. s. 55; Bâ Sâlame, s. 253; Mortel , s. 34.

[2150] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 8, s. 554; Ebû ʿAlî Aḥmed b. Muḥammed b. Yaʿḳûb Miskeveyh, **Tecâribu'l-Umem ve't-Teʿâḳıbu'l-Himem** (nşr. Ebû'l-Ḳâsım İmâmî), I-VII, Surûş, Ṭahrân 2000; Ebû Muḥammed ʿAlî b. Aḥmed el-Endelusî, **Cemheretu Ensâbi'l-ʿArab** (nşr. لجنة من العلماء), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1403/1983. Ḫaṭîb el-Bağdâdî, **Târîḫu Bağdâd**, Cilt: 19, s. 140; Nahide Bozkurt, "Me'mûn" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2004, Cilt: 29; s. 102.

[2151] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 225.

[2152] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 225; İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ**, Cilt: 2, s. 272; Esedî, vr. 20a. Kaynaklar, Me'mun'un çok kıymetli sayılan hediyeyi Vasıt'ta bulunan Hasan b. Sehl'e ve Kâbe'ye götürülmesini emrettiğini kaydetmektedir. Bu talimatı alan Hasan b. Sehl hediyeyi 201 yılında Nusayr b. İbrâhim el-A'cemi adlı Belhli kumandanlardan birisi kanalıyla Mekke'ye göndermiştir.

[2153]Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 226. Rivayete göre tahtın üzerindeki gümüş levhada: *"Bismillahirrahmanirrahim. Bu, Tibet hükümdarlarından filancanın tahtıdır. Kendisi İslâm'ı kabul*

İbrâhim üç gün sonra tahtı ve üzerinde bulunan kıymetli eşyayı Kâbe'nin hâcibine teslim ettiği, mezkûr eşyanın Şeybe b. Osman'ın evinde bulunan Kâbe'nin hazinesine koydukları belirtilmektedir[2154]. Yukarıda anlatılan bu işlerin Me'mûn'un emriyle yapıldığı bildirilmiştir[2155].

Halife Me'mûn'un zamanında kayda değer bir olay da h. 202 yılında meydana gelen bir seldir. İbn Hanzala[2156] adıyla bilinen bu selin çok şiddetli olduğu, çok sayıda can ve mal kaybına sebep olduğu, akabinde salgın ve ölümcül hastalığın ortaya çıktığı anlatılmaktadır[2157]. h. 202 yılında meydana gelen selin Mescid-i Harâm'a girdiği, Kâbe'yi bastığı, Haceru'l-Esved'e 1 zirâ (0,5 metre) kadar suların yükseldiği bildirilmiştir. Selin Makâm-ı İbrâhim'i sürükleyip götürmemesi için bulunduğu yerden kaldırıldığı kaydedilmiştir.

Kaynaklarda, Halife Me'mûn'un döneminde *İbn Hanzala Seli*'nden sonra h. 208 yılında ikinci bir selin yaşandığı bildirilmiştir[2158]. Bu selin insanların gaflet anında vuku bulduğu ve Kâbe'yi sularla doldurduğu belirtilmektedir. Bir önceki sel de yapıldığı gibi Makâm-ı İbrâhim'in kaldırıldığı anlatılmaktadır. Bu yılda Horasan'dan gelen hacı kafilesinin bulunduğu, selden çamurla dolan mescidin onların da katkılarıyla temizlenmeye çalışıldığı kaydedilmiştir. Meydana gelen bu tabi afetin halife Me'mûn'a bildirildiği, halifenin de yüksek miktarda maddi destek gönderdiği zikredilmiştir. İlgili dönemin Mekke valisi Abdullah b. Hasan b. Ubeydullah b. Abbas b. Ali b. Ebi Talib'in Halife Me'mun'a yazdığı mektuptan selin şiddeti anlaşılmaktadır:

> *Ey Müminlerin Emiri! Allah'ın hareminin ehli, beytinin komşusu, beldesinin mimarı! Belde halkı senin iyiliğin sayesinde sel sularının evlerini yıkmasından, erkek ve kadınların ölümünden kurtuldular. Sel kökleri kopardı, ağırlıkları sürükledi götürdü. Ne yiyecek ne içecek ne hayvan türünden hiçbir mal bırakmadı; ana, baba, evlat ve dedeler ağlayarak gıda isterler. Ey Müminlerin*

---

ettiğinden, bu tahtı ve üzerindeki kıymetli eşyayı Kâbe'ye hediye etmiştir. Onu, İslâm'a hidayet eden Allah'a hamd ediniz." yazdığı nakledilmiştir. Ayrıca Nusayr b. İbrâhim'in kız kardeşinin oğlu Muhammed b. Sa'id'in tahtın üzerinde oturduğu, sabah-akşam sürekli bu yazıyı yüksek sesle halka okuduğu veTibet hükümdarını İslâm'a hidayet eden Allah'a hamdettiği belirtilmektedir.

[2154] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 226; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 472.

[2155] Sincâri, Cilt: 2, s. 149.

[2156] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 34. Vali Hamdun b. Ali b. İsa b. Mahan'ın yerine gelen Yezid b. Muḥammed b. Hanzala el-Mahzumi'nin adından dolayı bu sele *"İbn Hanzala Seli*" adı verildiği nakledilmiştir.

[2157] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 34; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 84; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 317; İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ**, Cilt: 2, s.279.

[2158] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 170; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 84; Kürdî, Târîḫu'l-ḳavîm, , Cilt: 2, s. 244.

Emiri! Ey Müminlerin Emiri, onlara olan ihsanınla, onlara karşı lütfunla onları mükâfatlandır, Allah'ın seni onlar için mükâfatlandırdığını göreceksin[2159].

Kaynaklarda, Me'mun'un kendisine gönderilen bu mektupla iletilen şikâyetin tarafına ulaştığına dâir cevap yazdığı ve çok miktarda maddi yardım gönderdiği bildirilmiştir. Rivayetlerde Mescid-i Harâm'ın tamir edildiği ancak vadinin düzlenmesi işleminin h. 237 yılına kadar (Ca'fer El-Mütevekkil Dönemi) bitirilemediği nakledilmektedir[2160].

Halife Me'mun'dan sonra hilafete gelen Muhammed el-Mu'tasım Billah b. Harun'un Mescid-i Harâm'a yaptığı bazı hizmetlere aşağıda yer verilmiştir. Mu'tasım Billah'ın (ö. 227/842) hilafeti süresinde (218-227/833-842) yaptığı hizmetlerden birisi hac mekânlarının aydınlatması ile ilgili olanıdır. Bu dönemde Kâbe'nin etrafında çevre düzenlemesi de yapıldığı görülmektedir.

H. 219'dan itibaren hac mevsiminde gece vakitlerinde Safâ, Merve ve Me'zeman mıntıkasında ilk defa neft yağı kullanılarak yollarda aydınlatma yapıldığı kaydedilmiştir[2161]. Ayrıca, Mu'tasım Billâh'dan önce Zemzem Kuyusu'nu çevreleyen bir odanın bulunduğu zikredilmektedir. Burasının Mes'a'dan (say alanı) 12 zirâ 19 parmak (6,38 metre), Makâm-ı İbrâhim'den 10 zirâ 12 parmak (5, 24 metre), Kâbe cephesinden 9 zirâ 10 parmak (4,7 metre), vadi tarafından 13 zirâ 3 parmak (7,56 metre) uzakta olduğu ölçülmüştür. Zemzem odasının Haceru'l-Esved cephesinde, Ömer b. Ferec tarafından kaldırılana kadar sâc ağacından bir direğin üstünde gece tavaf edenler için Zemzem kandili adı verilen bir kandil yakıldığı bildirilmiştir[2162]. Mu'tasım Billâh zamanında h. 220 yılında Zemzem Kuyusu'nun üzerine tavan yaptırılmıştır. Orada o zamana kadar küçük bir kubbe bulunduğu, Ömer b. Ferec tarafından sâc ağacından süslü bir tavan yapıldığı, tavanına kandiller asıldığı ve bu kandillerin hac döneminde yakıldığı, Zemzem Kuyusu'nun etrafının da füseyfusa ile döşendiği nakledilmiştir[2163]. Mekke tarihi kaynaklarında Ömer b. Ferec tarafından

---

[2159] Câḥız, **el-Meḥâsin**, s.13; Sincârî, Cilt: 2, s. 152.
[2160] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 171; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s. 317; Sincârî, Cilt: 2, s. 152. Kaynaklarda, Halife Ca'fer el-Mütevekkil'in annesinin kazım işleri için 12 bin dinar verdiği nakledilmiştir.
[2161] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 287; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 284; Kürdî, **Tarihü'l-kavim,** Cilt: 5. s. 18.
[2162] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:2, s. 100; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 72; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke,** s. 148; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, , Cilt: 1, s. 56.
[2163] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 61; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 72; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke,** s. 148.

tasarlanan Zemzem odasının alt tarafı taş ile Rûmî sitil ve üst tarafının kiremitle yapılıp mermerle döşendiği bildirilmektedir. Yapının üzerine demir pencere ve kapılar konarak kilise tarzı bir görünüm kazandığı, üç küçük kubbe konulduğu ve mozaikle kaplandığı kaydedilmektedir. Sâc ağacından bir havuzun yanı sıra, hac döneminde hacılara ikram edilecek nebiz içeceğinin konulacağı deri havuz yapılmıştır[2164].

Ezraḳî, Mu'tasım Billâh'ın Sâmerrâ'dan 10 kadar sarı direk gönderdiğini, bu direklerin daha önce Bâbek el-Hürremî köşkünde[2165] bulunduğunu ve üzerinde kandil yakıldığını nakletmektedir. Ayrıca, köşkün yıktırılmasından sonra direklerden 4 adedi Dâru'l-Hilâfe'ye 10 kadarı da Kâbe'ye gönderilmiştir[2166].

3.4.5. Ebû Ca'fer el-Vâsiḳ-Billâh (227-232/842-847), Ebü'l-Fazl el-Mütevekkil-Alellāh (232-247/ 847-861) Dönemleri

Mu'tasım-Billâh'tan sonra oğlu Ebû Ca'fer el-Vâsiḳ-Billâh (ö. 232/847) kısa bir dönem (842-847) halifelik yapmıştır. Kaynaklarda az da olsa Mescid-i Harâm'a hizmeti bulunduğu görülmektedir.

Hacca gittiği zaman biri Mekke, diğeri Mina üçüncüsü Arafat'a olmak üzere kendisi tarafından yaptırılan üç adet minber koydurduğu kaydedilmiştir[2167]. Zemzem Kuyusu'nun yakınındaki kandil direklerini değiştirip yerine pirinçten mamûl kandil direği diktirmiştir[2168]. Metâf alanının etrafına tavaf edenleri aydınlatması için direkler diktirerek sekiz adet kandil koydurduğu nakledilmektedir[2169].

[2164] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 106; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 73.

[2165] Metinde adı zikredilen Bâbek, halife Me'mûn ve Mu'tasım zamanında Azerbaycan'da faaliyet gösteren, dinî ve siyasî mahiyetteki Hürremiyye hareketinin lideridir. Halife Mu'tasım zamanında, yıllardır güçlenerek tehlikeli olmaya başlayan bu harekete son verilmiştir. Bâbek isyanı bastırılarak, zafere ulaşılınca onun köşkü yıktırılmıştır. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, Cilt: 4, s. 376.

[2166] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 288; Kürdî, **Târîḫu'l-Ḳavîm**, Cilt: 4, s. 249. Ezrakî'nin rivayetine göre Sâmerrâ'dan Mu'tasım Billah tarafından direklerin gönderilme tarihi h. 230'dur. Ancak h. 230'dan daha evvel gönderilmesi söz konusu olmalıdır. Çünkü kaynaklarda halifenin ölüm tarihi 227/842'dir. Sâmerrâ; Halife Mu'tasım-Billâh tarafından 221 (836)'de başşehir olarak kurulmuştur. 223 (838) tarihinde Bâbek'in yenilgiye uğratıldığı dikkate alınırsa, direklerin 230 yılında değil 223 ile 227 arasında bir yılda gönderildiği düşünülebilir. Detaylı bilgi için: Mustafa Demirci, Sâmerrâ, **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 2009**;** Yıldız, Cilt: 4, s. 376.

[2167] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 100; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 46; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 322; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 160.

[2168] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 101; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 72.

[2169] Sincârî, Cilt: 2, s. 158; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 124.

Ebû Ca‘fer el-Vâsiḳ-Billâh’ın (ö. 232/847) vefatıyla kardeşi Ebü’l-Fazl el-Mütevekkil-Alellāh (ö. 247/861) halifeliğe geçmiştir. Onun h. 234 yılında hac yaptığı bildirilmiştir[2170]. Kâbe’ye inci, yakut ve zebercet taşları ile süslenmiş gerdanlık gönderdiği bu gerdanlığın her sene hac zamanında Kâbe’nin önüne asıldığı nakledilmiştir[2171]. Halife Mütevekkil h. 236 yılında Makâm-ı İbrâhim’in üzerindeki Mehdî’nin yaptırdığı altın muhafazayı kaldırmadan üzerine yine altından ikinci bir muhafaza yaptırmıştır[2172]. Mütevekkil-Alellāh zamanına kadar üzerinde herhangi kaplama bir olmayan kapıya h. 237 yılında gümüş kaplama ve gümüş kilit yapılmıştır[2173]. Kaynaklarda Hâciblerin halifeye Kâbe’nin taban döşemelerinin tahrip olduğunu ve duvarlarda Kâbe örtülerinden kaynaklanan çökme olmadığını bununla birlikte Kâbe’nin içinin iki köşesinin gümüş, iki köşesinin altınla kaplanmış olduğu, hepsinin altınla kaplanmasının daha güzel ve zarif olacağını mektupla bildirdiği yer almaktadır [2174]. Ayrıca, Makâm-ı İbrâhim’in üzerinde durduğu kalay levhalı ünitenin yerine gümüş kaplı ünitenin daha dayanıklı ve güzel olacağı da belirtilmiştir. Halife, Kâbe’nin bu durumunu haber alınca İshak b. Seleme’yi görevlendirmiştir[2175]. Kaynaklarda İshak b. Seleme es-Sâiğ isimli ustanın tecrübeli ve marifetli yaşlı bir usta olduğu kaydedilmiştir. İshak b. Seleme, tamirat için, altın, gümüş ve mermer malzemeler ile bu malzemeleri kullanacak boyacı, mermerci ve diğer meslek gruplarından oluşan bir usta ekibini de beraberinde Mekke’ye götürmüştür. Mekke valisine ihtiyaçlarını karşılaması ve muhalefette bulunmaması için halife mühürlü bir fermanı takdim etmiştir. Rivayetlerde bu işleri yapması için görevlendirilen İshak b. Seleme ustanın h. 241 senesinde Irak’tan otuz kadar işçi ve 18.000 altın ile Mekke’ye gittiği kaydedilmiştir[2176]. Kendisinin Kâbe’ye Mekke valisi, posta sorumlusu ve Mekke ileri gelenleriyle birlikte ekibiyle girdiği, duvarların sağlamlığını kontrol ettikten sonra tekbir getirdikleri ve secdeye kapandıkları anlatılmaktadır. Daha sonra İshak b. Seleme’nin Kâbe’nin kapısı önünde durarak insanlara hitap ettiği ve şöyle dediği nakledilmektedir: *“Ey insanlar! Allah’a hamd ediniz. Kâbe’nin duvarları ve*

[2170] Sincârî, Cilt: 2, s. 159.
[2171] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 224, Esedî, vr. 20a.
[2172] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 36; Sincârî, Cilt: 2, s.161.
[2173] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 294.
[2174] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 300; İbn Fehd, **İtḥâfü’l-Verâ**, Cilt: 2, s.305.
[2175] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 301.
[2176] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 474.

kendisi oldukça sağlamdır, halifeye bildirildiği gibi bir zayıf olmayıp oldukça sağlamdır!"[2177]. Ayrıca Kâbe'nin içindeki levhaları altın levhalarla, Kâbe'nin damına çıkan Tevbe kapısı etrafını da gümüş levha ile kapladıkları belirtilmiştir[2178]. Aynı sene Kâbe'nin uzun zaman içerisinde sâc ağacından mâmul çürüyen ve ufalanan eşiğinin yine sâc ağacıyla yenilenerek gümüş ile kaplandığı kaydedilmiştir[2179].

İshak b. Seleme ustanın diğer bir katkısı Mina'dan inen selin Mescid-i Harâm'a girmesine mâni olmak için bent yaptırmasıdır. Nakillerde taş, alçı ve kül karışımından mürekkep bir harç ile sağlam ve yüksek bir bent yaptırarak, sel sularının bente vurup dağılmasını sağladığı belirtilmiştir[2180].

Ezraḳî'nin[2181] kaydettiğine göre h. 241 senesinde Kâbe'ye yapılan hizmetlerden biri de eskiyen Hatîm mermerlerinin sökülerek yenilerinin döşenmesidir. Hatîm'in Batı kapısının taşları sel sularının girişine mâni olması için yükseltilmiştir. Hatîm'in doğu tarafındaki kapısı 5 zirâ 3 parmak (2,56 metre), eşik yüksekliği ise 4 parmaktır(8 cm). Batı kapısının ise 7 zirâ (3,5 metre) olduğu nakledilmiştir. Doğu kapısının eşiğinde iki taş, batı kapısının içinde dört taş bulunmaktadır. Hatîmin ortasında ise sel sularının tahliyesi için üzeri kapatılmış delik olduğu kaydedilmiştir[2182]. Yenileme işlemi esnasında biri Mizâb'ın altına diğeri Hatîm duvarının üzerine olmak üzere yeşil mermer kaplanmıştır. Ezraḳî, bu iki mermerin mescitteki en güzel yeşil mermer olduğu kaydeder[2183]. İnceleyebildiğimiz kaynaklar içerisinde söz konusu mermerler hakkında en detaylı bilgiyi seyyahların vermiş olduğu dikkati çekmektedir. Seyyah Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) oluktan akan suyun yeşil taşa aktığını ve yeşil taşın boyutunun namaz kılınacak kadar olduğunu zikretmektedir[2184]. Seyyah İbn Cübeyr de (ö. 614/1217) Hicr'i anlatırken Mizab'ın altında Kâbe duvarına yakın alanda Hz. İsmâil'e ait bir kabrin olduğunu, buranın mihrap biçiminde yeşil mermer ve yanında dâire şeklinde bir mermer daha bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, İbn Cübeyr, her iki mermerin entresan bir

[2177] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 302.
[2178] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 294, 302; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 396, 480; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 88.
[2179] İbn Fehd, **İtḥâfü'l-Verâ**, Cilt: 2, s. 319; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, 153; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 88.
[2180] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 299; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 4, s. 287.
[2181] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 316.
[2182] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 321.
[2183] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 316; Sincâri, Cilt: 2, s. 161
[2184] Nâsır-ı Husrev, Çev. Abdülvehhab Tarzî, s. 114.

görüntüye sahip olduğunu, üzerlerinde daha açık renkte, damar görüntülü şekiller bulunduğunu da kaydetmektedir[2185]. Kürdî (ö. 1980) ise yeşil mermer hakkında dikkate değer bilgi vererek, yeşil mermerin Hz. İsmâil'in kabrinin yerine işaret olduğunu zannedenlerin yanıldığını ifade ederek bu taşın sıradan bir mermer olmadığı, özel ve nâdir bir taş özelliği taşıdığını vurgulamaktadır[2186]. Abdullah b. Abbas b. Muhammed el-Hâşimî'nin mevlâsı Ahmed b. Tarif'in iki parça halinde olan bu mermeri 241 yılında Mısır'dan üzerinde namaz kılınması için Hıcr-i İsmâil'e konulmak üzere hediye olarak gönderdiği belirtilmektedir. Bu mermerlerden birinci mermer Hicr duvarının ortasına ve ikincisi de Mizâb'ın altına yerleştirilmiştir[2187]. H. 283 yılında Hatîm duvarı üzerinde bulunan yeşil mermerin yerinin değiştirildiği ve karşı tarafa alınıp oluğun altındaki iki mermerin önüne döşendiği kaydedilmiştir[2188]. Bu döşemede kullanılan değerli ve ender bulunan mermerin tercih edilmesi sebebinin insan fıtratı gereği olduğunu ifade eden Kürdî, insanın tabiatı gereği değerli taşlara meyyâl olduğunu özellikle melik ve emirlerin elmas, inci, mercan, akik, yakut, zeberced vb. değerli taşları tercih ettiklerine işaret etmektedir. Ayrıca kıymetli ve nadide bir eşyaya sahip olan kimsenin o eşyayı Kâbe, Hicr-i İsmâil, Mescid-i Nebevî veya Mescid-i Aksâ'ya hediye göndermesinin dönemin hususiyeti olduğu vurgulanmıştır[2189]. Mısır'dan gönderilen iki mermerin de çok özel bir malzeme olması hasebiyle Hatîm'in üzerine ve Mîzab'ın altına döşendiği anlaşılmaktadır. Ayrı yerlere monte edilen bu iki mermerin bir müddet sonra birinci parçanın ikincisinin yanına bitiştirildiği ve yeni haliyle de yekpare bir görüntü oluşturduğu için özel bir taş olduğu açıklanmıştır.

Halife Mütevekkil'e Kâbe örtüsünün uç kısmının, insanların dokunması sebebiyle recep ayı öncesinde tahrip olduğu iletilince ilaveten iki İzâr gönderdiği, böylece Kâbe örtüsünü yere kadar uzattığı, bunun üzerine İzâr koydurup, h. 241 yılına kadar iki ayda bir değiştirildiği, bu yıldan sonra ihtiyaç kalkınca tek İzâr gönderdiği

[2185] İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr**, s. 64.
[2186] Kürdî, **Târîẖu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 8.
[2187] Ezraḳî, **Aẖbâru Mekke**, Cilt:1, s. 316; Kürdî, **Târîẖu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 9.
[2188] Ezraḳî, **Aẖbâru Mekke**, Cilt:1, s. 316.
[2189] Kürdî, **Târîẖu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 9.

kaydedilmiştir. Halife h. 243 senesinden sonra Kubatî örtünün aşağı bölümünün Şâzervân'a kadar ek yapılarak uzatılması için talimat vermiştir[2190].

Halife Mütevekkil'in Kâbe'nin bakım, onarım ve süslemelerine önem verdiği açıkça görülmektedir. Aynı şekilde Mescid-i Harâm'ı tahrip eden sellere karşı da önlem almaya çalıştığı belirtilmelidir.

3.4.6. H. 250-300 Seneleri Arasında Kâbe ve Mescid-i Harâm

Abbasî Devletinin ikinci yüzyılı süreci, halifelerin gücünün zayıfladığı bir dönemdir. Bu dönemde sık aralıklarla halifenin değiştiğini görmekteyiz. Ancak iktidara gelen her halifenin Kâbe ve Mescid-i Harâm'a hizmetinin bulunmadığını ifade edebiliriz. Bu nedenle burada incelemiş olduğumuz kaynaklarda h. 3. yy.a yapılmış olan hizmetleri tek tek halife isimlerini vererek değerlendirmek yerine bir başlık altında değerlendirmeyi uygun gördük

Abbasîler ile ehl-i beyt taraftarlarının mücadelelerinin devam ettiği bu dönemde mücadelelerin sürdüğü yerlerden birisi de Mekke şehri olduğu bildirilmiştir. Yukarıda *Halife Muhammed el-Emin b. Harûn (193-198/809-813) ve el-Me'mûn b. Harûn (198-218/813-833) Dönemlerini* değerlendirirken kaydettiğimiz *İbnü'l-Eftas* lakabıyla meşhur Hüseyin b. Hasan'ın Mekke'de (199-200/815-816) ayaklanmasından 52 sene sonra[2191], h. 251 senesinde İsmâil b. Yusuf'un yine Mekke'de ayaklandığı, Kâbe'ye ait altın, gümüş, ıtriyat ve örtüleri ayrıca halktan da 200.000 dinar aldığı kaydedilmiştir[2192]. Bu olay nedeniyle Mescid-i Harâm'a 21 sene kadar bakılamadığı, bu süreçte Mescid-i Harâm'ın batı duvarında yıkılma belirtileri gösterdiği belirtilmektedir. Ayrıca, bu duvara bitişik Hârûn Reşid'in eşi Zübeyde Hanım'ın evinin aniden çökmesi neticesinde söz konusu duvarı yıktığı, duvarın altında kalan yaklaşık on kişi kadar insanın öldüğü zikredilmiştir[2193]. Ayrıca duvarın yıkılması Bağdat Hükümeti'ne bildirildiği bildirilmiştir.

[2190] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s.256; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt 3, s. 424; Sincâri, Cilt: 2, s. 161; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 91.

[2191] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 813.

[2192] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 6, s. 231; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye** Cilt: 14, s. 486; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 813; Sincârî, Cilt: 2, s. 165.

[2193] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, ss. 813, 814. Eserde, yıkılan duvarların Abbâsî halifesi Muvaffak Billah tarafından 272/885-886 senesinde temelinden inşa edildiği kaydedilmiştir.

Mekke'nin coğrafi koşulları gereği beldenin zaman zaman şiddetli yağmur ve sellere maruz kaldığını yukarıda dile getirmiştik. Kaynaklar, bunlardan birisinin h. 253 senesinde olduğunu Abbâsî halifesi(866-869) Mu'tez-Billâh (ö. 255/869) zamanında meydana geldiğini kaydetmektedir[2194]. Fâkihî (ö. 278/891-92 [?]) selin, Îsâ b. Muhammed el-Mahzûmî zamanında vukû bulan selin Mescid-i Harâm'a girerek alanı sel artığıyla doldurduğunu ve suyun Haceru'l-Esved'e kadar yükseldiğini bildirmektedir. Kuvvetli selin sürüklemesiyle bazı ev ve eşyalar *Aşağı Mekke*'ye sürüklenmiştir. Fâsî (ö. 832/1429) selin h. 253 senesinde ve Ezraḳî'nin (ö. 250/864 [?])zamanında veya Ezraḳî'den biraz sonra vukû bulduğunu kaydetmektedir. Bu dönem içerisinde Kâbe'de bir düzenleme yapıldığı bildirilmektedir. Rivayetlerde Mühtedî'nin hilafeti zamanında, h. 255 yılında Mescid-i Harâm'da kadınlar ile erkeklerin ayrı durmalarının sağlandığı yer almaktadır. Aynı senede Makâm-ı İbrâhim'in temizlendiği ve altınla sabitlendiği kaydedilmektedir[2195]. Yukarıda Emevîler dönemini anlatırken bu uygulamanın benzerinden Abdülmelik b. Mervan'ın Mekke valiliğine atadığı Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin de kadın ve erkeklerin ayrı zamanlarda tavaf ettirmesinden bahsetmiştik. Ayrıca, mescidin üst tarafı cemaate kifayet etmeyince cemaatin Kâbe etrafında halka olup imamların Makâm-ı İbrâhim arkasına geçip namaz kıldırmaları uygulamasına da temas etmiştik. Dolayısıyla, Kâbe'deki bu uygulama hakkında tarihin farklı zaman dilimlerinde kişiler değişse de uygulamaların tekrarlanabilir veya değiştirilebilir olduğunu ifade edebiliriz.

Kaynaklarda verilen bilgilerden Haccâc'ın Kâbe'de İbn Zübeyr'in inşası üzerinde yaptığı tadilâttan sonra Kâbe ve Mescid-i Harâm'da ihtiyaç duyuldukça tamirat yapıldığı, ancak kapsamlı bir inşaata girişilmediği anlaşılmaktadır. İbn Hacer, mezkûr hususta h. 270 yılında Şam duvarında bir tamirât yapıldığını zikretmektedir. Ayrıca, h. 542, h. 619, h. 680 yıllarındaki onarımları kaydetmiştir. Halifelerin dam tamiri, dama çıkan dahili merdiven, mizâb, kapı ve eşik haricinde tamirata girişmediğini belirtmiştir[2196].

Tarihte kimi zaman tabî afetle kimi zaman saldırılarla zarar gören Kâbe'nin h. 266 senesinde yağmalandığı nakledilmiştir. Mu'temid-Alellah'ın (ö. 279 /892), hilafet yılları (256-279/870-892) arasında geçen hilafeti döneminin en önemli olaylarından

[2194] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:3, s. 80; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt:2, s. 319; Sincârî, Cilt: 2, s.169.
[2195] Sincârî, Cilt: 2, s.169.
[2196] İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî** , Cilt: 3, s. 448; Esedî, vr. 8b.

birisi Zenci kölelerinin isyanıdır[2197]. Kâbe'nin örtüsünün bedeviler tarafından h.266 yılında yağmalandığı[2198], bedevilerini bir kısmının da Zenciler'e katıldığı, bu olaylar içerisinde kalan hacıların büyük zarar gördüğü kaydedilmiştir[2199]. Zenci isyanının yol açtığı otorite boşluğundan yararlanan Tolunoğulları hanedanının kurucusu Mısır genel valisi Ahmed b. Tolun, Mısır'da bağımsızlığını ilan ettikten sonra 269/883 senesinde 470 atlı 2000 yayadan oluşan bir birliği Kâbe'yi ziyaret maksatlı yola çıkarmış ve Mekke'ye göndermiştir. Ahmed b. Tolun'un amacının Hicaz'ı hükümranlık bölgesine katmak olduğu ayrıca birliklerinin Mekke'de esnafın desteğini alarak Mekke'yi ele geçirmeyi planladığı kaydedilmiştir. Ahmed b. Tolun ile Muvaffak'ın[2200] Mekke'de savaştıkları[2201], İbn Tolun'un 200 adamının öldürüldüğü, bedevilerin de hacıların yolunu kesip 5.000 deveyi gasp ettikleri bildirilmiştir[2202]. Muvaffak tarafından gönderilen birlikler ve Mekke Valisi Harun b. Muhammed'in iş birliği ile Ahmed b. Tolun'un mağlup olarak Mekke'den çekilmişlerdir. Muvaffak'ın Mescid-i Harâm'ın minberinden Ahmed b. Tolun'un aleyhine lanet okunduğu ve insanlar ve el konulan malların kurtulduğu belirtilmektedir[2203].

Kaynaklarda Abbâsî halifesi Mu'tazıd-Billâh (ö. 289/892) döneminde (892-902) Mescid-i Harâm'ın çok bakımsız ve mezbelelik hale geldiği anlatılmaktadır. Halifeye mescidin biraz daha ihmal edilirse daha vahim hale geleceği ayrıca bu durumun içler acısı bir hal aldığı bildirilmiştir. Halife, Kâbe ve Mescid-i Harâm'ın bakım ve onarımını yaptırmıştır[2204]. Kâbe'yi basması muhtemel sellerden özellikle Kuaykuan Dağı'ndan gelebilecek selden korunmak için h. 281 senesinde Mescid-i Harâm'ın doğu ve güney duvarları bitişiğinde bulunan sel yatağının temizlenmesi ve onarımını sağlanmıştır[2205].

Kaynaklarda bu dönemde yapılan bazı hizmetler de bildirilmiştir. Harem'in kuzeyinde bulunan, Emevî ve ilk Abbâsî halifelerinin ikametine ayrılan Dârü'n-Nedve

---

[2197] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 6, s. 294.
[2198] Sincârî, Cilt: 2, s.174.
[2199] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 6, s. 316; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 11, s. 39.
[2200]Abdülkerim Özaydın, "Muvaffak Abbâsî" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2019. Cilt: Ek. 2, s. 326. Muvaffak, Abbâsî hânedanının en nüfuzlu şahsiyetlerinden, Mu'temid-Alellah'ın hilâfet nâibidir. Tarih sahnesine ilk defa Halife Müstaîn-Billâh (862-866) ile Mu'tez-Billâh (866-869) arasındaki mücadele sırasında çıktığı kaydedilmiştir.
[2201] Sincârî, Cilt: 2, s. 175.
[2202] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 11, s. 43.
[2203] Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 9, s. 653; Küçükaşcı, **Mekke-Medine Tarihi**, s. 24.
[2204] Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, ss. 815.
[2205] Sincârî, Cilt: 2, s.183; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 815.

mescide dahil edilmiştir. Dârü'n-Nedve'den dışarı çıkmak için kuzeyden iki, batı tarafından bir kapı açılmıştır. Bu kapı üzerlerine tak ve revak ilaveleri tamamlanınca bir minare ilave edildiği ve bu onarımın (284/897) bitirildiği nakledilmektedir[2206]. Zikredilen tamir ve tezyinâtın tamamlanmasından sonra mescidin onarımlı halinin 22 sene kadar aynı kaldığı bildirilmektedir. Bu süre zarfında Mescid-i ilave yapılmadığı, daha sonra Muktedir Billah'ın h. 306'da Bâb-ı İbrâhim'in bulunduğu arsayı satın alarak Harem'e ilhak ettiği kaydedilmiştir[2207].

Netice itibariyle, Abbasilerin Kâbe ve Mescid-i Harâm'ın bakım, onarım ve tezyinâtına dönük hizmetlerde bulunduğu görülmektedir. Haccâc'ın Kâbe'yi tadilâtından sonra Abbasîler döneminde mâbedin yıkım ve inşası söz konusu olmamıştır. Zirâ, fukahadan İmam Mâlik b. Enes[2208] ve İmâm Şâfiî[2209] Kâbe'nin tekrar inşası hususundaki fetvaları gereği, zaruret olmaksızın Kâbe'nin tekrar temelden yıkılarak yapımını dile getirmek çok mümkün görünmemektedir. Halifelerin de bu hususta temkinli davrandığı ve hiçbirinin Kâbe'yle *"mel'abe'l-mulûk" (kralların oyuncağı)* olarak anılmak istemediği açıktır. Dolayısıyla Kâbe, 1039/1629-1630 yılına kadar temelden inşa edilmemiştir[2210]. Burada tezimizin sınırları dışında olduğu için

---

[2206] Sincârî, Cilt: 2, s. 184; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, ss. 815- 816; Bozkurt ve Küçükaşcı, "Mescid-i Harâm" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 29, s. 274.

[2207] Sincârî, Cilt: 2, s.185; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn**, Cilt: 2, s. 816.

[2208] Havârizmî, **Îsâratü't-Terğîb**, s. 222; İbn ʿAbdilberr, **et-Temhîd**, Cilt: 10, s. 50; Süheylî, er-**Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 173; Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân**, Cilt: 2, s. 125; İbn ʿAsâkir, **Târîḫu Dimeşḳ**, Cilt: 34, s. 366. *"Ey Mü'minlerin Emîri! Allah için, Kâbe'yi bu hali üzerine bırakın! Bu Beytullâh' ı "mel'abe'l- mülûk" (kralların oyuncağı) haline getirmeyin! İnsanların gönlünde Kâbe'ye olan hürmeti alıp götürmemesi için, kimse onu yıkıp yeniden yapmak istemez."*

"وسأل هارون الرشيد مالك بن أنس عن هدمها وردها إلى بناء ابن الزّبير فقال مالك: أنشدتك الله يا أمير المؤمنين لا تجعل هذا البيت ملعبة للملوك لا يشاء أحد إلا نقضه وبناه فتذهب حرمتها من قلوب الناس

[2209] Havârizmî, s. 222. Bu hususta İmâm Şâfiî'ye atfedilen söz de şöyledir*: "İnsanların ona saygısını yitirmemeleri için, Kâbe'yi yıkıp yeniden inşa etmen hoşuma gitmez."*

وقال الشافعى رضى الله عنه: لا أحب أن تهدم الكعبة وتبنى كيلا تذهب حرمتها

[2210] Esedî, vr. 17a; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 3, s. 127. Haccâc b. Yusuf'un Kâbe'yi tamirinden sonra, mâbedin tekrar inşası 1040 yılında Osmanlı Sultanı 4. Murad tarafından gerçekleştirilmiştir. 25 Şaban 1039 Perşembe günü ikindi sonrasında meydana gelen büyük bir sel ile Kâbe'nin Rükn-i Şâmî duvarının yıkılmasıyla yeniden yapımın zorunlu olduğu anlaşılmıştır. Aslında, Kâbe'de daha önce 4. Murad'ın babası Sultan I. Ahmed zamanında hasar gördüğü için yeniden inşasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle mâbedin yıkımı için Konstantiniyye (İstanbul) ulemasından fetvâ istenmiş fakat ulema tarafından buna cevaz verilmemiştir. Sultan I. Ahmed tarafından, Beytullah'ın duvarını tutması amacıyla 80 bin dinar tutarında üzeri altın ve gümüş kaplı demir kemer gönderildiği kaydedilmiştir. 1020/1611'de bu kuşaklarla Beyt'in duvarlarının takviye edilmiştir. Daha sonra 1039/1629-1630'da meydana gelen büyük sel dolayısıyla duvarların çökmesiyle Mekke Şerifi, şehrin ulemâsını toplayarak, Kâbe'nin yeniden inşası konusunda fetva istemiştir. Ulema, bu şartlar altında Kâbe'nin yeniden inşasının bütün Müslümanlar üzerine farz-ı kifaye olduğu gerekçesiyle cevaz verdiklerine dâir bir mektubu, Sultan Murad'a bildirilmek üzere, Mısır valisine göndermişlerdir. Kâbe'nin tamirinin tamamı 27 Ramazan 1040/ perşembe günü tamamlanmıştır.

temas etmediğimiz Kâbe'nin bir sonraki inşasını bir başka çalışmamızda yer verdik[2211].

Abbasîlerin Emevîlere göre dinî hizmetlere daha ilgili görünmeye çalışmışlardır. Onların Kâbe'nin bakımını sürdürdüklerini ve Mescid-i Harâm'a yüksek tutarlarda yatırım yaptığını ayrıca ilk dönem Abbâsî halifelerinin hac münasebetiyle Kâbe'yi ve Mescid-i Harâm'ı bizzat görerek oradaki eksikleri giderdiklerini, özellikle Mescid-i Harâm'a yönelik hizmet verdiklerini belirtmiştik. Abbâsî halifelerinin yaptıkları eserlerin asırlarca ayakta kaldığını, seyyâhların anlatımlarından da açıkça anlaşıldığını belirtmeliyiz[2212]. Ancak Abbasîlerin zayıflamaya başladıkları özellikle üçüncü asırda devlet içeresindeki iç karışıklıklar, halifelerin sık değişimi gibi hususlar nedeniyle iktidarın Kâbe ve Mescid-i Harâm'a yeterli hizmet sunulmadığını söyleyebiliriz. Söz konusu dönemde mâbede yapılan hizmetler zaruraten yapılan hizmetlerdir. Mekke şehri dinî merkez pozisyonunda olmasına rağmen resmî başkenti Sâmerrâ'ya uzak olması nedeniyle daha az hizmet aldığını, sadece Kâbe'nin bakıma ihtiyacı olduğunda hizmet verildiğini ifade edebiliriz.

[2211] Çevik, Nilgün, T. Koçyiğit, s. 321,322.

[2212] Nâsır-ı Hüsrev, s. 109; Esedî, vr. 24a. Seyyah Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073), 1 Recep 442 tarihinde Mekke'ye dördüncü defa gittiğini, orada 20 Zilhicceye kadar mücavir kaldığını ifade etmekte ve Mescidi'l-Harâm ve Kâbe'yi etraflıca anlatmaktadır. Fatımiler döneminde yaşayan Nâsır-ı Hüsrev Abbasi halifelerinin hizmetlerini özellikle zikretmiştir. 11. yy. seyyahı Nâsır, 442/1051'de yaptığı hac zamanında Kâbe'yi ve Mescid-i Harâm'ı anlatırken mescidin on sekiz kapısını dile getirmektedir. Asırlar sonra 17 yy.da Kâbe ve Mescid-i Harâm'ı kaleme alan âlim Esedî (ö. 1066/1656) on dokuz kapıdan bahsetmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HAC, UMRE İBADETİ VE KÂBE

Hac ibadeti, tarihte ve günümüzde, birçok dinde önemli ibadetlerden birisidir. Kâbe de Müslümanların hayatında ve İslâm tarihinde hac ve umre münasebetiyle önemli yer kazanmıştır. Bu ibadetin özünde belli mekânlara ziyaret ederek ibadet etme hususiyeti bulunmaktadır. Hem evrensel hem de yerel ve milli dinlerin tamamında, kutsal kabul edilen mekânlar ve bu mekânların ziyareti önemlidir. Mezkûr dinlerde *"yaşarken ölümü tecrübe etmek üzere"* uzun ve zahmetli yolculuklara katlanılması gerekmekte ve bunun için yapılan ibadete *"hac"* denilmektedir[2213]. *"Hac"* veya *"hag"* kelimelerinin çok eski bir Sâmî tabiri olduğu İbrânîce'den başka Ârâmîce'de ve Sâbiî dilinde de kullanıldığı zikredilmektedir. *"Hac"* kelimesinin İbrânîce'de *"hag"* ifadesi ile *"bayram"* anlamında kullanılarak "bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak" mânasına geldiği, Arapça'da *"gitmek, yönelmek; ziyaret etmek"* anlamlarında kullanıldığı kaydedilmektedir.

İslâm inancında hac, bir fıkıh terimi olarak imkânı olan her Müslüman'ın belirlenmiş zaman içinde Kâbe'yi, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade etmektedir[2214]. Hac ibadeti İslâm'ın temel farzlarından biri sayılmıştır[2215]. İslâm kaynaklarına göre bu ibadetin Hz. Âdem ile başladığı bildirilmektedir[2216]. Hz. Âdem'in de Kâbe'yi ilk defa bina ve tavaf eden olduğu kaydedilmektedir. Onun tavaf yapmayı meleklerden öğrendiği, tıpkı göklerde arşı tavaf eden melekler gibi tavaf ederek Allah'ı tespih ettiği beyan edilmektedir[2217]. Dolayısıyla *hac ibadeti,* yaradılıştan önce var olan bir ibadet şeklinin ilk insanla birlikte yeniden yerine getirilmesi ve günümüzde de Hz. Adem tarafından yapılan ilk ibadetin Müslümanlar tarafından aynen tekrar edilmesidir[2218]. Bu bölümde, tez konumuzun bütünlüğü açısından gerekli ve önemli olan Kâbe'de

---

[2213] Taşpınar, s. 14,15.
[2214] Ömer Faruk Harman, "Hac", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, Cilt:14, s. 382; Taşpınar, s. 21.
[2215] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt:1, s. 11; Muslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt:1, s. 364. Nakledilen hadîse göre: *"İslâm, beş şey üzerine kurulmuştur: Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şehâdet etmek; namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek ve Ramazan orucunu tutmak.".*
[2216] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 72; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ,** Cilt: 4, s. 158; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 4, s. 2042.
[2217] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 44.
[2218] Taşpınar, s. 22, 23.

başlayan ve nihayete eren hac ibadeti ile Kâbe merkezli yapılan umre ibadetine yer vermeyi uygun gördük.

İslâm inancına göre *hac,* hususiyetleri olan bir ibadettir. Zamanı ve mekânı tayin edilmiştir. Şeriat örfünde hac,*"mekân-ı mahsûsu, zaman-ı mahsûsta, fiil-i mahsûs ile ziyarettir"* [2219] şeklinde tanımlanmıştır. Bu zaman ve mekân ifadeleri, Kur'ân-ı Kerîm'de, *"harâm"* ifadesi ile terkibi olan kelimelerle zikredilmektedir. Hac ibadeti, *"Şehru'l-Harâm*'ın"[2220], *"hac ayı"* anlamına gelen *Zilhicce* ayında[2221], "*Beledi'l-Harâm"*[2222], "*Beytü'l-Harâm*"[2223], "*Mescidi'l-Harâm*" [2224] ve *"Meş'ari'l-Harâm*"[2225] mekânlarında edâ edilir. Mezkûr *Beledi'l-Harâm (Mekke*)[2226], *"Beledi'l-*

[2219] Zebidî, Cilt: 6, s. 5.

[2220] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/194. *"**Haram ayın** karşılığı **haram aydır**; saldırmazlık kurallarına riayet karşılıklıdır. Şu hâlde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın. Allah'ın hükmüne saygılı olun ve bilin ki Allah kendisine saygılı olanların yanındadır".*

Kur'ân-ı Kerîm, Mâide 5/2. *"Ey iman edenler! Allah'ın işaretlerine, **haram aya**, boyunları bağsız ve bağlı kurbanlıklara, rablerinin lütuf ve rızasını dileyerek Beytü'l-Harâm'a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Harâm'a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın. İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın cezası çetindir."*

[2221] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt:1, s. 142; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 3, s. 357. Zilhicce (ذي الحجة)hicrî yılın son ayı ve dört haram aydan biridir. Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/197. ayetinde şöyle bildirilmektedir: *"Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur. Ne hayır işleseniz Allah onu bilir. Azık edinin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır. Öyleyse bana saygı duyun, ey akıl sahipleri!"* Yaygın yoruma göre "bilinen aylar"dan maksat, şevval ve zilkade aylarıyla zilhiccenin ilk on günüdür (ramazandan sonraki iki ay on gün). Bu döneme *"hac mevsimi"* denir. Görüldüğü gibi âyetin hükmü geneldir (âm); yani hac ibadetini meydana getiren fiillerin bu süre içinde ne zaman yapılacağına ilişkin bir belirleme yoluna gidilmemiştir. Bu belirlemeyi Hz. Peygamber yapmış, İslâm ümmeti de asırlar boyu bu uygulamayı devam ettirmiştir. Bkz. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/204/197-ayet-tefsiri (27.02.2023).

[2222] Kur'ân-ı Kerîm, Neml, 27/91. *"De ki: "Bana, dokunulmaz kıldığı **bu şehrin** rabbine, yalnız O'na kulluk etmem emredildi; zaten her şey O'na aittir."*

İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 10, s. 491. Bu sözlükte Beledi'l-Harâm'dan kastedilenin Mekke şehri olduğu belirtilmiştir.

وَمِنْهُ سُمِّيَ المَشْعَرُ الحرامُ مُزْدَلِفةَ لأَنه يُتَقَرَّبُ فِيهَا. ومَكَّةُ: مَعْرُوفَةٌ، الْبَلَدُ الْحَرَامُ

[2223] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide 5/97. "*Allah Kâbe'yi, **Beytü'l-Harâm'ı**, haram ayı, boyunları bağsız ve bağlı kurbanlıkları insanların maddî ve manevi hayatları için destek kıldı. Bu, Allah'ın göklerde ve yerdeki her şeyden haberdar olduğunu ve Allah'ın her şeyi bildiğini anlamanız içindir."*

[2224] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2 /144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide 5/2; Enfâl 8/34; Tevbe 7/19-28; İsrâ 17/1; Hac, 22/25; Fetih, 48/ 25-27; Ensarî, s.18.

[2225] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/198. *"Rabbinizden bir lütuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur. Arafat'tan dalga dalga indiğinizde **Meş'ari'l-Haram**'da Allah'ı zikredin; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin; kuşkusuz siz bundan önce yolunu şaşırmışlardan idiniz."* Ezherî, **Tehẕîbü'l-luġa**, Cilt:1, s. 267; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 9, s. 139. Burada, Meş'ari'l-Harâm'dan kastedilen Müzdelife'dir.

{فَاذْكُرُواْ اللَّهَ عِندَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ} (البَقَرَة: 198) هُوَ مُزدلِفة، وَهِي جَمْع، تسمَّى بهما جَمِيعًا. والمَشْعَر: المَعْلَم المتعبَّد من متعبّداته.

[2226] Kur'ân-ı Kerîm, Neml 27/91. *"De ki: "Bana, **dokunulmaz kıldığı bu şehrin** Rabbine, yalnız O'na kulluk etmem emredildi; zaten her şey O'na aittir."* Dokunulmaz bu bölgede avlanmak, kan dökmenin ve birine zulmetmenin ağaç kesmek yasaktır. Ayette beyan edilen şehir Mekke olduğuna dair: Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 19. s.510; Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân**, Cilt: 7, s. 231. Bu

Emîn" [2227] ismiyle de bilinmektedir. Kutsal zaman ve mekânlarda gerçekleştirilen bu ibadetin tabiatı, sulh, huzur ve emniyeti gerektirir. Beldeye ait yasaklar *"Hurumât"* olarak ifade edilmiştir[2228]. Kur'ân-ı Kerîm' de "*Kim Allah'ın koyduğu yasaklara (hurumâta) saygı gösterirse bu, Rabbi katında kendisi için çok hayırlı olur*" [2229] âyetiyle anlatılmaktadır.

Umre ibadeti de Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen, hacca benzemekle beraber farklılıkları olan bir ibadettir. Umre ibadetinde aslolan tavaf ve sa'y olup zaman kısıtlaması olmadan senenin her vaktinde yapılabilir[2230]. Umreye *"küçük hac"* da denilmektedir[2231]. Hawting'in "*Kâbe, hacc (büyük hac) ve umrenin (küçük hac) odak noktasıdır, her biri dönüş merasimi ile başlar ve biter bununla birlikte, hacc, Mekke'nin dışında, Kâbe'den uzakta bazı ritüellerin yerine getirilmesini içerir ve fıkıh, Arafat'ta "durma" (vukūf) ve Mina'da kurban kesme gibi bazı ritüellere sahiptir"* [2232] sözlerinin özetlediği gibi her iki ibadetin gereklilikleri vardır. Hac ve umrenin mekân ve zamanla ilgili hususiyetlerini aşağıda bölümler halinde temas edeceğiz. Ancak bunlardan bahsetmeden önce "Harem" bahsi ile "*Kur'ân-ı Kerîm'de Kâbe'yle Alâkalı Harâmlar"*dan bahsetmek yerinde olacaktır.

4.1. HAREM (الحرم)

"Harem" (الحرم) kelimesi "*yasak, dokunulmaz*" anlamına gelmekte ve 'Hill' (الحل) kelimesinin zıddı olarak kullanılmaktadır[2233]. Hac ve umre ibadeti ifâ edilirken hem bedenen hem de mekân itibariyle birtakım sınırlamalar söz konusu olup, helal olan bazı uygulamalar haram kabul edilmekte ayrıca mekânla ilgili bazı kurallar getirilmektedir. Aynı zamanda *"Harem"* kelimesi *"harâm"* ile eş anlamlı olarak

---

beldenin Mekke ve Mina olduğuna dair: Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṡrî, **en-Nuket ve'l-**ʿ**Uyûn** (nşr. es-Seyyid b. ʿAbdilmaḳṣûd b. ʿAbdirraḥîm), I-VI, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut; Mâverdî, **Tefsîrü'l-Ḳur**ʾ**ân en-Nüket ve'l-**ʿ**uyûn,** Cilt: 4, s. 231.

[2227] Kur'ân-ı Kerîm, Tin 95/3. *"Ve şu güvenli beldeye!"*

[2228] Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa**, , Cilt: 5, s. 30.
وَتقول أَحْرَمَ الرَّجُلُ فَهُوَ مُحْرِمٌ وحَرَامٌ. والبيتُ الحَرَامُ ،والمَسْجِدُ الحرامُ ،والبلدُ الحرامُ، وَقوم حُرُمٌ، ومُحْرِمُون، وَشهر حَرَامٌ. والأَشْهُرُ الحُرُم ذُو القَعْدَةِ وَذُو الحِجَّةِ والمُحَرَّمُ ورَجَبُ؛ ثلاثَةٌ سَرْدٌ أَي متتابعة وَوَاحِد فَرْدٌ.

[2229] Kur'ân-ı Kerîm, Hac, 22/30.

[2230] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/196; İbn Manẓûr, **Lisân'l-**ʿ**Arab**, Cilt: 4, s. 604.

[2231] ʿAbdurrezzâḳ, **Muṡannef**, Cilt: 4, s. 397; Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 272*;* Râğıb el-Iṡfehânî, **Mufredât,** s. 219; İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, **Fetḥu'l-Bârî**, Cilt: 7, s. 447.

[2232] Hawting, "Ka'ba", **Encyclopedia of The Qur'an**, Vol. 3, 75-80.

[2233] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-**ʿ**Ayn**, Cilt: 3, s. 28; Ezherî**, Tehźîbu'l-Luğa**, Cilt: 5, s. 29.

Mekke ve Medine'nin sınırları Hz. Peygamber tarafından çizilen çevresi için de kullanılmaktadır. Bu bölgelere "*Harem"* adının verilmesi, zararlılar dışındaki canlılarının öldürülmesi ve bitki örtüsüne zarar verilmesinin haram kılınmış olmasındandır. Bundan dolayı Mekke'ye "*el-Beledü'l-Harâm"* denildiği gibi Kâbe "*el-Beytü'l-Harâm*," çevresindeki mescid de "*el-Mescidü'l-Harâm"* diye anılmaktadır[2234].

Yüzyıllardır Kâbe'nin hemen etrafındaki 'Harem' yani 'kutsal bölgeye özel bir kutsiyet atfedilmiştir. Mekke'nin kutsallığının temel nedenlerinden biri muhtemelen Kâbe ve özellikle de üzerinde bulunan Haceru'l-Esved olduğu belirtilir. En ilkel dönemlerde mukaddes yerleşim bölgesinde çalıları kesmenin veya yabani tavşanları öldürmenin talihsizlik getirdiği, Arap sahillerinin kenarında bu uygulamanın örneklerinin bulunduğunu kaydeden Serjeant, Eski Arabistan'da çağdaş güney Arabistan'ın bazı bölgelerinde 'Havṭa' olarak bilinen *Harem* benzeri uygulamadan söz etmektedir. Bu uygulamanın kutsal evlerle yakından ilişkili olduğunu Mekke Harâm'ının da basit çöl Havṭa'sında olduğu gibi çalı kesilmeyip, kuşlar veya hayvanlar öldürülmediğini ifade etmektedir[2235].

Hz. Peygamber, doğduğu, çocukluğunu ve gençliğini geçirdiği, risâlet görevine başladığı Mekke topraklarını çok sevdiğini[2236] ve bu bölgenin Allah'ın emriyle kutsal bölge olduğunu şu sözleriyle: "*Benden sonra da kıyamet gününe kadar hiç kimseye helâl değildir"* teyit etmiştir[2237]. Allah'a ve ahiret gününe inanan hiçbir kimsenin bu bölgede kan akıtamayacağı, izhir otu istisna olmak üzere ağacını kesemeyeceği kesin bir dille beyan edilmiştir[2238].

[2234] Salim Öğüt, "Harem" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997. Cilt: 16, s. 127.

[2235] Serjeant, ss. 196-198. Kabileler, ḥaram ve ḥavṭa'nın dokunulmazlığını o kadar kabul etmişlerdi ki eski zamanlarda Kureyş Mekke'nin dışına baskın yapar, ancak Mekke Haram'ına dönerek güvenliğe kavuşurdu.

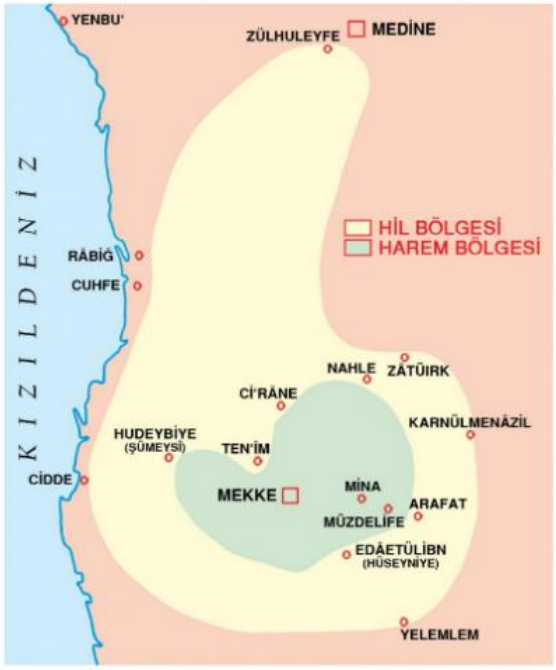
[2236] Müslim**, Ṣaḥîḥ,** Cilt: 2, s. 1002; Tirmiẑî, **Sünen**, Cilt: 5, s. 722.

[2237] Buhârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 1, s. 53; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 3, s. 600; Ebû Dâvûd, **Sünen**, Cilt: 4, s. 85. Rivayetlerde benzer ifadelerle söyle anlatılmaktadır. "Allah Teâlâ, Rasûlullah'a Mekke'nin fethini nasip edince, Hz. Peygamber halkın içinde ayağa kalkıp Allah'a hamd ve senada bulundu, sonra şöyle buyurdu*: "Yüce Allah, fili Mekke'ye girmekten menetmişti. Ama Rasûlünü ve mü'minleri Mekke'ye hâkim kıldı. Mekke sadece bana mahsus olmak üzere gündüzün kısa bir vaktinde helâl kılınmıştır. Benden sonra da kıyamet gününe kadar hiç kimseye helâl değildir. Dolayısıyla Mekke'nin ağacı kesilmez, avı ürkütülmez. Kayıp eşyayı da sahibine vermek isteyenden başkası alamaz*." Abbas kalktı ve dedi ki: "*Yalnız izhir otu müstesnâ olsun, ey Allah'ın Rasûlü! Çünkü biz onu mezarlarımızda ve evlerimizde kullanıyoruz."* "*-Tamam, izhir müstesnâ!"* buyurdu.

[2238] Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt: 2, s. 844; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 2, s. 415; Aḥmed b. Ḥanbel, **Musned,** Cilt: 6, s. 776; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 1, s. 51.

Mekke Harem'inin çevresi 'alem' ismi verilen işaretlerle dâire şeklinde belirlenmiştir. Şekil 33'te yer alan haritada alemlerin iç tarafı 'Harem' ve Harem sınırlarının dış tarafı 'Hill' bölgeleri görülmektedir[2239]. Bölgenin Allah tarafından harem kılındığı[2240] ve Harem'in sınırlarını ilk belirleyenin Hz. Âdem[2241] veya Hz. İbrâhim[2242] olduğu kaydedilmiştir.

Şekil 33: Harem ve Hil Bölgesi

Kaynak: Harman, https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hac#2-İslâmda-hac (08. 09. 2022).

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Hz. Peygamber, bu kutsal bölgenin dokunulmazlığına vurgu yaparken bir otun veya canlının yok edilmemesini dikkat çekmektedir. Buna rağmen, özellikle son yüzyılda, alan genişletme ve otel inşası sebebiyle, Kâbe çevresinde ve Harem mıntıkasında, dağın taşın tırpanlanıp, Harem'in

[2239] Mâlik b. Enes, **Müdevvene**, Cilt: 1, s. 456; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 37.
[2240] Salim Öğüt, "Harem" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997. Cilt: 16, s. 127.
[2241] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 2, s. 95.
[2242] Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt: 2, s. 842; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 2, s. 127; İbn ʿAsâkir, **Târîḫu Dimeşḳ**, Cilt: 15, s. 360; Alî eş-Şerefî, "E'lâmü'l-Haram" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah). işraf Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 3, s. 32.

doğal dokusunun korunmaması, *"Harem"* ismine mugayir eylemler olarak mânidardır.

Kur'ân-ı Kerîm'in "*dokunulmaz, güvenli yer*"[2243] ve "*Oraya giren emniyette olur"*[2244] beyanıyla Mekke'de kutsal bölgeye korkarak giren, Beytullah'a sığınan kimsenin oradan çıkana mal ve canlarının güvende olduğu bildirilmiştir[2245]. Zikredilen *emniyet bölgesi*nin dokunulmaz yerleşim bölgesi olduğu belirtilmektedir[2246]. Kur'ân-ı Kerîm'de *"Şehru'l-Harâm*"[2247], "*Beledi'l-Harâm"*[2248], "*Beytü'l-Harâm*"[2249] "*Mescidi'l-Harâm*"[2250] ve *"Meş'ari'l-Harâm*"[2251] terkipleri ile beş Harâm'a (Hurûmât) [2252] yer verilmektedir. Bu terkiplerin anlamları şöyledir:

1- Şehru'l-Harâm (Hürmetli Ay) (الشهر الحرام)

Kamerî takvimde muharrem, safer, rebîülevvel, rebîülâhir, cemâziyelevvel, cemâziyelâhir, recep, şâban, ramazan, şevvâl, zilkade ve zilhicce isimlerinde on iki ay mevcuttur. Recep, zilkade, zilhicce ve muharrem ayları *"haram aylar"* [2253]olup 4 aylık kutsal zaman dilimine işaret etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de haram ayların sulh ayları olduğu *"Doğrusu Allah'a göre ayların sayısı, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısına uygun olarak on ikidir;* ***bunlardan dördü haram aylardır****. İşte doğru olan hesap budur. O aylarda kendinize zulmetmeyin, müşrikler sizinle topyekûn savaştıkları gibi siz de onlarla topyekûn savaşın. Bilin ki Allah buyruklarına karşı gelmekten*

[2243] Kuran-ı Kerim, Kasas, 28/57. "*Seninle beraber doğru yolu izlersek yurdumuzdan sökülüp atılırız" diyorlar. Peki biz onları* ***dokunulmaz, güvenli,*** *katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin içinde toplandığı bir yere yerleştirmedik mi? Fakat çoğu bunun şuurunda değildir*."

[2244] Kuran-ı Kerim, Âl-i İmrân, 3/97 "*Orada apaçık deliller, İbrâhim'in makâmı vardır. Oraya* ***giren emniyette olur****. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir*."

[2245] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ,** s. 42; İbn Keşîr, **Tefsîr**, Cilt: 2, s. 79.

[2246] R. B. Serjeant, "Ḥaram ve Ḥavta", **The Encyclopedia of Religion**, Ed. Mircae Eliade, New York, , 1987, Cilt: 6, s. 196; İbn Zahîre, s. 154.

[2247] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/194, 217; Mâide 5/2, 97; Tevbe, 5/2, 36.

[2248] Kur'ân-ı Kerîm, Neml, 27/91; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 10, s. 491. Beledi'l-Haram' dan kastedilenin Mekke şehri olduğu belirtilmiştir.

وَمِنْهُ سُمِّيَ المَشْعَرُ الحرامُ مُزْدَلِفةَ لأَنه يُتَقَرَّبُ فِيهَا. ومَكَّةُ: مَعْرُوفَةٌ، الْبَلَدُ الْحَرَامُ

[2249] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide 5/97.

[2250] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2 /144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide 5/2; Enfâl 8/34; Tevbe 7/19-28; İsrâ 17/1; Hac, 22/25; Fetih, 48/ 25-27.

[2251] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/198; Ezherî, **Tehẕîbü'l-luġa**, Cilt: 1, s. 267; İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 9, s. 139. Meş'ari'l-Harâm'dan kastedilen Müzdelife'dir.

{فَاذْكُرُواْ اللَّهَ عِندَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ} (البَقَرَة: 198) هُوَ مُزدلِفة، وَهِي جَمْع، تسمَّى بهما جَمِيعًا. والمَشْعَر: المَعْلَم المتعبَّد من متعبّداته.

[2252] Ezherî**, Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 5, s. 30 ve Cilt 14, s. 239; Ṣâḥib, **Muḥîṭ fî'l-Luğa**, Cilt: 1, s. 231; Ebû Naṣr el-Cevherî, **Ṣıḥâḥ**, Cilt: 1, s. 213; İbn Zahîra, s. 33.

[2253] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 44.

sakınanlarla beraberdir" [2254] ayetiyle açıkça beyan edilmiştir. Ayrıca, ***"Haram ayın karşılığı haram aydır;*** *saldırmazlık kurallarına riayet karşılıklıdır. Şu hâlde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın. Allah'ın hükmüne saygılı olun ve bilin ki Allah kendisine saygılı olanların yanındadır."*[2255]ve *"Ey iman edenler! Allah'ın işaretlerine,* ***haram aya,*** *boyunları bağsız ve bağlı kurbanlıklara, rablerinin lütuf ve rızasını dileyerek Beytü'l-Harâm'a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Harâm'a girmenizi engelledileri diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın. İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın cezası çetindir."*[2256] ayetleri de hürmet edilen aylara vurgu yapmaktadır.

"Haram ay" anlamına gelen *"şehru'l-Harâm* (الشهر الحَرَام)" terkibi, İslâm'dan önce Câhiliye dönemi şiirlerinde de yer almaktadır[2257]. Câhiliye devrinde hac mevsimi zilkade ayının başından yirmisine kadar süren, ilk günü ihramlı katılmanın zorunlu olduğu Ukâz[2258] ile başlayıp Zülmecâz[2259] ve Mecenne[2260] panayırlarıyla devam ettiği buradan Arafat'a çıkıldığı belirtilmiştir. İbn Abbas'ın Ukâz, Zülmecâz ve Mecenne'yi Mekke'nin önemli ticaret yerleri olarak zikretmesi, panayırlarla Mekke'nin iktisadî hayatı arasındaki bağlantıya işaret etmektedir[2261]. Savaş ve silahlı mücadelenin yasak olduğu, panayırların kurulduğu bu aylarda, herkesin alışveriş yaptığı, şairlerin parlak manzumeleriyle toplumu şenlendirdiği belirtilmiştir[2262].

[2254] Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 9/36. Aynı surenin 5. Ayetinde yine *Haram Aylar'a* vurgu yapılmaktadır. "*Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Allah yargılayıcıdır, bağışlayıcıdır."* Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 9/5.

[2255] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/194.

[2256] Kur'ân-ı Kerîm, Mâide 5/2.

[2257] Ebû ʿAḳîl Lebîd b. Rebîʿa b. Mâlik el-ʿÂmirî, Dîvânu Lebîd b. Rebîʿa el-ʿÂmirî (nşr. Ḥamdû Ṭammâs), Dâru'l-Maʿrife, 1425/2004. s. 107.

[2258]İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 267. Ukaz panayırının zilkadenin yarısında başlayıp, ayın sonunda nihayete erdiği burada vergi alınmadığı ve güvenliğin sağlandığı bildirilmiştir.

[2259] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 267; Ezraḳî, Aḫbâru Mekke, Cilt: 1, s. 179. Kaynaklarda Ukaz'a yakın bir yerde kurulan bu panayırın zilhiccenin ilk günü başlayıp terviye gününe kadar sürdüğü insanların buradan Mina'ya gittiği nakledilmiştir. Ukaz panayırında insanların kendine ait pazaryerine sahip olduğu, burada 20 gün kalındığı, her kabileyi kendilerinden en şerefli saydıkları liderin yönettiği kaydedilmiştir.

[2260] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 179. Rivayette Ukaz'dan sonra Mecenne'de 10 gece kalındığı burada da bir pazar kurulduğu, zilhicce ayının girmesiyle buradan Zülmecaz'a gidildiği belirtilmektedir.

[2261] Elnure Azizova, "Ukaz" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2012, Cilt: 42, s. 61.

[2262] Günaltay, s. 241.

İslâm'dan önceki süreçte haram ayların belirlenmesi, Arap Yarımadası'nda savaş, barış ve özellikle de hac zamanının tayini ve ticaret hayatının devamı demekti[2263]. Mekke'deki Haram'a yapılan yıllık hac yılın en önemli olayı olup bu amaçla bir vergi ve özel katkılar alınırdı[2264]. Bu süreç hac ibadetinin ve aynı dönemde ulusal ve uluslararası ticarî ve kültürel alışverişin rahatlıkla ve emniyetle yapılabildiği aylarlardır. Mezkûr zaman diliminin zorunlu sulh ve barış günleri olduğu düşünülebilir.

2- Beledü'l-Harâm (Hürmetli Belde) (البلد الحرام)

"Beledi'l-Harâm (البلدُالحرام)" güvenli, emniyetli belde anlamında kullanılmıştır[2265]. Kur'ân-ı Kerîm'in beyanına göre: *"De ki: "Bana, dokunulmaz kıldığı(هٰذِهِ الْبَلْدَةِ الَّذِي حَرَّمَهَا) bu şehrin rabbine, yalnız O'na kulluk etmem emredildi; zaten her şey O'na aittir[2266]", "Biz onları, kendi katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin toplanıp getirildiği, güvenli, dokunul*maz*(حَرَماً اٰمِناً) bir yere yerleştirmedik mi?[2267]"* ve *Görmezler mi ki, çevrelerindeki insanlar durmadan yerinden koparılıp götürülürken biz (Mekke'yi) güvenli, dokunulmaz belde (حَرَماً اٰمِناً) yapmışızdır![2268]"* meâlindeki âyetler Mekke'yi kutsal ve emniyetli bir bölge olarak nitelendirmektedir. Kâbe'nin ve o bölgenin tamamının kutsallığına ilişkin İslâm öncesi inancı kabul etmekle beraber bunun Allah'tan geldiğini savunmaktadır[2269].

Mekke sakinleri için beldenin sükûnet içerisinde olması önem teşkil etmektedir. Bitki yetişmeyen bu beldenin sakinleri geçimlerini Kâbe'ye borçlu idiler[2270]. Arapların Kâbe ziyaretine verdikleri önem, Mekke bölgesini bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Mekke sakinleri de geçimlerini bu ticaret sayesinde sağladıkları için Kâbe'ye olağanüstü saygı gösteriyorlardı. Kusay, Kâbe ile Kureyş kabilesinin geçimi arasındaki irtibatı göz önüne alarak, Kâbe hizmetlerini tanzim etmiş ve Mekke'nin etrafında savaşmanın yasak olduğuna dâir bir kanunu koymuştur[2271].

[2263] Günaltay, s. 241; Çelikkol, s. 183.
[2264] Serjeant, **The Encyclopedia of Religion**, Cilt: 6, ss. 196-198.
[2265] Vâḥidî, **Basîṭ**, s. 126; Zemaḫşerî, **Keşşâf**, Cilt. 2, s. 557.
[2266] Kur'ân-ı Kerîm, Neml, 27/91.
[2267] Kur'ân-ı Kerîm, Kasas, 28/57.
[2268] Kur'ân-ı Kerîm, Ankebut, 29/67.
[2269] Watt, s. 69.
[2270] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim, 14/ 37. "*Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinler*."
[2271] Günaltay, s. 242.

Güvenli belde Mekke'de[2272] Kâbe *Allah'ın evi* anlamında *"Beytullah"*[2273] ismiyle tarif edilirken Beytullah civarında oturanlara "*Allah'ın komşuları"* anlamında *"Cîrânullâh"* denilmektedir[2274]. Kutsal evin ziyaretçileri hacılar ise "*Allah'ın misafirleri"* anlamında *"Duyûfu'r-rahmân"* sayılmaktadır[2275]. Mukaddes evi hac veya umre maksadıyla ziyaret edecek kişilerin Harem bölgesine geçerken bazı kurallara tâbi olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu kuralların başladığı *Harem* bölgesinin başlama çizgisine *"Mikât"* ismi verilmiştir.

Mikât (الميقات) *"vakt"* (وقت) fiilinin mastarıdır. Çoğulu "evkât" (أَوْقَات) olarak kullanılmakta ve bu kelime zaman dilimi ve yeri ifade etmektedir[2276]. Fıkıh terimi olarak hac ve umre ibadeti için ihram giyilecek günleri (el-mîkātü'z-zamânî) ve yerleri (el-mîkātü'l-mekânî) ifade eder. Zamanla ilgili "Mikât" hac için şevval, zilkade aylarıyla zilhicce'nin ilk on günü, umre için yılın tamamıdır. Mekânla ilgili mîkāt (mevâkītü'l-ihrâm) Mekke'ye gidenlerin veya hac ve umre yapacakların ihrama girecekleri noktalardır. Harem'i çerçeveleyen beş ayrı mevki mevcuttur. Zülhuleyfe, Cuhfe, Karnü'l-menâzil ve Yelemlem adları bir hadiste[2277] Zâtüırk ise başka bir hadîste zikredilmiştir [2278]. Zâtüırk ismi ise Hz. Ömer'in takdiri[2279] veya icmâ yoluyla

---

[2272] Kur'ân-ı Kerîm, Beled, 90/1 "*Yemin ederim şu beldeye".* Tin, 95/3."*Ve şu* ("beledi'l- emîn") *güvenli beldeye!*

[2273] Ṣâḥib, Ebû'l-Ḳâsım İsmâil b. ʿAbbâd eṭ-Ṭâliḳânî, **el-Muḥîṭ fi'l-Luğa** (nşr. Muḥammed Ḥasen Âlu Yâsîn), I-X, (Beyrut ʿÂlemu'l-Kutub, 1414/1994. Cilt. 9, s. 473.

[2274] Ḥasen el-Baṣrî, *s.* 28; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 118; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 194; Hitti, Cilt:1, s. 51.

[2275] Râzî, **Mefâtîḥu'l-Ğayb**, Cilt. 8, s. 61; Evliya Çelebi, **Rıhletü'l-Hicaziyye**, Safsâfî Ahmed el-Mürsî, Dâru'l-Âfâk el-Arabiyye, 1999. 201; Duyûfu'r-rahmân (ضيوف الرحمن)https://darp.gov.sa/ (03.09.2022).

[2276] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 5, s. 199; Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 9, s. 198; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs,** s. 132.

[2277] Müslim**, eṡ-Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 165; Şerefî, Cilt: 3, s. 30.

11 - (1181) حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَحْيَى، وَخَلَفُ بْنُ هِشَامٍ، وَأَبُو الرَّبِيعِ، وَقُتَيْبَةُ، جَمِيعًا عَنْ حَمَّادٍ، قَالَ يَحْيَى: أَخْبَرَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ طَاوُسٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا، قَالَ: وَقَّتَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ، ذَا الْحُلَيْفَةِ، وَلِأَهْلِ الشَّامِ الْجُحْفَةَ، وَلِأَهْلِ نَجْدٍ، قَرْنَ الْمَنَازِلِ، وَلِأَهْلِ الْيَمَنِ، يَلَمْلَمَ، قَالَ: «فَهُنَّ لَهُنَّ، وَلِمَنْ أَتَى عَلَيْهِنَّ مِنْ غَيْرِ أَهْلِهِنَّ، مِمَّنْ أَرَادَ الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ، فَمَنْ كَانَ دُونَهُنَّ فَمِنْ أَهْلِهِ، وَكَذَا فَكَذَلِكَ، حَتَّى أَهْلُ مَكَّةَ يُهِلُّونَ مِنْهَا

[2278] Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 3, s. 401; İbn Mâce, **Sünen**, Cilt: 3, s. 154; Ebû Dâvûd, **Sünen**, Cilt: 3, s. 521; Nesâʾî, **Sünen**, Cilt: 5, s. 35.

2780-وحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ حَاتِمٍ, وَعَبْدُ بْنُ حُمَيْدٍ (1) كِلاهُمَا, عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ بَكْرٍ, قَالَ عَبْدٌ: أَخْبَرَنَا مُحَمَّدٌ, أَخْبَرَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ, أَخْبَرَنِي أَبُو الزُّبَيْرِ, أَنَّهُ سَمِعَ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللهِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا, يُسْأَلُ عَنِ الْمُهَلِّ فَقَالَ: سَمِعْتُ, أَحْسَبُهُ رَفَعَ إِلَى النَّبِيِّ صَلى الله عَلَيه وسَلَّم, فَقَالَ: مُهَلُّ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مِنْ ذِي الْحُلَيْفَةِ, وَالطَّرِيقُ الآخَرُ الْجُحْفَةُ (2), وَمُهَلُّ أَهْلِ الْعِرَاقِ مِنْ ذَاتِ عِرْقٍ, وَمُهَلُّ أَهْلِ نَجْدٍ مِنْ قَرْنٍ, وَمُهَلُّ أَهْلِ الْيَمَنِ مِنْ يَلَمْلَمَ.

[2279] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 35.

Hz. Ömer Mısır ve Irak'ı fethedince Zâtüırk'ı, Karnü'l-menâzil hizasında olduğu için Mîkât sınırı kabul ettiği kaydedilmiştir.

da Mikât sayıldığı dile getirilmiştir[2280]. Yukarıda temas ettiğimiz Mikât noktaları Şekil 34'te yer almaktadır.

Şekil 34: Mikât Yerleri

Kaynak: Öğüt, "Mikât", Cilt: 30, s. 48.

Mikât mahâlleri:

1- Zülhuleyfe[2281] Medine tarafından gelenlerin ihrama girecekleri nokta olup Mekke-i Mükerreme Haremi'ne en uzak (450 km) Mikât sınırıdır[2282].

2- Cuhfe[2283] (Rabığ) Hicaz'ın kuzeyinde sahil yolu üzerinde Şam, Mısır, Mağrib tarafından gelenlerin sınırıdır. Mekke haremine 187 km uzaklıktadır[2284].

3- Zâtüırk[2285] Irak, Horasan ve Doğu memleketlerinden gelenlerin sınırıdır. Mekke-i Mükerreme Harem'ine 94 km uzaklıktadır[2286].

[2280] Salim Öğüt, "Mikât" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2020. Cilt: 30, s. 48.
[2281] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 555; Aḥmed b. Ḥanbel, **Musned**, Cilt: 4, s. 130.
[2282] Şerefî, Cilt: 3, s. 30; Salim Öğüt, "Mikât" **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Cilt: 30, s. 48.
[2283] Mâlik b. Enes, **Muvaṭṭa**', Cilt: 1, s. 83.
[2284] Öğüt, "Mikât", Cilt: 30, s. 48.
[2285] Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 3, s. 401; İbn Mâce, **Sünen**, Cilt: 3, s. 154; Ebû Dâvûd, **Sünen**, Cilt: 3, s. 521; Nesâ'î, **Sünen**, Cilt: 5, s. 35.
[2286] Öğüt, "Mikât", Cilt: 30, s. 48.

4- Karnü'l-menâzil[2287] Necid bölgesinden gelenlerin Mikât mahallidir. Mekke Haremine 94 km uzaklıktadır[2288].

5- Yelemlem Mekke-i Mükerreme Harem'ine 54 km uzaklıkta Yemen bölgesinden gelenlerin Mikât bölgesidir[2289].

Kaynaklarda Mikât yerlerini ilk defa Hz. İbrâhim'in Cebrail'in gösterdiği yerlere işaret taşları koyarak belirlediği kaydedilmektedir[2290]. Daha sonraları Hz. İsmâil, Adnan b. Üded, Kusay b. Kilâb, Kureyş tarafından bu taşların yenilemiştir[2291]. Mekke'nin fethinde ise Hz. Peygamberin Temîm b. Esed el-Huzâî'ye izi yok olan sınırları yeniden işaretlettiği kaydedilmiştir[2292]. Hz. Peygamberden sonra, Hz. Ömer, Hz. Osman b. Afvân, Muaviye b. Ebî Süfyan, Abdülmelik b. Mervân tarafından yenilendiği, surlarla çevrelenen alanın o zamandan günümüze değişmediği belirtilmiştir[2293].

Kanaatimizce tevhîd, emniyet ve sükûnetin merkezi olan Kâbe'yi çevreleyen üç dâire olduğu söylenebilir. Bunlar, Kâbe'yi çevreleyen Mescid-i Harâm, Mescid-i Harâm-ı çevreleyen Harem, Harem'i çevreleyen "*Mikât"* mahalleridir. Mikât işaretleri inanç ve ibadet merkezine yaklaşıldığının uyarıcıları/hatırlatıcıları olarak özel ibadet ve saygı kurallarının başlangıç noktası sayılabilir. Mikât dâiresinden içeriye hac ve umre maksadıyla girmek isteyen Müslüman'ın "*ihram"* adı verilen kıyafete bürünmesi ve "*telbiye"* getirmesi şarttır[2294].

"İhrâm" **(** الإحرام**)** kelimesi, sözlüklerde *"haram kılmak, kendini mahrum bırakmak, haram aylarına veya Harem bölgesine girmek"* anlamlarına gelmekte ve terim olarak hac veya umreye niyet eden kimsenin diğer zamanlarda yapması helâl olan bazı davranışları, hac ve umrenin rükünlerini veya bütün âdâbını tamamlayıncaya kadar kendine haram kılmasını ifade etmektedir[2295]. Hac ibadetini yerine getirecek

---

[2287] Aḥmed b. Ḥanbel, **Musned**, Cilt: 4, s. 130; Buḫârî**, Ṣaḥîḥ**, Cilt:2, s. 34; Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 838.
[2288] Öğüt, "Mikât", Cilt: 30, s. 48.
[2289] Aḥmed b. Ḥanbel, **Musned**, Cilt: 4, s. 130; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt:2, s. 34; Müslim, **Ṣaḥîḥ,** Cilt: 2, s. 838; Öğüt, "Mikât", Cilt: 30, s. 48; Şerefî, Cilt: 3, s. 30.
[2290] Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt: 2, s. 842; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 260; Şerefî, Cilt: 3, s. 32.
[2291] Şerefî, Cilt: 3, s. 32.
[2292] ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt: 5, s. 25; Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 152; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 128; Fâkihî**, Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 260.
[2293] Şerefî, Cilt: 3, s. 32.
[2294] Salim, Öğüt "İhram" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, Cilt: 21, s. 539.
[2295] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn,** Cilt:5, s. 199; Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt:9, s. 199; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt:2, s. 107; Öğüt "İhram", Cilt: 21, s. 539.

olanların giydikleri elbiseye de *"ihrâm"* denilmektedir. İhrâm ile dünyevî her türlü görüntüden uzaklaşılır. Hacıların giydiği, dikişsiz iki beyaz bezden ibaret bu kıyafet ile nuranî varlığı temsil eden beyazlara bürünmüş vaziyetle sembolik olarak yaradılıştaki ruhlar alemi canlandırılmaktadır. Bu şekilde, bir anlamda melekî görüntü yansıtılarak, emre hazır melek gibi Kâbe'nin rabbinin huzuruna gidilmekte ve *telbiye* (التلبية) sözleriyle emre hazır oluş dile getirilmektedir[2296]. İslâm'dan önce, insanların hac ve umre ibadetlerini yerine getirdikleri, Kâbe'yi her hafta tavaf ederek Haceru'l-Esved'e dokundukları ve Safâ ile Merve arasında sa'y yaptıkları bilinmektedir[2297]. Kur'ân-ı Kerîm'de Kâbe'nin Hz. İbrâhim'den önce var olduğu[2298], Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil peygamberler tarafından yeniden imar edildiği bildirilir. Kâbe'nin tamamlanmasından sonra, ikisinin şükür duası: *"Ey Rabbimiz bizden bunu kabul buyur!*" olmuştur[2299]. Allah'ın insanları hacca davetine[2300] icabet edenlerin itaat ifadesine *"telbiye* (التلبية)" denilmektedir. "*Telbiye"* davetçinin davetine icabet edilerek, verilen emre *"buyur", "emrindeyim, hizmetindeyim"* anlamındaki *"lebbeyk"* ifadesidir[2301]. *"Lebbeyk" evet* anlamında olumlu cevabı ve yanında olmayı ifade eder[2302]. Hz. İbrâhim, insanlara haccı duyurma görevini aldıktan sonra, bulunduğu bölgede: *"Ey insanlar! Rabbinizin davetine uyun haccedin"* diyerek haccı ilân etmiştir. Etraftaki insanlar, bu emre telbiye ile icabet etmişlerdir[2303]. Hz. İbrâhim'in daveti zamanından kıyamete kadar Kâbe'yi ziyaret eden her hacı, Hz. İbrâhim'in o

---

[2296] Taşpınar, s. 23.

[2297] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 311.

[2298] Kur'ân-ı Kerîm, İbrâhim,14/37 "Ey *Rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar! İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinler!"* Kur'ân-ı Kerîm, Hacc, 22/26 "*İbrâhim'i Beytullah'ın bulunduğu yere yerleştirdiğimizde de şöyle demiştik: "Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf edenler, kıyamda duranlar, rükûa ve secdeye varanlar için evimi tertemiz tut".*

[2299] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/ 127. "*İbrâhim İsmâil'le birlikte beytin temellerini yükseltiyordu: "Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin."*

[2300] Kur'ân-ı Kerîm, Hacc, 22/27. *"İnsanlara hac ibadetini duyur gerek yaya olarak gerekse yorgun argın develer üzerinde uzak yollardan gelerek sana* ulaşsınlar."

[2301] İbn-i Manzûr, "لبي" Cilt:1, s. 731.

قَالَ الْفَرَّاءُ: مَعْنَى لَبَّيْكَ، إِجابةً لَكَ بَعْدَ إِجابة؛

Bedreddin el-Aynî, ʿ**Umdetü'l-ḳārî fî şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî,** Dâr-u İhyâi't-Türasi'l-Arabi**,** Beyrut, **ts,** Cilt: 9, s. 172.

[2302] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 4, s. 184-185.

فإِذا دَعَا الرَّجُلُ صاحِبَهُ، أَجابَه: لَبَّيْكَ، أَي: أَنا مُقِيمٌ عندَك؛ ثُمَّ وَكَّدَ ذالك بلَبَّيْك، أَي: إِقامةً بعدَ إِقامة. (أَو مَعْنَاهُ: اتِّجَاهِي) إِليك، (وقَصْدِي لَكَ) ، وإِقبالي على أَمْرِ

وَفِي حَدِيث الإِهلال بالحجّ: (لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ) هُوَ من التَّلْبِيَة، وَهِي إِجابةُ المُنَادِي، أَي: إِجابَتِي لَك يَا رَبِّ، وَهُوَ مأْخوذٌ ممَّا تقدَّم؛ (أَو مَعْنَاهُ: إِخلاصي لَكَ) مأْخوذٌ (مِنْ) قَوْلهم: (حَسَبٌ {لُبَابٌ)

[2303]Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt:1, s. 259, 261. Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 70.

günkü davetine cevap vermektedir[2304]. İlk cevap verenlerin Yemenliler olduğu söylenmiştir[2305]. Telbiyenin daha da eski zamanlarda olduğuna dâir rivayetler mevcuttur[2306]. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, İslâm'dan önce hac ibadetinin bir ritüeli olarak telbiye getirildiği ve kabilelere ve putlara mahsus farklı telbiye çeşitleri olduğu görülmektedir. Erken dönem Kaynaklardan Câhiliye devri putları hakkında yegâne kaynak olan İbnü'l-Kelbî'nin[2307] (ö. 204/819 [?]) Kitâb el-Esnâm'ı; güvenilir ravi kabul edilen İbn Habib'in[2308] (ö. 245/860) "Muhabber" ve Yaʿḳûbî'nin[2309] (ö. 292/905'ten sonra), Târîḫ[2310] isimli eserlerinde mezkûr "*telbiye"* örnekleri yer almaktadır. İslâmi dönemdeki telbiyenin de tevhîde uygun lafızlarla İslâm'dan öncekilerle benzer olduğu, bazı ifadelerin aynen kullanıldığı görülmektedir. İslâm öncesi *"telbiye"* örnekleri, Arap yarımadasında yayılmış olan putperestliğin tezâhürü olarak ortaya çıkan taklit kâbelerin de (الكعبات) varlığının göstergeleridir[2311]. Ayrıca Mekke'deki Kâbe'nin bir *"panteona"* (put merkezine) dönüştüğünün işaretidir[2312]. Yine de Araplar Kâbe'ye ayrı değer verirler, onun daha üstün olduğunu düşünerek, hac ve umreye giderlerdi. Kaynaklarda yer alan kabilelere ait telbiyeler, Kâbe ile olan münasebetiyle hasebiyle aşağıda verilmiştir.

İsmâiloğulları Mekke'ye yerleştikten sonra Amâlikalıları oradan sürdükleri[2313] İsmâiloğulları ve Cürhümlüler arasında anlaşmazlık ve düşmanlık doğduğu ayrıca artan nüfus sebebiyle Mekke'den daha uzaklara yerleşim sağladıkları rivayet edilmiştir[2314]. Mekke'den uzaklaşanların Mekke'ye ve Kâbe'ye olan sevgilerinin

---

[2304] Zebidî, (tercüme ve şerh) Cilt: 6, s. 79.
[2305] Ezrakî,72
[2306] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 73. Hz. Âdem, Hz. Yunus , Hz. Musa ve Hz.İsa'nın telbiye örnekleri verilmiştir.
[2307] Süleyman Tülücü, "Kelbî, Hişâm b. Muhammed", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2022. Cilt: 25, s. 204.
[2308] Mehmet Sami Benli, "Muḥammed b. Habib", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2020. Cilt: 30, s. 530.
Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860) Ensâb âlimi, râvi ve edip olduğu bildirilen İbn Ḥabîb'in *Muḥabber* isimli eserinde telbiye ve taklit kâbeler detaylıca anlatılır.
[2309] Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kūbî (ö. 292/905'ten sonra) Tarihçi, coğrafyacı ve seyyah olan Ya'kūbî'nin İslâm öncesi Arap toplumu hakkında bilgi verdiği eserinde İslâm'dan önceki dönemle ilgili aktardığı bilgilerin hurafelerle karışık olabileceğini söylemektedir. Konumuzla ilgili telbiye örnekleri diğer örneklerle (İbn Habib ile) örtüşmektedir.
[2310] Yaʿḳûbî**, Târîḫ**, s. 100.
[2311] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 4, s. 463; Çelikkol, s. 171.
[2312] Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Cilt: 2, s. 856.
[2313] İbnü'l-Kelbî, **Kitâbü'l-Eṣnâm,** s. 6.
[2314] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke, s.** 116.

azalmadığı, ayrılırken yanlarına kutsal mekândan dört taş alarak götürdükleri[2315] ve bu taşları da gittikleri yerde muhafaza, tazîm ve tavaf ettikleri kaydedilmiştir[2316]. Bir taraftan, Hz. İbrâhim'den miras kalan tavaf, hac, umre, Arafat ve Müzdelife vakfesi, kurban ve telbiye gibi ritüellere devam etmişlerdir. Diğer taraftan hac ve umrede yapılan menâsiklerin benzerini kendi ritüellerine katan putperestlerin çoğaldığı belirtilmiştir. Kâbe'nin içerisine ve etrafına pek çok putu yerleştirdikleri, etrafında çıplak halde tavaf yaptıkları, putlara kurban kestikleri, telbiyeyi tevhide aykırı sözler ilave ederek dîni teâmülü bozdukları görülmektedir[2317]. İbnü'l-Kelbî'nin ve Ezraḳî'nin benzer ifadelerle bildirdiklerine göre, Mekkelilerin zikredilen hatalı davranışları onları asıl dinlerinden uzaklaşıp giderek kendi hoşlarına giden taş ve benzer şeylere tapınmaya sebep olmuş ve daha önceki kavimlerin durumuna benzemişlerdir[2318]. Araplar put edinmeyi ve putları tapmayı yaygınlaştırmışlar bazen de tapınağa dönüştürmüşlerdi. Bunları yapamayanlar güzel gördüğü bir taşı Kâbe'nin veya diğer beytlerden birinin önüne dikerek onu tavaf ederdi. Bu taşlara *"el-ensâb"* bunların şekilli olanlarına *"el-esnâm"* ya da *"el-evsân";* onların etrafında dönmeye de *"ed-davâr"* ismi vermişlerdir[2319]. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda Kâbe'nin etrafında 360 adet put yerleştirildiği, bu putların Mekke'nin Fethi'ne kadar kaldığı bilgisi mevcuttur[2320]. Araplar bütün bu taşları kutsar, büyük ve küçük baş kurban keserek, onları yüceltirlerdi. Bu eylemler putlar vasıtasıyla tanrıya yakın olmak için yapılırdı. Rivayette, putperestlerin kurban kesip kurbanın kanlarını Kâbe'ye sürdükleri, etlerini taşın üzerine serdikleri ve kestikleri etin yenmesini kendilerine haram kılarak *kurt, kuş yesin* dedikleri bildirilmiştir[2321]. Kaynakları incelerken bahse konu putlar ile putların bulunduğu bazı tapınakların Mekke Kâbe'siyle rekabet halinde olduğunu fark ettik. Kanaatimizce, Kur'an-ı Kerîm'de içerisinde put isimlerinin geçen bazı ayetlerin anlaşılabilmesi, İslâm öncesinde tapınılan putların ve telbiyelerin bilinmesiyle mümkündür. Zira Hz. Peygamber, daveti sürecinde sadece putları kırarak değil, aynı süreçte düşüncelerdeki putperestliği yıkarak da toplumu tevhîd inancı üzere eğittiği bir

[2315] Dârimî, **Musned**, Cilt: 1, s. 205.
[2316] İbnü'l-Kelbî, **Kitâbü'l-Eṣnâm,** s. 6; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt: 1, s. 77.
[2317] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr,** Cilt: 2, s. 232; İbn İsḥâḳ**, Sîre**, s.11; İbnü'l-Kelbî, **Kitâbü'l-Eṣnâm,** s. 6; İbn Ḥabîb, **Muḥabber,** s. 311.
[2318] İbnü'l-Kelbî, **Kitâbü'l-Eṣnâm,** s. 6; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke, s.** 116.
[2319] İbnü'l-Kelbî, s. 33; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 5, s. 101.
[2320] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 876; İbn Mâce, **Sünen**, Cilt: 2, s. 925; Ebû Dâvûd, **Sünen**, Cilt: 4, s. 531.
[2321] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 78.

gerçektir. Dönemin ibâdî ve itikadî anlayışını; Kâbe'nin içinde, etrafında ve yakın çevresinde kabul görmüş, putperestliğin maddî unsurları *"putlar"* ile puta taparlığın düşünsel göstergeleri olan "*telbiye"*ler açıkça ortaya koymaktadır. Bu sebeple Câhiliye Dönemi'nde Kâbe'de bulunan ya da Kâbe'yle ilgisi bulunan meşhur bazı putlar ile bilhassa kabilelere ait telbiyeleri aşağıda özet olarak yer vermeyi uygun gördük. Bunlardan en meşhur 20 adedi şöyledir:

1. Hübel (هبل): Mekke'nin meşhur putlarından biri de *"Hübel"*dir. Kâbe'nin içinde bulunan bu putun önünde yedi tane fal oku bulunmaktadır[2322]. İbn İshak'ın rivayetine göre, Hübel, Kureyşlilerin Mekke'deki en büyük putu olup, Kâbe'nin içinde yer alan içine hediye depolanan kuyunun üzerindedir. İbn Ḥabîb'ten aktarılan rivayete göre Hübel'in, Bekiroğulları, Mâlik, Melkân ve Kinâne'nin putu olduğu ve Kureyş'in, Kinâne'nin, Kinâne de Kureyş'in putuna taptığı anlaşılmaktadır. Araplar üzerinde müttefik oldukları putların etrafında senede bir kez toplanırlardı. Ayrıca, her bir kolun sorumlu olduğu ve yanından ayırmadığı eşya vardı[2323].

Amr b. Luhay, Hübel'i Kâbe'nin içindeki kuyunun üzerine koyarak insanlara tapmalarını emrettiği belirtilmektedir. Bu putun Kâbe içinde ve etrafında bulunan putların en büyüğü, insan seklinde ve akikten mamûl ve sağ kolu kırık olduğu için altından bir kol takıldığı zikredilmektedir[2324]. Kureyşlilerin bu putun uluhiyyetini tasdik ettiği[2325], anlaşmazlık durumlarında, yolculuk öncesi veya ticarete girişildiğinde onun önünde fal çekildiği ve karara varıldığı anlatılmaktadır. Kaynaklarda Abdülmuttalib'in oğlu Abdullah için bu putun yanında fal okunu çektiği rivayet edilmektedir[2326]. Hübel'in Abdülmuttalib zamanında saygın bir put olduğu düşünülebilir. Zira, Abdülmuttalib torunu Muhammed'in doğduğu haberini alınca gelini Âmine'nin yanına gittiği, gelininin Abdülmuttalib'e hamileyken rüyasında gördüklerini anlattığı nakledilmektedir. Bu nakle göre Âmine rüyasında kendisine söylenenleri ve ismini Abdülmuttalib'in koymasının emredildiğini anlattığı bildirilmektedir. Rivayette Abdülmuttalib'in, torunu Muhammed'i Kâbe'nin

[2322] İbn İsḥâḳ**, Sîre**, s. 32; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 152; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 2, s. 84. Hübel'in Kâbe'nin içinde hediyelerin toplandığı, kuyusunun üzerinde bulunduğu bildirilmiştir.
[2323] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 10, 45; İbn Ḥabîb**, Muḥabber**, s. 318, Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 1, s. 117; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 2, s.336; İbn Keŝîr, **Sîretu'n-Nebevîyye**, Cilt: 1, 208.
[2324] İbn İsḥâḳ**, Sîre**, s. 10; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1,ss. 65, 100, 119.
[2325] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 231.
[2326] İbn İsḥâḳ**, Sîre**, ss. 11, 22; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 117.

ortasındaki Hübel'e[2327] götürdüğü ve orada torununun doğumu münasebetiyle şükür içerikli dua ettiği nakledilmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz rivayetler mezkûr putun toplum nezdindeki kabul değerini gösteren örnekler olabilir. Hübel'e tapanların telbiyesi meâlen şöyledir*: "Buyur Allah'ım buyur, biz özüz, bizi mızrak ucuna haram ettin, insanlar bizim başlarımızı kıskanır"* idi[2328]. Amr b. Luhay tarafından Şam'dan Mekke'ye getirilen ve Kâbe'ye yerleştirilen Hübel putu Mekke'nin fethinde Hz. Peygamberin emriyle kırdırılmıştır[2329].

2. İsâf ve Nâile (إسافٍ ونائل): Câhiliye Dönemi'nde kaydedilen ve Mekke Kâbe'sinin bünyesinde bulunan putlardan ikisi İsâf ve Nâile'dir[2330]. Bir rivayete göre, İsâf b. Ya'la, Zeyd'in kızı Nâile ile Kâbe'de zina ederek günah işlediklerinden taşa çevrilmişlerdir[2331]. İbret-i âlem için İsâf, Safâ'ya, Nâile Merve'ye yerleştirilmiştir[2332]. Üzerinden zaman geçince, olayın çirkin tarafı unutularak[2333] iki puta da tapınılmaya başlanmıştır. Rivayetlerde bunlara Huzâ'a, Kureyş ve Araplardan Kâbe ye hacca gelen herkes onlara taptığı bildirilmektedir[2334]. Amr b. Luhay, Mekke'nin yönetimini ele geçirince bunlara tapınılmasını emrettiği ve Kusay b. Kilâb dönemine kadar putların burada kaldığı nakledilmiştir. Kâbe'nin Hicâbe görevi ve Mekke'nin yönetimi, Kusay b. Kilâb'a geçtiğinde onun iki putun yerini değiştirdiği, putlardan birini Kâbe'nin yanına, diğerini de Zemzem Kuyusu'nun üzerine yerleştirdiği, ayrıca Kâbe'ye verilen hediyelerin iki putun arasına bırakıldığı ve buraya *"Hatîm"* ismi de verildiği kaydedilmiştir. Bu putların elbiseleri eskidikçe, yeni elbiseler giydirildiği, adet durumundaki kadınların bu putlara yaklaşmadığı, putların yanında kurban kestiği, acziyet durumlarında putların önlerinde başlarını tıraş ettikleri ayrıca insanların bu

---

[2327] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 22, 45; İbn Keŝîr**, el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt. 3, s. 386.
الحمد لله الذي أعطاني ... هذا الغلام الطيب الاردان
قد ساد في المهد على الغلمان ... اعيذه بالله ذي الاركان…

[2328] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 315; Cevâd ʿAlî, **Mufaṣṣal**, Cilt: 11, s. 252.;

[2329] Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt: 2, s. 832; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 195; Maḳrîzî, **İmtâʿu'l-Esmâʿ**, Cilt: 1, s. 390. Mekke fethedildiği gün Hz. Peygamber öğle namazını kıldıktan sonra bütün putların toplanarak kırılıp yakılmalarını emretmiştir.

[2330] Müslim, **Ṣaḥîḥ,** Cilt: 3, s. 515.

[2331] Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt: 2, s. 841; İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, s. 89.

[2332] İbn Habîb, s. 311; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 88; Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Cilt: 2, s. 856

[2333] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s.120.

[2334] İbnü'l-Kelbî, s. 9; İbn Habîb, s. 311.

putlara sürtündüğü bildirilmektedir. İsâf ve Nâile putları, Kureyş ile Ehâbiş kabilesine aittir[2335]. Kâbe'yi tavaf, İsaf'tan istilâmla başlar, Nâile'de istilâmla bitirilirdi[2336].

Ebu Talib'in naklettiğine göre İsaf'a tapan Kureyş'in şöyle telbiye getirdiği kaydedilmiştir: *"Buyur Allah'ım! Buyur. Buyur! Senin sana ait olan bir ortak dışında ortağın yoktur, sen hem ona hem de onun sahip olduğuna sahipsin*" [2337].

İnsanların sürtündüğü bu putlar, Mekke'nin fethinde, Resûlullah tarafından, diğer putlar gibi ortadan kaldırıldı[2338]. Kuran-ı Kerim'de Safâ ve Merve'ye işaret ederek, İsâf ve Nâile'nin bulunduğu yerlerde say yapmaya çekinen Müslümanlara: *"Safâ ile Merve Allah'ın nişanlarındandır; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullâh'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur. Kim gönüllü bir iyilik yaparsa bilsin ki Allah iyiliği mükâfatıyla karşılayan ve çok iyi bilendir*."[2339] âyetiyle, Safâ ve Merve arasında sa'y yapmada sakınca bulunmadığı ve günah olmadığı kaydedilmiştir[2340].

3. Lât (اللات): Mekke Kâbe'sine benzetilmeye çalışılmış bir diğer tapınak da*"Lât"*'dır. İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819) putlar hakkında yazdığı *Kitâbü'l-Eṣnâm'*ında[2341] "Lât"ın Tâif'te bulunduğu bildirilmektedir. Ezrakî[2342], Fâkihî'nin[2343] ve Yâḳût el-Ḥamevî'nin[2344] rivayetlerinden "Lât"ın Tâif'te yer aldığı anlaşılmaktadır. Ancak İslâm tarihi kaynaklarında *"Lât"* putunun Tâif dışında bir yerde veya Kâbe'nin içinde[2345] olduğuna dâir görüşlerin de olduğunu dikkate alırsak bu hususta net bir bilgi olmadığını ifade edebiliriz.

Lett (لت) fiilinden türeyen *"Lât"* isminin *"karıştırmak"* anlamına geldiği, buğdayı dövüp karıştırarak yemek yapan bir adamın, yaptığı yemeğini taşın yanına

---

[2335] İbn Habib, s. 318.
[2336] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 120.
[2337] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr**, Cilt: 3, s. 124; İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 120;İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 311; Yaʿḳûbî, **Târîḫ**, s. 100; Cevâdʿ Alî, **Mufaṣṣal**, Cilt: 11, s. 376.
[2338] İbn İsḥâḳ, **Sîre** , s. 3*;* İbn Ḥabîb**, Muḥabber** 311- 318; Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** ss.19-122; Ṭaberî, **Târîḫ**, Cilt: 2, s. 284*;* İbnu'l-Kelbî, **Meŝâlib** s. 34; Hamidullah, **İslâm Peygamberi,** Cilt: 2, s. 856.
[2339] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/158.
[2340] Taberi, **Câmiʿu'l-beyân,** Cilt: 3, s.231; Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, **el-Keşşaf** ʿ**an ḥaḳāʾiḳı ġavâmiżi't-tenzîl,** Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, Cilt:1, s. 208; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el- Kuşeyrî, **el-Câmiʿu'ş-ṣaḥîḥ**, "Hac", (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki) 259/1277, Cilt: 2, s. 928.
[2341] İbnu'l-Kelbî, Kitâbu'l-Eṣnâm, s. 6.
[2342] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 126.
[2343] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt.5, s. 143.
[2344] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Buldân,** Cilt:5, s. 4.
[2345] Mahfuz Söylemez, **Cahiliye Araplarının İlahları,** Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 62.

koyduğu, buna isnat edilerek de söz konusu taşa *"Lât"* denildiği kaydedilmiştir[2346]. Taşın dörtgen bir kaya parçası olduğu[2347], üzerine Kâbe'ye benzer *"Rabbe"* ismi verilen *"beyt"* bina ettikleri, Kureyş ve bütün Arapların ona tazîmde bulunduğu bildirilmiştir[2348]. Kaynaklarda bildirildiğine göre tapınağın etrafında bulunan arazi harem sayılmaktadır. Bu sebeple kavga dövüş etmek, adam öldürmek, hatta bir düşmanla bile çatışmaya tutuşmak ya da bir av hayvanını bile öldürmek ayrıca etraftaki vadide yabani ağaçların kesimi yasaklanmıştır. Dolayısıyla putun bulunduğu vadi kutsal sayılmıştır[2349]. İncelemiş olduğumuz kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre *"Lât"* tapınağının Kâbe'nin sahip olduğu mâbed vasıflarına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim *Hicâbet hizmeti* (tapınağın örtülmesi) ile *Sidâne hizmeti* (mâbed bekçiliği) özellikleri ile Kâbe'ye benzetilmiştir[2350]. Söylemez'in ifadeleri ile ifade edersek, Câhiliye Döneminde Lât, *"Kâbe kadar değerli ve bir o kadar da saygındır*[2351].

İbnu'l-Kelbî'ye göre Menât'tan sonra en önemli put kabul edilen Lât[2352] Kur'ân-ı Kerîm'de, *"Gördünüz değil mi Lât'ı, Uzzâ'yı?"*[2353] âyetinde adı geçmektedir. Tâif'te, Sakîf kabilesinin putu Lât'a[2354] tapanların telbiyesi meâlen şöyledir: "*Buyur Allah'ım buyur, Beytimiz bize yeter, o ne terk edilmiş ne de köhnemiştir. Sadece temiz topraktandır ve insanları yaratılmışların salihlerindendir*[2355]. Sakîf kabilesinin Müslüman olana kadar Lât'a tapındıkları kaydedilmiştir. Kaynaklarda, Hz. Muhammed'ın (as), Sakîfli bir kimse olan Muğire b. Şu'be'yi, Sakîfliler Müslüman oldukları zaman Lât'ı yıkması için gönderdiği, Muğire'nin de putu yıktığı ve yaktığı zikredilmektedir[2356]. Rivayete göre bunu bir taktikle gerçekleştiren Müğire b.

[2346] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 258.
[2347] İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm**, s. 16. İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 1, s. 85.
[2348] Yâḳût el-Ḥamevî**, Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 5, s. 4.
[2349] İbn Ḥabîb**, Muḥabber**, s. 315.
[2350] İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm,** s. 16.
[2351] Söylemez, **Cahiliye Araplarının İlahları,** s. 80.
[2352] İbnü'l- Kelbî, **Kitabu'l- Esnam,** s. 16.
[2353] Kur'ân-ı Kerîm, Necm, 53/19.
[2354] Ezherî, **Tehzîbu'l-Luğa**,Cilt 1, s. 66.
وَقَول الله جلّ وعزّ: {الْكُبْرَى أَفَرَءَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّى} (النّجْم: 19) جَاءَ فِي التَّفْسِير أَن اللاتَ صنَم كَانَ لثقيف،
Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 2, s. 468.
يَعْنِي اللَّاتَ، وَهِيَ الصخرةُ الَّتِي كَانَتْ تَعْبُدها ثَقِيفٌ بالطائفِ. وَفِي حَدِيثِ وَفْدِ ثَقِيفٍ
İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 1, s. 400.
يَعْنِي اللَّاتَ، وَهِيَ الصخرةُ الَّتِي كَانَتْ تَعْبُدها ثَقِيفٌ بالطائفِ
[2355] İbn Habîb, s. 311; Cevâd ʿAlî, **Mufaṣṣal,** Cilt: 11, s. 375.
[2356] İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm,** s. 17, İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt:1, s. 400.

Şu'be'nin hemşerilerinin haleti ruhiyesini bildiği için, yıkım esnasında rol yaparak insanları heyecana sevk ettiği bildirilmektedir. Muğire, Lât'ı devirmek amacıyla ilk balyoz darbesini indirir indirmez bir feryat kopardığı ve bayılmış gibi yapıp kendini yere attığı, bu duruma henüz kalpleri İslâm'a tam bağlanmamış olanların ve hurafecilerin memnun kaldığı anlatılmıştır. İnsanlar aralarında bu olay hakkında konuşmaya daldıklarında, Muğire gülmekten katılırcasına ayağa kalkarak putları kırdığı, bütün mâbedi baştan aşağı yıkıp devirdiği ve yaktığı bildirilmiştir[2357].

4. Uzzâ (الْعُزَّى): Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen bir puttur. "*Gördünüz değil mi Lât'ı, Uzzâ'yı?"*[2358] ibareleri ile âyette zikredilmektedir. Meşhur dil âlimleri Ezherî[2359] İbn Manzûr[2360] ve Zebîdî'ye [2361] göre *Uzzâ*; Gatafanlıların taptığı ve üzerine *"beyt"* bina ettikleri *"semure"* adı verilen ağaçtır[2362]. "*Uzzâ"*, 'azîz' kelimesinin dişil kalıbı *"azîze"*den türemiştir. *"Çok ulu"* şeklinde mübalağa anlamı vermektedir. Zebîdî ayrıca Kuran-ı Kerim'deki *"Uzzâ"* kelimesinin anlamını, *"Kureyş ve Benî Kinâne'nin putu"* olarak açıklamıştır[2363]. Kureyş onu, Sükâm adı verilen Hurâd vadisinde bir mahalde himaye etmiş, burası Kâbe Harem'i gibi kutsal olmuştur[2364]. Amr b. Luhay'ın Nahle'de bulunan Uzzâ'yı tanrı edindiği, hacıların hac sonrası tavafı bitirdiklerinde Uzzâ'ya giderek tavaf ettikleri ve ihramdan çıktıktan sonra bir gün yanında kaldıkları bildirilmiştir[2365]. Uzzâ'nin Huzâ'alılara ait put olduğu, Kureyş, ben-î Kinâne ve Mudâr kabilelerinin tamamının Huzaalılarla beraber, Uzzâ'ya tazimde bulundukları belirtilmektedir. Bir gün Resûlullah Kâbe'nin önünde Kur'ân-ı Kerîm'in Necm suresini okuyarak namaz kılmaktayken ve tam şu âyetlere gelince: *"Eh görmüyor musunuz şu Lât ve Uzzâ'yı ve şu diğer üçüncüyü, Menat'ı? Acaba bunlar gerçekten ulu tanrılar mı? ve onların araya girip şefaatte bulunmalarından ümidvâr olunur*

[2357] İbnü'l- Kelbî, **Kitabu'l-Esnam**, s. 19; Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Cilt:1, s. 504

[2358] Kur'ân-ı Kerîm, Necm, 53/19.

[2359] Ezherî, **Tehzîbu'l-Luğa**, Cilt: 1, s. 66.

[2360] İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, Cilt: 5, s. 378.

[2361] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt:15, s. 223.

[2362] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 126. Ezrakî'nin rivayetinde, Uzzâ, Nahle'deki üç semure ağacının adıdır. İnsanları bunlara tapmaya çağıran kişi, Amr b. Rebîa ile Hâris b. Ka'b'dır. Amr, insanlara şöyle der: "*Tâif serin olduğu için sizin rabbiniz yarın Lât' a, Tihâme sıcak olduğu için de kışın da Uzzâ' ya gider. Bunların her ikisinde tapınılan birer şeytan bulunmaktadır*."

[2363] Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 15, s. 223.

والعُزَّى: صنَمٌ كَانَ لقُرَيْش وبَني كِنانة،

[2364] İbnü'l-Kelbî, s. 19.

وَكَانَتْ قُرَيْشٌ قَدْ حَمَتْ لَهَا شِعْبًا مِنْ وَادِي حراضٍ يُقَالُ لَهُ سقَامٌ
يُضَاهُونَ بِهِ حرم الْكَعْبَة

[2365] İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm,** s. 14.

mu?"[2366] bir olay vukû bulduğu, orada bulunan putperestlerin Hz. Muhammed'in kendi tanrılarına bir imtiyaz tanıdığını ve bundan çok memnun oldukları[2367] hatta Hz. Muhammed o sırada kılmakta olduğu namazın secdesine vardığında onların da Kâbe önünde secdeye kapandıkları rivayet edilmektedir[2368]. Hz. Muhammed'in arkada olup bitenden habersiz kaldığı ve bu yanlış anlamayı bir yumuşama havası takip ettiği bildirilmektedir[2369].

İçinde Uzzâ putunun dikili bulunduğu tapınak, Mekke ile Tâif arasında, Nahle denen yerde inşa edilmiştir. Bu puta Mekkeliler kadar, Ğatafan, Ğanî ve Bâhile kabileleri tarafından da itibar edilip saygı gösterildiği ve mâbedin dinî hizmetlerini yapan kimselerin Ğatafân ve Süleymlilerden olduğu belirtilmiştir. Özellikle Süleymliler için büyük itibar sebebi olan Uzzâ, Kâbe'nin rakibi bulunuyordu[2370]. Amr b. Luhay'ın *"Rabbiniz Tâif serin olduğu için yazın Lât'a, Tihâme sıcak olduğu için kışın Uzzâ'ya gider"*[2371] sözünden, *Uzzâ*'nın toplumda kabulünün yüksek bir put olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kureyş'in en büyük putu olarak Uzzâ'ya ziyaret edilir, hediyeler sunulur, "*Uzzâ'nın kutlu sahibine and olsun"* denilir ve kurbanla yakınlaşılırdı[2372]. *Uzzâ*'ya ait kurban kesim yerine Ğabğab adı verilmiştir[2373]. Kureyşliler ve Mekke'de ikamet eden diğer Araplar, Uzzâ'ya gösterdikleri tazimi hiçbir puta göstermemiştir[2374]. Putların en büyüğü Uzzâ'dan sonra Lât ve Menât gelmektedir. Zira, Kureyşliler, kendilerine yakın bulmaları sebebiyle, hususen Uzzâ'yı ziyarette bulunur, hediye takdim ederlerdi. Kureyş kabilesi, özellikle Uzzâ'yı seçtiği gibi, Sakîf kabilesi de Lât'ı, Evs ve Hazreçliler de Menât'ı seçmişlerdir. Ancak, hepsi de Uzzâ'ya tazîmde bulunurdu[2375]. Kureyş kabilesinin: "*el-Lât, el-Uzzâ ve üçüncüleri olan el-Menât'a and olsun ki; onlar, yüce kuğulardır ve onların şefaatleri umulur."* [2376] sözleriyle tavaflarını gerçekleştirdikleri aktarılmıştır. Abdüluzzâ'yı sahiplenen

[2366] Kur'ân-ı Kerîm, Necm, 53/19.
[2367] Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân,** Cilt: 12, s. 81; Vâḥidî, **Vasîṭ**, Cilt: 3, s. 276; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt 16, s. 604.
[2368] Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt 16, s. 606.
[2369] Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Cilt:1, s. 110.
[2370] Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Cilt: 1, s. 467, 468.
[2371] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt:1, s. 126.
[2372] İbnü'l-Kelbî, s.18; Çelikkol, s. 161.
[2373] İbnü'l-Kelbî, s. 20; Çelikkol, s. 161.
[2374] Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân**, Cilt: 17, s. 102.
[2375] İbnü'l-Kelbî, s. 27. Rivayette, *Uzza*'ya olan hürmetten dolayı insan ismi olarak kullanıldığı kaydedilmiştir. *"Abdüluzzâ"* ismi en eski Arap isimlerindendir, Araplar ve Kureyş bu ismi kullanmışlardır. bkz. İbnü'l-Kelbî, s. 18.
[2376] İbnü'l-Kelbî, s. 19.

kişi Zalim b. Esad olduğu ve onun üzerine bir *"beyt"* yaptırdığı ve içinden de ses duyulduğu bildirilmiştir[2377]. Uzzâ'ya tapanların telbiyesi meâlen şöyledir: *"Buyur Allah'ım buyur, buyur bizi sana sevdirenle itaat altındayız*"[2378]. Hz. Muhammed Mekke'nin fethinde, Halid b. Velid'i göndererek bu beyti ve ağacı yıktırmış, yaktırmıştır[2379].

5. Menât (مَنَاة): Kur'ân-ı Kerîm'de: *"Gördünüz değil mi (âciz durumdaki) Lât'ı, Uzzâ'yı ve üçüncüsü olan diğerini, Menât'ı?"* âyetinde adı geçen bir puttur. Amr b. Luhay putçuluğu yaygınlaştırınca insanların putlara tapınıp onları ilah edindikleri, İbnü'l-Kelbî, *Menât*'ın da putların en eskisi olduğunu Mekke ile Medine arasında bulunan Müşellel mevkiinde, sahilde Kudeyd'de dikildiğini, Arapların tamamının onu yüceltip, kurban kestiklerini ve hediye sundukları belirtilir[2380]. "*Menât"*'a tapanların telbiyesi meâlen şöyledir: *"Buyur Allah'ım buyur, Bekr emrinde olmasaydı insanlar sana ibadet edip seni terk edeceklerdi. Hâlâ bir topluluk sana hac için gelmekte, bizler onların uzağına rağmen sana yakınız dır*[2381]. Kureyş'in Menât için ihrama girdiği ve Safâ ve Merve arasında tavaf etmedikleri bildirilmiştir[2382]. Ancak "*Safâ ile Merve Allah'ın nişânelerindendir; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur*"[2383] ayetinin Menât için ihrama girenler hakkında indiği ve Safâ ile Merve'yi tavaf etmeyenlerin haccını tamamlamamış olacağı kaydedilmektedir[2384].

6. Cihâr (جهار): Bahse değer putlardan bir diğeri de "*Cihâr*"dır. Cihâr'ın Ukâz'da Hevâzin'e ait bir put olduğu ve hizmetini Hristiyan olan Avf ailesinin yaptığı kaydedilmiştir[2385]. Cihâr'a tapanların telbiyesi meâlen şöyledir: *"Buyur Allah'ım buyur, buyur, günahlarımızı boş çıkar ve bizi en aydınlık yola ulaştır. Cihâr ile bizi bereketlendir ve uzun ömür ver"*[2386].

وَاللاتِ وَالْعُزَّى وَمَنَاةَ الثَّالِثَةِ الأُخْرَى ... فَإِنَّهُنَّ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شفاعتهن لَتُرْتَجَى ...
كَانُوا يَقُولُونَ بَنَاتُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ عَنْ ذَلِكَ وَهُنَّ يَشْفَعْنَ إِلَيْه

2377 İbnü'l-Kelbî, s.18.
2378 İbn Habîb, s. 311.
2379 Ezrakî, Cilt:1, s. 126; Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa**, , Cilt:1, s. 66.
2380 İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṡnâm**, s. 17.
2381 İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 313.
2382 İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 99.
2383 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/158.
2384 İbn İsḥâḳ, **Sîre,** s. 77.
2385 İbn Habîb, **Muḥabber** s. 315; Cevâd ʿAlî, **Mufaṡṡal**, Cilt: 11, s. 212.
2386 İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 312; Cevâd ʿAlî, **Mufaṡṡal**, Cilt: 11, s. 375.

7. Şums (شُمس): meşhur Şums putunun Temimoğulları'na ait olduğu ve onun için bir *"beyt"* inşa edildiği, Bunvadoğulları, Dabbe, Temim, Adî, Akl ve Sevr'in ona taptığı bildirilmiştir. Hizmetkârı Evs b. Muhaşin b. Muaviye b. Şüreyf b. Cerve b. Üseyyid b. Amr b. Temimoğullarından idi. Bu putu Hind b. Ebî Hâle ve Safvân b. Üseyyid b. El-Halâhil b. Evs b. Muhâşin parçaladığı zikredilmiştir[2387]. Şums'a tapanların telbiyesi meâlen şu şekildedir: *"Buyur Allah'ım buyur ne arkada bıraktığımız gündüzümüzden ne karanlığından ne sıcağından ne de soğuğundan hiçbir şeyden çekinip zarar görmeden iyiliği sürekli olan rabbe hac için geldik"* [2388].

8. Muharrik (محرِّق): bu putun Selmân'da Bekr b. Vâil ve Rabîa'nın bir kısmının putu olduğu, Rabîa'nın her bir kolunun bulunduğu yere bu putun yavrularının konulduğu kaydedilmiştir. Muharrik putuna tapanların telbiyesi meâlen şöyledir: *Buyur Allah'ım buyur gerçek bir hac ve kulluk ve kölelik için buyur"*[2389].

9. Zülhalasa (ذو الخلصة): Mekke'nin meşhur putlarından birisi "*Zülhalasa"* putudur[2390]. Becîle, Has'am, el-Haris b. Ka'b, Cerm, Zebîd, el-Gavs b. Mürr b. Edd, Hilâl b. Âmiroğulları'nın taptığı, Mekke ile Yemen arasında Mekke'den dört merhale uzakta el-Ablâ adı verilen mahâlde bir evde[2391] veya Tebâle'de[2392] olduğu kaydedilmiştir. Zülhalasa'ya tapanların telbiyesi meâlen: *"Buyur Allah'ım buyur sana en sevimli olan şeye buyur"*dur.[2393].

10. Muntabık (منطبق): Sülef, Akk, ve el-Eş'ar'ın putudur. Bakırdan imâl edildiği, seslenildiğinde içinden benzersiz bir ses çıkardığı kaydedilmiştir. Parçalandığında içinden bir kılıç çıktığı ve kılıcı Resulullah kendine ayırarak *"Mihzem"* adını verdiği bildirilmiştir. Muntabık'a tapanların telbiyesi meâlen: *"Buyur Allah'ım buyur"* dur[2394].

11. Akk (عك): Hac ibadetiyle adı geçen bir kabile de Akk kabilesidir. Akk kabilesinin Mekke'ye iki zenci köleyi deve üzerinde önden gönderdiği, onların da: *"biz, Akk'ın kargalarıyız"* diyerek ilerledikleri, arkadan gidenlerin ise: *"Akklılar,*

[2387] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 316.
[2388] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 312.
[2389] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 312; Cevâd ʿAlî, **Mufaṣṣal,** Cilt. 11, s. 375.
[2390] İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm,** s. 34; Ṣâḥib, **Muḥîṭ fi'l-Luğa**, Cilt. 4, s. 247.
[2391] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 313; Süheylî, **Ravḍ'ul-Unf,** Cilt. 1, s. 222; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt. 2, s. 383.
[2392] İbn Hişâm, **Sîretu'n-Nebeviyye,** Cilt. 1, s. 86.
[2393] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 313.
[2394] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 313, 318; Cevâd ʿAlî, **Mufaṣṣal;** Cilt. 11, s. 279.

Yemenli kulların güçlü develer üzerinde yeniden hacc yapmak üzere sana geliyorlar" nidalarıyla ilerlediği. kaydedilmiştir[2395].

12. Vedd (وَدّ): Kaynaklarda heykel veya tapınak niteliği taşıyan putların varlığından söz edilmektedir. Bunlar, ulvî heykeller ve insan suretinde yapılmış birtakım ilahlardır[2396]. Kur'ân-ı Kerîm'de: "*İnsanlara dediler ki: Sakın ilâhlarınızı bırakmayın; hele Ved'den, Suvâ'dan, Yegūs'tan, Yeûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!* [2397] âyetinde mezkûr beş ismin (Vedd, Suvâ, Yegūs, Yeûk ve Nesr) aslında dindar ve iyi insanlar olduğu, bu insanların hepsinin aynı anda öldüğü ve akrabalarının onlar adına put yaptığı her birinin yakını ve akrabası gelerek onları tazim ve tavaf ettiği bu durumun kuşaklar boyu devam ettiği anlatılmıştır[2398]. Nûh Tufanı'nda, dalgaların bu putları kıyıya attığı, tufandan sonra Cudda'da (أَرْضِ جُدَّة) kıyıya vuran putların toplandığı ve daha sonraki zamanlarda bunların Tihâme'ye götürüldüğü hac mevsiminde bu putlara tapıldığı nakledilmiştir[2399]. Adı geçen putların müntesiplerinin ve her birinin telbiyeleri olduğu görülmektedir. Bunlardan *Vedd, putu* Kur'ân-ı Kerîm'de yukarıda meâlini verdiğimiz ayette adı geçen ilk puttur[2400]. Vedd putunun erkek suretinde[2401] Ben-î Vebra'nın putu olduğu ve Dûmetü'l-Cendel'de dikildiği, bu tarihten sonra Abd-u Vedd isminin çocuklara konulduğu nakledilmiştir[2402]. Vedd'e tapanların telbiyesi şöyle idi: *"Buyur Allah'ım buyur, sana özür beyanı için buyur!"*[2403]. Hz. Peygamber'in Tebük Savaşı'nda (m. 630) Halid b. Velîd'i bu putu yıkması için gönderdiği bildirilmiştir[2404].

13. Suvâ (سُوَاع): Kur'ân-ı Kerîm'de Nuh suresi, 23. âyette adı zikredilen ikinci put Süvâ'nın[2405] Na'mân'da bulunduğu ve kadın şeklinde olduğu zikredilmiştir[2406]. Bu puta Hüzeyl,[2407] Kinâneoğulları, Müzeyne Amr b. Kays b. Aylân taptığı ve hizmetkârlarının Hüzeyl'den Sâhiloğulları olduğu nakledilmiştir[2408]. Hz. Peygamber,

---

[2395] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 313.
[2396] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 233.
[2397] Kur'ân-ı Kerîm, Nuh, 71/23.
[2398] İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm**, s. 51.
[2399] İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm**, s. 53; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 5, s. 367.
[2400] Kur'ân-ı Kerîm, Nuh, 71/23.
[2401] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 233.
[2402] İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm**, s. 54.
[2403] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 314.
[2404] İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm**, s. 55.
[2405] Kur'ân-ı Kerîm, Nuh, 71/23; İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm**, s. 51.
[2406] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 233.
[2407] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ,** Cilt: 6, s. 160; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân,** Cilt: 23, s. 304.
[2408] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 316

Amr b. el-Âs'ı Hüzeyl kabilesinin bu putunu yıkmak için göndermiş ve o da onu yıktığı belirtilmiştir[2409]. Süvâ'ya tapanların telbiyesi meâlen: *"Buyur Allah'ım buyur, sana döndük, Süva' adına senden istedik"* [2410].

14. Yegūs (يَغُوث): *"Yeğus"* yukarıda zikrettiğimiz ayette[2411] üçüncü sırada yer almaktadır. İdris ve Nûh kavminin taptığı[2412], Murâd'a ait[2413], arslan şeklinde bir put olduğu kaydedilmiştir[2414]. Bütün Mezhic'in ona taptığı, En'um'da bulunduğu Gutayf'ın onun için Murad ile savaştığı kaydedilmiştir[2415]. Yağus'a tapanların telbiyesi meâlen şöyledir: *"Buyur Allah'ım buyur, sendekini bize sevdir. Senin kulunuz ve sana geldik"*[2416].

15. Yeûk (يَعُوق): *"Yeûk"* putu yukarıda zikrettiğimiz ayette[2417] adı geçen dördüncü puttur. Hemedan ve Hûlân'a ait, Erbab'da[2418] at şeklinde[2419] ve Nuh ve İdris peygamberlerin zamanında var olduğu kaydedilmiştir[2420]. Yeûk'a tapanların telbiyesi meâlen *"Buyur Allah'ım buyur, bize şerri kötü, hayrı iyi göster: bizi kibirlendirme ki sapmayalım, bizi bir hatayla rezil etme"dir* [2421].

16. Nesr (نَسْر): Nesr, yukarıda mezkûr âyette Ved, Süvâ Yeğus ve Yeûk'dan sonra adı geçen beşinci puttur[2422]. Nuh ve İdris Peygamberlerin zamanında var olduğu bildirilen bu putun [2423] gökyüzündeki kartal suretinde[2424], Himyer'in[2425] putu olduğu, ona taptıkları ve yüce kabul ettikleri Yemen kralının sarayı olan Gumdân'da bulunduğu kaydedilmiştir[2426] Nesr'e tapanların telbiyesi meâlen *"Buyur Allah'ım*

[2409] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 131. Yanında bekçisi olan bu putu yıkmaya gittiğinde, bekçi ona putun buna engel olacağını ve onu yıkamayacağını dile getirmiş, Amr b. el-Âs'ı onu yıktıktan sonra da bekçinin Müslüman olduğu kaydedilmiştir.
[2410] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 312.
[2411] Kur'ân-ı Kerîm, Nuh, 71/23.
[2412] İbn Ḥabîb, **Munemmaḳ**, s. 327.
[2413] Buḫârî**, Ṣaḥîḥ**, Cilt: 6, s. 160; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, 5, s. 141.
[2414] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 233.
[2415] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 317.
[2416] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 314.
[2417] Kur'ân-ı Kerîm, Nuh, 71/23.
[2418] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 317; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 6, s. 160.
[2419] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 233.
[2420] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 5, s. 139.
[2421] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 314.
[2422] Kur'ân-ı Kerîm, Nuh, 71/23.
[2423] İbn Ḥabîb, **Munemmak**, s. 327; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 5, s. 139.
[2424] Câḥız, **Ḥayevân**, Cilt: 8, ss. 31, 32.
[2425] İbnu'l-Kelbî, **Kitâbu'l-Eṣnâm**, s. 11.
[2426] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 314; Eyüb Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke**, s. 233.

*buyur, biz kullarız. Hazır ve nâzırız, sen övülen rabbimizsin, sen bize mülkümüzü ve avımızı geri ver"*dir[2427].

17. Züllübâ (ذواللبا): İncelemiş olduğumuz kaynaklarda yer alan, özellikleri konumuzun haricinde olduğu için burada detaylı bir şekilde özellikleri üzerinde durmayı uygun görmediğimiz bazı putların isimleri ve telbiyeleri aşağıdaki gibidir: *"Züllübâ"*, Abdülkays'ın putudur[2428]. Züllüba'ya tapanların telbiyesi meâlen *"Buyur Allah'ım buyur, Ey Rabbimiz Mudar'ı bizden uzaklaştır ve yolu bize salim eyle, sen onları koruyacak durumdasın, Hecerlilerden bizi muhafaza eyle*" [2429].

18. **Merhab (مرحب):** Meşhur diğer bir put Hadramevt'in putu *"Merhab*"dır[2430]. Merhab'a tapanların telbiyesi meâlen: *"Buyur Allah'ım buyur, buyur senin huzurundayız, buyur bizi kendine sevdir*"dir.

19. Züreyh (ذّريح): Adı geçen bir diğer put *"Züreyh"*dir[2431]. Züreyh'e tapanların telbiyesi meâlen şöyledir: *"Buyur Allah'ım buyur, hepimiz nankörüz, hepimiz nimeti inkârdayız, fırsat kollayan her canlıya karşı bize kefil ol"* [2432]

20. **Zülkeffeyn (ذو الكفين):** Huzâa ve Devs'in putudur[2433]. Zülkeffeyn'e tapanların telbiyesi meâlen: *"Buyur Allah'ım buyur, buyur Cürhüm kullarındır. Diğerleri kıymetli de olsa biz hane halkıyız, onlara karşı biz senin dostluğuna daha layığız"*dır[2434].

Yukarıda adlarını zikrettiğimiz Arapların meşhur putlarının birbirine benzer özellikleri olduğu anlaşılmaktadır. İnsanların hacdan sonra onlara uğradıkları, onlara uğramadan evlerine dönmedikleri, putlara tazimde bulunup, yalvararak onlardan medet umdukları, kendi kabilelerine mahsus telbiyeyi getirdikleri de açıkça görülmektedir. Ayrıca, örneklerini verdiğimiz kabilelerin telbiyelerini bir bütün içerisinde okuduğumuzda sözlerinin birbirine benzemekte olduğunu görmekteyiz.

[2427] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 314. Cevâd ʿAlî, **Mufaṣṣal**, Cilt: 11, s. 376.
[2428] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 317; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt: 5, s. 9. Rivayette bildirildiğine göre putun mekânı Muşakkar'dadır. Âmiroğulları'nın onun hizmetkârı olduğu zikredilmektedir.
[2429] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 314; Cevâd ʿAlî, **Mufaṣṣal**, Cilt: 11, s. 376.
[2430] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 314. Rivayette "Merhab"'ın hizmetkârının adı *ZûMerhab* olduğu kaydedilmiştir.
[2431] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 314; Cevâd ʿAlî, **Mufaṣṣal**, Cilt: 11, s. 376. Rivayette bu putun Hadramevt tarafında Yemen'e bağlı Nuceyr'de bulunduğu ve Kinde'nin putu olduğu kaydedilir
[2432] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 318.
[2433]İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 318; Ṣâḥib, **Muḥîṭ fi'l-Luğa**, Cilt: 6, s. 145; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt: 4, s. 472.
[2434] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 45; İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 318.

İslâm öncesi telbiye içeriklerinde dinî lafızların yanı sıra millî marş gibi kabilelerin sembolü olan ifadelerin yer aldığını söyleyebiliriz. Çağrıya icabet ifadelerinin bulunduğu telbiyenin son şekli[2435] olan bu ifadeler *"Lebbeyk, Allâhümme lebbeyk. Lebbeyk, lâ şerîke leke lebbeyk. İnne'l-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk, lâ şerîke lek"*[2436] insanlara Hz. Muhammed tarafından öğretilmiştir. Hz. Peygamberin *insanlar* çoğaldığı zaman yukarıdaki ifadelere *"inne'l-ayşa ayşe'l-ahira"* [2437] sözlerini ilave ettiği belirtilmektedir. *"Rabbim! Davetine sözüm ve özümle tekrar tekrar icabet ettim, emrine boyun eğdim. Rabbim! Senin davetine icabet boynumun borcudur. Senin eşin ve ortağın yoktur. Rabbim! Bütün varlığımla sana yöneldim; Hamd senin, nimet senin, mülk senindir. Senin eşin ve ortağın yoktur.*[2438]*"* meâlindeki bu telbiye ile Hz. Âdem'in yaptığı telbiye[2439] ile aynı içerikte olduğu görmekteyiz. Hz. Muhammed'in (as) öğrettiği telbiyenin, tevhidi teyit niteliğinde olduğunu ifade edebiliriz.

Kur'ân-ı Kerîm'de temas edilen beş *Harâm*'dan (*Hurûmât)* birincisi *Şehru'l-Harâm*" ve ikincisi *Beledi'l-Harâm"a* yukarıda temas etmiştik. *Hurûmât* ın üçüncüsü *"Hürmetli Ev"* anlamına gelen "*Beytü'l-Harâm",* dördüncüsü *"Hürmetli Mescid"* manâsındaki *"Mescidi'l-Harâm"*dır. "*Beytü'l-Harâm*" ve *"Mescidi'l-Harâm"* konularına tezimizin *"Birinci Bölüm'ünde* etraflıca değerlendirdiğimiz için burada sadece konu bütünlüğü açısından isimlerini zikretmeyi uygun gördük.

3- Beytü'l-Harâm (Hürmetli Ev)(بيت الحرام)

"Beytü'l-Harâm" (البيتُ الحَرَام) Kâbe'nin bir ismidir. Bahsi tezimizin Birinci Bölüm'ünde *"Kâbe'nin İsimleri"* başlığı altında tafsilâtlı olarak yer verilmiştir.

4- Mescidi'l-Harâm (Hürmetli Mescid) (المسجد الحرام**)**

"Mescidi'l-Harâm" (المَسْجِدُ الحرام) Kâbe'nin isimlerinden birisidir. Ayrıca Kâbe'nin etrafını kuşatan mescid için de aynı isim kullanılmaktadır. Mezkûr iki

---

[2435] Aḥmed b. Ḥanbel, **Musned**, Cilt: 1, s. 2499; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 561.

[2436] Buhârî, **Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî**, "Bâb-ü Telbiye", Cilt: 2, s. 238; Müslim, "Bâb-ü Telbiye", Cilt: 2, s. 841; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, **Sünen-i Ebî Davud**, (muh. Muhammed muhyi'd-din Abdül-Hamid), Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, "Bâb-ü Keyfe't-telbiyetü", Cilt: 2, s.162.

[2437] Mukātil b. Süleymân, Cilt: 3, s. 140.
حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ قَالَ: قال الهذيل: وحدثني بعض المشيخة أن النبي- صلى الله عليه وسلم- لما كثر الناس زاد فى تلبية: «العيش عيش الآخرة

[2438] Salim Öğüt, "Telbiye" **TDV İslâm Ansiklopedisi,** 2011, İstanbul, Cilt: 40, s. 396.

[2439] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr,** Cilt. 3, s. 125.
وكانت تلبية آدم- عليه السلام-: «لبيك الله لبيك [23 أ] عبد خلقته بيديك، كرمت فأعطيت، قربت فأدنيت، تباركت وتعاليت، أنت رب البيت.

kullanıma tezimizin Birinci Bölüm'ünde *"Mescidi'l-Harâm"* başlığı altında yer verdiğimiz için bu bölümde detaylı bir şekilde bahsetmiyoruz.

5- Meş'ari'l-Harâm (Müzdelife) (الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ**)**

"Meş'ar" (المَشْعَر)", *"bilmek"* manâsındaki *"ma'lem"*(المَعْلَم) ile eşanlamlıdır[2440]. *"Haram"* kelimesi ise daha önceki bölümlerde dile getirdiğimiz gibi *dokunulmaz bölgenin yasak ve hürmetlerini* ifade etmektedir[2441]. Mekke Harem'ine dahil olan *"Meş'ari'l- Haram"* (الْمَشْعَرِ الْحَرَام); çalı kesilmeyen, kuşların veya hayvanların öldürülmediği, cinayet işlemenin çok çirkin bir suç kabul edildiği zorunlu barış [2442] bölgesi içerisinde olup hac ibadetinin yerine getirildiği mekânlardan birisidir[2443]. Kaynaklarda "*Arafat'tan dalga dalga indiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin"*[2444] âyetinde ifade edilen mekânın Arafat ile Mina arasındaki bölge[2445] olan Müzdelife'yi [2446] veya Müzdelife dahilinde içinde yer alan Kuzâh Tepesi'ni ifade ettiği zikredilmektedir[2447]. Yukarıda belirttiğimiz üzere, kaynaklarda *Meş'ar-i Haram* (yasaklı bölge) terkibi ile *"Müzdelife"*ye işaret edilir. İbn Keŝîr, "*Arafat"ı,* "*Meş'ari'l-Halâl"* (yasaksız bölge) olarak tarif etmekte ve Arafat'ın Hill bölgesinde olduğunu açıklamaktadır[2448]. *"Müzdelife"* bahsine bir sonraki bölümde "*Hac ve Umre İbadetlerinde Kâbe'yle İlişkili Mekânlar*" başlığı altında yer verilmiştir

Görüldüğü üzere Kur'ân-ı Kerîm'de *"Haram"* kelimesiyle kullanılan "*Şehru'l-Harâm*", "*Beledi'l-Harâm*", "*Beytü'l-Harâm*", "*Mescidi'l-Harâm*" ve "*Meş'ari'l-Harâm*" terkipleri ile zorunlu sulh mekânı ve zamanı beyan edilmektedir. Kâbe'de başlayan huzur ve güven noktasının belli bir dâirede korunması ve belli bir zaman diliminde mutlaka sürdürülmesi hedeflenmiştir.

[2440] Ezherî, **Tehzîbu'l-Luğa**, Cilt: 1, s. 267; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 4, s. 414; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, Cilt: 7, s. 34.
[2441] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 5, s. 315.
[2442] Serjeant, "Ḥaram ve Ḥavta", **The Encyclopedia of Religion**, Cilt: 6, s. 196, 198.
[2443] Müslim, **Ṣaḥîḥ** , Cilt 3, s. 368; Vâḥidî, **Esbâbu'n-Nuzûl,** s. 65.
[2444] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/198. "*Rabbinizden bir lütuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur. Arafat'tan dalga dalga indiğinizde* ***Meş'ar-i Haram****'da Allah'ı zikredin; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin; kuşkusuz siz bundan önce yolunu şaşırmışlardan idiniz."*
İbn Manzûr, **Lisânü'l-ʿArab**, , Cilt: 9, s. 139.
[2445] Muḳâtil b. Suleymân, **Tefsîr,** Cilt: 1, s. 175**;** Ḫalîl b. Aḥmed**, Kitâbu'l-ʿAyn,** Cilt: 1, s. 251;
[2446] Ezheri, Cilt:1, s.267; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 5, s. 315.
{فَاذْكُرُواْ اللَّهَ عِندَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ} (البَقَرَة: 198) هُوَ مُزدلِفة، وَهِي جَمْع، تسمَّى بهما جَمِيعًا. والمَشْعَر: المَعْلَم المتعبَّد من متعبَّداته.
[2447] Mâlik b. Enes**, Muvaṭṭaʾ**, Cilt: 3, s. 570; Vâḳıdî, **Meğâzî**, Cilt: 3, s. 1106; ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef,** Cilt: 4, s. 472; İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 6, s. 527; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 4, s. 294.
[2448] İbn Keŝîr, **Tefsîr,** Cilt:1, s. 552.

4.2. HAC VE UMRE İBADETLERİNDE KÂBE İLE İLİŞKİLİ MEKÂNLAR

Yukarıda, Dördüncü Bölüm'ün girişinde belirttiğimiz gibi Hac ve umre ibadeti İslâm'ın temel ibadetlerindendir. Bu ibadetler, Bammat'ın[2449] ifadesiyle, *Müslüman toplumun bir araya toplanıp kendini gösterdiği, yek vücud olarak dayanışmasının bilincine vardığı en üst düzey mekân* Kâbe merkezli yapılmaktadır.

Hz. İbrâhim, Kâbe'nin inşasını tamamlayınca, Cebrail tarafından kendisine mâbedi tavaf etmesinin emredildiği, tavaftan sonra da Makâm-ı İbrâhim'de namaz kıldıkları rivayet edilmektedir. Akabinde Cebrail'in, Hz. İbrâhim'e "*Safâ"*, "*Merve"*, "*Mina"*, *"Müzdelife"* ve *"Arafat*" ı gösterdiği ve bu mekânlarda yapılması gereken ibadetleri öğrettiği bildirilmektedir[2450]. Aşağıda sırasıyla bu mekânlara yer verdik:

4.2.1. Safâ ve Merve (الصفا والمروة)

Safâ (الصفا), Mescid-i Harâm'ın kuzey doğusunda, Mekke'nin doğu tarafındaki Ebû Kubeys Dağı'nın alt bölümünde Kâbe'nin Haceru'l-Esved cihetinde, Merve (المروة) ise Mekke'nin batısında Kuaykuân Dağı'nın alt bölümünde Mescid-i Harâm'ın kuzey batısında, Kâbe'nin Irak köşesi tarafında yer alan iki tepenin adıdır[2451]. Hac ve umre menâsiklerinden sa'y ibadetinin gerçekleştirildiği mekândır[2452]. İki tepe arasına "*Mes'â"* denir[2453]. Mekke tarihinin vazgeçilmez iki kaynağının müellifleri Ezrakî ve Fâkihî[2454], eserlerinde Safâ ile Merve arasındaki Mes'â'nın uzunluğunu yaklaşık 766,5 zirâ (383,25 metre) olarak zikretmektedir. Kürdî[2455], Mes'â'nın genişliğini 35.5 zirâ (17,75 metre) nakletmektedir. Küçükaşcı'nın[2456] Mes'â'ya dair verdiği ölçüler ise yukarıdaki ölçülere yakın olup, buna göre sa'y alanı 394,5 metre uzunluğunda ve 20

[2449] Necmüddin Bammat, "İslamda Mekân Anlayışı", Ter: Sadık Kılıç, **Hendese Bilim, Düşünce ve Hendese Dergisi,** Sayı: 9, İstanbul, 2020, s. 86.
[2450] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:1, s. 67; Yâḳût el-Ḥamevî**, Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 4, s. 465; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 47.
[2451] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 263; İbn Ḥavḳal, **Ṣûretu'l-ʾArḍ**, Cilt:1, s. 29; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 3, s. 411; Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 1165; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 4, s.135.
[2452] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 49; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 5, s. 134.
[2453] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ,** Cilt: 6, s. 23; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 15, s. 276.
[2454] Ezrakî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 119; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt. 2, s. 231; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 393.
[2455] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 5, s. 139.
[2456] Mustafa S. Küçükaşçı,"Safâ ile Merve", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2008, Cilt:35, s. 441.

metre genişliğindedir. İki tepe arasındaki çıkışı rahatlatmak için Safâ'dan Merve'ye uzanan bir merdiven konulduğu kaydedilmiştir[2457]. Fâkihî, Haceru'l-Esved köşesinden Makâm'a, Makâm'dan, Safâ'ya, Safâ'dan Merve'ye 6538 zirâ ve 17 parmak (3.293km.) ölçüldüğünü kaydetmiştir[2458]. Ayrıca, Makâm'dan Safâ'ya 277 zirâ (138,5 metre) ölçüsünde olduğunu belirtmektedir[2459].

Sa'y esnasında ibadetin ifâsı gereği Safâ'ya yakın olan tarafta iki yeşil ışık arasında 55 metrelik mesafede *"hervele"* ismi verilen yürüyüşle hızlı bir biçimde yürünmektedir[2460]. Uri Rubin, sa'y yapanların: *"vadide koşmalarının sebebi o bölgede oldukça sık ve tehlikeli olan su baskınlarından korkmaları gibi gözüküyor"* sözleriyle söz konusu hızlı yürümenin sebebini su baskınlarına bağlamaktadır[2461]. İbn Cübeyr, Safâ'dan Merve'ye akan sel sularının Harem'e girişinden bahisle İbrâhim Vadisi'nin sel yatağının Safâ Kapısı önünde olduğunu kaydetmektedir[2462]. Eyüb Sabri Paşa'nın verdiği bilgiler İbn Cübeyr'i teyit etmektedir. Eyüb Sabri Paşa, Safâ ve Merve'nin bulunduğu yerin coğrafik özelliğine işaret ederek:

> *Mes'â-yı Şerîf caddesi mecrâ-yı seyl'dir, ta'mir ve îcâbı kadar ta'mîk olunmadıkça, bu gibi seyllerin zuhuru tabî' îdir. Her ne vakit gökyüzünde sehâb-ı pâre görülse, iki sâat sonra bir seylin vürudu beyne'l-ahâlî mücerrebdir. Zuhûr eden seyller, eğer gündüze tesâdüf eder ise ahaliye o kadar hasâr vermez ise de geceye tesadüfünde hem insan hem de mâl ve hayvânca büyücek hasâretler ikā' eder*[2463].

sözleriyle bu bölgenin sel mecrâsı olduğunu, gökyüzünde bulutlar ortaya çıktıktan iki saat içerisinde yağışın başladığını kaydederek, gece yağışlarının gündüze göre tahribâtının yüksek olduğunu, gereken tamir ve derinliğin sağlanmaması halinde can ve mal kaybına sebebiyet vereceğini vurgulamıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de *Safâ ve Merve'nin Allah'ın nişânelerinden*[2464] olduğuna değinilir. Hz. Muhammed, Hz. Hacer'in su arayışı nedeniyle dolaşmasının insanlar

---

[2457] Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 5, s. 140; Nevevî, **Tehźîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât**, Cilt: 3, s. 328.
[2458] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt. 2, s. 231.
[2459] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt. 2, s. 231.
[2460] İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab,** Cilt: 11, s. 695; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs**, s.189. Hac ve umrede Safâ ile Merve arasında sa'y yaparken belli bir mesafenin süratli ve canlı bir yürüyüşle geçilmesini ifade eden terim.(Bkz.) https://islamansiklopedisi.org.tr/hervele (25.09.2022)
[2461] Rubin, **The Ka`ba**, s. 125.
[2462] İbn Cübeyr, **Rıḥletu İbn Cübeyr**, s. 75.
[2463] Eyüb Sabri Paşa, **Mir'atü'l-Harameyn** Cilt: 2, s. 798.
[2464] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/158. "***Safâ ile Merve*** *Allah'ın nişânelerindendir; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur. Kim gönüllü bir iyilik yaparsa bilsin ki Allah iyiliği mükâfatıyla karşılayan ve çok iyi bilendir."*

için Safa ve Merve arasındaki *"sa'y"* yapışının temeli olduğunu ifade etmiştir[2465]. Kaynaklarda da Hz. İbrâhim'in eşi Hâcer'in oğlu Hz. İsmâil için su bulma gayretiyle iki tepe arasında koştuğu, susuzluktan ölmemek için Allah'a dua ettiği[2466] ve koşuşturmanın *"sa'y"* isimli ibadetin kaynağı olduğu etraflıca anlatılmıştır[2467]. Putperestlik döneminde bu ibadet yerini mezkûr mekânlardaki İsâf ve Nâile isimli iki puta tapınmaya bırakmıştır. Önceki bölümde *"telbiye"* başlığı altında Câhiliye döneminde *"İsâf"* ve *"Nâile"* isimli iki putun ibret-i âlem için "İsâf"ın Safâ'ya, "Nâile"nin Merve'ye yerleştirilmesinden bahsetmiştik[2468]. Câhiliye döneminde Arapların bu iki tepe arasında sa'y yapmaları[2469] ve zikredilen putlara kurban kesmelerinden dolayı burada *"sa'y"* yapmaktan geri duran Müslümanlara: "*bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur[2470]"* âyeti indirilmiştir[2471].

Bu konuda farklı bir bakış açısı sunan sûfî müellif İbnu'l-ʿArabî (ö. 638/1240), Safâ ve Merve arasında *"sa'y"* yapan kimsenin "İsâf" ve "Nâile" yi unutmaması gerektiğini hatırlatır. Ona göre, *"İsâf"* kelimesi aynı kökten gelen *"esef"* kelimesi ile düşünülmelidir. Burada dile getirilen *"esef"* ile insan burada üzüntü hissetmelidir. İnsan burada dua eder, Kâbe'ye yönelik zikir yapar ve Merve'ye gider. *"Nâile"* nin bulunduğu Merve'de ecre nâil olur. Bununla birlikte, yukarıda sel mecrası olarak adlandırılan ve *"hervele"* ismi verilen hızlı yürüyüşle geçilen bölge İbnu'l-ʿArabî 'nin yorumuna göre vadinin içidir. Burası şeytanların yerleşim yeridir. Burada sa'y yapan kişi şeytandan koşarak uzaklaşır ve Allah ile hayat bulur. Safa ve Merve'nin taş olduğu unutulmamalı ve bu mekânda, "*Allah korkusuyla yuvarlanıp düşen taş"*[2472] hatırlanmalıdır. Eğer bu duygulara erişmemişse *Safâ ve Merve arasında* sa'y yapmamış olur[2473].

[2465] İbn İsḥâḳ, **Sîre**, s. 98; Râzî, **Mefâtîḥu'l-Ğayb**, Cilt: 4, s. 142.
[2466] İbn İsḥâḳ, **Sîre** , s. 77; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 54;
[2467] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 54; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt: 13, s. 694.
[2468] İbn Habîb, s. 311; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 88; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, Cilt: 2, s. 856
[2469] Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 157.
[2470] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/158.
[2471] İbn Keşîr, **Tefsîr**, Cilt: 1, s. 469; Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân**, Cilt: 2, s. 177.
[2472] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/74. *"Bundan sonra kalpleriniz yine katılaştı; artık kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır. Taşın öylesi var ki ondan ırmaklar kaynar; öylesi de var ki çatlayıp bağrından su fışkırır; bazı taşlar da var ki Allah korkusuyla yuvarlanıp düşer. Allah, yapmakta olduklarınızdan habersiz değildir".*
[2473] İbnu'l-ʿArabî, Muḥammed b. ʿAlî Muḥyî'd-Dîn eṭ-Ṭâʾî, **el-Futûḥatu'l-Mekkîyye** (nşr.), ysz, ts.,s. 390, 391.

4.2.2. Arafat (عرفات)

Hac ibadetinin yerine getirildiği mekânlardan birisi Arafat'tır. "*Arafat* (عرفات)" Mekke'nin 21 km. doğusunda, Tâif yolu üzerinde kuzeyi, güneyi ve doğusu dağlarla çevrili yaklaşık 14 km² genişliğinde engebesiz düz bir alanın adıdır. Harem sınırının dışında olup Hil bölgesindedir[2474]. Burada birçok dağ bulunduğu ve bunların *"Rahmet Dağı"* ismiyle anıldıkları belirtilmiştir[2475]. Tezimizin Birinci Bölümü'nde, *"Kâbe'nin İsimleri"* başlığı altında *"İlâl, Elel, Âl* (الإلال)" bahsinde de değindiğimiz gibi *"İlâl"* "*Arafat*" ve *"Cebelü'r-Rahme"*nin diğer ismi olarak kullanılmıştır[2476].

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda *"Arafat"* adı hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın burada birbiriyle tanıştığı için[2477] buraya Arafat dendiği ayrıca insanların Arafat'ta günahlarını *itiraf* etmeleri nedeniyle bu ismin verildiği anlatılmaktadır[2478]. Hac ibadetinin önemli unsurlarında biri Arafat'ta bir süre kalarak vakfe yapmaktır. Bunun maksadı da cennetten çıkarılan Hz. Adem ve Hz. Havva gibi, insanın kendi suçluluğunu *itiraf edip* Allah'tan af dilemesidir. Burada tövbede bulunan hacılar, Hz. Adem ve Hz. Havva gibi dualarının kabul gördüğü inancıyla ilk yaratılıştaki gibi tertemiz ve günahsız hâle döndüklerine inanırlar[2479]. Rivayetlerde Cebrail'in Hz. İbrâhim'e haccın mekânlarını öğretirken Arafat meydanına geldikleri zaman: *"hac görevini ifa edeceğin yerleri öğrendin mi"* (أَ عَرَفْت) sorusuna *"evet öğrendim"* (عرفْت) diyerek öğrendiğini beyan ettiği için bu mekâna "*Arafat"* (عَرَفَات) ismi verildiği bildirilmektedir[2480].

[2474] **Kur'an Yolu Tefsiri**, Cilt: 1, s. 317. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/205/198-199-ayet-tefsiri (25.09.2022) ; Çelikkol, s. 4; Menderes Gürkan, "Vakfe", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2012, Cilt: 42, s. 463. Bu alana bitişik olan dağ da Arafat ismiyle anılır. Arafat Harem'e dahil olmayıp, sınır kabul edilmektedir.

[2475] Kürdî, **Târîḫu'l-Ḳavîm**, Cilt: 5, s. 326; Çelikkol, s. 40.

[2476] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 319.

[2477] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân,** Cilt. 4, s. 104.

[2478] Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, 401; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 5, s. 324.

[2479] Taşpınar, s. 25.

[2480] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke** Cilt: 1, s. 67; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 4, s. 305; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 4, s. 465; İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 47.

، وَيُعَلِّمُهُ الْمَنَاسِكَ حَتَّى انْتَهَى إِلَى عَرَفَةَ، فَلَمَّا انْتَهَى إِلَيْهَا، قَالَ لَهُ جِبْرِيلُ: أَعَرَفْتَ مَنَاسِكَكَ؟ قَالَ إِبْرَاهِيمُ: نَعَمْ، قَالَ: فَسُمِّيَتْ عَرَفَاتٍ

"Arafat", Kur'ân-ı Kerîm'de de yer almaktadır[2481]. Hz. Peygamber'in "*Hac Arafat'tır"* [2482] kavli gereğince, hacca niyet eden bir kişi 9 Zilhicce'de Arafat'ta bulunmak ve burada *"vakfe"* adı verilen haccın rüknünü yerine getirmek zorundadır[2483]. Arafat vakfesinin yapıldığı güne *"arefe"*[2484], bir gün öncesine *"terviye"* denilmektedir[2485].

İslâm'dan önceki dönemde Arafat mıntıkası civarında kurulan ve burayı daha canlı hale getiren Mecenne ve Zülmecâz panayırlarının terviye günü sona erdiği kaydedilmiştir[2486]. Terviye günü Zülmecâz'dan yola çıkarak Arafat'a giden hacıların birbirlerine su ihtiyaçlarını gidermelerini hatırlattıkları ve Arafat ve Müzdelife'de suyun olmadığını söyledikleri belirtilir[2487]. Bu bölgede hac döneminde su sıkıntısı çekildiği gerçektir. Arafat ve Mekke'nin su ihtiyacını gidermek için Ayn-ı Arafat adı verilen su yolunun yapıldığı kaydedilmiştir[2488]. Ayn-ı Huneyn, Ayn-ı Bazân ve Ayn-ı Zübeyde isimleriyle de bilinen su kanalının Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd'in eşi[2489] Zübeyde Hanım (ö. 216/831-32) tarafından 213/828'te yaptırıldığı bilinmektedir[2490]. Yapımı için 1 milyon 700 bin miskal altın harcandığı belirtilir[2491]. Zamanla dağlardan inen sellerin bu su kanalını bozduğu ve 241/855-56 senesinde büyük bir susuzluk yaşandığı, yapımından 254 sene sonra çok harap olduğu[2492], defalarca tamir

---

[2481] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/198. *"Rabbinizden bir lütuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur. **Arafat'tan** dalga dalga indiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin; kuşkusuz siz bundan önce yolunu şaşırmışlardan idiniz."*

[2482] ʿAbdurrezzâḳ, **Muṣannef**, Cilt: 4, s. 434; İbn Saʿd**, Ṭabaḳât**, Cilt: 2, s. 162; Tirmiẕî, **Sünen**, Cilt: 4, s. 193; Nesâʾî**, Sünenu'l-Kubrâ**, Cilt: 6, s. 232.

[2483] Vakfe, hac sırasında Arafat ve Müzdelife' de belirli bir süre bekleme anlamında kullanılmaktadır. Zilhicce ayının dokuzuncu günü zeval vaktinin girişinden itibaren bir anında Arafat'ta bulunmayı gerektir. (Bkz.) Gürkan, "Vakfe", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 42, s. 463.

[2484] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 2, s. 121; Ezherî, **Tehẕîbu'l-Luğa**, Cilt: 8, s. 229; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab,** Cilt: 5, s. 130.

[2485] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 8, s. 312; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 3, s. 157.

[2486] İbn Ḥabîb, **Muḥabber**, s. 267; İbn Ḥabîb, **Munemmaḳ**, s. 164, 201; Buḫârî, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 2, s. 181; Süheylî**, Ravḍ'ul-Unf**, Cilt: 4, s. 13; Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 5, s. 55; Çelikkol, s. 65.

[2487] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 1, s. 188; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke,** Cilt: 3, s.157.

[2488] Taberî, **Ercü'l-miskî**, Cilt: 5, s. 82; Sincârî, Cilt: 2, s. 163.

[2489] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ**, Cilt: 5, s. 399.

[2490] İbn'uḍ-Ḍîyâ', **Târîḫu Mekke**, s. 315; Eyüp Sabri Paşa**, Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 898, 899; Taberî, **el-Ercü'l-miskî**, Cilt: 5, s. 82, 83; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 5, ss.406-409. Zübeyde Hanım'ın Arafat'ın tatlı su ihtiyacını giderdiği bu suyun menbâı Numân Vadisi'dir. Taif'e yarım günlük mesafede olduğu, Cebel-i Kura denilen Kedâ veya Kerâ Dağı eteklerinden çıktığı kaydedilmiştir.

[2491] Eyüp Sabri Paşa**, Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 900.

[2492] Eyüp Sabri Paşa**, Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 912.

edildiği[2493] ve uzun müddet sonra dere hükmü aldığı belirtilmiştir[2494]. Asırlarca hizmet veren bu su kanalının 20. yy.'a ulaşıldığında yerini modern su tesislerine bıraktığı, Mekke'nin su ihtiyacının bu tesislerle giderdiği anlaşılmaktadır. Mekke'den Arafat'a çıkarken Ayn-ı Zübeyde su yollarının tarihi eser niteliği kazanmış olan kalıntılarının yer yer tahrip olmuş izleri görüldüğü anlatılmaktadır[2495].

Haccın rükünlerinden Arafat vakfesi tamamlandıktan sonra, Kur'ân-ı Kerîm'de bildirilen *Arafat'tan dalga dalga indiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin"* [2496] emrini yerine getirmek için Meş'ar-i Haram'da (Müzdelife) vakfe ifâ edilir.

4.2.3. Müzdelife (المزدلفة)

"Müzdelife" isminin "Zülfe" (زُلْفَى)[2497] kökünden türediği, *yaklaşmak ve yaklaştırmak* anlamlarına geldiği kaydedilmektedir. Aynı kökten gelen Müzdelife'nin[2498] de Hz. Âdem ile Havvâ'yla buluştuğu ya da insanların toplandığı yeri ifade ettiği bildirilmiştir[2499]. Arafat'tan akan[2500] insanların Müzdelife'de toplanmaları[2501] nedeniyle bu ismi aldığı beyan edilmiştir. "*Müzdelife*"nin diğer ismi Kuzah'tır[2502] ve orada vakfe yapılmaktadır[2503].

"Müzdelife", insanların Arafat'tan ayrıldıktan sonra Mina'ya yaklaştıkları ve bekledikleri ara bir mekândır[2504]. Ezraḳî ve Fâkihî'nin[2505] tespitine göre Müzdelife ve Arafat mescitlerinin arası 3 mil 3319 zirâ, yaklaşık olarak 6-8 km dir[2506].

[2493] Eyüp Sabri Paşa**, Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 902-920; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 5, s. 356.
[2494] Eyüp Sabri Paşa**, Mir'âtü'l-Harameyn,** Cilt: 2, s. 921.
[2495] Mustafa L. Bilge, "Aynizübeyde" **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 1991, Cilt: 4, s. 280.
[2496] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara, 2/198.
[2497] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 7, s. 368.
[2498] Ezherî, **Tehźîbu'l-Luğa**, Cilt: 13, s. 146.
[2499] İbn Saʿd, **Ṭabaḳât**, Cilt: 1, s. 34; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt: 1, s. 79; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-Târîḫ,** Cilt: 1, s. 34.
[2500] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/198. *"Rabbinizden bir lütuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur. Arafat'tan **dalga dalga indiğinizde Meş'ar-i Haram'da** Allah'ı zikredin; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin; kuşkusuz siz bundan önce yolunu şaşırmışlardan idiniz."*
[2501] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 5, s. 121.
[2502] Yâḳût el-Ḥamevî, **Muʿcemu'l-Büldân**, Cilt: 2, s. 163.
[2503] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ,** s. 103.
[2504] Ḫalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-ʿAyn**, Cilt: 7, s. 368; İbn Manẓûr, **Lisân'l-ʿArab**, Cilt: 9, s. 138; Fâsî, **Şifâu'l-Ğarâm**, Cilt: 1, s. 413; Zebîdî, **Tâcu'l-ʿArûs,** Cilt: 6, s. 275.
[2505] Ezraḳî, **Aḫbâru** Mekke, Cilt. 2, s. 187; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt. 4, s. 301.
[2506] Kallek,"Mil", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:30, ss. 53-54.

Kur'ân-ı Kerîm'de *"Meş'ar-i Haram" da Allah'ı zikredin*[2507] âyetinde ismi geçen Meş'ar-i Haram'ın *Müzdelife* olduğu kaydedilir. Yukarıda, *Kur'ân-ı Kerîm'de Kâbe'yle alâkalı "Hurumât*" başlığı altında *Meş'ar-i Haram"* bahsine yer verdiğimiz için bu bölümde sadece "*Müzdelife"* ifadesine yer veren rivayetleri zikretmeyi uygun gördük.

Hac mekânların biri olan Müzdelife'de Arafat'tan dağılan hacıların görmesi için vakfe zamanında Câhiliye Dönemi'nde ateş yakıldığı bu uygulamanın Hz. Muḥammed, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde de sürdürüldüğü bildirilmiştir[2508].

4.2.4. Mina (منى)

Mina (منى), Akabe'den Muhassır Vadisi'ne kadar olan mevkinin ismidir[2509]. Bu ismin verilmesi hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Bu mevkide Hz. Âdem'in cenneti arzuladığı, bu nedenle (أَتَمَنَّى الْجَنَّة) *"cenneti temenni ediyorum"* dediği bu münasebetle *"Mina"* ismi verildiği nakledilmiştir[2510]. Diğer bir rivayette Mina'da kurban kanları akıtıldığı[2511] ve insanların bayram günlerinde burada toplanması nedeniyle bu ismin verildiği kaydedilmiştir[2512].

Müzdelife vakfesinden sonra Mina'ya gidilir, kurban kesilir ve şeytan taşlanır [2513]. Kaynaklarda, Hz. İbrâhim'in Kâbe'nin inşasını tamamladıktan sonra Cebrail'in yol göstermesiyle haccını tamamladığı ve sadakatini göstermek için oğlunu kurban etmeye götürürken kendisini bu emirden alıkoymak isteyen şeytanı taşladığı beyan edilmektedir[2514]. Hz. İbrâhim'in kurban kesme kıssasının vuku bulduğu yer Sebîr

(المسافة من عرفات إلى المزدلفة)https://shbabbek.com/show/192078(22.3.2023). Kaynaklar, milin arşın cinsinden karşılığı için şu rakamları vermektedir: 2000, 2250, 2500, 3000, 3200, 3333 1/3, 3500, 3600, 4000, 4500, 5000, 5250, 6000. Müzdelife ve Arafat arası 3 mil 3319 zirâdır. Bu ölçüme göre 1 milin 3319 zirâdan fazla olması gerekeceğinden, ikisinin arasındaki ortalama mesafeyi 4 mil olarak düşünülebiliriz.

[2507] Kur'ân-ı Kerîm, Bakara 2/198.

[2508] Ezraḳî, **Aḫbâru** Mekke, Cilt: 2, s. 19; Kürdî, **Târîḫu'l-ḳavîm**, Cilt: 5, s. 16.

[2509] İbn Ebî Şeybe**, el-Muṣannef**, Cilt: 8, s. 189; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 182.

[2510] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, 180; Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân**, Cilt: 3, s. 7.

[2511] Müslim, **Ṣaḥîḥ**, Cilt: 1, s. 361; Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 4, s. 256.

[2512] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 4, s. 217.

[2513] İbn Hişâm, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, Cilt: 2, s. 606.

[2514] Fâkihî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt:5, s. 75; Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt:19, s. 580; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt:1, s. 164.

Dağı'dır[2515]. Sebîr Dağı'nın Mina'da yükseldiği, mezkûr dağın dibinde büyük bir kayanın bulunduğu, Hz. İbrâhim'in oğlunu burada kurban edeceği sırada Sebîr Dağ'ından bir koç geldiği rivayet edilmiştir[2516]. Mina'da şeytan taşlama yeri olarak bilinen üç *"cemre"* bulunmaktadır[2517]. Cemretü'l-Akabe, Cemretü'l-Vüsta ve Cemretü's-Suğra adı verilen bu taşlama yerlerinde şeytan taşlama eylemi gerçekleştirilir[2518]. Hac ibadetinin gereklerinden olan şeytan taşlama eylemini tamamlayarak sembolik olarak şeytandan kurtulan ve günahlarından arınan insan, Allah'ın evi Kâbe'de ziyaret tavafını yapmaya hazır hale gelmektedir[2519].

Şekil 35: Hz. Peygamberin Mekke'de Takip ettiği Güzergah ve Hac Menâsikinin Gerçekleştirildiği Mekânlar

Kaynak: Oral, s. 95.

Hac menâsikinin gerçekleştirilmesi için Şekil 35'te işaret edilen istikamette Terviye günü (8 Zilhicce) Kâbe'den Mina'ya; Arefe günü (9 Zilhicce) Mina'dan Arafat'a gidilir. Arafat ve Müzdelife vakfelerinden sonra Mina'ya dönülerek cemrelere taş atılır

[2515] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 175; Ṭaberî, **Târîḫ,** Cilt: 1, s. 167; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîḫ,** Cilt: 1, s. 100; Ḳurṭubî, **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân**, Cilt: 15, s. 107; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 1, s. 365.
[2516] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 175.
[2517] Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 175. Nakillerin verdiği malûmâta göre bu mevkide Hz. İbrâhim şeytanı görmüş, Cebrail ona taşı atmasını söyleyince şeytan kaçmıştır.
[2518] Ḫavârizmî, **Îsâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ**, s. 218; Ezraḳî, **Aḫbâru Mekke**, Cilt: 2, s. 175. Hz. İbrâhim Kâbe'nin inşasını bitirdikten sonra, Cebrâil'in talimâtıyla haccını ifa ettiği ve oğlu İsmâil'i kurban edeceği sırada zikredilen üç mevkide önüne çıkan şeytanı taşladığı nakledilmektedir.
[2519] Taşpınar, s. 28, 29.

ve Kâbe'ye dönüş yapılır. Kâbe'de tavaf; Safâ ve Merve arasında sa'yın yapılması ile tamamlanır. Böylece Kâbe'de başlayan hac ibadeti yine Kâbe'de nihayete ermektedir[2520].

[2520] Ṭaberî, **Câmiʿu'l-Beyân**, Cilt:3, s. 329.

BEŞİNCİ BÖLÜM
KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Kâbe, İslâm inancına göre yeryüzündeki ilk ibadethane/mâbeddir. Küp şekline benzer bir şekilde ve taştan mamuldür. Bu mâbedin üzerinde bulunan Haceru'l-Esved, binanın yanında yer alan Makâm-ı İbrâhim, Zemzem Kuyusu, Hicr ve Hatîm ile duvarını çevreleyen örtüsü ve çatısının bitişiğinde Mizâb ile mütemmim bir ünitedir. Bu ünitenin çevresini kuşatan Mescid-i Haram ile Safa, Merve, Arafat, Müzdelife ve Mina isimli mekânları da kendiyle irtibatlı yapan Kâbe, mâziden âtiye uzanan bir tarihe sahiptir. *Kâbe*, Müslümanların namazlarında yöneldikleri kıblesi, hac ve umre ibadetlerinin merkezidir. "*Beytullah* /*Allah'ın evi*" ismiyle de tanımlanan "*Kâbe"*, etrafını *"kural ve yasakları belli kutsal alan"* anlamında *"Harem"* ve bulunduğu coğrafyayı *"kutsal topraklar"* diye adlandırır. Kur'an-ı Kerîm'in ifadesiyle *ziraata elverişli olmayan* bu arazi, Kâbe sayesinde yeryüzünün emniyetli şehri *"Beledi'l-Emîn"* ve şehirlerin anası *"Ümmü'l-kura"* konumuna erişmiş, medeniyete dönüşerek merkeziyetini izhâr etmiştir. Bu merkezin her bir Müslümanın inanç dünyası, ibadet hayatı ve ahlak anlayışı için derin manâsı vardır. Yukarıda ifade ettiğimiz değerlere istinaden *"Kâbe"* tek bir kelime olarak kullanılmaktan ziyade, *"Kâbe-i Şerif", "Kâbe-i Muazzama", "Kâbe-i Mükerreme"* ve *"Kâbe-i Müşerrefe"* gibi hürmet ve tazîm ifade eden terkipler ile kullanılmıştır.

"İslâm'ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi" konulu tezimizde *Kâbe* ve *Mescid-i Harâm*'ı İslâm'ın ilk üç asrı itibariyle tarihini dinî, mimarî, içtimâî ve siyasî yönleriyle değerlendirmeye çalıştık. Tez çalışmamız sürecinde Türkçe yayınlar içerisinde daha ziyade *Kâbe* ve *Mescid-i Harâm*'ın kutsiyeti ve fazileti üzerinde yoğunlaşıldığını gördük. Mâbedin tarihi ile ilgili müstakil araştırmaların azlığını görmek bizi şaşırtmıştır. Bu nedenle biz, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi*ni klasik siyer, meğâzî ve İslâm tarihi kaynakları ile Batılı araştırmalar üzerinde inceleme yaparak, modern tarih yazıcılığı perspektifiyle ele almaya gayret ettik. Din, tarih ve kültürün bir arada değerlendirilmesi gereken böyle bir çalışmada İslam Tarihi, Sanat Tarihi ve Dinler Tarihi metodolojilerini kullanarak söz konusu dönemin sınırları içinde Kâbe'nin dini, mimari, siyasi ve kültürel tarihini multidisipliner ve interdisipliner bir yöntem ve bakış açısı ile teferruatlı bir biçimde değerlendirmeye gayret ettik

Bunun için tezimizin ilk bölümünde *"Kâbe"* kelimesinin tanımı ve etimolojik tahlîli ile Kâbe'nin diğer isimleri üzerindeki araştırmamızla *"Kâbe"* temasının sadece dinî, tarihî ve mimarî fonksiyonlu olmadığını, sosyo kültürel ve ticarî fonksiyonları da ihtiva ettiğini açıkladık. Tezimizin Birinci Bölüm'ünde yer alan *"Kâbe'nin tanımı ve etimolojik tahlîli"* üzerinde hazırlanmış Türkçe bir yayın olmadığını, çalışmamamızın bu bölümünün bu konuda bir ilk olduğunu ifade edebiliriz. Birinci Bölüm'de etraflıca anlattığımız üzere "*Kâbe*" **(**كعبة**)** kelimesinin kökü "kâb" dır (كعب) . Bu kökten türeyen diğer kelimelerin ve bunların kullanımlarının "*Kâbe*"yle anlamlı bir münasebeti söz konusudur. "Kâb" (كعب) kelimesinin varyantları, *"Yükseklik, kabarıklık, çıkıntı, dört köşeli olma, dörtgen, dâire ve küp şeklinde olma, müzeyyen ve renkli olma, kat kat katlanarak dürülme, şekli dörde katlanmış ve oda*" şeklinde somut/maddi/fiziki anlamların yanı sıra *şan, şeref, şöhret, yücelik ve zafer* gibi ulviyet ifade eden soyut anlamlara sahiptir. Kanaatimizce mezkûr somut anlamlar *mekânı*, soyut anlamları ise *makâmı* tarif etmektedir. Buna göre *"Kâbe"*nin (**كعبة**) somut anlamları mâbedin ibadet mekânını; soyut anlamları da inanç merkezini tanımlamaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, *"Kâbe"* (**كعبة**), fizik ile metafizik anlamları ile mekânı makâmla buluşturan bir ifadedir.

Kâbe'nin tanımı ve etimolojik tahlîli akabinde, yine üzerinde etraflıca çalışılmamış olduğunu tespit ettiğimiz Kâbe'nin diğer isimleri Bâsse (الْبَاسَّة), Nâsse (الْنَاسَّة), Bekke (بكّة), Beniyye (البَنِيّة), Beyt (بيت), Beytullah (بيت الله), Beytü'l-Atîk (البيت العتيق), Beytü'l-Harâm (بيت الحرام), Beytü'l-Muharrem (بيت المحرم), Beytü'l-Ma'mûr(البيت المعمور), Durâh (ضراح), Düvvâr(الدُّوَار), Devvâr (ٱلدَّوَّار), Hamsâ (الحمساء), İlâl, Elel, Âl (الإلال), Kâdis (قادس), Karyetü'l-Kadîme (القرية القديمة), Katîn (قطين),Kıble (القبلة), Mescid-i Harâm (المسجد الحرام), Müzheb (المُذهب), Nâzir (ناذر), Nâdir (نادر), Bâdir (بادر), Setrullah (ستر الله) , Sürratü'l-Arz (سرة الأرض) ve Zâtü'l-Vedā (ذَات الوَدْع) hakkında inceleme yaptık. İncelediğimiz Türkçe kaynaklar içerisinde Kâbe'nin isimleri üzerine kapsamlı bir yayın olmadığını ifade etmeliyiz. Bu konuda yaptığımız çalışmamızın *"Kâbe"* kelimesinin etimolojisinde olduğu gibi *"Kâbe'nin İsimleri"* konusunda da bir boşluğu dolduracağını düşünüyoruz. Ayrıca, burada özellikle ifade etmek istediğimiz husus şudur: Kur'an-ı Kerîm'de *"ilk mâbed"* olarak nitelendirilen Kâbe'nin *"Beytü'l-Atîk"* ismi ile onun yeryüzü mescitlerinin en kıdemlisi ve en değerlisi oluşuna işaret edilmiştir. Mâbedin *Kâbe* ismi dışında kullanılan isimleri onun sıfatları niteliğinde

olup fiziki, özellikleri, faziletleri ve değerini yansıtmakta ayrıca dönemin sosyo kültürel ve ekonomik hayatı hakkında ip uçları vermektedir. Örneğin, tezimizin Birinci Bölümü'nde Kâbe'nin isimlerinden *Zâtü'l-Vedā* (ذَات الوَدْع) bölümünde detaylarını izâh ettiğimiz üzere Kâbe'nin içerisinde bulunan siyah beyaz desenli boncuk (الْجَزْعَةِ) ile mâbedin Kisvesine asılan *"ved'ā"* (الودع) isimli para mahiyetindeki deniz kabuğu, sadece Kâbe'nin tezyinatını değil aynı zamanda mâbedin kültürel ve ticarî fonksiyonu hakkında fikir vermektedir. Hz. Peygamber'in içerisinde siyah beyaz desenli boncuk *"cez'a"* (الْجَزْعَةِ) bulunan Kâbe'de namaz kılması rivayetinden, toplumun süsleme kültürü olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca, tezimizin Üçüncü Bölüm'ünde zikrettiğimiz gibi putperestliğin kabul gördüğü süreçte tevhidin merkezi Kâbe'de, Hz. Muhammed'in talimatıyla tapınılma maksadıyla yerleştirilen putların hepsi kaldırılmış ve Hz. İbrâhim'in resmi de gerçeği resmetmediği için silinmiştir. Hz. Meryem ve Hz. İsa tasviri ise bırakılmıştır. Hz. Muhammed'in üzerinde Hz. Meryem ve oğlu Hz. İsa'nın (as) yer aldığı tasviri Kâbe'den kaldırtmaması, kendisine tapınılmayan nesnelerden rahatsız olmadığını ayrıca kendinden önceki peygamberlere olan saygısını göstermektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de: "***Allah'ın elçisi*** *ve müminler, rabbinden ona indirilene iman ettiler. Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına,* ***peygamberlerine*** *inandılar. "****O'nun elçileri arasında ayırım yapmayız****" ve "İşittik, itaat ettik, bağışlamanı dileriz rabbimiz, gidiş sanadır"* dediler." (Bakara, 2/285); *"De ki: "Biz Allah'a ve bize indirilene; kezâ İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb ve torunlarına indirilenlere; yine Mûsâ, Îsâ ve bütün peygamberlere rableri tarafından verilenlere iman ettik.* ***Onlar arasında ayırım yapmayız*** *ve biz O'na teslim olmuşuzdur."* (Âl-i İmrân 3/84); *"Ey Ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında, gerçek olandan başkasını söylemeyin.* ***Meryem oğlu Îsâ Mesîh ancak Allah'ın elçisidir, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve O'ndan bir ruhtur****. Şu halde Allah'a ve peygamberlerine iman edin, "(Tanrı) üçtür" demeyin, bundan vazgeçin; hakkınızda hayırlı olan budur. Allah ancak bir tek ilâhtır. O, çocuğu olmaktan münezzehtir, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Güvenmek ve dayanmak için Allah yeter."* (Nisâ 4/171) ayetlerinde beyan edildiği gibi, Hz. Muhammed kendinden önceki peygamberleri tasdîk etmekte, hürmetini ise yaşantısında fiilî olarak göstermektedir. Netice olarak, Kâbe'de süs eşyası ve saygıya değer objelerin korunması, dinî ve kültürel değerlerin muhafazası olarak düşünülebilir. Bununla birlikte ibadet veya

ticaret maksadıyla Kâbe'ye gelen ziyaretçilerin para, ziynet veya kıymetli bir eşya mahiyetinde olan *"ved'ā"*yı Kisve'ye asmaları, mâbedin dinî bir mekân oluşunun yanı sıra uluslararası bir ticarî alan özelliğine delil sayılabilir.

Mâbedin kutsiyeti, değeri ve faziletini tanımlayan isimleri inanç hususu olup, müntesibi için rasyonel delile ihtiyaç duymazken onun *"Beytü'l-Atîk"* ve *"Karyetü'l-Kadîme"* isimlerini izâh edecek rasyonel bilgiye ihtiyaç duymaktayız. Kaynaklarda, Kâbe için ifade edilen "*kâinatla yaşıt ve insanlık tarihinin en eski mâbedi*" rivayetleri Kâbe'nin kadîm varlığını ve Mekke'nin antik bir şehir oluşunu bildirmektedir. Ancak, bu rivayetler özellikle internet ağı aracılığıyla yayılan, Kâbe'nin insanlık tarihinin en eski mâbedi olamayacağı şeklinde öne sürülen iddiâları cevaplamaya kifayet etmemektedir. Dolayısıyla gerçekliği/nesnelliği olan kanıtların yetersizliğini belirterek özellikle Mısır, Pers, Roma, Atina ve İstanbul gibi tarihî kentlerin sahip olduğu somut kanıt ve bilimsel verilere ihtiyaç duyduğumuzu dile getirmeliyiz. Örneğin, Kâbe'nin kaç bin yıllık olduğunun tespit edilmesi mâbedin temellerinin ve Zemzem Kuyusu'nun arkeolojik ve jeolojik incelenmesi ile mümkündür. Kâbe'nin müştemilâtından Makâm-ı İbrâhim'in yapısı ve kaç yıllık olduğu bilgisi ile Haceru'l-Esved'in bir dağın parçası olarak yeryüzünden mi değilse meteor parçası (göktaşı) mı olduğu yine yer ve gök bilimlerinin ilmî araştırma konusudur. Kâbe'nin bilinmezlerinin bilinebilir hale gelmesi ancak disiplinler arası çalışma ile mümkündür. Özellikle arkeoloji ve jeoloji gibi kazı bilimcileri ile gök bilimcilerinin inceleme ve araştırmaları gereklidir. Ayrıca İslâm tarihi ile Dinler tarihi gibi disiplinlerin iş birliğine ihtiyaç olup, bütün bu bilimlerin ilmî araştırma ve neticelerinin interdisipliner ve multidisipliner bir perspektifle sunulması gerekmektedir.

Kâbe, İslâm tarihi kaynaklarına göre kâinatla yaşıttır. İncelemiş olduğumuz kaynaklar bize Kâbe'nin tarihinde bilhassa üç peygamberin izini net olarak göstermektedir. Mâbedin insanlık tarihine girişi Hz. Adem, kaybolduktan sonra yeniden imârı Hz. İbrâhim ve nihaî hedefin tesisi son peygamber Hz. Muhammed ile gerçekleşmiştir. Ayrıca, birçok peygamberin de Kâbe'ye ve kutsal topraklara şahitlik ettiği muhakkaktır. İncelemiş olduğumuz kaynaklarda, kadîm Kâbe'nin tarihi sürecinde defalarca inşa edildiği veya tadilât geçirdiği kaydedilmekte ve mâbedin onarımını gerektiren hususların insan veya tabiat kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Meşhur Mekke sellerinin beldede can ve mal kaybına sebep olduğu, zaman zaman

Kâbe'nin küçük bir kısmını, kimi zaman tamamına yakın bölümünü tahrip ettiği bilinmektedir. Bu sellerin sadece bina mimarîsini değil ibadet hayatını da etkilediği beyan edilmektedir. Kaynaklarda, Kâbe'nin; birinci inşası melekler, ikinci inşası Hz. Âdem, üçüncü inşası Âdem'in oğlu Hz. Şit, dördüncü inşası Hz. İbrâhim, beşinci inşası Amâlika, altıncı inşası Cürhüm, yedinci inşası Kusay b. Kilâb, sekizinci inşası Abdülmuttalib, dokuzuncu inşası Kureyş, onuncu inşası İbn Zübeyr, on birincisi inşası Haccâc b. Yusuf, on ikinci inşası Sultan Murad ve sonuncu tamiratı Suud tarafından olmak üzere on üç kere inşa edildiği bildirilmektedir. Bunların en meşhurları Hz. İbrâhim, Kureyş, İbn Zübeyr, Haccâc b. Yusuf ve Sultan 4. Murad'ın inşalarıdır. Bu beş inşa, her birinin birbiriyle münasebeti olduğunu, Kâbe'nin mimarî tarihinin de siyasî tarihinden bağımsız olmadığını, bununla birlikte coğrafî şartların ve siyasî tutumların Kâbe'nin tarihindeki tesiri göstermektedir. Tezimizin Üçüncü Bölümü'nde örneklerini sıkça verdiğimiz üzere Kâbe'nin her bir inşasında inşa edildiği dönemle irtibatlı olarak dinî ve siyasî gücün etkisi ile dönemin sanat anlayışının izleri görülmektedir. Kâbe'nin ilk inşasından Sultan 4. Murad inşasına kadar binlerce yıl geçmesine rağmen ikisi arasında sadece on üç kere inşa edilmesi nazar-ı dikkati çekmektedir. İstisnalar dışında, yapılan inşaların uzun ömürlü olmasının sebebi insanların Kâbe'ye olan saygısı, hürmeti ve bakımının özenle sürdürülmesi olabilir. Savaş veya doğal afet olmadıkça Kâbe binasının uzun ömürlü olduğunu ve muhâfaza edildiğini, çoğu zaman kutsiyeti gereği ihtirâm, güvenliği gerekçesi ile çok ihtimâm gösterildiğini söyleyebiliriz.

Kur'ân-ı Kerîm'de mâbedin binasının fiziki ile ilgili ilk bilgiler Hz. İbrâhim dönemine aittir. Hz. İbrâhim'in oğlu Hz. İsmâil'i ile inşa ettiği Kâbe Allah'ın emrine binaen itaat ve teslimiyetle yapılmıştır. Tezimizin Birinci Bölümü'nde ayrıntılarına yer verdiğimiz gibi Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşası dönemin şartlarının elverdiği inşaat koşulları ile basit ve gösterişsizdir. Hz. İbrâhim'in mirası olan tevhîd inancı bir müddet sonra yerini putperestliğe bırakmıştır. İslâm öncesinde, Kâbe'de bulunan putların yanı sıra Kâbe'nin benzeri mâbetlerin inşa edilerek taklit kâbelerin ve telbiyelerin oluşturulması putperestliğin yaygınlığını göstermektedir. Ayrıca tezimizin Dördüncü Bölümü'nde örneklerine yer verdiğimiz hac ritüellerinden olan telbiyenin farklı türevlerinin varlığı tevhîd inancından uzaklaşıldığının göstergeleri sayılabilir. Ancak, Câhiliye Dönemi'nde putperestliğe rağmen Kâbe'den yüksek bina yapılmaması

düsturu, mâbedin saygınlığının muhafaza edildiğini göstermektedir. İslâm'dan önce Kâbe'den yüksek bina inşa etmek, mâbede 'tepeden bakmak' olarak algılanmakta ve kutsalın azâmetine saygı göstermemek olarak anlaşılmaktadır. Bu noktada Câhiliye'de gösterilen ihtimâmın, günümüz İslâm müntesipleri tarafından gösterilmediği dikkatimizi çekmektedir. İslâm inancına göre "*mukaddes*", "*muharrem*" ve "*mübarek"* tabirlerle tavsîf edilen topraklarda, Kâbe'nin hemen yakınında gökdelenler inşa etmenin mekânın kutsiyetine ve teâmülüne aykırı olduğu muhakkaktır. Ayrıca, yüksek otel binalarının odalarından aşağıya bakarak yani 'tepeden bakarak' Kâbe'ye nâzır namaz kılmanın, mekânın ve ibadetin ruhuyla bağdaşmadığını vurgulamamız gerekir.

Tezimizin Birinci Bölümü'nde temas ettiğimiz gibi Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşasından sonra detaylarına vakıf olduğumuz ilk inşa Kureyş döneminde gerçekleşen inşadır. Kâbe, İslâm'dan önce Kureyş zamanında, yangın ve sel nedeniyle yıkılmıştır. Bu sürecin hemen akabinde temelden yapımı gerçekleştirilen Kâbe'nin yapımında ribâ, zinâ veya zulüm yoluyla kazanılan haram para kullanılmaması, sadece helal gelir ile inşa edilmesi dikkate değer bir uygulamadır. Hz. Muhammed'in risâlet öncesine tekabül eden ve 35 yaşlarındayken iştirak ettiği bu inşada, Kureyşlilerin temin ettiği helal para ile alınabilen malzemenin yettiği kadar binanın yapılması mâbedin ölçülerini küçültmüştür. Mâbedin fiziki şekli Hz. İbrâhim'in imarına göre biraz değiştirilmiş, eninden daraltılmış ve yüksekliği artırılmış olarak yeni bir görünüm kazanmasına neden olmuştur. Kâbe'nin daraltılmasıyla Hicr bölgesinin dışarıda bırakıldığı ve artan malzemeyle eski temel üzerinden *"Hatîm"* adı verilen yarım dâire şeklindeki duvar inşa edilerek bu alanın Kâbe'ye ait olduğu belirtilmiştir. Hz. Muhammed'in Kureyş'in Kâbe'yi inşasında kendisinin bizzat çalışarak, taş taşıyarak emek vermesi Kâbe'ye verdiği değeri ve önemi göstermektedir. Hz. Muhammed'in, söz konusu inşada Kâbe'de Haceru'l-Esved'i yerleştirme sürecinde kabilelerin anlaşmazlığa düşüp çözümsüz kaldığı esnada *"el-Emîn"* sıfatıyla tezâhür etmesi ve hakemlik yaparak kutsal taşı elleriyle yerleştirmesi, Kâbe tarihinin unutulmaz sahnelerinden biri olmalıdır.

Kâbe, sadece dört duvardan müteşekkil bir yapı olmayıp aynı zamanda binanın üzerinde ve etrafındaki sembol niteliğindeki unsurlarla mütemmim bir yapıdır. Mâbed binası ve mütemmim cüzler, bir yönüyle fizikî diğer yönüyle metafizik yönleriyle

anlam kazanmışlardır. Kâbe ve Kâbe'nin mütemmim cüzleri Müslümanların ibadetlerinde somut bir mekân iken itikatlarında tevhîd, risâlet ve ahiret anlayışlarını hissettikleri sembol dünyasıdır. Bu semboller Kâbe'nin mütemmim cüzlerinde bilhassa Haceru'l-Esved, Zemzem Kuyusu ve suyu, Makâm-ı İbrâhim ve Hicr-i İsmâil'de tezâhür etmektedir. Tezimizin İkinci Bölüm'ünde Kâbe'nin mimarisi ve mütemmim cüzleri üzerinde odaklanarak her bir cüzün mahiyetini zikrettik ve konumuzla ilgili yapılan başka çalışmalardan farklı olarak anlatımın daha anlaşılabilir olması için tasvirî olarak mâbedin yön, ölçü ve resimlerine yer vermeyi uygun gördük. Her bir mütemmim cüzün mimarî özellikleri yanı sıra tarafımızca tespit edilen hususiyetlerini izâh etmeye çalıştık. Bu hususta Haceru'l-Esved'le ilgili olan ancak yanlış anlaşıldığını ve yanlış bilginin yayıldığını gördüğümüz bir konu *"Hacer-i Es'ad"*dır. Türkçe ve Batılı kaynakların bazıları, Kâbe tarihi anlatımlarında *"Hacer Es'ad"dan mutlu taş/ şans taşı* ndan bahsetmektedir. Bu bilgi A. J. Wensinck-J.Jomier tarafından kaleme alınan İslâm Ansiklopedisi'nin *"Kâbe"* maddesi ile bu maddenin Türkçe tercümesinde ve Andrew Petersen'in İslâmî Mimarî Sözlüğü'nde yer almaktadır. Bu taş için *"Kâbe'nin doğu köşesinde tavaf sırasında dokunulan ve öpülmeyen Hacer-i Es'ad olarak bilinen bir başka taş vardır."* denmektedir. Biz, *"Haceru'l-Es'ad"* isminde *"öpülmeyen bir taş"* şeklinde tanınan bir taşın olmadığını Haceru'l-*Es'ad"* tabirinin *"Haceru'l-Esved"in* yerine kullanıldığını ifade ettik.

Tez araştırmalarımızı yaparken fark ettiğimiz ve bize göre çok ehemmiyetli bir konu Kâbe'nin mütemmim cüzlerinden "*Makâm-ı İbrâhim"dir*. *"İbrâhim'in yeri"* anlamına gelen bu terkip, Müslümanların ona doğru yönelerek namaz kıldıkları, üstünde Hz. İbrâhim'in ayak izleri olduğu kabul edilen taş için kullanılmaktadır. Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşa ederken iskele olarak kullandığı ve inşanın bitiminden sonra insanları hacca davet ettiği taş blok *"Makâm-ı İbrâhim"* günümüzde Kâbe'nin kapısının çaprazındadır. Kaynaklara göre, *"Orada apaçık deliller,* ***İbrâhim'in makâmı*** *vardır"* (*Âl-i İmrân, 3/97.*) ayetinde ifade edilen *Makâm-ı İbrâhim*; mezkûr taş blok veya taşın bulunduğu alandır ve İslâm toplumunca bu kabul benimsenmiştir. Bazı kaynaklarda *Makâm-ı İbrâhim'in* Mescid-i Harâm, Arafat, Müzdelife ve Mina olarak yorumlandığı, ayrıca Harem'in (kutsal bölge) tamamı ile hac mahalline de *"Makâm-ı İbrâhim"* dendiği bilinmektedir. Dolayısıyla Makâm-ı İbrâhim'in neresi olduğu hakkında tek bir kanaat oluşmamıştır. Biz, bu hususta bir tespitimizi belirtmek

istiyoruz. "*Makâm-ı İbrâhim"* ismi verilen taşın tarihi sürecini incelediğimiz zaman, Mekke'de vukû bulan büyük sellerde yerinden onlarca metre sürüklendiğini öğrenmekteyiz. Bizce, *Makâm-ı İbrâhim* taşının tıpkı Kâbe binası gibi yıkılması veya parçalanması mümkündür. Sel ve benzeri tabiat olaylar yanı sıra günahlarını dökmek için dua ve namaza yönelen insanların bu alanı yoğun olarak kullanması ile bu mekânın eskimesi ve dolayısıyla yenilenmesi tabîdir. Kanaatimizce Kâbe'nin hemen yanında mahfaza içinde korunan *Makâm-ı İbrâhim*; Hz. İbrâhim'e ait olduğu sanılan, küçük bir insana ait ayak izi olabilir. Yukarıda zikrettiğimiz özellikler münasebetiyle *Makâm-ı İbrâhim*'i sadece bir *mekân (mekân-ı İbrâhim)* değil adında da vurgulandığı gibi, bir *makâmı,* bir mevkiyi ifade eden sembol değer olarak düşünebiliriz. Bizce "*Makâm-ı İbrâhim", "Hicr-i İsmâil"* gibi bir mekân değildir. Üzerinde Hz. İbrâhim'in ayak izleri bulunduğu kabul edilen taş ismen ve sembol olarak *"Makâm-ı İbrâhim"* dir. Bize göre bu sembol, Kâbe'de iki milletin atası olan Hz. İbrâhim'i hafızalarda diri tutmakta, onun Kâbe'nin mimarı olduğunu ve Hanîfliği hatırlatmaktadır. Nihayetinde ise bir "*alâmet"* olarak, mekân-makâm ilişkisi ile atanın fâni, Allah'ın bâki olduğunu yansıtmaktadır.

Kaynaklarda Hz. Muhammed'in, Hz. İbrâhim'in mirası olan tevhîd inancını taşıdığı ve yaşadığı çokça dile getirilirken onun vahyin ağırlığını yüklendiği Hirâ Mağarası'ndan kuşbakışı olarak Kâbe'ye dönük olması pek fazla dile getirilmemiştir. Tezimizin *İslâm'ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi* başlıklı Üçüncü Bölümü'nde vurguladığımız konulardan bir tanesi *"Hirâ'dan Kâbe'ye bakış"* mefhumudur. Allah'a yakın olmanın sembolü olarak Yahudilikte, *"Sîna Dağı"* ve Hristiyanlıkta, *"Zeytin Dağı*" örneklerinde olduğu gibi Hz. Muhammed vahiy almak için *"Nûr Dağı'nda* yükselmiştir. Hz. Muhammed, Nûr Dağı'nda Hirâ mağarası içinde Beytullah'ı temaşâ ederek peygamberliğe hazırlanmış ve burada vahye mazhar olmuştur. Hz. Muhammed'in temaşâ ettiği Kâbe, bebekliğinden itibaren yakınında bulunduğu, peygamber olmadan önce kendi elleriyle ve emekleriyle Kureyşle birlikte inşa ettiği mâbeddir. Bu hususa binaen Kureyş'in Kâbe inşasını tamamladıktan sonra mâbedin içerisine ayakkabı ile girmemesi, bu uygulamayı Hz. Muhammed'in de Mekke Fethi'nde yerine getirmesi dikkatimizi çekmektedir. Bilindiği üzere kutsal alana ayakkabısız girilmesi uygulaması, Hz. Musa'nın hayatında görülmektedir. *"Artık pabuçlarını çıkar, çünkü şu anda kutsal vadide, Tuvâ'dasın."* (Kur'ân-ı Kerîm, Tâhâ,

20/12) ayetinde bildirilen kutsal mekânda ayakkabı çıkarma uygulamasının Kureyş döneminde de bilindiği ve bu uygulamanın devam ettirildiği düşünülebilir. Hz. Muhammed'in İslâm'dan önce de var olan bu teâmülü sürdürmesi oldukça anlamlıdır.

Hz. Muhammed, risaletinden sonra bütün Kâbe binasını yıkıp biri *"giriş"* diğeri *"çıkış"* amacıyla kullanılmak üzere iki kapılı Kâbe'yi inşa etmeyi ve üstü açık vaziyette duran dâirevî Hatîm kısmını da içine alacak şekilde bir tek çatı altında toplamayı arzu edip ifade etmesine rağmen şiddet kullanmak istemediğinden bu arzusundan tamamen vazgeçmiştir. Hz. Muhammed, risaletinden önce inşasına emek verdiği Kâbe'ye yönelik arzularını, risâleti süresince tahakkuk ettirmemiştir. Tezimizin Üçüncü Bölümü'nde vurguladığımız gibi Hz. Peygamber, Mekke'nin fethiyle beraber Kâbe etrafında mevcut 360 putu kırıp Kâbe binasında tevhîd inancına aykırı bütün iz ve işaretleri silip ortadan kaldırmıştır. Bütün bunları yaparken, Hz. Yusuf'un (as) kardeşlerini: *"Bugün yaptıklarınız yüzünüze vurulmayacak, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir*." (Kur'ân-ı Kerîm,Yusuf, 92/12) diyerek cezalandırmadan affetmesi gibi Hz. Peygamber de kendisine düşman kesilen topluluk için "*Allah'ın Evi"* Kâbe'de umumî af ilan etmiş ve intikam almaya gücü yeten işgalci edasıyla değil *"hepiniz hürsünüz"* hitâbıyla 'nebevî ahlâkı' sergilemiştir. Hz. Muhammed'in yukarıda temas ettiğimiz Kâbe'de gösterdiği barışçıl tavırları, *"emîn ve hürmetli belde"*nin vasfına uygun davranışlar olarak dikkate değerdir. Hz. Peygamber'in İslâm'dan önce kendisini niteleyen *"el-Emîn"* sıfatı, fetihten sonra da kendisinde açıkça görülmektedir. Hz. Muhammed, Mekke'nin Fethi ile Kâbe'de yeni bir başlangıç yapan Hz. Muhammed, Fetih sonrasında, şirkten arındırdığı ve aslî hüviyetine kavuşturduğu Kâbe'nin hizmetlerini insanlara paylaştırırken işi ehline teslim etmiş, İslâm'dan önce de var olan bazı hizmetlerin kaldırılmasını bazılarının da sürdürülmesine hükmetmiştir.

Kâbe, tarihi boyunca ulusal ve uluslararası görüşme merkezi rolüyle dinî bir merkez olduğu kadar coğrafî, kültürel ve ekonomik bir merkez olma özelliği de taşımıştır. Özellikle, hac ibadetinin yapıldığı aylarda Kâbe'deki hareketliliğin arttığı, bu ibadetin; içinde bulunduğu şehir Mekke'yi hem dinî hem ticarî olarak ayrıcalıklı ve ilgi çekici bir konuma getirdiği açıktır. Kâbe, tarih boyunca zaman zaman ihmale uğrasa da her zaman siyasetin ilgi odağı olmuştur. Bir nevi Hz. Âişe'nin: *"Beytullâh'ı giydirme görevi devlet adamlarına aittir*" beyanı benimsenmiştir. Nitekim Râşid

halifeler ile Emevî halifeleri tarafından *Kisve* görevi resmileştirilmiş ve kurumsallaştırılmıştır. Abbasîler döneminde *Kisve* devlet tekelinde kalmaya devam ederek, örtünün temini ve örtülmesi halifelerin onur ve gurur vesilesi sayılmış ve bir bayrak mesâbesinde hakimiyetin göstergesi ve devletin varlığının işareti olmuştur. *Kisve*'nin rengi adeta mevcut siyasî anlayışın simgesi haline gelmiştir.

Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hulefâ-i Râşidîn (632-661) tarafından Kâbe'nin mimarisinde bir değişiklik yapılmayarak Hz. Peygamber'in uygulamasına devam edilmiş ve bununla birlikte Mescid-i Harâm'a yönelik hizmetler sürdürülmüştür. İncelemiş olduğumuz kaynaklardan Hz. Ali döneminde cereyan eden fitne ve iç savaşlar sebebiyle Kâbe hizmetleri verilemediğini öğrenmekteyiz. Ancak, bu dönemde Hz. Ali hakkında kerametlerle dolu anlatıların dikkat çekici olduğunu, ancak bu anlatıların; birçok menkıbenin yer aldığı Kâbe'yle ilgili modern çalışmalarda dile getirilmediğini ifade etmemiz gerekir. Anlatılarda Hz. Ali'nin kimseye nasip olmayan bir doğum ile Allah'ın evinin (Kâbe) içinde doğduğu, Hz. Ali'ye mahsus bir ayrıcalıkla şereflendiği, Hz. Ali'nin annesi Ebû Talib'in eşi, Fâtıma bint Esed'in tıpkı Hz. Asiye ve Hz. Meryem gibi Allah tarafından ikrama nâil olduğu zikredilmektedir. Yine rivayetlerde Fâtıma bint Esed'in Allah'la görüştüğü esnada, Hz. Ali'nin doğduğu, isminin Allah'ın mukaddes isminden (Ali) olduğu ve O'nun tarafından terbiye edildiğine değinilmektedir. Kaynaklarda yer alan *"Kâbe ve Hz. Ali"* ilgili rivayetlerin verdiği mesaj, mekân ve şahıs anlatımlarını önceki din ve kültürlerde karşılığını görebiliyoruz. Kanaatimizce Şiî kaynaklarının anlatımları; Ali'nin annesi Fâtıma bint Esed'in Kâbe'deki durumu, kendi dinî anlayış, kültür ve öğretilerine uyarlanmış şekilde senkretik bir yorum sergilemektedir. Senkretik eylemler birbirinden ayrı düşünce, inanış veya öğretileri kaynaştırma ve bağdaştırmacı özellikleriyle bilinirler. Rivayetlerde yer alan Hz. Ali ve annesi Fâtıma'nın Kâbe'deki tavsîfi ve tasvîri anlatımlarının, Zerdüşt, Hristiyan, Câhiliye ve İslâm inanç, düşünce, öğreti ve görüşlerinin sentez edildiği dörtlü senkretik anlayışı gösterdiğini ifade edebiliriz.

Hulefâ-i Râşidînden sonraki süreçte mâbedin mimarî tarihi kapsamında iki önemli aşama yer almaktadır. Bunlardan ilki Emevî hânedanına karşı halifeliğini ilân eden Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) Kâbe'yi inşasıdır. Diğeri de Emevi valisi Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'nin (ö. 95/714) Kâbe'yi tadilâtıdır. Abdullah b. Zübeyr'in

inşası ile Haccâc b. Yusuf'un tadilâtı arası 10 senedir. 1. Mekke Muhasarasında mancınıklardan atılan taşlar ve çıkan yangın nedeniyle neredeyse tamamı tahrip olan Kâbe'nin savaş sonrasındaki inşası temelden yapılmıştır. Kâbe'nin bu yapımı bize Kureyş'in inşasını hatırlatmaktadır. Kureyş mâbedi yeniden inşa etmek için Kâbe'yi temelden yıkarken azap geleceği korkusuyla tereddüt yaşamış ve korkmuştur. Bu süreçte ilk yıkımı başlatan Velid b. Muğire olmuş, korkulan azabın gelmemesi üzerine daha sonra Kureyşliler yıkıma katılmışlardır. Kureyş'in Kâbe'yi inşasındaki vaziyetine benzer hadiseye Abdullah b. Zübeyr'in inşasında değinilir. İbn Zübeyr'in halkına mâbedin yıkımını emrettiği ancak îlahî bir belanın gelmesinden korkarak Mekkelilerin Mina'ya gittikleri, İbn Zübeyr'in de hiç kimse cesaret edemediği için kendisinin tek başına Kâbe'ye ilk kazmayı vurduğu kaydedilir. İki vakıâda roller ve mekân aynı, aktörler ve zamanlar farklı gerçekleşmiştir. Rivayetlerde Velid b. Muğire ve İbn Zübeyr'in Kâbe'yi yıkım ânı, farklı tarihlerde çekilmiş iki fotoğraf ya da film karesini andırmaktadır. Kâbe'yi yıkarak temelden yapma hususunda İbn Zübeyr'e (ö. 73/692) muhalefet sergileyen İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88): *"Senden sonra da Kâbe'yi yıkıp yapacak birilerinin olmasından korkuyorum"* diyerek endişesini dile getirmiş, Abdullah b. Zübeyr ise: *"Sizden birinizin evi yansa, onu yenilemeden içi rahat etmeyeceği gibi, hiçbiriniz Allah'ın evinin böyle kalmasına da razı olamaz"* sözleriyle mukabelede bulunmuştur. İbn Zübeyr, Kâbe'yi Kureyş'in inşasından 82, Hz. Peygamber'in vefatından 54 yıl sonra, Hz. Peygamber'in arzusunu gerçekleştirme amacıyla büyük oranda Hz. İbrâhim zamanındaki bina özellikleriyle inşa etmiştir. İbn Zübeyr'in Kâbe'nin yüksekliğini artırması ise nebevî bir mirasın korunması olmayıp, ihtiyârî bir tutum içerisinde yapılmıştır. Ayrıca, Kâbe'nin itibarını gözeterek mâbedi öncekilere göre daha kaliteli ve gösterişli yapması dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Kâbe'nin yapımında Haceru'l-Esved'in yerleştirilmesi esnasında toplumsal hassasiyetin gözetilmediğini söyleyebiliriz. İbn Zübeyr'in Hz. Peygamber'in arzusu olan Kâbe formunu gerçekleştirmeye çabalarken, Haceru'l-Esved'in yerleştirilmesi işini oğlu Abbâd b. Abdillah b. Zübeyr ve Cübeyr b. Şeybe b. Osman'a vermesi eleştiriye sebep olmuş, bu durumun Hz. Peygamberin hakemliği ile taşın yerleştirildiği Kureyş'in Kâbe'yi inşasında yaşanmadığı dile getirilmiştir.

Abdullah b. Zübeyr'in inşaatı mevzuunda birinci el kaynakları ve modern çalışmaları incelerken tespit ettiğimiz bir hususun altını çizmek istiyoruz. Mekke

tarihi kitaplarında Câhiliye döneminde, Kâbe'nin içine 2 sıra 3 er adet sütundan toplam 6 adet sütun; Abdullah b. Zübeyr'in inşaatında ise 1 sıra halinde 3 adet sütun dikildiği kaydedilmiştir. Modern çalışmalardan biri olan "*İslâm'ın Üç Kutsal Mâbedi"* adlı eserin yazarı Can ise Ezrakî'den naklen vermiş olduğu rivayette *"İnşa işi h. 64/683 yılında tamamlanmıştır. Bu yenilemede Kâbe'nin tavanını tutan direklere üç direk daha ilave edilmiştir. Bilindiği gibi, Kureyş zamanında Kâbe'nin tavanlarını tutan direk sayısı 6'dır. Bu durumda Kâbe'nin içindeki toplam direk sayısı 9'a çıkmaktadır."* tespitiyle İbn Zübeyr zamanında mâbed içinde 9 direk dikildiğini ifade etmektedir. Bize göre bu doğru bir tespit değildir. Câhiliye Dönemi'nde dikilen 6 direk yerine İbn Zübeyr zamanında 3 direk dikildiği belirtilmektedir. Kanaatimizce 2 sıra halinde 6 adet küçük sütun yerine 1 sıra halinde 3 adet büyük sütun dikilmiştir. Can'ın yorumunda bu durum gözden kaçmıştır.

Abdullah b. Zübeyr Kâbe'nin inşasını bitirdikten sonra şükür maksadıyla Mekkelilerle beraber 27 Recep'te umre yapması, bu umreyi yaparken Mekke'nin fethi gününde Hz. Peygamberin ashabıyla yaptığı gibi Hacûn Tepesi'nden geçerek Muallâ Kapısı'na gitmesi dikkate değerdir. İbn Zübeyr ile başlayan ve tören mahiyetinde ve bayram havasında gerçekleştirilen bu umrenin kendisinden sonra gelenek halinde uygulanması dinî ve siyasî hayatın iç içe geçmişliğinin örneklerindendir.

İbn Zübeyr'in vefatı sonrasında Emevî valisi Haccâc, dönemin halifesi Abdülmelik b. Mervân'dan Kâbe'yi tamir etme izni alarak mâbedin yüksekliğine dokunmadan, Hicr'den Beyt'e ilave edilen kısmı çıkararak, güneybatı kapısını kapatıp, güneydoğudaki kapısını açık bırakarak eşiğini yükseltmiştir. Haccâc, İbn Zübeyr'in inşasından 10 sene sonra Kâbe'de gerçekleştirdiği tadilât ile Kâbe'ye verdiği yeni şekli büyük oranda kaldırarak binayı Kureyş zamanındaki formuna dönüştürmüştür. Bu form, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn'in geleneğinden gelen form olup Kâbe'ye son şeklini vermiştir. Bu haliyle Kâbe'nin üç tarafı İbn Zübeyr'in, bir tarafı Haccâc'ın inşalarıdır. Emevîler bu inşa ile Kureyş, Hz. Peygamber ve Hulefa-i Râşidîn'in geleneğini sürdürmüş ve onlara olan bağlılıklarını göstermişlerdir. Bununla birlikte Emevîler, Kâbe ve müştemilâtında altın ve değerli malzemeler ile süsleme yaparak Emevî kültür ve uygarlığının izlerini bırakmışlardır.

İbn Zübeyr ve Haccâc'ın inşaları ile Kâbe mimarîsinde iki tarz oluşmuştur denilebilir. Birinci tarz, Hz. İbrâhim ve İbn Zübeyr, ikinci tarz ise Kureyş ve Haccâc

inşalarında görülmektedir. Abdullah b. Zübeyr ve Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'nin gerçekleştirdikleri tamir ve tadilâtın sadece fiziki ve mimarî bir ihtiyaçla yapılmadığı, siyasî ve idârî hususların da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Haram aylarda harem bölgesinde Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'ye sığınması ve orayı karargâh haline getirmesi ile Haccâc'ın Kâbe'yi hedef alarak hac zamanı savaşması neticesinde Kâbe'nin tahrip olması Müslümanlar için birer ibret örneği olarak tarih sayfalarına kaydedilmiştir. Emevîlerin Kâbe'yi tahrip eden saldırıları ve İbn Zübeyr'in Kâbe'yi ikinci kere karargâh haline getirmesi hazîn hadiselerdir. Haccâc'ın hac zamanı Kâbe'yi vurması ile İbn Zübeyr'in Kâbe'de savunma yaparak *"Hurumât"*ın çiğnenmesinin kimseye fayda sağlamadığı açıkça görülmektedir. İslâm'ın ve tevhidin şiârı olan ve Müslümanların kıblesi Kâbe, Emevî-Zübeyrî çekişmesinden etkilenmiş siyasî ve askerî mücadeleler sürecinde mâbedin mimarîsi yeniden şekillenmiştir. Bu kısa süre zarfında defalarca Kâbe'nin hatırâtına acı sayfalar ilave edilmiştir. Kâbe'nin geçirdiği tahribât ve tamirât esnasında hac devam etmekle birlikte, ibadet ruhu yara almıştır. Burada bir tespitimizi daha vurgulamamız gerekir. Bazı kaynaklarda Emevî lideri Abdülmelik b. Mervân'ın bu süreçte kendi hacılarını hacca göndermediği ve yine kendisi tarafından Kâbe'ye alternatif olarak Beytü'l-Makdis'i (Kubbetü's-Sahre'yi) yaptırdığı anlatılmaktadır. Bununla birlikte Kudüs'te hac yapıldığı iddia edilmiştir. Mezkûr iddiaları değerlendiren yeterli çalışmanın olmadığını söyleyebiliriz. Bizim bu konuda yapmış olduğumuz araştırmalara göre Abdülmelik b. Mervan, Haccâc'dan Abdullah b. Zübeyr'in yaptığı bazı ilaveleri kaldırmasını istemiş Kâbe'nin özgün biçimini koruyarak tamir etmiş ve Kâbe hizmetlerinin devamını sağlamıştır. Kubbetü's-Sahre'yi ise bir Hristiyan kenti olan Kudüs'te son din olan İslâm'ın zaferini göstermek için inşa etmiştir. Dolayısıyla Kubbetü's-Sahre'nin Kâbe'ye alternatif olarak yapıldığını gösteren deliller yetersiz kalmaktadır. Ayrıca, Emevîler döneminin (41/661-132/750) sahabe ve tabiin dönemine tekabül ettiği, sahabe ve tabiinin hac ibadetinin farziyeti ve mahalleri ile Hz. Peygamberin *"Hac Arafat'tır"* beyanına göre vakfenin Arafat dışında yapılmayacağını bildikleri açıktır. Halife Abdülmelik'in Kâbe'nin yerine Kubbetü's-Sahre'yi koyma girişimi olması halinde özellikle Mekke'de ve diğer İslâm şehirlerinde başkaldırı olurdu. Biz böyle bir başkaldırının olduğuna dâir bir rivayete rastlamadığımızı da ifade etmeliyiz. Ancak Kudüs halkı nazarında Mescid-i Aksa'nın işlevinin Mescid-i Harâm'a, Kubbetü's-Sahre'nın

Kâbe'ye benzetildiği ve Kâbe olarak algılandığı rivayetleri gözden kaçmamaktadır. Kanaatimizce, birçok hadisede olduğu gibi gerçek olgu ve doğruların yerini alan algı ve gelenekler Kudüs'ün hac mahalli olduğu izlenimi vermiştir.

Abdülmelik b. Mervân döneminde, Haccâc b. Yusuf tarafından halifenin izniyle gerçekleştiren mâbedin tadilâtı ile Kâbe'nin mimarîsi kemâle ermiş, daha sonraki süreçte mâbedin mimarisinde değişime gidilmemiştir. Bu süreçte Emevîler Dönemi'nde Kâbe'ye, Abbâsîler Dönemi'nde Mescid-i Harâm'a yönelik hizmetler dikkati çekmektedir. Abbâsî halifeleri tarafından ihtiyaca binaen gerçekleştirilen hizmetler daha ziyade Mescid-i Harâm'ın genişletme ve onarım çalışmalarıdır ayrıca tezyinâtın ihmal edilmediği gözlerden kaçmamaktadır. Bu dönemde yapılan çalışmalarla planlı bir yapılanma sağlanmış, Nâsır-ı Hüsrev'in tespit ettiği gibi, *Kâbe, Mescid-i Harâm'ın ortasında, Mescid-i Harâm da Mekke şehrinin ortasında"* olacak şekilde fiziksel düzenleme gerçekleştirilmiştir. Genişletilen Mescid-i Harâm; tabandan tavana tanzim edilmiştir. Yer mermerle döşenerek, sütunların üzeri ahşap bir tavanla örtülmüş, kapıların yanı sıra minarelerle donatılmıştır. Netice itibariyle iki ayrı yapı olarak görünen Kâbe ve etrafını kuşatan Mescid-i Harâm birbiriyle tamamlanarak bütünsel bir görsellik oluşturulmuştur.

SONUÇ

"İslâm'ın İlk Üç Asrında Kâbe Tarihi" başlıklı tezimizde, Kâbe'nin İslâmî dönemde ilk üç yüz yıllık tarihini, mabedin binlerce yıllık tarihi içerisinde kaynaklardan ulaşabildiğimiz bilgiler çerçevesinde ilgili yüzyılların öncesi ve sonrasını da inceleyerek, "*Karşılaştırma ve Değerlendirme"* bölümünde vurguladığımız, literatürde eksik kalan noktaları tamamlayamaya çalıştık. Öncelikle dinî mimari özelliğine sahip İslâm'ın en temel mâbedi *"Kâbe"*nin *"Kâ'b"* kelimesinin sahip olduğu anlam içeriğini izah ederek, kelimede mahfuz *"küp"* ve *"ulviyet"* anlamlarının mabedin sıradan bir yapı olmayıp mekânın makâmla buluştuğu "*Beytullah*" (Allah'ın evi) oluşunu açıkladık. *"Kâbe"*nin anlamını ve Türkçe kaynaklarda dile getirilmemiş olduğunu tespit ettiğimiz mabedin diğer isimlerini etraflıca irdeleyerek bu isimler ile mabedin dini, tarihi, coğrafî, içtimâî, edebi, ticari, siyasi ve kültüre ait birçok alanla münasebetini izah ettik.

"Kâbe" Kur'ân-ı Kerîm'de "*mukaddes*", "*muharrem*" ve "*mübarek"* tabirlerle tavsîf edilen topraklarda yer almaktadır. Dolayısıyla Kâbe ve etrafını kuşatan bölge, sadece can ve mal güvenliğinin değil, aynı zamanda bulunduğu mekânın doğal dokusunun da *"Harem"* prensibiyle korunduğu en güvenli bölge olması gereken mahallerdir. Bu mahallerde *hurumât*a hürmetsizlik yapılamaz. Kâbe'nin "*Beytü'l-Muharrem*" ve "*Beytü'l-Harâm*" isimleri, mâbed mıntıkasında saldırının yasaklandığını, bu bölgede sulha aykırı eylemin yapılamayacağını ve mâbedin etrafının kutsal bir alan olduğunu ifade etmektedir. Bu mâbed ve mahallerin maksadının dışında özellikle siyasî, askerî ve ticarî emellere dahil edilmesi kabul edilemez. Ne yazık ki bu kurallar, *insani zaaf* gerçeğini değiştirmemiş Kâbe'de, tarihi süreç içerisinde örnekleri görüldüğü üzere kutsalın suistimali ve arzu edilmeyen hadiseler vukû bulmuştur.

Çalışmamızda *"Kâbe"*nin mütemmim cüzlerinin her birinin mimarideki anlamını, süreç içerisindeki değişimlerini varsa efsaneleşmiş hikayelerinin arasından gerçekliklerini bilimsel kaynaklarda yer alan verilerle mukayese ederek ortaya koymaya çalıştık. Özellikle Haceru'l-Esved ve Makâm-ı İbrahim hakkındaki eksik ve yanlış bilgi ve telakkileri inceleyerek değerlendirmeye gayret ettik. İleride bu konuda

araştırma yapacak tarihçilerin arkeoloji, Sanat Tarihi ve jeoloji uzmanlarıyla iş birliği içinde yürütülmesi gereken çalışmalarının zaruriyetini burada ifade etmemiz gerekir.

Tezimizde mabedin İslâm'ın ilk üç asrında tarihini, mimarisini ve süslemelerini eş zamanlı olarak siyasî gelişmelerle vermeye gayret ettik. Mezkûr bilgileri İslâm tarihi kaynaklarından, bilhassa Ezraḳî'nin (ö.250/864) h. III. asırda yazılmış *Aḫbâru Mekke ve mâ Câe fîhâ mine'l-Âsâr* ve Fâkihî'nin (ö.272/886), *Aḫbâru Mekke fî Ḳadîmi'd-Dehri ve Ḥadîsihi* adlı eserlerindeki rivayetlerden edindik. Bu iki eser dışında İslâm'ın ilk üç Asrına ışık tutacak Kâbe tarihine dâir bahse konu rivayetleri teyit edebileceğimiz şehir tarihi kapsamında başka birinci el kaynak olmadığını vurgulamalıyız. Ezraḳî ve Fâkihî'nin eserlerine en yakın tarihli Fâsî'nin (ö.832/1429) *Şifâu'l-Ğarâm bi Aḫbâri'l-Beledi'l-Ḥarâm* adlı eseri de tezimizin sınırları içerisindeki bilgileri zikrettiğimiz iki temel kaynağı esas almıştır. Muahhar eserler de yukarıda zikrettiğimiz her iki "*Aḫbâru Mekke"*den mülhem ve menkûldür.

Kâbe'nin bilinen tarihi içerisinde en çok değişim ve dönüşüme uğradığı dönem Emevîler Dönemi'dir. Ancak, yaşanan acı tecrübelerden sonra kanaat önderlerinin sunduğu akl-ı selîm düşüncenin hâkim olduğu muhakkaktır. Nitekim İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) *"senden sonra da Kâbe'yi yıkıp yapacak birilerinin olmasından korkuyorum"* diyerek İbn Zübeyr'e (ö. 73/692) dile getirdiği endişesinin benzerini İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve İmâm Şâfiî de (ö. 204/820) vurgulamıştır. Abbasîler döneminde Kâbe'nin bir kere daha inşası dile getirildiğinde İmam Mâlik b. Enes'in söylediği *"Ey Mü'minlerin Emîri! Allah için, Kâbe'yi bu hali üzerine bırakın! Bu Beytullâh'ı "mel'abe'l-mülûk" (kralların oyuncağı) haline getirmeyin! İnsanların gönlünde Kâbe'ye olan hürmeti alıp götürmemesi için, kimse onu yıkıp yeniden yapmak istemez*." meâlindeki sözleri ile İmâm Şâfiî'nin: *"İnsanların ona saygısını yitirmemeleri için, Kâbe'yi yıkıp yeniden inşa etmen hoşuma gitmez*" tarihe damga vuran sözlerinin etkisi tartışılmazdır. Tesiri yüzyıllarca süren bu hikmetli sözlerden etkilenen halifelerin *"mel'abe'l-mülûk/kralların oyuncağı"* sıfatıyla hatırlanmak istemediği açıktır. Haccâc'ın (74/693-694) tadilâtından 4. Murad'ın (ö.1049/1640) Kâbe'yi 1039/1629-1630 yılındaki inşasına kadar, 966 sene hiçbir halife Kâbe'yi yıkmamıştır. Bu nedenle Abbasiler Dönemi'nde özellikle Kâbe'ye dokunulmamış, *Mescid-i Haram*'ın bakımı ve genişletilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Ulemanın Kâbe'nin yıkımı ve yeniden yapımı hakkında hassasiyetle verdiği fetva ile

halifelerin bu fetvaya riâyeti yüzyıllarca devam etmiştir. Konu Osmanlı Devleti zamanında Sultan 1. Ahmet (ö. 1026/1617) döneminde Kâbe'nin tamir hadisesinde (1020/1611) tekrar gündeme gelmiştir. Bu dönemde hasarlı Kâbe'nin temelden inşa edilmesi dile getirilmiş ancak söz konusu fetva alınamadığı için bu gerçekleştirilememiş, sadece tamiri yapılarak güçlendirilmiştir. Nitekim, Sultan 1. Ahmed'in tadilâtının üzerinden daha 20 sene geçmeden Sultan 4. Murad (ö.1049/1640) zamanında 1039/1629-1630 yılında kuvvetli bir selin Kâbe'nin büyük bir bölümünü yıkması, mâbedin 1040/1630 yılında temelden yapılmasını zaruri kılmıştır.

İnsanlar tarafından yapılan her binanın ömrü olduğu gibi Kâbe binasının da bir kullanım ömrü olduğu, ebedî olmadığı aşikârdır. Tarihte örnekleri görüldüğü üzere Kâbe'nin deprem, sel ve diğer doğal afetlere marûz kalması veya savunma ya da saldırı gibi insan kaynaklı tahribâtlar nedeniyle şiddetli hasar alması, tamir ve tadilâtının yapılamaması gibi durumlarda binanın temelden inşası kaçınılmaz olup Abdullah b. Zübeyr'in (ö.73/692) "*Sizden birinizin evi yansa, onu yenilemeden içi rahat etmeyeceği gibi, hiçbiriniz Allah'ın evinin böyle kalmasına da razı olamaz"* ifadesi çözüm yolu olacaktır. İbn Zübeyr'in mâbedin itibarını gözeterek gösterdiği itinâ ile ulemânın gösterdiği hassasiyet Kâbe'nin gelecekteki inşaları için yol göstericidir. Kanaatimizce Kâbe'ye hürmet sadece binasına değil, varlık sebebine de gösterilmelidir. Mâbedin varlık sebebi ve değeri unutulmadan, geçmişte gösterilen önem ve özen geleceğe de yön vermelidir. Bu minvâlde Kâbe'nin hürmetine yakışmayan her türlü yaklaşım ve uygulamaya müsaade edilmemelidir. Kâbe'nin isminin ve mimarisinin maksadının dışında kullanılması böylelikle dinî bir sembolün sekülerleşmesi kabul edilemez. Özellikle *"The Mukaab"* (Yeni Kâbe) projesini kutsala saygısızlık olarak değerlendirdiğimizi belirtmeliyiz. Suudi Arabistan'ın Riyad şehrinde *"Kâbe"* görüntülü, içi çok renkli ve çeşitli alanlara sahip olarak ticârî maksatla yapılması planlanan *"The Mukaab"* (Yeni Kâbe) olarak anılan kübik bir yapının inşa edilme amacının geliri petrole dayanmayan güçlü bir ticaret noktası olduğu belirtilmiştir. Bizce, ticârî maksatlı bu girişimin, dinî bir motif kullanılarak özellikle de Kâbe'ye benzetilerek inşa etme isteği kutsalın azâmetine ve *"Kâbe"* kültürüne duyulan hürmetin noksanlığını göstermektedir. Kâbe'ye benzer ismin ve mimarî hususiyetin iş ve eğlence merkezinde kullanılmasını hoş görmek, Kâbe

tarihinde geçmişte örneklerini gördüğümüz Kâbe'nin taklitlerinin, gelecekte yapımını tasdik etmek anlamına gelmektedir. Kâbe'nin dinî ve kültürel mirasının korunmasındaki ihmalin daha sonrasında tesirini göstereceği unutulmamalı, tarihî tecrübelerin geleceğe ışık tutması sağlanmalıdır.

Netice itibariyle Kâbe binası, sıradan bir bina olmayıp, *"Beytullah/Allah'ın Evi"*dir. Her türlü ihtimâm ve ihtirâmı hak etmektedir. Bu nedenle Kâbe'ye verilen emek, hizmet ve hediyeler bu yerin kutsallığına verilen değer ile birlikte hibe sahibinin Kâbe'ye olan sevgi ve samimiyetini göstermektedir. Ayrıca, krallar tarafından Kâbe'ye hibe edilen kıymetli zînetler İslâm'a hürmet gösterdiklerini simgeleyen sembollerdir.

İslâm inancına göre, Kâbe, Mescid-i Harâm ile Safâ, Merve, Arafat, Müzdelife ve Mina'nın da dâhil olduğu kutsal mekânlar, sadece insanların can ve mal güvenliğinin korunduğu değil; hayvan, bitki ve tabii dokusunun da korunduğu ve güven içerisinde olması gereken mukaddes mekânlardır. Kâbe'nin kutsallığı ve saygınlığının ilelebet sürmesi muhataplarının dikkât ve özeni ile mümkündür.

KAYNAKÇA

Abbâdî, Abdullah "Bâbü'd-Derbiyye"**, Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al Mukarramah and al-Madinah al-munawwarah), İşraf: Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt: 4, ss. 311-312.

Abbâdî, Abdullah, "Burkûu'l-Kâbe" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al Mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) / işraf Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, London, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2007/1428, Cilt:4, ss. 632-641.

ʿAbderî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Muḥammed (ö.720/1320), **Riḥletu'l-ʿAbderî** (nşr. ʿAlî İbrâhîm Kurdî), Mektebetüş-Şâmile, ts.

Abdu'l-ğanî, Ahmed Muhammed İlyas; Muâviye Muhammed İlyas Abdülğanî, **Târîhu Mekkete'l-Mükerreme'l-Musavvir,** 12. Basım, Fihrisetü Mektebeti'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Medine, 1438H.

Abdu'l-muttalib b. Hâşim, (der. Hüseyin b. Haydar Mahbub el Hâşimî), **Dîvânü Abdülmuttalib b. Hâşim,** ysz. 2009.

Abdu'l-nasser, Sultan Mohsen Salam, *" Al-Mafhum al- Tawhîdî Lı Qadasah, al-Ka'bah Wa Li Al Hajj*" (المفهوم التوحيدي لقداسة و للحج), **Afkar** 13, Malaysia, 2012, ss. 97-124.

Abdu'l-Vehhâb Ebû Süleyman, "Bâbu's-Selâm Minâra", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) (işraf Ahmed Zeki Yemani) (Tahrir Abbas Salih

Taşkendi), Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 1428/2007, ss. 341-345.

ʿAbdurrezzâḳ, Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ṡanʿânî (ö.211/827), **Tefsîru ʿAbdurrezzâḳ** (nşr. Maḥmûd Muḥammed ʿAbduh), I-III, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1419/1999.

ʿAbdurrezzâḳ, Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ṡanʿânî (ö.211/827), **el-Muṡannef** (nşr. Heyet), Dâru't-Teʿṣîl, I-X, Kahire 1435/2015.

ʿAbdurrezzâḳ, Ebû Bekr ʿAbdurrezzâḳ b. Hemmâm es-Ṡanʿânî (ö.211/827), **Târîḫu Ṡanʿâ**ʾ (nşr. ʿAbdullâh Muḥammed el-Ḥabeşî), Mektebetu's-Senhânî, el-Mektebetüş-Şâmile, ts.

Acat Yaşar, Sümeyye Sati, Araplar'da İsim Koyma Mantığı, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 5, Sayı: 29. Ekim 2018, Cilt:4, ss. 348-368.

Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), **el-Musned** (nşr. Heyet), I-XII, Cemʿiyyetu'l-Meknez, 1431/2010.

Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), **el-ʿİlel ve Maʿrifetü'r-Ricâl** (nşr. Muḥammed b. ʿAlî el-Ezherî), I-V, Dâru'l-Fârûḳ, 1434/2013.

Ağırman, Cemal, "Ad Koyma ve Hz. Peygamber'in İsimlere Karşı Tutumu", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2. sayı, Sivas, 1998, ss. 124-143.

Akkach, Samer, **Cosmology and Architecture in Premodern Islam An Architectural Reading of Mystical Ideas**, State University of New York Press, New York, 2005.

Ali et-Taberî, Alî b. Abdilkādir b. Muhammed el-Hüseynî el-Mekkî (ö.1070/1659-60) **el-Ercül-Miskî fî't-Târîhi'l-Mekkî ve Terâcimü'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, nşr. Eşref A. el-Cemmâl, Mekke, 1996.

Alıcı, Mustafa, "Kutsal'a Giden Yol: Dinler Tarihi'nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi", **Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, V Sayı: 3, 2005, ss. 73-120.

Alıcı, Mustafa, **Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

ʿAlîyyul-Ḳârî, Ebu'l-Ḥasen Nûruddîn ʿAlî el-Mollâ (ö.1014/1605), **Mirḳâtu'l-Mefâtîḥ Şerḥu Mişkâti'l-Meṣâbîḥ** (nşr.), I-IX, Dâru'l-Fikr, Beyrût-Lubnân 1422/2002.

Algül, Hüseyin, **İslâm Tarihi**, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1986.

Alodalı**,** Ayşe Nihal, **Mimarlıkta Sembolizm, Kutsal'ın Mimariyle Buluşması ve Kâbe Örneği**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Amîd, Hasen, Far Hangi Farsî Amîd, **İnteşarâti Far Hangname**, Tehran, 1388R.

Amîd, Hasen, **Farhang Farsi, Jibi,** Virastar: Azizullah Alizade, Nasher: Rahe ushd Farzaneh, Tehran, 1389R.

Apak, Âdem, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017.

Apak, Âdem, **Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu**, Kuramer, İstanbul, 2017.

Arîk, Umer, "Bâbü's-Safâ," **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere** (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah) (işraf Ahmed Zeki Yemani) (Tahrir Abbas Salih Taşkendi),

Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 1428/2007, Cilt:4, ss.364-368.

Aṡmaʿî, Ebû Saʿîd ʿAbdulmelik b. Ḳarîb b. ʿAlî b. Aṡmaʿ (ö. 216/831), **el-Eṡmaʿiyyât** (nşr. Aḥmed Muḥammed Şâkir, ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn), Dâru'l-Maʿârif, Mıṡır, 1414/1993.

A'şâ, Meymûn b. Kays, **Divanü A'şâ'l-Kebîr**, (muh: Muhammed Hüseyin), Mektebetü'l-Êdêb, Kahire, 2009.

Atalar, Münir "Emîr-i Hac", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt: 11, ss. 131-133.

Ateş, Süleyman, **Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Meâli ve Çağdaş Tefsiri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Avcı, Casim, "Kureyş", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Ankara, 2002, Cilt: 26, ss. 442-444.

Avcı, Casim, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2004, ss. 353-355.

Avcı, Câsim, **İslâm-Bizans İlişkileri (610-847),** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

Aycan, İrfan, "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örmeği (622-692)", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, 2000, Cilt: XLI, ss. 99-115.

Aykut, A. Said, "İbn Battuta" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, Cilt: 361-368.

Aynî, Bedreddin, ʿ**Umdetü'l-ḳārî fî şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî**, Dâr-u İhyâi't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts.

Azizova, Elnure “Ukaz” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2012, Cilt: 42, ss. 61-62.

Bağdatlı İsmâil Paşa, **Hediyyetü’l-ʿârifîn, esmâʾü’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn**, Dâr-u İhyâü’t-Türas el Arabi, Beyrut, ts.

Ba’levi, Muhammed b. Ebi Şili, **Akdu’l-Cevahir ve’d-Dürer**, Mektebetü’l-İrşad, San’a, 2003.

Bammat, Necmüddin, *"İslâmda Mekân Anlayışı",* Ter: Sadık Kılıç, **Hendese Bilim, Düşünce ve Hendese Dergisi,** Sayı: 9, İstanbul, 2020, ss. 85-93.

Bardakoğlu, Ali “Kasâme”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2021, ss. 528-530.

Bâ Selâme, Hüseyin Abdullah, **Târîhu’l-Kâ’beti’l-Muazzama, İmaretuha ve Kisvetuha ve Sedanetuha,** 2. baskı. Fihrisetü’l-Mektebetil-Melik Fahd, Riyâd, 1982/1402.

Beckwith, John Early, **Christian and Byzantine Art**, Penguin Books, Second Edition, London, 1979.

Bedir, Ahmet, **Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası,** Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010.

Beğavî, Ebû'l-Kâsım ʿAbdullâh b. Muḥammed (ö.317/929), **Muʿcemu's-Ṣaḥâbe** (nşr. Muḥammed ʿAvḍ el-Menḳûş, İbrâhîm İsmâʿîl el-Ḳâḍî), I-IV, Mibretu'l-Âl ve'l-Aṣḥâb, Kuveyt 1432/2011.

Beğavî, Ebû Muḥammed el-Ḥuseyn b. Mesʿûd b. Muḥammed b. el-Ferrâʾ (ö.516/1122), **Meʿâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Ḳurʾân** (nşr. ʿAbdurrezzâḳ el-Mehdî), I-V, Dâru İḥyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, ysz, 1420.

Bekdâş, Sâid, **Hicrü'l-Ka'beti'l-Müşerrefe: tarihuhu - fezailuhû - ahkâmühü'l-fıkhiyye,** Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2008/1429.

Belâẕurî, Aḥmed b. Yaḥyâ b. Câbir (ö.279/893), **Fütûḥu'l-Büldân,** Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1988.

Belâẕurî, Aḥmed b. Yaḥyâ b. Câbir (ö.279/893), **Ensâbü'l-Eşrâf** (nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâḍ ez-Ziriklî), I-XIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996.

Benli, Mehmet Sami "Muḥammed b. Habib", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2020, Cilt: 30, ss. 530-531.

Beyḍâvî, Ebû Saʿîd ʿAbdullâh b. ʿOmer el-Şîrâzî (ö.685/1286), **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Teʾvîl**, I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.

Beyhaḳî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn b. ʿAlî Ḫusrevcirdî (ö.458/1066), **Delâʾilu'n-Nubuvve** (nşr. ʿAbdu'lmuʿṭî Ḳalʿacî), I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1408/1988.

Beyhaḳî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn b. ʿAlî el-Ḫusrevcirdî (ö.458/1066), **es-Sunenu'l-Kubrâ** (nşr. ʿAbdullâh et-Turkî), I-XXII, Merkezu Hecer, 1432/2011.

Bidwell, Robin Leonard, **Travellers in Arabia**, Garnet Publishing, Beyrut, 1994.

Bilge, Mustafa L. "Aynızübeyde", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, Cilt: 4, ss. 279-280.

Bilge, Mustafa L. "Burton, Sir Richard Francis", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, Cilt: 6, s. 472.

Bosworth, C.E. "Zamzam" **The Encyclopaedia of İslâm**, Vol.XI, (fasc185-186) Leiden, 2001, ss. 440-442.

Boyce, Mary, **A History Of Zoroastrianism**, E.J. Brill, Köln, 1982.

Bozkurt, Nahide, "Hârûnür-Reşîd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, Cilt: 16, ss. 258-261.

Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2004, Cilt: 29, ss. 101-104.

Bozkurt, Nebi, "Kubbetü's-Sahre", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt: 25, ss.304-308.

Bozkurt, Nebi, "Mekke", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, Cilt: 28, ss. 572-575.

Bozkurt, Nebi, "Mescid-i Harâm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2004, Cilt: 29, ss. 273-277.

Brockelmann Carl, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi**, Çev. Neş'et Çağatay, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

Buḫârî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsmâʿîl (ö.256/870), **el-Câmiʿu'l-Musnedu'ṣ-Ṣaḥîḥu'l-Muḫtaṣar**, (nşr. Muḥammed Zuheyr en-Nâṣır), I-IX, Dâru Ṭavḳi'n-Necât, Beyrut, 1422H.

Buḫârî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsmâʿîl (ö.256/870), **et-Târîḫu'l-Kebîr** (nşr. Hâşim en-Nedvî), I-VIII, Dâru'l-Fikr, el- Mektebetüş-Şâmile, ts.

Burckhart, Titus, **İslâm Sanatı Dil ve Anlam**, Çev. Turan Koç, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.

Burton, Sir Richard Francis (ö. 1890), **Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah**. (Ed. Isabel Burton). Memorial edition, New York, 1964.

Büyükkara, Mehmet Ali, **Geçmişten Günümüze Kâbe'nin İşgali,** Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005.

Cahen, Claude, **Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet**, Çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.

Câḥız, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, I-III, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1423/2002.

Câḥız, Ebû ʿOsmân ʿAmr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Leysî (ö.255/869), **el-Meḥâsin ve'l-ʾEḍdâd** (nşr.), Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1423/2002.

Câḥız, **er-Resâil** (nşr. ʿAlî Bû Melḥam), Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 2002.

Câḥız, **el-Ḥayevân** (nşr.), I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût 1424/2003.

Can, Yılmaz "Kâbe" **On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 7, Samsun, 1993, ss. 67-91.

Can, Yılmaz, **İslâm'ın Üç Kutsal Mâbedi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2008.

Cerrahoğlu, İsmâil "Garânîk", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, Cilt:13, ss. 361-365.

Cevâd ʿAlî (ö.1408/1987), **el-Mufaṣṣal fî Târîḫi'l-ʿArab Ḳable'l-İslâm**, I-XX, eş-Şâmile ez-Zehebiyye, 1422/2001.

Cevherî, Ebû Naṣr İsmâil b. Ḥammâd el-Cevherî el-Fârâbî (ö.393/1003), **Tâcu'l-Luğa ve Ṣıḥâḥu'l-ʿArabiyye** (nşr. Aḥmed ʿAbdulğafûr ʿAṭṭâr), I-VI, Dâru'lʿİlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1407/1987.

Chaychi, Somayyeh, **Mysterious Cubes (Semiotic Comparison of Kabah-i-Zardusht and Muslim Kabah)**, Tehran Üniversitesi, Tehran, 2016.

Cormack, Robin, **Byzantine Art**, Oxford History of Art, South Boston, 2000.

Creswell, K:A:C, **The Ka'ba in A:D. 608**, Oxford, 1951.

Çağatay, Neş'et, **İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.

Çakan, İsmâil L. "Abdullah b. Abbas" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt:1, ss. 76-79.

Canton, James, **From Cairo to Baghdad: British Travellers in Arabia,** I. B. Tauris; Palgrave Macmillan, London-New York, 2011.

Çelikkol, Yaşar, **İslâm Öncesi Mekke**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

Çevik, Nilgün, Tahsin Koçyiğit, "Emevî-Zübeyrî İktidar Mücadelesinin Gölgesinde Kâbe ve Hac", Değişen ve Gelişen Şartlar Bağlamında Hac, (1-3 Nisan 2021) Uluslararası Hac Sempozyumu, **Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,** Ankara, 2021, özet baskı, s. 57.

Çevik, Nilgün, Tahsin Koçyiğit, "Ahmed b. Muhammed el-Esedî el-Mekkî ve "İhbâru'l-Kirâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm" Adlı Eseri Üzerine -I-", **Mîzânü'l-Hak: İslâmi İlimler Dergisi** (MİZAN), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi, İzmir, Aralık, 2022, ss. 297-333.

Çevik, Nilgün, Şenay Özgür Yıldız, "Nâsır-ı Hüsrev'in "Sefernâme"sinde Kâbe, Mescid-i Harâm ve Mekke", **Orta Doğu'da Din ve Medeniyet**, (Editörler: Aytekin

Şenzeybek, Ayşe Parlakkılıç Mucan, Sümeyye Sayğın), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya, 2022, ss. 483-508.

Çevik, Nilgün ve Şenay Özgür Yıldız, "Kadîm Mâbed Kâbe Tarihinden İbret Almak" 01-03 Ekim 2022, "Peygamberimiz, Cami ve İrşat" Uluslararası Mevlid-i Nebî Sempozyumu, Ankara, 2022. (baskıda)

Çevik, Nilgün ve Şenay Özgür Yıldız, "Contemplatıon About The Kaaba's Hıstory, Archıtecture, and Decoratıons in The Fırst Three Centurıes of Islâm**", Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 2; Aralık, 2022, ss. 717-735.

Çubukcu, Asri, "Ebû Kays", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, Cilt:10, s. 175.

Dakn, Seyyid Muhammed, **Kisvetü'l-Ka'beti'l-Muazzam Abre't-Tarih,** Câmiatü Ezher, 1406/1986.

Dârimî, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. ʿAbdurraḥmân et-Temîmî (ö.255/869), **el-Müsned** (nşr. Heyet), I-III, Dâru't-Teʿsîl, Kahire 1436/2015.

Demirci, Kürşat, " Hinduizm", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 1998, Cilt:18, ss. 112-116.

Demirci, Mustafa, "İslâm'da Şehir Ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", **İstem,** Sayı, 2, Aralık-2003, ss.129-146.

Demirci, Mustafa, "Sâmerrâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, Cilt:36, ss. 70-71.

Demirci, Mustafa, "Abbasiler Döneminde Harameyn'in İmarı ve Hac Tecrübesi", **Hac Tarihi,** TDV Yayınları, Ankara, 2021, ss: 91-131.

Devserî, Mahmud b. Ahmed, **el-Ka'betü'l-Müşerrefe: Ta'rifuha, Esmauha, Binauha, Fezailuha, Hasaisuha, Ahkamuha,** Dar-u İbnü'l-Cevzi, Demmam, 1434/2013.

Dietz, Robert S. and John Mchone, "Kaaba Stone: Not a Meteorite, Probably an Agate", **Meteoritics,** volume 9, number 2, June 30, 1974.

Dinçer, Süleyman, **Kur'ân'ı Kerîm'de Kâbe**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Tokat, 2020.

Dönmez, İbrâhim Kâfi, "Maslahat", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, Cilt: 28, ss. 79-94.

Durmuş, İsmâil "Muhtasar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt:31, ss. 63-64.

Eagleton, Catherine, Jonathan Williams, **Paranın Tarihi**, Çev. Fadime Kahya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk, **Sünen-i Ebî Davud**, (muh. Muhammed muhyi'd-din Abdül-Hamid), Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, ts.

Ebû'l-Ferec Iṣbehânî, ʿAlî b. el-Ḥuseyn el-Ḳureşî (ö.356/967), **el-Eğânî** (nşr.), I-XXV, Dâru İḥyâʾi't-Ṭurâṣi'l-ʿArabî, Beyrut, 1415H.

Ebû'l-Fidâʾ, İsmâʿîl b. ʿAlî (ö.732/1332), **Takvîmu'l-Büldân**, Mektebetu'ṣ-Ṣeḳâfeti'd-Dîniyye, 1427H.

Ebû'l-Meʿâlî el-Maḳdisî, Ebû'l-Meʾâlî el-Muşrif b. el-Murcî (ö.492/1099), **Feḍâʾilu Beyti'l-Maḳdis,** (nşr. Eymen Naṣru'd-Dîn el-Ezherî), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1422/2002.

Ebû ʿUbeyd el-Bekrî, Ebû ʿUbeyd ʿAbdullâh b. Abdilʿazîz el-Endelusî (ö.487/1094), **Muʿcemu Me'staʿceme min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâḍiʿ** (nşr.), I-IV, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut, 1403H.

Ebû ʿUbeyd el-Bekrî, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, I-II, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992.

Ebû ʿUbeyd, el-Ḳâsım b. Sellâm el-Herevî (ö.224/839), **Tehẕîbu Kitâbi Cemheretu'n-Neseb** (nşr.), ts.

Ebû Yûsuf, Ebû Yûsuf Yaʿḳûb b. İbrâhîm el-Enṣârî (ö.182/798), **el-Âŝâr** (nşr. Ebû'l Vefâ), Dâr'u'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, ts.

Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, "Mescid", (Yayın kurulu: Ali Sevgilili, Doğan Hasol, Bülent Özer), Yem Yayın, İstanbul,1997, Cilt: 2, s. 1204-1205.

Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, "Kapı", (Yayın kurulu: Ali Sevgilili, Doğan Hasol, Bülent Özer), Yem Yayın, İstanbul,1997, Cilt: 2, ss. 944-945.

Eliade, Mircea, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, Ter. Ali Berktay, I-III cilt, 2. baskı, İstanbul, 2019.

Emîn, Muhsin, **Aʿyânü'ş-Şîʿa** (nşr.Hasanel-Emîn), Dâr-u't-Teâruf, Beyrut 1403/1983.

Ensârî, Abdülkuddûs, **et-Tarîhu'l-Mufassal lil Kâbeti'l Müşerrefeti kable'- İslâm**, Nâdî Mekkete's- Sekafe'l-Edebî, Mekke, 1418/19H.

Erbaş, Ali, "İslâm Dışı Dinlerde Hac", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:5, 2002, s. 97-120.

Erdem, Sargon, "Amâlika" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1989, Cilt:2, ss. 556-558.

Erkal, Mehmet, "Arşın" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, Cilt: 3, ss. 411-413.

Fatih Erkoçoğlu, **Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 1999.

Erkoçoğlu, Fatih, İrfan Aycan, Mahfuz Söylemez, Ramazan Altınay, Nizamettin Parlak, **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, Ankara, 2003, ss: 147-210.

Erkoçoğlu, Fatih, "Abdullah b. Zübeyr Ayaklanması", **İslam Tarihi ve Medeniyeti: Emevîler**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, Cilt: 3, ss. 161-174.

Erkoçoğlu, Fatih, **Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020.

Eroğlu, Muhammed, "Abdullah b. Abbas", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt: 1, ss. 76-79.

Esedî, Muhammed el-Mekki, **İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm** (ö.1066/1656) İzmir Milli kütüphanesi, 357/8 demirbaş numaralı yazma eser.

Esedî, Muhammed el-Mekki, **İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm** (ö.1066/1656) thk. Gulâm Mustafa, Dârü's-Sahve, Kahire, 1985.

Eva de Vitray-Meyerovitch, **Mekke İslâm'ın Kutsal Şehri**, Çev. Çemal Aydın, 2. Baskı, Şule Yayınları, İstanbul, 2004.

Evliya Çelebi, **Rıhletü'l-Hicaziyye**, Safsâfî Ahmed el- Mürsî, Dâru'l-Âfâk el-Arabiyye, 1999.

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Hac Kitabı**, yay. haz.: Asiye Yılmaz Yıldırım, Zeynep Süslü Berktaş, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

Evliya Çelebi, 1095/1684 [?], **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi :Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine;** haz: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 9. Kitap, Cilt:2, ss. 491-533.

Eyice, Semayi, "Amr b. Âs Camii", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, Cilt:3, ss. 81-82.

Eyice, Semavi, "Ayazma", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, Cilt: 4, ss. 229-230.

Eyüp Sabri Paşa, **Mir'ât-ı Mekke, Kâbe ve Mekke Tarihi**, (Sadeleştiren: Osman Erdem), Osmanlı Yayınevi, İstanbul, 2008.

Eyüp Sabri Paşa, **Mir'âtü'l-Harameyn, Mir'ât-ı Mekke,** Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, (editör: Dr. Göker İnan) İstanbul, 2018.

Ezherî, Ebû Manṣûr Muḥammed b. Aḥmed b. el-Herevî (ö.370/981), **Tehẕîbu'l-Luğa** (nşr. Muḥammed ʿAvḍ Mirʿab), I-VIII, Dâru İḥyâi't-Turâṣi'l-ʿArabî, Beyrut, 2001.

Ezraḳî, Ebû'l-Velîd Muḥammed b. ʿAbdullâh el-Ğassânî (ö.250/864), **Aḫbâru Mekke ve mâ Câe fîhâ mine'l-Âŝâr** (nşr. Ruşdî es-Ṣâliḥ Mulaḥḥas), I-II, Dâru'l-Endelüs, Beyrut, 1403/1983.

Ezraḳî, Ebû'l-Velîd Muḥammed, **Aḫbâru Mekke ve mâ Câe fîhâ mine'l-Âŝâr,** (tah: İbn Dehîş), Mektebetü'l-Esedî, Birinci Baskı, ysz, 2003.

Ezraḳî, Ebû'l-Velîd Muḥammed, **Ahbâru Mekke Mekke Tarihi**, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

Fâkihî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İsḥâḳ el-Mekkî (ö.272/886), **Aḫbâru Mekke fî Ḳadîmi'd-Dehri ve Ḥadîsihi** (nşr. ʿAbdulmelik ʿAbdullâh Dehîş), I-VI, Dâru Ḫaḍar, Beyrut, 1414H.

Fâsî, Ebû 'ṭ-Ṭîb Muḥammed b. Aḥmed b. ʿAlî el-Fâsî (ö.832/1429) **el-ʿİḳdü'ş-şemîn fî târîḫi'l-beledi'l-emîn**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, el-Mektebetüş-Şâmile, 1419.

Fâsî, Ebû 'ṭ-Ṭîb Muḥammed b. Aḥmed b. ʿAlî el-Fâsî (ö.832/1429), **Şifâu'l-Ğarâm bi Aḫbâri'l-Beledi'l-Ḥarâm** (nşr.), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1421/2000.

Fayda, Mustafa, "Ebu Bekir" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, Cilt:10, ss. 101-108.

Fayda, Mustafa, "Nesî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt:32, ss. 578-579.

Fayda, Mustafa "Ömer" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2007, Cilt: 34. ss. 44-51.

Fayda, Mustafa "Velîd b. el-Mugīre", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, Cilt: 43, ss. 33-34.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Ali", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1989, Cilt:2, ss. 375-378.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Dâru'n-Nedve", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, Cilt: 8, ss. 555-556.

Fehhâm, İbrâhim, Muhammed, "Arap İnancında Ved'a", **El-Faysal Mecelletü Sekafiyyetü Şehriyye,** Mayıs, 1978.

Ferrâʾ, Ebû Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Ziyâd ed-Deylemî (ö.207/823), **Meʿânî'l-Ḳurʾân** (nşr. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr.), Dâru'l-Mıśriyye, Mısır,trs.

Fesevî, Yaʿḳûb b. Sufyân, Ebû Yûsuf Yaʿḳûb b. Sufyân el-Fârisî (ö.277/891), **el-Maʿrife ve't-Târîḫ** (nşr. Ekrem Ḍiyâ el-ʿUmerî), I-III, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1401/1981.

Fîrûzâbâdî, Ebû'ṭ-Ṭâhir Muḥammed b. Yaʿḳûb (ö.817/1414), **Beṣâʾiru Ẑevî't-Temyîz fî Letâʾifi'l-Kitâbi'l-ʿAzîz** (nşr. Muḥammed ʿAlî en-Neccâr), I-VI, el-Meclisu'l-Aʿlâ, Ḳâhire, ts.

Fîrûzâbâdi, Ebû'ṭ-Ṭâhir Muḥammed b. Yaʿḳûb, **Ḳāmûsü'l-muḥîṭ ve'l-ḳabesü'l-vasîṭu el-câmiʿ limâ ẕehebe min luġati'l-ʿArab şemâṭîṭ,** Müesseseti'Risale, Lübnan, 2005.

Gemici, Nurettin *"Evliya Çelebi'nin Hac Ziyareti ve Seyahatname'nin Hac Bölümünün Kaynakları*", **Diyanet İlmi Dergi**, 2009, Cilt: XLV, sayı: 3, s. 77-102.

Gemici, Nurettin, "*Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Kaynak Eser Olarak Kullanımında Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Önerileri"*, **Dini ve Felsefi Metinler: Yirmi birinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama**, İstanbul, 2012, Cilt: 1, s. 363-397.

Gölcük, Şerafeddin, **Kur'an ve Mekke**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Grabar, Oleg, **The Formation of Islamic Art**, Yale University Press, New Haven and London, 1987.

Grabar, Oleg, "Qubbat Al-Sakhra" **Jerusalem Constructing the Study of Islamic Art**, Hampshire: Ashgate Publishing Company, 2006.

Grabar, Oleg, **İslâm Sanatının Oluşumu**, Çev. Nuran Yavuz, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2018.

Grant, Alexander, **The Story of The Ka'ba** The Moslem World, Cilt: 23, 1938, Editörler: Samuel M. Zwemer, Edwin E. Calverley, Kraus Reprint Co. New York, 1968.

Goitein, Shelomo Dov "The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock", **Journal of the American Oriental Society**, Volume 70/2, 1950, pp. 104-108.

Goldziher, Ignaz, **Muhammedanische Studien -2- (İslâm Kültürü Araştırmaları -2-),** (Fr. Çev. Mehmed Said Hatipoğlu-Cihat Tunç, Otto Yayınları, Ankara, 2019.

Günaltay, M. Şemsettin, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.

Gündüz, Filiz, "Minare", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Ankara, 2020, Cilt: 30, ss. 98-101.

Günel, Fuat, "Hicr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, Cilt:17, ss. 455-456.

Gürkan, Ahmet, **Ka'be Tarihi,** Emel Matbaacılık, Ankara, ts.

Gürkan, Menderes "Vakfe", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2012 Cilt: 42, ss. 463-465.

Ḥâkim, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh en-Nîsâbûrî (ö.405/1015), **el-Mustedrek âle's-Ṣaḥiḥayn** (nşr. Heyet), I-VIII, Dâru't-Teʾṣîl, 1435/2014.

Ḥalebî, Ebû'l-Ferec ʿAlî b. İbrâhîm b. Aḥmed Nûreddîn b. Burhâneddîn, **İnsânu'l-ʿUyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Meʾmûn** (nşr.), I-III, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1427H.

Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ el-ʿUṡfurî, **Târîḫ** (nşr. Ekrem Ḍîyâ el-ʿUmerî), Dâru'l-Ḳalem, Mu'essesetu'r-Risâle, Dımeşḳ, Beyrut, 1397/1977.

Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ, Ebû ʿAmr Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ el-ʿUṡfurî (ö.240/855), **Ṭabaḳâtu Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ** (nşr. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, 1414/1993.

Ḫalîl b. Aḥmed, Ebû ʿAbdurraḥmân el-Ḫalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî (ö.170/787), **Kitâbu'l-ʿAyn** (nşr. Mehdî el-Maḫzûmî, İbrâhim es-Sâmerrâʾî), I-VIII, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1988.

Hamidullah, Muhammed, "İslâm'da Hac", Çev. M. Akif Aydın, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, 1984 (Hac), Cilt: VIII, sayı: 1-4, ss. 123-159.

Hamidullah, Muhammed. **İslâm Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti**, Çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları, İstanbul, 1991.

Hamidullah, Muhammed, **İslâm Müesseselerine Giriş**, Çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul, 1992.

Hamidullah, Muhammed, **Kur'ân-ı Kerîm Tarihi**, Çev. Abdülaziz Hatip, Mahmûd Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul, 2018.

Hamidullah, Muhammed, **Hz. Peygamber'in Savaşları**, Çev. Nazire Erinç Yurter, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019.

Hammâm, Mâcid, **Abdullah İbn Zübeyr el-Âiz bi Beytillêhi'l-Harâm**, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1995.

Ḫarkûşî, Ebû Saʿd ʿAbdulmelik b. Muḥammed (ö.407/1017), **Şerefu'l-Muṣṭafâ** (nşr. Ebû ʿÂṣım Nebîl), I-VI, Dâru'l-Beşâʾir, Mekke, 1424H.

Harman, Ömer Faruk "Dağ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, Cilt: 8, ss. 401-402.

Harman, Ömer Faruk "Fârân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt:12, s. 166.

Harman, Ömer Faruk "Hac", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, Cilt:14, ss. 382-386.

Harman, Ömer Faruk "Kudüs" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt:26, ss. 323-327.

Harman, Ömer Faruk "Tübba", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2012, Cilt: 41, ss. 455-456.

Harman, Ömer Faruk, "Zülhalesa" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, Cilt: 44, s. 561.

Harbuti, Ali Haseni, **Tarihü'l-Kâbe**, 2. bs., Dârü'l-Cil, Beyrut,1987.

Harputlî, Ali Hüsnî, **el-Kâbe ala'l-merri'l-Usur**, Dâru'l-Mârife, 2. Bas. Kahire, ts.

Hasanî ez-Zehrânî, Abdullah b. Said, **el-Kabetü'l-Müşerrefe Tarih ve Ahkâm**, Fihrisetü Mektebetü el-Melik Fehd el-Vataniyye, Mekke, 1433.

Ḥasen el-Baṣrî, Ebû Saʿîd el-Ḥasen b. Yesâr el-Baṣrî (ö.110/729), **et-Terğîb fî'l-İḳâmeti bi-Mekke** (nşr. Cemîl ʿAbdullâh), 1430/2009.

Ḥasen el-Baṣrî, Ebû Saʿîd el-Ḥasen b. Yesâr el-Baṣrî (ö.110/729), **Feḍâʾilu Mekke ve's-Sekenu fîhâ** (nşr. Sâmî Mekkî el-ʿÂnî), Mektebetu'l-Felâḥ, Kuveyt, ts.

Hasol, Doğan, "Kapı", **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, Yem Yayın, 14. Baskı, İstanbul, 2016, ss. 237-239.

Ḫaṭṭâbî, Ebû Suleymân Ḥamd b. Muḥammed b. İbrâhîm b. el-Ḫaṭṭâb el-Bustî (ö.388/998), **Ğarîbu'l-Ḥadîŝ** (nşr. ʿAbdulkerîm İbrâhîm el-ʿAzbâvî), I-III, Dımeşḳ, 1402/1982.

Ḫaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. ʿAlî (ö.463/1071), **Târîḫu Bağdâd** (nşr. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf), I-XVI, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2002.

Ḫavârizmî, Muḥammed b. İsḥâḳ el-Ḫavârizmî (ö.232/847), **Îŝâretu't-Terğîb ve't-Teşvîḳ ilâ'l-Mesâcidi'ŝ-Ŝelâse ve'l-Beyti'l-ʿAtîḳ** (nşr. Muṣṭafâ Muḥammed eẑ-Ẑehebî) Mektebetu Nizâr Muṣṭafâ el-Bâz, 1418H.

Havvâm, Riyad b. Hasan, **Esmâül Kabete'l Müşerrfe**, Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Mekke, 2008.

Hawting, Gerald R. "Ka'ba", **Encyclopedia of. The Qur'an**, ed: Jane Dammen McAuliffe, Vol.3, Leiden, 2003.

Hemedânî, Ebû Muḥammed el-Ḥasan b. Aḥmed (ö.334/946), **Ṣıfatu Cezîreti'l-ʿArab** (nşr. Muḥammed ʿAlî el-Ekvâʿ), Mektebetu'l-İrşâd, 1410H.

Hîle, Muhammed Habib, **et-Tarih ve'l-Muerrihun bi Mekke**, Müessesetü'l- Furkan li't-türasi'l-İslâmî, Mekke, 1994.

Hilmi, İbrâhim, **Kisvetü'l-Ka'beti'l-Müşerrefe ve fünunü'l-huccac**, (göz.geç. Cemâl Gaytâni) Müessesetu Ahbâri'l-Yevm, Kahire, 1991/1411.

Hinz, Walter (çev: Acar Sevim), "İslâm'da Ölçü Sistemleri", **Türklük Araştırmaları Dergisi,** Marmara Üniversitesi Yayınları, Sayı. 5, İstanbul, 1989, ss: 7-82.

Hitti, Philip Khuri, **Capital Cities of Arab Islam (Mecca: The Religious Capital),** University of Minnesota Press, Minneapolis, 1973.

Hitti, Philip Khuri, **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**. (1886-1978) Çev. Salih Tuğ İfav Yayınları, İstanbul: 1995.

Hizmetli, Sabri "Karmatîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, Cilt:24, ss. 510-514.

Hodgson, Marshall G. S, **İslâm'ın Serüveni**, İz yayıncılık, İstanbul, 1993.

İbn ʿAbdilberr, Ebû ʿOmer Yûsuf b. ʿAbdullâh b. Muḥammed b. ʿAbdilberr en-Nemerî (ö.463/1071), **et-Temhîd li mâ fî'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-Meʿânî ve'l-ʾEsânîd** (nşr. Muṣṭafâ b. ʾAḥmed el-ʿAlevî, Muḥammed ʿAbdulkebîr el-Bekrî), I-XXIV, Vezâratu ʿUmumi'l-ʾEvḳâf ve'ş-Şuʾûni'l-İslâmiyye, Mağrib 1387/1967.

İbn 'Allân, **Neşru elviyeti't-teşrîf bi'l-I'lâm ve't-Ta'rîf bi men lehû Velâyetu 'Imârati mâ Sekata mine'l-Beyti'ş-Şerîf,** (thk. Muhammed Ebû Bekir Abdullah Bazib), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2001.

İbn ʿAsâkir, Ebû'l-Ḳâsım ʿAlî b. el-Ḥasen, **Târîḫu Dimeşḳ** (nşr. ʿOmer b. Ğarâme el-ʿAmravî), I-LXXX, Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

İbn Âşûr, Muḥammed b. Ṭâhir b. ʿÂşûr (ö.1393/1973), **et-Taḥrîr ve't-Tenvîr**, I-XXX, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 1984.

İbn Battûṭa, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh b. Muḥammed b. İbrahîm el-Livâtî et-Ṭancî İbn Baṭûṭa (779/1377), **Rıḥletu İbn Battûṭa** (nşr.), I-V, ʾAkademiyyetu'l-Memleketu'l-Mağribiyye Ribâṭ, Ribât, ts.

İbn Cübeyr, Ebû'l-Ḥuseyn Muḥammed b. Aḥmed b. Cübeyr el-Kinânî el-Endelusî (ö.614/1217), **Rıḥletü İbn Cübeyr** (nşr.), Dâru Beyrût, Beyrut, ts.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen b. Dureyd el-Ezdî (ö.321/933), **Cemheretu'l-Luğa** (nşr. Remzî Munîr Baʿlebekkî), I-III, Dâru'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1408/1987.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe ʿAbdullâh b. el-ʿAbsî (ö.235/850), **el-Muṣannef** (nşr. Saʿd b. Nâṣır eş-Şetrî), I-XXV, Dâru Kunûzi İşbîliyâ, Riyad, 1436/2015.

İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris el-Ḳazvînî, **Muʿcemu Meḳâyîsi'l-Luğa** (nşr. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn), I-VI, İttiḥâdu'l-Kuttâbi'l-ʿArab, 1423/2002.

İbn Fehd İzzüddin, Abdülaziz b. Ömer b. Muhammed b. Fehd el-Haşimi el-Mekki eş-Şafii, **Ġāyetü'l-merâm bi-aḫbâri salṭanati'l-Beledi'l-ḥarâm** (thk. Fehlm Muhammed Şeltüt), Camiatü ümmi'l-kura, İhyai't-türasi'l-İslâmi, 1409/1988.

İbn Fehd, Necmüddîn, Ebü'l-Kāsım (Ebû Hafs) Ömer (Muhammed) b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî (ö. 885/1480), **İtḥâfü'l-verâ bi-aḫbâri Ümmi'l-ḳurâ**, (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire, 1983.

İbn Ḥabîb, Ebû Caʿfer Muḥammed b. Ḥabîb el-Bağdâdî (ö.245/860), **el-Munemmaḳ fî Aḫbâri Ḳureyş** (nşr. Ḫurşîd Aḥmed Fârûḳ), ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut, 1405/1985.

İbn Ḥabîb, Ebû Caʿfer Muḥammed b. Ḥabîb el-Bağdâdî (ö.245/860), **el-Muḥabber** (nşr. Ilse Lichtenstadter), Dâru'l- Âfâḳi'l-Cedîde, Beyrut, ts.

İbn Ḥabîb, el-Muḥabber, **Arap Kültürü,** Çev. Âdem Apak, İsmâil Güler, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018.

İbn Ḫaldûn, Ebû Zeyd ʿAbdurrahman b. Muḥammed b. Muḥammed b. Ḫaldûn (ö.808/1406), **Dîvânu'l-Mubtedeʾ ve'l-Ḫaber fî Târîḫî'l-ʿArab ve'l-Berber ve men ʿÂṡarahum min Ẑevî'ş-Şeʾni'l-Ekber** (nşr. Ḫalîl Şeḥâde), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1408/1988.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, **Mukaddime**, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay. İstanbul, 1996.

İbn Haldun, **Mukaddime,** Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.

İbn Haldun, **Mukaddime** (1-2), Yayına Hazırlayan: Dr. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013.

İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî el-ʿAsḳalânî (ö. 852/1448), **Fetḥu'l-Bârî Şerḥu Ṡaḥîḥ el-Buḫârî** (nşr. Muḥibbuddîn el-Ḫaṭîb), I-XIII, Dâru'l-Maʿrife, Beyrut, 1379/1959.

İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. ʿAlî (ö.852/1448), **el-İṡâbe fî Temyîzi'ṡ-Ṡaḥâbe** (nşr. ʿAbdullâh b. ʿAbdulmuḥsin et-Türkî), I-XIV, Dâru Hicr, Mısır, 1429/2008.

İbn Ḫallikân, Ebû'l-ʿAbbâs Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḫallikân el-İrbilî (ö.681/1282), **Vefiyâtu'l-Aʿyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân** (nşr. İḥsân ʿAbbâs), I-VII, Dâru Ṡâdir, Beyrût 1318/1900.

İbn Ḥavḳal, Ebû'l-Ḳâsım Muḥammed b. Ḥavḳal el-Bağdâdî el-Mevṡılî (ö. 367/978'den sonra), **Ṡûretu'l-ʾArḍ,** I-II, Dâru Ṡâdır, Beyrut.

İbn Ḥazm, Ebû Muḥammed ʿAlî b. Aḥmed el-Endelusî (ö.456/1064), **Cemheretu Ensâbi'l-ʿArab** (nşr. لجنة من العلماء), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût, 1403/1983.

İbn Hişâm, Ebû Muḥammed ʿAbdulmelik b. Hişâm el-Ḥimyerî (ö.213/829), **es-Sîretu'n-Nebeviyye** (nşr. Muṣṭafâ es-Saḳḳâ v.dğr.), I-II, Mektebetu Muṣṭafâ el-Bâbî'l-Ḥalebî, Mısır 1375/1955.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, **Sîretü'n-Nebeviyye**, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, 1955.

İbn Hişâm, Ebû Muḥammed ʿAbdulmelik b. Hişâm el-Ḥimyerî (ö.213/829), **et-Tîcân fî Mulûki Ḥimyer**, Merkezu'd-Dirâsâti ve'l-Ebḥâsi'l-Yemeniyye, Ṣan'â, 1347H.

İbn İsḥâḳ, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsḥâḳ b. Yesâr el-Muṭṭalibî (ö.151/768), **es-Sîre (Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî)** (nşr. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1398/1978.

İbn Ḫurdâẑbih, Ebû'l-Ḳâsım ʿUbeydullâh b. ʿAbdullâh (ö.280 civârı), **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Dâru Ṣâdır, Beyrut 1307/1889.

İbn Keŝîr, Ebû'l-Fidâʾ İsmâîl b. ʿOmer b. Keŝîr ed-Dimeşḳî (ö.774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye** (nşr. ʿAbdullâh b. ʿAbdi'l-Muḥsin et-Turkî), I-XXI, Dâru Hicr, 1418/1997.

İbn Keŝîr, Ebû'l-Fidâʾ İsmâîl b. ʿOmer b. Keŝîr ed-Dimeşḳî (ö.774/1373), **Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿAẓîm** (nşr. Sâmî b. Muḥammed Selâme), I-VIII, Dâru Ṭayyibe, 1420/1999.

İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî (ö.276/890), **el-Meʿânî'l-Kebîr fî Ebyâti'l-Meʿânî** (nşr. Sâlim el-Kerenkevî v.dğr), I-III, Dâiratu'l-Maʿârifi'l-ʿOŝmâniyye, Ḥaydarâbâd, 1368/1949.

İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Müslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî, **el-Cerâŝîm** (nşr. Muḥammed Câsim el-Ḥamîdî), I-II, Vezâratu'ŝ-Ŝeḳâfe, Dımeşḳ, ts.

İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî (ö.276/890), **el-Maʿârif** (nşr. Ŝervet ʿUkkâşe), el-Heyʾetu'l-Mışriyyetu'l-ʿÂmme, 1413/1992.

İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî (ö.276/890), **el-İmâme ve's-Siyâse** (nşr. Ḫalîl el-Manṡûr), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1418/1997.

İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî (ö.276/890), **Ğarîbu'l-Ḳur'ân** (nşr. Saʿîd el-Liḥâm), el-Mektebetüş-Şêmile, ts.

İbn Mâce, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Yezîd el-Ḳazvînî (ö.273/887), **es-Sunen** (nşr. Heyet), I-IV, Dâru't-Teʾṣîl, Kahire, 1435/2015.

İbn Manẓûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr er-Ruveyfiʿî, **Lisân'l-ʿArab**, Dâru Ṣâdir, Beyrût, 1414/1993.

İbn Manẓûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr er-Ruveyfiʿî (ö.711/1311), **Muḫtaṡaru Târîḫi Dimeşḳ** (nşr. Rûḥiyye en-Neḥḥâs, Riyâḍ ʿAbdulḥamîd Murâd, Muḥammed Muṭîʿ), I-XXIX, Dâru'l-Fikr, Dimeşḳ, 1402/1984.

İbn Miskeveyh, Ebû ʿAlî Aḥmed b. Muḥammed b. Yaʿḳûb Miskeveyh (ö.421/1030), **Tecâribu'l-Umem ve't-Teʿâḳıbu'l-Himem** (nşr. Ebû'l-Ḳâsım İmâmî), I-VII, Surûş, Ṭahrân, 2000.

İbnu Rüste, Ebû ʿAlî Aḥmed b. ʿOmer (ö.300/913), el-Aʿlâḳu'n-Nefîse, yrs.,1892.

İbn Saʿd, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Saʿd b. Menîʿ (ö.230/845), **et-Ṭabaḳâtu'l-Kubrâ- Mutemmimu'ṡ-Ṡaḥâbe-eṭ-Ṭabaḳatu'r-Râbiʿa** (nşr. ʿAbdulʿazîz ʿAbdullâh es-Selûmî), Mektebetu'ṡ-Ṡıddîḳ, Ṭâif, 1416/1995.

İbn Saʿd, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Saʿd b. Menîʿ (ö.230/845), **eṭ-Ṭabaḳât** (nşr. ʿAlî Muḥammed ʿOmer), I-XI, Mektebetu'l-Ḫancî, Kahire, 1421/2001.

İbn Sa'd, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Saʿd b. Menîʿ (ö.230/845), **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kerîm**, Çev. Musa Kazım Yılmaz, Siyer Yayınları, İstanbul, 2015.

İbn Vehb, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Vehb el-Mıṡrî el-Ḳureşî (ö.197/813), **Tefsîru'l-Ḳur'ân mine'l-Câmiʿ** (nşr. Miklos Muranyi), I-III, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.

İbn Zahîra, Muhammed Cârullah b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Ali b. Zahîre (ö. 960/1553 [?]), **el-Câmiʿu'l-laṭîf fî faẓli Mekke ve ehlihâ ve binâʾi'l-Beyti'ş-şerîf**, Mektebetü's-şekafeti'd-Dîniyye, tah: dr. Ali Umer, Kâhire, 1423/2003.

İbnu'l-ʿArabî, Muḥammed b. ʿAlî Muḥyî'd-Dîn eṭ-Ṭâʾî, (ö.638/1240), **el-Futûḥatu'l-Mekkîyye** (nşr.), ysz, ts.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. ʿAlî (ö.597/1201), **et-Tabṡıra** (nşr.), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1406/1986.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. ʿAlî (ö.597/1201), **Meŝîru'l-ʿAzmi's-Sâkin ilâ Eşrefi'l-Emâkin** (nşr. Muṡṭafâ Muḥammed Ḥuseyn eẑ-Ẑehebî), Dâru'l-Ḥadîŝ, Ḳahire, 1415/1995.

Ibnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec ʿAbdurrahman b. ʿAli (ö.597/1201), **el-Vefa bi Taʿrifi Fedaʾili'l-Mustafa** (nşr.), Daru'l-Maʿrife, ts.

İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḳâsım (ö.328/940), **Şerḥu'l-Ḳaṡâidi's-Sebʿiṭ-Ṭıvâli'l-Câhiliyyât** (nşr. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn), el-Mektebetüş-Şêmile, ts.

İbnu'l-Eŝîr, Ebû's-Saʿâdât el-Mubârek b. Muḥammed el-Cezerî (ö.606/1210), **Câmiʿu'l-Uṡûl** (nşr.ʿAbdulḳâdir el-Arnaʾût), I-XII, Dâru'l-Ḥulvânî, 1389-1392/1969-1972.

İbnu'l-Eŝîr, Ebû's-Saʿâdât el-Mubârek b. Muḥammed el-Cezerî (ö.606/1210**), en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Ḥadîŝ ve'l-Eŝer** (nşr. Ṭâhir Aḥmed ez-Zâvî, Maḥmûd Muḥammed eṭ-Ṭanâḥî), I-V, el-Mektebetu'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1399/1979.

İbnu'l-Eŝîr, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Cezerî (ö.630/1233), **Usdu'l-Ğâbe fî Maʾrifeti'ṡ-Ṡahâbe** (nşr. ʿÂdil Aḥmed er-Rufâʿî), I-VIII, Dâru İḥyâʾi't-Turâŝi'l-ʿArabî, Beyrut, 1996.

İbnu'l-Eŝîr, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Ebî'l-Kerem Muḥammed el-Cezerî (ö.630/1233), **el-Kâmil fi't-Târîḫ** (nşr. ʿUmar ʿAbdusselâm Tedmurî), I-X, Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût, 1417/1997.

İbnu'l-Eŝîr, Ebû's-Saʿâdât el-Mubârek b. Muḥammed el-Cezerî (ö.606/1210), **el-Bedîʿ fî ʿİlmi'l-ʿArabiyye** (nşr. Fetḥî Aḥmed ʿAliyyuddîn), I-II, Mekke, 1420H.

İbnu'l-Faḳîh, Ebû ʿAbdullâh Aḥmed b. Muḥammed el-Hemedânî (ö.340/952 civârı), **el-Büldân** (nşr. Yûsuf el-Hâdî), ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut, 1416/1996.

İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris el-Ḳazvînî (ö.395/1005), **Mucmelu'l-Luğa** (nşr.), I-II, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, ts.

İbnu'l-Ḳayyim, Muḥammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye (ö.751/1350), **et-Tibyân fî Aḳsâmi'l-Ḳur'ân** (nşr. Muḥammed Ḥâmid el-Faḳî), Dâru'l-Maʿrife, Beyrût, ts.

İbnu'l-Munẑir, Ebû Bekr Muḥammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî (ö.319/931), **Kitâbu Tefsîri'l-Ḳur'ân** (nşr. Saʿd b. Muḥammed Saʿd), I-II, Dâru'l-Meʾâŝir, Medine, 1423/2002.

İbnu'l-Kelbî, Ebû'l-Munẑir Hişâm b. Muḥammed el-Kelbî (ö.204/820), **Kitâbu'l-Eṡnâm** (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye, Kahire, 2000.

İbnu'l-Kelbî, Ebû'l-Munẑir Hişâm b. Muḥammed el-Kelbî (ö.204/820), **Kitâbu'l-Eṡnâm Putlar Kitabı**, Çev. Beyza Bilgin, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İbnu'l-Kelbî, Ebu'l-Munẑir Hişâm b. Muḥammed el-Kelbî (ö.204/820), **Cemheretu Ensâbi'l-ʿArab,** el-Mektebetü'ş-Şâmile, ts.

İbnu'l-Kelbî, Ebu'l-Munẑir Hişâm b. Muḥammed el-Kelbî (ö.204/820), **Nesebu Meʿad ve'l-Yemeni'l-Kebîr** (nşr. Nâcî Ḥasen), I-II, ʿÂlemu'l-Kutub, Mektebetu'n-Nahḍa, 1408/1988.

İbnu'ḍ-Ḍîyâ', Ebû'l-Biḳâ' Muḥammed b. Aḥmed el-Mekkî, **Târîḫu Mekkete'l-Müşerrefe** (nşr. ʿAlâʾ İbrâhim- Eymen Naṡr), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût, 1424/2004.

İbnu's-Sikkît, Ebû Yûsuf Yaʿḳûb b. İsḥâḳ (ö.244/859), **Iṡlâḥu'l-Manṭıḳ** (nşr. Muḥammed Marʿab), Dâru İḥyâʾi't-Turâṡi'l-ʿArabî, 1423/2002.

İbnu'ṭ-Ṭıḳṭaḳâ, Muḥammed b. ʿAlî b. Ṭabâṭabâ, İbnu'ṭ-Ṭıḳṭaḳâ (709/1310), **el-Faḫrî fi'l-Edebi's-Sulṭâniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye** (nşr. ʿAbdulḳâdir Muḥammed Mâyû), Dâru'l-Ḳalemi'l-ʿArabî, Beyrût, 1418/ 1997.

İbnu'z-Ziya, Ebü'l-Beka Bahaeddin Muhammed b. Ahmed el-Mekki, (854/1450), **Târîhu Mekkete'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Haram ve'l-Medîneti'ş-Şerîfe ve'l-kabri'ş-Şerîf**, thk. Ala İbrâhim Ezheri, Emin Nasr Ezheri, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.

İdrîsî, Muḥammed b. Muḥammed b. ʿAbdullâh b. İdrîs el-Ḥasenî et-Ṭâlibî (ö.560/1165), **Nuzhetu'l-Muştâḳ fî ʾİḫtirâḳi'l-ʾÂfâḳ** (nşr.), I-II, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrût, 1409H.

İmruʾu'l-Ḳays, İmruʾu'l-Ḳays b. Ḥucr b. el-Ḥâriŝ el-Kindî (ö.hö.76/545), **Dîvânu İmriʾi'l-Ḳays** (nşr. ʿAbdurraḥmân el-Muṣṭâvî), Dâru'l-Maʿrife, Beyrut, 1425/2004.

İṡâmî, ʿAbdulmelik b. Ḥuseyn b. ʿAbdulmelik el-Mekkî (ö.1111/1699), **Samṭu'n-Nucûmi'l-ʿAvâlî fî Enbâi'l-Evâîli ve't-Tevâlî** (nşr. ʿÂdil Aḥmed ʿAbdulmevcûd - ʿAlî Muḥammed Muʿavviḍ), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût, 1419/1998.

İsfahânî, Şerefüddîn Abdülmü'min b. Hibetullah el-Mağribî, **Etbâkü'z-zeheb fi'l-meva'izi'l-beliğa,** Mektebetü Ünsiyye, Beyrut, 1209H.

İsḥâḳ b. Râheveyh, Ebû Yaʿḳûb İsḥâḳ b. İbrâhîm el-Mervezî (ö.238/853), **Musnedu İsḥâḳ b. Râheveyh** (nşr. Heyet), I-IV, Dâru't-Teʾ�̂îl, Kahire, 1437/2016.

İslâm Ansiklopedisi, **İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati,** MEB Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.

ʾİṡṭaḫrî, Ebû İsḥâḳ İbrâhîm b. Muḥammed el-Fârisî el-ʾİṡṭaḫrî, el-Maʿrûf bi'l-Kerḫî (346/958), **el-Mesâlik ve'l-Memâlik** (nşr.), Dâru'ṡ-Ṡâdır, Beyrut, 2004.

İzmir Millî Kütüphânesi Yazma Eserler Kataloğu, (1992-1997), İzmir, (1992-1997).

Ḳâḍî ʿİyâḍ, Ebû'l-Faḍl ʿIyâḍ b. Mûsâ el-Yaḥṡubî (ö.544/1150), **Meşâriḳu'l-Envâr ʿAlâ Ṡıḥâḥi'l-Âŝâr** (nşr.), I-II, el-Mektebetu'l-ʿAtîḳa ve Dâru't-Turâŝ, ts.

Ḳalḳaşandî, Ebû'l-ʿAbbâs Aḥmed b. ʿAlî (ö.821/1418), **Ṡubḥu'l-Aʿşâ fî Ṡınâʿati'l-İnşâ** (nşr.), I-XV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, ts.

Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, **Meʾâṯirü'l-inâfe fî meʿâlimi'l-ẖilâfe** (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), I-III, 2. baskı, Kuveyt, 1985.

Kallek, Cengiz, "Kulaç", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt:26, ss. 353-354.

Kallek, Cengiz "Ölçü", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 2007, Cilt: 34, ss. 28-31.

Kallek, Cengiz, "Mil", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2020, Cilt:30, ss.53-54.

Kandemir, M. Yaşar, "Hâkim el Nîsâbûri", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, Cilt:15, ss. 190-193.

Karaman, Hayrettin, **İslâm Hukuk Tarihi**, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989.

Kaval, Musa, **Kıble ve Kâbe**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2019.

Ḳays b. el-Ḫaṭîm, Ebû Yezîd Ḳays b. el-Ḫaṭîm (ö. hö.2/620 civârı), **ed-Dîvân,** el-Mektebetü'ş-Şâmile, ts.

Kehhâle, Ömer Rızâ, **Muʿcemü'l-Müʾellifîn**, Terâcimü muṣannifî'l-kütübi'l-ʿArabiyye, I, ts.

Kılıç, Sadık, "Kâbe'deki Sembolizm Üzerine Bir Deneme", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 5, 1987, ss. 62-69.

Kılıçlı, Mustafa, "Ebû Hayye en-Nümeyrî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1994, Cilt:10, s. 157.

Kırca, Celal, "Aksâmü'l-Kur'ân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1989, Cilt: 2, ss. 290-291.

Kısakürek, Necip Fazıl, **Hac'dan Çizgiler, Renkler ve Sesler,** Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2021.

Koshak, Yahya Hamza, **Zamzam the Holy Water**, **Zemzem Kutsal Su**, Çev. Ayşe Nihan Alca, teknik Çev. Osman Özer Özkan, Özer Matbaa, Karabük, 2020.

Koyuncu, Mevlüd, "Velîd I", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, Cilt: 43, ss. 30-31.

Köksal, M. Asım "Dâru'l-erkâm" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, Cilt: 8, ss. 520-521.

Kramers, J. H., **İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret**, Çev. Ömer Rıza, Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, Türkiye Matbaası, 1934.

Kuleynî, Ebû Caʿfer Muḥammed b. Yaʿḳûb (ö.329/941), **el-Furûʿu'l-Kâfî** (nşr. Alî Ekber el-Ğıfârî), I-VIII, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Tahran, 1388H.

Kur'ân-ı Kerîm, **Kur'ân Yolu Türkçe Meâl Tefsir**, Çev. Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrâhim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Ḳureşî, Ebû Zeyd Muḥammed b. Ebî'l-Ḫaṭṭâb (ö. 170/787), **Cemheretu Eşʿâri'l-ʿArab** (nşr. ʿAli Muḥammed el-Bicâdî), Mısır, ts.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, **Tefsir-i Kurtubî** (Câmiu'l-Ahkâmu'l-Kur'an), Dâru'l-Kütübü Mısriyye, Kahire, 1964.

Ḳurṭubî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḫazrecî (ö. 671/1273), el-Câmiʿ li-**Âḥkâmi'l-Ḳur'ân** (nşr. Hişâm Semîr el-Buḫârî), Dâru ʿÂlemi'l-Kutub, Riyad, 1423/2003.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kāsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, **Leṭâʾifü'l-işârât**, (nşr. İbrâhim Besyûnî), 3. Baskı, Mısır, ts.

Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2008.

Küçük, Abdurrahman "Beytü'l-Ma'mûr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992. Cilt: 6, ss. 94-95.

Küçükaşçı, Mustafa S., **Câhiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Harameyn**, (Yayınlanmış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999.

Küçükaşcı, Mustafa S., **Câhiliye'den Emevilerin Sonuna kadar Haremeyn**, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR] Yıldız Yayıncılık, Reklamcılık, İstanbul, 2003.

Küçükaşçı, Mustafa S., "Mekke", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, Cilt: 28, ss. 572-575.

Küçükaşçı, Mustafa S., "Mescid-i Harâm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2004, Cilt: 29, ss.273-277.

Küçükaşçı, Mustafa S., **Sanat ve İnanç,** (yay. haz. Banu Mahir, Halenur Katipoğlu), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanat Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Sayı. 1, İstanbul, 2004, ss. 91-104.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, **Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

Küçükaşçı, Mustafa S., "Safâ ve Merve", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2008, Cilt: 35, ss. 441-442.

Küçükaşçı, Mustafa S., "Sikāye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, Cilt: 37, ss.177-178.

Küçükaşcı, Mustafa S., "Tâif", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt: 39, ss. 443-447.

Küçükaşçı, Mustafa S., "Zemzem", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 2013, Cilt: 44, ss. 242-246.

Kürdî, M. Necmeddin, **Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri**, Çev. İbrâhim Tüfekçi, Buruç Yayınları, İstanbul, 1996.

Kürdî, Muhammed Tahir b. Abdülkadir b. Mahmûd el-Mekki, **Tarihü'l-Kavim li-Mekke ve Beytullahi'l-Kerim,** (ö. h. 1400), Dârü'n-Nehdati'l-Hadise, Mekke, 2000.

Kürdî, Muhammed Tahir b. Abdülkadir b. Mahmûd el-Mekki, **Maḳām-ı İbrâhîm ʿAleyhisselâm**, Merkezü Tarîhu Mekkete'l- Mükerreme, Mekke, 1433H.

Kürdî, Ubeydullah Muhammed Emîn, **Kâbetü'l-Muazzama el-Haraman eş-Şerîfan Imâraten ve Tarîhan**, Fihrisetü'l-Mektebetil-Melik Fahd, Medine, 1419H.

Lammens, Henri, "Mekka", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, ss. 630-636.

Lebîd b. Rabîʿa, Ebû ʿAḳîl Lebîd b. Rebîʿa b. Mâlik el-ʿÂmirî (ö.41/662), **Dîvânu Lebîd b.** Rebîʿa el-ʿÂmirî (nşr. Ḥamdû Ṭammâs), Dâru'l-Maʿrife, 1425/2004.

Lings, Martin, **Başlangıçtan Günümüze Mekke,** İnsan Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2013.

Maḳdisî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Beşşârî (ö.380/990 civârı), **Aḥsenu't-Teḳâsîm fî Maʿrifeti'l-Eḳâlîm**, Dâru Ṣâdır, Beyrut, 1411/1991.

Maḳdisî, Muṭahhir b. Ṭâhir, (ö.355/966 civârı), **el-Bed'u ve't-Târîḫ** (nşr.), I-VI, Mektebetu'ş-Şeḳâfeti'd-Dînîyye, Port Saʿîd, ts.

Maḳrîzî, Ebu'l-ʿAbbâs Aḥmed b. ʿAlî el-Ḥuseynî (ö.845/1441), **el-Mevâʿiẓ ve'l-İʿtibâr bi Żikri'l-Ḫıṭaṭ ve'l-ʾÂŝâr** (nşr.), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1418H.

Maḳrîzî, Ebu'l-ʿAbbâs Aḥmed b. ʿAlî el-Ḥuseynî (ö.845/1441), **İmtâʿu'l-Esmâʿ** (nşr. Muḥammed ʿAbdulḥamîd en-Nemîsî), I-XV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1420/1999.

Mâlik b. Enes, Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî (ö.179/796), **el-Müdevvene**, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, I-IV, yrs, 1415/1994.

Mâlik b. Enes, Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî (ö.179/796), **el-Muvaṭṭaʾ** (Rivâyetu'l-Ḳaʿnabîl) (nşr. ʿAbdulmecîd et-Turkî), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, yrs, 1419/1999.

Mâlik b. Enes, Ebû ʿAbdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî (ö.179/796), **el-Muvaṭṭaʾ** (nşr. Muḥammed Muṡṭafâ el-ʾAʿẓamî), I-VIII, Muessesetu Zâyid b. Sulṭân, Ebû Ḍabî, 1425/2004.

Maʿmer b. Râşid, Ebû ʿUrve Maʿmer b. Râşid el-Ezdî (ö.153/770), **el-Câmiʿ** (nşr. Ḥabîbu'r-Raḥmân el-ʾAʿẓamî), I-II, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1403/1982.

Mâturîdî, Ebû Manṡûr Muḥammed b. Muḥammed (ö.333/945), **Teʾvîlâtu Ehli's-Sunne** (nşr. Mecdî Bâsellûm), I-X, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1426/2005.

Mâverdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṡrî (ö.450/1058**), el-Ḥâvî'l-Kebîr fî Fıḳhi Meẕhebi'l-İmâmi'ş-Şâfiʿî** (nşr. ʿAlî Muḥammed Muʿâvvaḍ, ʿÂdil Aḥmed ʿAbdulmevcûd), I-XIX, Dâru'l-Kutubil-ʿİlmiyye, Beyrut, 1419-1999.

Mâverdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṣrî (ö.450/1058), **el-Aḥkâmu's-Sulṭâniyye**, (nşr.), Dâru'l-Ḥadîṣ, Ḳahire, ts.

Mâverdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṣrî, **en-Nuket ve'l-ʿUyûn** (nşr. es-Seyyid b. ʿAbdilmaḳṣûd b. ʿAbdirraḥîm), I-VI, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, ts.

Mâverdî, Habîb el-Basrî, **et-Tefsîru'l-Mâverdî**, Dâru'l- Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut, Lübnan, ts.

Makkah A Hundred Years Ago or C. Snouck Hurgronje's Remerkable Albüms ed. Angelo Pesce, London, 1986.

Medâʾinî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed (ö.224/839), **et-Teʿâzî** (nşr. İbrâhîm Ṣâliḥ), Dâru'l-Beşâʾir, yrs, 1424/2003.

Merter, Mustafa, **Nefs Psikolojisi ve Rüyaların Dili**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2014.

Mesʿûdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. el-Ḥuseyn b. ʿAlî (ö.346/958), **et-Tenbîh ve'l-İşrâf** (nşr. ʿAbdullah İbrâhîm eṣ-Ṣâvî), Dâru'ṣ-Ṣâvî, Ḳahire, ts.

Mesʿûdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. el-Ḥuseyn b. ʿAlî (ö.346/958), **Murûcu'ẑ-Ẑeheb ve Meʿâdinu'l-Cevher** (nşr. Esʿad Dâğır), I-IV, Dâru'l-Hicre, Ḳum, 1409H.

Meşşât, Hasan b. Mahmud el Mêlikî, **İnâratü'd-Decê Fî Meğazi Hayru'l-Verâ**, Dâru'l-Minhâc, Cidde, 1426H.

Mevsuatü'l-Arabiyye, Müdiri'l-Âm Mes'ud Bubu, Hey'etü'l-Mevsuati'l-Arabiyye, Dımaşk, 2002.

Milburn, Robert, **Early Christian Art and Architecture**, University of California Press, England, 1988.

Mirza, Meraj Nawab, Abdullah Saleh Shaawoosh, **The İllustrated Atlas of Makkah and the Holy Environs : from the 11th century to the present day, the Center of Makkah History**, Makkah al Mukaramah, 2011.

Mirza, Meraj N., Gomaa M. Dawod, Ramaze A. Elzahrany, and Mohammad M. Mirza, **Building a Historical GIS for the City of Makkah**, Saudi Arabia, Regional Conference on Surveying and Development, Sharm El-Sheikh, Egypt, 3-6 October, 2015.

Moğulṭây, Ebû ʿAbdullâh Moğulṭây b. Ḳilîc el-Bekcerî (ö.762/1361), **el-İşâre ilâ Sîreti'l-Muṡṭafâ ve Târîḫu men Baʿdeh mine'l-Ḫulefâ** (nşr. Muḥammed Niẓâmuddîn el-Fetîḥ), Dimeşḳ-Beyrut, 1416/1996.

Mortel, Richard T., **The Kiswa: Its Origins and Development from Pre-Islamic Times until the End of the Memluk Period**, al-Uṣûr, Ages, vol. 3, parts.2.

Muhammed Sâdık Paşa, **er-Rahalâtü'l-Hıcêziyye**, Bedr linneşr ve't-Tevzî', Beyrut, 1999.

Muḥammed b. Yezîd, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Yezîd (ö.299/912), **et-Târîḫu'l-Ḫulefâ**ʾ, Yazma, el-Mektebetu'ẓ-Ẓâhiriyye, No: 3777/12 (219-222), 4 vr.

Muḳâtil b. Suleymân, Ebû'l-Ḥasen Muḳâtil b. Suleymân el-Belḫî (ö.150/767), **Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân** (nşr. ʿAbdullâh Maḥmûd Şeḥâte), I-V, Beyrut, 1423/2002.

Mutâvi, Ali Muhammed, **el-Ka'be ve'l-ilmü'l-hadis**, 2. bs. Dârü'l-Kütübi'l-Mısri, Kahire, 1982/1402.

Mübarekfûrî, Safiyyürrahman, **Tarihu Mekkete'l-Mükerreme**, Mektebetü Dâru's-Selam, Riyâd, 2002.

Mücâhid b. Cebr, Ebû'l-Ḥaccâc Mucâhid b. Cebr el-Ḳureşî (ö.104/723), **Tefsîru Mucâhid** (nşr. Muḥammed ʿAbdu's-Selâm Ebû'n-Nîl), Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, Mısır, 1410/1989.

Müslim, Ebû'l-Ḥuseyn Muslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbûrî (ö.261/875), **el-Musnedu's-Ṣaḥîhu'l-Muḫtaṣar bi Naḳli'l-ʿAdl ʿani'l-ʿAdl ilâ Resûlillâh** (nşr. Heyet), I-VII, Dâru't-Teʾṣîl, Kahire, 1435/2014.

Mütercim Âsım Efendi, **El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît**, T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013.

Nâbiğâ eẕ-Ẕûbyânî, Ebû Umâme Ziyâd b. Muʿâviye (ö.hö.18/605), **ed-Dîvân** (nşr. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm), Dâru'l-Meʿârif, Kahire, ts.

Naser Khosrow, **Safarnameh,** Az entesharate kitabforushi Mahmudi. Khiyabane Buzar Jamheri Muqabele Pamenar,Tehran, ts.

Nâṣır Ḫusrev, Ebû Muʿîni'd-Dîn el-Ḥakîm el-Ḳabâdyânî el-Mervezî (ö.481/1088), **Sefernâme**, (nşr. Yaḥyâ el-Ḫaşşâb), Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrût, 1983.

Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî (ö. 465/1073, **Sefernâme,** Çev. Abdülvehhab Tarzî, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1994.

Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, Çev. A. Naci Tokmak, Demavend Yayınları, İstanbul, 2020.

Nehrevâlî, Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî en-Nehrevâlî (ö. 990/1582), **el-İʿlâm bi-aʿlâmi Beytillâhi (Beledillâhi)'l-harâm**, (thk. Hişâm Abdülaziz Ata), Mektebetü't-Ticâriyye, Mekke, 1996.

Nesâʾî, Ebû ʿAbdurraḥmân Aḥmed b. Şuʿayb el-Ḫurâsânî (ö.303/916), **es-Sünenü'l-Kübrâ** (nşr. Heyet), Dâru't-Ṭeśîl, Kahire 1433/2012.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref (ö.676/1278), **el-Îḍâḥ fî Menâsiki'l-Ḥacc ve'l-ʿUmre** (nşr. ʿAbdulfettâḥ Ḥuseyn), 2. Baskı, Beyrut, 1414/1994.
Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref (ö.676/1278), **Tehźîbu'l-Esmâʾ ve'l-Luğât** (nşr.), I-III, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muḥyiddîn Yaḥyâ b. Şeref (ö.676/1278), **el-Mecmuʿ Şerḥu'l-Muheźźeb,** Dâru ʿÂlemi'l-Kitâb, yrs, 1423/2003. (el-Mecmuʿ)

Nîsâbûrî, Niẓâmuddîn el-Ḥasan b. Muḥammed b. Ḥuseyn el-Ḳummî (ö.850/1446), **Ğarâîbu'l-Ḳur'ân ve Reğâîbu'l-Furḳân** (nşr. Zekeriyyâ ʿUmeyrât), Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût, 1416.

Muhıbbî, Muhammed el-Emîn, **Ḫulâṣatü'l-eṯer fî aʿyâni'l-ḳarni'l-ḥâdî ʿaşer,** Dâr-u sâdır, Beyrut, ts.

Numeyrî, Ebû Ḥayye, Ebû Ḥayye el-Heyŝem b. er-Rebîʿ (ö.183/799), **Şiʿru Ebî Ḥayye en-Numeyrî** (nşr. Yaḥyâ el-Cebûrî), Vizâretu'ŝ-Ŝeḳâfe, Dimeşḳ, 1975.

Nuveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, **Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb**, (ö. 733/1333) Dâru'l-Kütüb ve'l- vesaigıl kavmiyye, Kâhire, 1423H.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Âb-ı Hayât", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 1988, Cilt: 1, ss. 1-3.

Oral, Rıfat, **Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı),** Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2018.

Oymak, İskender "Mecusilik", **Dinler Tarihi I-II**, (ed. Mustafa Alıcı, Süleyman Turan) İstanbul, 2018, ss. 342-366.

Öğüt, Salim, "Harem" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, Cilt:16, ss.127-132.

Önkal, Ahmet, "Abdurrahmân b. Avf", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, Cilt: 1, ss.157-158.

Öğüt, Salim "Hil" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, Cilt:17, ss.526-527.

Öğüt, Salim, "İhram" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, Cilt:21, ss. 539-542.

Öğüt, Salim "Ten'îm" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2011, Cilt:40, ss. 452-453.

Öğüt, Salim, "Mikât" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2020, Cilt:30, ss. 48-49.

Özaydın, Abdülkerim, "Fâkihî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1985. Cilt: 12, ss. 128-129.

Özaydın, Abdülkerim, "Ahbâru Mekke", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988. Cilt: 1, ss. 491-492.

Özaydın, Abdülkerim "Ezraḳî**,** Ebü'l Velîd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt:12, ss.68-69.

Özaydın, Abdülkerim "Halid b. Abdullah el-Kasrî" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997, Cilt: 15, ss. 281-282.

Özaydın, Abdülkerim "Muvaffak Abbâsî", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Ankara, 2019, EK-2. cildi, ss.326-328.

Özel, Ahmet, "Altın Oluk", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1989, Cilt:2, ss. 537-538.

Özel, Ahmet "Müstecâr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt: 32, s. 133.

Özgür Yıldız, Şenay, **Oleg Grabar ve İslâm Sanatı Yorumu,** DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2007.

Özgür Yıldız, Şenay "Grabar, Oleg", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2020, EK-1 Cildi, ss.484-485.

Özön, Mustafa Nihat, **Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, 7. Basım, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1987.

Özsoy, Ömer, İlhami, Güler, **Konularına Göre Kur'ân,** (Sistematik Kur'an Fihristi), Fecr Yayınları, Ankara, 2006.

Öztürk, Necati, **Fotoğraflarla Kutsal Topraklar Hicaz Albümü**, Ed. Ahmet Özel, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

Partin, Harry B. "Ka'bah", **The Encyclopedia of Religion**, The Macmillan Co., New York, 1987, ss. 225-226.

Petersen, Andrew, **Dictionary of Islamic Architecture**, Routledge, Newyork, London, 1996.

Ptolemy, Claudius, (Klaudios Ptolemaios) **The Geography** (transl.) Edward Luther Stevenson, Dover Publications, Newyork, 1991.

Râğıb el-Iṡfehânî, Ebû'l-Ḳâsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed (ö.502/1109), **el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Ḳurʾân** (nşr. Ṡafvân ʿAdnân ed-Dâvûdî), Dâru'l-Ḳalem, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Dimeşḳ, Beyrût 1412H.

Râzî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer et-Teymî (ö.606/1210), **Mefâtîḥu'l-Ğayb**, I-XXXII, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1421/2000.

Rebîʿ b. Ḥabîb, er-Rebîʿ b. Ḥabîb el-Baṡrî (ö.180/797), **el-Câmiʿu's-Ṡaḥîḥi'l-Musned** (nşr. Muḥammed İdrîs, ʿÂşûr Yûsuf), Dâru'l-Ḥikme, Beyrut, 1415H.

Redhouse, James, W. **Müntehabât-ı Lugât-i Osmâniyye**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

Rubin, Uri, "The Ka`ba: Aspects of its Ritual Functions", **Jerusalem Studies in Arabic and Islam**, Sayı: 8, Jarusalem, 1986, ss. 97-131.

Rubin, Uri, "The Hands of Abū Lahab and the Gazelle of Ka'ba" **Jerusalem Studies in Arabic and Islam**, Tel Aviv University, 2007, ss. 93-98.

Saady, Salah Hamidan **Islamic Photo Albüm Koleksi Gambar al Isl**, ts.

Ṡafedî, Ṡalâḥuddîn Ḫalîl b. Aybek b. ʿAbdullâh (ö.764/1363), **el-Vâfî bi'l-Vefeyât** (nşr. Aḥmed el-Arnâʾût, Turkî Muṡṭafâ), I-XXIX, Beyrût, 1420/2000.

Ṡâḥib, Ebû'l-Ḳâsım İsmâil b. ʿAbbâd eṭ-Ṭâliḳânî (ö.385/995), **el-Muḥîṭ fî'l-Luğa** (nşr. Muḥammed Ḥasen Âlu Yâsîn), I-X, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut, 1414/1994.

Ŝaʿlebî, Ebû İsḥâḳ Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm (ö.427/1036), **el-Keşf ve'l-Beyân**, (nşr. Heyet), Cidde, 1436/2015.

Sarıçam, İbrâhim. "Hicâbe" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, Cilt: 17, ss. 431-432.

Sarıçam, İbrâhim, “Hz. Muhammed’in Peygamber Olarak Gönderildiği Ortam”, **Diyanet İlmi Dergi**, (2. Baskı), Ankara, 2003, ss. 1-32.

Sarıçam, İbrâhim, **Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, DİB Yayınları, Ankara, 2012.

Sâmirânî, Mehdî Salih, **Ahkâmu’l-Haremeyn el-Mekkî ve’l-Medeni fi’l-fıkhi’l-İslâmî,** Mektebetü Dâr-i’z-Zemân, Medine, 2000.

Semʿânî, Ebû Saʿd ʿAbdulkerîm b. Muḥammed b. Manṡûr el-Mervezî (ö.562/1167), **el-Ensâb** (nşr. ʿAbdullâh ʿOmer el-Bârûdî), I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1998.

Semhûdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. ʿAbdullâh (ö.911/1505), **Vefâu'l-Vefâ bi Aḫbâri Dâri'l-Muṣṭafâ** (nşr. Ḫâlid ʿAbdulğanî Maḥfûẓ), I-IV, Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1419H.

Serjeant, Robert Bertram, “Ḥaram ve Ḥavta”, **The Encyclopedia of Religion**, Baş Editör: Mircae Eliade, New York, 1987.

Serjeant, Robert Bertram, **The Encyclopedia of Religion**, Baş Editör: Mircae Eliade, New York, 1987.

Sezikli, H. Ahmet “Abdulmuttalib” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt:1, 272-273.

Sıbṭ İbnul-Cevzî, Ebû'l-Muẓaffer Yûsuf b. Kızoğlu (ö.654/1256), **Mirʾâtu'z-Zamân fî Tevârîḫi'l-Aʿyân** (nşr. Muḥammed Berekât vdğr.), I-XXIII, Dimeşḳ, 1434/2013.

Sıddiqı, Nafeesuddin, **Muslim World League,** October, Makkah,1982, Vol.9 (12).

Sincârî, Ali b. Tâceddin, (ö. 1397h.) **Menâʾiḥu'l-kerem fî aḫbâri Mekke ve'l-Beyt ve vülâti'l-Ḥarem,** (tahkik Cemil Abdullah Muhammed el-Mısri) Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1419/1998.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Câhiliye Arap İnancında Putların Yeri", **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt:11, sayı: 1 Ocak-Haziran 2014.

Söylemez, Mahfuz, **Cahiliye Araplarının İlahları,** Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

Suyûṭî, Celâlu'd-Dîn ʿAbdurraḥmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), **ed-Durru'l-Menŝûr** , I-VIII, Beyrut, ts.

Süheylî, Ebû'l-Ḳâsım ʿAbdurrahman b. ʿAbdullâh b. Aḥmed (ö.581/1185), **er-Ravḍ'ul-Unf fî Şerḥi's-Sîreti'n-Nebevîyye** (nşr. ʿUmar ʿAbdusselâm es-Selâmî), I-VII, Dâru İḥyâʾi't-Turâsi'l-ʿArabî, Beyrut, 1421/2000.

Skyes, J. B, **The Concise Oxford Dictionary of Current English**, 7. Baskı, Oxford Üniversitesi Yayınları, Oxford, 1981.

Şâfiʿî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İdrîs (ö.204/820), **el-Umm** (nşr. Rifʿat Fevzî ʿAbdulmuṭṭalib), I-XI, Dâru'l-Vefâ, el-Manṡûre, yrs, 1422/2001.

Şâfiʿî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İdrîs (ö.204/820), **el-Musned** (nşr. Mâhir Yâsîn el-Faḥl), I-IV, Ğırâs, Kuveyt, 1425/2004.

Şâfiʿî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. İdrîs (ö.204/820), **Tefsîru'l-ʾİmâm eş-Şâfiʿî** (nşr. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân), I-III, Dâru't-Tedmuriyye, Suudi Arabistan 1427/2006.

Şahin, Muhammed Ekrem, **Kâbe Örtüsünün Tarihsel Gelişimi** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi) Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2018.

Schulze, Reinhard "Richard Burton Mekke'de", Çev: Nurettin Gemici, **İstem,** Yıl:12**,** Sayı:24, s: 223-239.

Şen, Zekai, **Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu,** Su Vakfı Yayınları, Cidde, 2006.

Şener, Mehmet "Mültezem", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** Ankara, 2020, Cilt:31, ss. 551-552.

Şerefî, Alî, "E'lâmü'l-Haram", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah)** İşraf: Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428, Cilt: 3, ss. 30-41.

Şerefî, Ali, "Esmaü-l'Kâbe", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah)**, İşraf: Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428, Cilt:2, ss. 465-472.

Şerîf, Adnan, "Bâbü Ecyâdi'l-Kebîr" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah)** İşraf: Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428, Cilt: 4, ss.281-282.

Şerîf, Adnan "Bâb-ı Ziyâde, Minara**", Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah),** İşraf: Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi,

Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428. Cilt:4, ss.418-419.

Şerîf, Adnan, "Ebvâbü'l-Mescidi'l-Harâm", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah)** İşraf: Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428, Cilt:1, ss.593-610.

Şeybânî Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen, **el-Ḥucce ʿalâ Ehli'l-Medîne** (nşr. Mehdî Ḥasen el-Kîlânî el-Ḳâdirî), I-IV, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut, 1403/1983.

Şeybânî, Ebû ʿAmr İsḥâḳ b. Merrâr (ö.206/822), **Şerḥu'l-Muʿallaḳâti't-Tisʿa** (nşr. ʿAbdulmecîd Hemmû), Beyrut, 1422/2001.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî , **Fetḥu'l-ḳadîr el-câmiʿ beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ʿilmi't-tefsîr**, Dâr-u İbn Kesir, 1. Baskı, Dımeşk, H.1414.

Şimşek, Osman, **Kâbe Tarihi (Başlangıçtan Abbasî Devleti'nin sonuna kadar)** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2003.

Ṭaberî, Ebû Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî (ö. 310/923), **Târîḫu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Ṣılatu Târîḫ**, I-XI, Dâru't-Turâs, Beyrut, 1387/1967.

Ṭaberî, Ebû Caʿfer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî (ö. 310/923), **Câmiʿu'l-Beyân ʿan Teʾvîli ʾÂyi'l-Ḳurʾân** (nşr. ʿAbdullâh b. ʿAbdilmuḥsin et-Turkî), I-XXIV, Dâru Hicr, 1422/2001.

Taberî, Alî b. Abdilkādir b. Muhammed el-Hüseynî el-Mekkî (ö. 1070/1660**), el-Ercü'l-miskî ve't-târîḫu'l-Mekkî fî aḫbâri'l-Ḥarem ve'l-Kâʿbe ve terâcimi'l-**

mülûk ve'l-ẖulefâʾ, thk. Ahmed el-Cemmâl, Mektebetü't-Ticâriyye, Mekke, 1416/1996.

Taberî, Ahmed b. Abdullah El-Kırâ li Kâsıdi, **Ümmü'l-Kura**, thk. Mustfa es-Sekâ, Dâru'l-Fikr, yrs, 1983.

Tâhir, Imâd "A'midetübnü'z-Zübeyr", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah),** İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428, Cilt:1, ss.88-95.

Tâhir, Imâd "Bâbü'l-Bâsıtıyye**" Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah),** İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428, Cilt:4, ss.286-287.

Tahir, Imâd, "Bâbü's-Selâm", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah)** İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428, Cilt:4, ss.323-328.

Tâhir, Imâd "Bâbü't-Tevbe" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah)** İşraf: Ahmed Zeki Yemani, tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428. Cilt:4, ss. 296-299.

Tanyeli, Uğur, Metin Sözen, "Kapı", **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul, 1999.

Tanyu, Hikmet, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973.

Tarîkî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed, **Tarihü'l-Ka'beti'l-Müşerrefe**, Riyad, 1428/ 2007.

Taşkandî, Abbas, "Bâbü'l-Kâbe", **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah**), İşraf Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428, Cilt: 4, 388-398.

Taşpınar, İsmâil, **Doğu Dinlerinde Hac İbadeti Hinduizm ve Budizm**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2014.

Ṭayâlisî, Ebû Dâvûd Suleymân b. Dâvûd el-Baṣrî (ö.204/820), **el-Musned** (nşr. Muḥammed b. ʿAbdulmuḥsin et-Turkî), I-IV, Dâru Hecer, Kahire, 1419/1999.

Taylan, Nermin, **Kâbe-i Muazzama Tarihi ve Osmanlı Padişahlarının Hizmetleri**, Ofis Yayın, İstanbul, 2017.

Temir, Hakan, "Kutsalın Tezahürü ve Mekânın Etkisi Bakımından İslâm Öncesi Arap Yarımadasındaki Kâbe/Beytler", **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Şırnak, 2021.

Tirmiẕî, Ebû ʿÎsâ Muḥammed b. ʿÎsâ (ö.279/893), **es-Sunen** (nşr. Heyet), I-V, Dâru't-Teʾṣîl, Kahire, 1435/2015.

Topaloğlu, Bekir "Kuddûs", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt:26, ss. 314-315.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü “Halîl b. Ahmed” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1997. Cilt:15, ss. 309-312.

Touati, Houari, **Orta Çağ’da İslâm ve Seyahat** (Çev. Ali Berktay), Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2004.

Tülücü, Süleyman "Züheyr b. Ebû Sülmâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, Cilt: 44, ss.540-542.

Tülücü, Süleyman “Kelbî, Hişâm b. Muhammed”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara, 2022, Cilt:25, ss.204-205.

Türk Diyanet Vakfı, Hac Tarihi, **Türk Diyanet Vakfı Yayınları**, Ankara, 2021.

Useymîn, Muhammed b. Sâlih b. Muhammed, **eş-Şerḥu’l-mümtiʿ ʿalâ Zâdi’l-müstaḳniʿ**, Dâr-u İbnü’l-Cevzî, yrs., 1422-1428H.

Uslu, Recep “Hums” **TDV İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul, 1998, Cilt:18, ss. 364-365.

Ünal, Sadettin, “Kâbe” , **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, Cilt: 24, ss.23-26.

Vâḥidî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî (ö.468/1076), **el-Vasîṭ fî Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Mecîd** (nşr. Hey'et), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrût, 1415/1994.

Vâḥidî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAlî en-Nîsâbûrî (ö.468/1076), **Esbâbu'n-Nuzûl** (nşr. Mâhir Yâsîn el-Faḥl), Dâru'l-Meymân, yrs., 1426H.

Vâḳıdî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıd el-Eslemî (ö.207/823), **el-Meğâzî** (nşr. Marsden Jones), I-III, Dâru'l-Alemî, Beyrut, 1409/1989.

Vâḳıdî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıd el-Eslemî (ö.207/823), **er-Ridde meʿa Nebẑetin min Futûḥi'l-ʿIrâḳ ve Ẑikri'l-Muŝennâ b. Ḥâriŝe eş-Şeybânî** (nşr. Yaḥyâ el-Cebbûrî), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1410/1990.

Vâḳıdî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer b. Vâḳıd el-Eslemî (ö.207/823), **Fütûḥu'ş-Şâm** (nşr.), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1417/1997.

Watt, W. Montgomery, **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, (Çev. Mehmet Akif Ersin) Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2017.

Wensinck, A. J., The **Encyclopaedia of İslâm,** Editors: E. Van Donzel – B. Lewis – Ch. Pellat, Leiden, 1978.
Weatherford, Jack, **Para: Deniz Kabuğundan Sanal Paraya,** Çev: İnönü Korkmaz, Maya Kitap, İstanbul, 2019.

Wensinck, A. J. "Mescid-i Harâm", **İslâm Ansiklopedisi İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati**, MEB Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.

Yâfi, Adnan, "Bâbü'l-Hazvera Minara" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah),** İşraf: Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428, Cilt:4, ss. 305-306.

Yâfi, Adnan, "Bâbü's-Südde" **Mevsuatu Mekkete'l-Mükerreme ve'l-Medineti'l-Münevvere (Encyclopedia of Makkah al mukarramah and al-Madinah al-munawwarah).** İşraf: Ahmed Zeki Yemani; tahrir Abbas Salih Taşkendi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London, 2007/1428, Cilt: 4, ss. 320-323.

Yaḥyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Sellâm el-Ḳayravânî (ö.200/816), **Tefsîru Yaḥyâ b. Sellâm** (nşr. Hind Şelebî), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1425/2004.

Yaʿḳûbî, Ebû Yaʿḳûb Aḥmed b. İsḥâḳ (ö.292/905'ten sonra), **et-Târîḫ,** el-Mektebetü'ş-Şâmile, ts.

Ya'kūbî, İbn Vâzıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kubî, (ö. 292/905), **Târîh.** neşr. Abdülemir Mühennâ, 1-2, Beyrut: Dârü Sâdır, Şeriketü'l-E'lâmî li'l-Matbû'ât, 2010.

Yaʿḳûbî, Ebû Yaʿḳûb Aḥmed b. İsḥâḳ (ö.292/905'ten sonra), **el-Büldân**, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1422H.

Yâḳût el-Ḥamevî, Ebû ʿAbdullâh Yâḳût b. ʿAbdullâh er-Rûmî (ö.626/1229), **Muʿcemu'l-Büldân**, I-VII, Dâru Ṣâdır, Beyrut, 1995.

Yazır, Elmalılı Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, (Sad: Nusrettin Bolelli, Emin Işık, İsmâil Karaçam, Abdullah Yücel) Azim Dağıtım, İstanbul, 2020.

Yeni Redhouse Lûgati (İngilizce-Türkçe), Amerikan Bord Neşriyat Dâiresi, İstanbul, 1962.

Yıldırım, Muhammed Emin, **İlk Ev-Mâbed-Mescid**, MGV Yayınları, Ankara, 2018.

Yıldız, Hakkı Dursun "Abbâsîler" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988. Cilt: 1, ss. 49-56.

Yıldız, Hakkı Dursun "Abdullāh b. Zübeyr b. el-Avvâm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt: 1, ss. 145-146.

Yıldız, Hakkı Dursun "Bâbek", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, Cilt: 4, ss. 366-367.

Yüksek, Mukadder Ârif, Siyer, **Hadis ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâmı ve Menâsiki** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2017.

Yüksel, Ayşe Ersay, İslâm Sanatının Yükselmesinde Tesir Eden Faktörler, **Türk İslâm Sanatları Tarihi**, Ed. Abdülkadir Dündar, Grafiker Yayınları, 4. Baskı, ss.93-132.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, **Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs**, (nşr. ʿAlî Şîrî), I-XX, Dâru'l-Fikr, yrs., 1424H.

Zebidî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif, **Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i sarih tercümesi ve şerhi** (893/1488); tercüme ve şerh edenler Ahmed Naim, Kamil Miras, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980.

Zeccâc, Ebû İsḥâḳ İbrâhîm b. es-Serî (ö.311/924), **Meʿâni'l-Ḳur'ân ve İʿrâbuhu** (nşr. ʿAbdulcelîl ʿAbduh Şelebî), I-V, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut, 1408/1988.

Ẑehebî, Şemsüddîn Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ʿOŝmân b. Ḳâymâz (ö.748/1347), **Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ'** (nşr.), I-XVIII, Dâru'l-Ḥadîŝ, Kahire, 1427/2006.

Zehrânî, Abdullah Muhammed el-Ebah ez-Zehranî, **Mu'cemu Esma-i Mekke**, Mekke, 1431H.

Zemaḫşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr (ö. 538/1144), **el-Keşşâf ʿan Ḥaḳâîḳı Ğavâmiḍi't-Tenzîl**, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, Beyrût, 1407H.

Zemaḫşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr (ö. 538/1144), **el-Mufaṡṡal fî Ṡınaʿati'l-*İʿrâb*** (nşr. ʿAlî bû-Mulaḥḥam), Mektebetu'l-Hilâl, Beyrût, 1993.

Zemaḫşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr (ö.538/1144), **Esâsu'l-Belâğa** (nşr. Muḥammed Bâsil ʿUyûnu's-Sevd), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1419/ 1998.

Zemaḫşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr (ö. 538/1144), **el-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Mîyâh** (nşr. Aḥmed ʿAbduttevvâb), Dâru'l-Faḍîle, Ḳahire, 1319/1999.

Zemaḫşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr (ö. 538/1144), **el-Fâîḳ fî Ğarîbi'l-Ḥadîŝ** (nşr. ʿAlî Muḥammed el-Bicâvî -Maḥmud Ebû'l-Faḍl İbrâhim), I-IV, Dâru'l-Maʿrife, Beyrût, ts.

Zerkeşî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿAbdullâh b. Bahâdır eş-Şâfiʿî (ö.794/1392), **İʿlâmu's-Sâcid bi Aḥkâmi'l-Mesâcid** (nşr. Ebû'l-Vefâ Muṣṭafâ el-Merâğî), 4. Baskı, 1416/1996.

Zevzenî, Ebû ʿAbdullâh Ḥuseyn b. Aḥmed b. Ḥuseyn ez-Zevzenî (ö.486/1093), **Şerḥu Muʿallaḳâti's-Sebʿa** (nşr.), Dâru İḥyâi't-Turâŝi'l-ʿArabî, 1423/2002.

Zeytûnî, Abdülğanî, "El Kâbetü'l-Müşerrefe fi Şi'ri'l- Câhiliye", **Mecelletü Mecmai'l- Lugati'l-Arabiyyeti'l-Ürdünî,** Cilt: XXIII, Amman, 1999.

Ziriklî, Hayreddin, **el-Aʿlâm Kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-ʿArab ve'l-müstaʿrebîn ve'l-müsteşriḳīn,** Dâru'l-ılm, Beyrut, 2002.

Zübeyr b. Bekkâr, Ebû ʿAbdullâh ez-Zübeyr b. Bekkâr el-Ḳureşî (ö.256/870), **Cemheretu Nesebi Ḳureyş ve Aḫbâruhâ** (nşr. Maḥmûd Muḥammed Şâkir), Maṭbaʿatu 'l-Medenî, 1381H.

İnternet Kaynakları:

Alıcı, Mustafa, Mekke, Çorak Toprağın Dirilişi, Zamanın Ruhu, https://www.mirathaber.com/mekkecorak-topragin-dirilisizamanin-ruhu-kalplerin-fethi-bir-irfan-i-nefs/ (31.12.2022).

Arafat-Müzdelife arası Mesafe,
(المسافة من عرفات إلى المزدلفة) https://shbabbek.com/show/192078(22.3.2023)

Aydemir, Halis, Gençlerle Söyleşi 96/Varlığımız Farkındalığımız/ 04.11.2022/ Kâbe'nin Özelliği Ne? https://www.youtube.com/watch?v=RJX19U-_vlM. (13. 05. 2023).

(Bekke) Beke vadisi, Anonim. https://www.bible.com/ar/bible/compare/PSA.84.6, (14.11.2022).

Chad Doell and Dan Gibson, The Petra Ka'ba, 17 May 2022. https://nabataea.net/explore/founding_of_islam/the-kaba/ (29.10.2022).

https://nabataea.net/explore/founding_of_islam/mecca-not-on-ancient-maps/(29.10.2022).

Cube of Zoroaster, https://iranparadise.com/cube-of-zoroaster/(3.1. 2023)

Duralı, Teoman "Eklektism, Senkretism, Sentez, Disîplînlerarası Araştırma, Sistem Kavramları Üzerine Çözümleyici Çalışma –1", https://dusundurensozler.blogspot.com/2009/01/eklektism-senkretism-sentez_21.html?m=1(14.11.2022).

Duyûfu'r-rahmân (ضيوف الرحمن) https://darp.gov.sa/ (03.09.2022).

Early Christian Art. Anonim.

https://www.britannica.com/art/Early-Christian-art, (25.07.2022).

Edouard Broussalian, Ptolémée et Macoraba.
https://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/Documents/ETUDESarchivees/AncientMapping/Ptolemy-Broussalian2019.pdf (29.10. 2022).

Esedî, Ahmed b. Muhammed el-Esedî el-Mekkî İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm, Müntehâbi Ahbâri'l Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm; İthafu'l-kiram bi fadaili Kâbeti'l-ğarai ve'l Beledi'l Haram, Tabakâtu's-Sâfi'iyye;İthafu'l-kiram bi fadaili Kâbeti'l-ğarai ve'l Beledi'l Haram.
http://www.almajidcenter.org/material_details. (31.01.2022).

Esedî, Ahmed b. Muhammed el-Mekkî, İntihâbi-Ahbâri'l-Kirâm, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi.
http://yazmalar.gov.tr/eser/risale-f%C3%AE-intihabi-ahbaril-kiram-bi-ahyaril-mescidil-haram/32269 (27.10.2022).

Hac ibadeti
https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/204/197-ayet-tefsiri.(27.02.2023)

Harman, Ömer Faruk, Hac.
https://islamansiklopedisi.org.tr/hac#2-İslâmda-hac (08. 09. 2022).

Hervele, Anonim.
https://islamansiklopedisi.org.tr/hervele (25. 09. 2022).

İslâm Ansiklopedisi maddeleri,
https://islamansiklopedisi.org.tr. (21.01.2023).

İspanyolca -Türkçe Sözlük. Anonim.
Casa: https://www.dict.com/ispanyolca-turkce/casa. (09.10.2022).

İtalyanca -Türkçe Sözlük. Anonim.
Casa: https://www.dict.com/italyanca-turkce/casa (09.10.2022).

İzâr (إزار), Anonim.
https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D9%85%D8%AA%D8%A3%D8%B2%D8%B1/(23. 06. 2022).

Göbeklitepe, Anonim.
T.C. Haliliye Kaymakamlığı, http://www.haliliye.gov.tr/gobeklitepe-tarihin-sifir-noktasi. (14.05. 2022).

Göbeklitepe, Anonim.
T.C. Şanlıurfa Valiliği, http://www.sanliurfa.gov.tr/gobeklitepe. (14.05.2022).

İzdiham, (video anlatım)
https://arabic.cnn.com/middle-east/video/2015/09/24/v5820-me-240915-saudi-hajj-bodies (8.01.2023)

Kâbe'tü'l-Müşerrefe:https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2015/9/6. الكعبة-المشرفة/ (18.03.2023).

Kâbe'nin Petra'da (Ürdün) olduğu iddiâları. (video anlatım) https://www.youtube.com/watch?v=5-4wIAmNxIs (15.10.2022).

Karahantepe. Anonim.
https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-295324/karahantepe-ve-neolitik-insan-sergisi.html (08. 10. 2022).

Karahantepe-neolitik.
http://www.sanliurfa.gov.tr/sanliurfadaki-karahantepe-neolitik-alani-dunyaya-tanitildi (08. 10. 2022).

Kur'an Yolu Tefsiri, Bakara Suresi, 2/ 198,199 âyeti tefsiri Anonim. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/205/198-199-âyet-tefsiri (25.09.2022).

Kisve, Anonim. http://www.alharamain.gov.sa/index.cfm?do=cms.conarticle&contentid=5899&categoryid=210 (22. 06. 2022).

Kozmogoni, https://islamansiklopedisi.org.tr/kozmogoni (5.03.2023)

Mahfe, https://sozluk.gov.tr/ tahtırevan; mahfe.(14. 05.2023).

Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi, Anonim. https://cdn.orientalartauctions.com/1ebc4537-a8c2-6d94-9f0c-0242ac1a0007/208718__w_2000.jpg. (19.08.2022).

Mescid-i Harâm'ın Kapıları, Anonim. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/72/Public_Domain_Mecca_Maps_27.jpg (07.07.2022).

Metâf, Anonim. http://www.alharamain.gov.sa/index.cfm?do=cms.conPrint&contentid=5874&categoryid=998 (15.10.2022).

Mi'cen'in yeri; https://www.alarabiya.net/saudi-today/2017/01/18/%D8%A8%D8%A7%D9%84%D8%B5%D9%88%D8%B1-%D9%82%D8%B5%D8%A9-8-%D9%82%D8%B7%D8%B9-%D9%85%D8%B1%D9%85%D8%B1-

%D8%A8%D8%AC%D9%88%D8%A7%D8%B1-%D8%A8%D8%A7%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%B9%D8%A8%D8%A9. (2.02.2023)

Mizâb (میزاب), Anonim. https://vajehyab.com/dehkhoda/%D9%85%DB%8C%D8%B2%D8%A7%D8%A8 (26. 06. 2022).

The Mukaab: https://www.arabnews.com/node/2252351/business-economy (19.02.2023)

The Mukaab (The New Murabba Project): https://www.newmurabba.com/index.php (19.02.2023)

Neolitik Çağ. Anonim. https://www.kulturportali.gov.tr/portal/neolitik-cag (08. 10. 2022).

Ravzan, Anonim. https://rekhtadictionary.com/meaning-of-rauzan?lang=ur (15.10.2022).

Rubin, Uri, "The hands of Abu Lahab and the gazelle of the Ka,ba", The Institute of Asian and African The Max Schoessinger Memorial Foundaiton (http://www.urirubin.com/yahoo_site_admin/assets/docs/Abu_Lahab-JSAI.86140652.pdf) (12.11.2022).

Senkretizm (syncrétisme) https://sozluk.gov.tr/ (12.11.2022).

Şâzervân, Anonim. https://www.vajehyab.com/dehkhoda/%D8%B4%D8%A7%D8%AF%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%86 (15.10.2022).

Şâzervân, Anonim. http://www.alharamain.gov.sa/index.cfm?do=cms.conarticle&contentid=5821&categoryid=996. (15.10.2022).

Şen, Zekai, Zemzem Kuyusu ve Suyu.
http://www.suvakfi.org.tr/faaliyet-detay/prof-dr-zekai-sen-tgrt-haber-tv-ye-konuk-oldu/1/ (16. 10. 2022).

Tâif şehri.
https://www.startimes.com/?t=5259177 (مدينة الطائف) (25.02.2023).

Türk Dil Kurumu yazım kılavuzu.
https://www.tdk.gov.tr/kategori/icerik/yazim-kurallari/(20.12.2022).

Velîdi'l-Kâbe, (Hz. Ali'nin Kâbe'de doğduğu bahsi) (وليد الكعبة (عليه السلام) الإمام علي), Anonim.
https://imamhussain.org/islamic/6518 (27.06.2022).

Vers (ورس):
https://abudhabiculture.ae/ar/heritage-records/social-practices-ceremonies-and-celebrations/warss. (14.05.2023).

Zemzem, Anonim.
https://dehkhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary?DictionarySearch%5Bword%5D=%D8%B2%D9%85%D8%B2%D9%85&DictionarySearch%5Bdefinition%5D=(15.10.2022).

Zemzem anlamı:
https://sozluk.gov.tr/zemzem (25.12.2022).

Zerdüşt Kabesi, Somayyeh Chaychi, University of Tehran Graduate Student
https://www.academia.edu/40608742/%D9%85%DA%A9%D8%B9%D8%A8_%D9%87%D8%A7%DB%8C_%D8%A7%D8%B3%D8%B1%D8%A7%D8%B1_%D8%A2%D9%85%DB%8C%D8%B2_%D9%85%D9%82%D8%A7%DB%8C%D8%B3%D9%87_%D9%86%D8%B4%D8%A7%D9%86%D9%87_%D8%B4%D9%86%D8%A7%D8%AE%D8%AA%DB%8C_%DA%A9%D8%B9%D8%A8%D9%87

_%D8%B2%D8%B1%D8%AA%D8%B4%D8%AA_%D9%88_%DA%A9%D8%B9%D8%A8%D9%87_%D9%85%D8%B3%D9%84%D9%85%D8%A7%D9%86%D8%A7%D9%86_(15.10.2022).

Zerdüşt Kâbesi, Anonim.
Persepolis and Ancient Iran: Ka'bah-I-Zardusht.
https://oi.uchicago.edu/gallery/persepolis-and-ancient-iran-kabah-i-zardusht#8D9_72dpi.png.(17.12.2022).

Zerdüşt Kâbesi, Anonim.
Kaʿba-Ye Zardošt , https://iranicaonline.org/articles/kaba-ye-zardost (25.12.2022)

Zeytûnî, Abdülğanî, El Kâbetü'l-Müşerrefe fi Şi'ri'l- Câhiliye.; The Holy Ka'ba in Pre-Islamic Poetry. **The Journal of The Jordan Academy for Arabic**, https://arabic.jo/ojs/index.php/JJaa/article/view/384. (14 Mart. 2021).